

Butlletí

DE LA SOCIETAT CATALANA D'ESTUDIS HISTÒRICS

Filial de l'Institut d'Estudis Catalans
XXIV, 2013

D'ESTUDIS HISTÒRICS
DE LA SOCIETAT CATALANA
Butlletí

Societat Catalana d'Estudis Històrics
FILIAL DE L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS

Institut
d'Estudis
Catalans

La Societat Catalana d'Estudis Històrics (SCEH) va ser fundada com a filial de l'Institut d'Estudis Catalans (IEC) l'any 1946. El 1942, però, ja s'havia constituït la Comissió Gestora, integrada per Ramon Aramon i Serra, Pere Bohigas i Miquel Coll i Alentorn, de la Societat d'Estudis Històrics, Literaris i Lingüístics, que ha de ser considerada com el precedent de l'actual SCEH. Des dels seus orígens va restar vinculada als Estudis Universitaris Catalans, represos després de la Guerra Civil, el 1942. El primer president de la SCEH va ser Ramon Aramon i en van ser vicepresidents Ferran Soldevila (Secció d'Història), Pere Bohigas (Secció de Llengua i Literatura) i Josep de Calassanç Serra i Ràfols (Secció d'Art i Arqueologia). Malgrat les dificultats derivades de la censura franquista, la SCEH es va anar reunint en sessions científiques a diversos llocs, públics i privats, de Barcelona. El 1952 la SCEH va donar vida al *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, que va publicar tres números del 1952 al 1963. Entre el 1969 i el 1972, en un període de creixents dificultats, va publicar cinc volums dels *Estudis d'Història Medieval*, dirigits per Ramon Aramon, amb la col·laboració de Maria Teresa Ferrer i Jaume Sobrequés. A partir del 1985 la SCEH va començar a remuntar. El 1994 va reprendre la publicació del *Butlletí*, que ha anat apareixent cada any des d'aquell moment. A partir del 2000 publica la col·lecció «D'Ahir per Avui». En aquesta nova etapa, la SCEH ha estat presidida per Josep M. Salrach, Montserrat Duran, Santiago Riera, Gaspar Feliu i Jaume Sobrequés. Emili Giralt, Manuel Múndó i Albert Balcells n'han estat els delegats de l'IEC.

Butlletí

DE LA SOCIETAT CATALANA
D'ESTUDIS HISTÒRICS

CONSELL DE REDACCIÓ

DIRECTOR:

Jaume Sobrequés i Callicó, Universitat Autònoma de Barcelona

VOCALS:

Albert Balcells i González, Universitat Autònoma de Barcelona
Antoni Dalmau i Ribalta, Societat Catalana d'Estudis Històrics
Gaspar Feliu i Montfort, Universitat de Barcelona. Institut d'Estudis Catalans
Armand de Fluvià i Escorsa, Institució Catalana de Genealogia i Heràldica
Josep Maria Figueres i Artigues, Universitat Autònoma de Barcelona
Josep Guitart i Duran, Universitat Autònoma de Barcelona. Institut d'Estudis Catalans
J. Antoni Iglesias Fonseca, Universitat Autònoma de Barcelona
Santiago Izquierdo Ballester, Universitat Pompeu Fabra
Rosa Lluch i Bramon, Universitat de Barcelona
Tünde Mikes Jani, Universitat de Girona
Mercè Morales i Montoya, Societat Catalana d'Estudis Històrics
Alfred Pérez-Bastardas, Societat Catalana d'Estudis Històrics
Marta Prevosti i Monclús, Institut Català d'Arqueologia Clàssica
Sebastià Riera i Viader, Universitat Autònoma de Barcelona
Josep Maria Salrach Marés, Universitat Pompeu Fabra. Institut d'Estudis Catalans
Montserrat Santmartí i Roset, Universitat Rovira i Virgili
Sebastià Serra Busquets, Universitat de les Illes Balears
Ricard Soto i Company, Universitat de Barcelona

EDICIÓ DEL BUTLLETÍ A CURA DE:

Marta Prevosti i Monclús, Institut Català d'Arqueologia Clàssica

CONSELL AVALUADOR CIENTÍFIC EXTERN

Dolors Bramon i Planas, Universitat de Barcelona. Institut d'Estudis Catalans
Jordi Casassas i Ymbert, Universitat de Barcelona. Institut d'Estudis Catalans
Marc Mayer i Olivé, Universitat de Barcelona. Institut d'Estudis Catalans
Tomàs de Montagut i Estragués, Universitat Pompeu Fabra. Institut d'Estudis Catalans
Antoni Riera i Melis, Universitat de Barcelona. Institut d'Estudis Catalans
Santiago Riera i Tuèbols, Universitat de Barcelona. Institut d'Estudis Catalans
Eva Serra i Puig, Universitat de Barcelona. Institut d'Estudis Catalans
Antoni Simon i Tarrés, Universitat de Barcelona. Institut d'Estudis Catalans
Narcís Soler i Masferrer, Universitat de Girona. Institut d'Estudis Catalans
Josep M. Solé i Sabaté, Universitat Autònoma de Barcelona
Josep M. Torras i Ribé, Universitat de Barcelona

Butlletí

DE LA SOCIETAT CATALANA D'ESTUDIS HISTÒRICS

Filial de l'Institut d'Estudis Catalans
XXIV, 2013

*S*ocietat *C*atalana d'*E*studis *H*istòrics

FILIAL DE L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS

BARCELONA

Aquesta revista és accessible en línia des de la pàgina <http://publicacions.iec.cat>

© els autors dels treballs
Editat per la Societat Catalana d'Estudis Històrics,
filial de l'Institut d'Estudis Catalans
Carrer del Carme, 47. 08001 Barcelona

Disseny de la coberta: Irene Sanz

Tiratge: 350 exemplars

Compost per Flor edicions, SL
Carrer Breda, 7-9. 08029 Barcelona

Imprès a Service Point FMI, SA
Carrer de Pau Casals, 161-163. 08820 El Prat de Llobregat

ISSN: 0213-6791
Dipòsit Legal: L.934-1994

Són rigorosament prohibides, sense l'autorització escrita dels titulars del *copyright*, la reproducció total o parcial d'aquesta obra per qualsevol procediment i suport, incloent-hi la reprografia i el tractament informàtic, la distribució d'exemplars mitjançant lloguer o préstec comercial, la inclusió total o parcial en bases de dades i la consulta a través de xarxa telemàtica o d'Internet. Les infraccions d'aquests drets estan sotmeses a les sancions establertes per les lleis.

*En homenatge
a Josep de C. Serra i Ràfols
(1900-1971)*

El *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* és una revista científica de periodicitat anual que publica treballs erudits referents a la història de Catalunya des de l'antiguitat fins a l'època contemporània. Dedica una especial atenció a l'anàlisi transversal d'unes mateixes temàtiques al llarg dels segles, amb l'objectiu de constatar-ne la continuïtat o discontinuïtat així com el possible llegat als temps presents. El Butlletí acull així mateix treballs científics de temàtica universal que tinguin un especial interès metodològic i puguin servir de referent per a treballs específics d'àmbit dels Països Catalans.

The *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* is a scientific journal published once a year with academic articles on the history of Catalonia from antiquity right up to the modern day. It pays particular attention to a diachronic analysis of the same issues throughout the centuries in order to discern their possible continuation or lack thereof, as well as their potential repercussions on today's society. The Butlletí also contains scientific studies of universal themes that are of particular methodological interest and can serve as a reference for specific works focusing on Catalan-speaking nations and regions.

Le *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* est une revue scientifique de périodicité annuelle qui publie des travaux savants concernant l'histoire de la Catalogne, de l'Antiquité à l'époque contemporaine. Elle prête une attention particulière à l'analyse transversale au long des siècles de thématiques données, afin d'en établir la continuité ou la discontinuité, ainsi que leurs éventuelles retombées à l'époque actuelle. Le Bulletin accueille également des travaux scientifiques de thématique généraliste susceptibles, par leur intérêt méthodologique remarquable, de s'ériger en référence pour des travaux spécifiques ayant pour cadre les pays catalans.

SESSIÓ INAUGURAL

L'ANARQUISME EN EL TOMBANT DELS SEGLES XIX I XX: L'ACCIÓ DE TARRIDA DEL MÁRMOL	19
<i>per Antoni Dalmau</i>	

HOMENATGE A JOSEP DE CALASANÇ SERRA I RÀFOLS

JOSEP DE C. SERRA-RÀFOLS I L'ESTUDI DE LA CULTURA IBÈRICA	35
<i>per Joan Sanmartí</i>	

EL PROBLEMA HISTORIOGRÀFIC DELS ORÍGENS DE GIRONA. EL PAPER DE J. DE C. SERRA-RÀFOLS	55
<i>per Josep Maria Nolla</i>	

FORMA CONVENTUS TARRACONENSIS I: BAETULO-BLANDA. LA PRIMERA CARTA ARQUEOLÒGICA DE LA PENÍNSULA IBÈRICA	67
<i>per Marta Prevosti</i>	

JOSEP DE C. SERRA I RÀFOLS O LA VOLUNTAT DE CONTINUÏTAT IDEOLÒGICA DE L'ARQUEOLOGIA, DES DE LA MANCOMUNITAT I MALGRAT EL FRANQUISME	85
<i>per Xavier Barral i Altet</i>	

REPRESSIÓ, REPRESÀLIES I REPRESA EN L'ARQUEOLOGIA CATALANA (DE 1939 A FINALS DE LA DÈCADA DE 1940): NOTES SOBRE JOSEP DE CALASANÇ SERRA I RÀFOLS	101
<i>per Eva Serra i Puig i Blanca Serra i Puig</i>	

JOSEP DE C. SERRA I RÀFOLS: UNA VIDA DE FIDELITAT I DEDICACIÓ AL PATRIMONI ARQUEOLÒGIC DE CATALUNYA. L'EXEMPLE DE LA BAETULO ROMANA	125
<i>per Josep Guitart i Duran</i>	
LA MURALLA DE BARCELONA I ALTRES FORTIFICACIONS URBANES DE L'ANTIGUITAT EN L'OBRA DE JOSEP DE C. SERRA-RÀFOLS, ENTRE ELS ANYS TRENTA I SEIXANTA	145
<i>per Eduard Riu-Barrera</i>	
TEMPS DE CRISI. UNA PERSPECTIVA TRANSVERSAL EN LA HISTÒRIA DE CATALUNYA	
LA CRISI DEL SEGLE III, PRELUDI DE LA FI DEL MÓN ANTIC	191
<i>per Carles Buenacasa Pérez</i>	
CRISI I CANVIS ESTRUCTURALS A LA HISPÀNIA ORIENTAL ENTRE L'ALT IMPERI ROMÀ I L'ANTIGUITAT TARDANA	219
<i>per Ramón Járrega Domínguez</i>	
UNA APROXIMACIÓ A LA CRISI DE LA BAIXA EDAT MITJANA A CATALUNYA	267
<i>per Ernest Belenguer</i>	
LA CRISI DEL SEGLE XVII I CATALUNYA	297
<i>per Eva Serra i Puig</i>	
LA CRISI DE 1866 I DESPRÉS: ANTECEDENTS I CONSEQÜÈNCIES	317
<i>per Pere Pascual i Domènech</i>	
LA CRISI ECONÒMICA DELS ANYS TRENTA DEL SEGLE XX.....	349
<i>per Albert Balcells</i>	
LA DEPRESSIÓ DEL DARRER FRANQUISME I LA TRANSICIÓ DEMOCRÀTICA (1973-1986).....	367
<i>per Jordi Catalan</i>	

EXILI I REPRESSIÓ FRANQUISTA DELS HISTORIADORS CATALANS

EXILI I REPRESSIÓ A LA FRANÇA DE VICHY. EL CAS DE LLUÍS NICOLAU D'OLWER	405
<i>per Jordi Guixé i Coromines</i>	
ANTONI ROVIRA I VIRGILI. HISTORIOGRAFIA DE L'EXILI (1939-1949).....	419
<i>per Mercè Morales</i>	
PERE BOSCH GIMPERA. L'EXILI BRITÀNIC (1939-1940)	457
<i>per Francisco Gracia Alonso</i>	
FERRAN SOLDEVILA: EXILI I REPRESSIÓ.....	537
<i>per Enric Pujol</i>	
MÉS NOTÍCIES A L'ENTORN DEL PERÍODE AMERICÀ DE JOSEP PIJOAN SOTERAS (1881-1963)	549
<i>per Immaculada Socías Batet</i>	

ARTICLES

GAZIEL PERIODISTA VIST PER ELL MATEIX. VUIT ESCOLIS A UN ARTICLE DE 1934	571
<i>per Manuel Llanas</i>	
JUST CABOT: EL PERIODISME ESCAPÇAT, LA CATALUNYA IMPOSSIBLE	581
<i>per Valentí Soler Noguera</i>	
JOSEP MARIA DE SAGARRA, ARTICULISTA	595
<i>per Narcís Garolera</i>	
DOMÈNEC DE BELLMUNT: EL PRIMER REPORTER DE CATALUNYA	603
<i>per Francesc Canosa Farran</i>	

ORÍGENS DE L'AJUNTAMENT DE LES CORTS (1814-1836)	617
<i>per Josep Moran i Ocerinjauregui</i>	

TESIS DOCTORALS

ELS FETS D'OCTUBRE DE 1934 A CATALUNYA: ENTRE L'ACCIÓ DE GOVERN I LA MOBILITZACIÓ SOCIAL	631
<i>per Manel López Esteve</i>	

RECENSIONS

LAURA CASAL-VALLS, DEL TREBALL ANÒNIM A L'ETIQUETA. MODISTES I CONTEXT SOCIAL A LA CATALUNYA DEL SEGLE XIX	653
<i>per Marta Prevosti</i>	

GESTES DELS COMTES DE BARCELONA I REIS D'ARAGÓ. GESTA COMITUM BARCHINONE ET REGUM ARAGONIE	656
<i>per Jaume Sobrequés i Callicó</i>	

XAVIER BARRAL I ALTET, HISTÒRIA DE L'ART A CATALUNYA. CREACIÓ ARTÍSTICA, PAISATGE I SOCIETAT	660
<i>per Laura Bartolomé Roviras</i>	

JOAQUIM MIRET I SANS, SEMPRE HAN TINGUT BEC LES OQUES	670
<i>per Albert Balcells</i>	

OPENING SPEECH

ANARCHISM AT THE TURN OF THE 19TH-20TH CENTURY: THE ACTIONS OF TARRIDA DEL MÁRMOL	19
<i>by Antoni Dalmau</i>	

HOMAGE TO JOSEP DE CALASANÇ SERRA I RÀFOLS

JOSEP DE C. SERRA-RÀFOLS AND THE STUDY OF IBERIAN CULTURE	35
<i>by Joan Sanmartí</i>	

THE HISTORIOGRAPHICAL PROBLEM OF THE ORIGINS OF GIRONA. THE ROLE OF J. DE C. SERRA-RÀFOLS	55
<i>by Josep Maria Nolla</i>	

FORMA CONVENTUS TARRACONENSIS I: BAETULO-BLANDA. THE FIRST ARCHAEOLOGICAL MAP OF THE IBERIAN PENINSULA	67
<i>by Marta Prevosti</i>	

JOSEP DE C. SERRA I RÀFOLS OR THE DESIRE FOR THE IDEOLOGICAL CONTINUITY OF ARCHAEOLOGY THROUGH MANCOMUNITAT (ASSOCIATION) AND IN SPITE OF FRANCO'S REGIME	85
<i>by Xavier Barral i Altet</i>	

REPRESSION, REPRISALS AND RETRIEVAL IN CATALAN ARCHAEOLOGY (1939-1940S): NOTES ON JOSEP DE CALASSANÇ SERRA I RÀFOLS	101
<i>by Eva Serra i Puig i Blanca Serra i Puig</i>	

JOSEP DE C. SERRA I RÀFOLS: A LIFE OF LOYALTY AND DEDICATION TO THE ARCHAEOLOGICAL HERITAGE OF CATALONIA, THE EXAMPLE OF ROMAN BAETULO	125
<i>by Josep Guitart i Duran</i>	
THE WALLS OF BARCELONA AND OTHER URBAN FORTIFICATIONS FROM ANTIQUITY IN THE WORKS OF JOSEP DE C. SERRA-RÀFOLS BETWEEN THE THIRTIES AND THE SIXTIES	145
<i>by Eduard Riu-Barrera</i>	
TIMES OF CRISIS. A TRANSVERSAL PERSPECTIVE ON THE HISTORY OF CATALONIA	
THE CRISIS OF THE THIRD CENTURY, THE PRELUDE TO THE END OF THE ANCIENT WORLD	191
<i>by Carles Buenacasa Pérez</i>	
CRISIS AND STRUCTURAL CHANGES IN EASTERN HISPANIA BETWEEN THE FIRST HALF OF THE ROMAN EMPIRE AND LATE ANTIQUITY	219
<i>by Ramón Járrega Domínguez</i>	
AN EXAMINATION OF THE CRISIS OF THE LATE MIDDLE AGES IN CATALONIA	267
<i>by Ernest Belenguer</i>	
THE CRISIS OF THE 17TH CENTURY AND CATALONIA.....	297
<i>by Eva Serra i Puig</i>	
THE 1866 CRISIS AND AFTERWARDS: BACKGROUND AND CONSEQUENCES	317
<i>by Pere Pascual i Domènech</i>	
THE ECONOMIC CRISIS OF THE 1930S	349
<i>by Albert Balcells</i>	
THE DEPRESSION OF THE LATE-FRANCO'S REGIME AND THE TRANSITION TO DEMOCRACY (1973-1986)	367
<i>by Jordi Catalan</i>	

EXILE AND FRANCOIST REPRESSION OF CATALAN HISTORIANS

EXILE AND REPRESSION IN VICHY FRANCE, THE CASE OF LLUÍS NICOLAU D'OLWER	405
<i>by Jordi Guixé i Coromines</i>	
ANTONI ROVIRA I VIRGILI. HISTORIOGRAPHY IN EXILE (1939-1949)	419
<i>by Mercè Morales</i>	
PERE BOSCH GIMPERA. BRITISH EXILE (1939-1940)	457
<i>by Francisco Gracia Alonso</i>	
FERRAN SOLDEVILA: EXILE AND REPRESSION	537
<i>by Enric Pujol</i>	
FURTHER NOTES CONCERNING THE AMERICAN PERIOD OF JOSEP PIJOAN SOTERAS (1881-1963)	549
<i>by Immaculada Socias Batet</i>	

ARTICLES

GAZIEL THE JOURNALIST, AS SEEN BY HIMSELF. EIGHT SCHOLIA TO AN ARTICLE FROM 1934	571
<i>by Manuel Llanas</i>	
JUST CABOT: DECAPITATED JOURNALISM, THE IMPOSSIBLE CATALONIA	581
<i>by Valentí Soler Noguera</i>	
JOSEP MARIA DE SAGARRA, ARTICLE WRITER	595
<i>by Narcís Garolera</i>	
DOMÈNEC DE BELLMUNT: THE FIRST REPORT FROM CATALONIA.....	603
<i>by Francesc Canosa Farran</i>	
ORIGIN OF THE COUNCIL OF LES CORTS (1814-1836)	617
<i>by Josep Moran i Ocerinjauregui</i>	

DOCTORAL THESES

- THE EVENTS OF OCTOBER 1934 IN CATALONIA: BETWEEN
GOVERNMENT ACTION AND SOCIAL MOBILISATION 631
by Manel López Esteve

REVIEWS

- LAURA CASAL-VALLS, DEL TREBALL ANÒNIM A L'ETIQUETA. MODISTES I
CONTEXT SOCIAL A LA CATALUNYA DEL SEGLE XIX 653
by Marta Prevosti
- GESTES DELS COMTES DE BARCELONA I REIS D'ARAGÓ. GESTA COMITUM
BARCHINONE ET REGUM ARAGONIE 656
by Jaume Sobrequés i Callicó
- XAVIER BARRAL I ALTET, HISTÒRIA DE L'ART A CATALUNYA.
CREACIÓ ARTÍSTICA, PAISATGE I SOCIETAT 660
by Laura Bartolomé Roviras
- JOAQUIM MIRET I SANS, SEMPRE HAN TINGUT BEC LES OQUES 670
by Albert Balcells

S E S S I Ó I N A U G U R A L

L'ANARQUISME EN EL TOMBANT DELS SEGLES XIX I XX: L'ACCIÓ DE TARRIDA DEL MÁRMOL

ANTONI DALMAU
Societat Catalana d'Estudis Històrics

RESUM

Fernando Tarrida del Mármol, un enginyer cubanocatalà pràcticament desconegut de les generacions actuals, va ser un home fonamental en l'anarquisme del canvi de segle, no sols per les seves aportacions teòriques sinó també pel seu activisme incessant. Escapat per una rara fortuna de la repressió posterior a l'atemptat del carrer dels Canvis Nous de Barcelona (1896), va ser el responsable principal de la gran campanya que va desplegar-se per tot el món per tal de denunciar els empresonaments indiscriminats, les tortures dels calabossos del castell de Montjuïc i les execucions arbitràries. Publicista infatigable i entregat a tota causa de signe emancipador, va acabar els seus dies a l'exili de Londres, l'any 1915.

PARAULES CLAU

Tarrida del Mármol, anarquisme, lliure pensament, procés de Montjuïc, Catalunya en els segles XIX-XX.

Anarchism at the turn of the 19th-20th century: the actions of Tarrida del Mármol

ABSTRACT

Fernando Tarrida del Mármol, a Cuban-Catalan engineer who is almost unknown nowadays, was fundamental to the anarchism at the turn of the 19th-20th century, not only because of his theoretical contributions but also because of his incessant activism. Having escaped, thanks to exceptional luck, the repression after the bomb attack in the street of Canvis Nous (Barcelona, 1896), he became the mainstay of the great campaign waged throughout the world to denounce the indiscriminate imprisonments, tortures in the dungeons of Montjuïc castle and arbitrary executions. A tireless publicist and devoted to all emancipating causes, he ended his days in exile in London in 1915.

KEYWORDS

Tarrida del Mármol, anarchism, free thought, Montjuïc trial, 19th-20th century Catalonia.

Els fets que ens ocupen van succeir ara fa poc més d'un segle. Tanmateix, tot podria fer pensar que en realitat dormen en un passat molt més antic, ja que a penes en queda cap rastre a la memòria col·lectiva. I no cal dir que el personatge que volem treure de l'oblit, Fernando Tarrida del Mármol (1861-1915), és avui un perfecte desconegut per a la immensa majoria de la població catalana.¹ Tot plegat dona prova d'un fet que ara no podem analitzar però que és tota una evidència i que ja ha estat observat i descrit per altres autors: i és que, passada l'efervescència de la recuperació del nostre passat recent en els anys de la transició a la democràcia, ben pocs investigadors continuen dedicant avui el seu temps a recuperar el rastre de la història del moviment obrer català, en general, o de l'anarquisme en particular.

D'aquest estat de coses n'hi ha un munt de proves, sens dubte, i n'hi haurà prou de retreure simplement un petit exemple: quan, no fa pas gaire i arran de la recuperació del castell de Montjuïc, hom s'ha referit a les execucions ignominyoses que s'han produït històricament en aquest indret sinistre, és fàcil evocar la memòria del president Lluís Companys o bé, per als més atents, de Francesc Ferrer i Guàrdia. Ara bé: ja és un cas raríssim que algú recordi que, només una dotzena d'anys abans de la mort del fundador de l'Escola Moderna, en aquells mateixos murs van ser afusellats, en dues tandes, sis i cinc anarquistes totalment innocents que van ser acusats dels atemptats de la Gran Via o del carrer dels Canvis Nous... I que consti que no em refereixo pas a Paulí Pallàs o a Santiago

1. Deixant de banda les necrologies i les evocacions de l'època, els autors i les obres que més s'han ocupat de Tarrida han estat els següents: Teresa ABELLÓ i GÜELL, *Les relacions internacionals de l'anarquisme català (1881-1914)*, Barcelona, Edicions 62, 1987; Teresa ABELLÓ i GÜELL, a l'obra col·lectiva de M. Teresa MARTÍNEZ DE SAS i Pelai PAGÈS (coord.), *Diccionari biogràfic del moviment obrer als Països Catalans*, Barcelona, Universitat de Barcelona / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2000, p. 1354; Frank FERNÁNDEZ, *La sangre de Santa Agueda. Angiolillo, Betances y Cánovas*, Miami (EUA), Ediciones Universal, 1994; Miguel ÍÑIGUEZ, *Enciclopedia histórica del anarquismo español*, Vitòria, Asociación Isaac Puente, 2008, p. 1676; i ATENEU LLIBERTARI ESTEL NEGRE, *Anarcoefemerides*, pàgina web, 2 d'agost de 2010. Una breu nota biogràfica de Tarrida a Pedro VALLINA, *Mis memorias*, Caracas i Mèxic, Tierra y Libertad, 1968 i 1971, vol. 1, p. 127.

Salvador, executat l'un a Montjuïc (1893) i garrotat l'altre al Pati dels Corders (1894), ja que aquests dos darrers van confessar-se autors dels atemptats de la Gran Via i del Gran Teatre del Liceu, respectivament.²

Així, doncs, encara sabem poc i hem oblidat molt sobre la història d'un moviment obrer que, en el cas de Catalunya, va tenir durant setanta o vuitanta anys una matriu majoritàriament anarquista. I, ja que parlem aquest vespre del tombant del segle XIX al XX, hem anat oblidant —o en sabem ben poc— tota una generació d'homes i dones que van alimentar ideològicament el moviment llibertari d'aquells anys. Cenyint-nos només a l'àmbit estricte de Catalunya, penso ara en noms tan evidents com ara Fernando Tarrida del Mármol, Joan Montseny (*Federico Urales*), Teresa Claramunt o Teresa Mañé (*Soledad Gustavo*), sense menystenir els qui van quedar en la llunyania, com els tipògrafs barcelonins Pere Esteve i Antoni Pellicer, que ben aviat van travessar l'Atlàntic, o el bohemí malagueny Teobaldo Nieva, que acabaria apartat de l'anarquisme. Uns noms, tots ells prou rellevants, que enllaçaven amb la generació anterior mitjançant dos homes pont en situació certament diversa: d'una banda, el reusenc Josep Lluas i Pujals, que, encara que continués publicant *La Tramontana*, s'havia allunyat de fet del moviment i, de l'altra, Anselmo Lorenzo, el qual, després d'haver estat expulsat de la Federació Obrera el 1881, reapareixia precisament aleshores i es mantindria encara intel·lectualment actiu una colla d'anys.

Es tracta, doncs, d'un col·lectiu que va prendre el relleu dels que podríem anomenar els supervivents de la generació fundacional de l'anarquisme català i que, fet i fet, va sortir a la llum arran del primer i el segon Certamen Socialista, entre 1885 i 1889. Aquesta gent va tenir un activisme infatigable, i va deixar escrites milers de pàgines que dormen a les hemeroteques, quan de fet van nodrir no solament la ideologia, sinó també les esperances i l'imaginari col·lectiu del moviment obrer català durant molt i molt de temps.

Entre els membres d'aquesta generació, evoquem avui en concret un nom imprescindible, del qual s'han celebrat fa poc els 150 anys del naixement i del qual hem enllestit la biografia completa, que fins ara ningú no havia elaborat: ens referim a Fernando Tarrida del Mármol, el cèlebre enginyer cubanocatalà que va encapçalar tot el moviment de protesta internacional contra els empresonaments i les tortures derivats de l'atemptat del carrer dels Canvis Nous de

2. Antoni Dalmau, *El procés de Montjuïc. Barcelona al final del segle XIX*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona / Base, 2010.

Barcelona (1896) i contra les arbitrarietats i les condemnes de l'anomenat procés de Montjuïc que van seguir-lo poc després.

Com en tants altres casos, hi ha molts errors d'informació i moltes facetes desconegudes al voltant d'aquest home de ciències i lliurepensador, que cridava l'atenció pels seus orígens clarament benestants, per la seva notable preparació intel·lectual i per les seves elaboracions teòriques, uns trets realment molt poc corrents en l'anarquisme de l'època. Un darrer element distintiu ja pertany estrictament a la personalitat i al caràcter, i té a veure amb les qualitats que tothom li reconeixia: sinceritat, generositat, intel·ligència, humilitat, lleialtat i, sens dubte, un magnetisme personal ben singular. Per si fos poc, era un escriptor clar i concís i un brillant orador a les tribunes, que s'acompanyava d'una gesticulació vivíssima de les mans i del cos que en feien, en paraules de l'historiador Max Nettlau, un autèntic *perpetuum mobile* parlant.³

L'ENGINYER ANARQUISTA

Tarrida va néixer a Santiago de Cuba el dia 18 d'agost de 1861,⁴ fill d'un industrial sitgetà casat amb una criolla que, havent quedat vidu, va decidir abandonar l'illa on l'havien enviat quan tot just tenia deu anys i va tornar a la vila natal amb els seus quatre fills. Instal·lat a Sitges quan s'acostava ja a la cinquantena, hi va crear la primera fàbrica de calçat d'Espanya, una indústria que tenia una producció diària de dues mil sabates i que donava feina a quatre-cents treballadors. Dels seus fills, el tercer, Fernando, va ser educat en un col·legi de Sant Gervasi i posteriorment enviat a un *lycée* de Pau, al Bearn, on hi havia tradició de presència d'hispanoparlants. En aquell centre va fer-se amic de Louis Barthou (1862-1934), l'home que segons sembla l'hauria convertit al republicanisme i que més tard seria ministre en quinze governs i president del

3. Carta de Max Nettlau a Avenir Rossell, resident a Montevideo, de data 19 de juny de 1934; reproduïda a *L'Actualité de l'Histoire. Bulletin trimestriel de l'Institut français d'Histoire sociale*, 32, agost-setembre 1960, p. 46.

4. Entre diverses fonts coincidents, seguim la documentació que obra en el seu expedient de naturalització britànica, que es troba als National Archives britànics (Kew, Regne Unit), Home Office 144/1179/217139. Erròniament, diverses fonts donen l'Havana com a lloc de la seva naixença, confusió en què ja van recaure almenys Max Nettlau i Federico Urales. Altres fonts donen com a data del natalici, també erròniament, el 2 d'agost.

consell de ministres francès durant vuit mesos (1913). Després, Tarrida va graduar-se com a enginyer industrial en l'especialitat de Química a la Universitat de Barcelona (1886).

De seguida, però, aquell noi va renegar dels seus orígens familiars benestants i va buscar-se la vida pel seu compte, donant classes primer en una acadèmia de Madrid i després en diverses escoles burgeses de Gràcia, per acabar dirigint una Acadèmia Politècnica que preparava els seus alumnes per entrar a l'escola d'Enginyers Industrials. Mentrestant, i gràcies sobretot a la seva voracitat lectora incorregible, Tarrida –que va foguejar-se d'estudiant en les vetllades que organitzava la Institución de Escuelas Laicas de l'inefable excomandant i lliurepensador menorquí Antoni Tudury i Pons– va fer el pas de les incipients idees republicanes a la militància en el moviment llibertari quan tot just tenia divuit anys. És d'aquesta època també l'inici de la profunda amistat que mantindria tota la vida amb Anselmo Lorenzo, el *patriarca* anarquista. Aquesta evolució –i també aquesta amistat personal– es van consolidar en diverses plataformes i publicacions que en aquells anys van mantenir un activisme indefallent: ens referim al grup *La Luz. Círculo Libre Pensador de Barcelona*, fundat el 1885 per una colla de republicans i anarquistes maçons encapçalats per Rossend Arús; la «revista sociològica» *Acracia*, sens dubte la millor publicació anarquista espanyola del segle XIX, fundada el 1886 per Rafael Farga Pellicer i Anselmo Lorenzo; i el Círculo Obrero La Regeneración, del carrer de Sant Oleguer de Barcelona, que des de 1887 editava el diari col·lectivista *El Productor*. Cal dir, també, que aquesta gent vinculada a *Acracia* i *El Productor* s'agrupava sota el nom de Benevento –en record del moviment insurreccional italià de 1877– i s'identificava igualment amb el nucli de tipògrafs anarquistes del taller editorial La Académica: en definitiva, parlem de noms com Pellicer Paraire, Anselmo Lorenzo, els germans Torrents i Ros, Indalecio Cuadrado, Pere Esteve, etc.

El jove Tarrida, doncs, formava part de totes aquestes iniciatives i no parava d'escriure articles i de donar conferències i mítings. Començava, també, a fer aportacions teòriques que deixarien petja. La primera de totes ja no l'abandonaria mai i consistia a conferir a les teories i als posicionaments llibertaris la solidesa de la ciència, davant de la qual «s'han d'inclinar el dogma i la preocupació [és a dir, la fe religiosa]». Per això se servia sovint d'exemples i d'imatges del món científic, recorria a les fórmules matemàtiques o apel·lava en tot moment a la lògica continguda en l'economia, la matemàtica o l'astronomia. Però la formulació que va donar-li més popularitat va ser sens dubte la de l'«anarquis-

me sense adjectius», que oferia una sortida, almenys en el pla teòric, als debats apassionats i relativament estèrils que el moviment anarquista del seu temps va alimentar al voltant de com funcionaria econòmicament la societat futura, aquella que naixeria l'endemà de l'esperada «revolució social». Ell va presentar-la en el Segon Certamen Socialista (Barcelona, novembre de 1889) resumint-la en aquesta síntesi definitiva: «Entre las varias teorías revolucionarias que pretenden garantizar la completa emancipación social, la más conforme con la Naturaleza, la Ciencia y la Justicia es la que rechaza todos los dogmas políticos, sociales, económicos y religiosos, esto es, la *Anarquía sin adjetivos*». Era una visió que evitava haver-se d'inclinar a favor de les posicions dels col·lectivistes o dels anarcocomunistes —els dos sectors en pugna— i que presentava l'anarquisme lliure de l'estricta dependència del món societatari o sindical.⁵

Altres aportacions interessants de Tarrida que ara no podem analitzar tenen a veure amb el seu posicionament en el terreny de l'agnosticisme científic i en la definició del que ell en deia *el zero de l'autoritat*, una tesi que negava la virtualitat de l'anarquia absoluta —és a dir, de la supressió completa de totes les manifestacions de l'autoritat—, com una manera d'evitar la temptació d'una visió dogmàtica i utòpica del progrés i de mantenir viu un estímul constant en la lluita per assolir la felicitat general. I diguem també que, en un terreny més tàctic, a les acaballes de 1890 Tarrida va sostenir una interessant polèmica amb l'anarquisme francès, que era ferotgement individualista, al voltant del model d'organització que més convenia al progrés de l'anarquisme.⁶

Aquells anys, doncs, van ser un temps d'efervescència i d'activisme infatigable, en els quals Tarrida era reclamat de manera constant a participar en tota mena d'iniciatives. En particular, no hi havia acte llibertari o lliurepensador a

5. Vegeu José ÁLVAREZ JUNCO, *La ideología política del anarquismo español (1868-1910)*, Madrid, Siglo XXI, 1976, cap. 13, p. 341-374, i Jordi PIQUÉ I PADRÓ, *Anarco-col·lectivisme i anarco-comunisme. L'oposició de dues postures en el moviment anarquista català (1881-1891)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1989, p. 65-72. El text original a *¡Honor á los Mártires de Chicago!*, Grupo «Once de Noviembre», *Segundo certamen socialista. Celebrado en Barcelona el día 10 de noviembre de 1889 en el Palacio de Bellas Artes*, Barcelona, Establecimiento Tipográfico La Academia, 1890.

6. *La Révolte*, any III, 51, 6 de setembre de 1890, i any IV, 1, 13 de setembre de 1890. Traducció castellana de Vladimiro Muñoz, reproduïda entre d'altres a *Reconstruir*, Buenos Aires, 78, maig-juny 1972, i a Vladimiro Muñoz, *Antología ácrata española*, Barcelona, Grijalbo, 1974, p. 29-39.

Catalunya (i també al País Valencià) on l'enginyer cubanocatalà no fos cridat a enardir el públic amb la seva «paraula inflamada» i la seva intel·ligència preclara. Van ser els anys, també, de les primeres assistències als congressos internacionals dels lliurepensadors, de l'ensenyament laic o del moviment obrer, en els quals Tarrida, aprofitant també el seu coneixement de diversos idiomes, feia intervencions que fugien sempre del mer doctrinarisme i que cercaven l'establiment de terrenys comuns, és a dir, la conciliació, entre els diversos corrents de pensament.

EL PROCÉS DE MONTJUÏC I ELS SEUS EFECTES

Com és prou sabut, i per raons que ara no és el moment de reiterar, el moviment anarquista va ser arrossegat en la darrera dècada del segle XIX per una dinàmica que també s'estava desenvolupant en altres països europeus i que posava l'accent en un individualisme radical i en l'anomenada propaganda pel fet, fins recaure en una onada terrorista que va ser alimentada al seu torn per la ferotge repressió dels governs oligàrquics de l'Espanya de la Restauració. Aquest esclat va tenir els seus moments més àlgids en la tríada dels atemptats de la Gran Via contra el capità general (el dia de la Mercè de 1893), del Gran Teatre del Liceu contra la burgesia barcelonina (un mes i mig més tard) i del carrer dels Canvis Nous (durant la processó de Corpus de Santa Maria del Mar). Aquesta darrera bomba, que va ser d'autoria incerta i que va explotar el 7 de juny de 1896, va causar dotze morts i una cinquantena de ferits. En aquest cas, l'explosió va ser el desencadenant d'una duríssima resposta repressiva per part de les autoritats que va comportar la clausura de tots els centres obrers i un gran nombre d'empresonaments arbitraris –probablement prop d'un miler i, per tant, molts més dels 400 que solen esmentar-se–, entre els quals el de Tarrida de Màrmol. Ell, tanmateix, va aconseguir abandonar el castell de Montjuïc al cap de trenta-vuit dies, gràcies a la influència dels seus amics i parents. En aquest sentit, cal dir que va ser l'únic empresonat que en va poder sortir, i que el capità general es lamentaria sempre més d'haver cedit a les pressions que va rebre en aquell moment a favor de l'alliberament d'aquell professor de tan bona família.

Un cop alliberat, Tarrida va exiliar-se a París, on va desplegar una activíssima campanya internacional de denúncia dels empresonaments i de les terribles tortures que van abatre's sobre molts dels detinguts, així com de les irregularitats

processals i de l'arbitrarietat de les condemnes, que el 4 de maig de 1897 van portar cinc homes innocents (Tomàs Ascheri, Joan Alsina, Lluís Mas, Josep Molas i Antoni Nogués) davant un escamot d'execució i molts altres anarquistes als presidis espanyols o bé a l'exili. La campanya, que va arrencar amb la publicació de diversos articles ressonants de Tarrida a *La Revue Blanche* dels germans Natanson i a *L'Intransigeant* d'Henri Rochefort, va saltar també al Regne Unit i va començar a despertar diversos ecos a la premsa espanyola i, en un grau menor, a la catalana, atemorida encara per les mesures d'excepció d'aquell moment. Molts periòdics d'altres països s'hi van anar adherint de manera progressiva i els actes i els mítings promoguts per entitats de tota mena van proliferar per tot Europa i van obtenir una gran ressonància.

Pel camí, Tarrida del Mármol va veure's obligat a abandonar França i va instal·lar-se a Londres (agost de 1897), on restaria fins al final de la seva vida. Mentrestant, la campanya contra el procés de Montjuïc va guanyar noves adhesions i va potenciar-se encara més, amb la creació de nombrosos comitès de suport, a Europa, als Estats Units i a l'Amèrica llatina. En aquest sentit, fer el seguiment dels actes en què va participar l'enginyer català i dels periòdics que es van fer ressò dels seus articles es fa gairebé impossible: la seva energia i el seu activisme van ser realment infatigables. Simultàniament, Tarrida havia creat uns anomenats Tribunals d'Honor contra les autoritats polítiques, militars i policials espanyoles i havia resumit els eixos de la seva denúncia en un llibre, *Les Inquisiteurs d'Espagne. Montjuich, Cuba, Philippines*, que de seguida va merèixer tres edicions. Traslladada la campanya al si de la premsa i de la societat espanyola, amb l'ajut decisiu de personatges com Federico Urales o Alejandro Lerroux i també dels sectors republicans, tota aquesta agitació va acabar fent possible la promulgació d'un indult vergonyant el gener de 1900, que per a la majoria dels afectats va traduir-se en un desterrament ignominiós fora del territori espanyol. Va venir llavors la feinada d'acollir dignament els exiliats i de prosseguir encara la campanya cercant l'alliberament definitiu dels darrers empresonats, molts dels quals, pares de família que portaven l'únic jornal de casa seva, havien restat mesos i mesos, i fins i tot anys, engarjolats sense que mai ningú ni tan sols els arribés a prendre cap mena de declaració. Tanmateix, quedava encara un darrer objectiu: la revisió o la declaració de nul·litat del procés. Però aquest mai no arribaria a assolir-se, a desgrat dels esforços incessants d'un altre il·lustre pres del castell de Montjuïc, Pere Coromines, fins i tot durant el temps de la Segona República, quan era conseller de Justícia i Dret. Abans, però, amb el pas del

temps i amb el retorn gradual de la majoria dels desterrats a Catalunya, la campanya s'havia anat esllanguint lentament en el transcurs dels primers anys del segle xx.⁷

CORRESPONSAL I ACTIVISTA A LONDRES

Quan els efectes del procés de Montjuïc van anar minvant, va restar-li a Tarrida del Mármol una vida relativament breu però igualment esgotadora a la capital anglesa. Com a mitjà de subsistència, a part de donar algunes classes, es va acabar convertint en periodista, concretament en corresposnal i col·laborador de diversos mitjans de comunicació. Des de l'inici de 1901 i fins a febrer de 1910, va anar enviant, amb una periodicitat gairebé diària, telegrams i cartes a l'*Heraldo de Madrid* que signava amb el pseudònim de Leslimay, uns textos de caràcter forçosament breu en els quals recollia, amb una gran agilitat i brillantor, l'actualitat més viva de la societat britànica. Més tard va reprendre la seva presència a la premsa madrilenya, en aquest cas a través del diari republicà *El País*, on enviava cròniques un xic més espaiades i més llargues, sense pretendre cobrir l'actualitat més immediata. En aquests mateixos anys també, i de manera més o menys simultània, va fer de corresposnal a Londres o de col·laborador de diversos periòdics francesos, argentins i belgues.

Tarrida treballava com un escarràs, però combinava la feina amb la participació en tota mena de causes i activitats de signe llibertari, sindical, pacifista, lliurepensador... Constantment escrivia articles –tot sovint de caràcter científic, com el centenar llarg que va anar enviant a *La Revista Blanca* (1899-1905) o com els que va recollir en el llibre *Problemas trascendentales* (1908)–, participava en tota mena de congressos, feia mítings o donava conferències sobre els temes més diversos, alguns dels quals vinculats a una de les seves aficions més arrelades, l'astronomia, en la qual va esdevenir una autèntica autoritat reconeguda per les institucions britàniques. Personatge únic i singular en el si de l'anomenada Secció Vària anglesa –adherida a la Federació espanyola de Societats de Resistència–, Tarrida va assumir en tot moment el paper de representant i d'ambaixador a Londres del món llibertari català i espanyol, ja

7. Sobre tot aquest epígraf i bona part del que vindrà a continuació, vegeu A. DALMAU, *El procés de Montjuïc...*

fos per acollir calorosament els exiliats, per fer de tornaveu de tot el que passava a o per rebre visitants assenyalats com ara Ferrer i Guàrdia el 1909, poc abans que aquest darrer fos executat amb posterioritat a la Setmana Tràgica. Simultàniament, gràcies en bona mesura al seu tarannà generós i dialogant, va poder cultivar a fons la seva amistat amb persones significades del món de la política i el sindicalisme britànic, o amb personatges també exiliats com ell a Anglaterra, com ara Errico Malatesta, Louise Michel, el príncep Kropotkin, Rudolf Rocker, Gustav Landauer, etc.

Molt poc abans de la promulgació de l'indult de 1900 que hem esmentat abans, Fernando Tarrida va haver de passar pel tràngol terrible de perdre, en un termini de vuit mesos, la seva jove esposa, May, i la seva criatura del mateix nom, per les quals sentia una estimació molt profunda. Anys després, però, refaria plenament i feliçment la seva vida familiar amb una viuda, Bessie George, que ja era mare d'una nena. D'aquesta nova unió en van néixer els tres fills supervivents de Tarrida, Margarita, John i Ana.

CAP AL LABOUR PARTY

En els últims anys de la seva vida, i sense renegar mai de les seves creences llibertàries, Tarrida del Màrmol es va anar desplaçant a poc a poc cap al que els anglesos anomenen el socialisme del *gas and water*, és a dir, cap al socialisme no revolucionari comú en la tradició britànica.⁸ En un temps d'al·livió en què grups i tendències ben diversos, polítics i sindicals, anaven confluint en el que acabaria sent el 1906 el Partit Laborista, ens consta amb certesa que Tarrida va adscriure's directament en alguns d'aquests grups. Així, sabem que va ser membre de l'Independent Labour Party (ILP), fundat el 1893 pel miner escocès James Keir Hardie i animat principalment per Ramsay MacDonald, gran amic de Tarrida i futur *premier* britànic. Dins l'ILP va prendre part activa en la Walthamstow Branch, una branca molt petita d'una quarantena de membres que simpatitzava amb l'anarquisme. I, en un escrit a MacDonald de prop d'un any abans de morir, Tarrida va anunciar-li la seva intenció d'unir-se a la Fabian Society, un dels grups més actius i prestigiosos que també va contribuir decisi-

8. George Richard ESENWEIN, *Anarchist Ideology and the Working-Class Movement in Spain, 1868-1898*, Berkeley / Los Angeles, University of California Press, 1989, p. 200.

vament en la configuració del Partit Laborista i que havia tingut membres tan destacats com l'escriptor George Bernard Shaw, l'anarquista Charlotte Wilson, la feminista Emmeline Pankhurst i l'escriptor H. G. Wells.⁹

En els primers anys de la dècada de 1910, Fernando Tarrida, que no sense dificultats va aconseguir la naturalització britànica, va estar malalt força sovint, a causa de la seva bronquitis crònica. Continuava, això sí, enviant les seves cròniques i no deixava de complir els manaments de l'amistat i de la solidaritat amb tota mena de causes. En el darrer moment, i com els seu amics Piotr Kropotkin o Charles Malato i enfront d'un altre amic com Errico Malatesta i els llibertaris més joves, va abandonar la seva neutralitat antibel·licista davant la Primera Guerra Mundial, en el context d'una polèmica que dividiria profundament el moviment anarquista.¹⁰ El 15 de març de 1915 va morir de sobte a Londres mateix, quan només tenia 54 anys, com a conseqüència d'un vessament cerebral i poc després d'haver enllestit el que seria el seu darrer article. Tot just feia escassament tres mesos i mig, el 30 de novembre de 1914, s'havia mort a Barcelona el seu gran mentor i amic, el seu autèntic «germà», Anselmo Lorenzo, amb qui va mantenir fins al darrer moment aquella correspondència que s'havia iniciat a finals de 1897, quan ambdós van separar-se després d'haver compartit l'exili de París.

Entre les moltes coses elogioses que van dir-se llavors de Fernando Tarrida del Mármol, potser en són un bon resum aquestes paraules de P. Friedberg que traduïm de *The Socialist Review* (agost-setembre de 1915): «Centenars de companys de tot el món van rebre el seu ajut material. I, així com sempre estava disposat a acceptar les febleses dels altres, mai no s'hauria rebaixat a utilitzar els polítics amb qui tenia amistat. Ha mort pobre. Però el regne del cel a la terra està fet d'aquesta mena d'homes». Tan pobre va morir Tarrida, que els seus amics anglesos es van considerar en l'obligació de constituir un comitè per recollir fons per a la seva família...

9. P. FREIDBERG, a «Tarrida del Mármol», *The Socialist Review*, Londres, agost-setembre de 1915, p. 687-688.

10. FEDERICA MONTSENY: *Anselmo Lorenzo. El hombre y su obra*, coberta d'Amster. S. l. Ediciones Españolas, 1938 (Los Precursores). Sobre aquesta polèmica, vegeu Teresa ABELLÓ GÜELL, «L'antimilitarisme anarquista davant la guerra de 1914», a *Revolució i Socialisme. Col·loqui Internacional*, Barcelona, Universitat Autònoma de Barcelona, 1989, vol. II, p. 7-20.

L'enginyer cubanocatalà, que en paraules del seu amic Malatesta «té una pàgina gloriosa en la història de l'emancipació humana», va ser enterrat al costat de la seva esposa May i la seva filleta, May Luciana Margarita, en una humil i ignorada tomba del cementiri de Ladywell, prop de Lewisham, al Regne Unit. És un lloc tranquil, poblat de milers de làpides, on es fa difícil de trobar i de distingir la seva. Però un cop descoberta, i encara que siguin mig esborrades per la pàtina del temps, hi podem llegir unes paraules justes que resumeixen bé la trajectòria i el sentit de l'existència d'un home que bé mereix de ser recordat pels seus compatriotes. Aquest epitafi precis i breu, traduït de l'anglès, diu així: «Fernando Tarrida del Mármol, 1861-1915. Per la llibertat i la causa dels humils va donar tot el que tenia»...¹¹

BIBLIOGRAFIA

- ABELLÓ I GÜELL, Teresa. *Les relacions internacionals de l'anarquisme català (1881-1914)*. Barcelona: Edicions 62, 1987.
- «Tarrida del Mármol, Fernando». A: M. Teresa Martínez de Sas i Pelai Pagès (coord.). *Diccionari biogràfic del moviment obrer als Països Catalans*. Barcelona: Ed. Universitat de Barcelona / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2000, p. 1354.
- Anarchists Without Adjectives: Voltairine de Cleyre, Fred Woodworth, Max Nettlau, Fernando Tarrida Del Mármol*. General Books LLC, 2010, 24 p.
- ANDERSON, Benedict. *Under Three Flags. Anarchism and the Anti-Colonial Imagination*. Verso, 2005. (Hi ha traducció castellana: *Bajo tres banderas. Anarquismo e imaginación anticolonial*. Madrid: Akal, 2008.)
- ESENWEIN, George Richard. *Anarchist Ideology and the Working-Class Movement in Spain, 1868-1898*. Berkeley / Los Angeles: University of California, 1989.
- FEDERICO URALES (Joan Montseny). «Fernando Tarrida del Mármol», *La Revista Blanca*, 170, 15 de juny de 1930. (Reproduït com a pròleg de Fernando TARRIDA DEL MÁRMOL. *Problemas trascendentales. Estudios de sociología y ciencia moderna*. Barcelona: La Revista Blanca, 1930 [Impresos Costa].)

11. Transcripció, anotada, de la conferència pronunciada en la sessió inaugural de curs de la SCEH, el 23 d'octubre de 2012.

- FERNÁNDEZ, Frank. *La sangre de Santa Águeda*. Angiolillo, Betances y Cánovas. Miami (EUA): Ediciones Universal, 1994.
- FREIDBERG, P. «Tarrida del Màrmol». *The Socialist Review*, Londres, agost-setembre de 1915, p. 682-688.
- ÍÑIGUEZ, Miguel. *Enciclopedia histórica del anarquismo español*. Vitoria: Asociación Isaac Puente, 2008, p. 1676.
- MALATESTA, Errico. «Death of F. Tarrida del Màrmol». *Freedom*, 312, abril de 1915.
- MARTÍNEZ DE SAS, M. Teresa i PAGÈS, Pelai (coord.). *Diccionari biogràfic del moviment obrer als Països Catalans*. Barcelona: Universitat de Barcelona / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2000, p. 1354.
- MONTSENY, Federica. *Anselmo Lorenzo. El hombre y su obra*. Ediciones Españolas, 1938 (Los Precursores).
- PALMIRO DE LIDIA (Adrián del Valle). «Evocando el pasado (1886-1891)», *La Revista Blanca*, núm. 100-104, 15 de juliol, 1 d'agost, 1 i 15 de setembre de 1927.
- VALLE-INCLÁN, Javier de. *Biografía de la Revista Blanca*. Barcelona: Sintra, 2008, p. 272-273.
- VALLINA, Pedro. *Mis memorias*. Caracas i Mèxic: Tierra y Libertad, 1968 i 1971. Vol. 1.
- VICENTE IZQUIERDO, Manuel. *Josep Llunas i Pujals (1852-1905), «La Tramontana» i el lliurepensament radical català*. Reus: Associació d'Estudis Reusencs, 1999.
- VIGÓ I MARCÈ, Antoni. *La fàbrica Tarrida (1874-1908)*. Sitges: Grup d'Estudis Sitgetans, 1987 (Quaderns; 22), 16 p.

HOMENATGE A JOSEP DE CALASANÇ SERRA I RÀFOLS

JOSEP DE C. SERRA-RÀFOLS I L'ESTUDI DE LA CULTURA IBÈRICA

JOAN SANMARTÍ
Universitat de Barcelona
Institut d'Estudis Catalans

RESUM

Dins l'extensa i polifacètica obra de Josep de C. Serra-Ràfols, l'estudi del món ibèric hi té un paper important. No solament va excavar diversos jaciments ibèrics, entre els quals el gran assentament del castellet de Banyoles, a Tivissa, sinó que va dedicar a l'estudi d'aquesta cultura una extensa producció escrita, de naturalesa i entitat molt diverses. Entre els seus treballs cal destacar, a més dels estudis de caràcter econòmic, algunes obres de síntesi, en què realitza un estudi d'arqueologia espacial *avant la lettre* i proposa una anàlisi interna de la cultura ibèrica amb un fort contingut sociològic.

PARAULES CLAU

Historiografia, escola catalana d'arqueologia, cultura ibèrica, teoria arqueològica.

Josep de C. Serra-Ràfols and the study of Iberian culture

ABSTRACT

Study of the Iberian world plays an important part within the extensive and multifaceted work of Josep de C. Serra-Ràfols. Not only did he excavate several Iberian sites, including the great settlement at Castellet de Banyoles in Tivissa, he also devoted a large number of written works of a highly diverse nature and essence to studying this culture. In addition to his economic studies, particularly of note are some syntheses in which he carries out a spatial archaeological study *avant la lettre* and proposes an internal analysis of Iberian culture with a strong sociological content.

KEYWORDS

Historiography, catalan school of archaeology, Iberian culture, archaeological theory.

Josep de Calassanç Serra-Ràfols va ser un dels grans arqueòlegs catalans del segle xx, autor d'una obra extensa i polifacètica, però no ha tingut, segons el meu criteri, tot el reconeixement que li escau. Aquest homenatge, merescut i necessari, és per tant un motiu de satisfacció, i el fet d'haver estat convidat a participar-hi, un honor que agraeixo vivament als organitzadors.

Dins la producció científica de Serra-Ràfols, que com he dit és temàticament molt variada, l'estudi del món ibèric hi té un paper molt destacat, fins al punt que, sense poder-ho afirmar taxativament, em fa l'efecte que va ser un dels temes predilectes de la seva investigació. Li va dedicar estudis de caràcter, extensió i profunditat molt diversos, des de simples notes sobre troballes concretes a treballs de síntesi força ambiciosos i estudis aprofundits sobre determinats aspectes de l'economia, a més d'alguns treballs de camp de notable importància. En aquesta contribució analitzaré breument tots aquests aspectes, començant per l'obra feta en els seus anys de formació, però sense seguir en conjunt un ordre estrictament cronològic, sinó basat fonamentalment, encara que de manera flexible, en la naturalesa de les seves aportacions. Dedicaré, per tant, sengles apartats als seus treballs de camp (al Castellet de Banyoles de Tivissa, al Puig Castellar de Santa Coloma de Gramenet i al sector de Magòria, al peu de Montjuïc) i a les informacions històriques que en va extreure, a les síntesis d'un abast més ampli i als estudis dedicats específicament a la història econòmica.

ELS ANYS DE FORMACIÓ

El contacte de Serra-Ràfols amb l'arqueologia ibèrica va començar ben aviat, ja que de ben jove va participar als treballs d'excavació dirigits per Josep Colominas al Puig Castellar de Santa de Gramenet entre 1922 i 1925, i per encàrrec de l'Institut d'Estudis Catalans en va realitzar la planimetria, que ràpidament es va convertir en una de les imatges emblemàtiques de l'arqueologia ibèrica de Catalunya (Martínez Hualde i Vicente Castells, 1966, p. 12). També va treballar a les excavacions de l'Institut d'Estudis Catalans als jaciments ibèrics del Baix Aragó, fins que la supressió de la Mancomunitat de Catalunya per la dictadura de Primo de Rivera va posar fi a aquest programa l'any 1923. Més concretament, va participar en els treballs d'ordenació i catalogació de les troballes (Bosch-Gimpera, 1923*a*, p. 82), i en aquest darrer any va dirigir les excavacions a les Ombries de Calaceit i a la Torre Cremada de Valldetormo

(Bosch-Gimpera, 1971, p. 120). Per delegació de l'Institut d'Estudis Catalans, va excavar, crec que l'any 1921, dues cambres del poblat ibèric de Valls, a la zona situada entre el passeig de l'estació i el torrent de Sant Francesc (Serra-Ràfols, 1930, p. 104, n. 1; Serra-Ràfols, 1968, p. 11). També en aquests primers anys va realitzar un primer estudi dels materials de la col·lecció Rubio de la Serna de la necròpolis de Cabrera de Mar —excavada l'any 1881 pel propietari de la finca (Rubio de la Serna, 1988)—, que va aparèixer en el volum VII (1921-1926) de l'*Anuari* de l'Institut d'Estudis Catalans (Serra-Ràfols, 1931), i que durant molts anys, fins a l'aparició de l'extens estudi monogràfic que li va dedicar Josep Barberà (Barberà, 1968), va ser l'única referència científica mínimament sòlida a aquest important jaciment. Encara dins dels anys que podem considerar de formació, i arran d'una reunió de la Unió Acadèmica Internacional a Brussel·les el 1926, va preparar amb Bosch-Gimpera el fascicle sobre la ceràmica ibèrica de Fontscaldes del *Corpus Vasorum Antiquorum* (Bosch-Gimpera, 1980, p. 116), que tanmateix no va aparèixer fins molt més tard (Serra-Ràfols i Colominas, 1966). És ben evident, doncs, que aviat va adquirir una gran familiaritat amb l'arqueologia ibèrica, en particular la de la costa central de Catalunya, tant en l'activitat de camp com en l'estudi de les col·leccions arqueològiques.

ELS TREBALLS DE CAMP I NOTÍCIES SOBRE JACIMENTS I MATERIALS IBÈRICS

Els treballs d'excavació de l'època de maduresa de Serra-Ràfols relacionats amb el món ibèric no són gaire nombrosos, però n'hi ha un de particularment important, que és l'excavació del poblat del Castellet de Banyoles, a Tivissa, realitzada l'any 1937 i que continuava de fet els treballs començats cinc anys abans pel seu amic Lluís Brull, veí de Tivissa, que també va participar en aquesta segona etapa. Aquesta campanya, publicada l'any 1941 en el volum III de la revista *Ampurias* (Serra-Ràfols, 1941), va portar a la llum les cèlebres torres pentagonals que protegien l'accés a aquest gran jaciment ibèric. Aquestes construccions, tan peculiars, constitueixen, encara avui, un cas únic en l'arquitectura militar ibèrica, i segueixen essent objecte d'estudi i atenció per part dels especialistes com, entre altres (Pallarès, 1984; Gracia, Munilla i Pallarès, 1991), el professor Pierre Moret, destacat estudiós de l'arquitectura defensiva ibèrica, que li ha dedicat diversos treballs (1998; 2006; 2008). Cal dir, d'altra banda, que la publicació d'aquests treballs va molt més enllà dels resultats de les dues campanyes d'exca-

vació (la de 1932, feta en solitari per Lluís Brull, i la de 1937). En realitat, és el primer estudi científic aprofundit sobre el jaciment, que n'inclou la topografia, els antecedents de la recerca i l'anàlisi dels materials apareguts anteriorment, en particular els famosos conjunts de monedes i de vasos de plata que, juntament amb les torres, han fet famosos aquest poblat. Es tracta doncs d'una síntesi que encara avui és una de les bases per al coneixement del Castellet de Banyoles.

Serra-Ràfols no va participar en les dues campanyes d'excavació desenvolupades al Castellet de Banyoles els anys 1942 i 1943, que van ser dirigides per Lluís Brull i Salvador Vilaseca. Amb tot, va col·laborar en la publicació amb un capítol en què analitzava les fonts literàries i les dades arqueològiques, per arribar a la conclusió que el poblat va ser destruït durant la Segona Guerra Púnica, probablement, segons el seu criteri, a principi del conflicte, tal vegada el mateix any 218 aC (Vilaseca, Serra-Ràfols i Brull, 1949, p. 45-53). Molts anys més tard, el 1965, va reprendre aquesta temàtica a la mateixa revista *Ampurias* (Serra-Ràfols, 1965a), en un extens estudi molt detallat, però que no modificava gens ni mica les seves conclusions. Tot i que actualment sembla clar que aquesta destrucció es va produir en un moment una mica més tardà, entorn de 200 aC, aquest treball, que conté una anàlisi exhaustiva i molt ben feta de les fonts antigues sobre els esdeveniments produïts en aquells primers anys del conflicte romano-cartaginès, segueix essent una referència necessària sobre aquestes.

El mateix any 1965, i en connexió amb aquesta mateixa temàtica històrica —la conquesta romana d'Ibèria—, va dedicar un breu estudi a l'episodi, esmentat per Tit Livi, de destrucció de muralles ibèriques durant la campanya punitiva de Cató, l'any 195 aC (Serra-Ràfols, 1965b). Podem sospitar que aquest treball li fou en bona part inspirat pels seus estudis sobre el Castellet de Banyoles, però també pel seu coneixement sobre el Puig Castellar de Santa Coloma de Gramenet, la muralla del qual esmenta directament, encara que amb reserves, com a possible exemple de fortificació destruïda per Cató.

A banda dels seus treballs sobre el Castellet de Banyoles, Serra-Ràfols va tenir també un paper molt important en la represa de les excavacions al Puig Castellar de Santa Coloma de Gramenet entre 1954 i 1958, que van ser realitzades, sota la seva inspecció tècnica, pel Centre Excursionista Puig Castellar. Tot i que no va exercir la direcció efectiva d'aquestes excavacions, no es pot menystenir la importància del seu paper en uns treballs realitzats per aficionats molt entusiastes, responsables i dignes de tot elogi —però, com és lògic, sense

la preparació dels professionals—, i també en la seva publicació en la memòria núm. xxiv de la Secció Històrico-Arqueològica de l'IEC, l'any 1966 (Martínez Hualde i Vicente Castells, 1966).

També cal recordar finalment l'excavació, l'any 1946, del grup de sitges que s'havien descobert el 1928 al peu de la muntanya de Montjuïc, al costat sud-oest, en fer-se la trinxera per a les vies del tren que enllaçava l'estació de Magòria amb el port (Serra-Ràfols, 1964, p. 438, nota 3). Aquests treballs, però, van romandre inèdits, i malgrat que, com veurem més endavant, Serra-Ràfols en va extreure importants conclusions històriques al final de la seva carrera, la publicació dels materials no es féu fins molt més tard —excepte les llantes de ferro d'un carro, objecte d'una nota breu per Fernández de Avilés (1946)—, i per altres autors (Granados, 1982). Recentment, Carme Miró i Alaix (2009) ha publicat les notes d'excavació del mateix Serra-Ràfols, conservades al Servei de Documentació i Arxiu de l'Institut d'Estudis Catalans. Revelen el treball d'un arqueòleg expert, que va realitzar —tenint en compte els mètodes i mitjans de l'època— un treball d'excavació i registre de gran nivell.

A més del treballs d'excavació mencionats, Serra-Ràfols va publicar al llarg dels anys nombroses notícies i estudis breus sobre altres assentaments ibèrics (o considerats ibèrics), com ara les muralles de Girona (Serra-Ràfols, 1936*b*) o els poblats lloretencs del Turó Rodó i el Puig Castellet (Serra-Ràfols, 1943), que més tard han estat excavats íntegrament i es compten entre els jaciments ibèrics més ben coneguts de Catalunya (Frigola, Llinàs i Montalbán, 2008; Pons, Toledo i Llorens, 1981; Pons, Llorens i Merino, 1999). Devem també a Serra-Ràfols les primeres informacions científiques sobre el gran assentament d'Ullastret, que inclouen un croquis topogràfic elaborat per ell mateix amb Josep Gudiol l'any 1932 (Serra-Ràfols, 1945). Va publicar també diverses inscripcions ibèriques (Serra-Ràfols, 1936*c*) i algunes peces singulars, com ara un carret de bronze de probable procedència andalusa, conservat al museu de Grànollers (Serra-Ràfols, 1948).

Serra-Ràfols fou també un dels primers investigadors —amb l'erudit Pere Giró per a l'àrea penedesenca (Giró, 1960)— que, a principi dels anys seixanta, va cridar l'atenció sobre l'existència d'un poblament ibèric dispers de plana, sovint documentat per l'existència de nivells amb ceràmica ibèrica —en general, però no sempre, de l'ibèric final, o període tardorepublicà—, sota les vil·les romanes de la costa catalana, sobretot del Maresme (Serra-Ràfols, 1962). És una observació basada en part en els seus propis treballs d'excavació, concretament a la vil·la

d'Ocata, i particularment interessant, perquè trencava amb la visió tradicional del poblament ibèric en assentaments concentrats i pràcticament sempre en llocs alts –que el mateix Serra-Ràfols havia mantingut en treballs anteriors– i permetia contemplar la possibilitat que en algunes zones també hi hagués una ocupació rural dispersa del territori, tal com després s'ha confirmat a bastament (Prevosti, 1981*a* i 1981*b*; Asensio *et al.*, 2001; Martín i Plana, 2001).

LES OBRES DE SÍNTESE

Els paràgrafs anteriors palesen la importància del treball de camp i d'estudi directe de materials per part de Serra-Ràfols. Ara bé, com ja he dit més amunt, penso que la seva contribució més destacada sobre el món ibèric, la que l'acredita com un gran historiador, són les obres de síntesi i els estudis d'història econòmica. Entre les primeres cal destacar-ne dues de fonamentals: *El poblament prehistòric de Catalunya* (1930) i el seu estudi sobre el poblament ibèric de la comarca del Maresme, publicat el 1942 en el número 4 de la revista *Ampurias*, i que reprèn, molt ampliat i més elaborat, un treball anterior publicat a l'Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans (Serra-Ràfols, 1936*a*).

Dins *El poblament prehistòric de Catalunya*, el capítol v, el que dedica als ibers amb el títol «El poblament ibèric», es divideix en dues parts ben diferenciades. La primera es dedica a les qüestions que en aquella època dominaven el debat arqueològic: l'origen dels pobles prehistòrics, la seva distribució en l'espai geogràfic i la seva història, entesa bàsicament com a processos d'expansió territorial o, eventualment, de regressió a costa de l'expansió d'altres ètnies. Les qüestions relacionades amb les formes de vida, l'economia, l'organització social o els processos de canvi cultural –si no eren resultat d'invasions– no figuraven en aquesta agenda o, en tot cas, només de forma subsidiària i sempre posposada. Cal insistir que aquest enfocament, que ara ens sembla tan limitat, era l'habitual en l'arqueologia europea de primera fila de l'època. Era, per exemple, el de Vere Gordon Childe en els anys vint, quan encara no havia incorporat plenament la sociologia marxista a la seva recerca (Childe, 1925; 1926; 1929). També, evidentment, el de Gustaf Kossinna i de tota l'escola alemanya de prehistoriadors, que tenia els seus fonaments teòrics en l'escola antropològica de la *Kulturkreislehre* (teoria dels cercles culturals) austroalemanya (Kossinna, 1911 i 1912). I, gairebé no

cal dir-ho, aquest enfocament historicocultural era també seguit pel mestre de Serra-Ràfols, Pere Bosch-Gimpera, que no endebades era deixeble directe de Gustaf Kossinna i n'havia après els enfocaments de la teoria dels cercles culturals i la seva aplicació a la recerca arqueològica (Bosch-Gimpera, 1971, p. 98). El resultat de l'aplicació d'aquest mètode per part de Bosch és la seva reconstrucció paleoetnològica de la península Ibèrica, ja ben dibuixada a finals de la segona dècada del segle (Bosch-Gimpera, 1919), i plenament acabada durant el decenni següent (Bosch-Gimpera, 1923a; 1923c; 1923d; 1929), fins a culminar en la seva monumental *Etnologia de la Península Ibèrica* (Bosch-Gimpera, 1932).

En la primera part del capítol mencionat, Serra-Ràfols segueix bastant estretament les idees de Bosch-Gimpera: en relació amb els orígens ètnics i geogràfics dels ibers (que fa enllaçar, com el seu mestre, amb la cultura d'Almeria, o de los Millares); també en relació amb l'origen de la cultura ibèrica històrica, de la segona meitat del primer mil·lenni aC, que situa al sud-est de la península i que explica, com Bosch-Gimpera, per la forta influència grega en aquesta zona; igualment pel que fa a la periodització d'aquesta cultura ibèrica a Catalunya (amb un moment antic des del segle VI aC fins al segle IV aC, i un segon de superior desenvolupament a partir del segle III aC); i encara, i molt particularment, en la qüestió paleoetnològica, és a dir, el problema de la distribució territorial dels diferents pobles ibèrics, així com la idea d'una expansió septentrional dels ibers fins al Roine en el s. VI aC, seguida d'un suposat reflux en el segle IV aC, a conseqüència de l'expansió dels gals. Amb tot, el jove Serra-Ràfols s'expressava amb més prudència que Bosch en plantejar explicacions de caràcter invasionista. Per exemple, la persistència en els poblats ibèrics de la ceràmica llavors anomenada de tradició eneolítica el conduí a pensar que els ibers originaris del sud-est que havien «iberitzat» Catalunya durant el segle VI aC, i «el punt de partida dels quals devia ja ésser molt allunyat dels grans centres de cultura del sud-est, van deixar-hi [a Catalunya] un sediment molt petit, i, en realitat, la cultura anterior segueix la seva evolució normal» (Serra-Ràfols, 1920, p. 84; la cursiva és meua). També deixava entendre, en el fons, que la invasió ibèrica de les terres al nord del Pirineu podria no haver-se produït —en tot cas, que la seva importància ètnica i cultural era ben difícil de precisar (Serra-Ràfols, 1920, p. 83)—, i que les troballes de ceràmica ibèrica fetes a la Gàl·lia i a la Catalunya Vella —l'element bàsic en què recolzava la idea del desplaçament ibèric cap al nord— no eren el resultat d'un moviment de població en direcció sud-nord, sinó

del comerç emporità, que hauria transportat aquests materials des de les zones pròpiament ibèriques, en particular el sud-est de la península (Serra-Ràfols, 1930, p. 85-86). Aquests matisos interpretatius, així com la seva desconfiança envers determinades fonts literàries –en particular el periple d'Aviè (Serra-Ràfols 1930, p. 81, nota 1)–, demostren, en tot cas, la independència de criteri de Serra-Ràfols, fins i tot envers una figura de la talla de Bosch-Gimpera, que no solament era el seu mestre –i el seu cap al Servei d'Investigacions Arqueològiques de l'Institut d'Estudis Catalans–, sinó un investigador de gran prestigi internacional, cosa no gaire freqüent en aquella època al nostre país. Tot i això, aquesta primera part del seu capítol sobre els ibers no és, cal repetir-ho, particularment original.

És en la segona part del capítol v del *Poblament prehistòric de Catalunya* on Serra-Ràfols varia completament l'enfocament del treball, i analitza l'iberisme des d'una perspectiva que en aquell moment no era gaire corrent en els estudis arqueològics, molt més pròxima als plantejaments propis de la geografia humana i econòmica i de l'etnologia. Parteix d'un assaig d'avaluació global dels sistemes de poblament a les tres zones per a les quals comptava amb un mínim d'informació: l'Urgell, la Ribera del Segre i la Costa de Llevant. No cal dir que, fins i tot en aquestes àrees, les dades de què disposava eren encara molt pobres, però li permeteren observar que, si més no a la costa, la densitat de població en temps ibèrics era, per primera vegada, relativament elevada: «no ens indiquen pas un poblament comparable al modern, però representen una zona de poblament superior a l'actual de les nostres contrades pirinenques» (Serra-Ràfols, 1930, p. 114). Més tard, com veurem, va insistir novament en aquesta preocupació per les qüestions demogràfiques, que contrasta ben clarament amb els plantejaments de la història cultural.

A partir d'aquí analitza en el mateix capítol el poblat com a unitat bàsica del poblament, i n'estudia la ubicació –constata l'enorme freqüència dels llocs alts– i l'estructura interna des del punt de vista del traçat urbà i de l'arquitectura, tant pública –muralls i cisternes fonamentalment– com domèstica. Particularment notable, però, és la seva preocupació per la grandària dels assentaments, que, com diu, van de poc més de 100 m², com a la Gessera, fins a veritables ciutats com Tarragona, amb tots els graus de transició. I encara més enllà d'això, quan era possible –és a dir, en els pocs casos en què hi havia poblats excavats íntegrament–, també va intentar avaluar el nombre de cases –i, per tant, de famílies que hi vivien–, així com la grandària dels habitatges.

També es va interessar pel que avui en dia anomenaríem la història de la vida quotidiana, a la qual dedicà, dins del mateix capítol, un apartat relativament extens, centrat sobretot en les activitats productives. Més enllà de les informacions sobre la producció de subsistència, es va saber adonar que, per primera vegada en la història del país, determinades activitats productives ultrapassaven netament el nivell domèstic, com ara la producció de ceràmiques, «que ara pren», diu, «un caire que es pot qualificar d'industrial» (Serra-Ràfols, 1930, p. 136), o la del ferro, que descriu com «una indústria metal·lúrgica desenrotllada», a més d'una «indústria de luxe que s'aplicava als metalls preciosos i que produïa objectes molt reeixits artísticament, malgrat el seu caràcter bàrbar». Altres activitats, en canvi –com ara la mòlta del gra o el teixit–, es desenvolupaven segons el seu criteri a un nivell estrictament familiar. També és interessant assenyalar que, baldament fos a un nivell poc elaborat, gairebé d'estereotip, també va introduir la dimensió de gènere en l'anàlisi de les activitats productives, tant les primàries –la participació de les dones en les activitats agrícoles– com les de transformació –atribueix a les dones les activitats tèxtils– i el subministrament d'aigua. Malgrat la modèstia aparent d'aquestes interpretacions, n'hi ha prou de comparar el *Poblament prehistòric de Catalunya* amb la quasi coetània *Etnologia de la Península Ibèrica* (apareguda només dos anys més tard) per adonar-se de fins a quin punt l'enfocament de Serra-Ràfols era diferent del paradigma dominant en la recerca arqueològica d'aquells moments.¹

En definitiva, Serra-Ràfols va mostrar un interès considerable per la interpretació sociològica de la documentació, evident en la seva anàlisi comparativa de les dimensions dels assentaments, en les seves conclusions sobre la importància demogràfica del poblament ibèric –tornarem aviat sobre aquesta qüestió– i en la constatació de l'existència d'activitats econòmiques especialitzades. Malgrat que tots aquests trets són característics de les societats complexes i amb sistemes polítics desenvolupats, el cert és que no en va saber treure conseqüències més elaborades en relació amb les formes d'organització sociopolítica dels ibers. Així, va considerar el poblat individual com la unitat bàsica d'organització, no solament social, sinó també política, mentre que la tribu era per a ell una entitat molt imprecisa que uneix el conjunt dels poblats d'una comarca emparentats per vincles sobretot ètnics, les arrels dels quals devien ésser molt antigues. Els

1. Aquesta preocupació per les qüestions econòmiques i socials és evident també en els seus estudis sobre altres períodes, en particular l'època romana (SERRA I RÀFOLS, 1947).

poblats d'una mateixa tribu o de tribus diferents s'uneixen de vegades per una causa comuna, però això és poc freqüent. Aquestes unions són efímeres i molts poblats devien quedar-ne al marge. En general, cadascú lluita per la seva sola conservació, acarnissadament, però isoladament (Serra-Ràfols, 1930, p. 116).

És ben possible que aquest punt de vista estigués molt influït per les idees d'Adolf Schulten, que en la versió castellana del seu article *Hispania* a la *Real Encyclopaedie* de Pauly i Wissowa afirma literalment que «la unidad política no es la tribu, como entre los celtas y los germanos, sino como entre los bereberes la ciudad y el castillo» i, encara més endavant, que «por encima de las pequeñas comunidades se encuentran como unidad superior, pero tan sólo etnológica y no política, las tribus». Atès que Bosch també acceptava sense reserves aquest punt de vista de Schulten en la seva *Prehistòria Catalana* (Bosch-Gimpera, 1919, p.234-235) –l'únic treball, en la mesura del meu coneixement, on tracta, breument, aquest tema–, em sembla evident que era una *communis opinio* que difícilment es posava en qüestió, malgrat que les fonts escrites atorguen un paper important als pobles (o tribus) en diferents episodis de la Segona Guerra Púnica, sobretot els ilergets, però també els ausetans, els lacetans i els suesetans. Cal dir tanmateix que aquesta interpretació primitivista de la societat ibèrica, que la redueix a una cultura tribal aldeana, contrasta vivament amb la que quaranta anys abans havia ofert Joaquín Costa en els seus *Estudios ibéricos* (1891-1895), una obra injustament oblidada (encara que tinguda en compte per Carreras Candi en la *Història Nacional de Catalunya*), però que pot ser justament reivindicada a la llum de la recerca actual.

Deu anys després de la publicació de *Poblament prehistòric de Catalunya*, Serra-Ràfols va reprendre de forma detallada moltes d'aquestes reflexions de caràcter geogràfic i antropològic en el seu article «El poblamiento de la Maresma o Costa de Levante en la época anterromana», publicat el 1941 a la revista *Am-purias*, i que ja he esmentat. Es tracta d'un estudi modèlic, per a la seva època, del que actualment s'anomenaria «arqueologia del territori»; Serra parteix d'una bona anàlisi de les condicions geogràfiques de la zona –on queda de manifest, com en altres treballs, la seva bona formació en aquest terreny– i, aprofitant el coneixement relativament complet que existia sobre els assentaments ibèrics d'aquesta comarca, hi analitza a fons el sistema de poblament. També aquí hi ha un assaig de reconstrucció de les condicions de vida, particularment complet, que l'autor realitza fonamentalment a partir de les troballes del Puig Castellar de Santa Coloma de Gramenet (que per primera vegada apareixen relativament

ben publicades). El resultat es un «cuadro de la vida cotidiana» gairebé etnogràfic, que va força més enllà del que oferia en el *Poblament prehistòric de Catalunya* i suggereix una certa familiaritat amb l'antropologia social. De tota manera, l'aportació més important d'aquest article és l'assaig d'avaluació del volum de la població ibèrica de la Costa de Llevant, que enllaça amb l'interès per la qüestió demogràfica que ja insinuava en el *Poblament prehistòric de Catalunya*; ara, però, va molt més enllà de la de la simple constatació d'un creixement demogràfic global durant aquest període i cerca d'avaluar de manera efectiva la població. Aquest càlcul el va realitzar amb intel·ligència i amb un notable rigor metodològic, basant-se novament en l'anàlisi del nombre de cases de cada poblat, i partint de la idea, prou versemblant, que cadascuna fos ocupada per una família de cinc persones. Val la pena assenyalar que els resultats –una densitat de 18 a 22 habitants per km², amb un total d'entorn de 12.000 persones per al conjunt de la comarca– no són gaire diferents dels que nosaltres hem proposat per a la mateixa zona (Sanmartí, 2001, p. 27), i amb la mateixa conclusió: que es tracta d'una densitat elevada, deguda al desenvolupament d'una agricultura eficient, i que, segons Serra-Ràfols, preparava aquestes terres «per rebre la cultura romana, que les havia de convertir en veritables terres de civilització». Això, tanmateix, no el va conduir a modificar la seva apreciació sobre la naturalesa de la societat ibèrica i les seves formes d'organització política. És important assenyalar que després d'aquest treball la recerca arqueològica va trigar prop de cinquanta anys a tractar novament aquestes qüestions, tan importants. No és, doncs, cap exageració afirmar el seu caràcter veritablement precursor.

Entre els treballs de síntesi àmplia publicats per Serra-Ràfols sobre els ibers cal esmentar, finalment, el breu capítol dedicat a l'art ibèric en el volum primer de *L'art català* dirigit per Joaquim Folch i Torres (Serra-Ràfols, 1957). Escrit amb mentalitat d'arqueòleg, més que d'historiador de l'art, hi dedica apartats relativament extensos a aspectes com l'urbanisme, o les muralles, la categoria artística dels quals és discutible. Per la resta, és un treball més aviat descriptiu, sense un veritable assaig d'anàlisi ni des del punt de vista estètic ni des del punt de vista social. No és, certament, una de les obres més reeixides de Serra-Ràfols, tot i que cal tenir en compte tant les limitacions d'espai d'aquest breu capítol com el fet, ben evident, que les arts plàstiques ibèriques, a Catalunya, són força limitades quantitativament i qualitativament –i encara més en el moment en què fou escrit aquest treball–, i que l'arquitectura hi té un caràcter estrictament funcional.

DOS ESTUDIS D'HISTÒRIA ECONÒMICA

Després del seu article a *Ampurias* de 1941, Serra-Ràfols ja no va publicar altres treballs de gran abast sobre el món ibèric fins als anys seixanta, quan va aparèixer el ja esmentat estudi sobre els nivells ibèrics sota les vil·les romanes. En aquests darrers anys, però, encara ens va deixar dues contribucions importants, que posen de manifest la continuïtat del seu interès per la història econòmica. El primer tracta sobre la indústria del ferro a Catalunya abans de la romanització, i és una comunicació a la I Reunión de Historia de la Economía Antigua de la Península Ibérica, organitzada a València per M. Tarradell el 1968 (Serra-Ràfols, 1968). Hi va aplegar un volum important de dades sobre la siderúrgia preromana, que inclouen les obtingudes en els seus primers treballs a Valls i, de particular interès, la descripció d'una foneria excavada per Josep Maria Pons i Guri al poblat de la Torre dels Encantats (Arenys de Mar). A banda dels aspectes descriptius, però, el material recollit li permetia parlar, i amb raó, d'una «considerable revolució tècnica originada per l'ús abundós del ferro, que degué influir poderosament en les condicions de la vida material», fins al punt d'arribar a comparar-la, per la seva transcendència, amb la mecanització de la producció agrícola. D'altra banda, no és sobrer assenyalar que aquest treball fou l'únic publicat en català en els dos volums a què va donar peu la celebració d'aquesta reunió.

El segon dels articles esmentats, publicat ja pòstumament (Serra-Ràfols, 1974), és una anàlisi breu, però penetrant, de les relacions comercials entre grecs i ibers, en què reprèn parcialment algunes idees anteriors, expressades per exemple en el seu article de 1941 sobre el poblament de la Costa de Llevant, on manté la importància de la producció cerealícola com a element d'intercanvi per al «sustento de los pobladores de las colonias comerciales extranjeras» (Serra-Ràfols, 1941, p. 103). En el treball de 1974 valora les possibilitats comercials derivades de la producció de plata (a través de les fonts i de la toponímia), la sal i el ferro, però sobretot posa en valor el paper de les exportacions de cereals, a partir de la ja mencionada troballa de les grans sitges del port del poblat ibèric de Montjuïc, situat al sud-oest de la muntanya, tocant a la desembocadura del Llobregat, i perfectament identificat com a tal gràcies a la toponímia continguda en la documentació medieval (Barri del Port, Santa Maria del Port, Castell del Port). Amb aquest article, Serra-Ràfols obria una línia interpretativa sobre l'economia de les relacions colonials que posteriorment, amb una documen-

tació molt més rica, ha estat represa i ampliada per diversos autors (Sanmartí Grego, 1992, p. 35-36; Gràcia, 1995; Asensio, Francès i Pons, 2002).

BALANÇ

Mai no és fàcil de fer una avaluació global i aproximadament objectiva dels nostres predecessors sense caure en la generalització excessiva (o, segons com, en la caricatura). J. de C. Serra-Ràfols va ser un treballador infatigable, amb una obra escrita molt extensa, però també força dispersa des del punt de vista temàtic, i potser per això no va arribar a aprofundir fins a les darreres conseqüències cap dels molts aspectes de la prehistòria i l'antiguitat que va tractar durant mig segle de vida professional. En relació amb el món ibèric, com hem vist, va fer aportacions importants a través dels seus treballs de camp, però crec que la seva contribució més rellevant és l'assaig d'anàlisi interna de la cultura i les formes de vida. Amb això anava força més enllà del paradigma interpretatiu dominant en els seus anys de formació, que sovint es limitava a la mera identificació etnològica a partir dels trets estilístics de la cultura material. Dissortadament, els seus escrits no diuen res sobre les fonts teòriques en què basava les seves interpretacions, però és ben segur que tenia coneixements notables de geografia, i potser segurament d'etnologia, que es reflecteixen ben clarament en els seus treballs més interpretatius sobre els ibers, en particular quan tractava els aspectes més relacionats amb la quotidianitat. En canvi, la seva visió primitivista de l'organització sociopolítica ibèrica –en contradicció flagrant amb la complexitat dels sistemes de poblament i amb l'existència d'activitats artesanals molt especialitzades, que ell mateix havia assenyalat– em sembla que deriva molt directament de les interpretacions d'Adolph Schulten, que prenia com a model per a l'organització social ibèrica les poblacions del Magreb (Schulten, 1920, p. 160), en la qual cosa ha estat seguit per autors molt diversos (Rovira i Virgili, 1922, p. 507; Tarradell, 1980, p.136) a banda del mateix Serra-Ràfols en relació amb la pràctica dels cranis enclavats documentada al Puig Castellar (Serra-Ràfols, 1941, p. 103). També és probable que aquesta interpretació de la societat ibèrica com una cultura tribal aldeana estigués molt condicionada pel fet que tots els assentaments investigats amb una certa profunditat quan ell escrivia les seves síntesis –és a dir, els del Baix Aragó i el Puig Castellar de Santa Coloma de Gramenet– eren poblats petits, habitats sobretot per camperols i on la presència de

l'elit social ibèrica era força reduïda (quan hi era). En aquells moments, els grans nuclis amb cases complexes, com Ullastret o Tivissa, a penes eren coneguts —o no es podien investigar a fons a causa de la seva continuïtat històrica d'ocupació, com Tarragona—, i la gran complexitat real de les formes d'ocupació del territori, en absència de treballs de prospecció sistemàtica, només es podia intuir, com féu en certa mesura el mateix Serra-Ràfols. No se li pot reprotxar, per tant, que amb dades tan limitades i parcials, i fortament influït per l'autoritat de Schulten i de Bosch-Gimpera, donés de la societat ibèrica una visió que actualment sembla força allunyada de la realitat; ben al contrari, cal reconèixer-li el gran mèrit d'haver-ne proposat una interpretació sociològica d'un cert abast, en una època en què la història cultural dominava el panorama de l'arqueologia.

BIBLIOGRAFIA

- ASENSIO I VILARÓ, David; MORER DE LLORENS, Jordi; RIGO I JOVELLS, Antoni; SANMARTÍ I GREGO, Joan (2001). «Les formes d'organització social i econòmica de la Cossetània ibèrica: noves dades sobre l'evolució i tipologia dels assentaments entre els segles VII-I aC». A: MARTÍN I ORTEGA, Aurora; PLANA I MALLART, Rosa (2001). *Territori polític i territori rural durant l'edat del ferro a la Mediterrània occidental. Actes de la taula rodona celebrada a Ullastret del 25 al 27 de maig de 2000*. Girona: Museu d'Arqueologia de Catalunya Ullastret, p. 253-271.
- ASENSIO, David; FRANCÈS I FARRÉ, Joan; PONS I BRUN, Enriqueta (2002). «Les implicacions econòmiques i socials de la concentració de reserves de cereals a la Catalunya costanera en època ibèrica». *Cypsela*, núm. 14, p. 125-140.
- BARBERÀ I FARRÀS, Josep (1968). «La necrópolis ibèrica de Cabrera de Mar (Colección Rubio de la Serna)». *Ampurias*, 30, p. 97-150.
- BOSCH I GIMPERA, Pere (1915). *El Problema de la cerámica ibérica*. Madrid: Museo Nacional de Ciencias naturales. (Comisión de Investigaciones Paleontológicas y Prehistóricas; 7)
- (1919). *Prehistòria Catalana: Edat de la pedra i dels metalls, colonització grega, etnografia*. Barcelona: Editorial Catalana.
- (1923a). «L'Estat actual de la sistematització del coneixement de la primera Edat del ferro a Catalunya». A: INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS. *Anuari 1915-1920: Vol. VI*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 586-589.

- (1923*b*). «Les investigacions de la cultura ibèrica al Baix Aragó». A: INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS. *Anuari 1915-1920: Vol. VI*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 641-671.
- (1923*c*). «L'estat actual de la investigació de la cultura ibèrica». A: INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS. *Anuari 1915-1920: Vol. VI*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 671-694.
- (1923*d*). «El problema dels orígens de la cultura ibèrica». A: INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS. *Anuari 1915-1920: Vol. VI*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 671-694.
- (1929). *El estado actual de la investigación de la cultura ibérica*. Madrid: Tipografía de Archivos.
- (1932). *Etnologia de la Península Ibérica*. Barcelona: Alpha.
- (1971). *La Universitat i Catalunya*. Barcelona: Edicions 62.
- CHILDE, Vere G. (1925). *The Dawn of European Civilization*. Londres: Kegan Paul.
- (1926). *The Aryans: A Study of Indo-European Origins*. Londres: Kegan Paul.
- (1929). *The Danube in Prehistory*. Oxford: Oxford University Press.
- COSTA Y MARTÍNEZ, Joaquín (1891-1895). *Estudios ibéricos (La servidumbre entre los iberos. Litoral ibérico del Mediterráneo en el siglo VI-V antes de Jesucristo)*. Madrid: Tipografía de San Francisco de Sales.
- FERNÁNDEZ DE AVILÉS, Augusto (1946). «El carro ibérico de Montjuïc». *Archivo Español de Arqueología*, tom XIX, núm. 64, p. 262-263.
- FRIGOLA I TRIOLA, Josep, J.; LLINÀS I POL, Joan; MONTALBÁN I MARTÍNEZ, Carme (2008). *Turó Rodó: un assentament ibèric tardà a Lloret de Mar*. Lloret de Mar: Ajuntament de Lloret de Mar (Es Frares).
- GIRÓ, Pere (1960). «El poblado prerromano de “Mas Castellà” (Monjos, Villafraanca del Panadés)». *Ampurias*, núm. XXII-XXIII (1960-1961), p. 159-182.
- GRACIA, Francisco (1995). «Producción y comercio de cereal en el N-E de la Península Ibérica entre los siglos VII-II aC». *Pyrenae*, núm. 26, p. 91-113.
- GRACIA, Francisco; MUNILLA, Glòria; PALLARÈS, Ramon (1991). «Estructuración del poblamiento y sistemas defensivos en el área de la desembocadura del Ebro. Dos casos de estudio: La Moleta del Remei (Alcanar) y El Castellet de Banyoles (Tivissa)». A: *Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica: Les fortificacions*, Manresa: Centre d'Estudis del Bages, p. 67-78.
- GRANADOS, Josep Oriol (1982). «Las cerámicas de importación halladas en los silos del Port (Barcelona)». *Heliké*, núm. 1, p. 163-181.

- KOSSINNA, Gustaf (1911). *Die deutsche Vorgeschichte, eine hervorragend nationale Wissenschaft*. Leipzig: Curt Kabitzzsch Verlag.
- (1912). *Die Herkunft der Germanen. Zur Methode der Siedlungsarchäologie*, Würzburg: Kabitzzsch.
- MARTÍN I ORTEGA, Aurora; PLANA I MALLART, Rosa (2001). «El nord-est català en època ibèrica i l'entitat territorial de l'*oppidum* d'Ullastret». A: MARTÍN I ORTEGA, Aurora; PLANA I MALLART, Rosa (2001). *Territori polític i territori rural durant l'edat del ferro a la Mediterrània occidental. Actes de la taula rodona celebrada a Ullastret del 25 al 27 de maig de 2000*. Girona: Museu d'Arqueologia de Catalunya Ullastret, p. 39-52.
- MARTÍNEZ HUALDE, Àngel; VICENTE CASTELLS, Joan (1966). *El poblat ibèric de Puig Castellar. Excavacions dels anys 1954-1956*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans (Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica; xxiv).
- MIRÓ I ALAIX, Carme (2009). «El carro ibèric de les sitges del port de Montjuïc, Barcelona. En record i homenatge a Josep de Calassanç Serra i Ràfols». *Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona*. Època II, núm. 5, p. 86-103.
- MORET, Pierre. «“Rostros de piedra”. Sobre la racionalidad del proyecto arquitectónico de las fortificaciones urbanas ibéricas». A: ARANEGUI, Carmen (coord.) (1998). *Actas del Congreso Internacional Los iberos. Principes de Occidente. Estructuras de poder en la sociedad ibérica*. Barcelona, p. 83-92.
- «Architecture indigène et modèles hellénistiques: les ambiguïtés du cas ibérique». A: FRANÇOIS, Paul; MORET, Pierre; PÉRÉ-NOGUÈS, Sandra (ed.) (2006). *L'hellénisation en Méditerranée occidentale au temps des guerres puniques (260-180 av. J.-C.). Actes du colloque international de Toulouse*. Pallas, 70, p. 207-227.
- (2008). «À propos du Castellet de Banyoles et de Philon de Byzance: une nécessaire palinodie». *Salduie*, 8, p. 193-215.
- PALLARÈS, Ramon (1984). «El sistema defensivo frontal del Castellet de Banyoles, Tivissa, Ribera d'Ebre». *Pyrenae*, 19-20, p. 113-125.
- PONS I BRUN, Enriqueta; LLORENS I RAMIS, Josep Maria; MERINO I SERRA, Jordi (1999). *Puig Castellet*. Barcelona: Museu d'Arqueologia de Catalunya. (Guies del Museu d'Arqueologia de Catalunya).
- PONS I BRUN, Enriqueta; TOLEDO I MUR, Assumpció; LLORENS I RAMIS, Josep Maria (1981). *El recinte fortificat ibèric de Puig Castellet, Lloret de Mar (Excavacions 1975-1980)*. Girona: Diputació provincial de Girona. Servei Tècnic d'Investigacions Arqueològiques.

- PREVOSTI, Marta (1981a). *Cronologia i poblament a l'àrea rural de Baetulo*. Badalona: Ajuntament de Badalona. Museu de Badalona. (Monografies Badalonines; 3)
- (1981b). *Cronologia i poblament a l'àrea rural d'Iluro*. Mataró: Caixa d'Estalvis Laietana (2 vol.)
- ROVIRA I VIRGILI, Antoni (1922). *Història de Catalunya*. Vol. I. Bilbao: La Gran Enciclopedia Vasca. (Edició facsímil de la primera edició realitzada entre 1922 i 1934.)
- RUBIO DE LA SERNA, Juan (1888). «Noticia de una necrópolis anterromana en Cabrera de Mataró (Barcelona)». *Memorias de la Real Academia de la Historia*. Tom XI. MADRID: Cuaderno complementario.
- SANMARTÍ, Joan (2001). «Territoris i escales d'integració política a la costa de Catalunya durant el període ibèric ple (segles IV-III aC)». A: MARTÍN ORTEGA, Aurora; PLANA MALLART, Rosa (dir.). *Territori polític i territori rural durant l'edat del ferro a la mediterrània occidental*. Girona: Museu d'Arqueologia de Catalunya, p. 23-38. (Monografies d'Ullastret; 2)
- SANMARTÍ GREGO, Enric (1992). «*Massalia et Emporion*: une origine commune, deux destins differents». A: BATS, M.; BERTUCCHI, G.; CONGÈS G.; TRÉZINY H. (dir.) (1992). *Marseille grecque et la Gaule, Actes du Colloque international d'Histoire et d'Archéologie et du ve Congrès archéologique de Gaule méridionale (Marseille, 18-23 novembre 1990)*. Lattes / Aix-en-Provence: ADAM-PUP, p. 27-41.
- SCHULTEN, Adolf (1920). *Hispania: geografia, etnologia, historia (con un apéndice sobre La arqueología prerromana hispánica, por Pedro Bosch Gimpera)*. Barcelona: Académica. (Nova edició: Sevilla: Renacimiento, 2004.)
- SERRA-RÀFOLS, Josep de Calassanç (1930). *El poblament prehistòric de Catalunya*. Barcelona: Barcino.
- (1931). «La col·lecció Rubio de la Serna al Museu de Barcelona». A: INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS. *Anuari 1921-1926: Vol. VII*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 67-71.
- (1936a). «Llocs d'habitació ibèrics de la Costa de Llevant». A: INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS. *Anuari 1927-1931: Vol. VIII*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 333-342.
- (1936b). «Les muralles ibèriques i romanes de Girona». A: INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS. *Anuari 1927-1931: Vol. VIII*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 109-128.

- (1936c). «Noves inscripcions ibèriques i romanes de Girona». A: INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS. *Anuari 1927-1931: Vol. VIII*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 41-45.
- (1941). «El poblado ibérico del Castellet de Banyoles (Tivissa - Bajo Ebro)». *Ampurias*, núm. III, p. 14-34.
- (1942). «El poblamiento de la Maresma o Costa de Levante en época antirromana». *Ampurias*, núm. IV, p. 69-110.
- (1943). «Poblados ibéricos en el término de Lloret de Mar». *Ampurias*, núm. VI, p. 255-258.
- (1945-1946). «El poblado indiketa de Ullastret». *Ampurias*, núm. VII-VIII, p. 359-365.
- (1947). «Algunos elementos que puede aportar la Arqueología para el conocimiento del estado social y de la economía rural hispanorromana». *Revista Internacional de Sociología*, I, p. 451-466.
- (1948). «Carrito ibérico de bronce, del Museo de Granollers». *Archivo Español de Arqueología*. Tom XXI, p. 378-391.
- (1957). «L'art ibèric». A: FOLCH I TORRES, Joaquim (dir.) (1957). *L'Art Català*. Vol. 1. Barcelona: Aymà, p. 41-50.
- (1962). «Estratos ibéricos debajo de villas romanas de la costa catalana». A: *Memorias del VII Congreso Nacional de Arqueología, Barcelona 1960*. Saragossa, p. 255-260.
- (1964). «Los orígenes de una ciudad». A: *Actas del VIII Congreso Nacional de Arqueología. Sevilla-Málaga 1963*. Saragossa, p. 427-447.
- (1965a). «La destrucción del poblado ibérico del Castellet de Banyoles de Tivissa (Bajo Ebro)». *Ampurias*, núm. XXVI-XXVII (1964-1965), p. 105-117.
- (1965b). «Un episodi de la historia de Catalunya». A: MALUQUER DE MOTES, Joan (ed.) (1965). *Homenaje a Jaime Vicenç Vives*. Barcelona: Universitat de Barcelona, Facultat de Filosofia i Lletres, p. 167-172.
- (1968). «Notes sobre la indústria del ferro a Catalunya abans de la romanització». A: TARRADELL I MATEU, Miquel (ed.). *Comunicaciones a la I Reunión de Historia de la economía antigua de la península ibérica. Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, 5. València, p. 9-21.
- (1974). «Las relaciones comerciales entre Iberia y Grecia durante la Segunda Edad del Hierro». A: RIPOLL PERELLÓ, Eduard; SANMARTÍ GREGO, Enric. *Simposio Internacional de Colonizaciones (Barcelona-Ampurias 1971)*. Barcelona: Diputació Provincial de Barcelona. Instituto de Prehistoria y Arqueología, p. 217-221.

- SERRA I RÀFOLS, Josep de Calassanç; COLOMINAS I ROCA, Josep (1966). *Corpus Vasorum Antiquorum: Musée Archéologique de Barcelone*, fascicule II (Espagne, fascicule 4). Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- TARRADELL, Miquel (1980). «La civilización ibérica». A: TUÑÓN DE LARA, Manuel; TARRADELL, Miquel; MANGAS, Julio. *I. Introducción, primeras culturas e Hispania romana*, volum primer de la *Historia de España* dirigida per Manuel Tuñón de Lara. Barcelona: Labor.
- VILASECA, Salvador; SERRA-RÀFOLS, Josep de Calassanç; BRULL, Lluís (1949). *Excavaciones del Plan Nacional en el Castellet de Bañolas, de Tivisa (Tarragona)*. Madrid: Ministerio de Educación Nacional. Comisaria General de Excavaciones Arqueológicas. (Informes y Memorias; 20)

EL PROBLEMA HISTORIOGRÀFIC DELS ORÍGENS DE GIRONA. EL PAPER DE J. DE C. SERRA-RÀFOLS

J. M. NOLLA

Laboratori d'Arqueologia i Prehistòria. Institut de Recerca Històrica.
Universitat de Girona

RESUM

Els treballs de Serra-Ràfols sobre les muralles antigues de *Gerunda* van ser determinants per solucionar el problema dels orígens i la història més antiga de la ciutat malgrat errors d'interpretació que aleshores eren insolubles. En aquest estudi s'analitzen les seves aportacions a la llum de les dades més recents.

PARAULES CLAU

Romanització, *Gerunda*, baixa república, muralles.

The historiographical problem of the origins of Girona. The role of J. de C. Serra-Ràfols

ABSTRACT

The works by Serra-Ràfols concerning the ancient walls of *Gerunda* played a crucial role in order to solve the matter of the origins and the oldest history of the city despite some interpretative mistakes then unsolvable. This survey analyses his contributions in the light of the newest data.

KEYWORDS

Romanization, *Gerunda*, late Republic, walls.

LES PRIMERES PASSES

Va ser un dels pares de l'arqueologia catalana, Martorell i Peña, qui va introduir, en una publicació pòstuma (Martorell, 1879, p. 116-121), un nou element, definitiu, en la discussió historiogràfica sobre els orígens obscurs de la ciutat de

Girona. En efecte, l'erudit barceloní havia visitat i analitzat amb cura un tram monumental del recinte emmurallat de la Força Vella que es conservava dins del pati de l'edifici de les Àligues, aleshores caserna militar, on era visible al llarg d'una vintena de metres un mur de gran parament poligonal i irregular obrat amb grans blocs de calcària nummulítica, la pedra del subsòl, que de seguida va posar en relació amb el sòcol inferior de la muralla de Tarragona, una obra ben coneguda que feia pensar en un origen molt antic del recinte, que era possible proposar també per al mur gironí. En el text publicat l'eminent arqueòleg no només descrivia i comparava sinó que intentava contextualitzar, fent servir, com havien fet els erudits que l'havien precedit en aquesta preocupació, el topònim (*Gerunda*) per intentar aprofundir en els orígens suposadament remots de la ciutat. Tampoc es quedava en una descripció més o menys reeixida dels indicis monumentals, sinó que il·lustrava el seu breu treball amb un alçat a escala de les restes que havia de facilitar els estudis posteriors. Cal recordar que si l'erudit barceloní va poder visitar el conjunt i estudiar-lo va ser mitjançant l'interès i els bons oficis de Celestí Pujol i Santo i de Joaquim Botet i Sisó, ànimes de la Comissió Provincial d'Antiguitats i excel·lents arqueòlegs.

Aquell petit article permetia als interessats reconstruir la història més remota de la ciutat de *Gerunda* trencar el cercle viciós que fins llavors n'havia condicionat l'estudi, que es fonamentava en uns poc textos tardans (aplegats a Nolla, 1988, p. 74-76) d'època romana i, ai las, en el significat d'un nom clarament preromà que sense cura ni remordiment s'intentava interpretar amb imaginació desbordant i escassa versemblança (Nolla, 2007, p. 25-27). Des d'aquell moment, calia incorporar a la disputa els vestigis arqueològics, una font efectiva que podia créixer enormement i que serví per deixar endarrere el mite com a font històrica i posar les bases d'una nova manera de treballar.

Les muralles de Girona, de seguida anomenades «ciclòpies», permetien als estudiosos i els erudits proposar datacions i cronologies d'acord amb els seus coneixements, que en general tendien a ser altes, reculades en el temps. Caldria esperar a la primera gran síntesi sobre la prehistòria catalana, obra de P. Bosch Gimpera (1919, p. 257), per trobar les restes gironines ben enquadrades dins d'un marc cronocultural ben lligat, plenament d'acord amb el que aleshores se sabia i que l'il·lustre arqueòleg havia dibuixat brillantment. Les muralles gironines serien indicis fermes d'un *oppidum* ibèric de notable importància i es datarien en el segle v o iv aC, tal com les muralles antigues de Tarragona i les de la Neàpolis empordanesa descobertes aquells anys. Era el segon pas, en aquest camí, cap a la veritat. No cal dir que la lògica de les seves afirmacions i l'autoritat de qui les feia van arrelar

amb tanta força que van acabar esdevenint un lloc comú que, certament, no ha estat fàcil de superar (així, per exemple, Puig i Cadafalch, 1934, p. 15-16 i 60-61).

La proposta de Bosch no deixava de ser una hipòtesi raonable de treball que s'havia de confirmar per resoldre convenientment aquella qüestió. Calia més informació, més dades i, sobretot, intentar datar arqueològicament aquelles muralles arcaïtzants per confirmar la proposta, per matisar-la o per rebutjar-la.

A l'article pòstum de Martorell i Peña es van afegir ben aviat alguns escrits de J. Botet i Sisó que aportaven dades esparses d'interès (Botet i Sisó, 1913, p. 173-175, 196 i 212-222). També haurien estat de gran utilitat els resultats de l'enquesta que executà M. Cazorro per suggeriment de l'Institut d'Estudis Catalans, amb informació nova, que havia de culminar amb la realització d'una primera planta de la Força Vella que mai fou publicada i que, per tant, no podem valorar (Serra-Ràfols, 1927-1931, p. 69). Més pes específic hem de donar l'article d'A. Fick, resultat del treball de camp realitzat per aquell erudit alemany al barri antic de Girona, que aportava dades noves prou ben treballades i era el primer intent reeixit de fixar les velles muralles de la ciutat damunt la planta de la ciutat, amb moltíssims errors que, tanmateix, no desmereixen el valor de la tasca (Fick, 1930, p. 266-277).

L'APORTACIÓ DE SERRA-RÀFOLS

Els treballs que en dues tongades inicials realitzà Serra-Ràfols a la Força Vella de Girona formen part d'un projecte més general, de gran volada, que no fou conclòs per diferents raons, entre les quals convindríem a assenyalar, en darrera instància, la Guerra Civil (1936-1939). Aquest ambiciós treball s'amagava sota el nom de *Formae Conventus Tarraconensis*, del qual l'Institut d'Estudis Catalans en publicà un primer fascicle (Serra-Ràfols, 1928) que permet fer-se una bona idea de les seves característiques i dels seus objectius, que pretenien presentar d'una manera ordenada i crítica el coneixement assolit fins aleshores sobre l'arqueologia romana d'un territori determinat del *Conventus Tarraconensis*, amb una bibliografia exhaustiva i unes conclusions *ad hoc*. Hauria estat indubtablement un magnífic trampolí per a recerques posteriors si l'obra s'hagués enllestit. Només cal consultar el fons Serra-Ràfols que conserva l'Institut d'Estudis Catalans, especialment els lligalls i les carpetes relatius a Girona capital i a la seva demarcació, per veure-ho clar: hi ha nombroses notes bibliogràfiques aplegades, llocs visitats i analitzats amb cura i dades de tota mena, moltes d'elles inèdites, aportades sovint per amics i col·laboradors locals que haurien

trobat el seu lloc en el que havia d'haver estat el segon fascicle d'aquell interessant projecte. Una part del material reunit, com passà amb el cas de Girona, acabà essent un article autònom (per exemple, Serra-Ràfols, 1941, p. 304-314).

D'alguna manera, però, hi va haver una voluntat clara d'aprofitar l'aveniment per investigar en profunditat la Força Vella de Girona, que plantejava massa preguntes sense resposta i que, certament, exigia un treball tan exhaustiu com fos possible de documentació i d'anàlisi. És allí on es concentraren els esforços principals durant dues etapes (tardor de 1930 i estiu de 1931) d'una certa intensitat que van permetre documentar allò que ja es coneixia, però també, i sobretot, localitzar nous llenços de muralla, nous sectors desconeguts que van fer possible anar definint amb més precisió el recinte emmurallat d'aquella vella ciutat (fig. 1). En els articles publicats no és possible fer-se una idea precisa de la feina realitzada. Tanmateix, la informació gràfica que es conserva en el fons a cura de l'Institut, del qual ja n'hem parlat (*supra*), permet observar els treballs ingents que calgué realitzar al castell de Gironella, on l'amuntegament de runa era de tal magnitud que exigí la feina de molts homes durant moltes jornades.

L'arqueologia catalana, des de la Secció Historico-arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans, va convertir aquest problema en un ambiciós projecte de recerca que fou encarregat a un jove arqueòleg molt ben preparat, deixeble de Bosch. Calia treballar amb ambició sobre el terreny, analitzar i documentar els vestigis coneguts, cercar-ne de nous, traçar plànols, alçats i plantes, fotografiar i dibuixar i, on es pogués, efectuar excavacions arqueològiques puntuals per observar fonament i, si era factible, recuperar associacions estratigràfiques que fessin possible atorgar cronologies segures a les velles muralles. Per acabar-ho d'adobar, Serra-Ràfols tenia lligams familiars amb Girona i sòlides amistats amb ciutadans de pes que l'ajudaren a treballar còmodament, i que li obriren moltes portes i el van ajudar a resoldre tota mena d'entrebancs (Serra-Ràfols, 1927-1931, p. 69, nota 1; Nolla, 1978, p. 257-263).

El segon fascicle de la *Forma Conventus Tarraconensis* no veié mai la llum, però assenyadament hom decidí publicar els resultats assolits a Girona entre 1930 i 1931 (Serra-Ràfols, 1927-1931, p. 69-85). En aquest treball, l'il·lustre arqueòleg, de manera sintètica, procedia a explicar-ne la gènesi, a presentar una excel·lent descripció topogràfica de la Força Vella, el solar de l'antiga *Gerunda*, i a resumir els resultats a partir de les noves i velles dades (fig. 1). Després, procedia a descriure amb un cert detall i amb imatges seleccionades les actuacions realitzades seguint un recorregut lògic que començava al castell de Gironella, passava per l'angle de llevant del recinte emmurallat antic i acabava al col·legi del Cor de Maria, al costat de Sobreportes. Allí

[illegible]

FIGURA 1. Planta de la Força Vella de Girona publicada per Serra-Ràfols (1927-1931) on resumia les seves recerques.

Pel que fa a la interpretació de les dades, cal dir que gairebé no n'hi ha, acceptant i cercant nous arguments a favor d'allò assumit (*oppidum* ibèric important i ciutat romana posterior sobreposada) sempre més enllà del material obtingut en el treball de camp que, certament, no podia ser usat amb seguretat. Les excavacions que practicà, molt puntuals i d'abast reduït, no van mostrar una estratigrafia complexa ni material associat que fes possible anar un xic més enllà. Malgrat que deixava entrellucar, aquí i allí, que només havia publicat una part del material aconseguit, el cert és que, deixant de banda un conjunt extraordinari de fotografies que van restar inèdites, cap de les quals, però, capaces de bastir noves interpretacions, i unes poques seccions estratigràfiques d'escassíssim valor, no hi havia res més.

Una lectura atenta i sovintejada del seu article, sobretot després d'haver consultat l'assaig general que va escriure sobre les fortificacions antigues a Catalunya (Serra-Ràfols, 1967, p. 25 i 45-50), ens fa pensar que aquella prudència extrema a l'hora de proposar datacions i adscripcions cronoculturals no era sinó una sospita difícil de provar d'una datació més avançada del recinte per situar-lo en època baixrepublicana, ja dins l'òrbita de Roma. El respecte cap al mestre potser hi tingué a veure.

De cara enfora, a aquells que es miren el problema des de la distància els pot semblar exagerat el paper primordial que donem a un article de només setze pàgines i una planta annexa en el qual les conclusions de tipus historicocronològiques hi són molt poc contundents. I tanmateix cal insistir en l'absoluta importància d'aquelles intervencions, molt ben pensades i executades, que van exigir treballs sobretot de neteja i desenrunament, d'enderroc d'envans i de repicat de parets, amb nombrosos sondeigs puntuals que exigien temps i cura però que podien explicar-se amb poc espai. Serra-Ràfols posava a l'abast de tothom un material excel·lent sobre les muralles antigues de la Força Vella sobre el qual era molt més fàcil i còmode bastir futurs treballs (fig. 2 i 3).

L'interès personal per aquest tema, que va més enllà de l'encàrrec, el constatem amb dues noves intervencions que realitzà els anys 1941 i 1942, en la immediata postguerra, i que ja no tingueren continuïtat. En la primera estudià amb més detall la suposada portella de can Boschmonart, sobre la qual havia hagut de passar de puntetes anteriorment (Serra-Ràfols, 1942*b*, 42). L'any següent localitzà, després d'una notable tasca de desenrunament efectuada a la cara septentrional del castell de Gironella, una suposada porta romana obrada amb blocs de sorrenca que semblaven aprofitats (Serra-Ràfols, 1943, p. 87-88) (fig. 3).

L'any 1942 publicà una traducció al castellà amb il·lustracions sovint inèdites de l'article de l'*Anuari*, sense afegirons ni noves dades (Serra-Ràfols, 1942*a*, p. 114-135).

FIGURA 2. Sector del portal Rufí del recinte de la Força Vella en l'actualitat. Recordem que fou Serra-Ràfols qui l'identificà i explorà.

FIGURA 3. Estat actual de la porta del castell de Gironella que descobrí Serra-Ràfols. Ara sabem que probablement era la porta de llevant del recinte tetràrquic aprofitada i desplaçada pels constructors carolingis.

Uns quants anys després (Serra-Ràfols, 1967, p. 25 i 45-50), en una síntesi general sobre les fortificacions ibèriques i romanes a Catalunya, el deixeble de Bosch tornava a reflexionar sobre els murs gironins i potser llavors, menys condicionat, més segur, podia opinar amb més llibertat. Sobre la muralla romana de grans blocs de gres continuava pensant que era, com en tants altres llocs, una conseqüència del cop de mà dels francs de vers el 260, que en aquells anys es considerava sense discussions un fet general, de gran abast i ben provat arqueològicament; sobre el mur «ciclopi» de calcària nummulítica, veia factible atorgar-li una datació dins dels primers temps de la conquesta romana.

MÉS ENLLÀ DE SERRA-RÀFOLS. LA SOLUCIÓ (PARCIAL) DEL PROBLEMA

Després dels treballs de Serra-Ràfols es continuà escrivint sobre les muralles antigues de Girona a partir, sempre, dels indicis que l'arqueòleg barceloní havia posat a l'abast dels estudiosos. En general es repetia la cantarella, però de tant en tant veus discordants plantejaven com a versemblant una cronologia romana de les muralles més antigues, especialment després d'haver pogut datar arqueològicament com a romanes les muralles de *Tarraco*.

Només Miquel Oliva, director del Museu Arqueològic Provincial i del Servei Tècnic d'Investigacions Arqueològiques de la Diputació, continuà aplegant dades noves, en general escadusseres però que acabarien tenint el seu pes en la solució final d'aquest problema (sobretot, Oliva, 1965, p. 89-109; Oliva, 1967, p. 47-48). Fou a través dels treballs arqueològics endegats a Casa Pastors, a redós de Sobreportes (1970-1973), que ell va fer possible trobar el desllorigador que havia de solucionar la qüestió de les muralles de Girona i de retruc el dels orígens de la ciutat, que després altres excavacions s'han encarregat de confirmar (*cf.* Nolla i Casas, 2009).

En efecte, les grans obres d'arranjament d'aquell gran casal urbà, l'Audiència Provincial, feren possible treballs de control arqueològic i, puntualment, excavacions estratigràfiques, entre les quals l'anomenada Cuina, que va permetre explorar l'interior de la torre romana sud-occidental del portal de Sobreportes i un potent paquet estratigràfic directament disposat sobre el sòl natural que es posava en relació directa amb la muralla inicial de la ciutat.

L'estudi d'aquestes excavacions, afegint-hi el de tots els sondeigs i les recuperacions efectuades al clos urbà i les seves proximitats, va permetre una datació sòlida, indiscutible, de les dues muralles més antigues i proposar un marc històric possible a

la fundació de *Gerunda* (Nolla, 1977): hauria estat una fundació *ex nihilo* que s'efectuà durant la tercera dècada del segle I aC, dins del marc general de les guerres sertorianes, on el control absolut del camí, especialment el nord-sud, la via d'Hèrcules, era l'element clau, dotada ja des de l'inici d'unes sòlides muralles d'*opus siliceum*. En època tetràrquica, a l'entorn del 300, els murs defensius foren refets a consciència (Nolla i Nieto, 1979, p. 263-283; Nolla i Casas, p. 2009). Se superava l'estadi que fixà amb les seves recerques Serra-Ràfols. Les muralles, ben datades, deixaven de ser, en elles mateixes, l'únic pol d'interès de l'estudi de la història antiga de Girona. És cert que quedaven qüestions puntuals per resoldre i que en aquest camp hi havia coses moltes per fer, però aquest tema havia de deixar de ser no només únic, sinó central en l'intent de reconstruir la fase històrica inicial d'aquesta ciutat.

MÉS ENLLÀ DE SERRA-RÀFOLS. LA SOLUCIÓ (APARENTMENT) GLOBAL DEL PROBLEMA

D'ençà de 1977 i, sobretot, d'ençà de 1987 s'ha treballat molt a Girona en camps diversos i complementaris, cosa que ha permès aprofundir en la seva història i, particularment, en la història urbana d'època medieval, que de retop ha il·luminat aspectes foscos i aparentment difícils de resoldre sobre l'etapa més reculada. S'ha excavat en llocs fonamentals i s'han obtingut dades, sovint inèdites, que permeten anar omplint un trencaclosques del qual en teníem pràcticament tot el perímetre, però poques peces de l'àrea interna (sobretot, Nolla *et al.*, p. 2008).

Nogensmenys, la gran sorpresa, el *grand tour de force*, allò que ha permès veure la fundació de *Gerunda* com una peça més d'un procés més general però que seguia uns determinats patrons, allò que explica de debò el lloc de la ciutat, havia de venir de fora. L'inici, l'any 1996, de les excavacions arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis, amb un conveni entre l'Ajuntament i la Universitat de Girona i la col·laboració de la Diputació i el Servei d'Arqueologia i Paleontologia de la Generalitat de Catalunya, ha permès explorar el jaciment en extensió, del qual destaca el gran *oppidum* que considerem –amb dades, penssem, sòlidament establertes– que fou el lloc anterior de *Gerunda*. En efecte, vers el 76 aC, dins del marc de les guerres sertorianes i amb la voluntat de controlar eficaçment la cruïlla de camins que es creuaven al Congost, l'*imperator* Cn. Pompeu Magne hauria decidit traslladar la ciutat situada sobre el Congost uns pocs quilòmetres cap a migdia, tot cercant una posició infinitament si es tractava de cloure del camí. El nou lloc triat és perfecte, no n'hi ha cap altre amb unes

condicions tan favorables. Des de llavors, per anar de nord a sud (i d'est a oest) s'havia de travessar la ciutat en un indret on l'orografia treballava de valent per fer inexpugnable l'àrea amb poca ajuda (sobre aquestes qüestions, Burch *et al.*, 2000, p. 11-28; Nolla, Palahí i Vivo, cur., 2010). Ara sabem també que aquesta decisió degué afectar l'*oppidum* del Puig de Can Cendra (Bescanó) i, en general, tot el model antic d'ocupació del territori (fig. 4).

POSTIL·LA

El temps de Serra-Ràfols ha passat inexorablement. La seva aportació no és altra cosa que una sòlida baula d'una cadena i, cada cop més, una nota erudita a peu de pàgina. Moltes de les observacions assenyalades no eren correctes i la major part de propostes dibuixades amb més o menys claredat no poden ser considerades. Tant se val. Aquesta és la grandesa de la nostra feina: posar les bases sòlides per al treball futur. Ell ho va fer amb seriositat, rigor i entusiasme des del seu temps i d'acord amb allò que llavors se sabia i s'acceptava. Quedi clar que sense la seva aportació les coses haurien estat més lentes i haurien anat, potser, d'una altra manera.

BIBLIOGRAFIA

- BOSCH GIMPERA, P. (1919). *Prehistòria catalana*. Barcelona.
- BOTET I SISÓ, J. *Provincia de Gerona*. A: CARRERAS CANDI, F. (ed.) (1913). *Geografía General de Catalunya*. Barcelona.
- BURCH, J.; NOLLA, J. M.; PALAHÍ, L.; SAGRERA, J.; SUREDA, M.; VIVÓ, D. (2000). «Dades noves sobre un procés complex de reorganització d'un territori». *Empúries*, 52, p. 11-28.
- FICK, A. (1930). «Die römischen Stadtmauern von Gerona». *Archäologischer Anzeiger*, p. 266-277.
- MARTORELL I PEÑA, F. (1879). «Acrópolis y recintos fortificados». A: *Apuntes arqueológicos*. Barcelona, p. 116-121.
- NOLLA, J. M. (1977). *La ciudad romana de Gerunda*. Tesi doctoral. Universitat Autònoma de Barcelona.
- (1978). «Serra i Ràfols i el coneixement científic de l'antiga Gerunda». *Revista de Girona*, 84, p. 257-263.

- (1988). «*Gerunda: dels orígens a la fi del món antic*». *Fonaments. Prehistòria i Món Antic als Països Catalans*, 7, p. 69-108 (més dues làmines).
- «Girona i Gerió». A: PALAHÍ, L.; NOLLA, J. M.; VIVÓ, V. (cur.) (2007). *De Kerunta a Gerunda. Els orígens de la ciutat*. Girona: Ajuntament, p. 25-27. (Història de Girona, 41)
- NOLLA J. M.; CASAS, J. (2009). *Arqueologia urbana a Girona. L'excavació «Cui-na» de Casa Pastors*. Girona. (Estudis Arqueològics; 8)
- NOLLA, J. M.; NIETO, F. J. (1979). «Acerca de la cronología de la muralla romana tardía de *Gerunda*: la Terra Sigillata Clara de Casa Pastors». *Faventia*, 1, vol. 2, p. 263-283.
- NOLLA, J. M.; PALAHÍ, L.; VIVO, J. (cur.) (2010). *De l'oppidum a la ciuitas. La romanització inicial de la Indigècia*. Girona.
- NOLLA, J. M.; PALAHÍ, L.; SAGRERA, J.; SUREDA, M.; CANAL, E.; GARCÍA, G.; LLOVERAS, M. J.; CANAL, J. (2008). *Del fòrum a la plaça de la Catedral. Evolució historicourbanística del sector septentrional de la ciutat de Girona*. Girona: Ajuntament. (Història urbana de Girona. Reconstrucció cartogràfica; 8)
- OLIVA, M. (1965). «Recintos fortificados de tipo “ciclópeo” en tierras gerundenses». A: *Arquitectura megalítica y ciclópea catalano-balear*. Barcelona, p. 89-109.
- (1967). «Inventario de los castillos, fortalezas, recintos amurallados, torres de defensa y casas fuertes de la provincia de Gerona (II)». *Revista de Gerona*, 41, p. 47-62.
- PUIG I CADAFALECH, J. (1934). *L'arquitectura romana a Catalunya*. Barcelona.
- SERRA-RÀFOLS, J. de C. (1928). *Forma Conventus Taraconensis. I. Baetulo-Blanda*. Barcelona. (Forma Orbis Romani)
- (1927-1931). «Les muralles ibèriques i romanes de Girona». *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, núm. VIII, p. 69-85 (amb una planta inserida sense numeració).
- (1941). «Las termas romanas de Caldas de Malavella (Gerona)». *Archivo Español de Arqueología*, XIV, p. 304-314.
- (1942a). «El recinto antiguo de Gerona». *Archivo Español de Arqueología*, XV, p. 114-135.
- (1942b). «Excavaciones en Gerona». *Memorias de los Museos Arqueológicos Provinciales, 1941*, núm. II, p. 42.
- (1943). «Excavaciones en las murallas romanas de Gerona». *Memorias de los Museos Arqueológicos Provinciales, 1942*, núm. III, p. 87-88.
- (1967). «Els orígens de les fortificacions». A: *Els castells catalans*. Barcelona, p. 9-56.

JOSEP MARIA NOLLA

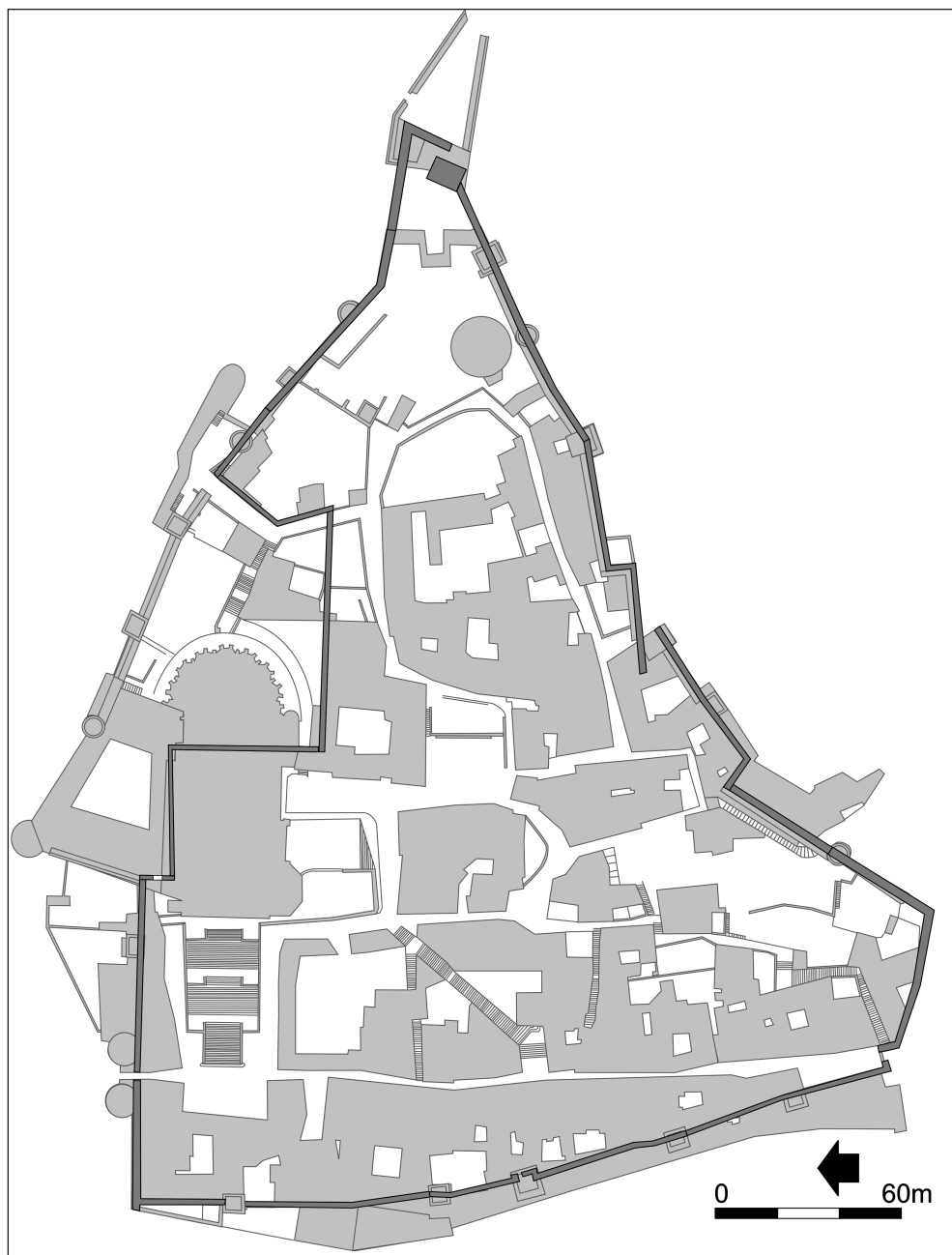

FIGURA 4. Proposta actual del recinte fundacional de *Gerunda* (tercera dècada del segle I aC).

FORMA CONVENTUS TARRACONENSIS I: BAETULO-BLANDA. LA PRIMERA CARTA ARQUEOLÒGICA DE LA PENÍNSULA IBÈRICA

MARTA PREVOSTI
Institut Català d'Arqueologia Clàssica

RESUM

Josep de Calasanç Serra i Ràfols va dedicar una part molt important de la seva vida professional a la topografia arqueològica, als arxius del Servei d'Investigacions Arqueològiques de l'Institut d'Estudis Catalans i a fer el seguiment de la descoberta i l'evolució dels jaciments arqueològics del país. En consonància amb aquesta labor, el 1928 va publicar la primera carta arqueològica de la península Ibèrica, una de les primeres corresponents al programa *Forma Orbis Romani*, de la Unió Acadèmica Internacional. Després de la Guerra Civil, proposem que fou el principal redactor de la *Carta Arqueològica de España. Barcelona*, que representa la tercera carta arqueològica publicada a la península Ibèrica.

PARAULES CLAU

Josep de Calasanç Serra i Ràfols, carta arqueològica, Servei d'Investigacions Arqueològiques, *Forma Orbis Romani*, topografia arqueològica.

***Forma Conventus Tarraconensis I: Baetulo-Blanda.* The first archaeological map of the Iberian Peninsula**

ABSTRACT

Josep de Calasanç Serra i Ràfols dedicated a large part of his professional life to archaeological topography at the archives of the Archaeological Research Unit of the Institute for Catalan Studies and to monitoring the discovery and development of archaeological sites in Catalonia. In line with this work, in 1928 he was the author of the first archaeological map published on the Iberian Peninsula, one of the first corresponding to the *Forma Orbis Romani* programme of the International Academic Union. After the Spanish Civil War, we suggest that he was the main author behind the *Carta Arqueològica de España*.

Barcelona (Archaeological Map of Spain. Barcelona), the third archaeological chart published on the Iberian Peninsula.

KEYWORDS

Josep de Calasanç Serra i Ràfols, archaeological chart, Archaeological Research Unit, Forma Orbis Romani, archaeological topography.

LA PRIMERA CARTA ARQUEOLÒGICA DE L'ESTAT

Josep de Calasanç Serra i Ràfols va ser un dels primers professionals de l'arqueologia científica del país especialitzat en la topografia arqueològica. Es pot considerar pioner en l'estudi de molts jaciments arqueològics de primer ordre. Va col·laborar amb Pere Bosch i Gimpera en l'organització de l'arqueologia de camp de la Catalunya dels anys vint i trenta del segle xx, en la creació del Servei d'Investigacions Arqueològiques (SIA) de l'Institut d'Estudis Catalans (IEC),¹ en la creació de la xarxa d'arqueòlegs locals i en la creació del Museu d'Arqueologia,² del qual va ser conservador des de 1934; i després de la desfeta de 1939 va emprendre la tasca tenaç de recuperar la xarxa d'estudiosos locals, com a coordinador de la Comisaría Provincial de Excavaciones Arqueológicas.³ Més enllà de totes aquestes empreses, de no poca importància, voldria destacar i centrar-me en el fet que Serra i Ràfols va ser pioner a l'Estat espanyol en la redacció de les cartes arqueològiques. El reconeixement d'aquest fet és un deute que té el país amb ell, i que calia reparar des de fa molts anys.⁴

1. El SIA va ser creat el 1915 i Pere Bosch Gimpera en fou el director fins el 1939. Vegeu: BOSCH GIMPERA i SERRA-RÀFOLS (1928), p. 6-7; RIPOLL (1977), p. 9-14; DUPRÉE i RAFEL (1989), p. 109, 112, 114, 117; GRACIA (2002); BALCELLS i PUJOL (2002), p. 124-125.

2. BOSCH GIMPERA i SERRA-RÀFOLS (1928), p. 6-7; RIPOLL (1977); GRACIA (2002-2003), p. 304-305; GRACIA (2012).

3. TARRADELL (1979) explica que la labor principal de Serra i Ràfols, de 1940 a 1970, va ser la «d'orientar i ajudar els qui treballaven en prospeccions i excavacions arqueològiques a les comarques, marginats del món científic oficial». Vegeu també SERRA-RÀFOLS (1954), on es fa palesa la seva preocupació pel món local de l'arqueologia. SERRA-RÀFOLS (1961) també es va preocupar per les troballes subaquàtiques i preveia ja el 1958 l'elaboració d'una carta arqueològica subaquàtica.

4. Segurament va contribuir a crear en mi aquest sentiment l'opinió de Miquel Tarradell i Mateu, que mantenia que J. de C. Serra i Ràfols, després de la Guerra Civil, va sofrir la depuració i l'arraconament, i qualificava la seva estada a Extremadura de desterrament polític.

Serra i Ràfols, dins de l'activitat del Servei d'Investigacions Arqueològiques de l'Institut d'Estudis Catalans dels anys vint i trenta, va ser la persona encarregada de catalogar i fer l'arxiu dels jaciments arqueològics de Catalunya. Per dur a terme aquesta tasca va haver d'acomplir una intensa activitat de camp i mantenir una relació constant amb els estudiosos locals, que eren els qui descobrien i feien el seguiment directe dels jaciments. En aquesta direcció va col·laborar en l'esforç per crear una xarxa d'estudiosos locals, ben connectats i coordinats pels professionals de l'Institut. A partir d'ella, va dur a terme nombroses intervencions d'una importància de primer ordre, però molt especialment es va dedicar a fer la labor de control i documentació del patrimoni arqueològic, que és la base fonamental que ha de tenir qualsevol servei d'arqueologia d'un país per poder-ne fer la gestió. Dins d'aquest projecte, la feina es va fer amb un alt nivell científic i amb la metodologia desenvolupada dins dels corrents positivistes de començaments de segle xx. A l'Europa d'aquella època es van definir metodològicament les cartes arqueològiques i es van voler unificar formalment dins de programes internacionals. En conseqüència, la Secció Històrico-Arqueològica (SHA) de l'IEC va programar i el 1928 va publicar el primer volum de la carta arqueològica de Catalunya: la *Forma Conventus Tarraconensis I: Baetulo-Blanda*, de J. de C. Serra i Ràfols.

Com diu l'autor en la introducció del llibre, el treball s'inscriu dins del programa *Forma Orbis Romani* (FOR), dissenyat per la Unió Acadèmica Internacional (UAI),⁵ el 1919, com una gran obra de col·laboració entre països, destinada a aixecar la Carta Arqueològica del món romà, el gran mapa del món romà. L'IEC, com a membre de la UAI, es va adherir tot seguit a la tasca d'elaboració de la FOR a Catalunya, concretament del *Conventus Tarraconensis*. Per tant, l'obra de Serra i Ràfols es va redactar dins del màxim nivell científic del seu moment i amb vocació internacional. No va resultar una obra de visió local, sinó que es va fer com un recull, una documentació i una situació cartogràfica dels jaciments amb la finalitat no solament de constituir la base per a la gestió del patrimoni, sinó també la base per fer el mapa del món romà i per a la recerca científica. Va néixer, doncs, amb una gran volada.

5. La Unió Acadèmica Internacional és una federació d'acadèmies o entitats similars, d'àmbit nacional, amb voluntat de cooperar de forma internacional en l'àmbit de la filologia, l'arqueologia, la història, la moral i les ciències polítiques. Entre els seus projectes figura, a més de la *Forma Orbis Romani*, el *Corpus Vasorum Antiquorum*.

La *Forma Conventus Tarraconensis I: Baetulo-Blanda* es va escriure amb tot el rigor que requeria el projecte FOR. Es tracta d'un llibre, de 74 pàgines i un mapa, que recull la informació arqueològica de la comarca del Maresme i una part del Barcelonès, des de Blanes fins a Badalona. Després d'una breu introducció sobre la geografia de la comarca, l'època preromana i els textos antics, s'hi fa una descripció arqueològica dels jaciments i les troballes classificats segons una taula tipològica, presentada amb signes convencionals, que són els que també apareixen en el mapa. Cada jaciment es presenta amb el signe convencional i el nom, seguit d'una explicació que inclou la situació, la història del jaciment, la descripció, la interpretació i la bibliografia exhaustiva. Fotos i plantes o croquis acompanyen sovint l'estudi de cada jaciment. El valor de l'obra rau en la introducció de la sistemàtica en cartografiar els jaciments i en la recollida i la descripció de la documentació corresponent. Però també s'ha de valorar que va ser la primera de l'Estat espanyol i una de les primeres d'Europa.

Només els italians, pels mateixos anys, començaven a editar els primers volums de la FOR. França ho faria a partir de 1931.⁶ A. Blanchet (1943), que va ser l'encarregat d'organitzar i tirar endavant la FOR a França, sota el projecte *Carte Archéologique de la Gaule*, amb base cartogràfica 1:200.000, indica que les primeres cartes publicades van ser un assaig,⁷ amb mapes encara força defectuosos, com és ben habitual a l'inici de qualsevol metodologia científica.

El mateix Serra i Ràfols va fer amb posterioritat la crítica a la seva publicació:

El molt defectuós de les il·lustracions i el discrepar bastant en la seva disposició i presentació material dels mateixos treballs que es fan en altres llocs especialment a Itàlia i França va fer pensar en la conveniència de reeditar-lo. [...] Aquesta diferència neix especialment del fet d'haver estat editat amb anterioritat als treballs fets pels francesos i sense haver pogut veure els dels italians.⁸

El problema més greu d'aquesta primera publicació penso que rau en la cartografia, que té una base 1:50.000, però reproduceix de forma excessivament esquemàtica, de forma que la situació dels jaciments resulta bastant imprecisa.

6. COUISSIN, GÉRIN-RICARD, BLANCHET (1931).

7. «[...] d'autant plus que les petites cartes, dont ils sont pourvus, sont généralement assez incomplètes et illisibles» (BLANCHET, 1945, p. 575).

8. Fons Josep de C. Serra i Ràfols de l'IEC, Arxivador 6/2, 6.2.2. Informes UAI.

Cal suposar que aquest problema s'hauria anat superant amb l'edició de més volums.

Sabem que, quan el 1936 va esclatar la Guerra Civil, Serra i Ràfols estava preparant l'edició del segon full de la *Forma Conventus Tarraconensis*, referent a *Blanda-Gerunda*,⁹ i ja el tenia molt avançat.¹⁰ Però els esdeveniments ja no en van permetre la conclusió, i la següent carta arqueològica que va escriure aquest autor va ser la col·laboració més important en el volum signat per Almagro, Serra Ràfols i Colominas (1945). Aquesta carta arqueològica era el segon volum d'un projecte iniciat el 1941 amb la publicació de la carta arqueològica de la província de Sòria (Taracena, 1941).

ANTECEDENTS

Analitzem dins de quina línia es va programar la *Carta Arqueològica de España*. Tot seguint una llarga tradició humanística que remunta al segle XVI, hi ha hagut successius intents de recopilar el coneixement sobre les restes d'època antiga, a tots els països europeus. En aquest sentit, en serien exemples l'obra *Antigüedades célticas de la isla de Menorca desde los tiempos más remotos hasta el siglo IV de la Era Cristiana*, de Juan Ramis y Ramis (1818); el *Resumen histórico-crítico de la ciudad de Tarragona desde su fundación hasta la época romana*, de B. Hernández Sanahuja (1855); els *Estudios histórico-arqueológicos sobre Iluro, antigua ciudad de la España Tarraconense*, de J. M. Pellicer (1887); i la *Badalona. Monografía históric-arqueológica*, de Mn. Gaietà Soler (1890). Per a Espanya, esmentem *Las Antigüedades de las ciudades de España*, que va publicar Ambrosio de Morales el 1575, i l'obra de Juan Agustín Ceán Bermúdez *Sumario de las Antigüedades Romanas que hay en España* (1832). Ja en el segle XX, M. Gómez Moreno va emprendre l'obra del *Catálogo Monumental de España*, dividit per províncies, en la qual es recollien tots els monuments i també les restes arqueològiques, i que tenia com un dels seus objectius fonamentals la salvaguarda del patrimoni monumental espanyol. Des de temps ben reculats, doncs, ja trobem

9. BALCELLS (2002), p. 270.

10. FONS Josep de C. Serra i Ràfols de l'IEC, arxivador 6/2, 6.2.1, Carpeta *Forma II. Blanda-Gerunda*, sense data, per bé que ha de ser posterior a 1930, probablement d'entre 1932 i 1936.

la voluntat de catalogació sistemàtica de cara no sols a la investigació, sinó també a la protecció del patrimoni.

A França, A. Blanchet (1943) fa referència als precedents més directes de les cartes arqueològiques en obres de repertoris arqueològics sobre Caen, d'Arcisse de Caumont (1830-1831, 1833, 1838); sobre la Valclusa, de Camille Moirenc (1860); o sobre l'Avairon, d'Adolphe Boisse (1873). Calazis de Fondouce (1879) ja considera que hom reconeix la utilitat de les cartes arqueològiques des de fa molt temps i en cita edicions que recorren principalment tota la segona meitat del segle. Entre els exemples que esmenta de països europeus no francesos –Suècia, Bèlgica, Suïssa, Finlàndia i Bulgària– destaca també la Carta Arqueològica de l'illa de Menorca. Sens dubte ha de fer referència a l'obra de Juan Ramis y Ramis (1818), que inclou un inventari que relaciona tots els talaiots que coneix de l'illa, inventariats per municipis.¹¹ Aquesta obra, que és pionera per al seu temps, sol ser oblidada sistemàticament per la bibliografia espanyola, quan es descriuen els precedents a les cartes arqueològiques.

Ara bé, amb l'inici del segle xx, els corrents positivistes que van convertir l'arqueologia en una disciplina científica van produir una renovació metodològica important. El concepte de com havia de ser una carta arqueològica es va concretar i sistematitzar en un mapa amb la situació dels jaciments i les troballes arqueològiques, acompanyat d'un llibre que ha d'incloure les fitxes dels jaciments i les troballes, classificats per cronologia i tipologia, on les dades s'han de donar de forma ordenada, sistemàtica i objectiva, incloent les dades de la situació al mapa i la bibliografia exhaustiva. Mes enllà d'aquests conceptes d'ordre científic, es va produir, com ja he dit, un gran intent d'unificació metodològica, el 1919, protagonitzat per la UAI, en formular el projecte *Forma Orbis Romani*, encaminat a l'edició de les cartes de tot l'imperi seguint un mateix patró, amb el qual s'aconseguiria tenir el gran mapa del món romà. Com hem vist, l'IEC es va sumar a aquest projecte immediatament.

Posteriorment, el 1928, es va iniciar el projecte de la *Tabula Imperii Romani* (TIR), concebut pel geògraf anglès O. G. S. Crawford i impulsat per una Comissió per a la preparació del mapa de l'Imperi romà, sorgida del XII Congrés Internacional de Geografia.¹² Aquest segon projecte no estava enfocat a l'elaboració de les cartes arqueològiques de les diferents regions o fins comarques de

11. Vegeu també MASCARÓ PASARIUS (1966).

12. El XII Congrés Internacional de Geografia es va celebrar a Cambridge el 1928.

l'Imperi romà, sinó a fer-ne el mapa, sobre una base cartogràfica 1:1.000.000. L'Associació Internacional d'Arqueologia Clàssica (AIAC), creada el 1945, va assumir el projecte TIR¹³ el 1957, en col·laboració amb la UAI.

El primer projecte, doncs, tenia una orientació més arqueològica, mentre que el segon sorgia de la geografia. Amb tot, l'un i l'altre se sobreposaven parcialment en els seus objectius i actualment es consideren complementaris. Això no obstant, la FOR és un projecte molt més ambiciós, que treballa amb mapes més detallats, des de 1:200.000 fins a 1:25.000.

Així doncs, la primera meitat del segle xx és la gran època de les cartes arqueològiques. A Espanya, seguint el tradicional emmirallament en França, se'n va prendre directament la denominació, tot fent una mala traducció de *carte archéologique* per *carta arqueològica*, que també ha acabat contaminant la llengua catalana, ja que el mot «carta» solament s'usa en el sentit de «mapa» amb les cartes nàutiques. La paraula correcta hauria estat «mapa arqueològic».

En els anys trenta del segle xx, Espanya dedicava alguna suma de diners dels Pressupostos Generals de l'Estat a l'elaboració de dos projectes internacionals,¹⁴ el *Corpus Vasorum Antiquorum* i la *Tabula Imperii Romani* (Olmos *et al.*, 1993). Espanya va seguir amb entusiasme el projecte TIR, des de l'Instituto Geográfico Nacional i la Real Sociedad Geográfica, i es van arribar a preparar dos fulls dels sis quadrants en què havia quedat dividit el país, tot i que en forma d'esborrany, que no es van publicar.¹⁵ I com s'ha dit més amunt, per la seva banda, l'IEC seguia principalment el projecte FOR.

L'INICI DE LA DICTADURA

Però, després de la Guerra Civil, el tancament de fronteres per part del nou règim i l'impuls d'un pensament nacionalista espanyol de curta volada van limitar els projectes científics a aquells que tenien només un abast penin-

13. L'Associació també dona suport al *Corpus Signorum Imperii Romani* i al *Supplementum Epigraphicum Graecum*.

14. PLÁCIDO *et al.* (1993), n. 33.

15. Fins el 1986 no es va tornar a emprendre el projecte, amb la constitució del Comitè Espanyol de la TIR. D'aleshores ençà, s'han publicat tots els fulls corresponents a les províncies d'*Hispaniae*.

sular. Significativament, el *Corpus Vasorum* es va nacionalitzar en *Hispanorum*. Ricardo Olmos estudia els fons epistolars de l'arxiu del CSIC d'aquests anys i descriu el clima de lluita pel poder i per accedir als diners que es dedicaven a aquests projectes,¹⁶ que es centralitzaven en el CSIC. Des de Barcelona, Martín Almagro Basch, que havia estat nomenat director del Museu d'Arqueologia de Barcelona el 10 de març de 1939, intentava que el fessin col·laborador del CSIC i participés dels projectes. Oferia de fer una *Forma Orbis*, un Catàleg Monumental de Barcelona, un volum del *Corpus Vasorum Antiquorum* d'Empúries o un Itinerari Romà. Olmos escriu textualment: «[...] Martín Almagro, en una situación llena de tensiones en Barcelona, con un equipo de arqueólogos catalanes formado por J. Serra Rafols y J. Colominas».¹⁷

El 1939, Blas Taracena va ser nomenat director del Museo Arqueológico Nacional de Madrid, així com membre de l'Instituto Diego Velázquez del CSIC.¹⁸ També li va ser encomanada la responsabilitat de dos projectes: «el *Corpus Vasorum*, nacionalizado y convertido en *Hispanorum* –Azaila y Liria– y las Cartas Arqueológicas».¹⁹ Taracena va iniciar el projecte de la *Carta Arqueológica de España*, centralitzat des del CSIC,²⁰ i amb l'objectiu d'anar elaborant per províncies el mapa del món romà hispànic, amb l'ajut de l'Instituto Geográfico Nacional, acompanyat dels fascicles amb la documentació detallada de cada jaciment. El seu objectiu era fer un repertori descriptiu i bibliogràfic i un catàleg de classificació segura de les ruïnes i les troballes que servís d'eina de treball per a la investigació arqueològica.²¹ La voluntat de tirar endavant una carta arqueològica nacional, lluny dels projectes internacionals, arribà a l'extrem que Taracena ni tan sols s'havia preocupat de conèixer-los bé, com demostra el fet que confonia la *Tabula Imperii Romani* amb la *Forma Orbis Romani*, com es

16. OLMOS (1993) indica que eren 14.000 ptes. anuals, xifra considerable per a l'època.

17. OLMOS (1993), p. 48. El nom de J. de C. Serra i Ràfols s'escriu sistemàticament de forma incorrecta en aquest treball.

18. L'Institut Diego Velázquez va ser convertit posteriorment en l'Institut d'Arqueologia Rodrigo Caro, del CSIC.

19. OLMOS (1993), p. 48.

20. OLMOS (1993).

21. CONTRERAS (1941), p. 5. OLMOS (1993), p. 51. ALMAGRO (1980) escriu: «En cada Carta se debía reseñar por orden alfabético los municipios y dentro de los mismos, por orden cronológico, los yacimientos y hallazgos arqueológicos, industriales o artísticos que en ellos eran conocidos desde el Paleolítico Superior hasta el final de la época hispano-visigoda».

desprèn d'una carta que va dirigir a Pere Bosch i Gimpera el 1949.²² El 1941, ell mateix en publicava el primer volum, sobre la província de Sòria, que seria de fet la segona carta arqueològica publicada a l'Estat.²³ Almagro rebé finalment l'encàrrec de fer el fascicle de Barcelona i el mapa de Catalunya.

Ara bé, resulta molt allixonador de com funcionava l'arqueologia d'aquella època seguir, com ha fet Olmos a partir dels arxius del CSIC, l'evolució del projecte de la *Carta Arqueològica de España*. Va ser impossible aglutinar esforços i, especialment, aconseguir que els professionals es prenguessin la feina com una obligació. Taracena va topiar amb els arqueòlegs que treballaven en els diferents museus i universitats d'Espanya; tot i haver acceptat el compromís de fer la feina i també els diners, no hi va haver manera que se'n fessin veritablement responsables, car treballaven amb excessiva lentitud i amb poc rigor, i no van arribar mai a acabar la tasca que els havia estat encomanada.

Tot plegat va quedar en un projecte ambiciós, del qual solament es van editar tres volums: el referent a la província de Sòria, que va escriure el mateix Taracena; el de Barcelona,²⁴ que van signar Almagro, Serra i Ràfols i Colominas; i el de Salamanca,²⁵ que va escriure Joan Maluquer de Motes.

LA CARTA ARQUEOLÒGICA DE LA PROVÍNCIA DE BARCELONA

El fascicle dedicat a la província de Barcelona,²⁶ que tant va reivindicar Almagro, va tirar endavant per la voluntat d'aquest investigador. Ara bé, quina part en va redactar ell, quina part Colominas i quina part Serra i Ràfols? Aquest és un interrogant que caldria esbrinar a fons, perquè sospitem que Almagro Basch hi va col·laborar ben poc. És prou sabut que fer treballar els seus subordinats al Museu de Barcelona i signar-ne ell els resultats era habitual en ell.²⁷

22. PLÁCIDO *et al.* (1993), p. 61.

23. La primera és la de SERRA I RÀFOLS (1928).

24. ALMAGRO *et al.* (1945).

25. MALUQUER DE MOTES (1956).

26. El llibre va ser ressenyat de forma elogiosa per Robert ÉTIENNE (1954).

27. Pere de Palol Salellas, Miquel Tarradell i Mateu i altres persones em van explicar repetidament com Martín Almagro Basch feia escriure als seus alumnes articles i llibres sencers que després signava ell. Així ho afirmen també Eva SERRA I PUIG i Blanca SERRA I PUIG (en premsa), i fins transcriuen uns fragments d'una carta de Serra i Ràfols a Joaquín María de Navascués on el

D'altra banda, la persona que des d'abans de la Guerra Civil s'havia dedicat al control i la documentació dels jaciments arqueològics del territori català havia estat Serra i Ràfols. Ell, dins del Servei d'Investigacions Arqueològiques de la Secció Històrico-Arqueològica de l'IEC, va ser la persona encarregada de la documentació, com es comprova en la reglamentació de 1936 de la Secció d'Excavacions del Servei del Patrimoni Històric, Artístic i Científic de la SHA de l'IEC:²⁸ «Cap de la Secció: Pere Bosch Gimpera. Cap d'Excavacions: Josep Colominas Roca. Secretari encarregat dels arxius i de l'inventari de la riquesa arqueològica: Josep de C. Serra Ràfols». Ell era també la persona que assistia a les reunions de la UAI, tant abans com després de la Guerra Civil.

Després de la caiguda de Barcelona el 26 de gener de 1939, el 19 de març de 1939 Martín Almagro Basch, arqueòleg, *alférez* provisional, falangista i protegit del ministre d'Educació José Ibáñez Martín, va ser nomenat director del Museu d'Arqueologia de Barcelona²⁹ en substitució de Pere Bosch i Gimpera, que havia marxat a l'exili. Alguns membres del personal del Servei d'Investigacions Arqueològiques³⁰ es van reincorporar immediatament³¹ i aviat van ser

primer ho explica amb algun detall. Francisco GRACIA (2012, p. 365-378) es pregunta per què els arqueòlegs que van treballar sota la seva direcció, i que també l'havien tingut com a professor a les aules, no se'n reconeixien deixebles, eludien anomenar-lo en actes de reconeixement públic i el silenciaven quan s'explicava la labor arqueològica realitzada en la seva època. Penso que la consciència que molta obra publicada al seu nom en realitat no ho era els podia fer mantenir aquesta actitud.

28. Fons Històric de l'IEC, ECSG- Anuaris 1914-1937, Anuaris 1/134.

29. GRACIA (2002-2003).

30. Francisco GRACIA (2002-2003, p. 304-306) detalla com va evolucionar el Servei d'Investigacions Arqueològiques fins el 1939, en què el règim franquista va assimilar aquesta institució i el Museu d'Arqueologia, aquest darrer convertit en Museu Arqueològic de Barcelona, sempre dins de la Diputació de Barcelona.

31. GRÀCIA (2002-2003; 2012, p. 94-95) explica que Serra i Ràfols va sofrir la depuració immediatament. Va fer la primera declaració jurada el 31 de gener de 1939, ampliada el 19 de febrer. Francisco GRACIA (2002-2003, p. 308; 2012, p. 96) explica com Martín Almagro, després de prendre possessió del càrrec de director, va demanar els expedients de J. Colominas i de J. de C. Serra Ràfols, i aviat va fer una carta exculpatòria per a Colominas, mentre que no va tenir cap gest a favor de Serra Ràfols. Aquest autor (GRACIA, 2012, p. 98) creu que el desembre de 1939 el jutge va proposar l'admissió sense sanció de tot el personal del museu i la causa es va arxivar. En canvi, SERRA i SERRA (en premsa) i Eva SERRA (en premsa) expliquen una versió ben diferent dels fets: el desembre de 1939 Serra i Ràfols va ser depurat i a partir d'aquí la vida va ser molt difícil per a ell.

ratificats en els seus càrrecs. Ara bé, Serra i Ràfols, que el 1936 havia estat nomenat conservador-administrador del Museu d'Arqueologia, va ser depurat el 22 de desembre de 1939 (Serra i Serra, en premsa) i va passar dos anys sense feina.³² Els documents revisats fins ara no deixen clar quan Serra i Ràfols es va reincorporar a l'arqueologia, però segons la família això devia ser cap al 1941. La primera oferta que va rebre va venir de la mà de Julio Martínez Santa-Olalla, per fer excavacions a Extremadura.³³ El 1943, sabem que Serra i Ràfols estava excavant a Extremadura i també col·laborava amb Almagro al Museu d'Arqueologia, com veurem més avall.³⁴

Com a Comisario General de Excavaciones Arqueológicas d'Espanya, el vuit de gener de 1946 Martínez Santa-Olalla va nomenar també Serra i Ràfols director de les Excavacions de la Comisaría Provincial de Excavaciones Arqueológicas, sota la figura d'Epifani de Fortuny, baró d'Esponellà, que fou el comissari provincial.³⁵ Per tant, li van encomanar de seguir la labor d'inventari, d'arxiu i de control dels jaciments. En el Fons documental Josep de C. Serra i Ràfols, que es conserva a l'IEC, hi ha la prova documental que aquesta va ser la tasca bàsica de la seva vida professional. L'arxiu conté infinitat de fitxes sobre

32. SERRA i SERRA (en premsa). Durant aquests dos anys, va haver de buscar feina editorial per poder subsistir. Eva SERRA (en premsa) explica que Serra i Ràfols no es va exiliar perquè el 1939 tenia la mare, de més de vuitanta anys, que depenia d'ell.

33. Les excavacions a Extremadura es feien en campanyes majorment d'estiu, per tant no representava la permanència de Serra i Ràfols durant tot l'any a Mèrida. SERRA i SERRA (en premsa) expliquen que Serra-Ràfols devia la reincorporació professional a l'arqueologia a Martínez Santa-Olalla, a través de les excavacions de Mèrida. Però la data no està prou clara. Aquestes excavacions, especialment les de la vil·la de la Dehesa de la Cocosca, van ser de gran importància i conegudes internacionalment (SERRA-RÀFOLS, 1952), si bé amb una certa manca de rigor estratigràfic. La publicació va ser ressenyada per *sir* I. A. RICHMOND (1954).

34. SERRA (en premsa) explica com després de la depuració soferta per Serra i Ràfols el 1939, passats dos anys sense feina, va tornar a treballar al Museu d'Arqueologia de Barcelona com a conservador, per bé que va perdre la seva antiguitat i li pagaven per serveis, sense obtenir-hi un lloc fix. En aquest sentit, amb l'arribada de Josep Tarradellas a la presidència del Govern de Catalunya, la vídua de Serra, Isabel Puig, va veure com li augmentaven la pensió, sense ni haver-ho demanat, simplement perquè es va reconèixer l'antiguitat laboral del seu espòs, de la qual havia estat privat sota el règim franquista. Serra i Ràfols tampoc va poder tornar a ingressar a la Universitat de Barcelona, on havia donat classes des de l'11 d'octubre de 1935.

35. GRACIA (2012) i especialment SERRA i SERRA (en premsa) expliquen que el nomenament de Serra i Ràfols va provocar el descontentament d'Almagro, que pretenia acumular també aquest càrrec i que va posar molts problemes al bon desenvolupament de la feina de la Comisaría.

jaciments i nombroses notes, fotografies, dibuixos i documentació sobre la majoria de jaciments de Catalunya que aquest investigador recollia per anar elaborant els arxius, els inventaris i les cartes arqueològiques per a la catalogació i la gestió del patrimoni arqueològic. Aquesta va ser la seva gran tasca professional.

Serra i Ràfols era, doncs, qui tenia la informació de primera mà, qui visitava els jaciments, qui estava en contacte amb els estudiosos locals i qui gestionava els arxius. Ja havia publicat la part corresponent al Maresme dins del projecte *Forma Orbis Romani*. En opinió d'Artur Cebrià, la Carta Arqueològica de Barcelona estava pràcticament feta als arxius de la SHA de l'IEC. A partir d'aquests documents, doncs, només va caldre elaborar les anomenades *papeletas*, que eren les fitxes dels jaciments de la carta arqueològica del projecte de Madrid.

A més, a les cartes de l'arxiu del CSIC estudiades per Olmos es comprova com, a partir d'un cert moment, l'interlocutor amb Taracena sobre el tema de la carta arqueològica de Barcelona deixa de ser Martín Almagro i passa a ser Serra i Ràfols.³⁶ És ell qui actuava com a responsable i qui sembla que feia la feina. Més enllà d'això hi ha detalls molt reveladors, com el fet que els noms siguin escrits sistemàticament en català a tots els jaciments, fins i tot als paleolítics. En l'*Advertencia* de l'obra es diu que els tres autors es reparteixen la feina, tot atribuint-se els jaciments del Paleolític, el Mesolític i la primera edat del ferro a Martín Almagro; els del Neolític, l'Eneolític, l'edat del bronze i la cultura ibèrica –excepte els de la costa de Llevant–, a Josep Colominas; i els d'època ibèrica de la costa de Llevant i els d'època romana a Josep de C. Serra i Ràfols, qui també redacta les introduccions geogràfica i arqueològica.³⁷ Per exemple, a Capellades, a més de l'«Abric Romaní», es descriuen coves com la «Bauma del Pau Anton», la «Cova dels Degotalls», la «Cova d'en Sellarés», la «Bauma d'en Forcada» o a Carme, Igualada,³⁸ el «Balç de les Roquetes o dels ossos». No crec pas que Almagro hagués transcrit literalment, sense castellanitzar-lo, cap d'aquests noms.

Serra i Ràfols, en la carta a Taracena, de 15 d'abril de 1943, s'excusa de no tenir encara el manuscrit a punt per publicar, i al·lega que Agustí Duran i Sampere està fent la part de la carta referent a la ciutat de Barcelona, ja que ell ho coneix millor que ningú i treballa molt bé, tot i que amb gran lentitud.³⁹ No s'entén, doncs, que

36. OLMOS (1993), p. 51-52.

37. ALMAGRO *et al.* (1945), p. 1.

38. ALMAGRO *et al.* (1945), p. 100.

39. OLMOS (1993), p. 51.

no aparegués com a autor, si realment va acabar sent així. Potser es va limitar a facilitar-li la informació i Serra i Ràfols va transformar-la en els redactats de jaciments per a la carta. Almagro escriu a Taracena, l'octubre de 1943, una carta que Olmos transcriu i titlla d'«una de las cartas sin duda más sabrosas de todo este archivo»:

He recibido tu carta y lamento tener que confesarte que me han estado «to-reando» Serra y Colominas mis colaboradores de trabajo. Siempre me daban por hecho una cosa por hacer. Ahora al terminar las vacaciones de verano salió todo a relucir. La carta la terminaré aunque sea yo solo antes de fin de año con mapas, correcciones de imprenta, etc. De estas desagradables situaciones no tengo yo la culpa pues el año 39 esto no ocurría así. Serra sin embargo recibe 4.000 pts. para excavar, cantidad que jamás disfrutaré yo que tengo que defenderme solo frente a todos incluso frente a tu carta que me recuerdas que figuramos en la plantilla y no trabajamos. [...].⁴⁰

En aquesta carta queda molt clar que la feina la realitzava Serra i Ràfols i Colominas, i que Almagro només l'hauria d'«acabar», si aquests no ho feien.

Quan, a la fi de 1944, Taracena se sent apurat perquè no ha aconseguit que es publiqui cap altre fascicle de la carta arqueològica d'Espanya, escriu a Serra i Ràfols i li demana que li envii «bocetos de la portada o le diga los nombres que en ella han de figurar pues resulta imprescindible presentar un ejemplar en la sesión del Consejo del día 10 de diciembre. Bien sé que este ejemplar no estará completo [...] pero se retiraría sustituyéndolo por el definitivo, mas para ello la portada nos es indispensable».⁴¹ Efectivament, per cobrir l'expedient, Taracena va presentar un simulacre del llibre editat, ple encara de mancances, que després es va retirar i substituir pel bo. Segueixen encara innumbrables entrebancs que desesperen Taracena, el qual intentava complir amb el seu compromís de tirar endavant el projecte. L'interlocutor continua sent Serra i Ràfols; ell contesta, dóna la cara i les excuses i explica els contratemps que van endarrerint el projecte, fins que el 1946 hom aconsegueix imprimir l'obra definitivament, que surt, però, amb data de 1945. Així doncs, queda clar que l'autor fonamental del volum és Serra i Ràfols, i sembla estrany que Olmos no ho apercebi i atribueixi sistemàticament l'autoria de la carta de Barcelona a Almagro.

40. OLMOS (1993), p. 52.

41. OLMOS (1993), p. 52.

Més enllà d'això, resulta impossible per a Taracena aconseguir que la resta de províncies espanyoles facin la feina. Resulta xocant que el 1946, quan estava a punt de sortir el volum de Barcelona, Taracena escriguí a César Pemán, de Cádiz: «... y aunque la [carta arqueológica] de Gerona va bastante preparada, sería conveniente situar una andaluza antes de dar una segunda catalana, pues con ello lograríamos producir la sensación de hallarse en forma las diferentes regiones de España».⁴² Tan sols Joan Maluquer de Motes va arribar a escriure el tercer volum de la sèrie, des de la seva càtedra de Salamanca, referent a aquesta província, que es va publicar el 1956.

APUNTS POSTERIORES

Voldria remarcar que va ser encara Serra i Ràfols qui va assistir a la reunió de la comissió de la TIR celebrada a París el 1970, on es va parlar de la possible col·laboració entre Espanya i França en l'elaboració del full K/J 31, que de moment, però, no es va realitzar. Després de la caiguda de la dictadura, el 1986 es va tornar a emprendre el projecte TIR, amb la constitució del Comitè Espanyol de la TIR. D'aleshores ençà, s'han anat publicant tots els volums referents a la península Ibèrica.⁴³ Aquest full, corresponent a Catalunya i les illes Balears, va ser editat el 1997 per Josep Guitart, Guillermo Fatás i Adela Cepas.

CONCLUSIONS

Josep de C. Serra i Ràfols apareix, doncs com a pioner en la redacció de la primera i la tercera carta arqueològica a l'Estat. No hi ha cap dubte que durant la dictadura es va intentar esborrar l'obra escrita en català, i que Serra i Ràfols va ser marginat per haver estat declaradament catalanista.⁴⁴ Almagro no li va fer

42. OLMOS (1993), p. 53. S'entén que, tot i que la carta de Girona estava gairebé a punt des d'abans del 1939, Serra i Ràfols no tingués gaire interès a publicar-la, en la situació en què es trobava.

43. PLÁCIDO *et al.* (1993, p. 57-61) exposen l'evolució a Espanya d'aquest projecte internacional i també donen la bibliografia bàsica del projecte TIR.

44. Sabem que, cap al 1933, J. de C. Serra i Ràfols pertanyia al Partit Nacionalista Català (CAROD-ROVIRA, 1999). Eva SERRA I PUIG (en premsa) explica també que el 1933 formava part

la vida fàcil i mentre va treballar al Museu d'Arqueologia el van mantenir en estat de gairebé marginació.⁴⁵ Això el va situar en un segon pla de l'arqueologia catalana i mai no va assolir el reconeixement del qual la seva vàlua professional i la seva intensa dedicació a l'arqueologia catalana el feien mereixedor.

Cal reivindicar també la importància de l'autoria de Serra i Ràfols en la carta arqueològica de Barcelona signada per Almagro, Serra i Ràfols i Colominas. El mateix Almagro (1980) se'n proclama autor principal, amb l'ajut de Josep Colominas i Josep de C. Serra i Ràfols.⁴⁶ De segur que Almagro el feia treballar per a ell, i cal reivindicar que la major part de la carta arqueològica de la província de Barcelona va ser fruit del treball de Serra i Ràfols, sense oblidar l'ajut de Colominas; com a mínim, ell hauria hagut de ser-ne el primer signant.

BIBLIOGRAFIA

ALMAGRO BASCH, M. (1980). «Prólogo». A: ATRIÁN, P.; ESTRICHE, C.; VICENTE, J.; HERCE, A. I. *Carta Arqueológica de España: Teruel*. Teruel: Instituto de Estudios Turolenses de la Exma. Diputación Provincial de Teruel.

ALMAGRO, M.; SERRA RÀFOLS, J. de C.; COLOMINAS, J. (1945). *Carta Arqueológica de España: Barcelona*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Instituto Diego Velázquez.

del Consell Executiu del Partit Nacionalista Català. En opinió d'Eva Serra (comunicació personal), la situació del seu pare al Museu d'Arqueologia va ser de marginació total; en síntesi, ell i el mateix Colominas pagaven el fet d'haver estat, sota la direcció de Bosch, els iniciadors del Museu.

45. F. GRACIA (2012, p. 96) reconeix que les relacions entre M. Almagro i J. de C. Serra Ràfols mai no van ser bones, però ho atribueix a les bones relacions entre aquest darrer i Julio Martínez Santa-Olalla. En canvi, Eva Serra (comunicació personal) opina que Martínez Santa-Olalla va ser un col·lega professional que es va portar més bé amb ell que no pas un amic. Serra sempre va reconèixer que, sense demanar-li humiliacions polítiques, va ser l'única persona del món de la prehistòria que li va donar un cop de mà acabada la guerra, i sense la qual mai no hauria pogut tornar a exercir la seva professió d'arqueòleg. Almagro, en canvi, va permetre que Serra i Ràfols quedés sense feina al Museu d'Arqueologia durant dos anys. Segons Eva SERRA (en premsa), Serra i Ràfols i Martínez Santa-Olalla estaven a les antípodes pel que fa a la ideologia política, però les seves relacions van transcórrer en un nivell purament professional, deixant de banda els temes ideològics.

46. ALMAGRO (1980, p. 8) escriu: «A esta tarea nos incorporamos nosotros publicando en 1945 la *Carta Arqueológica de España. Barcelona*. Nos ayudaron en su redacción José Colominas y José de C. Serra Rafols». Entre les principals publicacions de M. Almagro que enumera GRACIA (2012, p. 188) es troba la *Carta Arqueológica de España. Barcelona*.

- BALCELLS, A.; PUJOL, E. (2002). *Història de l'Institut d'Estudis Catalans. Volum I. 1907-1942*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- BLANCHET, A. (1943). «Quelques remarques à propos de la carte archéologique de la Gaule romaine (Forma orbis romani)». *Comptes-rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, vol. 87, núm. 4, p. 574-589.
- BOSCH GIMPERA, P.; SERRA-RÀFOLS, J. de C. (1929). «Le Musée Archéologique de Barcelone». *IV Congrès International d'Archéologie*. Barcelona, p. 5-34.
- CALAZIS DE FONDOUCE, P. (1878). «Ébauche d'une Carte Archéologique du Département de l'Hérault». *Société Languedocienne de Géographie, Bulletin II*. Montpellier, p. 183-202.
- CAROD-ROVIRA, J.-Ll. (1999). «La llarga caminada de Josep M. Murià». *Avui* (Barcelona, 8 de setembre de 1999), p. 19.
- CEÁN BERMÚDEZ, J. A. (1832). *Sumario de las Antigüedades Romanas que hay en España*. Madrid: Imprenta de D. Miguel de Burgos.
- CONTRERAS, J. DE, MARQUÉS DE LOZOYA (1941). «Prólogo». A: TARACENA, B. *Carta Arqueológica de España: Soria*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- COUISSIN, P.; GÉRIN-RICARD, H. DE (COMTE); BLANCHET, A. (1931). *Carte archéologique de la Gaule Romaine / Fascicule I, Partie orientale et texte complet du département des Alpes-Maritimes. Partie orientale du département des Basses-Alpes*. Académie des inscriptions et Belles-Lettres (France). París: Librairie E. Leroux.
- DUPREÉ, X.; RAFEL, N. (1989). «L'arqueologia i les institucions de govern a Catalunya (1907-1939)». *Revista de Catalunya* (Barcelona), 28, p. 105-123.
- ÉTIENNE, R. (1954). *Bulletin Hispanique* LVI (Bordeus), núm. 1-2, p. 200-201.
- GRACIA, F. (2002). «58 anys i 7 dies». A: GRACIA, F.; FULLOLA, J. M.; VILANOVA, F. *58 anys i 7 dies. Correspondència de Pere Bosch Gimpera a Lluís Pericot (1919-1974)*. Barcelona: Universitat de Barcelona, p. 15-43.
- (2002-2003). «La depuración del personal del museo Arqueológico de Barcelona y del Servicio de Investigaciones Arqueológicas después de la Guerra Civil (1939-1941)». *Pyrenae* (Barcelona), 33-34, p. 303-343.
- (2003). «Arqueología de la memoria. Batallones disciplinarios de soldados-trabajadores y tropas del ejército en las excavaciones de Ampurias (1940-1943)». A: MOLINERO, C.; SALA, M.; SOBREQUÉS, J. (ed.) *Una inmensa prisión. Los campos de concentración y las prisiones durante la guerra civil y el franquismo*. Barcelona: Crítica, p. 37-59.

- (2012). *Arqueologia i política. La gestió de Martín Almagro Basch al capdavant del Museu Arqueològic Provincial de Barcelona (1939-1962)*. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- GUIART, J.; FATÁS, G.; CEPAS, A. (ed.) (1997). *Tabula Imperii Romani. Full K/J 31: Pyrénées Orientales-Balears, Tarraco-Baliares*. Madrid: CSIC / Unión Académica Internacional (Comité Español).
- GÓMEZ MORENO, M. (1926-1927). *Catálogos Monumentales de España: León (1906-8); Zamora (1903-5)*. Madrid: Ministerio de Instrucción Pública y Bellas Artes.
- HERNÁNDEZ SANAHUJA, B. (1855). *Resumen histórico-crítico de la ciudad de Tarragona desde su fundación hasta la época romana*. Tarragona.
- JIMÉNEZ MARTÍNEZ, A.; DEL VAL RECIO, J. M.; FERNÁNDEZ MORENO, J. J. (ed.) (1993). *Inventarios y cartas arqueológicas. Homenaje a Blas Taracena. 50 aniversario de la primera Carta Arqueológica de España. Soria 1941, 1991*. Madrid: CSIC.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1956). *Carta Arqueológica de España: Salamanca*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- MASCARÓ PASARIUS, J. (1966). «Un “incunable” de la Arqueología Española: Carta Arqueológica de Migjorn Gran (Menorca), 1817-1966». *Ampurias* (Barcelona), xxviii, p. 65-106.
- MORALES, A. de (1575). *Las Antigüedades de las ciudades de España*. Alcalá de Henares.
- OLMOS, R.; PLÀCIDO, D.; SÁNCHEZ-PALENCIA, J.; CEPAS, A. (1993). «El origen de las cartas arqueológicas y el Mapa del Mundo Romano: Historiografía de las primeras cartas arqueológicas en España». A: JIMÉNEZ MARTÍNEZ, A.; DEL VAL RECIO, J. M.; FERNÁNDEZ MORENO, J. J. (ed.). *Inventarios y cartas arqueológicas. Homenaje a Blas Taracena. 50 aniversario de la primera Carta Arqueológica de España. Soria 1941, 1991*. Madrid: CSIC, p. 45-56.
- PELLICER, J.M. (1887). *Estudios histórico-arqueológicos sobre Iluro, antigua ciudad de la España Tarraconense*. Mataró.
- PLÀCIDO, D.; SÁNCHEZ-PALENCIA, J.; CEPAS, A. (1993). «El origen de las cartas arqueológicas y el Mapa del Mundo Romano: El mapa del mundo romano». A: JIMÉNEZ MARTÍNEZ, A.; DEL VAL RECIO, J. M.; FERNÁNDEZ MORENO, J. J. (ed.). *Inventarios y cartas arqueológicas. Homenaje a Blas Taracena. 50 aniversario de la primera Carta Arqueológica de España. Soria 1941, 1991*. Madrid: CSIC, p. 57-61.

- RAMIS Y RAMIS, J. (1818). *Antigüedades célticas de la isla de Menorca desde los tiempos más remotos hasta el siglo IV de la Era Cristiana*. Mahó: Imp. De Pedro Antonio Serra. (Ed. facsímil.)
- RICHMOND, I.A. (1954). «Review». *The Antiquaries Journal*, 34, Issue 1-2, p. 98.
- RIPOLL, E. (1977). *Pere Bosch Gimpera. Fundador del Museu d'Arqueologia de Barcelona*. Barcelona: Institut de Prehistòria i Arqueologia. Diputació de Barcelona.
- SERRA I PUIG, E. (en premsa). «Serra Ràfols, Josep de C.». Biografia llegida al plenari de l'Institut d'Estudis Catalans el 8 d'abril de 2013.
- SERRA I PUIG, E.; SERRA I PUIG, B. (en premsa). «Repressió, represàlies i represa en l'arqueologia catalana (1939-1940s): Notes sobre Josep de Calasanç Serra i Ràfols». *Butlletí de la Societat Catalana d'estudis Històrics* (Barcelona), XXIV.
- SERRA-RÀFOLS, J. de C. (1928). *Forma Conventus Tarraconensis I: Baetulo-Blanda*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- J. de C. (1952). «La villa romana de la Dehesa de la Cocosa (Badajoz)». *Revista de Estudios Extremeños* (Badajoz), suplement 2.
- J. de C. (1954). «El problema de los llamados Museos locales». *Boletín de la Biblioteca-Museo Balaguer*, II, p. 63-72.
- J. de C. (1961). «Apport pour l'établissement d'une carte provisionnelle des trouvailles archéologiques sous-marines du littoral de la Catalogne». A: *Atti del II Congresso Internazionale di Archeologia Sottomarina* (Albegna), p. 251-255.
- SOLER, G. (1890). *Badalona. Monografia històric-arqueològica*. Badalona.
- TARACENA, B. (1941). *Carta Arqueológica de España: Soria*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- TARRADELL, M. (1979). «Serra i Ràfols, Josep de Calasanç». A: *Gran Enciclopèdia Catalana*, 13. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, p. 517.

JOSEP DE C. SERRA I RÀFOLS O LA VOLUNTAT DE CONTINUÏTAT IDEOLÒGICA DE L'ARQUEOLOGIA, DES DE LA MANCOMUNITAT I MALGRAT EL FRANQUISME

XAVIER BARRAL I ALTET
Universitats de Rennes i de Venècia
Institut d'Estudis Catalans

RESUM

Homenatge a la figura de Josep de Calassanç Serra i Ràfols, arqueòleg i historiador republicà i catalanista. Es repassa la seva obra des de la del període anterior a la Guerra Civil, amb la publicació de la carta arqueològica *Baetulo-Blanda* i *El poblament prehistòric de Catalunya*, i la seva tasca al Servei d'Investigacions Arqueològiques i en la creació del Museu d'Arqueologia de Catalunya, al costat de Pere Bosch Gimpera, labor interrompuda per la Guerra Civil i represa amb dificultats com a conservador del museu i dins de la Comissió Provincial de Excavaciones Arqueológicas, guiada sempre per la ferma voluntat de reconstruir el país i fer sobreviure la tasca realitzada abans del franquisme.

PARAULES CLAU

Josep de Calassanç Serra i Ràfols, arqueòleg, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Comissió Provincial de Excavaciones Arqueológicas, franquisme.

Josep de C. Serra i Ràfols or the desire for the ideological continuity of archaeology through *Mancomunitat* (Association) and in spite of Franco's regime

ABSTRACT

Homage to the figure of Josep de Calassanç Serra i Ràfols, Republican and Pro-Catalan archaeologist and historian. This paper reviews his work from the period before the Spanish Civil War, with the publication of the archaeological chart of *Baetulo-Blanda*, *El poblament prehistòric de Catalunya*, his work at the Archaeological Research Unit and in creating the Museum of Archaeology of Catalonia together with Pere Bosch Gimpera, an undertaking that was cut short by the Civil War and taken up again, with difficulty, as conservator of

the museum and within the *Comisaría Provincial de Excavaciones Arqueológicas* (Provincial Commissioner's Office for Archaeological Excavations), always guided by the firm desire to reconstruct Catalonia and to ensure the survival of the work carried out before Franco's dictatorship.

KEYWORDS

Josep de Calasanç Serra i Ràfols, archaeologist, Museum of Archaeology of Catalonia, Provincial Commissioner's Office for Archaeological Excavations, Franquism.

L'homenatge per recordar la figura, massa sovint oblidada, de Josep de Calassanç Serra i Ràfols (Maó, 1900 – Barcelona, 1971) és un acte de justícia envers una personalitat, una de tantes, que la postguerra civil va intentar silenciar col·lectivament, amb totes les contradiccions del moment. Estem parlant d'una d'aquelles persones que en un país sense interrupcions històriques hauria tingut sens dubte una clara transcendència institucional i pedagògica. Arqueòleg i historiador republicà i catalanista, especialista principalment del món antic, savi però també divulgador, va contribuir, amb Pere Bosch i Gimpera, a estructurar l'ensenyament a la Universitat Autònoma de Barcelona i als Estudis Universitaris Catalans durant el període primer noucentista de la Mancomunitat i després avantguardista de la República. Va contribuir, al costat de Bosch, a la fundació del Museu Arqueològic de Barcelona, on ingressà el 1932. Va ser una personalitat permanentment sota sospita després de la guerra, fortament marginada, que va intentar seguir el seu camí en l'intricat panorama del moment. Però ell creia profundament en la continuïtat de la seva acció, que era la continuïtat de la història i de l'arqueologia, i va dipositar la seva confiança en els aspectes més humans de la seva recerca, en les persones, en aquells que vivien el dia a dia de l'arqueologia i de la història. Com que encara no s'ha publicat cap biografia de Serra i Ràfols i se la mereix, crec que l'acte d'homenatge està plenament justificat. Cal doncs agrair la iniciativa humana de Jaume Sobrequés i de Marta Prevosti, i el suport institucional del Centre d'Història Contemporània de Catalunya del Departament de la Presidència de la Generalitat de Catalunya i de la Societat Catalana d'Estudis Històrics de l'Institut d'Estudis Catalans.

En un país, Catalunya, en el qual, després de recuperar les institucions democràtiques, no s'han demanat mai responsabilitats ni polítiques, ni penals, ni

tan sols humanes, sota el pretext de no crear esquerdes en la societat, la història s'ha d'anar escrivint de mica en mica i disciplina per disciplina. En el camp de l'arqueologia catalana, en els darrers temps s'han marcat etapes importants per una millor coneixença no només de les raons i els procediments de les descobertes arqueològiques, sinó també dels condicionants socials i polítics de cada moment, així com de les personalitats.¹ Escriure la història no és ni denunciar ni esborrar. Però, a vegades, escriure la història recent no és tasca fàcil, sigui pels deutes de carrera universitària o per les hostilitats d'escoles.² També les rivalitats personals impedeixen sovint reconèixer la tasca silenciosa d'aquells que han contribuït a mantenir viva la flama d'una disciplina entesa d'una determinada manera. Però, fer història també és recuperar la memòria, fins i tot la més recent, de manera subjectiva i plural.

El meu interès per la personalitat de Serra i Ràfols és alhora personal, reivindicativa i historiogràfica. Durant els meus anys d'estudiant a la Sorbona, i sobretot durant el temps dels meus estudis sobre els mosaics romans i medievals de la Laietana, vaig tenir sovint l'ocasió de beneficiar-me del seu saber. L'anava a veure al seu pis de la Diagonal. M'havia enviat a ell l'especialista de l'estudi dels mosaics antics Henri Stern, que el coneixia per la permanent presència de Serra a l'estranger a través de la UNESCO (Serra presidia el Club d'Amics de la UNESCO), del Consell permanent dels Congressos Internacionals de Ciències Prehistòriques i Protohistòriques i dels diversos congressos internacionals d'arqueologia, en els quals havia participat regularment des del de Tolosa de Llenguadoc, de 1931. Serra tenia també una presència visible a Itàlia gràcies a les col·laboracions als *Fasti archeologici*, on havia estat cridat per Massimo Pallottino.³ Jo, en realitat, estudiava a París amb la idea de tornar a Barcelona a fer

1. Jo mateix vaig intentar una síntesi que em permeto de citar: X. BARRAL I ALTET, *L'arqueologia a Catalunya*, Barcelona, 1989, amb bibliografia precedent. Ara, F. GRACIA ALONSO, *La arqueología durante el primer franquismo (1939-1956)*, Barcelona, Bellaterra, 2009; M. TUDELA I PENYA, P. IZQUIERDO I TUGAS (ed.), *La nissaga catalana del món clàssic*, Barcelona, Auriga, 2011. A nivell peninsular, les intervencions del congrés: J. ARCE, R. OLMOS (ed.), *Historiografía de la arqueología y de la historia antigua en España (siglos XVIII-XX). Congreso internacional (Madrid, 13-16 diciembre 1989)*, Madrid, 1991.

2. Vegeu l'assaig d'autobiografia de J.M. FULLOLA PERICOT, *De piedra en piedra. La construcción vital d'un paleolitista*, dins J. AURELL (ed.), *La historia de España en primera persona*, Barcelona, 2012, p. 97-123.

3. Sobre diversos aspectes d'aquesta presència i relacions a través dels congressos d'arqueologia: F. GRACIA ALONSO, «Academic Relations Between Italian and Spanish Archaeologists and Prehistorians, 1916-1936», a *Bulletin of the History of Archaeology*, 22, 2, 2012, p. 12-22.

prehistòria, i va ser Serra Ràfols qui em va dir de quedar-me fora i de fer món romà i medieval, que era, segons ell, el que Catalunya necessitava.⁴

Mentre jo preparava la tesi de l'École Pratique des Hautes Études, a finals dels anys seixanta i inicis dels setanta⁵ vaig tenir l'ocasió d'apreciar i d'entendre quina era la influència de Serra en l'arqueologia antiga, territorial, de Catalunya, perquè amb el simple fet d'anar de part seva els arqueòlegs locals m'obrien les portes de bat a bat, em lliuraven amb generositat tota la informació, encara que aquesta fos inèdita; Marià Ribas a Mataró i a tot el Maresme,⁶ Joan Bonamusa també a Mataró, Josep Estrada a Granollers, Samalús, la Garriga o Cardedeu,⁷ Lluís Sala a Caldes de Montbui, Lluís Galera al Masnou i Josep M. Cuyàs a Badalona: la influència de Serra a aquest nivell era molt profunda. Crec que Serra considerava que una part essencial de la continuïtat del país malgrat el franquisme passava per l'observació i l'inventari territorial dels béns arqueològics i que la suplència davant les mancances institucionals necessitava àmplies xarxes locals de complicitats.⁸

Voldria encara recordar al començament de la meua intervenció una altra circumstància personal, molt reveladora de la personalitat de Serra. Durant aquest mateix període d'estudi dels mosaics de la regió de Barcelona, em vaig interessar particularment pel mosaic de curses de circ, descobert durant els primers dies del mes d'abril de 1860 al lloc on havia estat situat el medieval Palau Reial Menor de Barcelona; el mosaic havia estat aixecat a finals del mateix mes sota la direcció de

4. Ho he recordat en un assaig d'autobiografia paral·lel a l'esmentat en la nota 2: X. BARRAL I ALTET, «Escribir la Historia del Arte junto a la Historia sin neutralidad», a J. Aurell (ed.), *La historia de España*, p. 53-75.

5. X. BARRAL I ALTET, «Les mosaïques romaines et médiévales de la *Regio Laietana*», a *École pratique des Hautes Études. IV section (Sciences historiques et philosophiques). Annuaire 1973-1974*, t. CVI, París, 1974, p. 815-822; J. GUITART I DURAN, «Marià Ribas, "l'arqueòleg de la Laietània"», a *Fulls del Museu/Arxiu de Santa Maria*, 2008, p. 4-5.

6. X. BARRAL I ALTET, «Mosaicos romanos de Mataró: la villa de Can Llauder y el edificio de Can Xammar», *XII Congreso Nacional de Arqueología (Jaén, 1971)*, Zaragoza, 1973, p. 735-746.

7. X. BARRAL I ALTET, «Un mosaico romano monocromo de Cardedeu (Barcelona)», *XIII Congreso Nacional de Arqueología (Huelva, 8-12 oct. 1973)*, Zaragoza, 1975, p. 929-932.

8. De la influència que tingué en la meua formació aquesta presència n'he deixat constància l'any 1978 en la dedicatòria del llibre sobre els mosaics de la Laietana: «A la memòria de J. de C. Serra i Ràfols, que em va saber donar el gust d'una arqueologia de servei» (cf. X. BARRAL I ALTET, *Les mosaïques romaines et médiévales de la «Regio Laietana» (Barcelone et ses environs)*, Barcelona, Instituto de Arqueología y Prehistoria, 1978).

l'arquitecte Elies Rogent i ara es conserva al Museu d'Arqueologia de Catalunya, a Barcelona. Jo estava estudiant els diversos dibuixos del mosaic realitzats en els dies successius a la seva descoberta i aleshores Serra em mostrà i proposà d'analitzar i publicar un dibuix pràcticament inèdit, que ell mateix havia senyalat al *Diario de Barcelona* el 3 de març del 1961, de gran interès. Efectivament, era l'únic que documentava les pintures murals de l'estança del mosaic, un dibuix que jo vaig atribuir a Claudi Lorenzale i que vaig publicar dedicant-lo a la memòria de Serra, com a reconeixement per la seva generositat intel·lectual.⁹

Josep de C. Serra i Ràfols era nat a Maó el 1900¹⁰ i l'any 1924 ja va publicar un estudi de conjunt, «Els començos de la mineria i la metal·lúrgia del coure a la Península Ibèrica», en el volum segon del Butlletí de l'Associació Catalana d'Antropologia, Etnologia i Prehistòria. Les seves primeres activitats foren d'inventari de col·leccions prehistòriques, entre les quals es destaquen la de Rubió de la Serna al Museu Arqueològic de Barcelona, publicada a la *Gaceta de les Arts* l'agost de 1926, i la de Lluís Marian Vidal, el 1928, com a publicació del Seminari de Prehistòria de la Universitat de Barcelona. Serra i Ràfols es formà en l'entorn de Bosch Gimpera, fou secretari de l'Associació Catalana d'Antropologia, Etnologia i Prehistòria, i oficialment conservador del Museu Arqueològic des de l'any 1932, és a dir, des de la seva fundació.¹¹ El museu, que prenia el relleu de la Secció Arqueològica de l'antic museu de la Ciutadella, que des de 1919 tenia ja personalitat pròpia, es va instal·lar en el que havia estat

9. X. BARRAL I ALTET, «Unes pintures murals romanes inèdites i el mosaic amb curses de circ de Barcelona, a *Cuadernos de arqueología e historia de la ciudad*, xv, 1973, p. 31-68.

10. Habitualment figura com a data de naixement de Serra el 1902. L'any de naixement ha estat rectificat d'acord amb la informació facilitada per Eva Serra i Puig en el transcurs de l'acte d'homenatge dispensat a Serra Ràfols a l'IEC el 25 de juny de 2012.

11. Vegeu la semblança dedicada a Serra Ràfols per Eva SERRA a M. TUDELA I PENYA, P. IZQUIERDO i TUGAS (ed.), *La nissaga catalana...* Jo mateix he intentat dues breus aproximacions a aquesta personalitat: X. BARRAL I ALTET, «Un aspecte de la història de l'arqueologia a Catalunya: l'arqueologia territorial i comarcal, de J.C. Serra Ràfols a Josep Estrada i Garriga», a *Actes de les primeres Jornades d'Arqueologia Romana (Granollers, 1987)*; la intervenció no va ser publicada a les actes del 1998, però va ser represa a X. BARRAL I ALTET, *L'arqueologia a Catalunya*, Barcelona, 1989, p. 80-83. D'entre les notícies biogràfiques dedicades a Serra, recomano les d'A. DURAN I SANPERE a *Serra d'Or*, XIII, 1971, p. 21-32; E. RIPOLL PERELLÓ, a *Ampurias*, 33-34, 1971-1972, p. 425-441; L. PERICOT, a *Archivo Español de Arqueología*, 44, núm. 123-124, 1972, p. 219; M. TARRADELL, a *Gran enciclopèdia catalana*, XIII, Barcelona, 1979, p. 517; G. PASSAMAR ALZURIA, I. PEIRÓ MARTÍN, *Diccionario Akal de historiadores españoles contemporáneos*, Madrid, 2002; M. DIAZ-ANDREU, G. MORA y J. CORTADELLA (ed.), *Diccionario histórico de la arqueología en España (Siglos XV-XX)*, Madrid, Marcial Pons Historia, 2009.

el Palau de les Arts Gràfiques de l'Exposició Internacional de 1929,¹² cedit per l'Ajuntament de Barcelona dins el recinte del parc de Montjuïc. En aquesta funció va viure el pas de les institucions republicanes a unes altres, franquistes, i va assegurar la continuïtat dins la vigilància de les descobertes arqueològiques, sovint incontrolades, dels anys quaranta.¹³

Serra havia entrat de ple, des de l'inici, en el ràpid progrés que havia experimentat la ciència arqueològica a Catalunya durant els primers decennis del segle xx. La creació del Servei d'Investigacions Arqueològiques de l'Institut d'Estudis Catalans, que des de 1915 va dirigir Bosch Gimpera amb la col·laboració de Josep Colominas, va donar un context estable a la recerca de camp amb publicacions regulars de les activitats a l'*Anuari* de l'Institut d'Estudis Catalans.¹⁴ A la Universitat de Barcelona, on Pere Bosch havia esdevingut catedràtic d'Història universal antiga i mitjana, Serra es va trobar amb un grup d'alumnes que després serien arqueòlegs eminents.¹⁵ El 1917 el veiem en companyia de Lluís Pericot, que ja hi era des de l'inici,¹⁶ l'any precedent, i amb el seu germà Elies i Albert del Castillo, que anys més tard fundaria l'escola d'arqueologia medieval catalana.¹⁷ D'aquesta etapa sorgiren, després de la *Prehistòria catalana* (1919) i d'un *Assaig de reconstitució de l'etnologia de Catalunya* (1922) de Bosch, les tesis doctorals de Lluís Pericot sobre la civilització megalítica catalana i la cultura pirenaica (1925) i d'Albert del Castillo sobre la cultura del vas campaniforme, publicada el 1925. D'aquest moment és el llibre de Josep Colominas sobre la *Prehistòria de Montserrat* (1925) i el primer volum de la *Forma Conventus Tarraconensis* de Serra (1928).¹⁸

12. Serra havia col·laborat amb Bosch en la redacció d'una guia d'Empúries en el marc de l'Exposició internacional.

13. F. GRACIA ALONSO, «La depuración del personal del Museo arqueológico de Barcelona y del Servicio de investigaciones arqueológicas después de la guerra civil (1939-1941)», a *Pyrenae*, 33-34, 2002-2003, p. 303-343.

14. Sobre aspectes més personals: F. GRACIA ALONSO i J.M. FULLOLA PERICOT, «P. Bosch Gimpera y J. Cabré, La pugna por el control de las excavaciones en San Antonio de Calaceite y el Bajo Aragón (1914-1916) y su influencia en la creación del Servei d'investigacions arqueològiques del Institut d'Estudis Catalans», a *Pyrenae*, 39, 2008, p. 129-174.

15. Recordarem el pròleg de SERRA-RÀFOLS a l'edició barcelonina del 1971 del llibre de P. BOSCH GIMPERA, *La Universitat i Catalunya*.

16. L. PERICOT, *Medio siglo de prehistoria hispánica*, Barcelona, 1964.

17. M. RIU RIU, *L'arqueologia medieval a Catalunya*, Barcelona, 1989, p. 11-33.

18. J. C. SERRA RÀFOLS, *Forma Conventus Tarraconensis*, fasc. I, *Baetulo-Blanda*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans. Secció Històrico-Arqueològica, 1928.

Com sabem, entre el 1907 i el 1939 es produeix tot el procés d'institucionalització de l'arqueologia a Catalunya, sota l'impuls d'Enric Prat de la Riba, primer a la Diputació de Barcelona i després a la Mancomunitat de Catalunya.¹⁹ No cal recordar-ho aquí.²⁰ Dels progressos de la recerca i de la consolidació de les estructures durant el primer quart de segle en dona testimoni Josep Puig i Cadafalch en la segona edició del volum primer de *L'arquitectura romànica a Catalunya*, que sota el títol de *L'arquitectura romana a Catalunya* fou publicada a Barcelona l'any 1934:

Aquests anys han estat els més fructuosos per a la investigació científica a Catalunya. La fundació de l'Institut d'Estudis Catalans començada amb la Secció Històrico-Arqueològica fou el millor auguri d'on sortiren les noves vies a recórrer. Un nou mètode auxiliat de millor utilatge dona caràcter a les noves obres científiques. Un estol d'historiadors i d'arqueòlegs treballa des de llavors en les diverses branques de la investigació de la prehistòria fins a la història moderna [...] No hi ha avui descoberta casual que no sigui metòdicament discutida, ja en estudis monogràfics, ja en breus notícies [...] La ciència arqueològica catalana ha passat de l'estat caòtic d'un temps a un estat normal en què disposem a casa dels mitjans de treball indispensables i s'exerceix entre nosaltres la crítica que abans no trobàvem enlloc.²¹

A partir de la proclamació de la República, l'arqueologia catalana es dotà de bases legals, tasca a la qual Bosch Gimpera es dedicà incorporant tot l'heretatge del període anterior. Serra hi col·laborà plenament, tant en la formació de l'inventari arqueològic com en l'estructuració d'una xarxa d'inspectors i corres-

19. N. RAFEL i X. DUPRÉ, «L'arqueologia i les institucions de govern a Catalunya (1907-1939)», a *Revista de Catalunya*, 28, 1989, p. 105-123; I. RODÀ, «L'arqueologia i la història antiga en la *Revista de Catalunya*», dins *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, XIII, 2012, p. 91-103.

20. Sobre la contribució catalana a la creació de la Escola d'arqueologia de Roma i les problemàtiques actuals: R. OLMOS, T. TORTOSA i J. P. BELLÓN (ed.), *Repensar la escuela del CSIC en Roma. Cien años de memoria*, Madrid, 2010.

21. Vegeu X. BARRAL i ALTET, «Una fita historiogràfica de la cultura catalana», a J. PUIG i CADAFALECH, A. DE FALGUERA i J. GODAY i CASALS, *L'arquitectura romànica a Catalunya*, vol I, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2001, p. 5-39; X. BARRAL i ALTET, «Josep Puig i Cadafalch (1867-1956): de la vida pública a l'erudició acadèmica», a J. PUIG i CADAFALECH, *Escrips d'arquitectura, art i política*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2003, p. 9-100.

ponsals, mentre es regulaven els diversos aspectes de les excavacions arqueològiques. És el moment de la creació del Museu d'Arqueologia. Recordem com ho explicava el mateix Bosch en les seves memòries:

A Barcelona havíem aconseguit, mercès a Ventura Gassol, que es creés el Museu d'Arqueologia, complint per fi el nostre ideal de tants anys. Ens donaren un dels palaus de l'Exposició de Montjuïc, el d'Arts Gràfiques.

Les obres d'habilitació dels locals del palau foren projectades i dirigides per l'arquitecte Josep Gudiol i Cunill, que havia visitat a Europa i als Estats Units molts museus moderns. S'emprengueren sense consignació en el pressupost de la Generalitat, amb la promesa de posar-la-hi de part de Gassol, mercès el fet que el contractista, senyor Domènech, fill del conegut arquitecte Domènech i Montaner, estigué disposat a fer-les pagar quan tinguessin consignació, cosa que no succeí fins al finals de setembre del 34. Sortosament, quan es produïren els Fets d'Octubre de l'any 1934 s'acabava d'aprovar pel Parlament català el pressupost de la Generalitat, i Domènech pogué cobrar.

Es constituí una Junta a semblança de l'antiga Junta de Museus que presidí Puig i Cadafalch, essent-ne jo el secretari, amb representants de la Generalitat i de l'Ajuntament. Jo era també el director del Museu i el personal tècnic fou el del Servei –Colomines i Serra amb Castillo. Es reuní el Servei amb el Museu, i amb això se solucionà el problema del local d'aquest. L'Estat, mercès al director general de Belles Arts, Ricardo de Orueta, que estava fent una obra als museus d'Espanya, ens cedí els materials de la Barcelona romana de l'antic Museu Provincial i, inventariant-los, es portaren a Montjuïc quan disposàrem de lloc adequat.

El Museu s'instal·là d'acord amb les tècniques de la museologia moderna i fou el primer d'aquest caràcter que hi hagué a Espanya. Va ésser molt visitat i elogiat. Hi anaren els alumnes de les escoles amb els seus mestres i s'hi organitzaren conferències. S'instal·là la secció romana, reconstruint-hi els sepulcres i un temple que havíem trobat fragmentàriament a Santa Àgata, i pavimentant-ne les sales amb mosaics antics oblidats al magatzem on ningú no els veia. També la sala d'Empòrion i la d'Arqueologia de Mallorca. Després de la guerra civil, quan vaig marxar de Catalunya, encara s'estaven fent les obres per a la secció del Paleolític i per a la del Neolític, de l'Arqueologia cèltica i ibèrica. També s'organitzà la biblioteca del Museu de la Ciutadella i els del Seminari de la Universitat que la Facultat acordà que es reunissin amb els del Museu. Des de llavors el Seminari, en l'aspecte d'Arqueologia, funcio-

nà allí, mentre que en el d'Història antiga continuà a la Universitat al costat del de Filologia clàssica.²²

D'aquells anys data una de les principals obres de Serra i Ràfols, un llibre de petit format que ens revela la voluntat pedagògica de la personalitat de Serra i les seves orientacions metodològiques: *El poblament prehistòric de Catalunya*, publicat el 1930 per l'editorial Barcino dins el marc de la col·lecció «Enciclopèdia Catalunya». És un llibre que no ha deixat indiferent.²³ Dins la col·lecció, però, l'obra estava situada com a volum segon de la *Geografia general de Catalunya, València i Balears* dirigida per Pau Vila, que la presentava com el seguiment natural, humà, a l'estudi de la geologia. Era una obra de primera mà que intervenia un decenni després de la *Prehistòria catalana* de Bosch. Pau Vila insistia en la influència de les condicions geogràfiques i aquest és un aspecte significatiu de l'obra de Serra en general.

Serra i Ràfols va entendre sempre l'arqueologia des de la geografia i les diverses problemàtiques lligades a l'ocupació del sol. Va ser secretari de l'Associació Catalana d'Antropologia, Etnologia i Prehistòria i president de la Secció d'Art i Arqueologia de la Societat Catalana d'Estudis Històrics, filial de l'Institut d'Estudis Catalans, institució de la qual havia esdevingut membre adjunt el 1949.²⁴ En el si de la Societat Catalana de Geografia, filial de l'Institut, a més de membre, en va ser tresorer (1948-1954) i president (1955-1969).²⁵ Vull destacar la seva contribució a l'obra col·lectiva dirigida per Lluís

22. P. BOSCH GIMPERA, *Memòries*, Barcelona, 1980, p. 160-161. Val la pena recórrer la rica correspondència publicada per F. GRACIA ALONSO, J.M. FULLOLA I PERICOT i F. VILLANOVA, *58 anys i 7 dies: correspondència de Pere Bosch Gimpera a Lluís Pericot (1919-1974)*, Barcelona, 2002.

23. Vegeu, per exemple, J. BURCH i J.M. NOLLA, «Gerunda i els Ausetans. Una qüestió recurrent», a *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 35, 1995, p. 9-23.

24. A. BALCELLS i E. PUJOL, *Història de l'Institut d'Estudis Catalans*, II, Barcelona, 2008, p. 69 (la *Història de l'Institut* dona la data de 1964 per al pas a numerari de Serra a l'IEC, mentre que habitualment es considerava la data de 1954); el *Directori dels membres (1907-2007)*, de 2011, només pren en consideració la primera data, el 12 de març de 1949 (p. 62).

25. Lluís CASASSAS, a *Treballs de la Societat Catalana de Geografia* (núm. 19), en parla d'aquesta manera: «La seva dedicació, el seu esperit de treball, el seu tarannà emprenedor, la seva fermesa i, alhora, el seu tracte exquisit, que permeté la superació de recels amb d'altres institucions catalanes de cultura, feren que fos nomenat president [de la SCG]. Ell portà la Societat cap a la normalització –relativa, sempre, en les circumstàncies adverses que es vivien–, féu que seguissin les publicacions, i que la commemoració dels primers vint-i-cinc anys de la Societat Catalana de Geografia fos digna i notable». Vegeu, en general, J. IGLÉSIES I FORT, *Els quaranta anys de la Societat Catalana de Geografia*, p. 361-379.

Solé i Sabarís *Geografia de Catalunya*, dins el marc del primer volum publicat el 1958, el de *Geografia general*,²⁶ amb un text del qual es desprèn la seva voluntat d'informar i formar un públic entès, curiós i culte.²⁷

A Catalunya, l'activitat de Serra i Ràfols ja havia estat important des del començament, tant dins els estudis de prehistòria com pel que fa a l'obertura al món romà, un camp que durant molts anys havia viscut a l'ombra de la prehistòria i dels seus importants i famosos investigadors catalans. Entre 1922 i 1925 excavà el poblat ibèric de Puig Castellar. Nombrosos són els estudis monogràfics de Serra, alguns d'ells molt destacats, com el dedicat a la *Tabula hospitalis* de Badalona l'any 1934. Recordem les recerques sobre les muralles ibèriques i romanes de Girona²⁸ i, després de la guerra, les excavacions del poblat ibèric del Castellet de Banyoles a la vora de l'Ebre, i les publicacions sobre arqueologia barcelonina, amb les investigacions sobre les muralles romanes de la ciutat.

En aquesta meva intervenció m'he volgut centrar principalment en el que va representar Serra per a la continuïtat de l'arqueologia catalana abans i després de la guerra, malgrat el franquisme. Més enllà del treball d'investigació, a mi sempre m'ha interessat la figura de Serra no sols pel tarannà personal, sinó perquè hi podem reconèixer un persona clau per crear el lligam i la continuïtat entre les activitats arqueològiques amb ideologia de les institucions de la Catalunya autònoma dels anys vint i trenta i l'arqueologia catalana de després de la guerra, en totes les seves facetes.

Aprofitant també la seva funció de conservador del Museu Arqueològic de Barcelona, que assumí en temps de la República i que aconseguí mantenir després de la guerra, sota la direcció de Martín Almagro, Serra i Ràfols va desplegar una activitat fonamental d'inventari de jaciments arqueològics, començada molt aviat i que ja es concretà des de l'any 1928 amb la publicació del primer fascicle de la *Forma Conventus Tarraconensis*, dedicat a la zona de *Baetulo-Blanda*, una de les nombroses empreses iniciades durant el període de la Mancomunitat i de la República i que després han servit de model malgrat llur caràcter aïllat. Eren els anys

26. L. SOLÉ I SABARÍS, *Geografia de Catalunya*, I, Barcelona, 1958.

27. Serra havia ja temptat síntesis anteriors d'envergadura similar, com en el volum II de la *Història universal*, Gallach, sobre l'edat antiga dirigit per Bosch Gimpera, o amb la col·laboració a *Las razas humanas. Su vida, sus costumbres, su historia, su arte*, també sota la direcció de Bosch, Institut Gallach, Barcelona, 1945.

28. J. M. NOLLA, «Serra i Ràfols i el coneixement científic de l'antiga *Gerunda*», dins *Revista de Girona*, 84, 1978, p. 257-263.

de les primeres col·laboracions amb Bosch Gimpera, Pericot, Castillo i Colominas en tants projectes. Recordem que també havia col·laborat amb Josep Puig i Cada-falch en la preparació de *L'arquitectura romana a Catalunya*, ja esmentada, reedició ampliada el 1934 del primer volum de *L'arquitectura romànica*. El 1945 sortia publicat, amb Almagro i Colominas, el volum de Barcelona de la *Carta arqueològica de España*.²⁹ Més enllà de les vicissituds i les dificultats d'aquesta col·laboració amb Martin Almagro,³⁰ l'obra també representava per a Serra i Ràfols la continuïtat cultural a través de la tasca arqueològica d'inventariar el país. Però, aquesta tasca de continuïtat entre la Catalunya autònoma i els primers decennis de la Catalunya franquista Serra i Ràfols no la podia assumir oficialment, públicament com a tal des del camp de l'arqueologia, i ho havia de fer a nivell interior, inventariant i creient en la importància del pes del passat per construir un futur millor.

Després de la guerra, l'arqueòleg Serra va intentar crear i mantenir lligams, sigui d'amistat personal en algun cas, sigui de sensibilitat arqueològica en d'altres, entre l'arqueologia oficial i el que es pot anomenar arqueologia territorial, local o comarcal, qualssevol que fossin les sensibilitats polítiques dels uns o els altres i les mateixes opinions de Serra.³¹ Això no vol dir pas que Serra i Ràfols no tingués idees prou clares tant en política com sobre el fet nacional, però va haver de navegar en aigües tèrboles, i el salvament i l'estudi del patrimoni arqueològic i històric del país foren per a ell una manera de fer país.³²

Dins d'aquesta navegació en aigües tèrboles cal situar dues actuacions arqueològiques majors de Serra fora de Catalunya, les excavacions de la vil·la Fortunatus de Fraga (1943) i les de la vil·la de la Dehesa de la Cocosa, prop de Badajoz, que li valgueren el nomenament per a la direcció de les excavacions

29. R. OLMOS, «Historiografía de las primeras cartas arqueológicas en España», a R. OLMOS, D. PLÁCIDO, J. SÁNCHEZ-PALENCIA i A. CEPAS, «El origen de las Cartas arqueológicas y el Mapa del Mundo Romano» a *Inventarios y cartas arqueológicas. Homenaje a Blas Taracena*, Soria, 1993, p. 45-56.

30. F. GRACIA, *Arqueologia i política. La gestió de Martín Almagro Basch al capdavant del Museu Arqueològic Provincial de Barcelona (1939-1962)*, Barcelona, 2012.

31. Queda molt per anar fent en l'estudi de cada aspecte i de cada situació. Vegeu, ara, J. F. M. CORBÍ, «El franquismo en la arqueología: el pasado prehistórico y antiguo para la España una, grande y libre», *Arqueoweb. Revista sobre Arqueología en Internet. Departamento de Prehistoria y Etnología*, 11, 2009, 1, p. 1-64.

32. Sobre aquest període: F. GRACIA ALONSO, *La arqueología durante el primer franquismo (1939-1956)*, Barcelona, 2009. També M. B. DEAMOS i J. BELTRÁN FORTES, *Las instituciones en el origen y desarrollo de la arqueología*, Sevilla, 2007.

de Mérida amb la intervenció i el suport d'una de les personalitats més controvertides del franquisme arqueològic dels primers quinze anys postbèl·lics, Julio Martínez Santa-Olalla.³³

Tornant a les qüestions de continuïtat arqueològica, amb la creació a Barcelona, el 1946, de la Comisaría Provincial de Excavaciones Arqueológicas, de la qual durant una quinzena d'anys ell n'assegurà la coordinació tècnica, Serra i Ràfols organitzà els lligams, les relacions amb els arqueòlegs locals, i d'aquesta manera va exercir en realitat una docència que no havia pogut practicar des que havia ensenyat arqueologia clàssica a la primera Universitat Autònoma de Barcelona. Hi hagué, és veritat, les classes dels Estudis Universitaris Catalans i tot de conferències o cursets, com els d'Empúries. Però la gran obra docent de Serra i Ràfols s'exercí de manera gairebé individual, prop de cada arqueòleg i en el moment de cada descoberta, quan Serra era avisat personalment i compareixia sens falta, indefectiblement, allà on es produïa la urgència. Des d'aquest àmbit més personal cal destacar sobretot la contribució que féu al desenvolupament de l'arqueologia romana regional. Ja hem parlat dels nombrosos contactes que en l'àmbit comarcal tingué amb arqueòlegs tant al Masnou com a Badalona, Matarò o la Garriga i per

33. R. CASTELO RUANO, L. CARDITO ROLLÁN, I. PANIZO ARIAS i I. RODRÍGUEZ CASANOVA, *Julio Martínez Santa-Olalla: crónicas de la cultura arqueológica española*. 1995; R. CASTELO RUANO, L. CARDITO ROLLÁN, I. PANIZO ARIAS i I. RODRÍGUEZ CASANOVA, «Julio Martínez Santa Olalla. Vinculación y contribución a los organismos e instituciones arqueológicas españolas de posguerra», a G. DE MORA i M. DÍAZ-ANDREU (ed.), *La cristalización del pasado. Génesis y desarrollo del marco institucional de la Arqueología en España*, Màlaga, Universidad de Málaga, 1997, p. 573-580; A. MEDEROS MARTÍN, «Julio Martínez Santa-Olalla y la interpretación a la prehistoria de España (1939-1945)», a *Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología*, 2003-2004, p. 13-55; F. GRACIA ALONSO, «Relations between Spanish Archaeologists and Nazi Germany (1939–1945). A preliminary examination of the influence of Das Ahnenerbe in Spain», *Bulletin of the History of Archaeology*, 18, 2008, 1, p. 4-24; C. VERA RAMOS, «Julio Martínez Santa Olalla y el nacionalsocialismo: un oscuro y controvertido aspecto del primer excavador científico de Carteia», *Almoraima. Instituto de Estudios Campogibraltareños*, 39, 2009, p. 489-502; G. REIMOND, «L'archéologie espagnole entre amateurisme et professionnalisme. Quelques notes sur le projet phalangiste de Julio Martínez Santa-Olalla», *Kentron*, 25, 2009, p. 91-124; C. TEJERIZO GARCÍA, «Identidad nacional y arqueología en el primer franquismo. Julio Martínez Santa-Olalla y la arqueología de época visigoda», a J. M. ALDEA CELADA, P. ORTEGA MARTÍNEZ, I. PÉREZ i M. M. de los R. de SOTO GARCÍA (ed.), *Historia, identidad y alteridad. Actas del III Congreso interdisciplinar de jóvenes historiadores*, Salamanca, 2012, p. 479-502. Vegeu també la contribució de SERRA-RÀFOLS a l'*Homenaje a Julio Martínez Santa-Olalla, Actas y memorias de la Sociedad Española de Antropología, Etnografía y Prehistoria*, XXI-XXIII, 1946-1948.

tot Catalunya. Aquesta tasca obrí el camí als inventaris sistemàtics que es varen anar publicant, al Maresme, a Girona o en altres llocs durant molts anys.

Amb un dosatge de les seves conviccions arqueològiques i polítiques, Serra creia en la funció pública de l'arqueologia, en la voluntat de fer treball col·lectiu i en la necessitat d'incitar els arqueòlegs a la prospecció. Del seu pensament en aquest camp en donen testimoni algunes línies extretes del pròleg al llibre sobre *El Poblament d'Ilduro*, de Marià Ribas i Bertran, publicat el 1952:

L'obra científica esdevé cada dia més una obra col·lectiva. Entre nosaltres, que en tants aspectes de la nostra vida com a poble actuem amb un evident retard, a vegades de segles, el treball en equip, normal en altres llocs, sembla encara una novetat. Podem contribuir-hi d'una banda amb extremat individualisme, que s'avé poc amb la col·laboració; de l'altra, amb els trasbalsos que continuadament sofrim, que menen també cap a l'actuació individual. Però, hi ha tasques que s'han de fer per mitjà de la col·laboració o cal deixar de fer-les, i una d'aquestes és la reconstrucció del nostre més antic passat per mitjà de les recerques arqueològiques.

Les campanyes de prospecció i les excavacions metòdiques portades a terme pels centres d'investigació, ni que es poguessin realitzar en una forma que entre nosaltres no ha estat mai possible, no podrien suplir la tasca dels investigadors radicats a les diverses comarques i que, en contacte amb la terra, són els únics que poden tenir notícies de les troballes casuals, recollir tot seguit les dades que s'hi relacionen, visitar els llocs, efectuar prospeccions aprofundides, estudiar els jaciments coneguts i per fi, amb el coneixement complet que únicament ells tenen de les característiques geogràfiques de llurs de comarques, valorar en una forma exacta les estacions i les troballes en funció del lloc on s'escauen. De la mateixa manera que únicament l'investigador general pot encaixar cada fet arqueològic dins l'esquema total que es va elaborant de la història primitiva, únicament l'investigador radicat en una comarca pot, per mitja d'un estudi seriós, aportar els materials que han de construir-ne la trama. Les condicions de preparació i vocació que calen per a realitzar aquesta tasca d'una manera més eficaç no són comunes, ni les segones poden adquirir-se assistint a una aula, per més expert que sigui el qui la dirigeix. Solament una forta dosi de romanticisme, de desinterès i d'amor a la terra permet d'arribar a la formació d'aquests estudiosos.

Més amunt he esmentat la creació, el 1946, de la Comisaría Provincial de Excavaciones Arqueológicas. El Comissari general d'excavacions era Martínez Santa-Olalla i el comissari provincial d'excavacions arqueològiques de la pro-

víncia de Barcelona Epifani de Fortuny i de Salazar, baró d'Esponellà (1898-1989).³⁴ Aquest va promoure les excavacions de restes ibèriques a la muntanya de Montjuïc (1946), dirigides per Josep de C. Serra i Ràfols,³⁵ i a la seva propietat de Sent-romà (Tiana) hi dirigí les excavacions d'una vil·la romana.³⁶ Una de les primeres propostes que va fer Serra a la nova Comissaria va ser la de reprendre les obres d'investigació a Terrassa.³⁷ Ell acabava de publicar un estudi sobre la zona aquell mateix any.³⁸ La intervenció s'havia de centrar a l'interior de l'església de Santa Maria, però la publicació que en va sortir demostra una clara voluntat de continuïtat amb els treballs anteriors de Puig i Cadafalch.

La personalitat científica de Serra i Ràfols estava oberta a períodes diversos de l'arqueologia, fins a l'edat mitjana. En podem trobar un bon testimoni en la publicació que lliurava als investigadors el fruit de les excavacions fetes els anys 1931-1932 i fins a 1936 per Pere Bosch Gimpera, amb Serra i Josep Puig i Cadafalch, a Sant Cugat del Vallès, particularment dins el claustre. Arran de les restauracions empreses al claustre del monestir de Sant Cugat entre 1929 i 1931, es van fer les primeres troballes de vestigis anteriors a l'època romana. A partir del 1931, hom va decidir d'ampliar l'excavació a tota la superfície del claustre i de l'església. Bosch i Serra, amb la col·laboració de Puig, emprengueren doncs l'excavació, que durà fins a juliol de 1936. En aquell moment, les recerques s'hagueren d'interrompre i calgué recobrir els vestigis. La importància històrica del lloc donà a aquesta excavació un valor especial, a la qual cosa també hi contribuïren les circumstàncies en les quals s'hagué d'interrompre. Els resultats romangueren inèdits i no foren publicats, parcialment, fins l'any 1966, en un article que correspon a una comunicació presentada el curs 1964-1965

34. M. DÍAZ-ANDREU i M. E. RAMÍREZ SÁNCHEZ, «La Comisaría General de Excavaciones Arqueológicas (1939-1955). La administración del patrimonio arqueológico en España durante la primera etapa de la dictadura franquista», *Complutum*, 12, 2001, p. 325-343.

35. «El nucli ibèric de Montjuïc. Homenatge a Josep de Calasanç Serra i Ràfols», *Quarhis*, 5, 2009.

36. J. GUITART, «Excavación en la zona sudeste de la villa romana de Sentromà (Tiana)», *Pyrenae*, vi, 1970, p. 111-165.

37. Vegeu, ara, M. G. GARCIA I LLINARES, A. MORO GARCÍA i F. Tuset Bertrán, *La seu episcopal d'Ègara Arqueologia d'un conjunt cristià del segle IV al IX*, Tarragona, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, 2009.

38. J.C. SERRA-RÀFOLS, «La evolución del poblamiento en el término de Tarrasa», *Estudios geográficos*, vii, 1946, p. 47-72.

davant la Pontificia Accademia Romana di Archeologia, a Roma.³⁹ Aquest sol fet és un dels millors exemples de voluntat de continuïtat entre les dues arqueologies, la d'abans de la guerra i la de després, tant pel que fa a les persones com respecte a les excavacions de les quals no s'havien pogut conèixer els resultats.⁴⁰ El fet de publicar aquest estudi a Roma també és revelador de la voluntat de presència internacional dels arqueòlegs catalans, iniciada amb Bosch.

Molts altres són els aspectes de l'activitat d'una personalitat que encara espera la biografia que en lliuri tots els aspectes.⁴¹ Per exemple, dins el marc general de l'arqueologia dels anys cinquanta i seixanta del segle xx a Catalunya, Serra i Ràfols va contribuir de manera determinant al desenvolupament de l'arqueologia urbana per mitjà del cas de Barcelona, que ell seguia dia a dia. Agustí Duran i Sanpere (1887-1975), el creador del Museu d'Història de la Ciutat de Barcelona,⁴² va incorporar Serra a la seva actuació immediata després de la guerra a Barcelona, que es concentrà, pel que fa a l'arqueologia, en les excavacions fetes a la plaça del Rei, a la plaça d'Antoni Maura, a la de la Vila de Madrid i, després, en la presentació que en féu al públic en el marc del museu. En col·laboració amb Serra, l'atenció portada a les obres de la muralla romana també fou quotidiana. Les diverses excavacions i una vigilància de cada dia dels treballs urbans portaren Serra i Ràfols a estudiar i publicar estudis sobre la Barcelona romana i la seva topografia, principalment als *Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat*.

En els primers decennis de la Barcelona i de la Catalunya franquistes, molts foren els intel·lectuals que van haver d'escriure els llibres més diversos per ajudar l'economia familiar. Això també ho va fer Serra. En aquest cas, però, sense voler

39. P. BOSCH GIMPERA i J. C. SERRA-RÀFOLS, «Scavi a Sant Cugat del Vallès (Catalogna). Dal castrum romano al monastero attuale», *Atti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia. Rendiconti*, xxxvii, 1964-1965, p. 307-323.

40. X. BARRAL i ALTET, «Un mosaico sepulcral paleocristiano inedito de Sant Cugat del Vallès (Barcelona)», *Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología*, xxxviii, 1972 (també dins F. ACUÑA i X. BARRAL i ALTET, «Estudios sobre mosaicos romanos», iii, *Studia arqueologica* 25, Valladolid, 1973, p. 15-20; X. BARRAL i ALTET, «La basilique paléochrétienne et visigothique de Sant Cugat del Vallès (Barcelone). Dossier archéologique et essai d'interprétation», *Mélanges de l'École française de Rome. Antiquité*, 86, 1974, 2, p. 891-928.

41. A l'Arxiu de l'Institut d'Estudis Catalans es conserva el Fons Josep de C. Serra-Ràfols, amb els inventaris realitzats per Eduard Riu i Marta Prevosti, els anys 1998-1999, 83 pàgines.

42. E. DURAN i GRAU, *Agustí Duran i Sanpere: semblança biogràfica. Conferència pronunciada davant el Ple*, Institut d'Estudis Catalans, 2000; J. M. MUÑOZ PUJOL, *Agustí Duran i Sanpere. Temps i memòria*, Barcelona, 2004.

posar-lo en un pedestal, els seus escrits tenen personalitat.⁴³ Quan el 1952, per encàrrec de l'editorial Alberto Martín, publicava *Los pueblos de la tierra. Estudio etnográfico*, escrivia a la introducció:

Tarea sumamente difícil es la redacción de un manual de cualquier ciencia que tenga un sentido de novedad. La brevedad obligada de la exposición no permite alejarse mucho de las directrices trazadas por los predecesores; pero, al mismo tiempo, el autor no quiere contentarse con seguir dócilmente estas pautas, pues para ello habría sido preferible hacer una reedición de obras ya publicadas o, en nuestro caso, una traducción de los libros clásicos de Buschan, Deniker, Haberlandt o Haddon, añadiendo unos capítulos ampliatorios de la parte dedicada a España. No siendo éste el propósito de esta Biblioteca ni el del autor de este libro, no hemos hecho de esta introducción al estudio de los pueblos del mundo un reflejo impersonal de aquellos resúmenes, sino que, desde un comienzo, nos hemos situado en una posición diferente, de la que se ha derivado una exposición del contenido de la ciencia tratada, que podrá ser objeto de críticas, pero que tiene una cierta originalidad dentro de las normas de un manual.⁴⁴

Aquest posicionament personal anava acompanyat d'una bibliografia prou internacional, en la qual, amb la discreció pròpia de l'època, distingia les dues posicions ideològiques oposades que venien de lluny, la de Julio Martínez Santa-Olalla i la de Lluís Pericot.⁴⁵ Però, com que tenir posicions personals no deixa mai indiferent, m'imagino que Serra hauria après, com molts d'altres que no compartien la retòrica i els postulats oficials del moment, a expressar els pensaments i les conviccions discretament o a silenciar-los.

43. Com ho demostren diversos volums, entre els quals, per exemple, J. C. SERRA RÀFOLS, *La vida en España en la época romana* (1944, II edició 1965); *Monumentos romanos* (1950); *La Hispania romana* (1954). O encara la traducció del cèlebre volum de Pierre GRIMAL, *La civilización romana*, publicat a Barcelona el 1965.

44. J. C. SERRA RÀFOLS, *Los pueblos de la tierra. Estudio etnográfico*, Barcelona, 1952, p. 5.

45. «[...] para España, además de los libros de Bosch Gimpera que hemos citado, nos limitaremos a dar dos títulos que, dentro de planes diferentes, vienen a sintetizar dos maneras de ver, no exactamente iguales, nuestra formación primitiva: el de Julio Martínez Santa-Olalla, *Esquema paleontológico de la Península Hispánica*, Madrid, 1946, y el de Luis Pericot, *La España primitiva*, Barcelona, 1959»; J. C. SERRA RÀFOLS, *Los pueblos*, cit., p. 298. Aquestes diferències venien de lluny i marcaven dues línies clares; vegeu, per exemple, F. J. LÓPEZ CACHERO i E. PONS I BRUN, «Els primers assajos de periodització de la protohistòria a Catalunya. El model invasionista i la qüestió ètnica» a *Cypsela*, 17, 2008, p. 51-64.

REPRESSIÓ, REPRESÀLIES I REPRESA EN L'ARQUEOLOGIA CATALANA (DE 1939 A FINALS DE LA DÈCADA DE 1940): NOTES SOBRE JOSEP DE CALASSANÇ SERRA I RÀFOLS

EVA SERRA I PUIG I BLANCA SERRA I PUIG
Universitat de Barcelona

RESUM

Aproximació a l'etapa biogràfica de 1939 a finals de la dècada de 1940 de l'arqueòleg Josep de Calassanç Serra Ràfols. El text explica les dificultats i l'exili intern soferts pel biografiat després de la derrota de la República, de l'ocupació franquista i de l'exili mexicà de Bosch Gimpera, pare de l'arqueologia hispànica i mestre de Serra Ràfols. L'article explica la complexitat política per establir unes noves relacions científiques catalanes, estatals i internacionals després de 1939 i després de la Segona Guerra Mundial. Es posa èmfasi en la creació de la Comissaria Provincial de Excavaciones de Barcelona de 1945, en el caràcter de xarxa patriòtica catalanista d'estudiosos d'aquesta comissaria a Catalunya i en la represa dels contactes del Consell Permanent dels Congressos Internacionals de Ciències Prehistòriques i Protohistòriques de Copenhaguen de 1948.

PARAULES CLAU

Arqueologia, repressió, franquisme, Catalunya, Barcelona.

Repression, reprisals and retrieval in Catalan archaeology (1939-1940s): Notes on Josep de Calassanç Serra i Ràfols

ABSTRACT

A review of the life of archaeologist Josep de Calassanç Serra Ràfols around 1939-1940s. The text explains the difficulties and internal exile suffered by Serra Ràfols after the defeat of the Republic, occupation by Franco's supporters and the exile in Mexico of Pere Bosch Gimpera, father of Hispanic archaeology and his teacher. The paper explains the political complexity of establishing new scientific relations between Catalonia, Spain and other countries after 1939 and after the Second World War. Emphasis is placed on the creation of the

Comisaría Provincial de Excavaciones de Barcelona (Commissioner's Office for Excavations of Barcelona Province) in 1945, the nature of this office in Catalonia as a patriotic, pro-Catalan network of academics, and on the resumption of contacts with the Permanent Council of the International Congresses of Prehistoric and Protohistoric Sciences of Copenhagen in 1948.

KEYWORDS

Archaeology, repression, Franco, Catalonia, Barcelona.

Aquest text pretén oferir algunes pinzellades d'una etapa de la nostra història que més o menys responguin al títol de la intervenció. En primer lloc, pretén situar l'ambient de replegament, escassetat, misèria i desastre moral –per depuracions i estraperlo– que respirava el país –tant per part dels exiliats de fora com per part dels exiliats de dins– i les formes de supervivència, dins del desastre, de les velles xarxes (IEC, Amics de l'Art Vell, estudis i activitats anteriors al franquisme). Es tracta de seguir el camí truncat de sectors del Noucentisme de la Mancomunitat i de la República dins la formació de noves xarxes d'actuació, és a dir, el difícil i precari enllaç entre el franquisme oficial i els vells noucentistes. En segon lloc, pretén situar les dificultats existents en la reconstrucció de les xarxes internacionals del món científic de la prehistòria després de les dues guerres, la nostra i la mundial (dificultats de permisos de sortida per raons polítiques i per raons econòmiques). I, en tercer lloc, pretén posar una mica de llum en el procés de construcció d'una xarxa d'estudiosos per part de la Comisaría Provincial de Excavaciones, amb col·laboradors de perfils molt diversos buscats per Serra Ràfols, una mena de xarxa de patriotes que van des de Sebastià Oller, empresari que introduí la margarina i finançà les excavacions de la Cova del Toll de Moià, fins a pagesos com Jaume Ventura de Vilassar de Dalt, lligat a les excavacions de la Cova de Vall de Serves, passant per comerciants com el senyor Ramos, vinculat a la construcció i la decoració, o el senyor Bassa, personatge destacat del magatzem de robes Can Macià de Barcelona, o per eclesiàstics com el pare Mampel del Forcall, o per professionals externs a l'arqueologia com l'historiador del dret d'Arenys de Mar, el senyor Pons i Guri. Es tractava de vincular gent fidel al país, interessada pel passat, amb voluntat d'adquirir coneixements de prehistòria i d'evitar estralls o pèrdues de jaciments arqueològics. Es pretén explicar com s'organitzà oficialment aquesta estructura fent de pont entre el

món oficial franquista i el món comarcal catalanista enmig de les lluites, en el si del règim franquista, entre Martínez Santa-Ollala i Alonso del Real, d'una banda, i García Bellido-Martin Almagro, de l'altra.

Josep de Calassanç Serra Ràfols va néixer a Maó l'any 1900, encara que en moltes ocasions, per error, aparegui com a data de naixement l'any 1902. No va anar a la guerra per la seva condició de reservista i estigué a punt de ser mobilitzat tot just quan aquesta s'acabava. El 26 de juliol de 1936, el Departament de Cultura el mobilitzava per al servei de protecció del patrimoni arqueològic. No s'exilià per raons familiars, perquè al seu càrrec, i encara solter, tenia una mare de més de vuitanta anys que depenia d'ell, la qual va morir el 1941, el mateix any del seu matrimoni.

Abans de la guerra s'havia dedicat sobretot a la professió: va ser professor de la Universitat Autònoma de Barcelona fins que el 1936¹ es projectà sobretot en la tasca de la creació del Museu d'Arqueologia de Barcelona, sota la direcció de Bosch Gimpera i en companyia de l'arqueòleg Josep Colominas i Roca. Aleshores ja havia escrit estudis conjuntament amb Bosch Gimpera i havia publicat el llibre *El poblament prehistòric de Catalunya* (1930). També en aquests anys tingué les seves connexions polítiques entre sectors catalanistes d'esquerra; en concret, col·laborà amb *Justícia Social* i després del Sis d'Octubre va contribuir a refer el Partit Nacionalista Català.² Però no tingué cap càrrec polític ni funció pública, cosa important per sobreviure en l'etapa posterior.

Els primers anys de postguerra són foscos. Només tenim el record de comentaris familiars sobre l'exili de Bosch Gimpera i la desfeta de la seva escola arqueològica. Entre els papers de casa n'hi ha d'abans i de després de la guerra i alguns de la mateixa guerra, però cap dels anys més immediats posteriors a la guerra. Des del punt de vista personal quedà momentàniament sense feina i almenys dos anys sense sou, la qual cosa l'obligà, com a tants altres, com per exemple el mateix Jordi Rubió i Balaguer, a buscar feina editorial, mentre la seva mare quedava obligada a pagar la *ficha azul* per evitar més represàlies. D'aquesta

1. Barcelona, 20 de setembre de 1945, carta a Telefònica en què reclama tarifa de particular.

2. Josep M. MURIÀ, *Vivències d'un separatista*, Barcelona, El Llamp, 1985. Murià reproduïx en aquest llibre un article seu publicat a *Butlletí d'informació dels Països Catalans*, 130 (novembre de 1971) intitulat: «De quan Josep de C. Serra Ràfols va fer política», en el qual explica com Serra-Ràfols va participar en la reconstrucció del Partit Nacionalista Català l'endemà del Sis d'Octubre.

època són els dos llibres *La vida romana en España en la época romana* (Barcelona, Editorial Alberto Martín, 1944) i la més tardana *Los pueblos de la tierra* (de la mateixa editorial, 1952), i les col·laboracions dels volums de la Gallach.

Ell mateix, en una carta de 14 de desembre de 1947 adreçada a Batista i Roca, la primera rebuda després de les dues guerres, la nostra i la mundial –i la qual va arribar via els senyors Gili a través de la llibreria Bosch–, manifesta una forta actitud de desengany. Diu: «vaig tenir una molt grossa alegria en rebre la vostra lletra del 5 de juny i tenir, per fi, notícies vostres», i explica la desmoralització d'una societat abocada a l'estraperlo, un fet, escriu, «tal vegada universal i fruit horrible de la guerra, de la nostra guerra civil i de la guerra general [...] Per això cada dia em sento més inclinat a recloure'm a la llar, i el gran mal està en què la necessitat de viure priva de recloure's-hi del tot». Per les mateixes dates, però no sabem ben bé a qui s'adreça, escriu: «Hem passat uns anys que difícilment hauríem pogut preveure, tan plens de fets i tan tràgics, quan, pacíficament, visitàvem Mallorca o corríem per les planes inacabables de Castella. I el pitjor es que encara no hem sortit de la tragèdia ni podem preveure quan i com en sortirem». De fet, estava convençut que la cosa anava per llarg. Quan Batista i Roca li diu: «Sentiria molt descoratjar-vos però totes les impressions ací són que n'hi ha per dos anys almenys», li contesta: «Desgraciadament no em descoratges pas, i tots firmaríem perquè això fos veritat. No hi ha aquí ningú que no estigués contentíssim de que això fos veritat. La meva contesta és molt pitjor, ja que fa: "sentiria molt de descoratjar-te però la impressió aquí és que n'hi ha per 20 anys almenys"», i es lamenta de la política dels homes de l'est, dels americans i dels anglesos que han contribuït a refermar el règim.

Quan el sentit de l'evolució de la Segona Guerra Mundial començà a canviar a favor dels aliats, es va començar també a permetre una certa mobilitat i Serra Ràfols va ser readmès al Museu d'Arqueologia com a conservador sota les ordres del nou director, Martín Almagro. Abans, el 1942-1943, ja ho explicarem, havia obtingut les excavacions de Mérida. En canvi va haver d'acomiar-se definitivament de la Universitat de Barcelona; potser amb alleugeriment, ja que, abans de començar les classes, els professors havien d'aixecar el braç davant dels alumnes i cridar «Viva Franco» i «Arriba España».³ Com tothom que es quedà i que havia de recuperar una feina, va haver de passar per la depuració, és

3. Les cartes de Navascues de gener de 1942 porten escrit a màquina pel mateix autor de la carta: «Saludo a Franco», «¡Arriba España!», en majúscules.

a dir, va haver de denunciar el nom d'alguna persona que hagués estat al servei de la República. Lògicament, la manera de fer-ho, sense que fos una denúncia de conseqüències immediates, era donar noms de persones de reconeguda trajectòria pública al servei de la República i en situació d'exili; en el seu cas esmentà el nom de Bosch Gimpera, que havia estat rector de la UAB, cosa que era un fet públic. Altres depurats van ser menys delicats i van donar noms com el de Serra-Ràfols.

Serra no havia de tornar a veure Bosch fins una dècada més tard, com explica al comte Begouen de Montesquieu, prehistoriador de l'Arieja, en carta del 22 d'agost de 1948:

Suposo que del nostre comú amic el prof. Bosch n'heu tingut notícies, més ara que resideix a París (19, Avenue Kleber, París XVI) com a cap de la Secció d'Humanitats de la Unesco.⁴ No fa molt, després de més de deu anys de no veure'l, que vaig tenir el goig de saludar-lo a Copenhaguen i rememorar els temps ja tan allunyats anteriors a les darreres guerres, la nostra terrible guerra civil i la vostra no menys terrible guerra exterior, en les que tants amics han trobat la mort i altres l'exili.

El 1949 les vibracions no són bones, i en parlar de possibles congressos internacionals escriu a don Blas Taracena: «no parece que abunden precisamen-

4. Per cert, Serra lamenta que determinats sectors s'hagin aproximat a Bosch quan aquest ha disposat de pressupost des del seu càrrec a la UNESCO. El 22 de juliol de 1948, en comentar en carta al marquès de Lozoya (a qui sembla que escriu per obtenir recursos per a les excavacions de Mèrida) la reunió de Copenhaguen de 1948, de la qual parlarem més endavant, explica de Bosch Gimpera que «asistió a la misma y que espontáneamente dio solución al caso de su eventual participación en la delegación española, que habría podido originar alguna dificultad, pues, aparte de su prestigio personal científico, que es el de siempre, ahora está muy cortejado, como posible distribuidor de dólares de la UNESCO»; en aquesta carta explica que no fou possible aprovar el següent congrés a Budapest, on els hongaresos, diu, són tan comunistes com nosaltres, i que el màxim que ens podria passar és anar a parar a Sibèria «saludando en el camino a la Pasionaria». El Congrés de Budapest es faria a Suïssa (13 d'octubre de 1940). Les guerres i la política dificultaven els congressos; el 14 de novembre de 1949, Serra escriu a Taracena que ha rebut una circular per al proper congrés de prehistòria: «como recordará, la idea de Bosch era celebrarlo en el Próximo Oriente, en Damasco, pero desde aquella fechas los sirios creo que han fusilado dos gobiernos enteros, si no he perdido la cuenta. Suiza está ciertamente un poco más tranquila, de manera que no parece quede otra solución que la alpina». La situació de Síria no sembla pas que hagi canviat massa.

te los países “disponibles”. Claro que no sabemos lo que pasará en 1954, si el mundo se va estabilizando o se va desquiciando». ⁵ A més, les cartes revelen un món d'una gran precarietat; encara el 1952, Serra diu que Barcelona està desproveïda de carn i aquesta és caríssima. ⁶

Quan el 1948, després de quasi una dècada, Serra Ràfols es trobà a Copenhaguen amb Bosch Gimpera tingué alguns moments per explicar alguns aspectes de la seva situació de postguerra, que coneixem per una carta adreçada a Santa-Olalla –del qual ja parlarem– l'1 de juliol de 1949, en la qual defensava el Bosch del Sis d'Octubre i de la guerra, de la mateixa manera que ho havia fet davant d'en Bosch en relació amb Santa-Olalla:

Yo en Copenhaguen al hablar con Bosch y de las cosas que habían pasado y pasaban por aquí después de la guerra, le dije que, en mi posición de *depurado y sospechoso* [l'acusació sempre fou de *rojo-separatista*], en gran parte provocada por el hecho de ser discípulo, amigo y colaborador suyo, la única persona que, sin pedírselo, me había tendido la mano, prescindiendo noblemente de toda consideración de orden político y pensando únicamente en las consideraciones de orden humano (que es muy importante) y científico, había sido usted y que gracias a usted había podido seguir haciendo arqueología, cosa que en otra forma me habría visto obligado a abandonar, pues ni el hombre que, tan desgraciadamente para el estudio mandaron aquí [Almagro], ni los amigos «teóricos» de Madrid, tuvieron un momento para pensar en la situación mía, a pesar de conocernos desde tan largos años. Esto fue dicho muy suavemente pero muy firmemente y ante Taracena [Blas Taracena Aguirre], que era uno de los tales y que en su calidad de «manda más» y aprovechador de una situación en cuyo triunfo nada había hecho resultaba de los más obligados.

Serra devia a Santa-Olalla la incorporació professional a l'arqueologia a través de les excavacions de Mérida des de 1943. ⁷

5. 22 de novembre de 1949. Suïssa, doncs, esdevé ciutat de bancs i congressos.

6. Serra a Virgilio Viniegra, de Badajoz, 26 de novembre de 1952.

7. Barcelona, 21 de desembre de 1945, Serra a D. Antonio de La Torre, carta en la qual li explica que per manca de pressupost no ha pogut encara treure cap publicació. Les excavacions a Mérida en aquell moment eren una possibilitat professional gens agraïda i de poca compensació econòmica. Arribar a Mérida podia ser tota una odissea. El 1947 els avions no funcionen per manca de combustible (Ramos a Serra, 24 d'octubre de 1947). Hi ha qui es planteja anar a Mérida en vaixell via Cadis (Ramos, 8 de novembre de 1947). Trobar pressupost per a les excava-

La represa del treball com a conservador del Museu d'Arqueologia de Barcelona fou plena d'amargor. Ni Colominas ni Serra-Ràfols s'hi reincorporaren amb honors sinó de manera soterrada i penalitzats. D'entrada no els van reconèixer l'antiguitat, ni l'existència d'un lloc de treball fix.⁸ El nou director no era tan sols un mer franquista, era també un home de pocs escrúpols. En carta d'1 de juliol de 1948, Serra escriu a Santa-Olalla: «Por lo demás si [Bosch] desea volver a España es con todos los honores, me refiero al campo científico sin olvidar que alguien ocupa su lugar y no por méritos sino por derecho de conquista “a punta de baioneta”, como dijo con frase expresiva».⁹ En les cartes sovintegen les referències a un Almagro força barroer i de convivència molt incòmoda. El 26 d'agost, en carta al mateix Almagro, Serra-Ràfols no deixa de queixar-se del «canibalismo arqueológico» que impera en l'AEA (Archivo Español de Arqueología), del qual ell no participa, tot i que sap que Almagro va dient que «nunca se sabe lo que piensa Serra». Almagro, entre altres coses, li responia: «Yo quisiera ser tan reservado de carácter como ud. para ahorrarme disgustos, sin embargo, ya sabe que mi “exhuberancia cordis” me hace decir cosas, [pero] estas siempre son hijas de mi cordialidad». El nostre pare no sempre callava. Almagro signava treballs d'altres persones:

cions de Mérida suposava un gran esforç i ni les mateixes autoritats d'Extremadura reconeixien, aleshores, el valor de les seves ruïnes.

8. Això explica que amb l'arribada de Tarradellas millorés un xic la pensió de viduitat de la nostra mare. Per carta del 18 de desembre de 1947 adreçada a Tomàs Goñalons, secretari general de la Diputació de Barcelona, sabem que els anys d'ingrés i de serveis al Museu d'Arqueologia de Barcelona eren aquests: Martín Almagro, director, any d'ingrés 1939, anys de servei 8; Josep Colominas Roca, arqueòleg, any d'ingrés 1915, anys de servei 32; Josep de C. Serra i Ràfols, arqueòleg, any d'ingrés 1923, anys de servei 24; Francesc Font Contel, constructor, any d'ingrés 1916, anys de servei 31, i Llorenç Alomar Guillaumet, ajudant, any d'ingrés 1920, anys de servei 27. La carta explica que primer es va dependre de l'IEC, fins que el 1923, amb la dictadura de Primo de Rivera, es va passar a dependre de la Diputació. Els conservadors Serra i Colominas no tenien reconeixement d'antiguitat i només cobraven en concepte de serveis prestats, no arribant ni a la consideració de treballadors a temps parcial. «Si la cosa continua així», diu la carta, «Colominas haurà estat 40 anys de servei i no tindrà cap reconeixement en el moment de la jubilació».

9. No sabem si hi hagué cap intent de repatriació de Bosch, però les referències a Bosch dels homes del règim sempre són elogioses; el 3 d'agost de 1948, el marquès de Lozoya, director general de Bellas Artes, escriu a Serra: «Tuve, en efecto, noticia detallada de lo ocurrido en Copenhaguen y me alegré mucho de la cordial actitud del Bosch Gimpera, para el cual guardo toda mi admiración».

Veo [escriu Serra el 23 de maig de 1947 a Joaquim Maria de Navascués, inspector general de Museus Arqueològics] que diversas de estas notas [les de les Memòries Anuals dels Museus] aparecen firmadas por sus autores y no por el director del Museo. Incluso se publicó una mía en esta forma, pero después, el amigo Almagro ha venido firmando todas las demás, bien que sólo una sea suya («Nuevo bronce griego hallado en España»). Las otras son de Maluquer: «La Instalación de restos paleolíticos»; de Castillo: «Las series griegas no emporitanas»; de Colominas: «Los bronce de Loseta»; de un sr. Quintana: «La colección de piedras talladas», y mía «La instalación de vidrios de excavación». Que las memorias propiamente dichas, el director encargue una parte a un funcionario a sus órdenes y las firme él, me parece bien, pero estos pequeños trabajos, que no tienen otra recompensa que el aparecer que uno los hace, los firme igualmente, acaso es excesivo. ¿No le parece?».

Navascués li contesta el 29 de maig:

Algo de lo que Vd. me dice presumía, exhorto a los directores de los museos a que no me manden solo la Memoria, sino algo más, pues deben dar ejemplo y estan obligados a ello; pero claro está, originales suyos, no de los demás con propia firma. Esto es una monstruosidad que lamento no haber descubierto antes.

D'altra banda, foren molt poc clares les actuacions estiuenques o de vacances d'Almagro al jaciment d'Empúries on treballaven soldats: «Ara y yan soldados picant, no sé quants, doncs no els vareitx veure, però y yan establertas cuatro líneas de bagonas».¹⁰ El 22 [d'abril] de 1948 Joaquim Maria de Navascués demanava una fotografia sobre un Hermes que s'havia de trobar al Museu d'Ar-

10. Barcelona, Antoni Ramos Aguilar a Serra, 15 d'agost de 1947. No eren precisament soldats, sinó presoners de guerra. D'aquest tema se'n sap encara poc. No era només al jaciment d'Empúries que hi treballaren presoners de guerra, sinó també en casos com a l'empresa tèxtil de la SAFA de Blanes, tot i que els anys seixanta tant la SAFA com l'Ajuntament de Blanes ho negaven; però Ramona Aguilera hi havia tingut el seu pare, alcalde republicà de Rubí condemnat a mort i condonat amb treballs forçats a la SAFA, on els presoners vivien acampats en una mena de camp de concentració a la platja. Sobre soldats presoners treballant a les excavacions d'Empúries, F. GRACIA (2003), «Arqueología de la memoria. Batallones disciplinarios de soldados-trabajadores y tropas del ejército en las excavaciones de Ampurias (1940-1943)»; C. MOLINERO, M. SALA i J. SOBREQUÉS (ed.), *Una inmensa prisión. Los campos de concentración y las prisiones durante la guerra civil y el franquismo*, Barcelona, Crítica, p. 37-59. Dec aquesta darrera referència a l'arqueòloga Marta Prevosti i Monclús.

queologia de Barcelona. Aquesta no pogué ser feta perquè l'Hermes no hi era, i això portà a la necessitat d'explicar determinades irregularitats:

La fotografía de este Hermes no se pudo hacer por encontrarse en Ampurias. Cada año, al ir Almagro a pasar el verano en Ampurias, una cierta cantidad de piezas arqueológicas de aquella procedencia, entre las que se encuentran algunas de las más valiosas, por ejemplo el mosaico de Ifigenia, son desplazadas del Museo de Barcelona al de Ampurias, donde permanecen hasta el regreso del Director, y después, aprovechando circunstancias diversas, regresan a Barcelona. Alguna vez se ha hecho una lista de ellas, ahora ya no se hace. Se trata de una docena o docena y media de ejemplares: el citado mosaico y algún otro emblema, alguna escultura, algunas joyas, algunos vasos griegos. Estos, que siempre son ejemplares reconstruidos, en alguna ocasión llegan descompuestos y se vuelven a pegar. El transporte se hace en formas diversas, ya en el coche del Director, ya en un camión de la Diputación o del Ayuntamiento, cuya cesión se obtiene para el traslado de alguna maqueta o materiales de construcción o de muebles o de enseres que se utilizan allí durante el verano. Suelen acondicionarse bien y cuando el viaje es en camión lo común es que Font lo aproveche para desplazarse a La Escala. Castillo y yo, hemos manifestado a Almagro nuestra opinión contraria a estos desplazamientos, que creemos totalmente innecesarios, pero la discusión es muy difícil. La verdad es que pienso que tales repetidos viajes son sencillamente peligrosos para la integridad de las piezas [...]. Hacerlo dos veces al año con las mejores piezas de Ampurias [...] me parece completamente nocivo [Almagro ho fa de cara als *visitantes veraniegos*]. [...] Además la parte digamos de papeleo se lleva de la manera más descuidada y, palabra de honor, sería bien difícil en este momento decir dónde se encuentran determinados camafes y otras piezas pequeñas. Ni que soñar que tales desplazamientos se hagan constar en las papeletas del catálogo.

No sembla, doncs, que l'actuació d'Almagro fos massa edificant. Santa-Olalla, en carta del 13 de maig de 1947, escrivia: «Ya veo que las historias de mi discípulo Almagro son siempre tan edificantes en todos los terrenos, lo mismo profesional que económico.¹¹ De ellos es el mundo...». El 22 d'octubre del 1948 Santa-Olalla es desmarca dels que anomena «los dictadores arqueológi-

11. Per via oral se sap que els llençols d'Empúries que portaven l'anagrama MA (Museu d'Arqueologia) se'ls apropià MA (Martín Almagro), i que al Museu es feia des de sabó fins a fideus.

cos», «que con su pan se lo coman». La convivència amb Almagro va ser, pel que sembla, molt difícil d'entomar, tot i que l'any 1944, en marxar d'excavacions al Sàhara, aquest es veié obligat a deixar un trimestre Serra-Ràfols de director accidental. L'animositat i la poca finesa d'Almagro expliquen que Serra-Ràfols intentés sense èxit, a inicis dels cinquanta, bescanviar la plaça de conservador del Museu per una plaça amb perfil d'arquitecte de la Diputació de Barcelona, amb la intenció, d'altra banda, d'articular una xarxa de museus locals.

Les dificultats de les comunicacions amb en Bosch els primers temps degueren ser considerables. Bosch, de fet, desapareixia de Catalunya. Sembla que la relació per correspondència amb el Bosch de Mèxic degué ser prou difícil. Santa-Olalla explica en carta del 25 de juny de 1949 a Serra: «he llegado a traer cartas desde Portugal que Bosch Gimpera había escrito a Pericot y que no se atrevían a confiar al correo». En una carta del 16 d'octubre de 1948 a Antonio Mesquita de Figueiredo, de Lisboa, diu Serra:

Infeliçment jo no puc correspondre en la mateixa forma a les demandes que em fa. El llibre de referència de Bosch-Gimpera no es troba a la venda a Espanya. Han arribat aquí un cert nombre d'exemplars per diversos camins, sempre difícils, però fins ara no és a cap llibreria i dubto que hi sigui mentre la situació política sigui igual. Crec que el millor seria escriure al mateix professor Bosch [aleshores ja a París], l'adreça del qual em sembla li donava, 19 Avenue Kleber, París xvi.

Haver estat deixeble de Bosch no era una bona targeta de presentació. El 16 de desembre de 1948 escriu Serra a J. Sanvalero Aparici, que ha tret unes oposicions a Granada, i el felicita per tal com, tot i que no havia estat fàcil, s'havia imposat la seva superior qualitat: «Les simpaties de què disfruta l'amic Santa-Olalla es fan extensives als que col·laboren amb ell de la mateixa manera que en certs medis l'haver estat deixebles d'en Bosch és considerat una mica pecaminós».¹² La idea la torna a repetir en carta a Blas Taracena, director del Museo Arqueológico de Madrid, el 21 de febrer de 1949, quan, a propòsit de la creació d'un possible «nuevo Instituto de Prehistoria Mediterranea», de la teòri-

12. En carta del 16 de desembre de 1948 a San Valero Serra, diu que Pericot i Santa-Olalla són els millors deixebles de Bosch, i que San Valero, que és deixeble dels dos, és la tercera generació d'arqueologia de la península Ibèrica.

ca creació del qual Serra se n'ha assabentat «por la cubierta del último volumen de *Ampurias*», diu:

Supongo que los «viejos», que tenemos sobre la conciencia el haber sido discípulos de Bosch y seguir siendo sus amigos, no tendremos ninguna relación con el nuevo Instituto, cosa que por otra parte tampoco deseamos. En general lo que deseáramos es contar con elementos de trabajo, con una cierta libertad y autoridad para reclamarlos [alguns fons econòmics] como en los tiempos del «Instituto»; por ejemplo poder hacer fotos y planos y dibujos cuando los necesitásemos, viajes cortos, prospecciones (no excavaciones), estudios sin necesidad de que tuviésemos que pagarnoslos.

Però passats els anys més negres, no obstant no comparables amb els empresonaments ni amb els afusellaments d'aquells anys, el nostre pare va tenir dos paraigües en dos moments correlatius. El primer paraigua fou Julio Martínez Santa-Olalla amb Epifani de Fortuny, baró d'Esponellà, i el segon, Agustí Duran i Sanpere.

La fase del baró d'Esponellà té unes manifestacions humanes prou exòtiques, una d'elles representada per Julio Martínez Santa-Olalla, un falangista de primera hora enfrontat als franquistes de darrera hora encapçalats per Martín Almagro, deixeble seu. És una mica complex refer aquest moment històric, que és de fet un moment d'intent de reconstrucció de l'escola de Bosch Gimpera i de la tasca arqueològica de l'IEC en uns anys negres, i amb relacions paradoxals.¹³ Julio Martínez Santa-Olalla, nascut a Burgos el 1905 i deixeble d'Obermaier i de Bosch Gimpera, es manifesta com un home del règim des de primera hora però abocat a enfrontar-se amb altres del règim més d'última hora, com García Bellido i Martín Almagro. El cert és que dins l'arqueologia de l'Estat espanyol es manifestaven dos sectors:¹⁴ el de Santa-Olalla, vinculat a la formació de Bosch Gimpera i aliat al baró d'Esponellà, el qual adoptà el meu pare com a expert

13. Cosa que també cal explicar pel fet que Serra era, segurament, quasi l'únic que coneixia perfectament les excavacions realitzades a Catalunya de 1926 a 1949. El 2 de febrer de 1949 escriu al prehistoriador Carlos Alonso del Real, deixeble de Santa-Olalla, que a la província de Barcelona hi hagué excavacions de 1926 a 1938, i que, encara que durant la guerra n'hi hagueren poques, n'hi va haver, explica, a Barcelona, Badalona, Sabadell i Sant Cugat. De 1939 a 1945 no n'hi hagué i es reprengueren, diu, el 1946.

14. San Valero, 21 de juliol de 1945; Pallottino, 20 de desembre de 1948.

en excavacions arqueològiques, i el de García Bellido i Martín Almagro. Santa-Olalla ha estat titllat d'arqueòleg nazi; no ho sabem, només el podem veure des de la correspondència com a comissari general d'Excavacions i aquesta correspondència només mostra formació alemanya i estudis amb Bosc Gimpera. Hi ha moltes cartes entre el nostre pare i Santa-Olalla que verifiquen l'existència de velles relacions entre Santa-Olalla i Bosch Gimpera¹⁵ i de Santa-Olalla amb Puig i Cadafalch.¹⁶ Amb tot, les relacions de Santa-Olalla amb en Bosch sembla que s'havien refredat força ja arran dels fets del Sis d'Octubre i de la mort d'un germà de Santa-Olalla a la Barcelona del 19 de juliol. En tenim notícia a través de les cartes que parlen de la reunió de Copenhaguen de 1948, que fou la primera reunió d'arqueòlegs del món, després de la nostra guerra i de la Segona Guerra Mundial, a la qual, de tota manera, Santa-Olalla celebrava que Bosch Gimpera hagués pogut anar des de Mèxic i com a delegat de Mèxic.¹⁷ El nostre

15. Madrid, 26 de juliol de 1945, Santa-Olalla a Vicente Renom, president de la Institució Bosch y Cardellach de Sabadell; escriu que ha fet una sèrie d'excepcions amb el Museu de Sabadell perquè «conozco el Museo de la ciudad como discipulo que fuí del profesor Bosch Gimpera y a las grandes relaciones que los sres. Colominas y Pericot han tenido siempre con el mismo», i per tant commina que ajudin tant com puguin les excavacions de Serra Ràfols i Colominas.

16. Hi ha diverses cartes des de Madrid en què Santa-Olalla demostra que està preparant un article en un volum d'homenatge a Puig i Cadafalch, i en les quals demana que se saludi de part seva a Puig i Cadafalch, i fins i tot parla de l'*amigo Aramon*: 29 de desembre de 1945, 23 d'abril de 1947, 6 de maig de 1947, 11 de març de 1949; i que coneix la vida soterrada de l'IEC: 24 de setembre de 1947, 27 de novembre de 1947.

17. Hi havia un distanciament entre Bosch i Santa-Olalla que caldria conèixer millor, però que el fa evident el creuament de cartes Serra/Santa-Olalla (Barcelona, 20 de juny de 1949) i Santa-Olalla/Serra (Madrid, 25 de juny de 1949). Serra escriu que acaba de rebre una carta de Bosch Gimpera: «Me habla del libro de Vd., es decir del *Esquema*, diciendome tiene noticia de él, pero que no hay nadie que en París lo tenga para verlo y le interesaria conocerlo como las demás cosas de la Comisaría. Aunque en los tiempos horribles de la guerra pudiese haber acciones discutibles, creo han de ser ya olvidadas, especialmente al pensar que Dios nos libre del personal que ha venido a substituir al antiguo en muchas partes. Si no se lo puede mandar, yo le prestaré el mío pues es útil lo conozca. Estando en Méjico, Bosch sufrió de falta de información, però pude ver en Copenhaguen que seguía siendo el arqueólogo español de mayor prestigio internacional». Serra vol fer entendre a Santa-Olalla (Barcelona, 1 de juliol de 1949) que dins el republicanisme no tothom era de la FAI, i afegeix que Bosch té les seves arrels polítiques lligades en aquella realitat: «Bosch, políticamente no puede evolucionar pues su suerte esta decidida en este orden y el régimen tampoco ha hecho nada para atraerse al pequeño grupo de gente de valía que emigraron y hay muchísima gente interesada en que no lo haga, sinó preguntáselo al virrey [Almagro] que sabe que por ocupar cargos usurpados, si esta política de atracción se hubiese llevado a cabo, no

pare també hi era, i després de moltes trifulgues per obtenir passaport (el paper de Santa-Olalla i del baró d'Esponellà va ser decisiu per obtenir-lo)¹⁸ va abraçar emocionat Bosch Gimpera després d'una dècada de separació. Aquestes cartes permeten observar que dins el règim hi havia molta animositat contra Santa-Olalla, i que Santa-Olalla va tenir a Copenhaguen el reconeixement internacional de Gordon Childe, que votà per ell com a representant de l'Estat espanyol per al Consell Permanent dels Congressos Internacionals de Prehistòria, però Taracena portava ordres concretes contra Santa-Olalla i en favor de García Bellido, mentre que Bosch s'inhibia per desinterès en un afer que ja quedava prou lluny d'ell.¹⁹

Una data assenyalada, doncs, de recomposició de les relacions científiques arqueològiques i prehistòriques, després de la nostra Guerra Civil i de la Segona Guerra Mundial, va ser la reunió del Consell Permanent dels Congressos Internacionals de Ciències Prehistòriques i Protohistòriques de Copenhaguen de l'1 al 24 de juny de 1948. Aquesta trobada permet veure les dificultats d'aquesta

le quedaba [salida]». La llarga resposta de Santa-Olalla a la primera carta permet veure que el distanciament procedeix de l'opció política de Bosch des del Sis d'Octubre i en el curs de la guerra, en contrast amb els patiments familiars de Santa-Olalla (entre els quals hi havia l'assassinat d'un germà), i per una dura carta de recriminació feta per Santa-Olalla a Bosch en aquells anys. Malgrat tot, diu Santa-Olalla que li ha estat lleial encara que ell ara no el reconegui com a deixeble i que sempre li ha enviat les publicacions a Mèxic des de Portugal. En carta de 22 de desembre de 1949 escriu a Serra que ja ha enviat el seu llibre *Esquema* a Bosch Gimpera.

18. Cartes des de Barcelona de Serra a Santa-Olalla sobre el tema del passaport: 1 i 6 de juny de 1948. També per exemple, el 14 d'abril de 1948, Serra escriu al professor Amadeo Maiuri, president del Comitè Executiu del bicentenari de les excavacions de Pompeia, felicitant-lo per la celebració però afegint que li és molt difícil assistir-hi personalment «per les dificultats de tot ordre que hi ha per sortir d'Espanya»; amb tot, li demana informació per poder-la fer extensiva a alguna publicació arqueològica peninsular. Tampoc va poder anar al III Congrés Internacional de Toponímia a Brussel·les, com tampoc no havien pogut sortir els col·legues de l'IEC a la reunió de la Unió Acadèmica Internacional de Brussel·les de juny de 1949, per raons de passaport. Sí que va poder assistir a la trobada de la Unió Acadèmica en Bosch, director aleshores de la secció d'Humanitats de la UNESCO: «Hereusement le prof. Bosch-Gimpera, directeur de la Section d'Humanités de l'UNESCO et membre de le dit Institut, a réussi à assister parce qu'il se trouve déjà, depuis 1939, de l'autre coté du rideau» (Serra a M. O. Jodogne, Barcelona, 6 de juliol de 1949).

19. Barcelona, 1 de juliol de 1949, Serra a Santa-Olalla.

recomposició.²⁰ És la primera trobada²¹ al cap d'una dècada, i ens sembla que l'única i darrera, entre el nostre pare i en Bosch Gimpera, i permet veure els canvis de personal amb el pes adquirit pel nou director del Museu d'Arqueologia de Barcelona, Martín Almagro; també permet veure les tensions entre el sector Santa-Olalla i el sector García Bellido, així com la continuïtat del prestigi de Bosch Gimpera. Estava pendent la representació de l'estat espanyol en el Consell Permanent. En el nou context Bosch Gimpera va preferir inhibir-se i no prendre partit. L'opció de Gordon Childe fou a favor de la candidatura de Santa Olalla però triomfà la candicatura de Garcia Bellido com a delegat espanyol o, millor dit, la candidatura del sector Martín Almagro. Sembla que hi havia bones relacions entre Santa-Olalla i Gordon Childe. Santa-Olalla escrivia el 23 d'abril

20. Serra Ràfols rebé la circular d'invitació el febrer de 1948 en qualitat de membre del Consell permanent dels Congressos Internacionals de Ciències Prehistòriques i Protohistòriques, de part del secretari general del Consell Permanent, el senyor M. Johs Bøe, del Museu de Bergen (resposta de Serra a Bøe, 27 de febrer de 1948, content «de la reprise des activités» dels congressos). Serra ho va comunicar a l'IEC (encara que aleshores no n'era encara membre, en fou a partir de 1949) perquè pensava que calia mantenir com fos les relacions internacionals. En aquesta carta al senyor Ramon Aramon, secretari general de l'IEC, Serra explica que l'esmentat consell ha reprès les activitats i que, segons l'acord pres a Oslo el 1936, un congrés havia de tenir lloc a Budapest el 1940, i que ara el ministre d'Instrucció pública d'Hongria havia proposat fer el congrés en aquella ciutat la tardor de 1949. Serra explica a Bøe la situació de Bosch Gimpera i li'n dóna l'adreça de Mèxic, indicant-li que no podien mantenir separat «tant eminent prehistoriador per simples raons polítiques». Segons explica Serra a Santa-Olalla (19 de març de 1948), aquest Consell s'havia constituït el 1932 a Berna amb la intenció de celebrar un congrés cada quatre anys; la primera trobada havia estat a Londres el 1932 i la segona el 1936 a Oslo, i la tercera estava fixada per a Budapest el 1940. «Existia», explica Serra, «un Consejo Permanente del que formábamos parte Bosch, Obermaier, Taracena y yo. Confieso que habia olvidado completamente este hecho cuando, hace pocos dias, recibo una circular firmada por el secretario general del Consejo Permanente, Johs Bøe del Bergens Museum». La invitació va aixecar totes les alarmes i les intrigues «para privar que yo vaya y para impedir que ud. forme parte del CP» (Serra a Santa-Olalla, 4 d'abril de 1948). Encara aquest dia, Serra demana a Bøe els noms dels col·legues danesos del CP, i li explica que el 1936 en formaven part els danesos J. Brøndsted, Friis Johansen, H. C. Broholm i Thergel Mathiassen, però que després de dotze anys ignora quins han estat els canvis. En el cas de Serra-Ràfols es dóna, doncs, la paradoxa d'una persona amb tasques importants i reconegut internacionalment però que, per exemple, no és convidat als congressos d'arqueologia peninsulars, com el Congrés d'Elx-València, un dels primers congressos peninsulars d'arqueologia de postguerra (carta de 4 de desembre de 1946).

21. En carta a José Fernández López de Mérida (21 d'agost de 1948), Serra diu té un gran interès d'assistir a la reunió de Copenhaguen «por ser la primera que se realizaba después de la guerra».

de 1947 a Serra: «Childe estuvo muy pesaroso de no haber visto la obra de uds., personalmente suya principalmente, en los trabajos de la comisaría». ²² Formava part de les represàlies dificultar els viatges a l'estranger a través de dues mesures: el passaport o permís de sortida i les dietes. La correspondència del nostre pare mostra les dificultats en una cosa i l'altra. L'obtenció del passaport per a la sortida a Dinamarca hauria comportat mesos, i Santa-Olalla va fer gestions amb resultats positius. Els diners s'avançaren amb penes i treballs. Per carta del 12 de febrer de 1949 sabem que el nostre pare va cobrar 880 pessetes per les despeses personals fetes amb relació a la trobada de Copenhaguen. ²³

La correspondència de Serra permet observar que la represa arqueològica catalana va anar acompanyada d'un relleu que pretenia esborrar el passat i amb ell les persones d'aquesta represa, tant a nivell català com a nivell d'Estat i internacional. Els homes nous depenen a Catalunya del paper hegemònic de Martín Almagro. Aquest disposava (per fer adeptes tant entre els joves de carrera recent acabada com en el món internacional també en recomposició) de pressupost i d'un sistema de nomenaments directes catalans i estatals als museus, al marge, si calia, dels mecanismes reglamentaris del Cuerpo de Archivos, Bibliotecas y Museos. ²⁴

Un altre episodi de recomposició, que permet veure les dificultats del moment dels homes de la vella escola, és el de l'equip de la redacció, després de les dues guerres, la nostra i la mundial, dels *Fasti Archaeologici* (noticiari arqueològic internacional). El 1948 el professor M. Pallottino, de Roma, va voler engegar els *Fasti*, i es va dirigir a Serra com a única referència de la qual disposava per endegar la col·laboració dels arqueòlegs de l'Estat espanyol i li va proposar la corresponsalia hispànica. Aquest no s'hi va negar, però va considerar insuficient

22. La resposta, amb data del mateix dia, de Serra a Santa-Olalla és observar que «la culpa es de la no presencia real de vastos sectores de nuestra ciencia más allá de nuestras fronteras, a pesar de los millones que se gastan prodigamente en ellos (lo que no impide, y es un fenómeno del mismo orden y del mismo origen, que la Comisaría de Excavaciones tenga que moverse dentro de un presupuesto de 200.000 maravedises», i planteja, sense silenciar ningú, realçar la tasca de «nuestra "arqueología organizada"» a través dels *Fasti*, el noticiari arqueològic del qual parlarem.

23. Tot i que Navascués diu que es de difícil solució i n'ha parlat amb Albareda (13 d'octubre de 1948). El tema diners era tan peremptori com el tema passaport; el 25 de gener de 1950, Serra Ràfols contesta a Pallottino, que el convida a anar a Itàlia, que no té ni temps ni diners per anar-hi (25 de gener de 1950).

24. . Barcelona, 20 de desembre de 1948, Serra a Santa-Olalla.

la seva col·laboració. Sense voler, Serra es trobà al mig de la guerra entre el Museu d'Arqueologia de Barcelona (Almagro) i la Comisaria General de Excavaciones - Seminario de Historia Primitiva del Hombre de Madrid (Santa-Olalla). «Vaig estar a punt d'engegar-ho tot a passeig, tantes varen ser les intrigues de l'Almagro», escriu a San Valero el 31 de juliol de 1949, «per fer-se amb els *Fasti*. Per fi, per consell d'en Bosch Gimpera he decidit seguir». Segons explica Serra al professor Nino Lamboglia (12 d'abril de 1948), es va dir que la designació de Serra com a corresponsal havia estat «de tipo *político*, que un eminente maestro [Bosch] había impuesto mi nombre, y aunque en ello no habría más que honor para mí, ya que se trata del más eminente de nuestros prehistoriadores, lo cierto es que ha sido por mí que ha sabido tal designación. Y en fin, no creo que la política haya de interferirse en la ciencia». És més, Almagro va organitzar congressos internacionals amb l'únic objectiu de demostrar que el poder i els diners eren a les seves mans i, especialment obsequiós va ser amb Pallottino, el redactor en cap dels *Fasti*.²⁵ Serra va intentar buscar una col·laboració que satisfés els dos grups i finalment va proposar Julián San Valero per al grup de Madrid i Joan Maluquer per al grup de Barcelona.²⁶ Els conflictes entorn dels *Fasti* son prou representatius de les dificultats de recomposició del món científic després de les dues guerres mundials, amb persones desaparegudes i persones que havien perdut autoritat oficial amb el relleu de personal després de la nostra Guerra Civil.

Dins l'activitat de la represa cal incloure l'organització de la Comisaría Provincial de Excavaciones, que depenia de la Comisaría General en mans de Santa-Olalla, en guerra oberta amb els seus mateixos coreligionaris del règim. La Comisaría mereixeria un estudi, almenys pel que fa a la seva posada en marxa i el seu funcionament a Catalunya, i més en concret a la província de Barcelona. Aquí és on van interpretar un paper el baró d'Esponellà com a comissari provincial i Serra Ràfols com a professional expert. La comissaria va tenir problemes de tota mena, principalment de pressupost, i també els propis de l'època, com les restriccions de corrent elèctric (que paralitzaven les impremtes),²⁷ de paper i de subministraments diversos.

Per entendre la creació de la comissaria, que tingué un paper fonamental en la represa de l'arqueologia a Catalunya, cal situar prèviament aspectes

25. Barcelona, 16 d'octubre de 1948, Serra a Santa-Olalla.

26. Barcelona, 20 de desembre de 1948, Serra a Pallottino.

27. Barcelona, 20 de desembre de 1948, Serra a Santa-Olalla.

soterrats i enllaços anteriors a la guerra entre persones separades en idees però unides per l'arqueologia. En aquest cas van tenir un paper fonamental Epifani de Fortuny, baró d'Esponellà, i Julio Martínez Santa-Olalla. Les relacions de Serra-Ràfols amb els dos són anteriors a la guerra. En el cas de Santa-Olalla, ho explica la relació d'ambdós amb en Bosch com a mestre; en el cas del baró d'Esponellà, l'afició d'aquest per l'arqueologia, com ho verifica la seva carta en català a Serra de 13 de març del 42 on li agraeix l'enviament d'un estudi sobre el poblat ibèric del Castellet de Banyoles. Ja hem parlat del paper de Santa-Olalla en l'oferta a Serra de les excavacions de Mèrida. El juliol del 44 Epifani de Fortuny va ser designat regidor de Barcelona, cosa que afirmà haver acceptat per raons de servei.²⁸ L'any 1945, Santa-Olalla estava endegant l'organització de la comissaria provincial de Barcelona. Serra li escriu:

Si el comisario provincial fuese uno de nosotros, Colominas o yo, creo no resolveríamos nada, pues si bien pondríamos en el desempeño del cargo todo nuestro entusiasmo y los conocimientos que podamos tener, carecemos de la necesaria libertad de acción y autoridad social para sobrepujar las dificultades que suelen presentarse a todos los comisarios y más en un lugar como Barcelona. Creo que tendríamos un magnífico comisario Provincial en la persona de don Epifanio de Fortuny, baron de Esponellá.²⁹

La proposta de Serra coincidia amb la d'un germà de Santa-Olalla:

28. Barcelona, 15 de juliol de 1944: «Si alguna qualitat em reconec és la verdadera passió que he sentit sempre per la nostra ciutat i que ara m'ha portat en moments crítics a acceptar un càrrec en el que, sense cap lluiment personal ni cap ostentació de carrec o de festa, penso treballar intensament perquè Barcelona no se hagi d'averkonyir com fins avui de una sèrie d'institucions de beneficència que fan caure la cara de vergonya» i, tot seguit, s'ofereix en honor «de la nostra incomperable Barcelona».

29. «Este señor, joven y muy entusiasta de nuestros estudios», continua dient la carta de Serra a Santa-Olalla, «tiene una posición social que lo hace completamente independiente a toda influencia desfavorable. Actualmente es teniente de alcalde de Barcelona y puede decirse que es el brazo derecho del alcalde Sr. barón de Terradas, del que es íntimo amigo y que en gran parte le debe la alcaldía. Su calidad de presidente del Instituto Agrícola Catalán de San Isidro y de los sindicatos agrícolas de la Provincia lo hace muy influyente en toda ella. Sus aficiones culturales derivan de una tradición familiar ya secular y al interés por la arqueología fue llevado por la existencia de una villa romana debajo de su casa solariega de Can Sant Romà en Tiana, la excavación de la cual tiene iniciada y de la que incluso publicó algo años atrás».

Acabo de recibir su carta y me apresuro a contestarle. Me ha producido gran alegría puesto que su propuesta viene a coincidir con la que la semana pasada me propuso mi hermano en Barcelona. [...] Aunque nada les hablé de este problema [escrivi Santa-Olalla] (yo hubiese visto con gusto a ud. en la Comisaría Provincial de Barcelona o en su defecto a Corominas), me daba cuenta de las dificultades que están en el ánimo de todos y algunas de las cuales ud. menciona en su carta. Mi hermano Pepe, que es amigo del barón de Esponellá y que conoce sus entusiasmos arqueológicos, me propuso el nombramiento de este señor para Comisario Provincial a fin de tener cubierto el cargo y poder resolver en forma más eficaz los problemas de la Provincia de Barcelona.

El 24 de desembre d'aquell any ja hi havia una sèrie de comissaris locals a Sabadell, a Vic i a Mataró, segons diu Santa-Olalla en la mateixa carta. El 8 de gener de 1946, Santa-Olalla anunciava el nomenament del baró d'Esponellà com a comissari provincial i Serra esdevenia el director de les excavacions. El funcionament de la comissaria no va ser fàcil. Hi hagué problemes de tota mena, la majoria derivats de la direcció del Museu d'Arqueologia de Barcelona, és a dir, de Martín Almagro, que veié al capdavant de la comissaria uns rivals que, a més, no deixaven de ser els hereus d'en Bosch. No entrarem en detalls, però des de l'acusació de voler-se endur troballes d'excavacions a Madrid fins a la falta de pressupost que en teoria havia de venir de Governació i de l'Ajuntament de Barcelona, passant per l'espionatge de la correspondència dirigida a Serra Ràfols per part del Museu, tot indica problemes considerables. Martín Almagro va fer tot el que va poder per interferir en els treballs de la Comisaría Provincial de Excavaciones. «El viso-Rey arqueológico», escrivia Serra a Santa-Olalla l'11 de febrer del 1948, «aspira a un tinglado regional que lo ponga por encima concretamente de Esponellá».³⁰ El baró d'Esponellà no sempre tingué les autoritats al seu costat, el pressupost era magre i les interferències constants. La comissaria tingué un bon aliat en el gironí Tomàs Carreras Artau, nomenat el 1944 ponent de Cultura de l'Ajuntament de Barcelona.³¹ El problema no

30. Serra torna a titllar Almagro de virrei el dia 1 de juliol de 1949 en carta a Santa-Olalla a propòsit de les visites del marquès de Lozoya a Barcelona: «el virrey se les cuelga de los faldones y no lo deja ni un momento o cumpliendo con su papel de lacayo», i sense dir res a ningú el porta a les excavacions de la comissaria a Terrassa, de les quals no en sabia ni un borrall.

31. Sobre les dificultats amb l'Ajuntament de Barcelona i sectors afins: 28 de juny de 1946, 13 de març de 1947, 26 de març de 1947, 24 d'abril de 1947 (difamació anònima); sobre el

devia ser només intern català; tot fa entendre també que existien greus enemistats entre les diverses autoritats de l'arqueologia de Madrid i que aquestes es traslladaven a Barcelona. Potser això i la manca de pressupost expliquen que no hi hagi ben bé una documentació oficial de la comissaria. No crec que el baró d'Esponellà disposés d'una secretaria. En canvi, els papers trobats a casa –una casa que, d'altra banda, ha sofert molts incidents, des d'incendis fins a intervencions policials– fan suposar una mena de secretaria oficiosa exercida pel director general de les excavacions i unes relacions més privades que no oficials entre la comissaria provincial i la general de l'Estat.³²

Repetim, la correspondència de la Comissaria permet veure també aspectes curiosos, com el comportament sovint oficiós d'aquesta (correspondència entre cases particulars en lloc d'entre centres oficials) dins l'activitat de la burocràcia oficial; permet veure que hi havia una competència entre la xarxa de Museus d'Arqueologia i la xarxa d'Excavacions; que la xarxa d'excavacions tenia més problemes de pressupost que la xarxa de museus; que Martín Almagro tenia un comportament executiu en els nomenaments (decrets fora de qualsevol normativa) que feia ballar el cap als més joves de qualitat que estaven començant la carrera professional, des de Palol fins a Maluquer i Terradell, els quals a estones havien de *martinejar* o havien d'*almagrear* per poder-hi ser comptats. En un clima de repressió i d'esforç de supervivència, hi intervenien afinitats personals que funcionaven al marge de les idees polítiques i actuacions per amor al país i a la ciència arqueològica.

El primer que impulsà la comissaria de la mà de Serra Ràfols va ser la xarxa local sobre la base de les persones que estimaven el territori i amb més o menys formació, sovint excloses de la universitat per raons socioeconòmiques, per tal com eren les úniques capacitades, pel seu caràcter de col·laboradors entusiastes i treballadors modestos i eficaços i «sin vanidades»,³³ per evitar la desaparició de

suport de Tomàs Carreras Artau: 12 de juny de 1946. Es demana des de Barcelona que Santa-Olalla viatgi a la ciutat per consolidar la comissaria i es confia en el nou governador, ja que el baró d'Esponellà no se saludava amb l'anterior (10 de maig de 1947).

32. Santa-Olalla escriu que caldria sovintegar la correspondència oficial (31 de juliol de 1947), i Serra, que calen contactes legals (13 de desembre de 1949), si bé a Cimientos Molins i a l'arqueòleg gironí els demana usar adreces particulars. A Oliva li diuen explícitament que al Museu d'Arqueologia de Barcelona obren la correspondència: 6 d'agost de 1949 i 30 de novembre de 1952.

33. 4 de febrer de 1947. Per sort ara no passa, gràcies a l'ampliació social que hi ha hagut, almenys fins ara, de formació universitària.

troballes i garantir unes excavacions controlades. Des d'aquesta xarxa, que cal observar que era comarcal-republicana, es féu una «labor magnífica», segons paraules del mateix Santa-Olalla.³⁴ Tenim la impressió que en alguns casos es van triar les persones partint de xarxes anteriors a la guerra, com la d'Amics de l'Art Vell. Sembla ser el cas d'Igualada, on la tria passa per les connexions amb Joan Mercader, secretari del Centre d'Estudis Comarcals d'Igualada. Escriu Serra (Barcelona, 10 de novembre de 1947):

Agraeixo els seus oferiments, que poden ésser molt útils en una comarca molt poc explorada arqueològicament. Precisament en la xarxa de delegats de la Comissaria d'Excavacions, que dirigeix el Sr. baró d'Esponellà, ens en manca un d'aquesta comarca, el qual disposaria per a les seves funcions de tota la força legal de la Comissaria. Tal vegada vos y els vostres amics podrien indicar-nos la persona més capacitada per a aquest lloc, que per dissort, però, no té assignat cap sou, encara que pot comptar amb un cert ajut econòmic si alguna exploració el requereix. El vostre vice-president, Sr. Pere Borràs, bon amic meu, també havia estat el representant o president dels Amics de l'Art Vell a Igualada, lloc en el qual havia desenvolupat una tasca meritíssima. Tal vegada que n'hi perlessiu i ell, tant coneixedor de la comarca i de la seva gent, podria fer alguna indicació que seria immediatament atesa, doncs, no tinc dubte que seria encertada.

El lloc jugat pels pagesos en la realitat arqueològica obligava a unes relacions de confiança molt properes, i res millor que les persones amb arrels comarcals. La resposta de Mercader no es féu esperar: va proposar com a delegat comarcal d'Igualada el senyor Antoni Borràs i Quadres, cap de la secció arqueològica del Centre d'Estudis Comarcals d'Igualada.³⁵ En carta al senyor

34. 17 de març de 1947.

35. Igualada, 27 de setembre de 1947: «Distingit senyor i amic, Atenent a la suggerència per V. formulada en la seva lletra del 20 del corrent de que fos proposat per nosaltres el nom de la persona més indicada per ésser nomenada per la Comissaria d'Excavacions com a Delegat seu en la Comarca d'Igualada, vaig sotmetre-ho a deliberació del Centre d'Estudis Comarcals i ahir mateix va prendre's l'acord, a proposta del nostre vice-president Sr. Borràs Estruch de designar al Sr. Antoni Borràs i Quadres, cap de la secció d'Arqueologia. Es tracta d'una persona molt competent en la matèria i a més de molta activitat. Va ésser ell qui l'any 1935 va descobrir les primeres senyals arqueològiques d'un poblat ibero-romà al Vilar del Met (Vilanova del Camí, prop d'Igualada), restes de fonaments (en un rudiment d'excavació que llavors va ésser empresa i abundància de ceràmica (aretina principalment) i monedes. De tot això en té moltes fotografies i

E. Martínez Passapera, de Lloret de Mar, de 27 de novembre de 1948, Serra explica què és el carnet de col·laborador:

Estimat amic, efectivament, la Comissaria Provincial d'Excavacions Arqueològiques de Barcelona ha gestionat de la Comissaria General de Madrid [...] nomenaments de col·laborador i expedició dels carnets corresponents per a totes les persones, residents en la seva major part fora de Barcelona, que l'ajuden en les seves tasques. El comissari Provincial, que porta la seva tasca amb el màxim entusiasme, malgrat no tractar-se d'un especialista, és el Sr. Epifani de Fortuny, baró d'Esponellà. Jo sóc el director d'Excavacions de la Comissaria. El carnet és un document complementari del nomenament de col·laborador i que acredita aquest darrer. Serveix per a visitar gratuïtament museus i excavacions oficials i viatjar, requerir l'ajut de les autoritats en matèria arqueològica, etc. Comporta les seves obligacions, especialment posar en coneixement de la Comissaria les noves descobertes, les notícies que en qualsevol forma hagin arribat a oïdes del col·laborador, etc. El vostre cas és exactament el de la majoria dels nostres col·laboradors, és a dir, el d'una persona entusiasta, resident fora de la capital i que vol mantenir contacte amb els altres estudiosos. Aquest contacte nosaltres l'estimulem amb una reunió anyal, que des de 1946, en què va ésser creada la comissaria, ha tingut lloc dues vegades, la primera a Barcelona i la segona a Sabadell. La tercera està prevista a Mataró. Només hi ha un inconvenient, que, com que això va per «provincias»..., Lloret pertany a la «Provincia de Gerona» [...] No sé com podríem salvar-ho. Tal vegada designant-vos col·laborador sense fixar el lloc de residència, com n'hi han alguns. Heu fet alguna nova troballa? Ara recordo em vàreu parlar d'unes possibles excavacions en un dels poblats de Lloret. S'han arribat a fer?

El 27 de setembre del 48 es dirigia a Josep Pons Guri, d'Arenys de Mar:

Estimat amic, s'ha rebut de Madrid designació de col·laborador de la Comissaria d'Excavacions a nom vostre, que tinc el gust d'adjuntar-vos. Dintre d'uns quinze dies hauríeu de passar per l'alcaldia per a què us posin al dors la diligència de presa de possessió de càrrec. No abans perquè el comissari provincial és fora

mostres i molt aviat V. podrà conèixer-ho perquè el Sr. Borràs i Quadres té projectada la lectura a Barcelona d'una comunicació. Agraïxo en nom dels meus companys la deferència que V ha tingut amb nosaltres i afectuosament el saluda el seu amic servidor Joan Mercader secretari general».

de Barcelona i per aquesta causa no puc trametre a l'alcalde l'ofici notificant-li el vostre nomenament i dient-li que us dongui possessió. El carnet encara no l'he rebut. Tant aviat com el tingui us el faré a mans.

Quan es parla d'entusiasme no és cap retòrica. Antoni Jonch, de Granollers, n'és un exemple quan el 3 de febrer de 1949, sabent que hi ha manca de diners, escriu: «sempre ens trobem igual, més cal fer el que bonament es pugui, potser Déu ens ho tindrà en compte i allà al cel ens deixarà trobar un terreny net de preocupacions burgeses i amb estratigrafia complerta des de la prehistòria fins al temps actuals, seria el paradís de l'arqueòleg». En carta a Santa-Olalla de 13 de desembre, Serra es lamenta que la comissaria de Barcelona té recursos ridículs: «Cuando se piensa que Ampurias solo, tiene un presupuesto del orden de todas la excavaciones de España hay parar tirarse de los pelos».

Hom pot observar que Serra-Ràfols usa el castellà amb Santa-Olalla i el català amb tots els delegats comarcals de la Comisaría Provincial de Excavaciones de Barcelona des del primer dia. El baró mateix d'Esponellà es planteja fer una conferència a Mataró en català, si bé vol estar segur que això no provocarà «cap dificultat en el sentit dels permisos que calgui obtenir per a imprimir-ho» (Serra a Marià Ribes de Mataró, 22 d'agost de 1948); Ribes contesta que el «director de premsa i propaganda ens ho deixa fer i farà els ulls grossos» (Mataró, 11 de setembre de 1948). És interessant observar l'ús del català per Serra també a l'estranger mediterrani a excepció de França, en què usa el francès, llengua que també usa a les instàncies anglosaxones. Però usa el català en la correspondència amb italians i amb portuguesos; d'aquests darrers n'enveja la independència.³⁶ D'altra banda, no sols entre els col·laboradors catalans hi ha una elevada consciència catalanista, sinó que també entre alguns col·legues estrangers hi aflora una consciència més històrica que no estatalista. L'11 de maig del 48, el professor Nino Lamboglia, de l'Istituto di Studi Liguri (Museo Bicknell, Bordighera), acaba la seva carta amb la següent frase: «Spero di vederlo nella prossima estate in occasione del Convegno italiano-franco-spagnolo, e più precisamente ligure-povenzale-catalano che stiamo organizzando».

No volem anar més enllà dels anys quaranta. Només, per acabar, indiquem que fou en els anys cinquanta que Duran i Sanpere avalà la designació de Serra-

36. Al professor Cardoso, 20 de desembre de 1949. La seva posició sobre la llengua, també a Pallottino (9 i 25 de gener de 1950) a propòsit de la llengua dels *Fasti*.

Ràfols per a les excavacions de la muralla de Barcelona, ciutat en la qual ja havia fet excavacions a Montjuïc abans de la guerra. Aquests anys ja haurien de ser objecte d'una altra aproximació.

En resum, els anys quaranta revelen primer una repressió directa (sense feina i sense sou) i després la represa de les relacions anteriors a la guerra i, a través d'aquesta represa, l'atribució de les excavacions de Mèrida. La represa té una triple direcció: catalana, estatal i internacional, i verifica que pràcticament fins després de la Segona Guerra Mundial no es reprenen les relacions científiques; a partir de llavors s'observa el reconeixement internacional de Serra-Ràfols, negat però per la majoria dels nous homes de l'arqueologia espanyola. Els obstacles es manifesten en les interferències, en el joc amb els permisos de sortida i en el pressupost. Finalment, la creació de la Comissaria Provincial de Excavaciones de Barcelona, sota el paraigua Santa-Olalla - Baró d'Esponellà, és aprofitat per Serra-Ràfols per endegar i formar una xarxa comarcal d'aficionats a l'arqueologia que és una autèntica xarxa patriòtica, mal vista i sospitosa en tot moment per la direcció del Museu d'Arqueologia de Barcelona, que en ella hi veu la continuïtat de l'escola de Bosch Gimpera. El Noucentisme truncat intentava refer-se: Duran i Sanpere amb les cròniques de Barcelona des de la ràdio, el nostre pare des de la xarxa de la comissaria d'excavacions, Josep Iglésies des de les trobades dels centre comarcals d'estudiosos i tants altres que van col·laborar a la represa del país. Aquesta és la lliçó que ens donà, entre d'altres, el nostre pare.

JOSEP DE C. SERRA I RÀFOLS: UNA VIDA DE FIDELITAT I DEDICACIÓ AL PATRIMONI ARQUEOLÒGIC DE CATALUNYA. L'EXEMPLE DE LA *BAETULO* ROMANA

JOSEP GUITART I DURAN
Universitat Autònoma de Barcelona
Institut d'Estudis Catalans

RESUM

Les intervencions de Josep de C. Serra Ràfols a l'arqueologia badalonina al llarg de gairebé mig segle son molt paradigmàtiques de la seva valuosa i extensa contribució a l'arqueologia catalana. La seva dedicació a la *Baetulo* romana es va iniciar en els anys vint amb el primer fascicle de la *Forma Conventus Tarraconensis*, el *Baetulo-Blanda*, i amb l'estudi arqueològic de la casa romana del carrer Lladó; va continuar en els anys de la República amb les importants excavacions al Clos de la Torre, el punt neuràlgic d'aquell jaciment; i va culminar, ja en els difícils anys de la postguerra, amb el seu suport decisiu per a la salvaguarda i l'explotació científica del patrimoni arqueològic d'aquella ciutat romana. Les importants realitzacions i les potencialitats futures de l'arqueologia i de la museografia de la Badalona actual no haurien estat possibles sense la tenacitat i la dedicació del valuós arqueòleg a qui dediquem aquest homenatge.

PARAULES CLAU

Forma Conventus Tarraconensis, *Baetulo*, Clos de la Torre, Museu de Badalona.

Josep de C. Serra i Ràfols: a life of loyalty and dedication to the archaeological heritage of Catalonia, the example of Roman *Baetulo*.

ABSTRACT

The involvement of Josep de C. Serra Ràfols in Badalona's archaeology over almost half a century is highly paradigmatic of his valuable and extensive contribution to Catalan archaeology. His dedication to Roman *Baetulo* started in the 1920s with the first issue of the *Forma Conventus Tarraconensis*, the *Baetulo-Blanda*, and with the archaeological study of the Roman house

on Lladó street, continuing in the years of the Republic with important excavations at Clos de la Torre, the focal point for that site, and culminating in the difficult post-war years with his decisive support to safeguard and scientifically explore the archaeological heritage of that Roman city. The important work achieved and future potential of today's Badalona in archaeological and museum terms would not be possible without the tenacity and dedication of the valuable archaeologist we are paying homage to.

KEYWORDS

Forma Conventus Tarraconensis, Baetulo, Clos de la Torre, Badalona Museum.

Agraeixo a la Societat Catalana d'Estudis Històrics la invitació a sumar-me a aquest homenatge a Josep de Calasanç Serra i Ràfols amb una contribució feta des de la meva vivència personal amb relació a la seva persona i a la seva obra i amb referència especialment a la seva intervenció a la *Baetulo* romana. Ho faig amb gust des de la convicció que va ser un personatge important per a la cultura del nostre país i també per a la meva ciutat d'origen, Badalona, i ben conscient que, malgrat la distància generacional que ens separava, va deixar una petja profunda en la meva formació com a arqueòleg.

Vaig tenir el privilegi de poder tractar-lo personalment quan jo, molt jove encara, en els primers anys seixanta m'iniciava en la arqueologia col·laborant els dissabtes a la tarda al jaciment de la vil·la romana de Can Sentromà, al costat d'un grup de tianencs i badalonins, i Serra, que havia començat les excavacions i havia encoratjat el baró d'Esponellà a continuar-les, ens visitava periòdicament i participava a les tertúlies posteriors al treball de camp, en què es parlava no només d'arqueologia. A mi i als meus companys, aquelles converses ens permetien connectar gairebé sense adonar-nos-en amb aquell esperit d'abans de la guerra que s'havia orientat cap a una arqueologia al servei d'una cultura ben arrelada al país. Després a la universitat, ja ben conscientment, amb Maluquer i les seves evocacions al mestre Bosch Gimpera, ens endinsàrem ja plenament en aquella historiografia de l'arqueologia que havia de marcar els nostres primers passos en la arqueologia científica.

L'encàrrec de parlar de Serra i Ràfols i de l'arqueologia de *Baetulo* probablement ha estat per part dels organitzadors d'aquesta jornada una opció en certa manera aleatòria, donada pel fet que els altres ponents ja cobrien els diversos

aspectes més generals de les aportacions de fons i de la significació de la personalitat de Serra, però a la vegada volien comptar amb la meua col·laboració, amb una deferència que agraeixo. Però, quan m'he plantejat com enfocaria la meua intervenció, m'he fet conscient que evocar en aquest homenatge la seva contribució a l'arqueologia badalonina és molt adequat, no només perquè hi va tenir un paper cabdal, sinó també perquè la seva intervenció a Badalona, a més de reeixida i important, és també molt representativa de la forma de treballar de Serra i de com es plantejava l'actuació als jaciments importants, amb una clara visió de futur i amb constància i paciència exemplars, trenant col·laboracions i complicitats locals i aprofitant en cada moment les possibilitats i les oportunitats que es presentaven, per tal d'avançar en cada lloc amb un projecte a llarg termini adequat a la importància de cada jaciment. I això, que veiem molt bé en l'exemple badaloní, ho va repetir simultàniament en molts altres jaciments arqueològics del país.

L'EXCAVACIÓ DE LA CASA ROMANA DEL CARRER LLADÓ, 1927

De fet, Josep Serra i Ràfols va ser un dels pioners de l'arqueologia badalonina. La seva primera intervenció important es va produir el 1927 amb l'excavació de la casa romana del carrer Lladó. Va ser el que avui anomenaríem una excavació preventiva, provocada per l'obertura d'unes rases que van posar al descobert diversos mosaics romans. El Servei d'Excavacions hi va intervenir, es va obrir en extensió i aparegueren les restes de la totalitat de l'atri d'una casa romana amb bona part de les sales, pavimentades amb mosaic, que l'envoltaven.

Serra va portar a terme l'estudi i la publicació dels resultats en un article que estava redactat ja el 1928 i que es va incloure a l'anuari de l'IEC que recollia les activitats realitzades entre 1927 i 1931. La publicació d'aquestes restes, de manera senzilla però molt precisa i amb bona planimetria, va fer que durant molts anys aquesta casa fos un dels exemples de referència més utilitzats de casa itàlica d'atri a la península Ibèrica. Encara molts anys després, a Albert Balil, en el seu estudi sobre la casa romana a Espanya, li donava molt de joc per interpretar el fenomen, després d'apurar l'anàlisi dels mosaics per intentar afinar la seva cronologia.

Acabada l'excavació, els mosaics descoberts van ser extrets i portats a Barcelona, i quan es va constituir el Museu Arqueològic de Barcelona l'any 1935 van

ser unes de les peces estrella de les sales dedicades a la casa romana. A Badalona, al carrer Lladó, les restes arquitectòniques de la casa van quedar conservades però cobertes sota els patis de la finca on havien aparegut.

En el mateix moment que es portava a terme aquesta troballa a Badalona, Serra estava ultimant una altra recerca important i pionera que havia de tenir també un ressò considerable, i que seria paradigmàtica. Era el primer fascicle de la *Forma Conventus Tarraconensis*, és a dir, el primer fruit referent a Catalunya del projecte internacional de la *Forma Orbis Romani*, promogut per la Unió Acadèmica Internacional junt amb altres projectes de recerca interacadèmics a partir de la seva creació el 1919. L'Institut d'Estudis Catalans, que va formar part de la Unió Acadèmica des dels moments fundacionals, es va adherir a aquest projecte, que havia estat proposat per l'Accademia dei Lincei de Roma amb l'objectiu de portar a terme un aplec de materials que havien de servir per aixecar la carta arqueològica del món romà. L'IEC va encomanar a Serra que s'ocupés de la part catalana d'aquest projecte, i així va ser com va esdevenir el pioner de les cartes arqueològiques de la península Ibèrica. Una línia de recerca que va desenvolupar els anys següents, i en la qual va excel·lir a la mateixa alçada que els seus companys internacionals del projecte.

No em detindré aquí en aquest aspecte tan transcendent de l'activitat arqueològica de Serra, ja que una altra ponència d'aquest homenatge ha desenvolupat a bastament totes les implicacions i les connotacions de la seva actuació en aquest camp. Subratllaré només que aquell primer fascicle de la *Forma Conventus Tarraconensis* que ell publicava el 1928 era el *Baetulo-Blanda*, és a dir, el dedicat al territori comprés entre el Besòs i la Tordera; per tant, s'obria precisament amb l'estudi del territori i el nucli urbà de la *Baetulo* romana, que tenia en aquest fascicle un protagonisme notable. Aquí va publicar per primera vegada els resultats de l'excavació de la casa romana del carrer Lladó que s'acabava de descobrir quan ell ultimava els originals de la *Forma*; en donava el que ell en deia una notícia provisional, però ja ben il·lustrada i amb la planimetria correcta que havia elaborat Josep Maria Gudiol. L'estudi complert es publicaria poc després, tal com ja he apuntat, a l'anuari de l'IEC.

Serra va comptar per elaborar aquest primer fascicle de la *Forma* amb col·laboradors ben destacats i experimentats, com Puig i Cadafalch i Josep Colomines, i també amb joves principiants, algun dels quals, com Marià Ribas, havia de tenir mes endavant un paper destacat en l'estudi arqueològic de la comarca. A Badalona també es va buscar la col·laboració necessària per poder fer el que

avui podem qualificar com la primera prospecció arqueològica intensiva del territori de la *Baetulo* romana. Entre els col·laboradors badalonins, el més destacat en aquest moment va ser Ricard Martin Alberó.

Ja aleshores es van situar en el mapa, a més del poblat ibèric de Puig Castellar, que s'havia començat a excavar a principis de segle, molts altres jaciments que en els anys posteriors es van anar convertint en peces clau de l'arqueologia de la zona, com per exemple els poblats ibèrics del turó d'en Boscà i el del turó de les Maleses o la vil·la romana de Can Pexau, que en aquells moments es detectaren només per la recollida superficial de ceràmica i d'algun altre vestigi. Però sobretot es feia una descripció general de les restes conegudes de la ciutat romana de *Baetulo*, recollint els treballs anteriors de les darreries del segle XIX de Gaietà Soler i de Jaume Solà i Seriol i els resultats de les darreres prospeccions i excavacions que s'hi estaven portant aleshores a terme.

A Badalona totes aquestes troballes, validades per l'estudi i la valoració que Serra avançava en les seves publicacions, mostraven clarament les potencialitats de l'arqueologia badalonina. A més, s'assenyalava amb rotunditat l'àrea més important i amb més possibilitats d'intervenció del jaciment de *Baetulo*: la finca del Clos de la Torre, situada al costat de l'església de Santa Maria, i l'Hort de les Monges franciscanes contigu a aquella finca. D'altra banda, l'activitat arqueològica d'aquells anys, liderada científicament per Serra, havia fet sorgir un grup de col·laboradors que, sobretot des de l'Agrupació Excursionista de Badalona, començaria a tenir cura i a fer el seguiment de les troballes arqueològiques a la ciutat i aviat iniciaria la constitució d'un museu local.

LA INTERVENCIÓ ARQUEOLÒGICA AL CLOS DE LA TORRE: 1934-1936

La segona intervenció important de Serra, i molt decisiva per a l'impuls de la descoberta de la *Baetulo* romana, es va produir a partir de l'any 1934. Des de les darreries del segle XIX –quan s'havia obert el carrer del Temple per comunicar directament l'església de Santa Maria, situada al nucli medieval de Dalt de la Vila, amb l'eixample de la Badalona moderna–, la finca del Clos de la Torre havia quedat afectada per un projecte d'urbanització que es proposava com a primer objectiu obrir un carrer important, d'uns 175 metres de llargada, que havia d'unir el carrer del Temple amb la carretera de la Conreria. Aquest projecte afectava per tant tota la part baixa de la finca, que fins aleshores havia

estat dedicada exclusivament al cultiu organitzat en terrasses a diferents nivells. L'obertura del carrer faria possible tot seguit la construcció d'habitatges a banda i banda, amb la qual cosa, en definitiva, s'aniria a la urbanització total del Clos de la Torre, que en aquells moments havia esdevingut de fet una illa verda molt a prop del centre de la ciutat.

Va ser al principi de 1934 quan l'Ajuntament de Badalona va decidir començar l'obertura del carrer, que aleshores estava ja clar, com hem vist, que havia d'incidir sobre la part presumptament més valuosa del jaciment arqueològic. L'aparent conflicte d'interessos entre el patrimoni arqueològic i el desenvolupament urbanístic estava servit. En aquest cas l'actuació no comportava rebaixos de terres, ans al contrari, calia terraplenar la part baixa del Clos per assolir una cota d'un metre i mig més alta al costat de la carretera de la Conreria i fins a cinc metres a la confluència amb el carrer del Temple. Era clar que la investigació arqueològica havia de ser prèvia, ja que una vegada feta la nova urbanització seria ja impossible actuar-hi.

La gestió d'aquesta situació no va ser fàcil i Serra hi va tenir un paper cabdal, amb l'autoritat moral que li donava intervenir des del Servei d'Excavacions Arqueològiques, coordinat científicament per l'IEC, i des de les noves estructures de política patrimonial que s'estaven creant en la nova situació que s'havia encetat amb la instauració de la Segona República i del Govern Autònom de la Generalitat. Era el moment en què des de la Generalitat i l'IEC s'estava treballant amb empenta per institucionalitzar una política de patrimoni arqueològica eficient, i es feien ja els passos per crear un Museu d'Arqueologia que pogués fer de pal de paller d'aquesta política. El 1932 s'havia constituït el Patronat del Museu d'Arqueologia, que tenia com a president i secretari respectivament Puig i Cadafalch i Bosch i Gimpera, i Serra n'era un dels conservadors. El nou museu s'inauguraria oficialment el novembre de 1935, però la seva tasca ja tenia una incidència important a Catalunya des dels anys anteriors.

A Badalona, la veu d'alerta la van donar els col·laboradors badalonins de Serra quan es va començar a abocar runa i deixalles començant per l'extrem del Clos de la Torre que donava a la carretera de la Conreria. Des de l'Agrupació Excursionista de Badalona, i encapçalats per Joaquim Font i Cussó, van considerar que la seva obligació era fer tot el possible per impedir soterrar el jaciment abans de fer-hi sondatges arqueològics i, si era possible també, excavacions en extensió.

Amb molt de voluntarisme van començar els sondatges a mitjan mes de febrer de 1934, abans d'haver aconseguit aturar els abocaments. Els primers

sondatges es van fer al límit de l'abocament ja realitzat, situació que va comportar un estira-i-arronsa: els abocaments continuaven i els sondatges s'havien d'anar endinsant als camps del Clos de la Torre. Val a dir que tots aquells sondatges donaven positiu, amb restes d'edificacions d'època romana. Finalment, en els primers dies del mes d'abril, en el darrer d'aquests sondatges, situat ja a uns quaranta metres de la carretera de la Conreria, es va produir a l'interior de les restes d'un àmbit d'època romana la troballa d'una *tabula hospitalis* de bronze, una peça de gran valor arqueològic que va servir de revulsiu per redreçar la situació angoixant en què s'estava produint aquella actuació arqueològica, que fins aleshores coexistia de mala manera amb les tasques de terraplenament de la zona, que no s'havia interromput en cap moment.

La peça va ser portada de seguida al laboratori del Servei d'Excavacions per netejar-la i consolidar-la, i Serra en va fer un primer estudi que es va publicar ràpidament en el número de novembre d'aquell mateix any del *Butlletí* dels Museus d'Art de Barcelona. L'espectacularitat de la troballa va permetre que de moment s'aturés la invasió de carros abocant runa i terra, i en els primers mesos de l'any següent es van formalitzar els treballs arqueològics amb un programa ambiciós que va permetre portar a terme l'excavació en extensió d'una superfície propera als mil quatre-cents metres quadrats, a més d'algunes cales de sondeig fins al carrer del Temple.

Des de l'inici dels treballs l'Institut d'Estudis Catalans, amb Serra al davant, va inspirar i va fer costat als badalonins de l'Agrupació Excursionista, que van portar la iniciativa i el protagonisme local. Serra va assumir la direcció tècnica dels treballs i Font i Cussó va ser el director del dia a dia a peu d'excavació, i ambdós van col·laborar intensament per tirar endavant el projecte. L'IEC hi va aportar ajuda econòmica, que es va utilitzar per pagar jornals d'excavació, i es va convèncer també l'Ajuntament perquè aportés mà d'obra de les brigades municipals.

El resultat va ser espectacular. Les restes de la ciutat romana de *Baetulo* apareixien amb tota la seva força evocadora. Es documentava per primera vegada el recinte amb què els romans havien fortificat la seva ciutat; així, es descobrien restes notables de la muralla del moment fundacional, amb una de les seves portes i la torre de defensa quadrangular que la flanquejava; també es descobria la via, curiosament pavimentada, que entrava a la ciutat per aquesta porta, i es va poder seguir el seu traçat sobre la base de les diverses cales practicades fins al carrer del Temple.

De gran interès va ser també el descobriment d'una àmplia àrea situada immediatament fora muralla amb una complexa superposició de restes constructives, que documentaven l'expansió de la ciutat fora els seus murs, quan la pau romana havia deixat sense utilitat defensiva el recinte fortificat bastit en el moment de la fundació. Es podien distingir clarament almenys dos períodes constructius successius. El més antic, relacionat amb l'ocupació del costat de la via, amb edificacions que probablement tindrien la funció de *tabernae* relacionades amb aquest punt de pas de qui s'encaminava cap a la porta de la ciutat. I al damunt d'aquestes primeres construccions, que ja havien desbordat el recinte fortificat segurament en un moment molt primerenc de l'època imperial, es van documentar les restes del que molt probablement fou el pati d'una gran casa senyorial que s'estenia cap al nord-oest. En una de les dependències contigües a aquest pati és on es va trobar l'esmentada *tabula hospitalis*, document que inscrivía sobre bronze el pacte d'hospitalitat i patronatge entre els *baetulonenses* i un personatge anomenat Quint Licini Silvà Granià. Per això l'arqueologia i la museografia badalonina posterior, que ha pogut documentar altres parts importants probablement d'aquesta mateixa casa, l'ha anomenada la casa o el palau de la família dels Licini a *Baetulo*.

Gens menyspreables tampoc, encara que més modestes, foren les troballes fetes a l'àrea excavada també en extensió, en uns tres-cents metres quadrats, al costat de la via quan aquesta transcorria ja per l'interior de la ciutat. Aquí es van documentar restes d'edificis, que es podien interpretar com a *tabernae*, que donaven a la via. Al costat d'aquestes, un carrer de poc més de tres metres d'amplada sortia de la via en perpendicular a aquesta i es dirigia cap al nord-oest. Aquest carrer se situava a uns trenta-cinc metres de distància de la porta de la muralla, i aquesta mesura donava una indicació valuosa: l'amplada d'una illa de cases de la ciutat calia situar-la entorn d'aquesta mesura, que resultava que coincidia amb la mesura romana d'un *actus*, és a dir, 120 peus romans (35,48 metres), molt utilitzada com a mòdul de les illes en la planificació urbanística ortogonal romana en les fundacions urbanes de nova planta. L'arqueologia badalonina donava per primera vegada una mica d'informació sobre l'urbanisme de *Baetulo*.

A més, aquestes excavacions a la part baixa del Clos de la Torre van proporcionar algunes peces singulars de remarcable interès arqueològic, entre les quals, a més de la ja esmentada *tabula hospitalis*, cal mencionar la petita escultura de marbre que representa la deessa Venus, modelada amb molta delicadesa, l'anomenada Venus de Badalona, que amb els anys ha esdevingut una peça emble-

màtica per als badalonins; i les dues pollegueres de bronze, espectaculars i ben conservades, trobades *in situ* a la porta de la muralla i sobre les quals girarien el eixos dels dos batents de la porta que tancava i obria la ciutat. Tos els materials que va donar l'excavació van ser dipositats al Museu de Badalona que l'Agrupació Excursionista de Badalona estava desenvolupant amb la col·laboració de l'Ajuntament i del Servei d'Excavacions de l'IEC, i que integrava de fet en la xarxa de museus que el Patronat del Museu d'Arqueologia de Barcelona havia començat a promoure des de la seva creació el 1932.

Amb l'aixecament militar de juliol de 1936 i el trasbals de tota mena que això va produir a les institucions i a la societat catalana es van aturar, com tantes altres coses, les excavacions del Clos de la Torre, de la mateixa manera que quedaven paralitzats de moment els projectes d'urbanització d'aquesta part tan central de Badalona. També el govern de Catalunya i les institucions de patrimoni cultural que s'havien anat posant en marxa els anys anteriors van quedar absorbidés per tasques més peremptòries sorgides amb la nova situació.

La tasca arqueològica feta al Clos entre 1934 i 1936 només havia actuat en extensió a la meitat de la zona afectada pel carrer que l'Ajuntament es proposava obrir en primera instància; a l'altra meitat, la més propera al carrer del Temple, només s'hi havien fet alguns sondeigs. A més, el treball dels arqueòlegs s'havia limitat estrictament a l'espai marcat sobre el terreny per aquell carrer. Tal com va deixar escrit un dels protagonistes, una línia de filferro espinós marcava el límit del carrer i els excavadors no podien passar d'aquest límit; és a dir, les tasques de prospecció no es van poder estendre gens a la resta de les terres del Clos de la Torre. Però la feina feta, com hem vist, era prou significativa i emblemàtica, i més endavant incidiria de manera decisiva en el desenvolupament futur de l'arqueologia badalonina.

En els primers anys de la postguerra la situació al Clos de la Torre va quedar aturada, quasi fossilitzada podríem dir: d'una banda s'hi van fer alguns nous abocaments de runa, però de l'altra les restes descobertes van quedar a la vista abandonades. Tenim un testimoni d'excepció d'aquella realitat: Maria Aurèlia Capmany, que en aquells anys de postguerra va treballar en l'ensenyament a Badalona, ens l'ha deixat escrit en el seu pròleg al llibre homenatge a Joaquim Font i Cussó editat pel Museu de Badalona el 1980, i sens dubte es oportú tornar-lo a reproduir aquí, ja que cospa bé l'ambient d'aquells anys:

Jo les recordo molt bé [diu Maria Aurèlia], aquelles excavacions abandonades en els anys tristos de la postguerra, l'abandó d'aquell tros de Badalona antiga

era com una ferida feta a l'ànima de la ciutat. En la meua *Betúlia* que tantes vivències reflecteix de la meua vida a Badalona, hi ha una petita pinzellada de la impressió que em produïa aquella ferida: m'havien dit que per aquell cantó, a recer de la costa, hi havia les excavacions de l'antiga ciutat romana, que la guerra havia deixat a mig descalçar. Al tombant del turó, separada del camí per un pendent de grava, apareixia la vella ciutat. Millor dit, apareixien aquí i allà trossos de paret escalabornada i algun racó de paviment de pedretes grises, però tenia un cert encís, com si et vingués a trobar de molt lluny un record que no era altra cosa que històries apreses en llibres, i també la llum molt rosada, tendra de la tarda, i l'herba que havia crescut entre la pedra grisa i la presència pròxima, massa viva, de les cases allisades per les bombes. Tot això, i encara les veus d'uns xicots que es perseguien per sobre les restes de parets. Vaig quedar-me una estona mirant-los des de dalt del camí. Els nois de l'escola hi anaven a jugar ignorants, sens dubte, de tot el que significava de derrota i de vergonya aquella terra esbucada...

El 1939, tot just acabada la guerra, Serra publicava un article en el primer número de la revista *Ampurias* amb els resultats fonamentals de les excavacions badalonines al Clos de la Torre, i deixava ben assentada per a la historiografia la importància arqueològica i històrica del jaciment badaloní. La situació política, però, era molt dura, i poc després, en els primers mesos de 1940, l'Agrupació Excursionista de Badalona era clausurada per ordre governativa i el Museu de Badalona, que havia estat bastit per aquesta entitat, era desmantellat, sense que servissin de res les protestes de significatives personalitats culturals badalonines, i sense que Serra ni els altres membres del Museu Arqueològic de Barcelona i de l'IEC que no s'havien vist forçats a marxar a l'exili tinguessin cap capacitat per oposar-s'hi.

La desfeta institucional va ser profunda i els primers anys de la postguerra van ser especialment durs i eixorcs en molts aspectes, i també i molt especialment en el camp cultural. Però Josep de C. Serra i Ràfols encara era jove i estava en un moment de plena creativitat, i va seguir produint malgrat el parèntesi. Així, en els primers anys de la postguerra, continuant la seva estreta col·laboració amb Josep Colomines, va posar a punt la documentació per a la publicació de la Carta Arqueològica de la província de Barcelona, ordenant el material que des de 1914 el Servei d'Excavacions havia anat recollint amb el lideratge de Bosch i Gimpera i Puig i Cadafalch i amb la valuosa contribució de la xarxa de col·laboradors locals, que el mateix Servei havia anat promovent, i que ja havia donat un primer fruit important en el primer fascicle de la *Forma Conventus Tarraconensis*.

LA POSTGUERRA I LA REPRESA DE L'ACTIVITAT ARQUEOLÒGICA A BAETULO

Passats els anys de la Segona Guerra Mundial, i ja iniciats els anys cinquanta, es produiria la tercera intervenció de Serra en pro de la salvaguarda i el desenvolupament de l'arqueologia badalonina. Havien passat gairebé vint-i-cinc anys des de l'excavació de la casa romana del carrer Lladó i més de quinze des de les excavacions del Clos de la Torre; però ell, que en aquells moments era l'arqueòleg més ben informat de les potencialitats de l'arqueologia romana de Catalunya, era ben conscient de la importància d'aquest jaciment, i quan va poder va fer el possible per insistir en la seva salvaguarda i la seva explotació científica i patrimonial. Per a l'arqueologia de Badalona, la seva persistència i tenacitat va ser providencial. A nosaltres, que sabem que això no era una excepció sinó la característica més emblemàtica de la seva obra com a arqueòleg en els difícils anys en què va haver d'exercir-la, ens ajuda a comprendre el personatge i la coherència de la seva actuació projectada en la llarga durada en la mesura de les seves possibilitats.

Des de 1945 Serra i Ràfols, amb el suport des de Madrid de la Comisaría General de Excavaciones Arqueológicas dirigida per Julio Martínez Santa-Olalla —que en els anys vint, durant la seva estada a Barcelona, havia estat deixeble de Bosch i Gimpera—, havia muntat la Comisaría Provincial de Excavaciones Arqueológicas de Barcelona. El baró d'Esponellà, Epifani de Fortuny, va assumir, a petició de Serra, el càrrec de comissari provincial i el seu aval va fer possible que ell s'encarregués inicialment de la secretaria. Des d'aquest organisme, Serra va aconseguir reciclar i fer revivre l'esperit de l'antic Servei d'Excavacions pel que fa al desenvolupament d'aquella xarxa de grups locals, que ara passaven a ser les Comisaría's Locales.

Aquesta fase de la trajectòria de Serra Ràfols, que es va estendre fins al 1956, és de gran interès i potser és la que caracteritza millor el personatge. I encara que aquí no entraré en el detall ni en la valoració global de l'activitat d'aquells anys, que ja he tractat en altres llocs i que és objecte també d'una altra intervenció en aquesta jornada, sí voldria remarcar només que jo veig l'actuació de Serra d'aquests anys com una mostra de fidelitat al país, buscant esclatxes en la situació complexa i desfavorable del moment, intentant salvar i mantenir el possible del llegat important de l'actuació dels anys de la Mancomunitat i de la República en l'espera i la perspectiva d'una millora de la situació política imposada per la dictadura. Durant tots aquells anys Serra va mantenir el contacte

amb Bosch i Gimpera, exiliat a Mèxic, que veia bé aquest intent, com ho mostra la correspondència entre ells dos, i que a més va ser un dels actors importants en la represa de l'Institut d'Estudis Catalans en la clandestinitat, les activitats del qual s'havien iniciat privadament el 1942 amb la celebració del primer Ple de la postguerra a casa de Puig i Cadafalch, que acabava de retornar de l'exili.

A Badalona, a principis dels anys cinquanta, en el marc de les obres de vialitat que es van portar terme per preparar el Congrés Eucarístic que es va celebrar a Barcelona el 1952, es va reprendre i culminar l'obertura del carrer que travessava la part baixa del Clos de la Torre, que de fet possibilitava el desdoblament de la carretera nacional Barcelona-Mataró que travessava el centre de Badalona. Aquesta vegada l'obra es va portar a terme sense tenir en compte per a res les restes arqueològiques, que van quedar soterrades bastants metres per sota del terreny ferm del nou carrer sense que sorgissin ni oposició ni protestes, impossibles en la situació repressiva d'aquells anys i per la urgència de la commemoració que es preparava.

Poc després, en conseqüència i tal com era d'esperar, es va començar a moure la urbanització de tot el Clos de la Torre. El 1954 s'aprovava el Pla General d'Urbanització i tot seguit s'inicià la parcel·lació. El somni que s'havia acaronat en els anys de la República de convertir el Clos de la Torre, en tot o en part, en un parc arqueològic es feia ara absolutament impossible, diria que gairebé implantejable amb la situació que vivia el país. La guerra i llarga postguerra s'havien endut aquell somni i aquelles potencialitats, que vistes amb la perspectiva d'avui es evident que haurien comportat una Badalona ben diferent a la que avui tenim i potser homologable amb altres ciutats històriques europees que van saber i poder emprendre en el seu moment projectes d'aquesta envergadura. Val a dir que, ja en aquells anys de les primeres excavacions al Clos de la Torre, a ningú se li escapaven les dificultats econòmiques ni tampoc, i sobretot, la complexitat urbanística que hauria comportat emprendre un planteig ambiciós en aquest sentit, i el més conscient de totes aquestes dificultats era sens dubte Serra i Ràfols, que promovent l'excavació en extensió tal com s'havia començat, i demostrant la potencialitat del jaciment, probablement no descartava que es pogués arribar a algun tipus de solució en aquesta línia. Hem de tenir en compte, quan repensem aquella situació, que l'extensió del Clos de la Torre s'apropava a les 2,5 hectàrees, és a dir, una superfície propera a una quarta part de tota la *Baetulo* romana intramurs, i que estava enclavat a la part més ben conservada del jaciment. Sempre he estat convençut que, sense la guerra per entremig,

l'empenta que en aquell moment tenien el Patronat del Museu d'Arqueologia de Barcelona i el Servei d'Excavacions, i el mateix Serra i Ràfols, amb el suport que s'havia generat a Badalona a l'entorn de l'Agrupació Excursionista, haurien aconseguit trobar i negociar alguna solució més adequada a la importància del jaciment.

El 1954 tot era ben diferent, però la persistència de Serra tornaria a fer-se present a Badalona. La Comisaría Provincial de Excavaciones estava en el seu millor moment, actuava amb pragmatisme i eficàcia en diversos punts de la província, i partint dels col·laboradors de l'antic Servei d'Excavacions havia desplegat i oficialitzat una xarxa de comissaries locals, en molt bona part voluntaristes però eficients, especialment en la tasca d'informació i salvaguarda del patrimoni arqueològic. En aquesta tasca, el tàndem que feien el baró d'Esponellà i Serra i Ràfols va funcionar molt bé i ambdós es complementaven a la perfecció. Al capdavant de la comissaria local de Badalona hi van col·locar Josep Maria Cuyàs i Tolosa, antic membre de l'Agrupació Excursionista de Badalona, que ja havia col·laborat amb Serra abans de la guerra i havia intentat sense èxit oposar-se amb altres membres de l'Agrupació al desmantellament, l'any 40, del Museu de Badalona, fet pel qual havia patit represàlies per part de membres de la Falange local.

En iniciar-se les obres d'urbanització del Clos de la Torre la comissaria es va mobilitzar. Serra i Cuyàs estaven a l'aguait, ben conscients de les enormes potencialitats arqueològiques d'aquells solars que s'anaven a construir. Ells dos, amb el baró d'Esponellà al capdavant, van iniciar una sèrie de contactes a Badalona i a Barcelona que van convèncer les autoritats locals que calia portar a terme treballs d'excavació arqueològica abans de procedir a la construcció de la primera illa de pisos que un promotor es disposava ja a començar.

El mes d'octubre del mateix 1954 s'iniciaven els treballs d'excavació en aquell solar situat a l'angle entre el carrer del Temple i la nova carretera, que funcionava ja com una artèria de circulació important. El gener de l'any següent començaven a aparèixer les restes d'un espectacular edifici termal extraordinàriament ben conservat gràcies al fet que s'havia construït encaixat al fons d'una de les terrasses que els urbanistes que van planificar la *Baetulo* romana havien ideat per adaptar-se a l'acusat desnivell d'aquesta part baixa de la ciutat, mantenint a la vegada l'ordenació urbanística ortogonal. La prossecució de l'excavació en extensió va permetre descobrir en planta la totalitat d'aquelles termes públiques, amb els seus paviments de mosaic gairebé intactes al tepidari i el caldari, i també es va posar al

descobert en extensió un dels carrers de la ciutat romana amb el seu clavegueram, que discorria en direcció mar-muntanya pel costat mateix de l'edifici termal.

La troballa va tenir un fort impacte en l'opinió pública i la seva difusió als mitjans de comunicació va ser notable. La Comisaría Provincial es va implicar de ple en el tema, en estreta col·laboració amb Josep Maria Cuyàs. De seguida es va començar a perfilar una possible solució de compromís per conservar les restes trobades: l'Ajuntament de Badalona compraria el solar on havien aparegut les termes amb l'objectiu d'edificar-hi un futur Museu de Badalona, que tindria una planta soterrani amb les restes de les termes romanes visitables. La idea, que s'inspirava en el Museu d'Història de Barcelona, amb les restes arqueològiques de la *Barcino* romana visitables sota la plaça del Rei, va quallar ràpidament. A la resta de l'illa es prosseguiria la construcció dels blocs d'habitatges previstos.

L'agost d'aquell mateix any es posava la primera pedra del nou museu en un acte multitudinari, i poques setmanes després visitava Badalona i les seves troballes arqueològiques el ministre d'Educació, Joaquín Ruiz-Jiménez, que participava en un acte de celebració a l'aire lliure al mateix jaciment. Poc després, el mes d'octubre, se celebrava a Badalona la VIII Reunión de la Comisaría Provincial de Excavaciones Arqueológicas de Barcelona, la reunió anual que aplegava els comissaris locals per exposar en les seves ponències les activitats arqueològiques realitzades. Aquell any, però, la reunió de Badalona va aplegar, a més, la presència de diverses autoritats del món local i d'institucions culturals barcelonines, i va comptar també amb la participació de comissaris d'altres províncies catalanes i de les Balears. En aquesta ocasió la reunió va estar presidida pel Comisario General, Julio Martínez Santa-Olalla.

Era un moment culminant de la trajectòria professional de Serra i Ràfols. La reunió de Badalona va ser un exponent de la vitalitat de l'organització que, de fet, ell havia ideat i dirigia. El mateix ministeri, des de la Comisaría General, se'n feia ressò a la vegada que intentava apuntar-se l'èxit, tal com es pot llegir en la presentació de la publicació de les actes:

Las reuniones periódicas de comisarios locales, colaboradores y ayudantes de toda la provincia fueron, desde el primer momento, una iniciativa felicísima y que la Comisaría General acogió con el mayor entusiasmo. En la presente publicación puede apreciarse que se trata de verdaderas reuniones de trabajo de gran valor informativo e incluso científico, y que permiten no ya sumar, sino multiplicar la eficacia del esfuerzo... Por otro lado, y junto a este aspecto cualitativo que

es visible en todos y cada uno de los trabajos presentados, existe un aspecto cuantitativo que nos llena de satisfacción, ya que es bien fácil comprobar la enorme riqueza de trabajos de diversas especies que una sola provincia puede realizar en un período como el que abarcan estas reuniones. La Comisaría cree poder estar legítimamente satisfecha de que, incluso en una región que ha tenido una tradición tan larga de organismos especializados en trabajos arqueológicos, haya sido visible el mayor grado de eficacia, modernidad y elasticidad que presenta el método y el montaje que han caracterizado los fecundos años de labor de esta Comisaría.

A Badalona Serra, mantenint-se sempre en un intel·ligent segon pla, havia aconseguit finalment plantar una llavor sòlida que amb els anys fructificaria amb força, primer amb el lideratge caut i tenaç de Josep Maria Cuyàs i seguit ja en els anys setanta amb l'empenta, decisiva en aquells moments, de Josep Maria Padrós i després per un estol de badalonins que han portat fins avui a consolidar amb resultats esplèndids la institució museística que va néixer en aquells anys. Sens dubte, el que s'havia aconseguit en aquell moment tenia molt mèrit, donades les precarietats extremes de tot tipus en aquells anys i especialment en el camp de la cultura i del patrimoni. L'èxit va fer prendre consciència als badalonins de la importància del seu patrimoni arqueològic, i a més iniciava un camí que esdevindria fecund. Però també cal dir, des de la perspectiva d'avui, que el resultat va ser de moment més aviat modest. D'aquella illa d'uns dos mil metres quadrats de superfície que aleshores es va construir, la part del solar reservat per al museu no arribava a una cinquena part, i encara que el que seria el soterrani visitable s'ampliava alguns metres sota els habitatges per deixar visible la totalitat de les restes de les termes i del carrer contigu, a la resta de l'illa es van aixecar els blocs sense excavació prèvia; només es va poder fer un seguiment de les rases obertes per als fonaments de la nova construcció. Quedava doncs segellada una part important de les restes arqueològiques de la *Baetulo* romana. A més, aquella actuació representava el tret de sortida de la urbanització de la totalitat del Clos de la Torre: era clar que tot seguit s'aniria activant la edificació de la resta d'illes previstes. Però Cuyàs, amb Serra i la Comisaría al darrere, no tiraven la tovallola: amb el seu pragmatisme i en la mesura del possible continuarien actuant arqueològicament a la zona per continuar evidenciant les seves possibilitats. Així, a les darreries del mateix any 1955, i aprofitant l'impuls de l'impacte social i mediàtic dels actes desenvolupats els mesos anteriors, es va portar a terme una altra excavació en extensió a l'Hort de les Monges, situat davant de les termes

a l'altra banda de la carretera, on ja el 1928, en el *Baetulo-Blanda*, Serra havia descrit la presència de nombrosos vestigis visibles en superfície; ara, l'excavació va permetre descobrir els fonaments de dues grans torres semicirculars que corresponien a un tram de la muralla que havia tancat la ciutat romana pel cantó de mar, i aparegueren també restes d'unes altres termes, segurament ja d'època imperial.

Però l'any següent, el 1956, la destitució del ministre d'Educació, Ruiz-Jiménez, com a conseqüència de la pressió del falangisme dur i el canvis polítics que la van seguir, van portar a l'extinció de la Comisaría General de Excavaciones Arqueológicas i, lògicament, també de la comissaria provincial de Barcelona, tancant així aquella reeixida experiència que havia pilotat Serra durant més de deu anys.

A Badalona però, tal com ja hem remarcat, la llavor estava posada i, malgrat que aleshores es va interrompre aquell fort impuls que s'havia sabut imprimir des de la Comisaría i que molt probablement hauria comportat encara per al Clos de la Torre resultats immediats molt més profitosos, aquella llavor acabaria fructificant, encara que amb més lentitud del que hauria estat desitjable.

El 1957 Cuyàs, amb el suport de l'Ajuntament, va poder encara portar a terme al Clos de la Torre una altra intervenció arqueològica preventiva d'una certa envergadura amb el descobriment d'una piscina monumental de més de 13 metres de llargada, apareguda en fer els fonaments d'un nou bloc d'habitatges en una altra parcel·la; la col·laboració dels propietaris de l'immoble en construcció va permetre excavar-ne la totalitat i deixar-la visible al soterrani de l'edifici. Pocs anys després, però, els terrenys de l'antic Clos de la Torre estaven ja urbanitzats i la major part de les parcel·les resultants havien estat ja edificades, i segellada la seva riquesa arqueològica. Josep Maria Cuyàs, sempre pragmàtic, va dedicar els seus esforços a consolidar el nou museu: la cripta visitable es va construir de seguida, però el museu pròpiament dit va ser durant anys només una planta baixa provisional, en la qual Cuyàs va aixoplugar, a més de l'arqueologia, nombroses activitats culturals amb una participació ciutadana notable. El Museu amb les seves cinc plantes no es va inaugurar fins al 1966, però aviat es convertiria en la institució que impulsaria l'estudi científicoarqueològic global i complet de la *Baetulo* romana i, més endavant, l'instrument d'una gestió moderna i eficient del patrimoni arqueològic de la ciutat.

En els darrers anys setanta, en ple procés cap a la transició democràtica del país, es va produir un intent d'edificació de la darrera part del Clos de la Torre

que havia quedat lliure de construccions, la part situada al costat de la Torre Vella, que s'havia mantingut tots aquells anys com a pati de l'escola ubicada en aquella mansió històrica dels senyors de Badalona, i que urbanísticament era la continuació de l'illa on s'aixeca l'edifici del museu. Aquesta vegada, la pretensió d'acabar amb l'últim espai lliure de l'antic Clos va provocar una àmplia mobilització ciutadana. Des del museu de Badalona, amb el suport de les institucions politicoculturals, que començaven a renovar-se, es va poder imposar el seguiment arqueològic de les edificacions que es volien bastir, i una vegada més el Clos de la Torre va donar resultats arqueològics de primer ordre que van obligar a aturar les obres. Finalment, ja en els anys vuitanta, es va resoldre el tema construint només una filera d'habitatges que completava i tancava l'illa construïda els anys cinquanta, i la resta del solar va quedar destinada a una àmplia plaça pública, la plaça Font i Cussó, sota de la qual, i també de la filera d'habitatges, que es van construir sobre pilots, quedava el jaciment arqueològic perquè fos excavat en extensió.

Avui aquest ampli espai soterrani, ja excavat i unit amb la cripta del museu després d'un procés complex que ha durat dècades, es pot visitar entrant des del Museu de Badalona en un extens recorregut equipat amb una espectacular museografia inaugurada el 2010, que permet esbrinar i aprofitar els valors culturals que conté un jaciment arqueològic tant important com el de la *Baetulo* romana, i començar també a explotar les seves potencialitats en el camp del turisme. Diguem també que avui, aquesta invitació a la immersió en la *Baetulo* romana, el públic la pot completar des del museu amb la visita a la casa romana del carrer Lladó, aquella primera peça on va començar la dedicació de Serra i Ràfols a l'arqueologia badalonina, en la qual les intervencions arqueològiques fetes aquests darrers anys han culminat amb el desenvolupament d'una atractiva museografia.

Sens dubte el futur arqueològic del Clos de la Torre hauria pogut ésser molt més brillant, però segurament també els fruits i la visibilitat considerable que ja s'han aconseguit fins ara faran que la riquesa arqueològica encara immensa i inexplorada que s'hi conserva soterrada a profunditat considerable, sobretot a la plaça de l'Assemblea de Catalunya i a l'Hort de les Monges, sigui encara més apreciada i posada en valor per les noves generacions en les properes dècades. Serra no ha pogut veure com han fructificat aquelles actuacions tenaces i aquells afanys dels anys difícils, sense els quals l'arqueologia de la ciutat romana de *Baetulo* no hauria arribat on avui està, i la nostra cultura seria molt més pobre en

aquest camp. Per part meva voldria que aquestes ratlles afegides a l'homenatge que des de l'Institut d'Estudis Catalans es tributa a Josep de C. Serra i Ràfols siguin un recordatori del deute que Badalona té envers aquest valuós arqueòleg i lleial català, i a la vegada il·lustrin amb aquest exemple paradigmàtic el valor i el mèrit de la seva trajectòria professional i vital.

BIBLIOGRAFIA

- VIII Reunión de la Comisaría Provincial de Excavaciones Arqueológicas de Barcelona, celebrada en Badalona el 23 de octubre de 1955. Madrid: Dirección General de Bellas Artes, 1956. (Informes y Memorias; 32)
- ALMAGRO BASCH, M; SERRA I RÀFOLS, J. de C.; COLOMINAS I ROCA, J. *Carta Arqueológica de España: Barcelona*. Madrid, 1945.
- BALCELLS, A; PUJOL, E. *Història de l'Institut d'Estudis Catalans, Volum I: 1907-1942, Volum II :De 1942 als temps recents*. Barcelona, 2003-2007.
- BALIL, A. *La casa romana en España*. Madrid, 1959.
- «Mosaicos romanos de Baetulo (Badalona)». *Zephyrus*, xv, 1964, p. 85-100.
- CUYÀS I TOLOSA, J. M.^a. «Las termas romanas: continuan los interesantes hallazgos arqueológicos en el Clos de la Torre». *Revista de Badalona*, 10 d'agost de 1955.
- *Història de Badalona*. Badalona, 1975- 1982.
- D'ORS, A. «Sobre la *tabula patronatus* de Badalona». *Emerita*, 7, 1939, p. 156 i s.
- FONT I CUSSÓ, J. «Una toballa arqueològica singular». *Butlletí de l'Agrupació Excursionista Badalona*, novembre-desembre de 1934.
- *62 articles*. Badalona: Museu de Badalona, 1980.
- GUITART I DURAN, J. *Baetulo. Topografía arqueológica, urbanismo e historia*. Badalona: Museu de Badalona, 1976. (Monografies Badalonines; 1)
- L'arqueologia a Catalunya durant la República i el franquisme (1931-1975). Actes de les jornades d'historiografia celebrades a Mataró els dies 24 i 25 d'octubre de 2002*. Mataró, 2003.
- SERRA I RÀFOLS, J. de C. *Forma Conventus Tarraconensis I: Baetulo-Blanda*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1928.
- «Excavacions a Badalona». A: *Anuari de l'IEC, 1927-1931*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 100-111.

- «Una *tabula hospitalis* trobada a Badalona». *Butlletí dels Museus d'Art de Barcelona*, (Barcelona), novembre de 1934, p 334 i s.
 - «Les excavacions al Clos de la Torre». A: *Memòria realitzada pels amics de l'Art Vell de 1929 a 1935*. Barcelona, 1935.
 - «Excavaciones en *Baetulo* (Badalona) y descubrimiento de la puerta N. E. de la ciudad». *Ampurias*, I, 1939, p. 268-289.
 - «Sobre unos ejes o quicios de la puerta de la ciudad de *Baetulo* (Badalona)». *Archivo Español de Arqueología*, xv, 1942, p. 71-75.
 - «*Baetulo* (Badalona). Descubrimientos». *Fasti Archaeologici*, VIII, 1956 (1958), p. 301.
- Servei d'Excavacions i Arqueologia de Catalunya. Memòria 1936-1937*. Barcelona, 1937.
- VILARROYA, J. (dir.). *Història de Badalona*. Badalona: Museu de Badalona, 1999 (Monografies badalonines; 16)

LA MURALLA DE BARCELONA I ALTRES FORTIFICACIONS URBANES DE L'ANTIGUITAT EN L'OBRA DE JOSEP DE C. SERRA-RÀFOLS, ENTRE ELS ANYS TRENTA I SEIXANTA

EDUARD RIU-BARRERA¹

Arqueòleg i historiador
Servei del Patrimoni Arquitectònic de la Generalitat de Catalunya

RESUM

L'article estudia la contribució de l'arqueòleg Josep de C. Serra i Ràfols al coneixement de la muralla romana de *Barcino*. L'autor fa una aproximació a les noves troballes arqueològiques que varen tenir lloc a Barcelona en els anys cinquanta i seixanta del segle xx i a l'arqueologia monumental i estilística de *Barcino*.

PARAULES CLAU

Barcino, muralla romana, Institut d'Estudis d'Història, Duran i Sanpere, Alt Imperi Romà.

The walls of Barcelona and other urban fortifications from antiquity in the works of Josep de C. Serra-Ràfols between the thirties and the sixties.

ABSTRACT

The article studies the contribution of the archaeologist Josep de C. Serra i Ràfols to the knowledge of the roman walls of *Barcino*. The author approaches the archaeological discoveries made in Barcelona during the fifties and the sixties of the xx century, and the monumental and stylistic archaeology of *Barcino*.

KEYWORDS

Barcino, Roman walls, Institut d'Estudis d'Història, Duran i Sanpere, High Roman Empire.

1. Investigador adscrit al grup de recerca EMAC Romànic i Gòtic de la Universitat de Barcelona.

LES MURALLES DE L'ANTIGUITAT EN L'OBRA DE SERRA-RÀFOLS

Els estudis de prehistòria i protohistòria ocuparen els primers temps de la trajectòria arqueològica de Josep de C. Serra-Ràfols, i al cap d'uns deu anys d'haver-los iniciat el portaren cap a l'antiga muralla de Girona. El 1930 s'hi va acostar perquè, segons un ampli i vell consens, les parts ciclòpies, és a dir, fetes de grans blocs, eren tingudes per preromanes. Tanmateix no quedava clar què significava això ni cronològicament i cultural, ni si era una obra d'un poble autòcton o forà, invasor o colonitzador. La dedicació que amb l'estudi gironí va iniciar sobre els recintes fortificats urbans de l'antiguitat el va continuar i ampliar d'acord amb una creixent orientació vers l'arqueologia ibèrica i també, especialment, romana. En aquesta direcció, el pas següent fou l'excavació empressa el 1934 d'uns vestigis de la ciutat romana de Badalona, que va portar-lo a fixar-se en la seva muralla i que va donar a conèixer pocs anys més tard com a corresponent a la fundació urbana de final del segle II aC.

Gairebé simultàniament, i de resultes de l'excavació al Castellet de Banyoles, va presentar l'excel·lent porta amb potents torres de la muralla trobada en l'excavació d'aquest poblat ibèric entre els anys 1932 i 1937. Més enllà d'aquestes aportacions sincopades, fou en la darrera dècada de la seva carrera, és a dir, en els anys seixanta, quan, com a responsable de l'arqueologia a Barcelona, va dirigir el seu treball cap a la gran muralla de la ciutat antiga. Aquesta, si bé feia temps que s'estudiava i restaurava, restava prou mal compresa i era tinguda tota ella per una obra alçada de bell nou en el baix imperi, en la qual només molt vagament s'intuïen vestigis d'una fortificació preexistent i d'insegura atribució, ibèrica o romana.

Serra-Ràfols va trobar-se amb la mil·lenària muralla barcelonina quan feia poc més d'un quart del segle que l'Ajuntament hi havia emprès seguides operacions de monumentalització que llavors, gràcies també a la seva contribució, assoliren el zenit. Les guiaven objectius d'inspiració noucentista de dignificació cívica del nucli antic i regeneració urbanística, a partir d'actuacions en què la muralla s'afanquia d'edificacions paràsites posteriors i es restauraven els segments més significatius. L'aportació de Serra-Ràfols va consistir a imposar, de forma articulada amb els treballs de restauració, l'excavació arqueològica de la fàbrica, amb l'objectiu de recuperar les peces epigràfiques, escultòriques i arquitectòniques d'època de l'alt imperi que s'hi havien fet servir de material constructiu. Aquesta manera de procedir aviat va conduir a troballes de peces

de notable vàlua artística i història, amb un gran ressò ciutadà. A la vegada va assajar de guiar amb rigor arqueològic l'obra de restauració arquitectònica, com es va plasmar en la reconstrucció d'un arc de l'aqüeducte a l'avinguda de la Catedral d'acord amb els seus criteris. Així mateix va esforçar-se perquè la tasca portada a terme a Barcelona sortís de l'àmbit local i més enllà de la divulgació ciutadana, que no va desatendre, s'incardinés amb els estudis d'arqueologia romana i assolís la més àmplia projecció.

L'ESTUDI DE LA MURALLA ROMANO-COMTAL DE BARCELONA ABANS I DESPRÉS DE SERRA-RÀFOLS

Com s'ha dit, quan Serra-Ràfols va dirigir l'interès cap a l'antiga muralla barcelonina, aquesta disposava d'una llarga tradició d'atenció històrica i arqueològica. Es tracta del primer dels monuments de la ciutat i l'únic al qual durant segles la literatura històrica va fer esment. El motiu pel qual de bon principi fou assenyalat no és altre que un esdeveniment tan cabdal per a la ciutat com la conquesta franca de començament del segle ix. D'aquell moment se'n troba un poètic enaltiment sorgit de l'atmosfera literària carolíngia, seguit de citacions circumstancials d'annalistes o geògrafs andalusins. Força segles després els cronistes catalans en donaren una primera explicació històrica i, més endavant, l'humanisme de formació itàlica hi va veure una prosàpia molt arcaica que la situava en els temps més reculats de la ciutat. A partir d'aleshores ha estat àmpliament tractada per la historiografia i arqueològicament estudiada, encara de forma balbucejant durant el segle xix i molt més a fons al llarg del Nou-cents, sense que per això s'hagin resolt moltes de les grans qüestions històriques que desvetlla.

Sembla fora de dubte que la primacia donada des d'antic a les muralles urbanes es deu a la importància que tingueren per a la vida dels cossos socials que encerclaven i per a les entitats polítiques que significaven monumentalment, cosa que les va fer passar, en relats històrics o descripcions geogràfiques, per davant d'altres edificacions ciutadanes, encara que aquestes tinguessin una arquitectura més elaborada i artística. Val a dir que el tan alt valor que les muralles tenien per a les ciutats que envoltaven fa que sovint es fonguin aparentment unes i altres en un sol cos. Tant és així que costa molt destriar-les, tot i tractar-se sovint, històricament, d'entitats prou diferents tant en l'origen com en el caràc-

ter. La formació urbana i el seu emmurallament són processos que no cal que siguin coincidents, sinó que poden obeir a temps, conjuntures i motius prou diferents.

També cal remarcar que les muralles tant poden emanar i estar sota domini de forces ciutadanes com ser-ne completament alienes i fins contràries, per la qual cosa són fortificacions que podien servir bé per defensar, bé per ofendre una plaça. Per un costat la protegien a l'extern, mentre que per altre la cenyien i la sotmetien a l'intern. Les muralles, a més de ser sempre peces bèl·licament claus per a les ciutats, també es revestiren d'altres remarcables funcions, encara que de manera subordinada, com ara definir o delimitar espais jurídics o fiscals. Cal consignar a més, i molt especialment, el contingut retòric d'exhibició monumental de sobirania i riquesa, pomposa i grandiloqüent, de moltes muralles, sobretot en la magnificència mostrada per torres i portals.

Com s'ha dit més amunt, la muralla barcelonina fou glossada inicialment amb motiu de la conquesta franca de la ciutat i ho va ser, concretament, en el poema que relata els fets i la vida del rei Lluís el Piadós, fill de Carlemany, compost per Ermold el Negre cap els anys 826-828. El segon esment que es coneix també és degut a un motiu bèl·lic i va fer-se a molta distància de l'anterior, a Còrdova i en el relat del cronista Ibn Hayyan de l'expedició empresa contra la costa catalana l'estiu de 935, sota el govern d'Abd al-Rahman III. Els dos escrits, sorgits respectivament dels ambients de les corts més eminents de l'occident europeu, la carolíngia i la cordovesa, recorden que aleshores la vella muralla, gairebé mil anys després d'haver estat alçada i uns cinc-cents d'haver estat reforçada, no només seguia en peu sinó que era per a la guerra una peça plenament activa, com va quedar palès encara en el famós assalt d'Almansor el 985.²

Encara que durant els tres segles següents va ser l'única defensa de la ciutat, en aquest temps amb ella tan sols es tancava el recinte central i primordial, mentre que al seu peu creixien i s'estenien suburbis i viles noves. Simultàniament a aquest procés la vella fortificació era fragmentada i ocupada pel palau comtal i bisbal, així com per grans casals aristocràtics i també per la residència dels templers. No va ser fins el darrer quart del segle XIII quan, després de diferents tempteigs, es va bastir un nou recinte per encloure el gran creixement urbà esdevingut des de segles abans i que estava faltat de protecció militar. Tanmateix,

2. GASPÀR FELIU, *La presa de Barcelona per Almansor: història i mitificació*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans. Secció Històrico-Arqueològica, 2007.

la vella fortificació no havia quedat urbanísticament o monumentalment deva luada, sinó que, ben al contrari, íntegrament en peu acollia damunt seu palaus i casals patricis. Les transformacions de la ciutat l'havien rellevat per sempre de la funció militar i l'havien convertit en una excel·lent peça monumental on s'encimbellaven, per exhibir el seu domini, les més altes potestats de la ciutat i el Principat.

Justament amb l'abandó de la comesa militar i el seu relleu per una altra de derivada, la de concedir una alta representativitat als qui hi residien, s'encetava el procés cap a l'obsolescència. Tal com succeeix tan sovint en aquests circumstàncies, la pèrdua de la funció per a la qual estava concebuda va fer que adquirís caràcter històric, i d'aquesta manera la vella muralla es va fer servir per explicar els orígens de l'ordre social i polític barceloní. Així ho fa la crònica universal catalana més antiga, anomenada *El llibre dels reis*, que va ser escrita a l'inici de la dècada de 1270 i on per primer cop es narren al costat de les gestes comtals episodis de la història local barcelonina. En un d'ells la vella fortificació agafa tant de protagonisme que es converteix en peça essencial d'un inventat repartiment de la ciutat entre els fidels del monarca carolingi i del qual derivaria l'ordenament ciutadà posterior. Encara més, en una redacció posterior del llibre, segurament del tombant dels segles XIV-XV, el repartiment de la muralla, entès de ben segur com un acte de plena sobirania enfront l'autoritat carolíngia, va ser atribuït al llegendari comte Guifré quan, de tornada de Flandes, obtindria el poder suprem. D'aquesta manera, l'apropiació feudal de la muralla a partir de l'any mil esdevenia episodi creador de l'ordre urbà, reulat primer a una actuació del monarca franc i, després, atribuïda al fabulós fundador del casal barceloní.³

A partir d'aquest punt, història i arqueologia barcelonines han vinculat per sempre més l'antiga muralla a fets tinguts per cabdals de la vida de la ciutat. Si en les narracions genuïnament feudals era objecte d'un repartiment que establia la topografia de les potències urbanes, a partir de l'antiquària humanista del Quatre-cents, i des d'ella per una línia de filiació gairebé directa que arriba fins a l'arqueologia contemporània, la muralla esdevé l'obra que resulta de l'arribada d'herois o pobles civilitzadors que funden o transformen la ciutat. Però les causes externes, exògenes, han deixat des de fa temps d'explicar la muralla, que, contràriament, s'explica per raons internes. Així, segons les concepcions histò-

3. S. M. CINGOLANI (ed.), *El llibre dels reis*, València, Universitat de València, 2008, § 66, p. 143 i § 80a-j, p. 212-217.

riques actuals, en lloc d'obeir a pobles o forces foranes seria fruit de l'empenta local. En concret, la colossal refecció que s'hi va obrar durant el baix imperi hauria estat empresa pels ciutadans i expressaria la seva vitalitat enmig d'un context de crisi general. La nova fortificació resultaria de la capacitat barcelonina de sobreposar-se a invasions trasbalsadores i seria causa eficient, ni més ni menys, de l'eminent capitalitat que progressivament des d'aquells temps ha exercit Barcelona sobre les terres catalanes i molt més enllà.

Tanmateix, tot i la continuada atenció i glossa de les velles defenses, encara conservades avui en bona part i que han estat monumentalment integrades a la ciutat contemporània, la realitat és que constitueixen un dels grans problemes arqueològics de la història barcelonina. Perquè si, com a resultat dels treballs de mitjan segle xx, que comptaren amb la forta contribució de Serra-Ràfols, ara es coneix com una obra doble feta de la suma d'una muralla primigènia de l'alba de l'Imperi i una magna refacció segles posterior, encara aquesta darrera i transcendental construcció sura en un indefinit vaivé cronològic i històric. El fet és que es coincideix a considerar que aquesta segona fortificació va tenir una extraordinària importància per a l'esdevenidor de la ciutat, però la realitat és que no ha pogut de cap manera ser datada amb la precisió que caldria. El lapse temporal dins del qual es mouen les cronologies proposades és tan dilatat –entre la fi del segle iii i l'entrada del segle v– que fa impossible enquadrar-la històricament de forma prou ajustada. Com s'acaba de veure, l'atenció envers l'antiga muralla és independent i molt anterior a la confecció de la tesi, prou recent i en gran part deguda a Serra-Ràfols, que la fa, en el seu reforç del baix imperi, motor d'arrencada de la potència barcelonina. Tan sòlidament s'han soldat l'obra defensiva i la capitalitat urbana que ara semblen del tot indissociables.

Força segles abans, en un context regit per preocupacions ben diferents on les ciutats sorgien i s'explicaven pel pas de singulars personatges, fossin herois mítics o personalitats històriques, s'havia assentat l'origen cartaginès de Barcelona i les seves defenses. Just a l'inici mateix de l'antiquària barcelonina, l'humanista de formació itàlica Jeroni Pau assenyalava en l'opuscle *Barcino* de 1491 que els «primitius murs [...] es poden veure fins i tot sencers en la part una mica més elevada de la ciutat, amb quatre portes almenys».⁴ Com que aparellava la fortificació amb el principi de la ciutat i aquesta la tenia per una fundació del

4. Jeroni PAU, «Barcino», a *Obres* (a cura de Mariàngela Vilallonga), Barcelona, Curial, 1986, vol. I, § 48, i p. 325.

cartaginès Amílcar Barca, s'havia d'entendre que seria obra seva. Des de llavors i fins a la primera meitat del segle XIX es pot dir que el binomi muralla i ciutat fou considerat, preponderantment, de caràcter cartaginès. El canvi de la natura cartaginesa per la romana no va produir-se fins a la dècada de 1840 i varen coincidir-hi diferents autors, sempre amb raons de versemblança històrica, no pas fruit de cap examen arqueològic, i també per l'animadversió cultural cap a influxos tinguts per orientals, en aquest cas expressada envers fenicis i púnics.

La romanitat va ser insinuada per Pau Piferrer cap el 1843 en el segon volum dedicat a Catalunya de *Recuerdos y bellezas de España* i ho va seguir poc després Antoni de Bofarull a la *Guia-cicerone* de 1847, on només admetia la possibilitat que els fonaments tinguessin alguna cosa de cartaginès. L'aferment definitiu va venir per part d'Andreu A. Pi i Arimon a l'obra *Barcelona antigua y moderna*, publicada pòstumament entre 1850 i 1854 i enllestida en el decenni precedent.⁵ La recollida d'elements arquitectònics i làpides en els freqüents enderrocs de parts de la muralla i l'aplec de notícies erudites d'aquestes troballes no varen produir variacions substantives en la seva coneixença i l'atribució romana, sense gaire més concreció, es va mantenir tota la segona meitat de Vuit-cents i fins a l'entrada del nou segle. Cal remarcar que en tota aquesta etapa i fins els anys 1930-1940 la muralla es va tenir per una obra romana d'una sola peça, però que només comprenia des dels fonaments fins al nivell de la cornisa a les torres i el pas de ronda de les cortines intermèdies. Així ho posen de manifest els alçats delineats per diferents arquitectes cap el 1836 per encàrrec de la Junta de Comerç barcelonina i que constituïren l'aixecament essencial de la fortificació fins gairebé un segle després.⁶ L'elevació en diferents pisos per sobre el cub de les torres es considerava, implícitament i mai de forma obertament exposada, obra postromana i s'assignava sovint a època bàrbara o comtal.

Encara que s'hagi atribuït a autors més reculats, la realitat és que Francesc Carreras i Candi fou qui primer va fixar la fàbrica de la muralla en el baix imperi i va veure-hi la resposta defensiva a uns atacs francs consignats vers l'any 260. Ho va

5. PAU PIFERRER, *Recuerdos y bellezas de España. Cataluña*, vol. II, Barcelona, c. 1843. Reedicció anotada per A. Aulestia a *España. Sus monumentos y artes... Cataluña*, vol I, Barcelona, 1884, p. 25-31; ANTONI DE BOFARULL, *Guia-cicerone de Barcelona*, Barcelona, 1847, p. xv; ANDREU A. PI I ARIMON, *Barcelona antigua y moderna*, vol. I, Barcelona, 1850-1854 p. 319-326.

6. JOAN BASSEGODA *El templo romano de Barcelona*, Barcelona, Real Academia de Bellas Artes de San Jorge, 1974 p. 159-169.

exposar en diferents obres, essencialment a la monografia *La via Laietana* de 1913 i el volum dedicat a la ciutat de la *Geografia general de Catalunya* publicada vers 1916. L'argumentació la fonamentava arqueològicament en proves de caire estratigràfic que, jutjava, feien evident que la muralla havia estat bastida sobre construccions romanes precedents. El fet de trobar que la fortificació s'elevava sobre vestigis urbans l'explica com a conseqüència, primer, d'una destrucció que imagina bèl·lica i d'una reacció defensiva que fa servir les restes de la devastació per afermar-se. Per donar-li context aportava la notícia d'atacs francs a Hispània avançat el segle III, segons va consignar la historiografia coetània i que Carreras i Candi considerava que haurien afectat profundament la ciutat,⁷ per bé que en cap cas n'aporten informació precisa.

El fet és que aquesta interpretació ha dominat durant bona part del Nou-cents sobretot, reforçada pel monogràfic examen monumental que Albert Balil va presentar l'any 1961 i que va venir a ratificar arqueològicament la datació en el tombant dels segles III-IV.⁸ Una cronologia que temps enrere havia també sostingut Ian A. Richmond, estudis de l'arquitectura militar romana i del mur d'Aurelià de Roma en particular. L'autor va tractar de la muralla barcelonina després d'un reconeixement personal i dins d'un àgil repàs a diferents fortificacions urbanes hispàniques publicat el 1931. Ho féu amb un coneixement concret força som però amb un gran bagatge contextual, i així la va relacionar amb defenses similars de la Gàl·lia, que datava també en el segle III.⁹

Mentrestant, en el tombant dels anys vint i trenta, Agustí Duran i Sanpere havia començat l'examen arqueològic de la muralla amb motiu de les obres de restauració de la casa de l'Ardiaca i de la reconstrucció de la casa Padellàs a la plaça del Rei. La seva afuada observació va continuar en les dècades posteriors amb motiu de la restauració de la torre poligonal de la casa dels Canonges i la Pia Almoina o l'obertura d'una rasa a la baixada de la Canonja. Dos avenços molt substantius respecte a la història de la muralla resultaren de tot plegat. En primer lloc va determinar que els pisos de les torres que s'elevaven sobre els cubs eren en bona part també obra romana, coetània als llenços baixos de la muralla; i, en segon, que

7. FRANCESC CARRERAS I CANDI, *La via Layetana*, Barcelona, 1913, p. 12-15 i *Geografia general de Catalunya. La ciutat de Barcelona*, Barcelona, Ed. A. Martín, c. 1916, p. 106-117, làmina entre les p. 92 i 93 i n. 127.

8. ALBERT BALIL, *Las murallas romanas de Barcelona*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Instituto Español de Arqueología, Madrid, 1961.

9. Ian Archibald RICHMOND, «Five town-walls in the Hispania Citerior», *The journal of roman studies* (Londres), vol XXI (1931), p. 86-100 i lám. XII-XIII.

aquests estaven formats, almenys en alguns sectors, per l'addició de dues cortines, de les quals la interior no corresponia a la fàbrica tinguda per ser originària del segle III, sinó que era més antiga i potser del moment de fundació de la ciutat.¹⁰ Amb aquests precedents i durant poc més d'una dècada, i a partir de la jubilació de Duran i Sanpere el 1957, Serra-Ràfols va excavar arqueològicament al massís de la muralla, com no s'havia fet fins aleshores, i això va proporcionar informació substantiva respecte a la fàbrica, a més d'exceptuals troballes de caràcter escultòric que obtingueren, com es veurà, un gran ressò ciutadà.

Els treballs foren reportats molt més sistemàticament del que fins aleshores s'havia fet i àmpliament divulgats tant dins del camp acadèmic com de la divulgació pública. La producció bibliogràfica que hi va dedicar voreja la desena de títols i va iniciar-la el 1959, per cloure-la pels volts de 1967 en un article on el pressentiment de la fatalitat li féu prendre un to testamentari, sobri però definitiu. Per això presentava un «breu balanç, fins i tot per a facilitar la tasca dels meus successors, pensant en una sempre possible desaparició sobtada [...] En un cas així és bo quedí constància de l'estat de l'excavació en els diferents indrets de la muralla».¹¹ No es tractava de cap aprensió gratuïta, sinó de la plena consciència del curs vital, i, encara que el seu traspàs no es va produir fins al cap de quatre anys, coincideix també que amb aquest escrit gairebé va cloure en vida la publicació dels seus treballs.

De ben segur la seva contribució més senyera sobre la muralla barcelonina fou la formulació de la tesi que estableix una directa relació causal entre la construcció del baix imperi i la posterior potència barcelonina. A l'èxit d'aquesta hipòtesi va contribuir en gran mesura el fet d'haver estat plenament acollida per la forta autoritat Ramon d'Abadal, el principal constructor historiogràfic de la Catalunya comtal. Ell va subscriure plenament l'opinió de Serra-Ràfols i va convenir que a l'antiga muralla Barcelona deu

el fet d'haver esdevingut la capitalitat de Catalunya i, amb el temps, la immensa urbs actual», perquè un cop així fortificada la ciutat «es convertí en el més sòlid lloc defensat del país i, com a conseqüència, els diversos poders que s'hi succeïren l'escolliren per a establir-s'hi com una cosa natural i lògica. Primer els visigots; des-

10. Contribucions compilades a Agustí DURAN I SANPERE, *Barcelona i la seva història*, vol. I, Barcelona, Curial, 1972, fonamentalment les p. 25-27, 31-33, 35-37, 45-52, 65-85 i 173-189.

11. Josep de C. SERRA-RÀFOLS, «Balanç i estat actual de l'estudi de la muralla romana de Barcelona», *Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad* (Barcelona), x (1967), p. 130.

prés, els sarraïns; més tard, els francs, els comtes independents, els comtes reis [...]. Barcelona els deu tot el que és, i té contret un deute impagable amb aquest vell recinte. Tot el que es faci per estudiar-lo i conservar-lo no serà mai prou.¹²

Abans de l'assumpció d'aquesta tesi per Abadal i acte seguit a la realització dels primers treballs d'excavació a la muralla, Serra-Ràfols havia revisat la seva problemàtica històrica. Ho va fer a partir de la relació entre el context històric que li era atribuït i les observacions arqueològiques que l'informaven de l'impacte urbà de l'obra. Això va portar-lo a considerar-la resultat d'un mandat de Roma que la corporació municipal hauria executat d'acord amb «un pla general de defensa de l'Imperi». La considera «obra dels barcelonins» i troba que l'envergadura i la coherència constructiva han de ser fruit d'una ràpida i eficaç execució que mostra la potència ciutadana enmig de temps convulsos i la capacitat de remuntar conjuntures adverses. «L'existència d'aquesta perfecta muralla que convertia Barcelona en una formidable fortalesa, única a Catalunya, determinarà el futur històric de la ciutat», havia sentenciat.¹³

Com a resultat d'aquesta tesi, la fortificació sumava a l'específic valor arqueològic i monumental el cívic d'expressar l'antiga arrel de la potència urbana, i alhora explicava la raó de la capitalitat barcelonina sobre el país, en una construcció historiogràfica d'excepcional nervi i vigor. Tant és així que ha restat d'aleshores ençà incontrovertible i sota el seu abric, sense posar-lo mai en qüestió, s'han produït noves aportacions arqueològiques, producte, sobretot, de la tasca de J. Oriol Granados, que van portar a discriminar netament entre la primera muralla i la del baix imperi.¹⁴ Amb el pas de temps, la relació entre la fortificació del baix imperi amb una destrucció de la ciutat pels francs ha estat rebutjada àmpliament, caiguda de resultes d'un ampli corrent de refutació arqueològica dels efectes devastadors dels atacs germànics del segle III sobre la península. En funció de la modificació de l'enquadrament històric, d'aleshores ençà han sorgit noves propostes de datació que es mouen ambigüament per

12. Citat per Ramon d'ABADAL, *Els precedents antics a la història de Catalunya*, Barcelona, Selecta, 1967, p. 210 i extret de Josep de C. SERRA-RÀFOLS, «Els orígens de les fortificacions», a *Els castells catalans*, Barcelona, R. Dalmau Editor., 1967, p. 50-56.

13. Josep de C. SERRA-RÀFOLS, «Sobre els orígens de Barcelona», a *Miscel·lània Fontserè*, Barcelona, Gustavo Gili, 1961, p. 377-388.

14. J. Oriol GRANADOS, «La primera fortificació de la colònia Barcino», *Papers in iberian archaeology* (T. Blagg, R. Jones i S. Key, ed.), *BAR International Series*, (Oxford), núm. 193 (1984), p. 267-319,

tot el llarg del segle iv i arriben fins a l'inici de la centúria següent, com les hipòtesis de Ramon Jàrraga o les de J. Oriol Granados.¹⁵ En contraposició i paral·lelament a les revisions de conjunt de què darrerament ha estat objecte, s'ha anunciat la possibilitat de tornar a situar el reforç de la fortificació cap al segle iii, encara que sense la ganga de l'explicació catastròfica de l'atac bàrbar.¹⁶

Per altra banda, des de fa un parell de dècades s'ha procurat deixar de cenyir l'estudi de la fortificació a l'època romana i examinar també la resta del llarg mil·lenni en què fou defensa activa, fins a la seva progressiva ocupació per palaus i grans casals romànics a partir del segle xi.¹⁷ Més recentment s'ha reexaminat la tesi plenament modelada per Serra-Ràfols i seguida àmpliament, segons la qual la refecció de la muralla seria l'exponent inequívoc d'una notable potència urbana en el baix imperi i el motiu de la capitalitat barcelonina, encetada com a fugissera seu règia en els temps convulsos d'extinció de l'imperi i elevada a signe inequívoc de l'hegemonia barcelonina des de ben abans de la conquesta franca.¹⁸ En aquesta revisió s'ha recollit especialment la insinuació formulada per Miquel Tarradell quan el 1978 recordava que encara «calia saber si fou a conseqüència d'una iniciativa estatal –probablement, si fos així, militar– o bé depengué de la decisió de la ciutat. L'exèrcit va creure que calia defensar la

15. Ramon JÁRREGA, «Consideraciones sobre la cronología de las murallas tardorromanas de Barcelona: ¿una fortificación del siglo v?», *Archivo español de arqueología*, (Madrid), 64, 163-164 (1991), p. 326-335; J. Oriol GRANADOS, «La muralla de Barcino a la llum de les darreres descobertes», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, xxxviii (1996-1997), *Hispania i Roma d'August a Carlemany. Actes del Congrés d'homenatge al dr. Pere de Palol* / 3, p. 1613-1638.

16. Ferran PUIG i Isabel RODÀ, «Las murallas de Barcino. Nuevas aportaciones al conocimiento de la evolución de sus sistemas de fortificación», a *Murallas de ciudades romanas en el occidente del Imperio*, Lugo, Diputación de Lugo, 2007, p. 597-631. Hi ha també les aportacions d'aquest mateix autors, juntament amb les de Francesc Caballé, Reinald González, Carme Miró i Alessandro Ravotto dins de les jornades «Intervenir a la muralla romana de Barcelona», celebrades pel Museu d'Història de Barcelona els dies 3-4 de maig de 2012 i pendants de publicació. També ho està la important contribució d'Alessandro RAVOTTO, «Datos para la cronología de la muralla bajoimperial de Barcino», *Empúries*, en premsa. Agraïxo la gentilesa del seu autor per haver-me fet conèixer aquest suggerent assaig.

17. Eduard RIU-BARRERA, «La muralla romano-comtal de Barcelona», A. PLADEVALL (dir.), *Catalunya Romànica*, vol. xx, Barcelona, Enciclopèdia Catalana 1992, p. 151-154.

18. Eduard RIU-BARRERA, «Barcelona entre els segles v i xii, de la desurbanització a la formació d'una capital», a R. GRAU (coord.), *Presència i lligams territorials de Barcelona. Vint segles de vida urbana*. Barcelona, Seminari d'Història de Barcelona. Arxiu Històric de la Ciutat (Barcelona Quaderns d'Història, 18), 2012, p. 113-145.

primera ciutat important que es trobava al litoral del sud del Pirineu?»¹⁹ És a dir, s'inclinava més per considerar-la el resultat d'una pressió militar sobre la plaça que no pas un producte de la capacitat d'autodefensa de la societat barcelonina.

Si s'aprofundeix en aquest sentit hom s'adona que arquitectònicament el magne reforç de la muralla només pot obeir a una operació de gran envergadura – arquitectònica, econòmica i logística –, que per força havia de superar la capacitat local d'un nucli urbà prou secundari dins l'imperi, i fins i tot excedir l'obediència regional, per ser produïda per un aparell polític i militar d'una màxima potència, capaç d'executar-la amb tota eficàcia. Per tant, versemblantment, només podria fer-ho o l'autoritat imperial mateixa o la d'alguna de les entitats en què se subdividia o per la qual volia ser suplantada, per bé que tampoc sembla possible que pugui ser resultat d'alguna de les formes dels massa efímers, inestables o dèbils poders alternatius, atès que la seva gran coherència constructiva demana una promoció i una execució sota una direcció estable, duradora i molt potent.

En suma, l'obra passa molt per damunt d'una lògica local o regional de defensa d'unes elits urbanes o d'uns cabdills usurpadors o creadors de reialmes incerts. Sembla, a més, que la renovació de la muralla tan sols pot tenir explicació integrada dins d'un ampli programa polític i militar destinat a defensar i controlar, per part de l'autoritat eminent, vastes regions de l'occident mediterrani. Si això fos cert, semblaria fins i tot probable que ni tan sols fos executada amb el consens social de la ciutat, sinó d'esquena o en contra seu, i en lloc d'indicar la potència urbana podria ser indicatiu d'una notable debilitat ciutadana enfront de l'autoritat, segurament la imperial, que la va convertir en un enclavament militar de primer ordre. Potser fou la debilitat o la incapacitat de resposta de la societat urbana a la nova fortificació el que explicaria, justament, el gran desenvolupament que va poder arribar a adquirir.

L'ESTUDI DE LES MURALLES ROMANES EN L'OBRA DE JOSEP DE C SERRA-RÀFOLS

L'arqueòleg Serra-Ràfols va fer-se càrrec de l'exploració de la muralla romano-comtal de Barcelona com a conseqüència de la jubilació l'any 1957 d'Agustí

19. Miquel TARRADELL, *Les ciutats romanes dels Països Catalans*, Barcelona, Reial Acadèmia de Bones Lletres, 1978, p. 46.

Duran i Sanpere, director de l'Institut Municipal d'Història i encarregat de la recerca arqueològica a la ciutat antiga.²⁰ No cal dir que una herència de l'amplada i el gruix com la de qui durant quatre dècades va encapçalar la història barcelonina, tant des de la direcció d'organismes municipals específics com de la producció erudita i divulgadora, no va tenir un únic successor de tremp i posició semblant, i evidentment, cobejada per molts, va acabar trossejada entre institucions i personal heterogeni també pel que fa a la vàlua. El fet és que d'aquesta successió allargada, fraccionada i no exempta de tensions va resultar que bona part de la comesa arqueològica va arribar a revertir a Serra-Ràfols, per bé que no pas exclusivament ni immediata. Un pas important a favor seu s'havia donat el maig del mateix 1957 en ser nomenat delegat del governamental Servicio Nacional de Excavaciones Arqueológicas a Barcelona. Aquest organisme havia substituït el 1955 la Comisaría Provincial de Excavaciones de Barcelona, a la qual estava vinculat d'ençà el 1946 i de la qual havia estat nomenat comissari local l'any 1950. Fruït d'aquesta bona posició, el 29 de gener de 1958 va ser designat per l'Ajuntament director dels treballs arqueològics a la ciutat.²¹

Tot i ser comissari de Barcelona des de feia uns deu anys, el fet és que abans de 1957 Serra-Ràfols només havia pogut actuar fora del nucli antic de la ciutat, a Montjuïc i a les rodalies del Pla. Això era resultat d'una informal divisió territorial amb Duran i Sanpere de les respectives tasques i jurisdiccions, estatal i municipal. La partió no sembla resultat d'un acord explícit, sinó respondre més aviat a un equilibri de forces, a un *statu quo* al qual no s'hauria arribat de forma plàcida. Tant és així que temps enrere, concretament l'any 1946, s'havia projectat que Serra-Ràfols es fes càrrec de l'exploració de la ciutat antiga en detriment de Duran i Sanpere, en un moviment que formava part de l'operació desplegada pel comissari general d'excavacions Julio Martínez Santa-Olalla a fi de reduir el poder que exercia Martín Almagro des de Barcelona i que va portar a rellevar-lo per Epifani de Fortuny al capdavant de la comissaria provincial.²² Tanmateix,

20. . Agustí DURAN I SANPERE, «El Instituto Municipal de Historia de Barcelona a través de sus primeros cuarenta años (1917-1957)», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* (Barcelona), xxvii (1957-1958), p. 21-24 i n. 16 p., 49-50.

21. . Informació sobre els càrrecs es troba a les caixes 3 (nomenament de 1958) i 5 (nomenament de 1957) del fons J. de C. Serra-Ràfols, Arxiu IEC.

22. . FRANCISCO GRACIA *Arqueología i política. La gestió de Martín Almagro Basch al capdavant del Museu Arqueològic Provincial de Barcelona*, Publicacions i edicions de la Universitat de Barcelona, Barcelona, 2012 p. 147.

aquest primerenc intent de control sobre la ciutat antiga va fracassar i no es va fer efectiu fins onze anys després, i encara només quan, en expirar la carrera laboral de Duran i Sanpere, es va posar fi al seu gran ascendent ciutadà. Llavors, però, tampoc en va arribar a assumir tota l'autoritat arqueològica, sinó que la va haver de compartir d'ençà de 1959 amb Frederic Udina, el nou director de Museu d'Història de la Ciutat.²³

Davant de la gran inèrcia de l'obra de Duran i Sanpere que el precedia, l'actitud de Serra-Ràfols va ser de procurar separar-se'n i no ser-ne vist com un pur continuador. Per fer-ho va combinar l'exploració i la promoció de noves pràctiques arqueològiques amb la crítica de les anteriors, encara que de manera subtilment velada. A les actuacions precedents els atribuïa poc rigor, i censurava la falta de sistemàtica supervisió arqueològica dels treballs de restauració arquitectònica.²⁴ El fet és que en la manera d'actuar i investigar d'un i altre hi va haver notables diferències. Per començar, Serra-Ràfols no era un historiador d'espectre ampli a la manera del seu antecessor, que tractava de matèries i èpoques del tot diverses, sense orientació ni intensitat exclusiva en cap. Ben al contrari, les notables experiència i reputació de les quals, en adquirir responsabilitats sobre la ciutat antiga, disposava Serra-Ràfols li venien d'una especialització molt precisa i aprofundida en arqueologia protohistòrica i d'època romana, és a dir, en aquelles etapes sobre les quals llavors la recerca urbana se centrava exclusivament, faltada de projecció com estava cap a d'altres períodes. Aquesta dedicació a temàtiques molt més específiques fou un tret característic i nou de la seva generació, la primera del país formada acadèmicament i dedicada professionalment a l'arqueologia, ja fos des de la universitat, els museus o els serveis tècnics governamentals.

Als cinquanta-cinc anys, quan definitivament va encarar el treball a la ciutat antiga de Barcelona, comptava amb una sòlida i àmplia experiència, dins de la qual, com s'ha exposat, destacava l'atenció envers els recintes murats de l'antiguitat. Amb elegància i encert, el seu antecessor i competidor arqueològic Duran i Sanpere, anys després, apuntava que s'havia fet robust en «els estudis directes sobre les muralles de Girona i a la ciutat romana de Badalona», que

23. Salvador RIERA, «Gènesi i primera etapa de l'Institut Municipal d'Història (1916-1989)», *Barcelona. Quaderns d'història* (Barcelona) 1 (1995), p. 29.

24. Les insinuacions en aquests sentits són força tènues però evidents i es poden llegir al seu «Balanz i estat actual de l'estudi de la muralla romana de Barcelona», *Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad* (Barcelona), x (1967), p. 148.

«foren una preparació excel·lent perquè Serra i Ràfols dedicués un dels treballs més eficients a les muralles de Barcelona i a la història del període primitiu de la ciutat».²⁵ Ara bé, la recerca sobre els orígens de la ciutat l'havia encetat força abans. El 1930 va donar a conèixer unes primeres però fermes idees, sorgides de l'examen crític de la pobra informació arqueològica que hi havia recollida, que el portaven a rebutjar l'origen ibèric del poblament al mont Tàber. A canvi, suposava un poblat a Montjuïc a partir, entre d'altres indicis, de la troballa el 1928 d'unes grans sitges al peu de la muntanya i que després s'han denominat del Port o de la via de Magòria.²⁶

Aquests importants vestigis ibèrics va tenir l'ocasió d'excavar-los el 1946 i novament li serviren per donar més solidesa a la hipòtesi d'un important assentament preromà a Montjuïc, anterior a la ciutat del mont Tàber. La constatació en la dècada de 1960 de l'absència de troballes ibèriques al seu solar va fer que la caracteritzés com a pròpiament romana i l'imaginés sense fortificar fins al segle III, quan considerava que s'havia alçat tota l'obra de la muralla. La formació d'aquest nucli urbà considerava que hauria comportat la fi de les poblacions indígenes situades al turons del voltant del Pla i a Montjuïc. En aquest darrer indret va suposar un establiment ibèric que hauria tingut un estadi final romanitzat i dotat de muralles.²⁷ Segons el seu parer, a elles faria esment una inscripció trobada a la muntanya i datada abans del canvi d'era que, per contra, avui tothom considera que fa referència a la primera defensa que va tenir la nova ciutat del Tàber.

L'interès que tenia per les muralles de la ciutat i, en general, per les defenses urbanes de l'antiguitat havia començat a Girona el 1930, quan l'Institut d'Estudis Catalans va encarregar-li l'estudi monogràfic que havia de formar part de la *Forma Conventus Tarraconensis*. Aquesta compilació s'havia encetat per part de l'acadèmia catalana amb la publicació el 1928 d'un primer quadern

25. Agustí DURAN I SANPERE, «Josep de C. Serra i Ràfols, un arqueòleg de l'escola de Barcelona», a *Barcelona i la seva història. L'art i la cultura*, Barcelona, Curial, 1975, p. 596-599. La citació a la publicació original de l'article a *Tele-estel* (Barcelona), 19 de desembre de 1969, és incorrecta.

26. Josep de C. SERRA-RÀFOLS, *El poblament prehistòric de Catalunya*, Barcelona, Barcino (Enciclopèdia Catalunya, vol. 15 i II de P. VILA, dir., *Geografia general de Catalunya, València i Balears*), 1930, p. 146-152.

27. Josep de C. SERRA-RÀFOLS, «Sobre els orígens de Barcelona», *Miscel·lània Fontserè*, Barcelona, Gustavo Gili, 1961, p. 377-388 i «Los orígenes de la ciudad», *Miscellanea Barcinonensia* (Barcelona), v (1963), p. 23-38. Article publicat novament a *Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad* (Barcelona), VII (1965), p. 31-57.

sobre la regió del Maresme, obra del mateix Serra-Ràfols i que formava part d'una empresa de recerca d'abast europeu, destinada a confeir la carta arqueològica de la romanitat i els seus precedents. Es tractava de l'anomenada *Forma Orbis Romani*, endegada el 1922 per la Unió Acadèmica Internacional i desenvolupat sota els seus auspicis, en la qual l'Institut d'Estudis Catalans participava de forma sobirana i independent respecte als aparells acadèmics espanyols d'ençà el 1924. Després de la publicació del primer quadern de la *Forma Conventus Tarraconensis*, Serra-Ràfols va orientar tot l'esforç de la prossecució de l'obra cap a Girona. Com que devia considerar que el nus de problemes que plantejava l'etapa antiga de la ciutat era tan fort com convenient de descabdellar, va emprendre amb l'acord de l'Institut una missió arqueològica per poder-ne oferir més llum en el fascicle que preparava. No ha de ser estrany a aquest interès per Girona la familiaritat que hi tenia per haver-hi fet estada de petit.²⁸ A banda del factor personal, pesava sobretot la significació que pels seus estudis de protohistòria podia tenir l'atribució de parts de la muralla gironina a unes reculades edat i població.

A Girona, com en el cas barceloní, també els interrogants de la història urbana s'havien lligat als avatars de la muralla, encara que en lloc de situar-la en època romana els estudiosos del darrer quart del segle XIX havien remuntat la seva construcció a nebulosos precedents més reculats. Ho havia propiciat la presència en la fortificació de parts obrades amb grans i desiguals blocs de disposició irregular, que segons un reconegut dictat arqueològic es qualificaven de ciclopis i s'atribuïen a cultures o poblacions molt arcaïques, indígenes o invasores. De fet, les muralles ciclòpies i els megàlits es tingueren per monuments coetanis i foren considerats els vestigis més antics del país, quan encara els estadis prehistòrics eren pràcticament ignorats al Principat. Aquest dictat tenia origen en l'entrada mateixa del Vuit-cents i va fruir d'una gran fortuna dins l'arqueologia catalana fins força avançat el segle XX, diluït però viu. Tant és així que el seu tardà ressò, encara que difuminat, es pot trobar dins de l'obra de Serra-Ràfols i va influir poderosament en la recerca gironina.

El fet d'haver cregut veure uns indicadors cronològics i culturals en l'obra ciclòpia ha tingut una forta transcendència històrica en l'arqueologia catalana, tant perquè es troba en els seus mateixos orígens com per la llarga pervivència que ha experimentat. La seva formulació se situa al tombant dels segles XVIII-XIX,

28. EVA SERRA I PUIG, «Josep de Calassanç Serra i Ràfols», *Revista de Catalunya* (Barcelona), 177 (2002), p. 3.

quan als Països Catalans es varen començar a fer servir arguments basats en vestigis arqueològics per explicar la història dels nebulosos estadis més antics, definir el caràcter de les primeres poblacions o l'origen de les ciutats i determinar-ne la religió, la llengua i la civilització, encara com a complement al tradicional escoli de tota mena de fonts literàries, reculades o modernes. Un primer pas en aquesta direcció fou la identificació de dos tipus d'arquitectures considerades molt arcaïques, les obres ciclòpies del Principat i les construccions talaiòtiques de les Balears. Amb la primera qualificació de ressonàncies gegantines es varen conèixer les obres de fortificació, que, atenent a la seva rusticitat i dins d'una elemental concepció evolutiva, es tingueren per obra d'alguns dels més primitius pobladors del país. Cal assenyalar que cap de les atribucions no va sorgir de l'ambient cultural català, sinó que fou un producte forà, a causa de la influència francesa en els monuments ciclopis i d'aquesta combinada amb la britànica en els talaiòtics.²⁹

A la muralla romana de la part alta de Tarragona va ser on per primer cop es va creure observar una fàbrica ciclòpia en la dècada inicial del Vuit-cents. La remarca inicial només fou una nota dins la vasta recopilació que sobre les obres així qualificades havia endegat el francès Louis C. F. Petit-Radel al llarg de la Mediterrània. Aquest autor havia arribat al convenciment que les obres de gran i rústec aparell que trobava per Grècia, Àsia Menor, Itàlia, Sicília i la península Ibèrica es podien agrupar en un tipus arquitectònic que ètnicament atribuïa al poble pelasg, suposat constructor de les primeres ciutats i conductor del pas de la vida nòmada i pastoral a la cívica i política, és a dir, a la civilització d'Europa. Les seves opinions sobre l'arcaisme de la muralla de Tarragona foren donades a conèixer a París i, encara que l'autor les va mantenir inèdites, aviat foren divulgades sintèticament per altres estudiosos i només publicades amb amplitud pòstumament, quan aquesta tesi començava a ser anacrònica. El seu gran influx en terres catalanes es deu al fet d'haver estat recollides ben aviat per Alexandre Laborde al *Voyage pittoresque et historique de l'Espagne* de 1806, el qual, si bé n'acceptava l'antiguitat preromana, dissentia en l'atribució, que traslladava al poble cartaginès.³⁰ A partir d'aquí i fins gairebé la segona meitat del segle xx,

29. Eduard RIU-BARRERA, «Els druides i els monuments talaiòtics. Domini polític i influències culturals a Menorca entre els segles XVIII-XVIII-XIX», *Mètode* (València), 58 (2008), p. 27-35.

30. Alexandre LABORDE, *Voyage pittoresque et historique de l'Espagne*, vol. 1, París, 1806. p. 30-31, planxa XLIX. Traducció de la part referida a Catalunya amb el títol *Viatge pintoresc i històric. El Principat*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1974, p. 135-137.

l'obra ciclòpia de la muralla tarragonina ha estat considerada protohistòrica i equivocadament separada de la fàbrica superior, sempre considerada romana, alhora que d'altres construccions d'aparença similar li eren agermanades i atribuïdes també a diferents pobles preromans, alguns dels quals considerats autòctons i d'altres invasors.

L'aportació que va afermar la tesi ciclòpia fou deguda a Francesc Martorell i Peña, col·leccionista i fundador del primer museu barceloní de ciències naturals i prehistòria. L'estudi que hi va dedicar no es va publicar fins després de la seva mort, en un recull de treballs que Salvador Sanpere i Miquel va compilar i que va titular *Apuntes arqueològics* el 1879. S'hi enumeraven els murs considerats ciclopis del Principat, es debatia la seva filiació ètnica o cultural i s'establien unes atribucions que en determinats casos, no tots, han tingut llarga fortuna. Als «murs ciclopis de Tarragona» hi va sumar l'«acòpolis i murs d'Olèrdula» i el «recinte fortificat de Sant Miquel d'Eramprunyà», així com el «recinte de Sant Pere de Casserres» i els «murs de Girona», és a dir, defenses de molt diversa índole i cronologia, majoritàriament romanes però també de l'alta edat mitjana, considerades algunes obres «ibèriques» i d'altres de caràcter «semític». Les defenses de natura semítica, limitades a Eramprunyà i Olèrdola, ho eren per una talla menys rudimentària que revelaria un domini de la construcció impropia dels indígenes i privatiu dels pobles orientals. Respecte a l'atribució ibèrica cal fer-hi atenció perquè diferia molt del sentit actual, en tant que significava una primera població peninsular, autòctona i «encara en l'edat de pedra».³¹ En aquesta obra, per tant, s'identificaren parts ciclòpies a la muralla gironina i s'atribuïren a nebuloses poblacions preromanes. La verificació d'aquesta tesi portaria cinquanta anys més tard a l'exploració que Serra-Ràfols va fer a Girona.

Entremig, però, el panorama havia experimentat un gran trasbals, en tant que en pocs anys, durant la segona dècada del segle xx, la prehistòria catalana s'havia separat gairebé del tot de la tradició vuitcentista, prou isolada i anacrònica, per incorporar-se de ple al corrent de l'arqueologia prehistòrica occidental. Pere Bosch-Gimpera, amb una breu però fecunda formació germànica, ho havia assolit no pas després de llargues i noves recerques, sinó per la renovació interpretativa d'una informació arqueològica precedent, força heterogènia i no gaire extensa. En aquest pas, els recintes murallats ciclopis perderen aquesta elevada

31. FRANCESC MARTORELL I PEÑA, *Apuntes arqueológicos de D....* ordenats per S. Sanpere i Miquel i publicats per J. Martorell i Peña, Barcelona, 1879, p. 101-121.

condició de testimonis prehistòrics i se situaren, no sense dificultats, entre la cultura ibèrica i l'ocupació romana, de forma que el seu interès arqueològic es pot dir que va disminuir i va situar-se fora dels principals camps d'atenció acadèmics de l'iberisme cap enrere. En el tractat *Prehistòria catalana* de Bosch-Gimpera, primera compilació sobre la matèria aparegut el 1919 i que recollia el seu primer sexenni d'experiència arqueològica, va situar entre els segles v i iv aC i dins de la civilització ibèrica l'obra ciclòpia de Tarragona. Tot seguit afirmava:

Un cas semblant al de les muralles de Tarragona és el de les de Girona, que també es troben sota de les romanes i pitjor conservades que les tarragonines. De la possible pertinença al temps ibèric primitiu de certs recintes fortificats de Catalunya, com els de Carmany [Quermany], Sant Pere de Casserres i Mur, no tenim cap indici segur. El mateix cal dir respecte a les muralles d'Olèrdola, que s'han cregut sempre molt primitives i que nosaltres creiem més aviat romanes.³²

Si aquesta i les posteriors contribucions de Bosch-Gimpera decantaren cap a la protohistòria ibèrica o la romanitat les muralles d'aire ciclopi, fins entrada la segona meitat del Nou-cents encara es va mantenir la vaga possibilitat d'una antiguitat bastant més remota i d'una estirp arrelada en civilitzacions mediterrànies d'arcaïques ressonàncies. L'any 1949 va ser quan Joan Serra i Vilaró va divulgar el fruit d'uns treballs força anteriors que posaven de manifest que l'obra ciclòpia tarragonina era una defensa bastida pels romans en els primer temps de la conquesta, i que no corresponia ni a un establiment indígena ni tampoc a una colònia de gent vinguda de la Mediterrània central o oriental. Tot i això, la inèrcia de la tradició, la lenta difusió de la informació i la costosa revisió dels tòpics endarreriren la caiguda de la peça eminent de l'arquitectura ciclòpia preromana i també de les seves semblants, que no perderen fàcilment l'aire arcaic que havien assolit.

Tant és així que encara el 1965 el prehistoriador Lluís Pericot va impulsar un col·loqui dedicat a l'«arquitectura megalítica i ciclòpia» en terres catalanes del Principat i les Balears. La notorietat que va assolir la reunió es contraposa a l'esterilitat del seu objectiu, que va resultar frustrat. Sense repercussió significativa en la recerca posterior, va constituir el darrer assaig de mantenir o recuperar

32. Pere BOSCH-GIMPERA, *Prehistòria catalana*, Barcelona, Ed. Catalana (Enciclopèdia Catalana, xvi), 1919 [en realitat, segurament, aparegut el 1920], p. 253 i 257.

la tesi vuitcentista d'una filiació arcaica de les obres ciclòpies i fer-la harmònica amb les formulacions de l'arqueologia prehistòrica del segle xx. Sota aquesta guia es va tractar d'una possible «unitat remota de totes les manifestacions del megalitisme i ciclopeisme», que consistirien en, «per un costat, els sepulcres megalítics, els monuments de les Balears i per altre, els murs de poblats de l'Edat del Bronze i l'Edat del Ferro». Encara aquí, Miquel Oliva acceptava la possibilitat que els trams «ciclopis» de Girona fossin d'època anterior a la ibèrica, i la separava del tot de la fàbrica amb aparell genuïnament romà. En la mateixa reunió, Serra-Ràfols, tractant sobre «recintes murats de la regió central», va evitar la qualificació de ciclòpia en defenses que, bastides amb gran aparell, va considerar ibèriques o romanes d'alta època, en poblats o fundacions urbanes respectivament.³³

En consonància amb aquest procés, l'estudi dels orígens de Girona a l'entrada de la dècada de 1930 encara es movia en el deixant de les tesis ciclòpies i posava a prova el valor d'indicador que aquesta arquitectura podia tenir del poblament preromà, ibèric o precedent. El fet és que Serra-Ràfols comptava a partir del reconeixement de les parts ciclòpies de la muralla per determinar l'antiguitat de la ciutat i definir la seva entitat urbana primitiva. Però del seu treball no en resultaren conclusions fermes, sinó més aviat impressions vagues que el feren afirmar, amb peus de plom, que, «si els segments amb aparell de grans pedres irregulars són realment ibèrics, no hi ha més remei que admetre que el clos ibèric coincidiria amb el clos romà (del qual queden moltes restes) i amb la Força Vella medieval». Però de fet en desconfiava, perquè l'amplitud d'aquest perímetre li resultava desmesurada, ja que es tractava d'un nucli indígena, i sembla com si es volgués convèncer del contrari en evocar que «no és tampoc exagerada en relació a les viles ibèriques del segle III abans de JC, que ens són perfectament conegudes [...] Si era, doncs, més gran que els llogarrets ibèrics més abundosos, resultava inferior a l'espai comprès dintre del gran mur de Tarragona o a l'extensió de Numància».³⁴ Així doncs, la recerca serviria en realitat

33. Lluís PERICOT (dir.), *Arquitectura megalítica y ciclópea catalano-balear*, Barcelona, CSIC Delegación de Barcelona, 1965 [actes del col·loqui tingut l'abril del mateix any]. Vegeu especialment L. PERICOT, «Megalitismo y ciclopeísmo», p. 9-15; M. OLIVA, «Recintos fortificados de tipo «ciclópeo» en tierras gerundenses», p. 89-109 i J. de C. SERRA-RÀFOLS, «Recintes murats a la regió central de Catalunya», p. 111-122.

34. Josep de C. SERRA-RÀFOLS «Les muralles ibèriques i romanes de Girona», *Anuari MCMXXVI-MCMXXXVI*, Institut d'Estudis Catalans (Barcelona), vol. VIII (1936), p. 70-71.

per posar en dubte tant la qualificació ciclòpia de la muralla primitiva gironina com la seva atribució preromana, de manera que quedava oberta la possible filiació romana, que molt més endavant deixaria clarament esbossada.³⁵ Ara bé, no va ser fins una vintena d'anys després de la desaparició de Serra-Ràfols que va quedar definitivament ratificada.³⁶

L'exploració de la primitiva muralla gironina va ser un pas important en el camí que portava Serra-Ràfols de la prehistòria cap a l'iberisme i la romanitat, en el qual va ser també significada la següent escala a Badalona. Les descobertes que s'hi feren serviren per reforçar la seva atenció cap als recintes emmurallats de l'antiguitat i extreure de la seva observació la coneixença del procés de conquesta i domini del país per Roma. Les excavacions que va conduir en els anys 1934-1935 a Badalona amb motiu d'unes obres d'urbanització posaren al descobert, accidentalment, un tram de la muralla de la ciutat romana, amb una porta defensada per una torre que va datar al principi en el segle II aC i que ara se situa cap al començament de la centúria posterior. Les característiques constructives d'aquesta fàbrica, tinguda per més pròxima a l'arquitectura indígena que a les fàbriques genuïnament romanes, el portaren a considerar que per alçar-la «els dominadors empraren la mà d'obra indígena» en una fortificació «dels primers temps de la conquesta [...] anterior a l'establiment de la seguretat interior i de la pau romana».³⁷

Després d'aquest treball, no va ser fins l'any 1959 que a Barcelona va tornar a encarar-se a les defenses d'una ciutat de l'antiguitat, encara que aquest cop l'enorme envergadura i importància de la muralla va significar un excepcional canvi d'escala en la recerca. La modificació de la conjuntura arqueològica de la ciutat i l'interès que per la matèria sentia li facilitaren dedicar-s'hi gairebé de forma monogràfica durant la darrera dècada de la seva activitat professional. Hi va consagrar notables estudis, en els quals les va prendre com a motiu de reflexió sobre la història de la ciutat romana o sobre una panoràmica arqueològica més general. En aquest darrer sentit destaca l'assaig esmentat de 1965 sobre els re-

35. Josep de C. SERRA-RÀFOLS, «Els orígens de les fortificacions», a *Els castells catalans*, vol. I, Barcelona, Rafael Dalmau Editor., 1967, p. 25.

36. Josep M. NOLLA, «Gerunda: dels orígens a la fi del món antic», *Fonaments* 7 (1988), p. 69-108.

37. Josep de C. SERRA-RÀFOLS, «Excavaciones en Baetulo (Badalona) y descubrimiento de la puerta N. E. de la ciudad», *Ampurias* (Barcelona), 1 (1939), p. 274.

cintes murats protohistòrics o el d'un parell d'anys posterior, on el repàs que fa de les fortificacions ibèriques, colonials i de l'Imperi romà presents al Principat va servir de prolegomen a una extensa enciclopèdia dedicada als castells feudals catalans.

LA MURALLA ANTIGA DE BARCELONA SEGONS SERRA-RÀFOLS

Com s'ha dit més amunt, quan Serra-Ràfols va fer-se càrrec de l'exploració de l'antiga muralla barcelonina exercia la delegació de Barcelona del Servicio Nacional de Excavaciones Arqueológicas espanyol. D'ençà de l'any 1955 aquest organisme substituïa la Comisaría General de Excavaciones Arqueológicas que havia creat el govern rebel del general Franco el 1939 just abans de la seva victòria militar. Primer de les seves característiques a l'àmbit espanyol, aquest organisme va imposar-se aviat a la Catalunya ocupada dins de l'ofensiva nacionalista contra el país, en tant que es féu servir per anul·lar l'organització independent que en aquest camp existia des de feia més de dues dècades, encapçalada per Bosch-Gimpera. Tot i que la natura política de la imposada Comisaría es trobava als antípodes de les conviccions catalanistes i demòcrates de Serra-Ràfols, resulta que aviat s'hi va trobar treballant perquè, escapçades les seves expectatives professionals dins els àmbits acadèmics, especialment l'universitari, a causa precisament de les seves posicions, va haver de refugiar-se en un organisme administratiu de rang menor on esquivar les represàlies. No pas completament, perquè la seva incorporació a la Comisaría no fou impune, sinó que aquesta possibilitat de continuar l'exercici de l'arqueologia va significar-li haver de marxar expatriat a Extremadura uns quants anys. Passat un lustre va poder tornar a treballar al Principat, quan els canvis en la conjuntura local coincidiren amb una modesta relaxació del règim, de resultes de la victòria aliada de 1945.

Com tants altres dels qui formaven part de la societat derrotada que restaren al país, Serra-Ràfols, en tant que partícip dels valors catalanistes, republicans i humanistes sobre els quals s'havien abatut les forces vencedores, va haver de cohabitar amb perícia i enteresa amb la repressió i les imposicions del règim dictatorial. Cal tenir ben present que la personalitat de l'arqueòleg s'havia format en la pròdiga i lliure atmosfera viscuda per la societat catalana durant les quatre primeres dècades del Nou-cents, de la qual era un producte ben característic. Dins d'aquest ambient dinàmic i enriquidor, fou un actiu partícip del procés pel qual l'arqueologia va

constituir-se en una disciplina intel·lectualment sòlida, renovadora del panorama cultural i preeminent en la formulació del discurs històric. En concret va formar part destacada de la primera generació d'arqueòlegs professionals que, dotats de formació universitària en filosofia i lletres, van sorgir sota l'ègida de Bosch-Gimpera i van poder-s'hi dedicar laboralment. Els seus membres s'enquadraren en les noves institucions de recerca i custòdia arqueològica que llavors es constituïren i que ells mateixos ajudaren a configurar, conforme al programa estatista i cultural del catalanisme que va poder-se desplegar sota els règims monàrquic i republicà espanyols del primer terç del Nou-cents.

El paper que enmig d'aquest procés hi va fer la família Serra és ben significatiu de l'ascensió social propiciada pel dinamisme català del tombant dels segles XIX-XX. En dues generacions aquesta família va deixar l'estament menestral i per la via meritocràtica va arribar a pertànyer al grup d'intel·lectuals i professionals més qualificats. El pare de Serra-Ràfols fou el primer que va accedir a uns estudis superiors que li permeteren deixar la tradició d'ofici de la família per llicenciar-se en filosofia i lletres. Primer va dedicar-se a la docència en l'ensenyament secundari oficial, la qual cosa va portar-lo a ocupar diferents destins a Maó i Girona, per arribar a regentar més tard un col·legi privat a Barcelona. Aquí varen estudiar a la universitat els seus dos fills, Elies i Josep, que, encarrilats també en els estudis de filosofia i lletres, accedirien a un graons acadèmics superiors al pare.

El més gran es va doctorar el 1925 i l'any següent va obtenir a la càtedra d'Història de la universitat canària de La Laguna, on va professar tota la seva vida. El germà petit va orientar-se cap a la prehistòria pel mestratge de Bosch-Gimpera, que va seguir poc després que aquest va obtenir la càtedra d'Història antiga i medieval universal el 1916. Dedicat de ple a l'arqueologia des dels primers anys del decenni següent, va incorporar-se als serveis tècnics provincials l'any 1925 en plena dictadura de Primo de Rivera. Un cop instaurat un govern autònom català amb l'adveniment de la República, va incorporar-se a la nova administració en ser-li adscrits els serveis provincials i, així, va integrar-se en el projecte de Museu d'Arqueologia de Catalunya que dirigia el mateix Bosch-Gimpera. L'any abans de la seva inauguració, que fou el 1935, hi figurava adscrit com a conservador mentre, simultàniament, exercia de professor auxiliar a la Universitat Autònoma, el curs 1934-1935.³⁸

38. Vegeu la nota 27, p. 5.

En aquella hora de gran turbulència, quan, enmig d'amplis moviments socials, la dinàmica catalana s'avançava i s'allunyava progressivament de l'Espanya dominadora i regressiva que, també dins la República, maldava per imposar-se, Serra-Ràfols va prendre consciència i posició política en sintonia amb aquests aires tumultuosos. En els darrers temps del regnat d'Alfons XIII el trobem entre els signataris del manifest de constitució formal del partit Acció Republicana, fet públic el març de 1930, i el maig següent figura com a vocal en el seu consell central.³⁹ De tota manera podria ser que hi participés d'abans, perquè aquest nou partit que volia aglutinar el catalanisme esquerrà s'havia creat, de fet, dos anys enrere però de forma clandestina sota el règim dictatorial de Primo de Rivera. Poc més endavant va col·laborar amb l'efímer i poc reeixit Partit Nacionalista Català, que fou una formació constituïda el 1932 per encarrilar parlamentàriament les posicions independentistes, fins aleshores molt reticents a prendre aquesta via. A *La Nació Catalana*, portaveu del partit, hi va participar amb contribucions d'anàlisi política, com la que descrivia l'esperit «colonial» que el professorat adscrit a la Institución Libre de Enseñanza exhibia dins la universitat catalana.⁴⁰ Finalment aquesta organització va afegir-se al procés que va portar a fundar de nou Estat Català el juny de 1936 per esdevenir la formació capdavantera del separatisme o independentisme del Principat.

Per fortuna ningú va recordar aquestes seves posicions polítiques o, més probablement, es varen voler ignorar deliberadament quan, per recuperar la feina de la qual havia estat apartat amb l'ocupació franquista de Barcelona el gener de 1939, va haver de patir un procés i contornar l'acatament amb el silenci resistent. No es pot oblidar que l'ofensiva de l'ocupant va fitar totes les institucions catalanes i en la seva escomesa tampoc va ignorar el Museu d'Arqueologia, que fou reduït i adscrit a l'àmbit provincial de Barcelona, perquè dins d'aquesta ofensiva havia estat instaurada de nou la vella Diputació, d'encuny monàrquic i centralista. Aquesta va fer-se també amb l'extingit Servei d'Excavacions i Arqueologia del govern català, llavors disminuït i anomenat Servicio de Investigaciones Arqueológicas. Per poder-hi seguir treballant, a Serra-Ràfols, com a

39. Montserrat BARAS, *Acció Catalana (1922-1936)*, Barcelona, Curial (Biblioteca de Cultura Catalana, 53), 1984, p. 50 i 252.

40. Félix CUCURULL, *Panoràmica del nacionalisme català*, París, Edicions Catalanes de París, 1975, vol. VI, p. 84 i 359-360.

tota la resta del personal, li va caldre passar un procés qualificat de «depuració» i executat per un jutjat militar especial.

En l'al·legat que va haver d'efectuar en defensa pròpia per esquivar la repressió posava l'èmfasi en la neutralitat de la seva activitat professional. La mateixa argumentació fou seguida en els avals que li va caldre recaptar de persones addictes al nou règim. Només així va poder ser admès novament com a funcionari i ho fou sense sanció, el desembre de 1939. Tanmateix, en l'informe polític que acompanyava la seva causa i que emanava del partit únic de la Falange es feia constar que era «indiferent» envers el «gloriós moviment nacional» i no s'ignoraven les seves «idees catalanistes». El redactor de l'expedient, en una aparent contradicció amb aquesta darrera remarca, considerava que ell i d'altres quadres del Museu eren «de filiació dretana en major o menor grau i satisfets o alleugerits pel triomf franquista». Unes afirmacions gens compatibles, en realitat, amb l'independentisme democràtic que professava, i que només s'expliquen per una implícita voluntat condescendent de l'informador, Epifani de Fortuny.⁴¹

Tanmateix, Serra-Ràfols va restar poc temps al Museu Arqueològic, que d'ençà de la presa de la ciutat per l'exèrcit franquista era regit pel falangista Martín Almagro, arribat i col·locat per les forces d'ocupació en lloc de l'exiliat Bosch-Gimpera. La sorda enemistat sorgida entre el conservador i el nou director portaria el primer a l'òrbita del gran rival del segon, el també falangista Julio Martínez Santa-Olalla. Aquests dos factòtums de l'arqueologia del nou règim nacionalista pugnaren llargament i de forma notòria per la primacia en el camp espanyol, en un combat que mobilitzaria i afectaria les xarxes clientelistes de col·laboradors de les quals ambdós disposaren. Martínez Santa-Olalla era el màxim responsable de la Comisaría General de Excavaciones Arqueológicas que llavors s'acabava de crear segons el seu projecte, i dins del nou organisme va acollir Serra-Ràfols. La primera feina que li va proporcionar va ser una mena de desterrament a Extremadura, com s'ha dit abans. Allà va actuar de comissari director dels treballs arqueològics del «plan nacional» a Mèrida, una responsabilitat exercida entre els anys 1942 i 1945 i que va portar-lo a aprofundir la seva dedicació a l'arqueologia romana.

41. Francisco GRACIA, «La depuración del personal de Museo Arqueológico de Barcelona y del Servicio de Investigaciones Arqueológicas después de la Guerra Civil (1939-199)», *Pyrenae* (Barcelona), 33-34 (2002-2003), p. 318 i 320.

Aquesta etapa de confinament es va concloure amb el retorn a l'activitat catalana, facilitada, com s'ha apuntat més amunt, pel nou context polític de relativa relaxació del règim per adaptació a la victòria aliada i, més concretament, de resultes d'haver estat Almagro apartat de la comissaria arqueològica barcelonina, a instàncies de Martínez Santa-Olalla. La victòria d'aquest darrer, en un episodi més de la seva prolongada pugna, li va permetre imposar el 1946 en el comissariat de Barcelona Epifani de Fortuny i de Salazar, baró d'Esponellà. Es tractava d'un conegut pròcer d'extracció carlina i no bel·ligerant contra el catalanisme que, precisament, havia estat avalador en el procediment de «depuració» de Serra-Ràfols.⁴² Sota la seva empara aviat va començar a treballar en l'àmbit provincial i això el va portar el mateix any 1946 a emprendre la seva primera excavació dins del terme de Barcelona, a les sitges del Port o de la via de Magòria al peu de Montjuïc, en una actuació que malauradament va deixar, en la pràctica, inèdita.

Les conseqüències d'aquest important treball foren molt notables en la seva trajectòria. Per una banda el portaren a aprofundir en els orígens de la ciutat, alhora que orientaren cap a Barcelona la seva responsabilitat arqueològica, en un camí en el qual va fer un nou pas anys després, quan el gener de 1950 fou nomenat comissari local per Barcelona.⁴³ Tanmateix, com s'ha comentat, l'imperi que sobre el camp arqueològic exercia Duran i Sanpere des de l'Ajuntament barceloní li feia la tasca ben difícil. Tant és així que no va ser fins a la jubilació el 1957 d'aquesta eminent figura de la cultura cívica barcelonina que Serra-Ràfols va poder participar de la recerca en la ciutat romana emmurallada. Aquest àmbit, reduït i considerat la quinta essència de l'arqueologia urbana, va esdevenir en la pràctica exclusiu de l'elit professional, mentre que la resta del territori barceloní era compartit entre arqueòlegs i grups d'afeccionats més o menys qualificats.

Abans s'han comentat les notables conseqüències que la retirada de Duran i Sanpere de la direcció de l'Institut Municipal d'Història va tenir dins del panorama cultural de la ciutat. Són uns canvis que posen en evidència fins a quin punt personalitats ben marcades, com ho fou la seva, arriben a modelar les organitzacions que encapçalen, i en quin alt grau també la forma que els donen pot esdevenir fràgil un cop arribada la seva absència. En suma, una remarca que

42. Vegeu la nota 40, p. 321.

43. Vegeu la nota 21, p. 147.

fa ben evident com les individualitats condicionen les organitzacions i fins on són fal·laces les visions antihumanistes que les volen convertir en cossos impersonals, suma d'individus intercanviables com peces mecàniques. Segons això la seva activitat institucional estaria totalment desvinculada del caràcter dels seus membres, convertits en irrellevants. Com que això mai no és així, l'Institut Municipal d'Història que havia creat i regit d'ençà de 1943 va quedar profundament desballestat quan va marxar. Precisament era aquí on des dels seus orígens estaven inscrites «les investigacions arqueològiques quan fos el cas».⁴⁴ Això vol dir que fins aleshores aquestes s'entenien tan sols a manera d'activitats esporàdiques i no es consideraven mereixedores d'un aparell permanent i específic.

Les tensions en la retirada de Duran i Sanpere es varen resoldre amb una divisió de les funcions de l'Institut Municipal d'Història entre diferents plataformes que existien i amb l'aparició de nous agents. La tardor del 1959 fou segregat de l'Institut municipal el Museu d'Història, que va passar a ser dirigit per Frederic Udina i Martorell amb la responsabilitat afegida de les activitats arqueològiques.⁴⁵ Ell mateix ho va explicar molt temps després i amb cert disgust.

Les cruels normes administratives arribaren també al malaguanyat inspirador de tantes tasques arqueològiques, Duran i Sanpere, car el juny del 1957 li vingué la jubilació i aleshores les tasques arqueològiques quedaren deslligades de l'Arxiu Històric, d'on varen ser bandejades i tretes totes les restes arqueològiques que hi havia i que acuradament va recollir el Sr. Serra Ràfols; mercès a l'entusiasme d'aquest insigne arqueòleg es pogueren continuar les recerques sobre la Barcelona romana, fins que a la fi del 1959 ens férem càrrec del Museu d'Història, que heretà la brillant executòria arqueològica que ens havia deixat el Sr. Duran. La tasca portada a terme pel Sr. Serra i Ràfols que fou molt fecunda i la col·laboració que prestà al Museu d'Història des del 1959 [...] definitiva.⁴⁶

És a dir que durant la interinitat la figura del delegat del Servicio Nacional de Excavaciones havia pres força i s'havia afermat d'acord amb el nou director del Museu d'Història.

44. Vegeu la n. 22, p. 27.

45. Frederic UDINA, «Presentación», *Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad* (Barcelona), 1 (1960), p. 7-10; i vegeu la n. 22, p. 27-29.

46. Frederic UDINA, *Cinquanta llargs anys d'arqueologia barcelonina (a través de l'actuació municipal)*, Barcelona, Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi, 1980, p. 22-23.

Aquests moviments portaren finalment Serra-Ràfols a l'exploració de la ciutat romana, de la qual cal no oblidar havia quedat exclòs el 1946. Llavors havia fracassat una maniobra per fer-se'n càrrec i debilitar la posició de Duran i Sanpere, com s'ha comentat abans. El fet és que amb la jubilació de Duran i Sanpere la situació de Serra-Ràfols al capdavant de la delegació local del Servicio Nacional de Excavaciones en feia un privilegiat successor en arqueologia. Així va ser, i a principi del 1958 fou nomenat per l'ajuntament «director encarregat» dels treballs arqueològics. Un primer pas, encara inestable, en la conflictiva successió però que va afermar-se l'any següent amb la cessió de competències municipals en favor seu i en forma de pacte institucional, almenys implícit, amb el director del Museu d'Història, que des d'aquest organisme li donava aixopluc i projecció.

Durant el primer any d'activitat municipal, el 1958 va dedicar-se a organitzar els treballs d'arqueologia d'acord amb els serveis municipals i a enllestir empreses que el seu predecessor tenia en marxa, com l'excavació endegada un parell d'anys enrere a la necròpoli romana de la plaça Vila de Madrid. El mes de setembre del mateix 1958 va participar a Roma en el setè Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica amb una contribució de divulgació i reflexió sobre «l'exploració d'una ciutat antiga sota una gran ciutat moderna: *Barcino*-Barcelona», amb la qual es donava a conèixer a la comunitat científica internacional la nova línia d'actuació que pensava emprendre.⁴⁷ A part d'aquesta funció de propaganda, l'estada romana també devia aprofitar-la per conèixer experiències locals en arqueologia urbana de cara a la seva aplicació a Barcelona.

D'aquests primers temps que l'introdueixen en l'arqueologia de la ciutat romana i els problemes d'agençament dels seus vestigis en destaca molt especialment la presa de posició respecte als vestigis de l'aqüeducte de la torre de l'Ardiaca. De resultes d'aquesta qüestió va elaborar un informe el 1958 a l'arquitecte en cap de l'Agrupació d'Edificis Municipals, Adolf Florensa, on exposava els seus criteris respecte a la restauració. Per donar sentit als pobres i inexpressius fonaments d'una arcada de l'aqüeducte posats al descobert per les obres d'urbanització de l'avinguda de la Catedral, va plantejar d'alçar l'arcada perduda a manera de còpia literal d'aquella que es conserva en peu i es troba integrada a la torre. Aquesta proposta va ser seguida al peu de la lletra i l'arcada inexistente va

47. Exposició presentada amb el títol «L'exploration d'une ville ancienne sous une grande ville moderne: *Barcino*-Barcelona» i llegida el dia 9 de setembre de 1958, segons ressenya a *Atti del settimo Congresso Internazionale di Archeologia Classica*, Roma, 1961, vol. 3, p. 345.

alçar-se completa posant per davant el valor didàctic i cívic de la reconstrucció a la conservació intacta d'uns míseros vestigis. Aquests, per si mateixos, poc podien aportar a la creació monumental en què va consistir la urbanització de l'avinguda. No es pot deixar de consignar a més que l'informe s'oposava fermament al dictat arquitectònic imperant de restaurar les pèrdues de pedra amb obra nova de maó vist, a fi de fer-les evidents, i proposava des del rigor arqueològic la reconstrucció mimètica de l'aparell antic.⁴⁸ El seu punt de vista arqueològic, però, no va aconseguir calar gens i no fou adoptat ni aleshores ni després, i sempre ha imperat el criteri arquitectònic de diferenciació manifesta, ja sigui amb obra vista o amb altres recursos més contemporanis.

Tot i ser l'antiga muralla un cobejat objectiu de Serra-Ràfols i que l'informe comentat fou una passa notable en aquesta direcció, el cert és que no va poder-hi accedir de forma fàcil ni immediata. Fins aquell moment es trobava sota la competència exclusiva dels arquitectes municipals que tenien cura de la seva restauració, en un procés que sols esporàdicament s'acompanyava d'exploració arqueològica. La superació que pretenia d'aquest estat de coses només fou possible després d'un significatiu conflicte a l'entrada de 1959. El motiu de la topada foren les obres d'ampliació del Museu Frederic Marès que s'estaven fent en dues cases de veïns del carrer de la Tapineria, bastides en el segle XIX sobre fonaments de la muralla.⁴⁹ El projecte de l'arquitecte Joaquim Ros de Ramis «no comportava, per absurd que sembli, cap excavació, i únicament hom pensava adaptar la línia de les noves edificacions a les de la muralla». Per bé que els vestigis presents no eren «gran cosa més que els fonaments», a Serra-Ràfols li va semblar que es presentava «per primera vegada, en els temps actuals, la possibilitat de buidar metòdicament aquests fonaments».⁵⁰ Hi va veure la possibilitat

48. L'escrit porta una data que per la personalitat del seu autor no pot ser gens innocent; es tracta del 14 d'abril, és a dir, la de l'aniversari de la proclamació de la República només vint-i-set anys abans. L'informe i la resta de documentació oficial que dóna notícia de la seva activitat municipal el 1958 es troben a la caixa 3 *Barcelona* del fons J. de C. Serra-Ràfols, Arxiu IEC. L'arquitecte Adolf Florensa expressava l'any següent que la reconstrucció s'havia fet amb «fins didàctics» en la seva contribució al I Congrés Nacional d'Urbanisme celebrat a Barcelona el novembre de 1959 i divulgada en separata multicopiada amb el títol *El urbanismo y los monumentos arqueológicos*, p. 10.

49. Ernest ORTOLL, «Notes per a la història de l'edifici del Museu Frederic Marès (1948-1998)», *Quaderns del Museu Frederic Marès* (Barcelona), 2 (1999), p. 98-103.

50. Josep de C. SERRA-RÀFOLS, «Algunes remarques sobre les excavacions arqueològiques», *Ausa* (Vic), vol. 4, núm. 45 (1963), p. 410.

de recuperar peces d'escultura i arquitectura, segons la constatació secular que la construcció contenia entre el material de reble un bon nombre d'elements d'anteriors fàbriques i monuments. L'encert de la conjectura va proporcionar immediatament espectaculars troballes, però també va servir per imposar amb gran autoritat la seva nova i, sens dubte, insegura potestat arqueològica en detriment de la competència corporativa dels arquitectes restauradors.

L'episodi va creure'l prou important, com de fet va ser, per voler-lo deixar ben reportat en tots els seus replecs no gaires anys després.

Per una banda no hi havia cap acord oficial d'excavació, ni havia estat sol·licitat el permís corresponent per a fer-la, i com he dit, cap excavació no era prevista en el projecte aprovat i que hom portava ja a terme. Els arquitectes que dirigien les obres, malgrat llur evident interès, en llur qualitat de funcionaris municipals, no es sentien gaire disposats a prescindir dels propis projectes, aprovats per la superioritat, i, sense acord previ d'aquesta, de tirar pel camí dret, i començar l'excavació, ja que la resolució del cas era urgent, i la primera cosa que calia fer era aturar el treball en curs i sotmetre la futura obra als resultats de les excavacions. Per la meua banda, si per la meua qualitat de delegat del «Servicio Nacional de Excavaciones Arqueológicas» podia realment aturar es obres per un curt temps, tenia poca base legal, per a fer-ho, ja que res no es destruïa en els treballs en curs i únicament s'enterrava, encara que fos sota voluminoses construccions noves [...] Fou gràcies a la intervenció decisiva d'una persona de gran cultura, i, bé que aliena als estudis històrics, afectada ja pel «malefici» del «virus arqueològic», l'executor dels treballs senyor Francesc Closa i Alegrat, que es pogué tirar per aquell camí dret [...]. El senyor Closa, accedint al meu propòsit, prengué sobre seu la responsabilitat administrativa i econòmica dels treballs, i en aquestes condicions el mes de març de 1959, data que assenyala una fita en l'estudi de la Barcelona romana, s'emprengué la primera cata a la torre número 8 de la muralla, sota la casa número 37 de la Tapineria, que encara s'havia d'enderrocar. Després els fets són prou coneguts [...].⁵¹

Parlant de fets coneguts, Serra-Ràfols feia referència a les excepcionals troballes escultòriques efectuades a partir de l'entrada de 1959 i que tanta repercussió ciutadana tingueren, com prou posa en evidència la premsa del moment.⁵²

51. Vegeu la n. 49, p. 411.

52. En són bona mostra la portada del *Diario de Barcelona* del dia 14 de març de 1959 amb una fotografia a tota planta de Joaquim Brangulí de la testa atribuïda a l'emperador Antoni Pius,

L'objectiu que s'havia proposat d'explorar la muralla va començar a fer-se realitat cap a novembre de 1958, quan va emprendre l'excavació dels seus vestigis al carrer de la Tapineria, entre la baixada de la Canonja i la plaça de Ramon Berenguer III. El febrer de l'any següent, a l'alçada de les finques números 35 i 37 d'aquest carrer, que corresponien a l'ampliació del Museu Frederic Marés, «en els fonaments posats al descobert [...] es veia que hi havia incorporats al morter fragments de cornisa, tambors de columna i altres elements arquitectònics. Encara que per a un arqueòleg sempre resulta desagradable, i fins penós, de destruir una obra antiga [...] en aquest cas calia destruir totalment per a estudiar-lo». Per aquest motiu va prendre la determinació de no deixar d'explorar l'intern de la muralla, que de fet no era estrictament necessari, atès que l'obra nova projectada aquí s'hi sobreposava però no n'afectava la integritat. La fortuna d'aquesta manera de procedir va ser immediata i, just iniciada l'exploració del massís de la fàbrica a la torre número 8 de la finca número 37, entre els mesos de febrer i març, es posaren al descobert un nombre elevat de fragments arquitectònics, capitells, peces esculpturades de monuments funeraris, ares i la peça més destacada, un tors de Diana d'excel·lent factura en marbre blanc. Si aquesta escultura havia aparegut el dia 5 de març de 1959, set dies després es trobava a la veïna torre número 11 l'excel·lent testa, també de marbre, atribuïda llavors a l'emperador Antoní Pius, barrejada també entre elements d'epigrafia funerària i peces arquitectòniques, així com una altra testa singular, localitzada immediatament, el dia 20 del mateix mes, i que va identificar-se amb el retrat de Faustina Menor, filla d'Antoní Pius i esposa de Marc Aureli.⁵³

Totes aquestes troballes foren «un cas especialíssim» en tant que foren obtingudes mitjançant l'ús del martell pneumàtic en l'excavació, un procediment singular per la seva aparent brutalitat que enorgullia i alhora obligava Serra-Ràfols a estendre's en justificacions per donar compte de l'ús d'un instrument

i l'article monogràfic sobre la troballa, a doble pàgina i àmpliament il·lustrat, d'Agustí DURAN I SANPERE, «La Barcelona romana reaparece», *Destino* (Barcelona), XXIII, núm. 1.136 (16 de maig de 1959), p. 34-35.

53. Josep de C. SERRA-RÀFOLS, «Las excavaciones de la muralla romana en la Tapinería», *Zephyrus* (Universidad de Salamanca), x (1959) p. 129-141, xxi làm. Text pràcticament idèntic a la comunicació del mateix títol presentada al I Congrés Nacional d'Urbanisme celebrat a Barcelona el novembre de 1959. Hi ha exemplar multicopiat al fons J. de C. Serra-Ràfols. Arxiu IEC (Inventari Prevosti: Arxivador 6/3, Carpeta *Las murallas romanas de la ciudad. Murallas de Barcelona*).

tan inusual com rotund. La decisió l'explicava per «l'extrema duresa del nucli i el gran volum a desfer» de la muralla, encara que

en el moment de començar la tasca ho vàrem fer amb una certa repugnància, en la creença que seria difícil de salvar cap peça lítica sencera, i disposats a substituir-lo per les eines ordinàries [...] però vàrem veure que els martells pneumàtics, a les mans d'obriers acostumats a llur maneig i convenientment alliçonats i curiosos, realitzaven un treball meravellós.

En aquest sentit s'entretenia a detallar el difícil control de la percussió que en realitat oferia la feina amb l'instrumental manual, tot contraposant-la al ferreny domini que havia pogut obtenir-se amb l'eina mecanitzada, i per confirmar-ho assegurava que «n'hi ha prou d'examinar les dotzenes de peces tretes per a observar llur estat de conservació i els danys petitíssims que han sofert».⁵⁴

Serra-Ràfols va prosseguir aquesta mena de treballs impel·lit i entusiasmat pels brillants resultats, i emportat també per la repercussió ciutadana i sobretot pel concurs que davant d'això va rebre de les autoritats municipals, expressat especialment pel mateix alcalde Josep M. de Porcioles.⁵⁵ Entre els anys 1960 i 1966, o potser encara fins el 1967, va fer excavacions al sector oriental de la muralla antiga, des de la plaça de Ramon Berenguer III fins a la baixada de Caçador. D'aquest tram els resultats més especialment significats, escultòrics i epigràfics, es donaren a les torres número 23, 24 i 26. A banda de la murada, durant els mateixos anys, també va efectuar prospeccions o sondatges a d'altres indrets. Així, va supervisar els moviments de terres a l'inici dels treballs d'ampliació amb l'edifici Novíssim de la Casa de la Ciutat a la plaça de Sant Miquel, o l'obertura de rases als carrers dels Brocaters i del Veguer i a la Baixada de Santa Eulàlia a la banda de ponent de la muralla antiga el 1966. Tanmateix, aquestes foren operacions secundàries i pobres en transcendència, mentre que el gros del seu treball

54. Vegeu la n. 49, p. 405.

55. En aquest sentit, l'alcalde no desaprofitava l'ocasió que les excavacions de la muralla de la Tapineria li servien per exhibir davant dels alts dignataris franquistes el dinamisme cultural del consistori, i així va portar-hi l'abril de 1959 i el maig de 1960, en visita oficial, els ministres espanyols de Governació i Informació i Turisme, respectivament, guiats sempre per Serra-Ràfols, acompanyat dels arquitectes municipals responsables de l'actuació i d'altres personalitats, com reportaren les notícies de *La Vanguardia española* (Barcelona) del dia 26 d'abril de 1959, p. 21 i del dia 12 de maig de 1960 p. 5.

fou sempre dedicat a la fortificació romana. En tota ella va seguir els mateixos principis i procediments que s'han descrit abans, i que resumia així: «buidar sistemàticament l'interior del mur, fins als seus fonaments, tot conservant els seus paraments externs». No es tractava d'una manera de procedir gratuïta o simplement dictada per una pruija professional, sinó acordada escrupolosament amb la finalitat que perseguia i que no s'estava de posar de manifest dient que «aquest treball tenia per objecte, tant o més que l'estudi de l'estructura de la muralla, per a la qual cosa n'hi hauria hagut prou amb fer-ne algunes seccions transversals, recuperar les peces artístiques que els seus constructors hi havien tirat barroerament enmig del morter que forma el seu nucli intern».⁵⁶

La declaració precedent només és simple en aparença i, per contra, condensa excepcionalment bé la grandesa i les limitacions de la recerca de Serra-Ràfols a la vella muralla. Cal convenir que, d'acord amb l'orientació que va donar als treballs, s'hi va aplicar com si es tractés d'una peça arquitectònica única i prou ben coneguda per no demanar de nou reconeixement històric ni constructiu. De no ser així s'hauria dirigit a examinar-ne la morfologia i la cronologia, però se'n va abstenir a plena consciència. Potser el fet de no aprofundir-hi va tenir força a veure amb el fet que quan Serra-Ràfols va iniciar la seva actuació la muralla acabava de ser descrita i estudiada monogràficament des de punts de vista concordants per Albert Balil. Aquest arqueòleg hi veia també una obra homogenia de la segona meitat del segle III i donava per bona la tesi presentada per Carreras i Candi, que la tenia per alçada a conseqüència d'un atac bàrbar esdevingut cap a l'any 260. Els consens en aquest sentit era ple entre ambdós estudiosos i la suma de les seves aportacions encara el féu més extens i sòlid.

Davant l'absència d'esquerdes de dubte en aquest parer, la investigació arqueològica projectada a la vella muralla havia de tenir altres sentits. Serra-Ràfols li va conferir el de la recuperació dels elements d'una Barcelona antecedent d'època de l'alt imperi, els vestigis escultòrics, arquitectònics o epigràfics fets servir de simple material de construcció. Es tractava, per tant, d'explorar-la amb un neta finalitat extractiva, és a dir, la d'una cerca d'objectes interessada en el seu valor individual i separat del dipòsit del qual formaven part. Per tant passava per alt la reconeixença arquitectònica de la muralla, així com el context arqueològic precis d'on sorgien les peces, i només atenia al caràcter de cadascuna.

56. Vegeu la n. 10, p. 129.

L'estudi d'aquests elements, en tant que procedents de la ciutat caiguda, el tenia per un procediment idoni per reconèixer la Barcelona de l'alt imperi suposat la seva entera devastació per l'atac bàrbar. Per tant, només una forma així indirecta podia aportar llum, encara que molt dèbil, a una ciutat que es tenia per completament desapareguda i arqueològicament inabastable en si mateixa. En aquest punt cal observar que llavors, a final de la dècada de 1950, el to de l'arqueologia clàssica al país difícilment imaginava que, més enllà de l'exploració de grans conjunts monumentals, tot el teixit urbà pogués ser objecte d'atenció sistemàtica i resultar d'excavacions regulades sota d'un nucli actiu, ni tampoc aquestes eren previsibles encara dins la dinàmica cultural ciutadana.

Com s'ha vist, Serra-Ràfols no va dirigir la recerca arqueològica sobre l'antiga muralla a desgranar el seu procés constructiu o a conèixer la seva forma pròpia i original, sinó que va fer-ne un mitjà d'aproximació a la ciutat de l'alt imperi. Un propòsit que va quedar força aviat superat i arraconat per nous plantejaments i vies d'exploració arqueològica. La renovació va venir per dos camins. Un, per la progressiva atenció pel teixit urbà i la revisió d'antigues intervencions que en podien informar i que va fer possible testimoniar *in situ* vestigis de la ciutat altimperial.⁵⁷ L'altre, per la recuperació de les observacions del seu predecessor Duran i Sanpere, que havia assenyalat la dualitat de la muralla per la presència d'una obra anterior a l'atribuïda al segle III i que intuïa pròxima a la fundació de la ciutat romana.⁵⁸ D'aquesta manera, l'interès per la muralla va agafar una altra orientació i l'exploració de la ciutat de l'alt imperi va prendre cos per ella mateixa. En aquest procés, la línia indirecta de recuperació de materials antics es va estroncar en cessar l'activitat arqueològica del seu impulsor, a la fi de la dècada de 1960. D'aleshores ençà mai més no s'ha practicat, potser per l'alt impacte i la despesa que representa, però també perquè l'operació de restauració de la muralla on s'imbricava aviat va fer-se anacrònica urbanísticament i arquitectònicament parlant i va estroncar-se. Les poques obres a la muralla que han seguit després han derivat majoritàriament en simples actuacions decorati-

57. Albert BALIL, *Colonia Iulia Avgvsta Paterna Faventia Barcino*, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Instituto Español de Arqueología, 1964.

58. Entre els diferents llocs on es troba exposada aquesta observació hi ha Agustí DURAN I SANPERE, «El Instituto Municipal de Historia de Barcelona a través de sus primeros cuarenta años (1917-1957)», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* (Barcelona), xxvii (1957-1958), p. 23.

ves sobre una fàbrica antiga que la ignoren solemnement i, per tant, no veuen la necessitat d'explorar-la.

LA INCERTA FORTUNA DE L'EXPLORACIÓ DE LA MURALLA PER SERRA-RÀFOLS

Si l'any 1967 Serra-Ràfols havia repassat amb una forta sensació d'epíleg vital l'exploració de la vella muralla,⁵⁹ l'any següent s'encetava una nova etapa per a la recerca arqueològica barcelonina. Moltes coses estaven a punt de canviar, des de l'orientació de la investigació fins als seus mateixos actors, en tant que l'exclusivitat que hi tenien d'ençà de la immediata postguerra els aparells administratius oficials va aflluïxar-se per l'entrada en acció dels instituts acadèmics i la universitat. Una primera actuació en aquest sentit va fer-se a la plaça del Rei el 1961 amb la col·laboració de l'Institut de Prehistòria i Arqueologia de la Universitat barcelonina.⁶⁰ En aquesta mateixa direcció va començar el mes de març de 1968 l'excavació sistemàtica de la plaça de Sant Miquel, però en lloc de fer-ho, com era habitual, amb la Comisaría General de Excavaciones i el Museu d'Història de la Ciutat, que, justament, hi havia emprès unes primeres prospeccions l'any abans, ara el museu ho feia amb la contribució de l'italià Institut Internacional d'Estudis Lígurs de Bordighera, acordada pels respectius directors Frederic Udina i Nino Lamboglia. Aquest darrer, creador de l'institut ligure sota el feixisme, tenia una important ascendència a Catalunya des que el 1947 va entrar a col·laborar a les excavacions d'Empúries, de la mà del seu director, el falangista Martín Almagro.

El lent gir que estava a punt de prendre l'arqueologia barcelonina l'imprimia el nou caire que prenen les actuacions urbanístiques que aquí, com arreu, han estat de sempre el motor i guia dels treballs arqueològics urbans, almenys des de la renovació napoleònica de Roma. El mateix Serra-Ràfols en fou ben conscient i veia en les seves recerques un «exemple molt interessant, referent als temps clàssics, de com uns treballs urbanístics aliens a l'arqueologia poden ésser

59. Vegeu la n. 10.

60. Frederic UDINA, «Campaña de las excavaciones arqueológicas llevadas a cabo por el Museo de Historia de la ciudad de Barcelona en 1961-1962», *Cuadernos de arqueología e historia de la ciudad* (Barcelona), xi (1967), p. 13-14 i 29-30.

aprofitats per obrir un camí a nous coneixements històrics». ⁶¹ La realitat és que, com s'ha apuntat no gaire més amunt, durant del decenni de 1960 va esgotar-se la llarga operació d'obertura i noves connexions de la via Laietana, de la qual havia derivat per línia directa la recuperació i l'excavació de la vella muralla, encetada els anys trenta. Això va portar a encallar la restauració de la muralla i a substituir-la per una altra mena d'operacions urbanístiques que, alhora, comportaren noves formes d'arqueologia urbana.

Més enllà de la casuística concreta barcelonina, l'esllanguiment de l'actuació a la muralla derivava també en el camp arquitectònic en l'arraconament que experimentaven els historicismes i els academicismes davant la creixent hegemonia del moviment modern. Aquest feia possible projectar sobre la ciutat vella edificis i serveis radicalment desentesos de la forma urbana preexistent i, per tant, d'un fort impacte. A Barcelona, els estaments oficials s'incorporaren al moviment de forma entusiasta i manifesta a partir de l'obra pionera de la nova seu del Col·legi d'Arquitectes, alçada entre 1958 i 1962 enfront de l'avinguda de la Catedral. Les noves formulacions s'aplicaren immediatament a l'ampliació de la Casa de la Ciutat amb l'edifici Novíssim de la plaça de Sant Miquel. La seva construcció cap als anys 1962-1969 no va comportar, com tampoc l'obra precedent del Col·legi d'Arquitectes, cap excavació prèvia tot i produir-se en zones d'alta importància arqueològica. En el cas de l'edifici Novíssim tan sols va produir-se el 1962 una soma supervisió de l'extracció de terres a l'obertura dels fonaments. Serra-Ràfols, encarregat de la inspecció, ho va descriure queixós en explicar la troballa que s'hi va fer de la testa marmòria d'Agripina. ⁶²

Evidentment, no fou amb una intervenció mancada com aquesta darrera que l'arqueologia urbana va prendre un nou curs, sinó que el pas es va donar un lustre més tard amb motiu de l'excavació de la pròxima plaça de Sant Miquel, planificada justament per evitar una destrucció de vestigis arqueològics com l'ocasionada precedentment. El desencadenant fou l'intent de resoldre la trasbalsadora modernització que experimentava l'antic centre de la ciutat, en la mesura que el seu dinamisme conduïa a una notable congestió automobilística, especialment problemàtica en l'aparcament. Lluny encara de pensar a limitar-lo

61. Vegeu la n. 48.

62. Josep de C. SERRA-RÀFOLS, «Sobre un hallazgo y una publicación reciente», *Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad* (Barcelona), VI (1964), p. 50-51. Sobre l'actuació, vegeu també la n. 59, p. 24-28 i la n. 45, p. 28.

o expulsar-lo, es va proposar d'absorbir-lo amb un aparcament soterrani, especialment dirigit a servir el tràfec que les dependències municipals i, sobretot, l'edifici Novíssim generaven. La llarga i extensa excavació antecedent al pàr-
quing que mai no s'arribaria a fer va esdevenir la principal operació d'aquesta índole executada a Barcelona durant dècades. Amb l'excavació de la plaça de Sant Miquel es va produir el canvi descrit, pel qual s'abandonava la complicitat d'actuació que es donava a la muralla, on arquitectura i arqueologia tingueren per objectiu comú la restauració cívica d'uns vestigis monumentals sota els principis de l'historicisme. Enmig dels nous corrents, l'arqueologia va adquirir una condició diferent en perdre l'aplicació i la complicitat que fins llavors tenia amb l'obra que motivava la seva actuació. A partir d'aleshores es juxtaposaria a unes operacions d'edificació o urbanització de nou encuny i sense preocupació històrica. La manca de connivència cultural feia els objectius de l'arquitectura ben distints de l'arqueologia, si no en obert conflicte amb ella. Això és el que va succeir a la plaça de Sant Miquel, on excavació i projecte urbà col·lidiren de tal manera que deixaren durant un temps un antipàtic rastre d'experiència gens desitjable.

Serra-Ràfols va participar ben poc, gairebé gens, en aquest procés, del qual aviat quedaria apartat. L'inici es troba quan no sense dificultats el Museu d'Història de la Ciutat va encarrilar a la plaça de Sant Miquel unes primeres prospeccions el 1967 que, com s'ha dit, a partir de l'any següent comptaren amb la contribució de l'Institut Internacional d'Estudis Lígurs. Encara que també hi figurava en la direcció Serra-Ràfols,⁶³ el fet és que no hi va tenir un paper efectiu, sinó que de seguida el pes va correspondre a l'institut italià, representat per l'arqueòloga barcelonina Francesca Pallarès i Salvador. Des d'aleshores i fins l'any 1975 es va seguir treballant en aquest indret amb col·laboracions diverses, i durant tot aquest temps fou el màxim exponent de l'arqueologia urbana. Ho fou en detriment de les actuacions de la muralla, que mentrestant s'esllanguiren i caducaren, sense desaparèixer mai del tot, sinó que prosseguiren amb un caràcter puntual i desarticulat, tal com han arribat fins ara, totalment desorientades i contradictòries entre elles.

La nova formulació de l'arqueologia barcelonina també va significar un canvi substancial en la història urbana de la ciutat romana. Pot considerar-se

63. «Excavaciones arqueológicas municipales en la plaza de Sant Miquel», *La Vanguardia española* (Barcelona), 9 de març de 1968, p. 30.

que la renovació va arribar de l'experiència italiana a l'institut lligur de Francesca Pallarès. A grans trets, va consistir en la reducció de l'interès per les produccions artístiques i monumentals que havia estat preferent fins a l'obra de Serra-Ràfols, que fou substituït per una atenció combinada a la topografia i la ceràmica, en tant que indicadors cronològics i expressions de la vida econòmica. La nova orientació es va presentar com el destil·lat d'aplicar un mètode en l'excavació tingut per innovador i rigorós, que era qualificat d'estratigràfic. Consistia a ordenar la complexitat del registre arqueològic en agrupacions de vestigis que, tot i la seva heterogeneïtat, se suposaven coetanis i eren descrits sota un prisma històric-catastrofista. Per tant, els estrats no atenien a la natura pròpia o la condició dels seus components, i s'equiparaven a etapes històriques que se succeïen segons els ritmes de les commocions conegudes per les fonts escrites, els assalts, les invasions, els imperis, etc. La seva datació es determinava per un coneixement cada cop més afinat de l'evolució tipològica de la ceràmica antiga, i aquest gros avenç donava solidesa a les formulacions que sorgien de l'estratigrafia.

Sota aquests principis, la nova visió de la ciutat romana va entreteixir-se per la combinació de l'excavació de la plaça de Sant Miquel amb la revisió de fonts documentals i notícies monumentals que Francesca Pallarès va confeccionar després de la primera campanya de treballs. A principi de 1969 fou exposada al Museu Arqueològic de Barcelona i el mateix any publicada als quaderns del mateix Museu d'Història, per ser donada a conèixer seguidament des d'una plataforma altament qualificada i d'àmplia difusió en l'ambient especialitzat, com ho era la revista italiana de l'institut lligur.⁶⁴ En aquesta formulació la muralla no només no perdia el paper eminent que Serra-Ràfols li atorgava per al baix imperi, sinó que definitivament, i després d'insegurs intents precedents, es desglossava en dues fàbriques, ambdues romanes per bé que cronològicament distants. La primera d'elles perdia els ressons indígenes que podria haver tingut segons anteriors visions i era atribuïda a l'alt imperi i, en concret, a l'època d'August, quant segons aquesta mateixa tesi s'hauria fundat totalment de nova planta la colònia del mont Tàber. Paral·lelament es desestimava l'existència d'un

64. Francesca PALLARÈS, «Las excavaciones de la plaza de Sant Miquel y la topografía romana de Barcino», *Cuadernos de arqueología e historia de la ciudad* (Barcelona), XIII (1969), p. 5-42 i «La topografía e le origini di Barcellona romana», *Rivista di Studi Liguri* (Bordighera) a. XXXVI núm. 1-3 (1970), p. 63-102. Publicat en traducció catalana a *Cuadernos de arqueología e historia de la ciudad* (Barcelona), XVI (1975), p. 5-56.

poblament romà o romanitzat a Montjuïc i protegit per una muralla, a la qual faria referència la làpida abans esmentada i datada poc abans del canvi d'era. Contràriament, es considera que el text fa referència a la muralla que des de la mateixa fundació tindria la colònia del mont Tàber i que descriuria una planta quadrangular, d'acord amb fragmentaris vestigis interpretats segons exemples coincidents.

També per primer vegada, i això és molt important, es proposava la morfologia de la trama urbana a partir dels vestigis presents de vies i *domus*. Respecte a la muralla, es va creure que l'obra original del moment de fundació hauria estat desmantellada en els quatre angles i aixamfranada, alhora que s'observava que havia estat doblada en tota la resta del perímetre per una nova cinta murada amb potents torres. La datació d'aquest reforç se situava després d'una destrucció de la ciutat pels alams l'any 260 que les fonts literàries no expliciten, però que el dictat històric accepta i que quedava certificada amb suposades proves arqueològiques observades a l'excavació i cronològicament fixades per l'estudi de la ceràmica. Val a dir que en conjunt, i com es pot intuir per la celeritat en la seva presentació respecte a l'arrencada de l'excavació, les tesis combinades de Francesca Pallarès tenien molt més a veure amb una reconstrucció historiogràfica i arqueològica de notícies precedents que no pas amb la informació extreta del registre estratigràfic. No obstant, i com havia fet una dècada abans Serra-Ràfols, els treballs es presentaven científicament avalats per la novetat metodològica del procediment d'excavació. En aquest sentit també cal assenyalar que se silenciaven en bona part i que implícitament censuraven les recerques immediatament precedents, sense que de fet es puguin observar canvis substancials en els procediments d'excavació i inferència.

Així doncs, en els darrers anys de la vida de Serra-Ràfols, en el tombant dels anys 1960-1970, l'arqueologia barcelonina progressava independentment de la restauració i l'excavació de la vella muralla, unes operacions amb les quals ell s'havia identificat fortament. L'exploració que hi havia dut a terme s'havia centrat en la recuperació de peces arquitectòniques, escultòriques i epigràfiques de la «primera ciutat romana», com ell anomenava l'estadi urbanístic de l'alt imperi, precedent a la suposada destrucció de l'any 260. A aquesta ciutat primera havia hagut d'aproximar-se indirectament, sense poder-la excavar i amb l'utilatge que la seva formació li oferia, sobretot, en relació amb les produccions artístiques. Així doncs, pot dir-se que Serra-Ràfols i, en certa mesura, també Albert Balil varen significar el darrer estadi de l'arqueologia monumental i artís-

tica de la Barcelona romana, encetada força segles abans i que va ser progressivament substituïda per una recerca de dedicació més extensiva sobre el registre arqueològic urbà, molt menys dedicada als grans monuments i, sobretot, molt atenta a l'estudi de les ceràmiques com a primordial indicador de la història social i econòmica romana.

Aquesta nova etapa estaria sobretot focalitzada vers el nucli del Tàber i els voltants més pròxims, per causa de la densitat de transformacions urbanístiques que s'hi produïen i la seva alta significació cívica. Per contra, quedarien durant força temps desatesos altres punts d'atenció molt cars a Serra-Ràfols, com els assentaments preromans que envolten el Pla de la ciutat i, especialment, els de la muntanya de Montjuïc. El procés pel qual l'establiment o els establiments d'aquesta muntanya, de ben segur els principals d'època ibèrica dins l'àrea barcelonina, podrien haver-se romanitzat i arribat a encavalcar-se i finalment ser suplantats per la nova fundació colonial del Tàber queden encara plens d'ombres, i els suggeriments al respecte de Serra-Ràfols són encara un estímul per a la investigació sobre els «orígens» que ocuparen una part tan principal de la seva recerca.

BIBLIOGRAFIA

- BALIL, Albert. *Las murallas romanas de Barcelona*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Instituto Español de Arqueología, 1961.
- *Colonia Iulia Avgusta Paterna Faventia Barcino*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Instituto Español de Arqueología, 1964.
- CARRERAS I CANDI, Francesc. *La via Layetana*. Barcelona: Ed. Martín, 1913.
- *Geografía general de Catalunya. La ciutat de Barcelona*. Barcelona: Ed. A. Martín, c. 1916.
- DURAN I SANPERE, A. «El Instituto Municipal de Historia de Barcelona a través de sus primeros cuarenta años (1917-1957)». *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* (Barcelona), xxvii (1957-1958), p. 5-67.
- *Barcelona i la seva història* (vol. i). Barcelona: Curial, 1972.
- FLORENSA, Adolf. *Las murallas romanas de la ciudad*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 1958.
- *La valorización urbanística del circuito romano*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 1964.

- GRANADOS, J. Oriol. «La primera fortificación de la colonia Barcino». *Papers in iberian archaeology* (ed. T. Blagg, R. Jones i S.Key). *BAR International Series*. (Oxford), núm. 193 (1984), p. 267-319.
- «La muralla de Barcino a la llum de les darreres descobertes». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, xxxviii (1996-1997). *Hispania i Roma d'August a Carlemany. Actes del Congrés d'homenatge al dr. Pere de Palol / 3*, p. 1613-1638.
- JÁRREGA, Ramon. «Consideraciones sobre la cronología de las murallas tardorromanas de Barcelona: ¿una fortificación del siglo v?». *Archivo Español de Arqueología* (Madrid), 64, 163-164 (1991), p. 326- 335.
- LABORDE, Alexandre. *Voyage pittoresque et historique de l'Espagne* (vol. 1). París: 1806. Traducció al català de la part referida als Països Catalans amb el títol *Viatge pintoresc i històric. El Principat i El País Valencia i les Illes Balears*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1974 i 1975.
- NOLLA, Josep M. «Serra-Ràfols i el coneixement científic de l'antiga Gerunda». *Revista de Girona*, 84 (1978), p. 257-263.
- MAR, R.; GARRIDO, A i BELTRÁN-CABALLERO, J. A. «Barcino y el urbanismo provincial romano». A: R. GRAU (coord.). *Presència i lligams territorials de Barcelona. Vint segles de vida urbana*. Barcelona: Seminari d'Història de Barcelona. Arxiu Històric de la Ciutat (Barcelona Quaderns d'Història; núm. 18), 2012, p. 63-112.
- MARTORELL I PEÑA, Francesc. *Apuntes arqueológicos de D....* ordenats per S. Sanpere i Miquel i publicats per J. Martorell i Peña. Barcelona: 1879.
- PALLARÈS, Francesca. «Les excavaciones de la plaza de Sant Miquel y la topografia romana de Barcino». *Cuadernos de arqueologia e historia de la ciudad* (Barcelona), núm. XIII (1969), p. 5-42.
- «La topografia e le origini di Barcellona romana». *Rivista di Studi Liguri* (Bordighera), a. xxxvi, núm. 1-3 (1970), p. 63-102. Traducció a *Cuadernos de arqueologia e historia de la ciudad* (Barcelona), núm. xvi (1975), p. 5-56.
- PETIT-RADEL, Louis C. F. *Recherches sur les monuments cyclopées et description de la collection des modèles en relief composant la galerie pélasgique de la Bibliothèque Mazarine*. París: 1841.
- PUIG, Ferran i RODÀ, Isabel. «Las murallas de Barcino. Nuevas aportaciones al conocimiento de la evolución de sus sistemas de fortificación». A: *Murallas de ciudades romanas en el occidente del Imperio*. Lugo: Diputación de Lugo, 2007, p. 597-631.

- RICHMOND, Ian Archibald. «Five town-walls in the Hispania Citerior». *The journal of roman studies* (Londres), vol. XXI (1931), p. 86-100 i làm. XII-XIII.
- RIERA, Sebastià. «Gènesi i primera etapa de l'Institut Municipal d'Història (1916-1989)». *Barcelona. Quaderns d'història* (Barcelona), núm. 1 (1995), p. 29.
- RIPOLL I PERELLÓ, Eduard. «Profesor Josep de C. Serra-Ràfols». *Ampurias* (Barcelona), vol. 33-34 (1971-1972), p. 425-427. Necrològica seguida d'un «avanç de bibliografia exhaustiva», força completa, elaborada per A. López Mullor i M. A. Petit, p. 427-431.
- RIU-BARRERA, E. «La muralla romano-comtal de Barcelona». A: A. PLADEVALL (dir.). *Catalunya Romànica*, vol. xx. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1992, p. 151-154.
- «Barcelona entre els segles v i XII, de la desurbanització a la formació d'una capital». A: R. GRAU (coord.). *Presència i lligams territorials de Barcelona. Vint segles de vida urbana*. Barcelona: Seminari d'Història de Barcelona. Arxiu Històric de la Ciutat, 2012 (Barcelona Quaderns d'Història; núm. 18), p. 113-145.
- SERRA I PUIG, Eva. «Josep de Calassanç Serra i Ràfols». *Revista de Catalunya* (Barcelona), núm. 177 (2002), p. 3-7.
- SERRA-RÀFOLS, Josep de C. *El poblament prehistòric de Catalunya*. Barcelona: Barcino (Enciclopèdia Catalunya vol. 15 i II de Pau VILA (dir.). *Geografia general de Catalunya, València i Balears*), 1930.
- «Les muralles ibèriques i romanes de Girona». *Anuari MCMXXVI-MCMXXXVI*. Institut d'Estudis Catalans, vol VIII (1936), p. 69-85. Reproduït en versió espanyola gairebé idèntica amb el títol «El recinto antiguo de Gerona» a *Archivo Español de Arqueología* (Madrid), 47 (1942), p. 114-135.
- «Excavaciones en Baetulo (Badalona) y descubrimiento de la puerta N. E. de la ciudad». *Ampurias* (Barcelona), 1 (1939), p. 268-289.
- «Excavaciones en Gerona». *Memorias de los Museos Arqueológicos Provinciales, 1941*, vol. III (1942), p. 42.
- «El poblado ibérico del Castellet de Banyoles (Tivissa - Bajo Ebro)». *Ampurias* (Barcelona), 3 (1941), p. 15-34.
- «Excavaciones en la muralla romana de Gerona». *Memorias de los Museos Arqueológicos Provinciales, 1942*, vol. IV (1943), p. 87-88.
- «Las excavaciones de la muralla romana en la Tapinería». *Zephyrus* (Universidad de Salamanca), x (1959), p. 129-141, XXI làm. Text pràcticament

- idèntic a la contribució del mateix títol exposada al I Congrés Nacional d'Urbanisme celebrat a Barcelona el novembre de 1959 i divulgada en separata multicopiada.
- *Informe sobre la restauración de las murallas romanas de Barcelona*. Comissaria Local de Barcelona. Comissaria General d'Excavacions Arqueològiques espanyola, 29 de març de 1960 (Arxivador 6/3, carpeta «Las murallas romanas de la ciudad. Muralles de Barcelona» de l'inventari M. Prevosti del fons J. de C. Serra-Ràfols. Arxiu IEC, Barcelona).
 - *Las obras de arte en la muralla de Barcelona*. Sense data ni lloc de publicació, c. 1960 (Arxivador 6/3, carpeta «Las murallas romanas de la ciudad. Muralles de Barcelona» de l'inventari M. Prevosti del fons J. de C. Serra-Ràfols. Arxiu IEC, Barcelona).
 - *Informe sobre el curso de las excavaciones en Barcelona durante el mes de julio de 1961*. El delegado del Servicio Nacional de Excavaciones Arqueológicas, 31 de juliol de 1961 (Arxivador 6/3, carpeta «Las murallas romanas de la ciudad. Muralles de Barcelona» de l'inventari M. Prevosti del fons J. de C. Serra-Ràfols. Arxiu IEC, Barcelona).
 - «Sobre els orígens de Barcelona». A: *Miscel·lània Fontserè*. Barcelona: Gustavo Gili, 1961, p. 377-388.
 - *Excavaciones municipales del año 1961. Informe de los trabajos. Primera parte: sector de la muralla romana*. El delegado del Servicio Nacional de Excavaciones Arqueológicas. Director de las excavaciones, 16 de gener de 1962 (Arxivador 6/3, carpeta «Las murallas romanas de la ciudad. Muralles de Barcelona» de l'inventari M. Prevosti del fons J. de C. Serra-Ràfols. Arxiu IEC, Barcelona).
 - «Algunes remarques sobre les excavacions arqueològiques». *Ausa* (Vic), vol. 4, núm. 45 (1963), p. 401-412.
 - «Los orígenes de la ciudad». *Miscellanea Barcinonensia* (Barcelona), núm. v (1963), p. 23-38. Article publicat novament a *Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad* (Barcelona), vii (1965), p. 31-57.
 - «Sobre un hallazgo y una publicación reciente». *Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad* (Barcelona), vi (1964), p. 50-51.
 - «Notas sobre el sector nordeste de la muralla romana de Barcelona». *Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad* (Barcelona), v (1964) p. 5-64.
 - «Sobre un hallazgo y una publicación recientes». *Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad* (Barcelona), vi (1964), p. 37-58.

- «Un nuevo miliario barcelonés». *Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad* (Barcelona), vi (1964), p. 93-100.
- «Recintes murats a la regió central catalana». A: L. PERICOT (ed.). *Arquitectura megalítica y ciclópea catalano-balear*. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1965, p. 111-122.
- «La filiación de los retratos romanos procedentes de las murallas de Barcelona». *Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad* (Barcelona), viii (1965), p. 5-46.
- «Las murallas romanas de Barcelona». Dossier «Tras las huellas de Barcelona de hace 2.000 años», *La Vanguardia española* (Barcelona) divendres 26 de març de 1965 (encara que la publicació porta la data del dia anterior). Hi ha una versió mecanoscrita de l'autor a la carpeta 2/2 de l'inventari M. Prevosti del fons J. de C. Serra-Ràfols. Arxiu IEC, Barcelona.
- «Els orígens de les fortificacions». A: *Els castells catalans*, vol. i. Barcelona: Rafael Dalmau Editor, 1967 p. 9-56.
- «Balanz i estat actual de l'estudi de la muralla romana de Barcelona». *Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad* (Barcelona), x (1967), p. 129-148.
- «Las excepcionales murallas romanas de Barcelona». *La Vanguardia española* (Barcelona), 26 de maig de 1967, p. 52.
- «Observaciones en orden al urbanismo arqueológico y la restauración de monumentos». *Ampurias* (Barcelona), vol. 31-32 (1969-1970), p. 321-323.
- SERRA-RÀFOLS, Josep de C. i ADROER, A. Ma. «Sondeos arqueológicos en las calles del Veguer, «dels Brocaters» y «Baixada de Santa Eulàlia»». *Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad* (Barcelona), xi (1967), p. 31-49.
- SOL, Joaquina. «La aportación del Sr. Serra Ràfols al conocimiento de la Barcelona romana». *Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad* (Barcelona), xi (1967), p. 47-56. Text llegit a la sessió necrològica celebrada en memòria de Serra-Ràfols el dia 27 de maig de 1971.
- UDINA, Frederic. «Presentación». *Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad* (Barcelona), núm. i (1960), p. 7-10. Vegeu n. 22, p. 27-29.
- «Campana de las excavaciones arqueológicas llevadas a cabo por el Museo de Historia de la ciudad de Barcelona en 1961-1962». *Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad* (Barcelona), núm. xi (1967), p. 5-30.
- *Cinquanta llargs anys d'arqueologia barcelonina (a través de l'actuació municipal)*. Barcelona: Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi, 1980.

TEMPS DE CRISI.
UNA PERSPECTIVA TRANSVERSAL EN LA HISTÒRIA DE CATALUNYA

LA CRISI DEL SEGLE III, PRELUDI DE LA FI DEL MÓN ANTIC¹

CARLES BUENACASA PÉREZ
Grup de Recerques en Antiguitat Tardana (GRAT)
Universitat de Barcelona

RESUM

L'any 235, quan Alexandre Sever fou occit per Maximí el Traci, es va inaugurar una «crisi» caracteritzada per una anarquia militar i per tot un seguit de crisis derivades i interconnectades entre elles: la politicoinstitucional, la militar, l'econòmica i la religiosa. Tradicionalment, es considera que aquest període es va cloure amb la pujada al tron de Dioclecià, l'any 284. Aquest emperador va instaurar un nou sistema polític, conegut per tetrarquia, que va permetre que quatre emperadors governessin al mateix temps però en plena concòrdia, gràcies al qual es va poder aplicar amb més eficàcia el cúmul de reformes que Dioclecià va posar en marxa per a redreçar l'Imperi. Ara bé, aquestes reformes tingueren un alt cost social i polític: una concepció teocràtica del poder que sacralitzava l'emperador i assimilava la seva funció de govern com una missió divina.

PARAULES CLAU

Crisi del segle III, Alexandre Sever, Dioclecià, anarquia militar, teocràcia política, tetrarquia.

The Crisis of the Third Century, the prelude to the end of the ancient world

ABSTRACT

In 235, when Alexander Severus was assassinated by Maximinus the Thracian, the «crisis» started that is characterised by military anarchy and a whole

1. Aquest estudi s'insereix en la línia d'investigació del Grup de Recerques en Antiguitat Tardana (GRAT), Grup de Recerca de Qualitat de la Generalitat de Catalunya, núm. 2009SGR1255 (adreça web: <http://www.ub.es/grat/grat01.htm>), i s'ha realitzat gràcies a la concessió del projecte d'investigació HAR2010-15183, subvencionat pel Ministeri de Ciència i Innovació. Amb relació als membres i les línies de recerca del GRAT, vegeu: <http://www.ub.edu/grat/grat122.pdf>.

number of ensuing, interconnected crises: political-institutional, military, economic and religious. Traditionally, this period has been seen as ending with the start of Diocletian's reign in 284. Diocletian implemented a new political system known as Tetrarchy which allowed four emperors to govern at the same time but in full agreement, thanks to which the load of reforms could be more effectively applied which Diocletian implemented to repair the Empire. However, these reforms had a high social and political cost: a theocratic concept of power that made the emperor sacred and turned his role in governance into a divine mission.

KEYWORDS

Crisis of the third century, Alexander Severus, Diocletian, military anarchy, political theocracy, tetrarchy.

Des que August va fundar l'Imperi romà, la gran preocupació dels monarques de la família julioclàudia fou si serien capaços de donar-li continuïtat enmig d'un ambient que, de temps en temps, es mostrava perillosament malenconiós del vell sistema republicà. De fet, després de la mort de certs emperadors que s'havien decantat vers tendències de govern autocràtiques (casos de Cal·lígula o Neró) sempre s'alçaven algunes veus (cada cop menys, però) que reivindicaven la restauració de la República.

Així doncs, l'obsessió de les dinasties Flàvia, Antonina i Severa fou consolidar les bases ideològiques d'un Imperi que ells desitjaven que fos etern. I, en aquest sentit, la preocupació per la seguretat de les fronteres fou una de les principals prioritats de la política imperial, tal com mostren els regnats de Trajà (98-117) i de Caracal·la (211-217), que van eixamplar els límits de l'Imperi duent-los fins a la Dàcia, el primer, i fins a Mesopotàmia, el segon. El principal benefici derivat d'aquestes actuacions bèl·liques fou l'assoliment de la pau interior i una generalitzada sensació de benestar. També amb aquesta finalitat de procurar la pau (aquest cop, en l'àmbit social) i eliminar tensions dins l'Imperi, l'any 212 Caracal·la, per mitjà de la *Constitutio Antonina* (*Papir Gissen*, 40), va concedir la ciutadania romana a tots els habitants que encara no en gaudien (fora d'unes poques excepcions com ara els *dediticii*). Tal com s'explicita en el text de la llei, amb aquestes mesures, allò que es pretenia era reforçar la cohesió social entre els habitants de l'Imperi per tal que amb l'ajut dels déus, que hi

són explícitament invocats, l'estat romà fos més fort que mai. Amb els Severs, dinastia que va regnar entre 192 i 235, per tant, culminava el període de pau i tranquil·litat a l'interior de les fronteres de l'Imperi que coneixem amb el nom de *Pax Augusta*, i que traspua a les obres de molts dels autors del període, com ara el cristià nord-africà Tertul·lià, qui a l'entorn del 210-213 escrigué: «Constatem amb certesa que el món està cada dia més ben conreat, i més ben proveït que en els temps passats. Tot resulta accessible, tot ens és conegut, tot es pot treballar... Hi ha ciutats per arreu, pobles per arreu, per totes bandes hi ha vida» (Tertul·lià, *De l'ànima*, 30, 3).

I. LA CRONOLOGIA DE LA CRISI: 235-284

Ara bé, amb la fi de la dinastia dels Severs, el 235, esdevinguda com a conseqüència de l'assassinat d'Alexandre Sever pel general Maximí el Traci, un usurpador a qui les fonts qualifiquen d'indigne per a la dignitat imperial, la situació d'estabilitat a nivell interior i exterior es va capgirar,² i es va iniciar un període d'anarquia militar de cinquanta anys (entre 235 i 284) que convencionalment fem acabar amb l'ascens al poder de Dioclecian (284-305), tot i que aquest monarca, no obstant, va pujar al tron en el context típic de la crisi del segle III, és a dir, després de l'assassinat del seu predecessor, aclamat per les seves tropes, i eliminant a continuació els seus competidors per tal d'imposar-se. Ara bé, la seva obra política fou tan immensa i transcendent que no només va permetre a l'Imperi sortir de la crisi en què es trobava sinó que, a més, va preparar la transició entre el món antic i el medieval: «After the reign of the Severi we seem to plunge into a long tunnel, to emerge only at the beginning of the Late Empire under Diocletian, and when we step out again into daylight unfamiliar country lies all about us».³

2. Xavier LOROT (1975), «Les premiers années de la grande crise du IIIe siècle: de l'avènement de Maximin le Thrace (235) à la mort de Gordien III (244)», a Hildegard TEMPORINI i Wolfgang HAASE (ed.), *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*, Berlín - Nova York, Walter de Gruyter, vol. II/2, p. 657-787, especialment p. 666-688 ; Karen HAEGEMANS (2010), *Imperial authority and dissent. The Roman Empire in AD 235-238*, Leuven, Peeters.

3. Robert LATOUCHE (1961), *The birth of the western economy*, Londres, Methuen & Co., p. 6. De fet, Dioclecian va evitar ser assassinat pel seu successor i el 305, després de vint-i-un anys de regnat, va decidir, per voluntat pròpia, abdicar del tron i deixar pas al seu hereu. Així doncs, es

En la historiografia moderna, aquest moment de la història de Roma es coneix per crisi del segle III,⁴ la qual alguns investigadors, com ara l'insigne Andreas Alföldy, han titllat de «gran crisi».⁵ Recentment, però, s'ha discutit molt sobre si cal emprar la paraula *crisi* o si fóra millor parlar de *les crisis* del segle III. I fins i tot s'ha qüestionat la durada cronològica d'aquesta crisi, tot entenent que entre 235 i 284 hi va haver moments d'estabilitat militar i econòmica, sobretot a partir de la dinastia dels emperadors il·liris (268-285).⁶ En el fons, es tracta d'un debat ideològic que depèn molt de la manera com entenguem el terme *crisi*, tal com posen de manifest les encertades paraules del professor Yves Modéran quan escriu:

Tout le problème est au fond de s'entendre sur le sens à donner au terme *crise*. S'il s'agit par là d'évoquer un processus de désintégration totale du sys-

va retirar al seu palau d'Split i allà va acabar feliçment els seus dies, vivint com un simple ciutadà (LACTANCI, *Sobre la mort dels perseguïdors*, 18, p. 1-6; EUTROPI, *Breuiari*, 27, p. 2-28).

4. Amb relació a aquest episodi històric, vegeu Andreas ALFÖLDI (1938), «La grande crise du monde romain au IIIe siècle», *L'Antiquité Classique*, núm. 7, p. 5-18; Arnold Hugh Martin JONES (1964), *The Later Roman Empire: 284-602*, Baltimore, The Johns Hopkins University Press, vol. I, p. 21-36; Anthony Richard BIRLEY (1976), «The Third Century Crisis in the Roman empire», *Bulletin of the John Rylands University Library of Manchester*, núm. 58, p. 253-281, especialment p. 275-281; Ramsay MACMULLEN (1976), *Roman government's response to crisis A.D. 235-337*, New Haven, Yale University Press; Michel CHRISTOL (1982), «L'État romain et la crise de l'Empire (253-268)», *L'Information Historique*, núm. 44, p. 156-163; Géza ALFÖLDI (1989), *Die Krise des römischen Reiches. Geschichte, Geschichtsschreibung und Geschichtsbetrachtung. Ausgewählte Beiträge*, Stuttgart, Steiner; Bruno BLECKMANN (1992), *Die Reichskrise des III. Jahrhunderts in der spätantiken und byzantinischen Geschichtsschreibung. Untersuchungen zu den nachdionischen Quellen der Chronik des Johannes Zonaras*, Munic, Tuduv; Averil CAMERON (1993), *The Later Roman Empire, AD 284-430*, Londres, Fontana Press, p. 1-12; Karl STROBEL (1993), *Das Imperium Romanum im 3. Jahrhundert. Modell einer historischen Krise?*, Stuttgart, Steiner; Jean-Michel CARRIÉ i Aline ROUSSELLE (1999), *L'empire romain en mutation: des Sévères à Constantin, 192-337*, París, Éditions du Seuil, p. 89-144; Yves MODÉRAN (2003), *L'empire romain tardif: 235-395 ap. J.-C.*, París, Ellipses, p. 19-69; John DRINKWATER (2005), «Maximinus to Diocletian and the 'crisis'», a Alan Keir BOWMAN, Peter GARNSEY i Averil CAMERON (ed.), *The Cambridge Ancient History*, Cambridge, Cambridge University Press, vol. XII, p. 28-66.

5. ALFÖLDI (1938), p. 5-18.

6. Així, hi ha qui considera que la crisi no es féu sentir de manera generalitzada a tot el territori de l'Imperi romà, sinó només a les zones de frontera, i tampoc a tot el llarg del segment cronològic: STROBEL (1993); Christian WITSCHEL (1999), *Krise-Rezession-Stagnation? Der Westen des Römischen Reiches im 3. Jahrhundert n. Chr.*, Frankfurt am Main, Marthe Claus.

tème au profit d'un autre, le mot est assurément inadéquat pour le IIIe siècle. S'il s'agit au contraire de qualifier ainsi une période durant laquelle, par une accumulation de difficultés les plus diverses, les composantes essentielles de ce système furent gravement perturbées ou même empêchées de fonctionner, sa pertinence n'est, à notre sens, pas contestable.⁷

I és que, certament, els contemporanis de la crisi van tenir la consciència de viure un llarg període de desordres de tot tipus i «d'acumulació de dificultats». Així, si el 210-213 Tertul·lià es congratulava per la *felicitas* dels seus temps, quaranta anys més tard (a l'entorn del 252-253), a la mateixa Cartago en què aquell escrivia, el bisbe Cebrià considerava propera la fi dels temps:

Has de saber que avui dia el món ja és vell, i que li manca la força d'abans; ja no té el mateix vigor ni la mateixa robustesa que antuvi, quan aleshores sí que érem realment grans. Resulta inevitable que disminueixi tot allò que toca ja a la seva fi, tot allò que camina vers l'abisme de la mort. Aquesta és la condició imposada al món, aquesta és la llei de Déu. (Cebrià de Cartago, *A Demetrià*, 4)

Per retòric que pugui semblar aquest text —que, certament, ho és— resulta indubtable que els contemporanis de Cebrià devien patir per la supervivència d'un Imperi que havia fet fallida a les seves fronteres, especialment, contra els gots i els perses sassànides.⁸ I que a més, a nivell intern, també patia una extraordinària divisió provocada per les disputes entre emperadors nomenats per les legions, de manera contemporània i en diferents províncies alhora.

Així doncs, per a un romà de mitjan segle III, el caràcter multiforme de la crisi, comparat amb els records de com n'era d'afortunada la vida dels plebeus en els temps gloriosos dels Antonins i dels Severs, convertia la seva època en un absolut caos. I és una altra font contemporània dels fets, Herodià, qui ens enumera els dos principals aspectes d'aquesta crisi multiforme:

7. MODÉLAN (2003), p. 60.

8. El caràcter catastròfic d'aquest període també es desprèn dels comentaris d'alguns autors més tardans: «desperatis rebus et deleto paene imperio Romano (EUTROPI, *Breviari*, 9, 9, 1); uenerabile hoc Romani nominis finitum esset imperium» (*Història Augusta*, «Vida d'Aurelià», 21, 1); i, igualment, ZÒSIM, *Història nova*, 1, 27, 1. Amb relació al tarannà catastrofista de les fonts antigues que ens informen sobre el període, vegeu GÉZA ALFÖLDI (1974), «The crisis of the Third Century as seen by contemporaries», *Greek, Roman and Byzantine Studies*, núm. 15, p. 89-111.

Hom no sabia trobar en aquest espai de gairebé dos-cents anys [és a dir, mirant vers el període altimperial] una tan gran abundància de relleus en el poder imperial, ni uns tan freqüents canvis de fortuna en les guerres entre ciutadans o contra els estrangers, ni tampoc uns tan nombrosos moviments de poblacions i de conquestes de ciutats [...], ni moviments sísmics, ni pestes [...], ni finalment uns destins tan sorprenents per a tirans i emperadors [...], alguns dels quals, com que només anaven rere el títol i la glòria efímera, foren derrocats. Durant un període de seixanta anys, l'Imperi romà va restar en mans de més senyors dels que el temps exigia i es produïren un sens fi de situacions canviants i sorprenents. (Herodià, *Història romana*, 1, 1, 4-5)

És a dir que els aspectes que més cridaven l'atenció als qui van patir aquesta crisi foren el polític i el militar, tot i que encara n'hi havia un altre, que el text no esmenta, però que es deriva de la lectura: el vessant econòmic. Així doncs, la crisi del segle III va sorprendre els seus contemporanis perquè la van percebre com un ensorrament integral del seu món..., i, quan una cosa s'esfondra, la reconstrucció es pot fer sobre les mateixes bases o aprofitant les runes per a construir quelcom diferent. Els emperadors del segle III, com es veurà, van optar per la segona opció. D'aquí la transcendència històrica de la crisi, perquè va permetre una ruptura amb les bases politicoideològiques sobre les quals August i els seus immediats successors havien bastit l'edifici imperial.

Així doncs, la solució als greus problemes que aguditzaren la crisi del segle III ja fou proporcionada, en part, per alguns dels sobirans que la van patir en primera línia, començant per Gal·liè i aquells qui regnaren després d'ell. Per sobre de tot, aquests emperadors foren grans cabdills militars, però van reflexionar ben a fons sobre quines eren les febleses de l'Imperi i quines havien de ser les mesures per a contrarestar-les; i van començar a aplicar-les.⁹ Algunes de les seves propostes, com ara la de retornar a Roma la capitalitat de l'Imperi –proposta d'Aurelià–,¹⁰ van fracassar o foren descartades pels seus successors, però, en qualsevol cas, ells van posar la primera pedra d'una recuperació que

9. Michel CHRISTOL (1975), «Les règnes de Valérien et Gallien (253-268)», a Hildegard TEMPORINI i Wolfgang HAASE (ed.), *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*, Berlín - Nova York, Walter de Gruyter, vol. II/2, p. 803-827; Lukas DE BLOIS (1976), *The policy of the emperor Gallienus*, Leyden, Brill; DRINKWATER (2005), p. 44-48.

10. Timothy David BARNES (1982), *The New Empire of Diocletian and Constantine*, Cambridge-Londres, Harvard University.

es va materialitzar, finalment, durant el període de la tetrarquia fundada per Diocleciana (284-305) i, en alguns detalls, durant el regnat de Constantí i els seus successors (306-363).¹¹

Caldria ara enumerar, una per una, les diferents crisis que es van produir al llarg del segle III, l'amplada del seu abast i les solucions que es van proposar per tal de sobreposar-se a elles.

2. LA CRISI INSTITUCIONAL DERIVADA DE L'ESTAT D'ANARQUIA MILITAR

La crisi més important fou la institucional. L'assassí d'Alexandre Sever, Maximí el Traci (235-238), primer emperador d'aquest període tan crític, fou un general obscur, de rang eqüestre i sense vincles amb l'aristocràcia senatorial romana¹² que, tot i aconseguir alguns èxits militars, amb el seu irregular ascens al tron i per causa de la seva manca de noblesa no va aconseguir el respecte dels seus col·legues militars i ben aviat fou derrotat i mort per un altre general ambiciós, que també fou eliminat per un rival...¹³ i així durant els cinquanta anys

11. Probablement, Maximí era un *humilior* nascut en una guarnició del *limes* danubià vers l'any 173 que havia prosperat gràcies a la carrera militar: RONALD SYME (1971), *Emperors and biography. Studies in «Historia Augusta»*, Oxford, Clarendon Press, p. 179-193, especialment p. 185-189. Vegeu també ANGELA BELLEZZA (1964), *Massimino il Trace*, Gènova, Fratelli Pagano. Tot i el retrat brutal i cruel que d'ell ens han deixat tant Herodià com la *Història Augusta*, les seves aptituds militars han estat posades en evidència per E. DEMOUGEOT, en opinió del qual, les seves campanyes a les Gàl·lies contra els alamans van proporcionar a aquesta regió de l'Imperi vint anys de pau: ÉMILIE D'EMOUGEOT (1969), *La formation de l'Europe et les invasions barbares*, París, Aubier Montaigne, vol. I, p. 253.

12. Un altre dels motius que, segons Herodià, expliquen la brevetat dels regnats imperials fou «l'afició dels soldats pels diners [és a dir, dels donatius en les cerimònies d'aclamació com emperador] i el menyspreu pels seus emperadors, fins el punt que els assassinats anaren contínuament en augment» (HERODIÀ, *Història romana*, 2, 6, 14). Sobre la inestabilitat del poder imperial al llarg del període: JONES (1964), vol. I, p. 21-22; MARINA SILVESTRINI (1993), «Il potere imperiale da Severo Alessandro ad Aureliano», a ARNALDO MOMIGLIANO i ALDO SCHIAVONE (ed.), *Storia di Roma*, vol. III/1, Torí, Giulio Einaudi, p. 155-191; MODÉLAN (2003), p. 20-25; DRINKWATER (2005), p. 28-66. De fet, si fem cas de les fonts, només Zenòbia de Palmira (267-272), Tètric I (270-273) i el seu fill, Tètric II, van eludir l'execució després de la seva deposició gràcies al perdó del seu comú vencedor, Aurelià (270-275).

13. Hi hagué uns pocs emperadors que van morir en el camp de batalla o per causa d'alguna epidèmia: Deci (249-251) i el seu fill i cèsar, Herenni Etrusc (251), van sucumbir davant

següents, amb ben poques excepcions.¹⁴ I és que, com bé deia Herodià, durant aquests cinc decennis es detecta la més gran concentració de nominacions imperials en tota la història de l'Imperi romà: gairebé cinquanta emperadors, la major part dels quals amb uns regnats realment efimers.¹⁵ Serveixin d'exemple els casos de Màrius (269), emperador per dos o tres dies únicament; de Gordià I i Gordià II (238), que governaren trenta-sis dies; o de Tàcit i Florià (276), que regnaren a la ciutat de Roma consecutivament, sis mesos el primer i dos mesos el segon. Els regnats més llargs del període foren els dels contemporanis Pòstum (260-269), emperador a les Gàl·lies per nou anys, i Gal·liè, que va governar l'Imperi central durant vuit anys (260-268).

Les conseqüències més immediates d'aquesta situació foren la pèrdua de la unitat territorial i, sobretot, el desprestigi del títol d'emperador. Aquest càrrec va quedar tan devaluat que entre 235 i 284 no es va poder consolidar cap dinastia i qualsevol que tingués un exèrcit (i diners amb què comprar-lo) reclamava per a ell la dignitat imperial, i entrava en disputa amb els seus rivals més propers en un intent per aconseguir la major part de control territorial. A més, el 260, com es veurà en el següent apartat, la majestat imperial va caure totalment per terra quan Valerià fou capturat viu pels perses i, poc després, brutalment executat a la cort dels Sassànides.

Així doncs, fou al seu fill i successor, Gal·liè, a qui va tocar començar a treballar per tal que els seus súbdits veiessin de nou en la figura imperial el seu líder i el pare de tots ells (*pater patriae*). Per aconseguir-ho, va haver de reformular la ideologia imperial, i fou en aquest procés que se sacrificaren els ideals augusteus de *princeps inter pares* i de la diarquia emperador-senat que caracteritzaren l'ideal de bon govern a l'alt imperi en favor d'una nova concepció del

els gots; Valerià (253-260) fou derrotat pels perses sassànides i morí en captiveri a Pèrsia; Regalià (260) fou mort pels roxolans; Claudi II (268-270) i, potser també, Hostil·lià (251) foren víctimes de la pesta; i Car (282-283), segons uns, fou afectat per una malaltia sense especificar i, segons altres, fou fulminat per un raig. Amb relació a la designació imperial i els intents, mai reeixits, per assentar la successió i crear dinasties duradores al llarg d'aquest període, vegeu LO CASCIO (2005), p. 156-169.

14. Segurament, no li falta raó a AURELI VÍCTOR (*Llibre dels cèsars*, 24, 9-11) quan, escrivint uns cent anys més tard, afirma que la majoria tenien uns orígens socials modestos i ben poca formació.

15. Harold MATTINGLY, Edward A. SYDENHAM i Percy WEBB (1933), *Roman imperial coinage*, Londres, Spink & Son, vol. v/1.

poder que, primerament, passava per l'associació entre el monarca i una divinitat que el protegia i l'apadrinava; de fet, en una molt eloqüent moneda de Gal·liè, aquest apareix mirant vers el cel, com esperant trobar en ell la inspiració divina per a prendre bones decisions. És per això que a les restes epigràfiques i numismàtiques conservades del seu regnat Gal·liè es presenta com l'escollit de Júpiter, divinitat presentada com el «protector de l'emperador» (*conseruator Augusti*); altres déus i deesses són qualificats d'«acompanyants» (*comites*) del monarca (principalment, Mart i Apol·lo, però també Neptú, Hèrcules, Mercuri, Saturn, Diana, Vesta, Venus, Rhea Sílvia, Minerva i Juno Regina).¹⁶ En el mateix sentit cal justificar l'adopció del sobrenom *theophiléstatos* (és a dir, 'l'estimat per la divinitat') que apareix en algunes de les seves inscripcions.

Ara bé, la major part dels monarques del període no van confiar la seva protecció a Júpiter i, de fet, tant Aurelià (270-275) com la resta dels emperadors il·liris van preferir associar-se amb el Sol i van instaurar-lo com la divinitat principal del panteó romà (Eutropi, *Breviari*, 15, 1; Aureli Víctor, *Llibre dels cèsars*, 35, 7).¹⁷ No obstant, el culte solar del segle III ja tenia poc a veure amb el de la divinitat oriental que Heliogàbal (218-222) havia trasplantat a Roma des d'Emesa. En els temps d'Aurelià, el culte al Sol havia derivat vers l'henoteisme solar, és a dir, vers un culte sincrètic en què el Sol s'havia assimilat amb altres déus (principalment, Mitra, Baal, Elagabal, Apol·lo i, fins i tot, Crist). Així, de cara als seus súbdits, Aurelià va difondre la idea que gaudia d'una relació molt especial amb el Sol i per això va prendre el costum de dur la diadema enjoiada, que el feia refulgir com el seu patró celestial; va qualificar aquesta divinitat, a les inscripcions i les monedes, de «company de l'August» (*comes Augusti*) o, també,

16. Amb relació a la política d'Aurelià: Gaston H. HALSBERGHE (1972), *The cult of Sol Invictus*, Leiden, Brill, especialment p. 130-171; Eugen CIZEK (1994), *L'empereur Aurélien et son temps*, París, Les Belles Lettres.

17. Monedes que glossen la d'Aurelià com a déu i senyor de l'Imperi romà (*Imperator deus et dominus Aurelianus Augustus*): MATTINGLY, SYDENHAM i WEBB (1933), p. 299, núm. 305-306. Monedes dedicades a Apol·lo (*Apollo conseruator Augusti*): MATTINGLY, SYDENHAM i WEBB (1933), p. 268, núm. 22-23; p. 272, núm. 66; p. 283, núm. 160-162; i p. 291, núm. 243. Monedes dedicades al Sol amb diversitat de llegendes: a) com a *conseruator Augusti*: MATTINGLY, SYDENHAM i WEBB (1933), p. 305, núm. 353; p. 307, núm. 371-373; p. 308, núm. 383-385; b) com a *inuictus*: MATTINGLY, SYDENHAM i WEBB (1933), p. 271, núm. 54; 274, núm. 77-78; p. 282, núm. 154; 294, núm. 257; p. 299-300, núm. 307-315; p. 309, núm. 387; i p. 309, núm. 390; i c) com a *dominus imperii Romani*: MATTINGLY, SYDENHAM i WEBB (1933), p. 301, núm. 319-321.

de «protector de l'emperador» (*conseruator Augusti*); i fins i tot va proclamar que el Sol era el «senyor de l'Imperi romà» (*dominus imperii Romani*) i que ell, Aurelià, era el seu «representant» a la Terra (*uicarius Solis*).¹⁸

Amb aquestes afirmacions, els seus actes com a governant adquirien aleshores una dimensió divina que impossibilitava la desobediència. A més, aquest monarca també es va atribuir les fórmules «senyor nostre» (*dominus noster*) i la innovadora «emperador etern» (*perpetuus imperator*, que es troba a 29 inscripcions del seu regnat), en un intent per convèncer els seus súbdits que, malgrat els problemes de l'Imperi, el monarca era fort i etern.¹⁹

D'aquesta nova teologia imperial es derivava que, des d'aquell moment, era el Sol (i no les tropes) qui atorgava el poder imperial, amb la qual cosa Aurelià esperava desanimar els possibles usurpadors i els tiranicides. I això és el que il·lustra perfectament el continuador de Dió Cassi quan diu que Aurelià, entre 274 i 275, havent rebut la notícia d'una sedició militar, va assegurar als soldats que s'equivocaven si es pensaven que el destí dels emperadors estava a les seves mans, ja que era la divinitat qui li havia concedit la porpra i era només a ella a qui competia fixar la durada del seu regnat. No obstant les seves pretensions divinitzadores, Aurelià no va aconseguir convèncer els seus soldats, i fou assassinat. Els seus successors van renunciar momentàniament a aquestes justificacions teocràtiques, però no les van oblidar; només les van arraconar.

Així, ja en temps de pau, amb Dioclecià es van poder recuperar i amb elles es va construir el fonament ideològic de la tetrarquia, deixant però de banda el Sol i tornant a escollir, com Gal·liè, divinitats més tradicionals i d'una indubtable arrel romana: principalment, Júpiter i Hèrcules (i, en menor mesura, Mart i Mercuri). I fou en temps d'aquest sobirà que ja es va consagrar, definitivament, la rotunda i integral divinització imperial, d'una manera semblant a la practicaada per emperadors del passat com ara Cal·lígula, Neró o Domicià, als quals aquestes pretensions els havien costat la vida. En el baix imperi, però, estava en

18. Com va escriure Peter Brown, la principal diferència entre l'exercici del poder imperial abans i després de la crisi del segle III fou que «“soft” government was replaced by “hard” government» (Peter BROWN [1978], *The making of Late Antiquity*, Cambridge-Londres, Harvard University Press, p. 48). Per la seva banda, Andreas Alföldi considera que la monarquia teocràtica del segle III seria resultat d'un llarg procés evolutiu que ja començaria en temps dels Escipió i que fou minorat o accelerat segons els interessos de l'emperador regnant: ALFÖLDI (1938), p. 8-9.

19. JONES (1964), vol. I, p. 21-25.

joc l'estabilitat de l'Imperi romà i, per tant, es va cedir davant aquestes tendències autocràtiques i divinitzadores de la monarquia.

Com a complement d'aquest reforçament ideològic, Dioclecià va prendre mesures de caràcter més pràctic per tal de solucionar la inestabilitat política i militar. La base d'aquestes reformes fou la militarització de l'estat. I per això no resulta gens arriscat dir que, de fet, aquest emperador i els seus successors, fins el 476, van pensar i van actuar com a generals. Així doncs, el rol imperial es va assimilar amb el del general; la burocràcia es va organitzar seguint la jerarquia militar; i, en definitiva, l'Imperi es va concebre com un gran exèrcit que calia dirigir amb mà ben ferma.²⁰ En l'aspecte iconogràfic, aquesta realitat es va traduir en una gairebé exclusiva representació militaritzada del sobirà (és a dir, com a general victoriós) en les imatges oficials de l'època.²¹

En el pla institucional, imitant els procediments militars i a alguns dels seus predecessors, el 285, per tal d'afrontar els atacs a les fronteres de manera més ràpida i efectiva, Dioclecià va decidir associar al poder un col·lega, subordinat a ell, però amb control sobre la part occidental de l'Imperi, mentre que ell se'n reservava l'oriental. S'inicià així un període que anomenem *diarquia*, i que va durar fins el 293, quan la diarquia es va convertir en *tetrarquia* en ampliar-se a quatre el col·legi d'emperadors regnants.²²

A més, retornant als principis adoptius de l'època dels Antonins, es va establir que a l'hora d'escollir successor aquest es triés pel sistema d'adopció, encara que el monarca regnant tingués fills propis. Aquesta pràctica de dividir l'Imperi, de fet, serà la predominant en tot el baix Imperi romà, que entre 284 i 476 va restar quasi permanentment dividit: primer, entre els tetrarques (284-324); després, entre els fills de Constantí (337-350); a continuació, entre els emperadors de la família valentiniana (364-392); i a l'últim, des de 395, després de la mort de Teodosi I, moment en què es produí la darrera i definitiva partició. Això significa que, en aquests 192 anys, només hi hagué 30 anys d'unitat.

Per legitimar tant l'adopció d'un col·lega per al govern imperial com la divisió en dos de l'Imperi, Dioclecià no només va difondre el missatge que Júpiter

20. BARNES (1982).

21. Ranuccio BIANCHI BANDINELLI (1976), *La fine dell'arte antica*, Milà, Feltrinelli.

22. JONES (1964), vol. I, p. 40-42; Alan Keir BOWMAN (2005), «Diocletian and the first Tetrarchy, A. D. 284-305», a Alan Keir BOWMAN, Peter GARNSEY i Averil CAMERON (ed.), *The Cambridge Ancient History*, Cambridge, Cambridge University Press, vol. XII, p. 67-89.

i Hèrcules eren els patrons de l'Imperi, sinó que, a més, va propagar la idea que Júpiter era el pare de l'emperador oriental i que Hèrcules ho era del monarca occidental. D'aquesta manera, els sobirans eren les imatges visibles dels seus pares divins, tal com posen de manifest les denominacions *conspicuus et praesens Iuppiter* i *dominus et deus Hercules* amb què els panegírics o les llegendes numismàtiques es dirigeixen als tetrarques orientals i occidentals, respectivament.

I és també per aquest motiu que, en el panegíric del 291, es diu que Júpiter i Hèrcules governen l'Imperi a través de Dioclecí i Maximià, en un nou intent de retirar a l'exèrcit el costum de prendre la iniciativa en el procés de nominacions imperials (*Panegírics llatins*, 3 [11], 3).²³ Ara bé, aquesta construcció teològicopolítica que devia assegurar a l'Imperi una estabilitat eterna no va perdurar exactament igual a com Dioclecí l'havia concebuda més enllà de l'any 305 (moment en què aquest va abdicar voluntàriament del tron). Un cop Constantí es va convertir en monarca únic de l'Imperi (324), el revestiment teocràtic del poder formulat en l'època tetràrquica no fou abandonat, però sí es va reformular sobre noves bases ideològiques profundament revestides de cristianisme. Per això, l'any 346, Fírmic Matern, dirigint-se als fills de Constantí, va escriure: «Nosaltres ens veiem obligats, molt sants emperadors Constanci [II] i Constant, a implorar el socors de la vostra fe, que us aixeca tan alt per sobre la terra, i que us apropa tan alt dels cels i us permet seguir en totes les coses les ordres de Déu» (Fírmic Matern, *Sobre l'error de la religió dels pagans*, 16). A més, una altra de les innovacions constantinianes fou la transmissió hereditària del poder imperial dins d'una mateixa família, sancionada pel déu dels cristians, de tal manera que era déu qui escollia el nou monarca fent-lo néixer en el si de la família imperial (de nou la inspiració en la ideologia tetràrquica, però amarada de cristianisme).

A més, a la cort baiximperial el cerimonial va adquirir una transcendència enorme. Aquest es va centrar a l'entorn de l'adoració de la porpra, és a dir, la reverència de l'emperador com un ésser sagrat i objecte de culte, car, com diu Ammià Marcel·lí: «Dioclecí August fou el primer que va imposar el costum

23. Igualment, en una inscripció dels temps de Dioclecí es diu que l'emperador és l'únic responsable del benestar dels temps: «laetitia publicae caerimoniarumque omnium autor(i)» (*Année Épigraphique*, núm. 666 [1972]). Vegeu: William SESTON (1946), *Dioclétien et la Tétrarchie*, París, De Boccard; C. E. V. NIXON (1981), «The "Epiphany" of the Tetrarchs? An Examination of Mamertinus' Panegyric of 291», *Transactions of the American Philological Association*, núm. 111, p. 157-166; Frank KOLB (1987), *Diokletian und die erste Tetrarchie. Improvisation oder Experiment in der Organisation monarchischer Herrschaft?*, Berlín - Nova York, Walter de Gruyter.

de fer-se adorar com els reis estrangers (*externus et regius mos*)» (Ammià Marcel·lí, *Història*, 15, 5, 18).²⁴ I és que, com a reforç i suport de les pretensions divinitzadores de la monarquia, es van adoptar alguns gestos que subratllaven les característiques àuliques del governant: l'abraçada entre els tetrarques per indicar la concòrdia entre els emperadors;²⁵ la invisibilitat del monarca, que només es deixava veure pels súbdits en comptades ocasions (i envoltat d'una parafernàlia exageradament teatralitzada);²⁶ i l'agenollament davant l'emperador (la *proskynesis*) quan un personatge era rebut en audiència davant la cort, en reconeixement de la sagrada majestat imperial.²⁷ A més, atès que el sobirà era un ésser diví, tot allò relacionat amb ell adquirí una dimensió sagrada: el palau es transformà en temple; el monarca s'envoltà d'encens, com les estàtues de les divinitats; i davant la seva presència s'imposà un silenci pietós com a les celebracions de les litúrgies divines.

En darrer terme, aquest procés de divinització de la figura imperial va anar acompanyat de tota una iconografia intimidatòria que volia reforçar l'allunyament de l'emperador respecte del pla terrenal en què vivien els seus súbdits, simples mortals. Per això, desaparegueren les togues i les barbes denses, i el rostre imperial s'envoltà d'un nimbe que subratllava el caràcter sobrehumà i mostrava la llum eterna enmig de la qual vivia el monarca;²⁸ els ulls es repre-

24. En el mateix sentit s'expressen AURELI VÍCTOR (*Llibre dels cèsars*, 39, 2-4) i LACTANCI (*Sobre la mort dels persecutors*, 21, 2), tot i que aquest darrer atribueix la iniciativa a Gal·li. Segons sembla, l'adoració de la porpra i, en especial, l'agenollament davant l'emperador (*proskynesis*) era un ritual practicat en el món militar i, de manera informal, ja en temps de la dinastia dels Severs: Frank KOLB (2001), *Herrscherideologie in der Spätantike*, Berlín, Akademie Verlag.

25. En són un bon exemple el grup dels tetrarques de la Biblioteca Vaticana o l'escultura dels Tetrarques a la façana exterior de la basílica de San Marco de Venècia.

26. Normalment, l'emperador es deixava veure amb ocasió de la seva entrada triomfal a les ciutats (*l'adventus*), una ocasió perfecta per al desplegament del fast i l'exhibició de força militar. Tenim una bona descripció d'aquesta cerimònia en la de l'entrada triomfal de Constanci II a Roma l'any 357: AMMIÀ MARCEL·LÍ, *Història*, 16, 10, 13-15. Vegeu també el relat referit a la visita a Roma de l'emperadriu Eusèbia en el 354: JULIÀ, *Discursos*, 2, 129C.

27. Amb relació al nou cerimonial imperial, vegeu Ramón TEJA (1993), «Il cerimoniale imperiale», a Arnaldo MOMIGLIANO i Aldo SCHIAVONE (ed.), *Storia di Roma*, vol. III/1, Torí, Giulio Einaudi, p. 613-642; KOLB (2001).

28. En aquest sentit, resulta molt eloqüent que la llegenda del revers de la moneda de Constanci Clor encunyada a Trèveris l'any 297, que celebra l'entrada del monarca a Londres després de derrotar l'usurpador Al·lectus, presenti Constanci com aquell que ha retornat a Britània la llum eterna (*redditor lux aeternae*): Carol Humphrey Vivian SUTHERLAND i Robert

sentaven grossos i aixecats vers el cel, com indicant la connexió divina que el monarca mantenia amb el seu protector celestial; els vestits es feren de porpra i fil d'or, i es recobriren de gemmes, convertint-se en un atribut exclusiu de la monarquia; la diadema enjoiada coronà el cap; el ceptre (o, de vegades, un orbe) se sostenia amb fermesa a les mans; i els peus foren recoberts amb sabates curulles de joies.²⁹

Tota aquesta política de reforçament de la figura imperial va provocar, en última instància, un afebliment de la dignitat personal del súbdit, independentment de la classe social a què aquest pertanyés: «Le système social et administratif tout entier, bien plus encore, toute la vie, étaient réduits à un seul dénominateur, l'empereur».³⁰

3. LA CRISI MILITAR

Derivada de la crisi institucional, i alimentada per aquesta, es produí una profunda crisi militar que, a més de les disputes entre els diferents contendents pel títol imperial, es veié agreujada per l'afebliment de la defensa de les fronteres. El moment culminant de les desfetes militars de l'Imperi es va produir l'any 260, quan tingué lloc la catastròfica derrota romana a Edessa, que va comportar la captura i l'empresonament de l'emperador Valerià pels perses sassànides, els quals, al cap de poc, el van acabar executant brutalment després de fer-lo objecte de diverses humiliacions.³¹ I és que, des de l'ascens de la dinastia sassànida al

Andrew GLENDINNING CARSON (1967), *Roman imperial coinage*, Londres, Spink & Son, vol. VI, p. 167, núm. 34.

29. PRUDENCI, a la seva *Hamartigenia*, dóna una bona descripció del fast i luxe dels vestits imperials i privats. Vegeu Sabine G. MACCORMACK (1981), *Art and ceremony in Late Antiquity*, Berkeley-Londres, University of California Press; Clementina PANELLA (ed.) (2011), *I segni del potere. Realtà e immaginario della sovranità nella Roma imperiale*, Bari, Edipuglia. Un bon exemple de la nova manera de representar la figura imperial el tenim a la península Ibèrica, en el famós *missorium* de Teodosi I (avui dia a la Real Academia de la Historia de Madrid), un disc de plata amb una escena de recepció imperial que l'emperador va regalar a un alt personatge de la seva cort o algun dels seus parents o amics. Tal com es pot veure en aquesta peça, els símbols iconogràfics de la nova representació imperial eren: el mantell de porpra, la diadema, l'orbe i el ceptre.

30. ALFÖLDI (1938), p. 14. Vegeu també l'estudi més recent: Mario MAZZA (1970), *Lotta sociali e restaurazione autoritaria nel III secolo dC*, Catania, Pubblicazioni della Facoltà di Lettere e Filosofia.

31. *Res gestae diui Saporis*, 3 (d'aquest text hi ha una traducció al francès d'A. Maricq i publicada l'any 1958 a *Syria*, núm. 35, p. 295-360); LACTANCI, *Sobre la mort dels persecutors*, 5, 2-6;

tron de l'Imperi persa (226 dC), aquest estat veí havia entrat en una fase de gran bel·licisme i pressió militar sense repòs a la frontera oriental que fou una de les principals preocupacions de l'estat romà des de 230 (data del primer atac) fins a 298 (data de la signatura del tractat de pau).³²

Ara bé, tot i l'agressivitat constant dels perses al *limes* oriental, el front que més problemes militars va donar a l'Imperi fou el del Rin-Danubi.³³ Allà, els conflictes foren conseqüència de la confluència de dos fenòmens desconeguts per a l'Imperi fins aquell moment. El primer es derivava d'un canvi profund en la naturalesa del problema germànic, amb l'aparició de tres pobles (els gots, els vàndals i els burgundis) amb unes intencions agressives molt més accentuades.³⁴ El segon era resultat de la reorganització d'antics veïns en coalicions noves al servei d'un projecte més bel·licista, com ara els saxons, els francs, els alamans i els jutungues, al Rin; i els dacis i els sàrmates, al Danubi.³⁵ I és que, fins aquell moment, Roma havia estat sempre qui agredia i el seu sistema de defenses no estava preparat per a quedar-se a la defensiva.³⁶

ZÒSIM, *Història nova*, 1, 36. Amb relació a aquest esdeveniment: Bernhard H. STOLTE (1971), «The Roman emperor Valerian and Sapor I, king of Persia», *Rivista Storica dell'Antichità*, núm. 1, p. 157-162; CHRISTOL (1975), p. 817-821.

32. Segons HERODIÀ (*Història romana*, 6, 4, 5), el fundador de la dinastia, Ardashir I, pretenia restaurar l'extensió territorial dels emperadors Aquemènides i volia arribar fins a l'Egeu. Sobre els problemes militars amb els Sassànides, vegeu: Engelbert WINTER (1988), *Die sassanidisch-römischen Friedensverträge des 3. Jahrhunderts n. Chr. – ein Beitrag zum Verständnis der aussenpolitischen Beziehungen zwischen den beiden Grossmächten*, Frankfurt am Main, Peter Lang; Brent D. SHAW (1999), «War and violence», a Glenn W. BOWERSOCK, Peter BROWN i Oleg GRABAR (ed.), *Late Antiquity: a guide to the postclassical world*, Cambridge-Londres, Harvard University Press, p. 130-169; MODÉLAN (2003), p. 36-44; Richard N. FRYE (2005), «The Sassanians», a Alan Keir BOWMAN, Peter GARNSEY i Averil CAMERON (ed.), *The Cambridge Ancient History*, Cambridge, Cambridge University Press, vol. XII, p. 461-480, especialment p. 468-474.

33. ZÒSIM, *Història nova*, 1, 67-68. JONES (1964), vol. I, p. 25; MODÉLAN (2003), p. 25-36; Malcolm TODD (2005), «The Germanic peoples and Germanic society», a Alan Keir BOWMAN, Peter GARNSEY i Averil CAMERON (ed.), *The Cambridge Ancient History*, Cambridge, Cambridge University Press, vol. XII, p. 440-460.

34. Especialment preocupant al llarg de tot el període foren els atacs dels gots: Suzanne TEILLET (1984), *Des goths à la nation gothique*, París, Les Belles Lettres, p. 314-334; Herwig WOLFRAM (1988), *History of Goths*, Berkeley - Los Angeles, University of California Press, p. 43-47; MODÉLAN (2003), p. 32-33.

35. MODÉLAN (2003), p. 33-36.

36. Amb relació als canvis de caràcter ideològic i militar esdevinguts en la frontera del Rin-Danubi entre els segles I-V dC, vegeu: Jerzy KOLENDO (1993), «I barbari del Nord», a

Altres fronts en què els romans van tenir problemes militars, tot i que de menys intensitat i freqüència, foren el nord de Britània i el nord d'Àfrica. Al Regne Unit, els caledonians van iniciar una guerra contra les tropes romanes assentades a Britània iniciada el 211 i que encara cuejava el 306. Pel que fa al front africà, aquest no va donar tants maldecaps als romans, tot i que els berbers no es van mostrar massa pacífics: els blemis van fer ràtzies sobre Egipte des de 256 fins a 298, com a mínim; a la Cirenaica i la Tripolitània es produïren ràtzies berbers el 246 i, sobretot, el 260/262; i una coalició de maures va protagonitzar una insurrecció general entre 253 i 260/262.³⁷

Per altra banda, en l'agreujament d'aquesta crisi militar també va influir el fet que el sistema d'acantonament de l'exèrcit romà directament sobre una línia defensiva establerta sobre els cursos del Rin-Danubi o al llarg del desert siríà, sense una segona línia de reserves d'efectius, es va mostrar ineficaç i va sucumbir davant la nova manera de fer la guerra dels germànics i dels perses sassànides, consistent en atacs massius i simultanis sobre diversos punts de la línia de defensa. La inadequació del sistema defensiu romà resta palesa en un fragment d'Orosi referit als esdeveniments de 260:

De sobte, amb el consentiment de déu, es deixen anar per totes bandes els pobles que havien estat convenientment col·locats i posats a l'entorn de les fronteres de l'Imperi, i un cop trencats els frens es llancen contra tots els territoris romans. Els germànics, després de travessar els Alps, la Rècia i tota Itàlia, van arribar fins a Ravenna. Els alamans, en la seva expedició a les Gàl·lies, passen també a Itàlia. Grècia, Macedònia, el Pont i Àsia són destruïdes per una invasió de gots. I, pel que fa a la Dàcia de més enllà del Danubi, aquesta es perd per sempre. Els quads i els sàrmates assolen els territoris de la Pannònia. Els germànics dels territoris més allunyats s'apoderen d'Hispania. Els parts s'emparen de Mesopotàmia i destrueixen Síria; queden encara per les diverses províncies, entre les ruïnes de les grans ciutats, petits i miserables indrets que conserven senyals de les seves desgràcies i el record del seu nom. Entre elles, fins i tot a Hispania recordo jo ara, com a consol de la meua recent desgràcia, la nostra Tàrraco. (Orosi, *Històries contra els pagans*, 7, 22, 6-8)

Arnaldo MOMIGLIANO i Aldo SCHIAVONE (ed.), *Storia di Roma*, vol. III/1, Torí, Giulio Einaudi, p. 425-441.

37. ZÒSIM, *Història nova*, 1, 71. MODÉLAN (2003), p. 30.

Així, com a conseqüència de la fallida de les fronteres i de la lluita interna entre els diferents candidats al poder, l'Imperi romà, tot i que va aconseguir conservar la seva supervivència com a estat, es va fraccionar territorialment i, de fet, durant un temps hi hagué tres «imperis romans» que reivindicaven ser l'«Imperi» romà: l'Occidental (amb base a les Gàl·lies),³⁸ el Central (amb base a Itàlia) i l'Oriental (amb base a Palmira).³⁹ Aquesta divisió es féu manifesta després de la victòria persa del 260 sobre l'emperador Valerià, moment en què Pòstum s'emparà del poder a les Gàl·lies i Macrí s'alçà a Orient per a reaccionar contra els perses. Pel que sembla, aquesta tripartició territorial es va considerar una estratègia imprescindible per tal d'evitar la ruïna total de l'Imperi, tal com s'infereix de la carta enviada per Pòstum (Imperi Occidental) a Gal·liè (Imperi Central), recollida pel continuador de Dió Cassi, en què aquell li diu que no ha estat coronat amb la voluntat de fer la guerra als romans, sinó amb la d'assegurar la frontera dels gals, els quals l'han escollit amb aquest fi. Aquest repartiment territorial fou, però, de curta durada, ja que, un cop la pressió a les fronteres es féu menys aclaparadora, l'Imperi Central va forçar la reunificació, l'artífex

38. Amb relació a Pòstum, creador de l'Imperi de les Gàl·lies i els seus successors, vegeu EUTROPI, *Breviari*, 9, 9-10 i 13; Jean LAFaurie (1975), «L'empire gaulois. Apport de la numismatique», a Hildegard TEMPORINI i Wolfgang HAASE (ed.), *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*, Berlín - Nova York, Walter de Gruyter, vol. II/2, p. 853-1.012; Ingemar KÖNIG (1981), *Die gallischen Usurpatoren von Postumus bis Tetricus*, Munic, Beck; John F. DRINKWATER (1987), *The Gallic empire. Separatism and continuity in the north-western provinces of the roman empire A. D. 260-274*, Stuttgart, Franz Steiner; Richard John BOURNE (2000), *Aspects of the relationship between the central and Gallic empires in the mid to late third century ad with special reference to coinage studies*, Durham, Durham University; MODÉran (2003), p. 47-52. Al contrari d'allò que alguns han defensat, l'Imperi de les Gàl·lies no fou resultat de l'expressió d'un sentiment nacional i separatista gal (tesi d'A. von Domaszewski), ja que del fet que la titulatura imperial dels seus sobirans fos sempre la tradicional (i la mateixa que empraven els seus col·legues imperials contemporanis de l'Imperi Central) es desprèn que els emperadors gals pretenien l'objectiu final de conquerir l'Imperi tot sencer.

39. Avui dia, la historiografia tendeix a concedir un cert crèdit a les afirmacions d'EUTROPI (*Breviari*, 9, 10-11) segons les quals Odenath de Palmira va actuar en consonància amb Gal·liè per evitar la disgregació de l'Imperi i frenar l'avanç dels perses després de la derrota de Valerià. Amb relació a l'Imperi oriental, vegeu Jean GAGÉ (1964), *La montée des Sassanides et l'heure de Palmyre*, París, Albin Michel; Richard STONEMAN (1992), *Palmyra and its empire. Zenobia's revolt against Rome*, Ann Arbor, The University of Michigan Press; Eugenius EQUINI SCHNEIDER (1993), *Septimia Zenobia Sebaste*, Roma, L'Erma di Bretschneider; CARRÍE i ROUSSELLE (1999), p. 98-100; MODÉran (2003), p. 41-42; DRINKWATER (2005), p. 44-52.

de la qual fou Aurelià (270-275): el 272, Zenòbia de Palmira fou obligada a retornar-li els territoris d'Orient després de ser derrotada al camp de batalla, i el 273-274 es va pactar amb Tètric l'abdicació voluntària del seu Imperi de les Gàl·lies.⁴⁰ D'aquesta manera, Aurelià va poder celebrar un triomf a Roma en què va exposar els dos monarques vençuts lligats al seu carro (Eutropi, *Breviari*, 9, 13; *Història Augusta*, «Vida d'Aurelià», 33-34), i va poder encunyar monedes glorificant-se com a *restitutor orbis*, *restitutor Orientis* o, també, *pacator orbis*.⁴¹

Així doncs, si el breu lapse de temps esdevingut entre 260 i 272/273 fou suficient perquè l'Imperi Central recuperés la iniciativa ofensiva i aconseguís aglutinar dins seu els seus rivals interns, això fou possible gràcies a les reformes militars que va començar a adoptar un dels seus immediats predecessors, Gal·liè, després de la derrota i captura del seu pare Valerià el 260. Fou aquest emperador qui, en opinió de molts autors,⁴² des de 261 va dissenyar una segona línia de defensa mitjançant una mena de destacaments militars permanents que va assentar a Milà, en una posició de rereguarda (per tant, relativament lluny del Rin o el Danubi). Per superar amb rapidesa la distància que els separava de les fronteres, aquest exèrcit es componia d'unitats de cavalleria (que en el fons eren els *comitatenses* d'època tetràrquica), tenia comandaments militars propis que només retien comptes dels seus actes a l'emperador i actuava amb independència de les forces d'infanteria acantonades sobre la línia de frontera (els *limitanei* de Diocleciana). Per altra banda, Gal·liè també va instal·lar legions vora els grans passos dels Alps i de la península Balcànica, seguint les iniciatives d'alguns dels seus predecessors, com ara Filip l'Àrab (244-249), qui va establir campaments de *vexillationes* en segona línia a la Itàlia del Nord (en llocs com ara Verona, Concòrdia o Aquileia), per a tenir més control sobre els passos dels Alps.

40. SILVESTRINI (1993), p. 189-190; MODÉRAN (2003), p. 24; DRINKWATER (2005), p. 51-52.

41. Sobre *restitutor orbis*: MATTINGLY, SYDENHAM i WEBB (1933), p. 299, núm. 300-303 (monedes en què l'emperador es fa qualificar d'*inuictus*); p. 299, núm. 305-306 (on Aurelià es defineix com a *deus et dominus natus*); i p. 306, núm. 367. Sobre *restitutor Orientis*: MATTINGLY, SYDENHAM i WEBB (1933), p. 307, núm. 374-375. Amb relació a *pacator orbis* (és a dir, 'pacificador del món'): MATTINGLY, SYDENHAM i WEBB (1933), p. 265, núm. 6-7.

42. ALFÖLDI (1938), p. 11-14; LO CASCIO (2005), p. 158-162. Per contra, Yves Modéran considera que Gal·liè no va crear mai una cavalleria autònoma assentada a Milà, sinó que va multiplicar les unitats de cavalleria de l'exèrcit imperial que l'acompanyava en els seus desplaçaments, que van passar de 120 a 726 homes per legió: MODÉRAN (2003), p. 63.

De fet, des dels temps de Caracal·la, els esquadrons de cavalleria lleugera (*equites Mauri, equites Dalmatae...*) havien anat agafant cada cop més preponderància dins l'estratègia militar de l'exèrcit imperial. I, amb la recrudescència del bel·licisme a la frontera persa, també havia agafat gran importància la cavalleria pesada (*catafractarii* o *clibanarii*), tot i que aquests destacaments resultaven força cars de mantenir i encarien moltíssim el pressupost militar de l'Imperi.⁴³ Part d'aquesta nova cavalleria es va constituir amb destacaments mercenaris de germànics de les tribus d'enllà les fronteres més romanitzades, amb els quals es van establir pactes de federació (*foedus*) a canvi d'un sou.⁴⁴

Els anys de campanya de Gal·liè a les fronteres entre els anys 261 i 267 (especialment, la campanya contra els gots i els hèruls a l'Il·lír el 267), sumat als resultats d'aquestes innovacions militars, van començar a donar els seus fruits en temps dels denominats emperadors il·liris: Claudi II (268-270), Quintil (270), Aurelià (270-275), Probus (276-282), Car (282-283), Carí (283-285) i Numerià (283-284).⁴⁵ Aquests sobirans no només van derrotar els germànics invasors a la Gàl·lia renana i la frontera del Danubi (principalment, els gots, però també els vàndals, els burgundis, els alamans i els marcomans), sinó que a més, en temps de Car, els romans també es van imposar a la frontera oriental, on, buscant venjança per la derrota de Valerià el 260, van envair l'Imperi sassànida i van conquerir la seva capital, Ctesifont. La mort prematura de l'emperador poc després d'assolir aquesta gesta i la incapacitat dels seus dos fills (Carí i Numerià) per a donar estabilitat a la dinastia van impedir, però, treure profit d'aquesta victòria. En altres casos, els monarques van saber explotar les rivalitats entre les tribus germàniques per a distreure'ls de la seva agressivitat contra Roma, com féu Aurelià quan va induir gots i vàndals a lluitar per la possessió

43. Amb relació al conjunt de reformes militars, vegeu Jean-Michel CARRIÉ (1993), «Eserciti e strategie», a Arnaldo MOMIGLIANO i Aldo SCHIAVONE (ed.), *Storia di Roma*, vol. III/1, Torí, Giulio Einaudi, p. 83-154, especialment, p. 100-137.

44. CARRIÉ i ROUSSELLE (1999), p. 137-139.

45. D'aquesta manera, els gots foren aturats el 269 per Claudi II; i els vàndals, associats amb els burgundis, el 279 per Probus. Sobre els emperadors il·liris i les seves gestes: Giovanni VITUCCI (1952), *L'imperatore Probo*, Roma, A. Signorelli, especialment p. 40-45 i 56-60; SYME (1971), p. 194-207 i 208-220; Leandro POLVERINI (1975), «Da Aureliano a Diocleziano», a Hildegard TEMPORINI i Wolfgang HAASE (ed.), *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*, Berlín - Nova York, Walter de Gruyter, vol. II/2, p. 1013-1035, especialment p. 1023-1032; SILVESTRI (1993), p. 187-191; MODÉRAN (2003), p. 23-25; DRINKWATER (2005), p. 48-58.

de la Dàcia occidental. Dioclecià i Constantí partiren d'aquestes reformes i milloraren el seu funcionament pràctic, per exemple, augmentant els seus efectius, generalitzant la seva existència per tot l'Imperi o creant uns comandaments militars específics.⁴⁶

4. LES CRISIS ECONÒMICA (DEMOGRÀFICA, MONETÀRIA I COMERCIAL)

Òbviament, l'estat de guerra continu, tant a la frontera com a l'interior de l'Imperi, i els saqueigs de ciutats que hi van anar aparellats (protagonitzats tant pels germànics com pels soldats romans dels diferents exèrcits contendents per la porpra imperial) van tenir importants conseqüències en el pla econòmic; entre d'altres, l'èxode rural vers les ciutats i un declivi demogràfic (especialment important a les províncies frontereres),⁴⁷ en el qual també incidiren la carestia d'aliments derivada de les confiscacions per alimentar l'exèrcit i la inflació associada a la política imperial de devaluar la moneda. A tot això caldria sumar encara els efectes d'una gran epidèmia de pesta que, procedent d'Etiòpia, va arribar a Egipte el 252, va atacar l'Àfrica Proconsular, Roma, Grècia, Il·líric, Síria, Mesopotàmia i, el 270, li va costar la vida a Claudi II (Cebrià de Cartago, *Sobre la mortalitat*, 1; *Història Augusta*, «Vida de Claudi», 12, 2). La recuperació demogràfica fou lenta però sembla ja assolida en els temps de Dioclecià, ja que el panegíric de Mamertí, en honor d'aquest emperador, es congratula del repoblament dels camps que s'aprecia en els seus temps.

Segons el testimoni de Cebrià de Cartago, la crisi econòmica que va afectar l'Imperi fou polimòrfica i integral, tal com es desprèn del seu catàleg de desgràcies presents: carestia d'aliments, augment dels preus, exhauriment de les mines i crisi de l'artesanat (Cebrià de Cartago, *A Demetrià*, 3). Ara bé, en realitat, el comú denominador de tota la crisi econòmica al llarg del segle III fou la devaluació de la moneda.

El sistema monetari romà recolzava en un trimetal·lisme que, en essència, havia estat instituït per August, amb lleugeres modificacions dels seus successors: una moneda d'or (*aureus*; 7,4 grams amb 99% de metall), equivalent a 25

46. MODÉLAN (2003), p. 89-91 i 120-124.

47. Per exemple, a la Tràcia, Probus va haver d'establir poblacions bàrbares vençudes per tal de combatre el descens demogràfic a la zona: MODÉLAN (2003), p. 53.

denaris; una moneda de plata (*denarius*; 3,3 grams amb un tant per cent de metall que es va anar reduint des del 93% de l'època augustea fins al 50% d'època dels Severs) i una moneda de bronze (*sestertius*; 27 grams). Ara bé, ja en temps de la dinastia dels Severs, el cost creixent de les necessitats militars de l'Imperi feia cada cop més difícil equilibrar la balança ingressos/despeses, i pràcticament impossible estalviar per a tenir reserves de numerari per al futur. La solució fou començar a reduir la quantitat de plata dels denaris, que era la moneda sobre la qual recolzava l'economia romana. Com a resultat, se'n va derivar una pèrdua del valor intrínsec del denari, que va provocar una inflació galopant, qualificada per la historiografia recent com a *nominal* per a marcar la diferència amb els fenòmens inflacionistes moderns, vinculats a la balança de pagaments i a la cobertura de les monedes nacionals amb reserves de metall o d'un altre tipus.⁴⁸

Per combatre la inflació, l'estat romà va procedir a una nova depreciació del valor intrínsec de les monedes (especialment, el denari) que, segons els períodes, va tenir o no conseqüències sobre els preus segons que el caràcter fiduciari de les monedes fos acceptat, o no, pels usuaris. Així doncs, per tal de no persistir amb la política deflacionista, l'any 215 Caracal·la va crear l'*antoninianus*, una moneda nova, també de plata, que pesava 5 grams i també tenia un 50% de metall, però el valor oficial de la qual es va imposar, artificialment, en dos denaris. Dió Cassi (*Història romana*, 78, 15, 1) ens recorda com la moneda fou acollida amb desconfiança pels comerciants.⁴⁹

Al llarg de la crisi del segle III, les necessitats econòmiques dels emperadors foren més elevades que mai, i, a més, aquests restaven totalment dependents de la moneda per mantenir la fidelitat de les seves tropes (*donativum*).⁵⁰ I, com que els monarques tot sovint no tenien prou amb el que recaptaven en concepte d'impostos, botins de guerra o saquejos dels territoris dels usurpadors veïns, per tal d'augmentar els seus recursos van recórrer, fins i tot, a les mesures desesperades que Herodià (*Història romana*, 7, 3, 1-5) atribueix a Maximí el Traci: les

48. CARRIÉ i ROUSSELLE (1999), p. 564. Vegeu també Michael CRAWFORD (1975), «Finance, coinage and money from the Severans to Constantine», a Hildegard TEMPORINI i Wolfgang HAASE (ed.), *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*, Berlín - Nova York, Walter de Gruyter, vol. II/2, p. 560-593, especialment p. 562-575.

49. William E. METCALF (cur.) (2012), *The Oxford handbook of Greek and Roman coinage*, Oxford, Oxford University Press, p. 515-517.

50. JONES (1964), vol. I, p. 26-30. La devaluació de la moneda va arribar al seu clímax en el temps de Gal·liè, els denaris del qual no tenien més d'un 5% de plata.

confiscacions de patrimonis aristocràtics privats i l'espoliació del patrimoni i els guarniments dels temples.

Ara bé, la línia general de la política econòmica dels emperadors de la crisi del segle III fou continuar alterant la llei de les monedes, i així, el 268, l'*antoninianus* només duia un 1% de plata (de vegades, però, no tenien altre remei perquè hi havia monarques que no tenien mines de metalls al territori que controlaven). Per consegüent, la progressiva pèrdua de metall de les monedes féu progressar encara més la inflació. Serveixi d'exemple el preu del blat egipci, que, entre 269 i 293 es va multiplicar per tretze.⁵¹

Pel que fa a les monedes de bronze i or, en aquest context econòmic l'encunyació de moneda de bronze (el sesterce) fou considerada innecessària i, de fet, a Roma es van deixar d'encunyar entre 255 i 260. I, pel que fa a la moneda d'or, o bé es va atresorar o bé es va reservar per als donatius als soldats.

A l'entorn de 274, Aurelià va intentar frenar l'augment dels preus substituint els *antoniniani* en circulació per *aureliani*, una moneda de coure platejada (4 grams, amb una quantitat de plata a l'entorn del 4,8%), amb un valor nominal de 20 sestercis i un valor intrínsec de dos *antoniniani* (que en aquells temps pesaven 2,7 grams i només duien un 2,7% de plata) (Zòsim, *Història nova*, 1, 61, 3).⁵² A més, també va tornar a encunyar sestercis de bronze amb els seus submúltiples, i va continuar fent l'*aureus*, amb una modificació de pes (6,45 grams), però mantenint la llei d'època augustea (99% de metall). Ara bé, el va encunyar en petites quantitats i el va reservar per a donatius als soldats i el pagament del sou dels alts funcionaris i els oficials superiors de l'exèrcit. Per això, si el 238 un *aureus* valia 25 denaris, en l'època d'Aurelià li donaven una equivalència de 800 denaris.

51. Amb relació a l'evolució del preu del blat i d'altres productes a Egipte durant la crisi del segle III, vegeu Jon Edward LONDON (1990), «The face on the coins and inflation in Roman Egypt», *Klio*, núm. 72, p. 106-134.

52. Amb reforma d'Aurelià, doncs, l'*aurelianus* tenia a l'entorn de 0,19 grams de plata enfront dels 0,07 grams de l'*antoninianus*. Vegeu CRAWFORD (1975), p. 575-577; Elio LO CASCIO (1993), «Dinamiche economiche e politiche fiscali fra I Severi e Aureliano», a Arnaldo MOMIGLIANO i Aldo SCHIAVONE (ed.), *Storia di Roma*, vol. III/1, Torí, Giulio Einaudi, p. 247-282, especialment p. 259-278; Mireille CORBIER (2005), «Coinage and taxation: the state's point of view, A. D. 193-337», a Alan Keir BOWMAN, Peter GARNSEY i Averil CAMERON (ed.), *The Cambridge Ancient History*, Cambridge, Cambridge University Press, vol. XII, p. 327-392, especialment p. 330-346.

En realitat, la reforma del patró plata feta per Aurelià era més propagandística que real. L'*aurelianus* no era res més que una moneda de billó amb un revestiment de plata que la feia molt brillant (en un intent desesperat d'inspirar fortalesa i recuperació econòmica), però que no igualava la quantitat de plata que havien tingut inicialment els dos *antoniniani* als quals cada *aureliani* pretenia equivaldre (és a dir, 2,5 grams x 2 = 5 grams). Per tant, era una moneda fiduciària, l'èxit de la qual depenia de la confiança dels usuaris,⁵³ i l'assassinat de l'emperador poc després d'aquestes reformes no va permetre el restabliment d'aquesta confiança. I és que la sobrevaluació manifesta que representava l'*aurelianus* no va passar desapercebuda entre els comerciants. Ara bé, aquests no podien fer res al respecte i, sobretot, no es podien negar a agafar-la quan eren els representants imperials mateixos els qui els pagaven amb ella els subministres que compraven per a la cort o l'exèrcit, atès que estava prohibit per llei rebutjar moneda que dugués gravada l'efígie imperial (Pau, *Sentències*, 5, 25, 1). Ara bé, un cop l'emperador moria sí que es permetia rebutjar la seva moneda i, per tant, el nou emperador havia d'abastir novament el mercat amb numerari que dugués la seva efígie, el qual tampoc no tenia la quantitat de metall esperada pels comerciants, i a la seva mort les seves monedes també quedarien fora de circulació.

Finalment, la crisi de la moneda de plata, utilitzada com a base de les transaccions comercials, també va esfondrar els intercanvis de productes de luxe i de llarga distància, provocant al mateix temps que les ciutats tendissin vers l'autarquia. No obstant això, l'arqueologia ha demostrat que si bé aquesta realitat fou més o menys habitual a Orient, on els problemes amb els perses van afectar les transaccions comercials entre els dos estats, a Occident la crisi comercial seria més episòdica. La troballa del derelict *Cabrera III* (enfonsat a la costa balearica i datat el 258), així com altres indicis arqueològics, permeten detectar una normal comunicació comercial entre Hispània, Àfrica i Itàlia a tot el llarg del segle III.⁵⁴

Els qui més van patir totes aquestes crisis de caràcter econòmic foren els petits i els mitjans camperols, mentre que els aristòcrates, que tenien un patrimoni molt més dispers, podien compensar les pèrdues en una regió en conflicte

53. La major part dels historiadors tardoantics que es refereixen a aquesta reforma indiquen que va anar seguida per una violenta revolta d'encunyadors de moneda de la ciutat de Roma: EUTROPI, *Breviari*, 9, 14; AURELI VÍCTOR, *Llibre dels cèsars*, 35, 6; *Història Augusta*, «Vida d'Aurelià», 38, 2.

54. CARRIÉ i ROUSSELLE (1999), p. 128.

amb la producció que obtenia en una altra que estava en pau, i a més, com que convertien la seva riquesa en or, tenien reserves metal·líferes amb les quals afrontar les possibles catàstrofes que tinguessin lloc en algun dels seus *fundi*. Per això, entre la població civil es va imposar un sistema d'intercanvis i, sobretot, de cobrament d'impostos que afavoria el pagament *in natura*. Aquest sistema també convenia a l'estat, que d'aquesta manera s'estalviava de comprar al mercat productes (especialment, primeres matèries) que li eren imprescindibles per al manteniment de la cort i de l'exèrcit.

Tot i les deficiències de la reforma monetària d'Aurelià, els seus successors es van abstenir de manipular o alterar la seva encunyació, i els *aureliani* van sobreviure en els decennis següents fins als temps de Dioclecian, qui entre 294 i 296 va restablir el trimetal·lisme i, pel que fa a les monedes de plata, va recuperar l'estàndard del denari neronià (és a dir, 3,40 grams, totalment fet en plata, que era anomenat *argenteus*); va fer una moneda més pesada (9,69 grams, amb un 3,20% de plata) que es va dir *nummus* (o, també, *folles*); i va substituir els *aureliani* per *neoantoniniani* (gairebé sense cap part de plata). Així, un *argenteus* equivalia a 5 *nummi*, i un *nummus* valia 5 *neoantoniniani*. Dioclecian també va fer moneda d'or, l'*aureus*, però en molt petites quantitats, i no va tenir cap impacte en la reactivació econòmica.⁵⁵

A més, també, en el pla econòmic, Dioclecian va adoptar mesures de control de preus (com ara l'Edicte del Màxim)⁵⁶ que van retornar la confiança als mercats i es van mostrar eficaces per a reactivar l'economia i relançar el comerç de llarga distància.

La normalitat monetària, però, es va completar en temps de Constantí, amb la generalització i la multiplicació de les encunyacions d'or (*solidus*, amb una equivalència a 1.000 denaris). A partir d'aleshores, el *solidus* es va convertir en la moneda de referència de l'administració a l'hora d'imposar les multes i el pagament d'impostos, com ara la *lustralis collatio*, que es pagava sobre els

55. Amb relació a les estratègies dels emperadors il·liris, Dioclecian i Constantí per a restablir la prosperitat econòmica de l'Imperi, vegeu JONES (1964), vol. I, p. 61-68; CRAWFORD (1975), p. 575-588; Jean-Michel CARRIÉ (1993), «Le réforme economice da Aureliano a Costantino», a Arnaldo MOMIGLIANO i Aldo SCHIAVONE (ed.), *Storia di Roma*, vol. III/1, Torí, Giulio Einaudi, p. 283-322; MODÉAN (2003), p. 55-58.

56. Marta GIACCHERO (cur.) (1974), «*Edictum Diocletiani et collegarum de pretiis rerum venalium*»: *in integrum fere restitutum e latinis graecisque fragmentis*, Gènova, Istituto di storia antica e scienze ausiliare.

beneficis comercials, o el *folis senatorius*, que gravava les propietats senatorials (Zòsim, *Història nova*, 2, 38, 1-4). I és d'aquest terme llatí (*solidus*) que procedeix el nom del *sou* medieval.

5. LA CRISI RELIGIOSA

Per acabar amb aquesta enumeració d'aspectes de la crisi, també caldria subratllar la importància de la crisi religiosa, una realitat que també hagué de ser afrontada pels emperadors en la seva política de restauració. I és que durant aquests cinquanta anys es detecta entre el poble un desencís generalitzat envers les divinitats del panteó tradicional romà, així com una certa desconfiança en els seus poders com a protectores de l'Imperi. Com a resposta, i en aquesta conjuntura de caos generalitzat, es va produir un augment dels cultes denominats místics, que es caracteritzaven per oferir una vida en el més enllà força més plaent que la present. Entre aquestes religions hi havia el mitraisme, els misteris eleusins, el culte a Isis i Serapis i, també, el cristianisme, que precisament durant aquest període d'anarquia va patir les tres persecucions més cruels i amb el nombre més alt de màrtirs fins aleshores conegudes: la de Deci (249-251), la de Valerià (257-260) i la de Dioclecià (303-311).⁵⁷ Ara bé, per causa del seu tarannà místic, fou també en aquest període que el cristianisme va experimentar un extraordinari augment de fidels (Eusebi de Cesarea, *Història eclesiàstica*, 8, 1, 2-6), tant per la base de la piràmide social romana (entre els plebeus urbans i rurals) com en ascens vers les classes social més elevades (entre cavallers i senadors).

Pel que fa al tema de les persecucions de cristians, avui dia existeixen nombrosos i acurats estudis dedicats a aquesta qüestió, per la qual cosa remetem a dos treballs que incorporen la bibliografia més rellevant sobre el tema,⁵⁸ i ens limitarem a recordar que la major agressivitat de l'estat en l'eradicació del cristianisme s'explica pel context polític i ideològic de la crisi del segle III, un període en què s'ha produït l'ensorrament de la figura imperial i es procura el

57 JONES (1964), vol. I, p. 32-35 i 71-76.

58. Marta SORDI (1979), «Rapporti fra il cristianesimo e l'impero dai Severi a Gallieno», a Hildegard TEMPORINI i Wolfgang HAASE (ed.), *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*, Berlín - Nova York, Walter de Gruyter, vol. II, 23, 1, p. 340-374; Reinhard SELINGER (2004), *The mid-third century: persecutions of Decius and Valerian*, Frankfurt am Main, Peter Lang.

seu restabliment sobre unes bases divines que els cristians neguen i critiquen de manera oberta i notòria, principalment, negant-se a participar en les cerimònies públiques de culte imperial.

6. BALANÇ CONCLUSIU

L'acumulació de desastres militars esdevinguts a les fronteres, especialment entre 249 i 270, les baralles entre generals, la passivitat dels déus ancestrals i la pujada de preus, a més de l'escassetat de productes que hi anà associada, foren les realitats habituals que hagueren d'afrontar decenni rere decenni una gran part de la població plebea de l'imperi, que constatava com, generació rere generació, les coses no milloraven gaire. Per tant, podríem dir que fou per desesperació que els habitants de l'Imperi acabaren claudicant en tot allò que la monarquia els va demanar, principalment, un canvi de model d'estat en què l'emperador podia exercir el poder de manera obertament despòtica, tot i que perfectament justificada per mitjà d'una legitimació teocràtica. No ens ha d'estranyar, doncs, que, segons la tradició, el responsable principal de la sortida del període de crisi fos l'emperador Dioclecià (284-305), a qui tant els antics com els moderns consideren el principal impulsor de la política de divinització imperial. Al llarg d'aquest article hem pogut constatar que el restabliment de la confiança del poble en el seu líder fou l'aspecte en què es van invertir més recursos, tant econòmics com ideològics, principalment: un nou fast que subratllava el caràcter heroic i totpoderós de la monarquia, les inscripcions grandiloqüents i les llegendes numismàtiques de caràcter propagandístic. Per tant, d'alguna manera, podríem dir que aquest emperador se'n va sortir perquè va convèncer els seus súbdits que només superarien la crisi confiant en les capacitats de l'estat i cedint, més per força que de grat, en els seus drets individuals. Són molts els períodes de la història en què aquest model per a superar les crisis econòmiques ha inspirat determinats líders (com ara a l'alemanya nazi); només que nosaltres avui dia aquest sistema de govern l'anomenem, *à juste titre*, dictadura.

No obstant el seu èxit inicial, la restauració aconseguida per Dioclecià i la dinastia constantiniana va començar a fer fallida en el període 363-476. Si bé les mesures politicoideològiques i econòmiques es van mostrar eficaces, la qüestió militar, mai resolta de manera definitiva (atès que es va solucionar invertint quantitats ingents de diners per a mantenir un exèrcit costosíssim), va esdeve-

nir el principal responsable de la davallada de l'Imperi a Occident⁵⁹ (no convé oblidar que l'Imperi romà va sobreviure fins a 1453, però a Orient i sota una denominació d'encuny occidental que el qualifica d'Imperi «bizantí»).

Així doncs, des de la pujada al tron de Valentinià I (364-375), l'agressivitat dels pobles veïns de l'Imperi va agafar una nova embranzida. I les solucions al problema foren les mateixes que s'havien experimentat en els temps precedents: una diarquia, que va comportar una divisió territorial de l'Imperi amb el seu germà, Valent (364-378). Novament, els principals maldecaps militars provinueren dels pobles gots, especialment dels visigots, que el 9 d'agost de 378 van infringir a Adrianòpolis una dura derrota a Valent, tan terrible que fins i tot l'emperador va morir en el decurs de la batalla i els visigots ja no pogueren ser expulsats de l'interior de l'Imperi (Ammià Marcel·lí, *Història*, 31, 12, 4-13, 16; Zòsim, *Història nova*, 24, 1-2; Jordanes, *Història dels gots*, 26).⁶⁰ Adrianòpolis, per tant, va obrir una nova crisi que s'allargà fins al 416, car l'Imperi es va trobar amb un exèrcit got a l'entorn d'uns 10.000 genets, acompanyats de les seves esposes i nens, campant a plaer dins les províncies orientals, amb un exèrcit oriental completament desfet i incapaç de presentar cap mena d'oposició i un Imperi Occidental que no podia acudir en ajut seu perquè tampoc no passava pel seu millor moment. El sobirà oriental no va tenir més remei que assimilarlos utilitzant la fórmula que ja s'havia emprat abans, però mai amb aquest abast: el pacte de federació (*foedus*), que convertia *tot* el poble dels visigots en soldats a sou i al servei dels interessos defensius de l'Imperi (Jordanes, *Història dels gots*, 27-28, 139-145). Ara bé, els visigots no foren aliats fàcils i l'Imperi tampoc no fou un amo just. Així, per un conjunt de malentesos en què totes dues parts tingueren part de culpa, la crisi oberta entre romans i visigots va culminar en el setge de la ciutat de Roma l'agost de 410, conclòs amb un saqueig pactat entre els gots i els ciutadans de Roma que va durar tres dies (Orosi, *Històries contra els pagans*, 7, 39, 1-40, 2; Joan Zonares, *Annals*, 13, 21). Aquest *tour de force* entre els gots i l'Imperi va acabar el 416, quan es va concedir als visigots l'assentament permanent al sud-est de la Gàl·lia (nucli inicial del regne visigot de Tolosa).

59. JONES (1964), vol. II, p. 1025-1068; Josep VILELLA i Pere MAYMÓ (2000-2002), «Religion and Policy in the Coexistence of Romans and Barbarians in *Hispania* (409-589)», *Romano-Barbarica*, núm. 17, p. 193-236.

60. Amb relació a la transcendència històrica d'aquesta derrota romana: Alessandro BARBERO (2005), *9 agosto 378: il giorno dei barbari*, Bari, Laterza.

Imitant el procediment dels gots, altres pobles germànics van provar fortuna travessant en massa la frontera i demanant, de grat o per força, un lloc en què assentar-se. Un dels casos d'imitació més coneguts és el de vàndals, sueus i alans, que travessaren el Rin el 406 i el 409 van entrar a la península Ibèrica i s'hi van assentar. Pel que fa als vàndals, el 429 van passar a Àfrica i el 435, amb la conquesta de Cartago, es van convertir en els amos del nord d'Àfrica Occidental, uns territoris que al cap de poc temps van ampliar amb la conquesta de Sicília, Sardenya i les Balears. De fet, la supremacia dels vàndals a Occident fou tan aclaparadora que el 455 sotmeteren Roma a un saqueig, el segon que aquesta ciutat patia en el segle v (i el tercer en la seva mil·lenària història).

Així doncs, els romans que a l'entorn del 410 van tenir notícia de la caiguda de la seva antiga capital, la *caput mundi* de l'Imperi, i que a més veien campar a plaer pel seu territori aquestes tribus de guerrers germànics que en principi eren aliats federats, però que es proveïen d'allò que necessitaven saquejant els camps i les ciutats que trobaven en el seu camí, van començar a reviuire les pors d'una nova crisi del segle III, de la qual potser, aquest cop, no veien clar que arribarien a sortir-se'n. Així ho reflecteixen les paraules de Jeroni, qui tot i residir a Betlem, tremendament traumatitzat en tenir coneixement del saqueig visigot de la ciutat de Roma el 410, escrigué: «La llum més brillant sobre la terra s'ha apagat, el dia en què l'Imperi s'ha vist privat del seu cap; el dia en què, per parlar amb tota correcció, tot el món s'ha fet malbé en la ruïna d'una sola ciutat» (Jeroni, *Carta*, 128, 5).

Així doncs, en moltes regions d'Occident, que a inicis del segle v ja es trobaven en mans de vàndals, sueus, visigots, francs o burgundis (i, per tant, a molta distància cronològica encara de la deposició del darrer emperador romà el 476), els seus habitants d'ascendència romana tenien plena consciència que aquell Imperi en què havien crescut (o fins i tot que les generacions infantils ja ni tan sols havien conegut i només n'havien sentit a parlar) estava en plena agonia i no es recuperaria mai més. Aquest cop, les ferides eren mortals i les tècniques tradicionals difícilment servirien per a superar la crisi. Un nou món estava germinant, el medieval, en el qual les concepcions teocràtiques baiximperials del poder encara tenien un gran paper per complir.⁶¹

61. Sobre la cristianització del món antic, vegeu, especialment: Peter BROWN (1978), *The making of Late Antiquity*, Cambridge-Londres, Harvard University Press.

CRISI I CANVIS ESTRUCTURALS A LA HISPÀNIA ORIENTAL ENTRE L'ALT IMPERI ROMÀ I L'ANTIGUITAT TARDANA

RAMON JÁRREGA DOMÍNGUEZ
Institut Català d'Arqueologia Clàssica

RESUM

En aquest treball valorem els canvis estructurals que es varen produir a la zona costanera oriental d'*Hispania* (corresponent actualment a Catalunya i el nord del País Valencià), centrant-nos especialment en la relació ciutat-camp. Plantegem l'abast real de la crisi del segle III a la llum de l'arqueologia, així com l'evolució del poblament des del model romà altimperial fins l'antiguitat tardana, intentant valorar si ens trobem davant un despoblament o una concentració de la propietat, o ambdues coses. Finalment, analitzarem la transició entre el model romà de poblament i l'etapa visigoda amb la transició al poblament alt-medieval.

PARAULES CLAU

Hispania, antiguitat tardana, crisi, canvi.

Crisis and structural changes in eastern Hispania between the first half of the Roman Empire and Late Antiquity

ABSTRACT

In this article we assess the structural changes that took place in the coastal area of eastern *Hispania* (now corresponding to Catalonia and the northern region of Valencia), focusing particularly on the relationship between city and countryside. We also consider the extent of the Crisis of the Third Century in the light of archaeology, as well as the population's evolution from a Roman model typical of the first half of the Roman Empire to Late Antiquity, trying to assess whether this was a case of depopulation or concentration of ownership or both. Finally, we analyse the transition from the Roman model of settlement and the Visigoth period with the transition to early medieval settlement.

KEYWORDS

Hispania, late antiquity, crisis, change.

INTRODUCCIÓ

El coneixement del període que anomenem antiguitat tardana compta, a més de l'interés intrínsec que pugi tenir l'estudi d'una època determinada, amb el valor afegit de documentar els canvis transcendents que conduïren del món clàssic (i més específicament, de l'Imperi romà) a l'edat mitjana, uns canvis determinables en diversos aspectes transcendents, com l'economia, la religió i l'organització política, la qual cosa té una important repercussió en l'estructura del territori i el paisatge.

El període de transició entre l'anomenat alt Imperi romà i el baix imperi (i per extensió, l'antiguitat tardana), bàsicament entre els segles III i VI-VII, és encara lluny de ser ben conegut, tant per l'escassetat de fonts escrites com per la diferència interpretativa dels diferents autors sobre les dades arqueològiques, sovint força incompletes. Aquesta situació es fa encara més pregona a l'antiga *Hispania* i, més concretament, a les terres catalanes (de les quals ens n'ocuparem aquí), fins al punt que les diferents interpretacions que se n'han fet resulten sovint força antitètiques. Tot seguit farem un repàs i proposarem un estat de la qüestió pel que fa als nostres coneixements actuals sobre el període esmentat en aquest territori.

Per bé que ha estat objecte d'interpretacions força diverses i fins i tot radicalment enfrontades, podem afirmar que el període clau en el qual es produïren les condicions i les circumstàncies que varen donar lloc als importants canvis estructurals d'època tardoantiga fou el segle III, tot i que l'origen dels problemes es pot copsar ja a mitjan centúria anterior, com ha fet ben palès Alföldy (1998) a la nostra àrea. L'anomenada crisi del segle III ha portat veritablement de corcoll els historiadors i els arqueòlegs que se n'han ocupat, que han arribat a conclusions ben diverses, des de qui la considera poc menys que un moment apocalíptic fins a qui en nega fins i tot l'existència. El cert és que aquesta centúria forma una veritable «frontissa» que permet separar el període que hom coneix per alt imperi del baix imperi, que s'enquadra ja dins del que hom anomena ara «antiguitat tardana». Per tant, és un període durant el qual s'experimentaren canvis substancials en la societat romana, l'abast dels quals (i la seva diversa implantació segons les àrees) és el que cal esbrinar amb cura, per tal de no caure en posicions maximalistes i, el que és més important, mancades de rigor històric.

El gran problema al qual ens enfrontem d'entrada és la manca de fonts escrites sobre l'època: bàsicament ens hem de limitar a documents històricament poc valuosos, com l'anomenada *Historia Augusta*, que se centren en les campanyes militars i especialment en els suposats retrats psicològics dels emperadors. Del segle III gairebé només en podem destacar els escrits patrístics cristians, com les cartes de sant Cebrià, que evidentment, pel seu caire, aporten només una llum molt parcial sobre la societat romana de la seva època. L'epigrafia lapidària també experimentà a partir del segle III en aquest període un fort retrocés, amb la qual cosa una de les eines més valuoses amb què comptem per a estudiar la societat romana de l'alt imperi ens és també molt poc útil per a conèixer la realitat social posterior.

D'altra banda, les fonts arqueològiques tampoc no són tan explícites com ens agradaria. Així, l'aparent disminució d'hàbitats rurals (que tanmateix respon a una realitat, com després veurem) no sabem sovint com interpretar-la ni si és només aparent, per la manca actual en superfície de ceràmiques, monedes o altres materials que en realitat, quan es pot fer una excavació arqueològica més acurada, poden aparèixer.

LA «CRISI» DEL SEGLE III. CORRENTS HISTORIOGRÀFICS I SITUACIÓ ACTUAL

El segle III és un període força convuls de la història romana, marcat per l'anomenada anarquia militar, que va consistir en un constant estat de guerra civil en el qual diferents militars es varen fer amb el poder, proclamant-se emperadors, i on es van produir fins i tot secessions, com la de l'imperi de les Gàl·lies. Sens dubte aquesta situació política tingué importants repercussions en l'economia dels habitants de la part occidental de l'Imperi, encara que sobre aquesta qüestió n'estem molt mal informats. De tota manera, aquesta crisi afecta, pel que ara sabem, la segona meitat del segle III, mentre que la primera part, que correspon a la dinastia severiana (la dels emperadors Septimi Sever, Caracal·la, Heliogàbal i Alexandre Sever), sembla que va ésser una època de pau i relativa prosperitat.

No voldríem entrar en debats historiogràfics de tipus global sobre l'anomenada crisi del segle III, cosa que excedeix de bon tros l'espai que li podem dedicar en un article, i que ja hem tractat en part en un treball anterior (Járrega, 2008a). Tanmateix, per tal de centrar el tema, es fa necessari efectuar un breu repàs als

principals corrents historiogràfics que s'han ocupat d'aquest període (molt debatut), per tal de tenir clar quin punt de partença tenim per al nostre estudi.

Val a dir que actualment hi ha un concepte realment negatiu del mot *crisi* que no es correspon amb el sentit etimològic de la paraula, la qual fa referència a un canvi brusc, sense que això impliqui connotacions ni positives ni negatives (Járrega, 2008a, p. 106, nota 1). Per tant, una part important del debat historiogràfic (potser fins i tot amb una certa esterilitat) s'ha centrat a intentar determinar si en el segle III hi hagué «crisi» o no i, en el supòsit que hi fos (sovint, assumint les connotacions negatives que s'atribueixen a la paraula), quines foren les seves característiques i (potser de forma sobredimensionada) quina transcendència tingueren les incursions bàrbares que les fonts escrites enregistren en relació amb aquest període, especialment en època de Gal·lié.

En l'anàlisi del món rural romà, una situació fins a cert punt paral·lela la trobem en les consideracions que puguem fer sobre la transcendència que tingueren els canvis del segle III en els models de poblament. És perillósament temptador optar per models tancats, i en aquest sentit la disminució d'hàbitats que sovint es pot copsar entre l'alt i el baix imperi és susceptible d'ésser interpretada de diferents formes. Una d'elles, la més tradicional, pressuposa un abandonament d'hàbitats a causa de la crisi econòmica i la incursió dels bàrbars. Tanmateix, el model d'hàbitat constatable a partir del segle IV, segons el qual hi ha una disminució del nombre de nuclis habitats en relació amb el període anterior (variable, segons les zones), es pot deure a diversos factors: des d'un despoblament traumàtic, a causa d'una clara ruïna econòmica i d'una disminució demogràfica (que pot tenir diverses causes), fins a una concentració de la propietat, que sembla caracteritzar el paisatge agrícola a partir de l'època constantiniana.

Les fonts escrites que coneixem referents al segle III hispànic no cal dir que són força deficientes (per no dir gairebé totalment inexistents), i se centren bàsicament en les repercussions de la incursió franca de la segona meitat del segle, a la qual després ens referirem. Per tant, creiem que l'anàlisi arqueològica ha de tenir un paper cabdal en les interpretacions de tipus històric que puguem fer sobre aquest període. Tanmateix, cal considerar el perill de sobrevalorar o menystenir les fonts, tot oscil·lant entre un inicial defecte i un posterior excés de criticisme.

La interpretació de les repercussions de la crisi del segle III a *Hispania*, i concretament de les incursions bàrbares, ha donat peu a dues visions antagò-

niques: una que podríem anomenar «catastrofista», iniciada per Blas Taracena (1950) i continuada per Miquel Tarradell (1955, 1956 i 1958), Albert Balil (1957, 1959*a* i 1959*b*) i José María Blázquez (1968), i la reacció posterior, per a la qual no és fàcil trobar una denominació (potser «negacionista» o «relativista»), representada per Javier Arce (1978) i Adela Cepas (1997), que en essència nega l'anterior. Ambdues teories creiem que han abusat dels extrems en els seus plantejaments. Efectivament, la primera proposa que el segle III fou un període de calamitats, en el qual tant les incursions bàrbares com les hipotètiques revoltes locals varen arruïnar el país i varen provocar la destrucció i l'abandonament de molts hàbitats, amb una dràstica reducció del poblament durant el baix imperi. En contrast, Arce i els altres autors que l'han seguit neguen aquesta interpretació, adduint que moltes de les suposades destruccions no han estat demostrades i que l'epigrafia oficial demostra una continuïtat durant el segle IV, com ho indicarien les inscripcions oficials de *Tarraco*. Aquesta visió, tan distorsionada en els seus posicionaments com ho podien ser els contraris, encaixa en un concepte excessivament positiu sobre els moments de crisi del segle III que es recolza en punts de vista discutibles, o directament equivocats.

Actualment hem de considerar tots aquests aspectes amb cura i un esperit cartesià. En primer lloc, hem de pensar que unes quantes dècades de convulsions i desgovern polític, representats pel llarg període d'anarquia militar, deurién ser qualsevol cosa menys bons per a l'estabilitat de l'Estat romà i de la seva economia, i no deu ser casual que precisament a finals del segle III deixessin d'arribar massivament a Roma les àmfores bètiques que varen generar el mont Testaccio. D'altra banda, la relativa abundància d'inscripcions dedicades a emperadors de la segona meitat del segle III (Claudi el Gòtic, Aurelià, Probe), no sols en ciutats importants com *Tarraco* sinó en d'altres de més modestes com podien ser *Baetulo* (Badalona) o *Iluro* (Mataró), va ésser interpretada com un signe de normalitat i continuïtat (Cepas, 1997, p. 112 i 142; Arce, 2005, p. 14), quan més aviat sembla que és el contrari, és a dir, un intent de les elits municipals de fer palesa la seva fidelitat a l'emperador de torn (Pons, 1994, p. 243; Jàrraga, 2008*a*, p. 112).

Un element molt important per a estudiar el període que ens ocupa és la numismàtica, i molt especialment la rellevància històrica del fenomen de les tesauritzacions. Hi ha una certa abundància de tresorets a les nostres contrades, la qual cosa ha estat interpretada com a indicatiu clar que aquestes ocultacions foren degudes a la por causada per les invasions. Actualment, els autors que s'han

ocupat del tema (Campo i Gurt, 1980; Sagredo, 1985; Marot, 1999; Gozalbes, 1996; 1996-1997; 2003; 2004 i 2005) tendeixen a desvincular l'existència de tresorets de les invasions, fonamentalment perquè les dates d'ocultació que es poden deduir dels mateixos són diverses, i no deuen respondre a una sola causa.

D'altra banda, cal tenir ben present (sobretot quan es vol fer una interpretació històrica de les dades) que no és el mateix una tesaurytació (que implica una ocultació) que un dipòsit monetari, que pot tenir altres causes. Tanmateix, cal tenir en compte que és anòmal que tants tresorets restessin en l'oblit, la qual cosa és una òbvia senyal que qui els va amagar no els va poder recuperar mai, per les raons que fos. També crida l'atenció l'anormal concentració de tresorets de la segona meitat del segle III entre el sud de Catalunya i el nord del País Valencià (Gozalbes, 1996; 1996-1997; 2003; 2004 i 2005; Marot, 1999, p. 329), amb un estrany buit (difícil d'explicar) a la zona de Múrcia, fins Andalusia. Aquest fenomen ha de respondre a unes causes concretes, que no coneixem prou bé. Després d'un període de revisió i relativisme en la interpretació històrica dels tresorets, ara es detecta una certa concentració cronològica dels mateixos entorn dels anys 266-267, que podria tenir diverses explicacions: les possibles conseqüències hispàniques de la usurpació de Pòstum (Gozalbes, 1996, p. 395-399) o, com creiem (malgrat el descrèdit a què aquesta idea s'ha vist sotmesa), la incursió franca.

LES REPERCUSSIONS DE LA CRISI DEL SEGLE III A L'EST DE LA TARRACONENSIS A LA LLUM DE L'ARQUEOLOGIA

El període conegut (ben gràficament) amb el nom d'«anarquia militar» marca la fi violenta de la dinastia severiana i l'inici d'un període de constants pronunciaments militars, que provocaren una inestabilitat política que ha contribuït en gran part a la forja del concepte de *crisi* del segle III. Fins l'època de Gal·lié són molt poques (per no dir cap) les dades que tenim per a l'àrea que ens interessa, tant des del punt de vista de les fonts escrites com de les dades arqueològiques.

Sobre la discutida incursió dels bàrbars, sabem per les fonts que els francs varen atacar *Tarraco* i que es varen apoderar de la flota que estava fondejada al port de la ciutat (Aureli Víctor, *Epitome de Caesaribus*, 33, 3). La data d'aquesta incursió ha estat situada vers l'any 260 dC, però probablement correspon a

l'any 264, d'acord amb la Crònica de Sant Jeroni, qui a finals del segle iv va vessar al llatí la crònica en grec d'Eusebi, escrita a principis d'aquell segle i que fixa explícitament aquesta data, que per propera al moment d'escriptura de la crònica creiem força fiable (Járrega, 2008a, p. 114). Tot i les actituds negacionistes abans esmentades, les troballes arqueològiques estan documentant darrerament la magnitud de les destruccions que va provocar aquesta incursió, especialment a les àrees suburbials (Díaz, Macías i Teixell, 2005). Per tant, tot i que després més o menys es va refer, és clar que *Tarraco* va sofrir un cop molt important amb la incursió dels francs.

L'àrea que estudiem és directament esmentada pels autors antics, ja que se'ns diu que els francs atacaren *Tarraco*, on es varen fer amb la flota. No sabem exactament d'on venien ni què varen fer amb els vaixells assaltats, encara que Aureli Víctor ens informa, com hem dit, que es dirigiren cap a l'Àfrica. D'altra banda, Pau Orosi (*Historiarum adversos paganos libri*, vii, 41-2) afirma que els francs varen romandre a *Hispania* durant dotze anys, cosa que si és certa podria indicar que es varen dedicar endèmicament al bandolerisme i el saqueig, cosa que podria explicar les destruccions posteriors a l'any 264 que es documenten a *Valentia* (Ribera, 1989, p. 75; 2003, p. 46 i 101) i *Pollentia* (Arribas i Tarradell, 1987), i fins i tot l'assalt de Siracusa, a Sicília, que es va produir per part dels francs (Zòsim, *Nea Historia*, 1.71.2). Finalment, foren derrotats per l'emperador Probus (*Scriptores Historiae Augustae, Vita Probi* xii.3; Zòsim, *Nea Historia*, I.68.1), probablement l'any 278 (*Chronica Eusebi-Hyeronimi*). Es pot paral·lelitzar aquesta circumstància amb les activitats piràtiques que dugueren a terme els gots i els hèruls a la Mediterrània oriental des de l'any 253, els quals van arribar a saquejar l'any 267 ciutats tan importants com Atenes, Corint, Nicomèdia i Nicea (segons explicà Dexip, qui els va combatre; conservat per Esteve de Bizanci).

Curiosament, els diversos autors moderns que han tractat la incursió franca del segle iii a *Hispania* passen per alt aquests fets, quan sembla evident que tots ells formen part d'una mateixa realitat. És possible que aquest perill no fos eliminat fins finals de segle, quan l'emperador Maximià sembla que va dirigir una campanya bèl·lica a *Hispania* que podria haver tingut com a objectiu els francs (Arce, 1982, p. 19-22).

Cal ser prudents quan utilitzem dades arqueològiques per a fer raonaments històrics, ja que l'evolució en els nostres coneixements pot canviar (fins i tot radicalment) les coses. El corrent històric obert per Arce (1978) i desenvolupat

per Cepas (1997) ha portat a afirmar que no hi ha indicis de cap destrucció a *Tarraco*, clara demostració (segons ells) que les dades aportades per les fonts escrites eren exagerades. Tanmateix, ara sabem que les destruccions a l'àrea urbana de *Tarraco* resten ben paleses a l'antiga zona portuària, on hi ha indicis clars d'enderrocs i incendis (Macías i Remolà, 2005); també hi ha nivells d'incendi a les termes del carrer de Sant Miquel (Tulla, Beltrán i Oliva, 1927, p. 11; Macías, 2004, p. 57-58 i 159; López 2006a, p. 240-241). Igualment, hi ha evidències clares de destrucció a l'interior del recinte emmurallat de la ciutat (Macías, 2004, p. 73-74; López, 2006a, p. 240-241). Tot això fonamenta i demostra les dades escrites, i fa pensar que les destruccions provocaren l'abandonament de part de la ciutat, la qual cosa justifica prou bé que Orosi digués, a inicis del segle v, que encara llavors eren ben paleses a *Tarraco* les conseqüències de la incursió dels francs.

Per contrast, en el cas de *Barcino* (Barcelona), actualment no tenim cap constància que hagi estat destruïda per la incursió dels francs, com s'havia suposat (Pallarés, 1969). Per tant, considerant que aquestes destruccions sí que s'han palesat a la zona de *Tarraco* (i que les fonts escrites documenten l'atac dels francs), ens podem plantejar, com fa Bonneville (Bonneville, 1978, p. 385), la possibilitat que la incursió bàrbara es dirigís vers el sud per la via romana del Vallès, amb la qual cosa tant *Barcino* com *Baetulo* i *Iluro* podien haver restat indemnes d'aquesta incursió.

Una vegada documentada arqueològicament la realitat de la incursió dels francs, resta per establir l'abast real de la mateixa. Parlar d'una invasió sembla excessiu, i creiem que és més propi anomenar-la incursió. Tanmateix, tant *Tarraco* com *Valentia* i *Pollentia* tingueren una continuïtat en època tardoantiga, essent *Valentia* i *Tarraco* seus de bisbats, i mantenint aquesta darrera la capitalitat provincial. De tota manera, això no ens ha de portar a menystenir la importància objectiva que la incursió (o les incursions) dels francs degué tenir per a les ciutats riberenques del *conventus Tarraconensis* en el segle III.

Com va afectar aquesta crisi al territori? En coneixem un exemple molt clar a la rica vil·la dels Munts (Altafulla, Tarragonès), on les excavacions han demostrat que va ésser destruïda per un incendi (Tarrats *et al.*, 1998 i 1999), que molt probablement podem pensar que es degué a la incursió dels francs. Entre les cendres es va trobar un cadàver (la causa de la mort del qual va ser l'enfonsament del sostre per l'incendi) que portava un saquet (que deuria anar cosit a la cintura) que contenia un petit conjunt de 16 sestercis, datats en els anys 255-256 (Ma-

rot i Ramon, 1999). També a la vil·la dels Munts es va trobar (molts anys abans) un altre conjunt monetari (Mateu Llopis, 1950; Balil, 1979), segons sembla en una capa de cendres i restes calcinades prop dels mosaics. Estava format per 277 monedes, que proporcionen la data de l'any 266; a diferència de l'altre conjunt dels Munts, aquest sí que sembla clarament un tresoret.

Ara com ara no tenim altres dades que ens permetin il·lustrar destruccions a les altres vil·les i assentaments rurals de l'àrea que estudiem. Un cas interessant és el de la vil·la de Vilauba (Camós, Pla de l'Estany), en la qual es va produir un incendi datat en la segona meitat del segle III (Castanyer i Tremoleda, 1999), però aquest incendi sembla que es va produir de forma concreta a la cuina i les àrees adjacents, de forma que no és possible saber si es va deure a un accident (com creuen els seus excavadors) o fou un foc intencionat. En canvi, sembla que no hi ha cap raó que ens impedeixi relacionar la destrucció de la vil·la dels Munts amb les constatades al mateix casc urbà de *Tarraco*, especialment tenint en compte que s'hi ha trobat un cadàver caigut *in situ*.

Podem deduir que la destrucció de la vil·la dels Munts d'Altafulla (sens dubte, una de les més riques de l'*ager Tarraconensis*) fou causada pels francs durant la seva incursió, però no tenim cap dada que ens permeti pensar que aquesta afectés els altres assentaments rurals del territori. Altres vil·les properes, com la de la Pineda - Cal·lípolis (Salou, Tarragonès), la Llosa (Cambrils, Baix Camp), al sud de *Tarraco*, Centelles (Constantí, Tarragonès) o els Hospitals (el Morell, Tarragonès) no presenten cap indicatiu de destruccions, i a més tingueren una activitat important en època tardoantiga (Macías, 2005). Tanmateix, a la vil·la Vinyet (Sitges), tot i que hi ha indicis de pervivències posteriors, la *pars rustica* hi apareix abandonada i espoliada vers el tercer quart del segle III (García Targa, 2004; Revilla i García Targa, 2006; López, Fierro i Caixal, 2008, p. 92; López, Fierro i Caixal 2009, p. 134).

No ha d'ésser casual que en aquest període del segle III es produïssin abundants ocultacions monetàries, que la recerca i la casualitat han documentat amb certa amplitud a la costa mediterrània hispànica (Campo i Gurt, 1980; Sagredo, 1981-1985; Gozalbes, 1997). A més dels dos conjunts de la vil·la dels Munts i dels que s'han localitzat a la mateixa ciutat de Tarragona (Hiernard, 1978; Díaz, Macías i Teixell, 2005), en coneixem un altre a l'*ager Tarraconensis*, trobat al Vilar (Reus), que es pot datar amb posterioritat a l'any 270 (Marot, 1999, p. 329), i els tres recentment trobats a Tarragona i la vil·la de la Llosa, encara inèdits (Járrega 2008a, p. 120-121). Més al sud hi ha una curiosa concentració de

tresorets al nord del Sagunt, on coneixem el de Mas d'Aragó (Cervera del Maestrat, Baix Maestrat), així com els de Rui Sec (les Alqueries) i el d'Almenara (a la Plana Baixa), ambdós datats vers 265-266 (Gozalbes, 2005). Per tant, l'àrea compresa entre *Tarraco* i *Saguntum* presenta una acumulació anormalment gran de conjunts monetaris, i concretament de tresorets, que no sembla fruit de la casualitat. En el recull que en va fer Teresa Marot (1999, p. 329) apareixen, en l'àrea que estudiem, un total de 10 conjunts.

La datació d'aquests tresorets en els anys 266-270 ha estat utilitzada per a desvincular-los de la incursió franca, per considerar-los massa tardans; efectivament, amb les dades esmentades més amunt, podem considerar-los dos o tres anys posteriors. Crida l'atenció la presència (al Mas d'Aragó i Riu Sec) de monedes de l'usurpador oriental Quiet, raríssimes als conjunts monetaris del Mediterrani occidental. L'aparició d'aquestes monedes es podria deure a factors comercials o potser, com ha suggerit Gozalbes (1996, p. 398), podria respondre a la possible presència de soldats orientals involucrats en hipotètiques lluites entre els partidaris de Gal·li i Pòstum. D'altra banda, cal tenir present que la *Historia Augusta* fa referència a l'existència de francs que estaven al servei de Pòstum (*Gallienus*, 7,1; *multis auxiliis Postumus iuvaretur Celticis atque Francicis*), i potser en aquest context es podria interpretar la seva penetració a la Península i la presa de *Tarraco* (Gozalbes, 1996, p. 399). Aquesta hipòtesi proporciona un punt de vista molt interessant, ja que, com va passar l'any 409, aquesta incursió bàrbara podria haver-se produït en realitat en el marc d'una guerra civil romana.

Repasant la cronologia dels fets, creiem que pot plantejar-se una nova hipòtesi que expliqui la formació dels tresorets, no ja per la incursió dels francs o la usurpació de Pòstum per separat sinó per una conjunció d'ambdós factors. Concretament, a la vista de la cronologia dels tresorets, creiem que és possible que els francs, que sembla que ja havien penetrat a *Hispania* l'any 264, aprofitessin la doble diversió de les usurpacions de Pòstum i Aureol per a campar lliurement, sense por a una represàlia de l'exèrcit de cap d'ells, prou enfeïnats en aquell moment a guerregar entre si. Per tant, podria molt bé ser que els francs, aprofitant la impunitat que els atorgava aquesta conjuntura històrica, portessin a terme la seva activitat piràtica sense cap resposta oficial, la qual cosa podríem relacionar amb l'afirmació d'Orosi que varen romandre a *Hispania* durant dotze anys.

Per tant, tot i que és molt poc el que podem dir ara com ara sobre el segle III dC, sembla que efectivament va ésser un període de dificultats que explica la diferència (més acusada en unes zones que en d'altres) en el grau de pervivència

dels hàbitats altimperials durant l'antiguitat tardana i que, de forma directa o indirecta, la incursió franca de l'any 264 degué ésser un element més, potser decisiu, en l'empobriment i la desestructuració que semblen haver patit les ciutats i els hàbitats rurals de l'est de l'antiga *Hispania Citerior* en aquell període.

EL PAS DEL POBLAMENT ALTIMPERIAL AL TARDOANTIC: DESPOBLACIÓ O CONCENTRACIÓ?

Una de les formes d'intentar valorar l'abast de la crisi del segle III i els canvis entre l'alt imperi i l'antiguitat tardana al poblament rural consisteix a comparar el volum de jaciments coneguts amb materials arqueològics altimperials i els que presenten materials tardoantics. No cal dir que aquest mètode és problemàtic, perquè es basa majoritàriament en prospeccions superficials, i és ben sabut que generalment els materials tardoantics són menys abundants que els de l'alt imperi, de manera que és possible que en molts casos no es detecti en la prospecció l'existència d'una fase tardoantiga dels assentaments, però això no vol dir que en molts casos no hi sigui. Com més gran sigui el volum del material identificat en la prospecció, més gran serà també la fiabilitat.

El problema esmentat es fa encara més palès si el concretem en els materials del segle III. Fins i tot quan hi ha excavacions arqueològiques, el volum de materials d'aquesta centúria és molt minso. Generalment es pot atribuir aquesta escassetat a la presència de la crisi econòmica, que disminuiria el comerç, però aquest argument és quelcom simplista. En tot cas, el contrast entre el volum de poblament de l'alt i del baix imperi resulta indicatiu dels canvis operats entre ambdues èpoques i, per tant, podem pensar que les causes que provoquen aquests canvis es troben generalment en el període intermedi, és a dir, el segle III. Aquest mètode, en definitiva, és útil per a mostrar els canvis en el volum i la distribució del poblament, que podem considerar efectivament que es produïren en el segle III, però òbviament no ens serveix per a conèixer les causes ni la natura d'aquests canvis.

Aquest mètode quantitatiu va ésser aplicat per primera vegada entre nosaltres per Miquel Tarradell (1965 i 1968), en valorar el contrast entre l'ocupació de l'alt imperi i la de l'antiguitat tardana a Villar del Arzobispo, a la comarca dels Serrans (País Valencià), on d'un total de 18 jaciments, en una àrea de 10 x 8 km de superfície, al final del segle III només en quedava un, precisament

el més ric i l'únic amb epigrafia. Per tant, la reducció representa el 94,44% del total, i la continuïtat tan sols el 5,55%. Cal tenir en compte, però, que es tracta d'una àrea reduïda, que no s'hi havia fet cap excavació i que el coneixement de les ceràmiques romanes (principals elements de datació) no era llavors tan acurat com ara. De tota manera, els resultats aportats per Tarradell apunten vers una forta disminució del nombre d'hàbitats en època tardoantiga. Per tant, a partir d'aquí ha esdevingut un tòpic afirmar que durant el segle III es produí un fort procés de desaparició d'hàbitats rurals, cosa que cal explicar, bé per un fort despoblament, bé per una concentració de la propietat, o per una combinació d'altres factors.

No s'han dut a terme, després de l'esmentat estudi de Tarradell, gaire intents quantitatius similars, però els que s'han fet permeten matisar la forta disminució de poblament que aquest autor detectà a la zona de Villar del Arzobispo. Així, Prevosti (1981*a* i 1981*b*) ha estudiat el cas del Maresme, on l'apreciació d'una mostra de 38 assentaments dona una reducció d'un 21%, i una continuïtat del 79%. A les comarques de Girona, la continuïtat és d'aproximadament el 50% (Nolla i Casas, 1984, làm. iv-v). Menéndez i Solias (1985, p. 166-167) s'han centrat en part del Barcelonès i el Baix Llobregat, i han arribat a la conclusió que tant la disminució com la pervivència se situen també entorn del 50%, tot i que es basen només en un reduït grup de 14 jaciments, i actualment se'n coneixen més. En canvi, al litoral del Garraf i el Penedès es constata una reducció molt més important, d'entorn d'un 73-76% (Revilla i Miret, 1995, p. 205; Guitart, Palet i Prevosti, 2003, p. 152; Prevosti, 2007, p. 74).

A la zona central de l'ager *Tarraconensis* la reducció del poblament se situa entorn del 58%, i la continuïtat vers el 42% (Járrega, 2008*a*, p. 128). Altres càlculs posteriors (López Vilar, Prevosti i Fiz, 2011, p. 395-396; 120 jaciments altimperials enfront de 57 baiximperials) permeten plantejar una reducció del 67,79% i una continuïtat del 32,20%. És a dir que sembla haver-hi una reducció d'entre la meitat i tres quarts parts del poblament. A l'àrea de *Dertosa* i la part baixa de l'Ebre, d'un total de 64 jaciments romans hi ha materials tardoantics en 24 (Revilla, 2003, p. 143; García *et al.*, 2004-2005, p. 260; Járrega, 2008*b*, p. 197; Járrega, 2011*b*, p. 53-54); la reducció representa només el 37,5% del total, i la continuïtat el 62,5%. De tota manera, aquesta relativa continuïtat es detecta especialment a l'àrea del Baix Ebre i a l'interior, a la Ribera d'Ebre; en canvi, a la zona del Montsià, dels jaciments coneguts només hi ha constància de continuïtat en època tardoantiga de la vil·la de la Carrova (Amposta), per la

qual cosa s'ha suposat que es va produir una veritable despoblació de la comarca en el segle III (García, 2000, p. 170). Tanmateix, cal tenir en compte que la comarca del Montsià és la menys coneguda de les terres de l'Ebre pel que fa a prospeccions i excavacions de jaciments romans, però, tot i que cal fer aquesta matisació, el quadre que presenta està en consonància amb el que proporcionen les veïnes comarques de Castelló, com veurem més avall.

Si prenem com a exemple la comarca de la Plana de Castelló, que deuria pertànyer (almenys en part) al *territorium* de *Saguntum*, i on hi ha un nombre elevat de jaciments, podem veure que les dades contrasten amb les que hem vist fins aquí: de 99 jaciments de l'alt imperi, 12 estan actius en l'antiguitat tardana (i un parell són nous d'aquesta època, però tot i així els computem), per la qual cosa la reducció és el 87,87% del total, i la continuïtat un 12,12% (Járrega, 2011a, p. 522). Per tant, tot i la manca d'investigació, tot apunta vers una davallada molt més considerable que les àrees de més al nord. Això ens planteja un problema, que pot tenir diverses causes. Una d'elles pot ser el desigual coneixement que tenim dels jaciments d'aquesta zona, en la qual se n'han excavat molt pocs (com la vil·la de Benicató), i les prospeccions no sempre han estat acurades. Tanmateix, creiem que és una dada orientativa, que coincideix, curiosament, amb els resultats constatatats per Tarradell a la zona de Villar del Arzobispo. D'altra banda, darrerament s'ha excavat una vil·la (encara inèdita) a la partida de Vinamargo (Castelló) que no sembla sobreviure més enllà del segle III (Alfonso i Miguélez, en premsa), per la qual cosa sembla que, efectivament, tendeix a confirmar-se aquesta davallada a la zona de Castelló.

Una mica més a l'interior, a la comarca de l'Alt Palància (tot i que cal ser prudents, ja que pràcticament no s'hi han fet excavacions), les dades actualment conegudes (Járrega, 1998; 2000) ens indiquen que de 50 jaciments coneguts d'època altimperial en continuen només 8 en època tardoantiga, tot i que cal dir que el coneixement que tenim d'aquests jaciments és força desigual. Això implica que la reducció representa el 84% del total, i la continuïtat tan sols el 16%, valors força similars als que hem constatat a la zona de la Plana. Malgrat la manca d'excavacions, cal tenir en compte la significació de jaciments com el Campillo (Altura), amb uns materials en superfície molt abundants, on el més modern constatat és un sol fragment informe de sigil·lada africana C, havent-hi, en canvi, una certa abundància de sigil·lada africana A i ceràmica africana de cuina, per la qual cosa sembla força probable que aquest assentament no ultrapassi la data del segle III (Járrega, 1996, p. 372-373 i 377-378).

En resum, mentre que a la costa catalana la disminució d'hàbitats en el baix imperi oscil·la entre el 20 i el 50%, trobem en terres valencianes (almenys a les tres zones esmentades) una disminució molt més important, de l'ordre del 80%, o potser fins i tot més, en el cas apuntat per Tarradell. Tot i tenir en compte els problemes que pugui comportar la diferent intensitat de la prospecció, creiem que hi ha d'haver causes històriques que expliquin aquesta diferència.

Les dades abans analitzades tendeixen a plantejar diferències regionals importants, ja que la disminució i la continuïtat del poblament és més matisada a la zona situada al nord de l'Ebre, als *agri* de *Tarraco* i *Dertosa*, que al sud, on la davallada sembla que és molt més important. Les raons d'aquesta diferència són desconegudes, però apuntem que podrien tenir relació amb una situació de crisi molt més aguda en aquesta zona, com ho poden fer pensar tant la major concentració de tresorers de la segona meitat del segle III en aquesta zona com la desestructuració que sembla que patí la ciutat de *Saguntum* durant l'antiguitat tardana.

Cal valorar si aquests canvis es deuen a una disminució o a una concentració de poblament. Tanmateix, si no hi hagué (i pel segle IV no tenim cap indicatiu que hi fos) cap canvi important en el sistema econòmic basat en la vil·la romana, en el cas que es tracti d'una concentració de poblament (i sense que sapiguem pràcticament res sobre l'existència de *vici* a aquesta zona, tant en l'alt imperi com en l'antiguitat tardana) és evident que això implicaria l'empobriment de bona part dels camperols, que haurien d'instal·lar-se a les propietats dels més poderosos, a no ser (cosa poc probable en aquests moments) que anessin a viure a les ciutats. Per tant, tot i que no ho sabem, és probable que el que es produí fos una combinació de despoblament (a causa de les calamitats experimentades durant el segle III) i una concentració de la població rural al voltant dels nuclis més potents, com les vil·les de Centelles, Darró, el Castell de Cubelles, la Pineda, Paret Delgada i Barrugat, que hem esmentat més amunt.

EL BAIX IMPERI (SEGLES IV-V). ELS CANVIS ESTRUCTURALS EN EL POBLAMENT

Fos quin fos l'abast dels canvis que es varen produir durant el segle III dC, el segle IV representa un període nou en relació amb el paisatge urbà i rural anterior. A *Tarraco* hi ha constància d'epigrafia imperial, de la qual coneixem dedicacions a Dioclecià, Constantí, Licini i Crisp (RIT, 0091-0097) i fins i tot una, molt tardana, dedicada als emperadors Lleó i Antemi (RIT, 0100), molt a

les darreries de l'Imperi. Destaca l'esment d'una *porticus Iovia* d'època de Dioclecian (RIT, 0091) que ni tan sols sabem si era nova ni on era exactament, i una inscripció que fa referència a la restauració de les *thermae Montanae* pel *praeses* de la *Tarraconensis* Marc Aureli Vincent, segons una inscripció que li dedicà el *curator rei publicae Tarraconensis* (càrrec certament curiós i poc conegut) Messis Marià (RIT, 0155). La imatge que tenim és la d'un abandonament, potser progressiu, però en tot cas generalitzat de l'antic nucli urbà, que es concentrà només a la zona portuària i començà a ocupar (sembla que en la primera meitat del segle v) l'antiga zona oficial de la part alta de la ciutat (Adserias *et al.*, 1996-1997; Macías, 2000a). Crida l'atenció el fet que les *thermae Montanae* no foren restaurades per un ric membre de l'elit ciutadana, com era habitual durant l'alt imperi, sino per un càrrec de l'administració, la qual cosa dóna indici dels canvis operats a la ciutat, i probablement de la desestructuració de les elits com a elements dinamitzadors de la ciutat. D'altra banda, és possible que la ciutat no estigués estàlvia de la guerra civil entre Constanci II i Magnenci, com ho semblen suggerir alguns indicis encara poc valorats; la basílica del fòrum colonial fou destruïda per un incendi probablement l'any 353, i no es va reconstruir mai més (Járrega, 1990a). Aquests fets podrien haver contribuït a la decadència de la ciutat.

Al baix imperi s'ha atribuït un tòpic que planteja l'esquema que les elits, fugint de les càrregues cada vegada més oneroses, s'establiren al camp, on varen edificar grans vil·les que mostren en la planta la seva opulència. Aquest fenomen no sembla haver tingut una gran extensió a la zona que aquí estudiem, com després veurem. Tanmateix, el que sí es donà (tot i que sembli una contradicció amb l'anterior) és la creació de superbes *domus* urbanes, molt més luxoses de com ho havien estat mai; aquest fet es detecta a Roma, com ha estudiat Guidobaldi (1986, 1993 i 1999), tot i que és ben cert que la situació de la noblesa senatorial romana no es pot extrapolar al que passa a les províncies. Tanmateix, a *Hispania* es constata l'existència de riques *domus* del segle iv profusament decorades amb mosaics, a *Emerita Augusta* (Mèrida) (Arce, Chavarría i Ripoll, 2007), cosa ben lògica si considerem que era la capital de la *diocesis Hispaniarum*. Tanmateix, en una ciutat aparentment secundària (però que cada vegada més tingué un important paper a partir d'aquesta època), *Barcino*, es coneixen almenys tres grans *domus* (que ocuparen un espai considerable dins de la reduïda superfície de la ciutat), la del carrer de la Comtessa de Sobradriel, la de la baixada del bisbe Cassador i la del carrer de Sant Honorat, cosa que ens indica la presència d'importants elits urba-

nes a la *Barcino* de la primera meitat del segle iv (Arce, Chavarría i Ripoll, 2007). En canvi, res de comparable podem dir per a *Tarraco* com no sigui a l'àrea de la necròpoli del Francolí, on s'ha documentat una *domus* suburbana probablement vinculada al bisbe de la ciutat (López Vilar, 2006a). No tenim dades per a *Dertosa* ni per a *Saguntum*, però pràcticament tampoc per a cap altra ciutat d'*Hispania*, amb la qual cosa l'únic que podem treure com a conseqüència és la importància de la *Barcino* tardoantiga, deguda a motius que desconeixem, però que probablement cal cercar en la seva ubicació geoestratègica, a l'entrada de la ruta natural vers l'interior que obre el riu Llobregat.

Un element molt important que cal valorar és la muralla tardoromana de Barcelona. Tenint en compte el que s'ha dit més amunt sobre les grans *domus* d'aquesta ciutat, es comprèn la seva importància durant el segle iv. Tot i que s'ha considerat que aquesta muralla és fruit d'una edilícia de prestigi, una obra tan complexa i que devia ser força costosa creiem que havia de tenir una clara funció militar. No hi ha per ara elements arqueològics que ens permetin datar estratigràficament aquesta muralla, però s'hi han trobat diverses monedes de fins mitjan segle iv (Ravotto, en premsa). Tot i que ha estat una hipòtesi negligida i menyspreada per la historiografia posterior, creiem que aquesta fortificació podria datar-se a inicis del segle v, com ja vàrem defensar fa anys (Járrega 1991 i 2005b) basant-nos en paral·lels tipològics amb la fase honoriana de les muralles aurelianes de Roma, així com d'altres casos que semblen correspondre a aquest període, com les muralles de Terracina, a Itàlia. Podrien ser el resultat d'una ordre imperial de l'any 397 (*Codex Theodosianus*, 15.1.36) que recomanava als governadors provincials fortificar les ciutats costaneres més importants o reconstruir les muralles ja existents, segurament en previsió d'invasions. Tanmateix, tampoc no es pot descartar que aquesta muralla es bastís cap a mitjan segle iv, quan s'han datat les fortificacions de les *Clausurae* del Pirineu, que s'han situat hipotèticament en època de Constanci II, posant-les en relació amb la rebel·lió de Magnenci (Mayer, 1993-1994; Castellví, 1997). Tanmateix, pel fet de no aparèixer esmentades a la *Notitia Dignitatum* s'ha suggerit que les *Clausurae* pirinenques podrien en realitat datar-se a inicis del segle v, relacionant-se potser amb la revolta de Màxim (Burch *et al.*, 2006, p. 156), el qual precisament va encunyar moneda a Barcelona, per la qual cosa qui sap si va ser ell qui va ordenar fortificar la ciutat. La qüestió resta encara oberta.

El segle v és un període de canvis molt importants, ja que d'una banda correspon a l'època en què l'Imperi romà d'Occident, després de la divisió de

l'Estat operada a partir de la mort de Teodosi, entrà en una constant decadència que culminà amb la seva extinció l'any 476; de l'altra, l'arqueologia ens indica que és també un segle en el qual s'operaren importants canvis econòmics i estructurals, tant a la ciutat com al camp, als quals ens en referirem més endavant.

En contrast amb el desconeixement que tenim sobre la *Iluro* (Mataró) del segle iv, sabem, per les excavacions dutes a terme al carrer d'en Pujol, que es va produir la colmatació i l'abandonament del *cardo maximus* (o almenys d'un tram important) en la segona meitat del segle v (Cerdà *et al.*, 1997, vol. 2, p. 121-205, especialment p. 157-161; Revilla *et al.*, 1997, p. 101). Creiem que hi ha prou elements de judici per a plantejar que durant la segona meitat d'aquesta centúria es va produir a *Iluro* una important remodelació urbanística (Járrega i Clariana, 1994, p. 222) que comportà canvis en el traçat dels carrers, com es desprèn de les troballes de la plaça Xica i del carrer del Beat Salvador. Aquesta remodelació és contemporània de la que s'aprecia a Tarragona, on per la mateixa època es produeix una reconversió dels espais públics de la ciutat (situats a la part alta) per a usos privats (Adserias *et al.*, 1996-1997; Macías, 2000a). D'aquesta situació en coneixem un paral·lel a *Barcino*, on vers la mateixa època l'*intervallum* de la muralla fou bloquejat i ocupat per construccions domèstiques (Banks, 1984, p. 618).

Pràcticament no tenim dades arqueològiques sobre *Dertosa* ni sobre *Saguntum*. Tanmateix, a la primera s'han trobat abundants materials d'època tardoantiga i s'ha excavat part de les necròpolis suburbanes de la ciutat (Arbeloa, 2000; Járrega, 2006, p. 173-178); a més, coneixem l'existència de bisbes a *Dertosa* des d'almenys el segle vi, per la qual cosa sabem que era una ciutat molt important durant l'antiguitat tardana, d'acord amb la seva estratègica ubicació al pas de l'Ebre i potser encara com a centre portuari, per bé que és possible que en aquesta època es comencés a aterrar el seu port marítim (Járrega, 2006, p. 183).

De *Saguntum* no en sabem pràcticament res durant l'Antiguitat tardana. Sí que podem dir que el seu port estava actiu almenys fins al segle v, com ho indiquen els resultats de les excavacions del Grau Vell (Aranegui, 1982). Tanmateix, gairebé no sabem res del nucli urbà (que, tot s'ha de dir, tampoc no és que es conegui gaire bé pel que fa a l'alt imperi), tot i que almenys en alguns punts hi ha indicis de continuïtat durant el segle iv, i que se'n documenten els abandonaments només a partir del segle v (Melchor i Benedito, 2005, p. 25), per la qual cosa és possible que la decadència manifesta que va patir la ciutat (com s'ha dit més amunt) sigui un fenomen quelcom posterior.

Les remodelacions urbanes, que més o menys semblen contemporànies, no ens permeten valorar-les com una mostra de decadència, ja que l'activitat urbanística per si mateixa no permet treure aquest tipus de conclusions. Ben al contrari, són una mostra que la ciutat estava encara viva, i tenia la capacitat de dur a terme canvis estructurals que afectaren la seva xarxa urbanística.

No podem desvincular aquestes reformes urbanístiques d'un altre tema clau, el de la cristianització de la topografia de la ciutat; en molts casos resta per determinar quan i com es va implantar la primera església cristiana al complex urbanístic anterior, tot i que sembla força evident el desig d'ocupar, amb una nova finalitat, el principal espai públic de la ciutat. Això, per si sol, creiem que dificulta la possibilitat que la primitiva església paleocristiana pogués implantar-se al fòrum en un moment massa reculat, ja que no resulta convincent suposar que s'aixequés una església cristiana en plena àrea foral abans que el cristianisme estigués sòlidament implantat.

Per tant, falta per determinar quina relació pogué tenir la primitiva església amb el temple romà anterior. En general, a les nostres àrees no tenim constància de la reconsagració d'un temple romà com a església cristiana. A *Barcino* (Barcelona), per exemple, les ubicacions de la primitiva basílica (situada sota l'actual catedral) i del temple romà (a l'actual carrer del Paradís) són properes, però diverses (Bonnet i Beltrán de Heredia, 1999); en canvi, a *Gerunda* (Girona), tot i que no s'hi ha excavat a bastament, la identitat topogràfica entre el temple romà i l'església cristiana és ben evident, fins al punt que probablement es tracta del mateix edifici (Canal *et al.*, 2003, p. 183-186).

El cas de *Gerunda* és força interessant, perquè ens permet plantejar la molt probable cristianització del temple romà i a més en una data força avançada, probablement ja en temps visigòtics. A més, a la mateixa ciutat, tot i que les dades arqueològiques són molt minses, sabem de l'existència d'una església anterior extramurs, la vinculada al *martyrium* de sant Feliu; fins i tot la catedral intramurs no apareix esmentada fins al segle ix i encara en relació amb la basílica de Sant Feliu, amb la qual al principi va compartir concatedralitat, la qual cosa deixa ben clara la precedència de l'esmentada església martirial (Canal *et al.*, 2003, p. 185). Això es pot relacionar amb el cas de *Tarraco* (Tarragona), on ja des del segle v (i probablement abans) es constata la presència d'edificis eclesiàstics a l'àrea de la necròpoli paleocristiana situada extramurs, mentre que a la part alta de la ciutat (on avui és la catedral, i abans el temple romà) no es documenta la presència d'edificis eclesiàstics (d'altra banda, pràcticament

desconeguts) fins a moments més avançats, probablement fins al segle vi, com a mínim (Menchon, Macías i Muñoz, 1994, p. 229; Godoy i Gros, 1994, p. 251-252). A *Valentia* sabem que la basílica paleocristiana (de la qual es coneix la part exterior de l'absis i alguns edificis annexos) se situà a l'àrea del fòrum de la ciutat (Ribera, 2003, p. 56-59); la troballa de l'absis indica que no es tracta pas del temple romà reutilitzat, sino d'un edifici diferent. Al voltant d'aquesta construcció es va documentar una necròpoli (Albiach *et al.*, 2000, p. 70-71 i 79-81; Ribera, 2003, p. 60-61 i 65).

Els casos abans esmentats, força propers geogràficament, ens mostren un disseny conscient per part de les autoritats eclesiàstiques d'ocupar el centre administratiu de les ciutats, situat al fòrum. Pel que ara sabem, el que podria ésser el cas més antic és el de *Barcino*, on a jutjar pels materials arqueològics associats a l'aula basilical annexa a la primitiva catedral (situada al subsòl del Museu d'Història de la Ciutat) tenim un *terminus ante quem* de finals del segle iv / principis del v. A tall d'hipòtesi, es pot suposar, però, que el primitiu edifici eclesiàstic d'època constantiniana podria trobar-se extramurs de la ciutat, i no s'hauria ubicat a l'interior fins a l'oficialització del cristianisme en època teodosiana (Jàrrrega, 2005a). Els casos abans esmentats de *Tarraco* i *Gerunda* fan pensar en un procés similar, tot i que la identificació topogràfica entre el temple cristià i el romà anterior no es produeix fins un moment molt més avançat; cal remarcar una vegada més que a *Barcino*, que respon a un model diferent, com s'ha vist, el temple cristià ubicat intramurs és més antic que a les altres dues ciutats, i no correspon a la situació topogràfica del temple romà.

A partir de tot el que hem vist, podem suposar que la implantació de la basílica paleocristiana al mateix lloc que el temple romà (fins al punt que sembla tractar-se del mateix edifici) guarda uns forts paral·lelismes en els casos de *Tarraco* i *Gerunda*, i per tant probablement és un fenomen força tardà. Aquesta possible identificació amb el temple romà només podrà aclarir-se, com a Tarragona i Girona, quan es duguin a terme excavacions arqueològiques exhaustives a l'interior de les esglésies corresponents.

Al voltant de la zona ocupada per l'església es varen establir diverses àrees cementirials en època tardoromana, que en alguns casos ocupen l'àrea del fòrum. Així es constata a València, on al voltant de la primitiva basílica paleocristiana s'instal·là una necròpoli visigoda (Albiach *et al.*, 2000, p. 70-71 i 79-81; Ribera, 2003, p. 60-61 i 65), i a *Iluro* (Ribas, 1964 [reed. 1988], p. 142-154; Ribas, 1975, p. 72-86; Gurri i Ruíz, 1993; Jiménez, 1996, p. 104-106; Ribas,

1996, p. 213; Cela i Revilla, 2004, p. 315-344; Bonamusa, 2011, p. 224-235 i 615-620).

Pel que fa a l'àrea rural, tenim indicis d'algunes vil·les sumptuoses d'aquesta època, però no gaires. Hi ha una sèrie de reformes arquitectòniques a la vil·la de Torre Llauder (Mataró) que es poden datar en el segle iv (Prevosti i Clariana, 1993; Clariana i Prevosti, 1994). Un altre cas es coneix des de fa pocs anys: l'Horta Farrerons (Premià de Mar). En aquest lloc s'ha pogut documentar una estructura octogonal amb molt pocs paral·lels coneguts, com el de Valdetorres del Jarama, prop de Madrid (Arce, Caballero i Elvira, 1979); almenys part d'aquesta estructura va ésser utilitzada com un *balneum* (Bosch, Coll i Font, 2002 i 2005; Coll, 2004, p. 267-269). Aquesta construcció, que s'ha de relacionar amb una vil·la anterior, és un element de judici que fa pensar que en alguns casos es produí un important procés d'enriquiment arquitectònic dels assentaments rurals. Això es pot posar en relació amb la idea que, coincidint amb la crisi de l'estructura urbana, els *curiales* tendiren a establir-se al camp, on decoraren les seves noves residències amb la magnificència de les *domus* urbanes. Tanmateix, això s'ha de matisar, perquè a la propera Barcelona hi ha, com hem vist, diversos exemples d'una important continuïtat de la vida urbana i de la permanència de les elits almenys durant tot el segle iv. Sigui com sigui, la concentració de poblament va implicar possiblement l'empobriment de part de la població, però en tot cas l'enriquiment dels més poderosos, com es pot deduir dels canvis operats a les vil·les d'Horta Farrerons i Torre Llauder.

A la zona de *Tarraco* hi ha alguns exemples de vil·les sumptuoses durant el segle iv com les hi havia hagut ja durant l'alt imperi, malgrat els canvis que hi ha hagut. El cas més pregon, i al mateix temps més atípic i controvertit, de vil·la luxosa del baix imperi a l'*ager Tarraconensis* és la de Centcelles (Constantí), que rebé una important transformació afegint-s'hi un edifici que fins ara ha estat un veritable trencaclosques per als investigadors: el que hom anomena mausoleu de Centcelles, una aula monumental que, per la decoració del mosaic que decora la seva cúpula, ha estat identificada com un mausoleu, fins i tot imperial (Schlunk i Hauschild, 1962; Arbeiter, 1989; Arbeiter i Korol, 1988-1989; Hauschild i Arbeiter, 1993); no hi manquen però altres propostes, com la que podria haver estat la tomba d'un bisbe (Arce, 1998-1999). Probablement el suposat mausoleu correspon, en realitat, a una gran aula de recepció de la vil·la romana, com proposa Warland (2002). Per la temàtica del mosaic sabem que el *dominus* de la vil·la era cristià, i sembla clar que apareix representat al mosaic, just davant

de l'entrada, sense cap traça de la diadema que hauria d'haver identificat aquest personatge com un emperador en cas de ser bona aquesta hipòtesi, que per aquesta raó creiem que podem descartar totalment.

Per tant, la vil·la de Centcelles degué pertànyer a algun personatge important de *Tarraco*, potser relacionat amb el govern de la província, i que es troba en consonància amb les grans sales de les *domus* de Roma, com l'anomenada temple de Minerva Mèdica (Guidobaldi, 1986, 1993 i 1999), i les grans vil·les tardoantigues, com la de Piazza Armerina a Sicília (Carandini, Ricci i de Vos, 1982). Macías i Menchón (2007) ressalten el fet que aquesta vil·la es troba just al costat de l'antiga via romana que des de *Tarraco* penetrava vers l'interior de la península, tot plantejant que aquest eix deuria haver tingut molta importància en aquesta època. Sens dubte és així com ho era ja en l'alt imperi, atès que es tracta de la via que menava vers l'interior de Catalunya i la vall de l'Ebre, on hi havia les importants ciutats d'*Ilerda* i *Caesaraugusta*, i d'aquí a l'interior d'*Hispania* i, en darrera instància, a la capital de la diòcesis, *Emerita*. Tanmateix, com veurem de seguida, altres vil·les importants de l'època es troben en altres ubicacions, per la qual cosa no podem plantejar per a aquest eix viari cap precedència sobre altres vies ni en altres períodes.

A la zona oriental de l'antic *ager Tarraconensis* es localitzen dues vil·les que presenten indicis de riquesa durant el segle iv, quan es varen efectuar grans obres de reforma; concretament, la de Darró (Vilanova i la Geltrú) (López i Fierro, 1990; López, Fierro i Caixal, 2008, p. 95; López, Fierro i Caixal, 2009, p. 138) i la del Castell (Cubelles) (López, Caixal i Fierro, 1997, p. 857; López, Caixal i Fierro, 2004, p. 460 i 467; López, Fierro i Caixal, 2008, p. 98; López, Fierro i Caixal, 2009, p. 138). També a la zona oriental de l'antic *ager Tarraconensis* se situen les vil·les de la Rectoria (Pacs) i de Sant Valentí (les Cabanyes), on, tot i que no se'n sap gran cosa, es coneixen restes de mosaics datats en la primera meitat del segle iv (Balil, 1987; López *et al.*, 1992).

Força important seria també la vil·la de la platja de la Pineda, coneguda també amb el nom de Cal·lípolis, que ja era important durant l'alt imperi (com ho indica el conegut mosaic dels peixos), però que en època tardoantiga donà mostres de vitalitat, fins al segle vi (Macías i Tuset, 1996; Macías, 2000b). També la vil·la de la Llosa proporciona indicis de continuïtat, tot i que sense grans luxes (García *et al.*, 2001; Ramón, 2007). Aquestes dues vil·les, com les de Darró i el Castell de Cubelles, es troben a la línia de costa, per la qual cosa podem concloure que, durant el segle iv, aquestes vil·les donen indicatiu de la continuïtat

(o potser la represa) del sistema de la vil·la a la zona costanera propera al nucli urbà de *Tarraco*.

A manca d'excavacions acurades, es fa difícil constatar la continuïtat i la concentració de la propietat en terrenys situats més a l'interior. Cal no oblidar la vil·la de Paret Delgada (la Selva del Camp), poc coneguda per correspondre a excavacions antigues, tot i que s'hi han trobat mosaics policroms i capitells que indiquen que es tractaria d'una vil·la important durant el segle iv (Sánchez Real, 1951; Jàrraga, 1993a, p. 921-923), i on curiosament s'edificà una capella en època medieval, potser d'origen visigòtic. Aquesta vil·la es troba també al costat del camí abans esmentat que permetia accedir a l'interior d'*Hispania* des de *Tarraco*. Per tant, trobem que les principals vil·les tardoantigues es troben a la línia de costa (i prop de l'anomenada via Augusta, que comunicava els Pirineus amb Cadis) i al costat de la via que mena vers l'interior, on trobem les vil·les de Centcelles i Paret Delgada (Macías i Menchón, 2007). Tanmateix, altres vil·les de l'*ager Tarraconensis* probablement degueren mantenir la seva estructura al llarg del segle iv, com sembla haver succeït amb la vil·la dels Antigons (Reus) (Jàrraga i Prevosti, en premsa).

A l'àrea de *Dertosa* tenim dades sobre dues vil·les importants, les de Barrugat (Bítem-Tortosa) i Casa Blanca (Tortosa), ambdues a pocs kilòmetres de distància de *Dertosa* i al costat de l'Ebre. De la vil·la de Casa Blanca només s'ha excavat part del que degueren ser uns magatzems de la *pars rustica* (Revilla, 1998 i 2003), per la qual cosa poc es pot dir sobre l'estructura i la veritable importància d'aquesta vil·la, tot i que els materials trobats demostren una important pervivència almenys fins al segle vi, no sabem si experimentant o no transformacions. En canvi, de la vil·la de Barrugat, tot i el desconeixement de la planta de la mateixa (en bona mesura a causa de les destruccions provocades en construir el canal esquerre de l'Ebre a inicis del segle xx), podem dir que fou una vil·la molt important almenys en la primera meitat del segle iv, quan es va dotar de rics mosaics geomètrics que es poder relacionar amb una àrea termal (Jàrraga, 1993b; Genera i Jàrraga, 2005 i 2010). Per tant, podem suposar que, paral·lelament als casos abans esmentats de la rodalia de *Tarraco*, la vil·la de Barrugat degué pertànyer a algun personatge important de l'elit dertosana durant la primera meitat del segle iv. Com després veurem, hi ha indicis que en un moment més avançat aquesta vil·la va patir transformacions, però en el segle iv era encara un establiment molt ric.

No tenim indicis de l'existència de vil·les riques a la zona nord del País Valencià, potser en consonància amb la pèrdua d'importància de *Saguntum* a la

qual ja ens hem referit; cal tenir també en compte l'escàs nombre d'excavacions arqueològiques. Tanmateix, a la vil·la romana de Benicató (Nules), a la Plana, una de les poques en què s'han dut a terme intervencions arqueològiques, els materials trobats indiquen una continuïtat en l'hàbitat almenys fins al segle VI (Arasa, 1997; Jàrraga, 2011a, p. 242 i 244), tot i que no hi ha indicis de transformacions estructurals importants.

DE LA TARRACONENSIS ROMANA A LA HISPANIA VISIGODA.

LA DESAPARICIÓ DE LA VIL·LA ROMANA

Hi ha un altre episodi bèl·lic molt mal conegut, però que cal tenir en compte: la presa del poder per part del rei visigot Euric. Tinguem present que la zona est de la província *Tarraconensis* fou, tret d'Itàlia, el darrer territori que estigué en mans del cada vegada més descompost Imperi romà; així ho demostra una inscripció de Tarragona, datada ben poc abans de la fi de l'Imperi, entre els anys 468 i 472 (Closa, 1986) i dedicada als emperadors Lleó (d'Orient) i Antemi (de la *pars Occidentis*), segons sembla per una victòria naval sobre els vàndals, que s'havien apoderat de la poderosa flota de Cartago.

Poc després, el cabdill got Euric es va fer amb el poder, declarant-se independent de Roma, i per això va haver de vèncer determinades resistències. Malauradament, no sabem res sobre les campanyes militars d'Euric, datades l'any 472 (*Tarracona maritimas urbes obtinuit*, segons s'indica a la *Chronica Gallica*), però sabem que la resistència que li oposaren les *maritimae urbes* estigué dirigida per l'aristocràcia hispanoromana lleial a l'Imperi, com es desprèn de les dades esmentades per Isidor de Sevilla (*Historia Gothorum*, 281, p. 34) i l'esmentada *Chronica Gallica*: ... *Tarraconensis etiam provinciae nobilitatem, quae ei repugnauerat, exercitus irruptione evertit*. La manca de dades històriques ens impedeix saber si aquí hi va haver alguna versió local del mític rei Artús, combatent per darrera vegada en defensa de l'Imperi romà. No sabem quines podien ésser aquestes ciutats marítimes, però la seva geografia resta lògicament restringida a les ciutats de la costa est d'*Hispania*: *Valentia*, *Tarraco*, *Barcino*... Precisament a València s'han constatat estrats de destrucció que es poden datar entre el segon i el tercer quart del segle V (Pascual *et al.*, 1997, p. 184; Albiach *et al.*, 2000, p. 69).

La caiguda de l'Imperi romà és succeïda a *Hispania* per la implantació del regne visigot, que tant des del punt de vista de les fonts escrites com de l'ar-

queologia resulta força mal conegut a Catalunya. Amb la desaparició del regne visigot es pot cloure el període anomenat antiguitat tardana. En el cas concret d'*Hispania* el regne visigot es pot considerar, en molts aspectes, una continuació del món romà, que d'alguna manera acaba fagocitant culturalment els nous amos gots, fins l'extrem que Vicens Vives s'hi referia com a l'«epigonisme visigot» (Vicens Vives, 1952). A més, la invasió musulmana representa una innegable solució de continuïtat amb el període anterior. Per tant, podem considerar el període comprés entre els segles IV i VII com l'antiguitat tardana (també anomenada període tardoromà), que pot subdividir-se políticament, a *Hispania* (llevat de la insular), en dos períodes ben definits, el baix imperi (segles IV-V) i l'època visigoda (darrer quart del segle V - segle VII). És aquest, doncs, el marc temporal que tindrem en compte en el nostre estudi.

Malgrat que en alguns casos clars, abans esmentats, podem constatar una continuïtat (en tot cas, enriquida en alguns llocs) del sistema arquitectònic (i és de suposar que productiu) de la vil·la romana, en època tardoantiga començaren a produir-se importants transformacions funcionals que varen donar com a resultat la desaparició d'aquest tipus d'hàbitat i de sistema d'explotació i el pas cap a altres de diferents, que varen conduir al poblament rural d'època medieval. Des de fa algun temps s'ha anat documentant un fenomen que sembla força generalitzat, que és la substitució d'antics espais nobles de les vil·les (sovint decorats amb mosaics) per altres dedicats a les transformacions agrícoles, encara de clara arrel romana (*lacus*, premses, magatzems de *dolia*). Aquest fenomen ha estat documentat arreu de les comarques litorals i prelitorals de Catalunya (Járrega, 1993a i 1997; Chavarria, 1996, 1998 i 2007) i probablement és més general.

A l'àrea que estudiem també es produeixen aquests canvis. El problema és que, tant en aquesta zona com a la resta de llocs, sovint és molt difícil datar aquests fenòmens, però tot apunta que es varen produir durant el segle V, potser encara en el període en què, si més no nominalment, la costa oriental de la *Tarraconensis* conformava una de les darreres províncies sota l'autoritat del ja moribund Imperi romà d'Occident. Així, a la vil·la dels Antigons es varen localitzar una sèrie de petits dipòsits de líquids que semblen posteriors a la resta de les estructures, i que probablement corresponen a aquests moments (Járrega i Prevosti, en premsa). A la vil·la de la Rectoria (Pacs) i a la de Barrugat (Bítem-Tortosa) sabem que els mosaics van ser amortitzats i perforats per a col·locar-hi *dolia* (Balil, 1987; Genera i Járrega, 2005 i 2010), fenomen que també es documenta a la vil·la de Torre Llauder (Mataró) (Clariana i Prevosti, 1994);

també a Can Terrés (la Garriga), a l'antiga zona termal, s'implantà un complex de transformació agrícola (Járrega, 1993a i 1997; Chavarría, 1998). Malauradament, no tenim dades estratigràfiques que ens permetin datar cap d'aquests casos, però sembla ser que, en general, es produïren en el segle v, no sabem si abans o després de la desaparició de l'Imperi romà d'Occident.

El segle v sembla marcar la fi del sistema de la vil·la tal i com s'havia entès tradicionalment, però cal tenir en compte que a la vil·la de la Pineda o Cal·lípolis (Salou) encara cap a mitjans del segle vi es va remodelar el *balneum* (Macías, 2005, p. 82), per la qual cosa podem pensar que, almenys en alguns casos, en plena era visigòtica es detectà certa continuïtat de les vil·les romanes, la qual cosa implica el mateix tipus de propietat individual dependent d'un *dominus*. Tanmateix, potser ja des del segle v i amb més seguretat en el vi es començà a desenvolupar un nou tipus d'hàbitat, potser ja no dependent d'una única propietat, que correspon a assentaments molt modestos en els quals es troben premises i dipòsits que evidencien la seva activitat de transformació agrícola, i que es documenten en altres indrets del país, com Vilaclara (Castellfollit del Boix, Bages) o els Mallols (Cerdanyola, Vallès Occidental) (Enrich, Enrich i Pedraza, 1995; Francès, coord., 2007). A la zona que estudiem es coneix un hàbitat d'aquest tipus a la Solana (Cubelles) (Barrasetas, coord., 2007), i darreament se n'ha detectat un altre a l'església de Sant Miquel de Calafell (Guitart, Palet, Prevosti, 2003, p. 153). Probablement serien molt més abundants, i ens documenten la desaparició de l'hàbitat típicament romà basat en la vil·la i la seva substitució per altres tipus d'establiments que prefiguren l'ocupació medieval del territori.

Tanmateix, hi ha un element que sembla documentar-se només a la zona meridional de la *Tarraconensis* en aquests moments, i és l'ocupació d'hàbitats en alçada, sovint aprofitant l'emplaçament d'antics poblat ibèrics. Tret dels casos d'alta muntanya (com el Roc d'Enclar d'Andorra; vegeu Llovera *et al.*, coord. 1997), a Catalunya en general no es coneixen aquests hàbitats. En canvi, els trobem a la Terra Alta, com ho indiquen les troballes de Mas de Manresa i Penya Gall, a l'actual terme municipal d'Horta de Sant Joan (Puch, 1986-1987, p. 24-29; Járrega 1993a, p. 1019-1020); als Ports, al terme de Castell de Corbó (González Prats, 1978); a la Plana Baixa, on es coneix el poblat de Sant Josep (la Vall d'Uixó) (Arasa, 1997), i potser a l'Alt Palància, amb el poblat de la Torre del Mal Paso (Castellnovo), tot i que en aquest cas podria limitar-se a la cova contigua (Martí i Selma, 1997). La cronologia, almenys en alguns casos,

es força antiga, ja que apunta vers el segle v; en el cas del poblat de Sant Josep es pot precisar en la primera meitat d'aquesta centúria, i la presència d'armament ens pot fer pensar en un ús de caràcter militar. Fins i tot l'abundància de monedes de seques orientals ens podria fer pensar en un destacament de soldats procedents de la zona oriental de l'Imperi, tal com havia suggerit Gozalbes (Gozalbes, 1996, p. 398) per raons anàlogues en relació amb alguns tresorets del segle III, que posa en relació amb hipotètiques lluites entre els partidaris de Gal·li i els de Pòstum.

També hi ha casos de refugis en coves, com s'acaba d'apuntar; aquests tenen una geografia quelcom més extensa, ja que els trobem en diverses comarques. Podem esmentar els casos de la cova 120 (Sales de Llierca), a la Garrotxa; la cova de la Guanta (Sentmenat), al Vallès Oriental; la cova Colomera o de les Gralles, a la conca de Tremp; les coves de la Font del Molinot (Pontons) i Fondal de Valldellós (Mediona), a l'Alt Penedès; les coves del Garrofet (Querol) i Mont-ral, a l'Alt Camp; i la cova de Santa Magdalena (Ulldecona), al Montsià (Járrega, 1990*b*; Járrega, 1993*a*, p. 662-666, 670-671, 743-745, 1011-1012 i 1170-1171). Els materials (sigil·lada hispànica tardana, «DSP», àmfora oriental) permeten datar aquestes ocupacions en el segle v. No està clar si es tracta de refugis deguts a moments d'inseguretat, caus de pastors o de bandolers o fins i tot ermitoris; en alguns casos, com la cova Colomera, són indrets força inaccessibles. En tot cas, es tracta sens dubte d'un tipus de poblament o d'ocupació del territori molt marginal.

Un darrer tema que cal tenir en compte, i que és encara molt desconegut, és la cristianització del territori. Resulta molt arriscat basar-se en la simple coincidència d'emplaçaments entre les vil·les romanes i les capelles medievals, que havia servit per a proposar un origen d'aquestes darreres en les primeres (Ribas, 1975), però no sabem realment si hi ha o no una solució de continuïtat. A més, a la Catalunya meridional i el nord del País Valencià intentar establir aquesta relació és problemàtic, pels segles d'ocupació musulmana. Per tant, podem només basarnos en alguns indicis arqueològics. En aquest sentit, és significativa la inscripció que probablement correspon a la consagració d'una capella, situada a la partida de Camí Nou, a la zona de la vil·la romana de Benicató (Nules, a la Plana Baixa), amb la qual potser tenia relació, i que es data en l'any 512 (Corell i Gómez, 2002, vol. Ib, p. 809-811), i les restes d'una possible basílica paleocristiana (malauradament, avui destruïda) que se situava a la zona dels Estanys d'Almenara (també a l'actual comarca de la Plana Baixa), i que tipològicament es pot datar en el segle vi (Arasa, 2000). Aquests dos indicis apunten vers la construcció de les primeres

capelles cristianes en el segle vi, en època visigoda, que és quan les fonts escrites ens indiquen la implantació de les primeres esglésies rurals.

Això està en consonància amb el poc que sabem a partir de les fonts escrites. Segons Carmen Garcia (Garcia Rodríguez, 1966, p. 361-363), en els segles vi i vii es va generalitzar capelles cristianes a les explotacions rurals: «desde nobles de la corte a pequeños propietarios rurales y gentes de humilde condición fundan capillas dedicadas a los santos de su devoción»; la fundació d'aquestes capelles rurals va ésser reglamentada en el Tercer Concili de Toledo, celebrat l'any 589. La fundació d'aquestes noves capelles comportà per als seus propietaris una sèrie d'avantatges econòmics i ocasionalment l'apropiació d'una part de les almoines dels creients, la qual cosa sovint va donar lloc a abusos.

Sembla ésser que, a finals del segle vii, es va produir una crisi econòmica que va produir la decadència dels hàbitats rurals i també d'aquestes capelles. Així, en època d'Egípcia, en les actes del xvi Concili de Toledo (any 693) s'indica que hi havia moltes capelles abandonades i sense culte, tot exhortant als bisbes que prenguessin mesures per tal de solucionar-ho (Vives, Marín i Martínez, 1963). Aquesta situació, anterior a la invasió islàmica, podria en part explicar la solució de continuïtat que apreciem al Maresme entre les probables capelles paleocristianes i les esglésies preromàniques i romàniques que s'alçaren posteriorment als mateixos llocs.

En resum, doncs, la implantació del cristianisme deu ésser posterior a les àrees rurals, però, en el cas del Maresme, tant al camp com a l'antiga *Iluro* no el podem constatar amb seguretat abans de finals del segle v, i s'hi va consolidar durant la vi centúria. El cristianisme dels segles iv i v resulta ésser força difícil de constatar arqueològicament, tenint en compte el que s'ha dit abans.

CONCLUSIONS

Malgrat el que s'ha dit, hi ha evidència arqueològica de la destrucció dels francs, que es pot datar probablement l'any 264. Aquestes destruccions afectaren l'àrea immediata de *Tarraco*, com ho indica la destrucció de la vil·la dels Munts (Altafulla), però no sabem si tingué més abast territorial. En tot cas, l'abundància de tresorers d'aquesta època fan pensar en una clara situació d'inseguretat, evidenciada especialment a les comarques de Castelló, per la concentració d'aquests tresorers.

En la segona meitat del segle III (coincidint més o menys en el temps amb l'anarquia militar i la incursió dels francs) hi ha abandonaments totals o parcials de molts jaciments, ja que de molts no es coneixen materials ni cap element arqueològic d'època tardoantiga. Pel que fa a les ciutats, és ben poc el que en podem dir, tret del cas esmentat de *Tarraco*.

Durant l'antiguitat tardana hi hagué una reducció del poblament ben evident però força desigual a partir de l'evidència que tenim (tot i que el grau de recerca també és desigual segons les zones). Així, veiem una disminució o concentració del poblament més o menys equilibrada a la zona més septentrional, mentre que a la part més meridional, corresponent a part del *territorium* de *Dertosa* i al de *Saguntum*, sembla haver-se produït una forta davallada en el nombre d'hàbitats.

Al llarg del segle IV, tot i que a *Tarraco* sembla haver-hi hagut una davallada urbana (provocada tant per les seqüeles de la incursió franca com altres possibles esdeveniments bèl·lics pitjor coneguts), en el cas de *Barcino* es documenta la presència d'importants *domus*, que demostren la pervivència d'importants elits urbanes en aquesta ciutat. Malgrat la seva aparent decadència, *Tarraco* mantingué la capitalitat de la nova província *Tarraconensis*, creada en la reforma de Diocleciana a partir de l'antiga *Hispania Citerior Tarraconensis*.

Al llarg del segle IV comença tímidament la cristianització de la topografia de les ciutats, que s'assentarà al llarg del segle V. Aquesta cristianització començà a les zones suburbials, lligada a les àrees de culte martirials, com succeí a *Tarraco*, a *Gerunda* i potser a *Barcino*. En aquesta darrera, almenys a finals del segle IV o inicis del V hi tenim constatada l'existència d'una basílica episcopal situada no lluny del fòrum de la ciutat, però no pas ocupant-lo, situació que no sembla donar-se a la nostra àrea abans del segle VI.

Durant el segle IV hi hagué una sèrie d'hàbitats més o menys sumptuosos, sovint decorats amb mosaics: Can Ferrerons (Premià de Mar), Darró (Vilanova i la Geltrú), el Castell (Cubelles), l'església de Sant Valentí (les Cabanyes), potser també els Antigons (Reus), la Pineda o Cal·lípolis (Salou), Centcelles (Constantí), Paret Delgada (la Selva del Camp), Barrugat i potser també Casa Blanca (Tortosa). En alguns casos (Darró, el Castell de Cubelles) les excavacions fan pensar que les obres de reforma es poden datar vers la meitat o la segona meitat del segle IV, la qual cosa indica que durant tot el període constantinià i probablement fins els temps de Teodosi algunes vil·les mantingueren un estatus força elevat, potser a expenses de tots els hàbitats que havien desaparegut prèviament.

Es documenten remodelacions urbanes importants datables al llarg del segle v, com ho indica l'ocupació a *Tarraco* de la part alta de la ciutat per a usos privats, quan fins llavors havia estat una àrea pública. A *Iluro* hi ha indicis també d'una remodelació urbanística important en la meitat o en la segona meitat de la centúria. Finalment, no es pot descartar que les muralles tardoromanes de *Barcino*, que hom acostuma a datar en el segle iv, corresponguin en realitat a la primera meitat del segle v, en el marc de les noves polítiques defensives que posà en marxa l'estat romà.

En el segle v es daten algunes transformacions importants a les àrees rurals, que amortitzaren les parts nobles de les vil·les per a destinar-les a usos de caire agrícola-industrial, evidenciats per la construcció de *lacus*, zones de premsatge i àrees d'emmagatzemament (*dolia*). Això ho constatem a les vil·les de Torre Llauder (Mataró), Can Terrés (la Garriga), els Antigons (Reus) i Barrugat (Bítem-Tortosa). Aquests canvis palesen l'inici de la transformació de la vil·la romana en un altre tipus d'hàbitat. Tanmateix, les transformacions del *balneum* de la vil·la de la Pineda en el segle vi indiquen la continuïtat, almenys en alguns casos, d'aquest model en època visigoda.

Al llarg del segle vi sembla assentar-se definitivament la cristianització de la topografia de les ciutats, amb la multiplicació dels bisbats (*Gerunda*, *Dertosa* i *Valentia*, a l'àrea estudiada), que podrien haver estat quelcom més antics, i amb la cristianització de l'emplaçament del temple romà al fòrum, en els casos de *Tarraco* i *Gerunda*.

Potser ja en el segle v i amb més claredat en la centúria següent apareix un nou tipus d'hàbitat dispers, de construccions molt modestes i associades a *lacus* i àrees de premsatge que evidencien una activitat agrícola oliera o vinera, i que prefiguren l'ocupació del territori en època medieval. Això ho documentem a la Solana (Cubelles) i a l'església de Sant Miquel de Calafell.

A la zona meridional estudiada (Terra Alta i comarques de l'actual província de Castelló) es detecta una sèrie d'ocupacions de punts alts, sovint a l'emplaçament d'antics poblats ibèrics, que en alguns casos semblen tenir un caire militar (Sant Josep, a la Vall d'Uixò) i que es daten en el segle v, fins i tot en la primera meitat del mateix. També hi ha, amb una geografia més extensa, l'ocupació de coves a partir d'aquesta època. Un darrer problema és el de la cristianització del camp, que no hi ha prou dades per a suposar ni negar que procedeixi de les vil·les romanes, i que comença a documentar-se a partir del segle vi, com ho indiquen les troballes de la zona de Benicató i dels Estanys, a la Plana Baixa.

BIBLIOGRAFIA

- ADSERIAS, Maria, *et al.* (1996-1997). «La transformació urbana de Tàrraco al s. iv dC. noves dades arqueològiques». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* (Girona), vol. xxxvii, p. 923-938.
- ALBIACH, Rosa *et al.* (2000). «Las últimas excavaciones (1992-1998) del solar de l'Almoína: nuevos datos de la zona episcopal de *Valentia*». *V Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, p. 63-86. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- ALFÖLDY, Géza (1975). *Die Römischen Inschriften von Tarraco*. (2 vol.). *Madri-der Forschungen* (Berlín), 10.
- (1991). *Tarraco. Forum*, núm. 8. Tarragona: Museu Nacional Arqueològic.
- (1998). «Hispania bajo los Flavios y los Antoninos: consideraciones históricas sobre una época». A: MAYER, Marc; NOLLA, Josep Maria; PARDO, Jordi (ed.). *Actes de les Jornades Internacionals d'Arqueologia Romana celebrades el 1987 a Granollers*. Barcelona, p. 11-32.
- ALFONSO, Joaquín; MIGUÉLEZ, Ana (en premsa). «La villa romana del Camí de Vinamargo (Castelló)». *III Jornades d'Arqueologia de València i Castelló* (València, 10-12 desembre 2010).
- ARANEGUI, Carmen (1982). *Excavaciones en el Grau Vell*. València: SIP (Serie de Trabajos Varios, 72).
- ARASA, Ferran (1997). «Les comarques septentrionals del litoral valencià entre els segles iv i vi». A: *Hispània i Roma. D'August a Carlemany. Congrés d'Homenatge al Dr. Pere de Palol*, vol. 2. *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* (Girona), xxxvii, p. 1145-1159.
- ARASA, Ferran (2000). «El conjunto monumental de Almenara (la Plana Baixa, Castelló)». A: RIBERA, A. (coord.). *Los orígenes del Cristianismo en Valencia y su entorno*. València, p. 113-118.
- ARBEITER, Achim (1989). «Der mosaikschmuck des grabbaues von Centcelles un der machtueschel von Constans zu Magnentius». *Madri-der Mitteilungen* (Mainz), 30, p. 289-331.
- ARBEITER, Achim; KOROL, Dieter (1988-1989). «El mosaico de la cúpula de Centcelles y el derrocamiento de Constante por Magnencio». *Butlletí Arqueològic* (Tarragona), època v, núm. 10 i 11, p. 193-244.
- ARBELOA, Joan-Vianney M. (2000). «Dertosa a l'Antiguitat Tardana. Consideracions sobre els espais culturals». *Nous Col·loquis*, iv, Tortosa, p. 45-72.

- ARCE, Javier (1978). «La “crisis” del s. III d.C. en Hispania y las invasiones bàrbaras». *Hispania Antiqua* (Valladolid), 8, p. 257-269.
- (1982). *El último siglo de la España romana: 284-409*. Madrid: Alianza Editorial.
- (1998-1999). «Los mosaicos de la cúpula de la villa romana de Centcelles: iconografía de la liturgia episcopal». *Anas* (Mérida), XI-XII, p. 155-161.
- (2005). *Bárbaros y romanos en Hispania (400-507 A. D.)*, Madrid: Alianza Editorial.
- ARCE, Javier; CABALLERO, Luis; ELVIRA, Miguel Ángel (1979). *Valdetorres del Jarama. Informe preliminar de las excavaciones arqueológicas. Primera campaña 1978*. Madrid.
- ARCE, Javier; CHAVARRÍA, Alexandra; RIPOLL, Gisela (2007). «The Urban Domus in Late Antique Hispania: Examples from Emerita, Barcino and Complutum». A: LAVAN, L; ÖZGENEL L.; SARANTIS, A. (ed.). *Housing in Late Antiquity. From Palaces to Shops*. Leiden-Boston-Colonia, p. 305-336.
- ARRIBAS, Antonio; TARRADELL, Miquel (1987). «El foro de Pollentia. Noticias de las primeras investigaciones». A: *Los foros romanos de las provincias occidentales*, p. 121-136. Madrid: Ministerio de Cultura.
- AVELLÁ, Lourdes (1980). «Conjunto de antoninianos “tesorillo” hallado en el teatro romano de Tarraco». A: *II Symposium numismático de Barcelona*. Barcelona, p. 221-226.
- BALIL, Alberto (1957). «Las invasiones germánicas en Hispania durante la segunda mitad del siglo III dC». *Cuadernos de Trabajo de la Escuela Española de Historia y Arqueología de Roma* (Madrid), 9, p. 97-143.
- (1959a). «Hispania en los años 260 a 300 dC». *Emérita* (Madrid), 27, fasc. 2, p. 269-295.
- (1959b). «Las invasiones germánicas en Hispania durante la segunda mitad del s. III dC». *Anales de Historia Antigua y Medieval* (Buenos Aires), p. 49-91.
- (1979). «Sobre el tesoro de antoninianos de Altafulla (Tarragona)». *Acta Numismatica* (Barcelona), 9, p. 97-99.
- BANKS, Philip (1984). «The Roman inheritance and topographical transitions in Early Medieval Barcelona». *Papers in Iberian Archaeology BAR International series* (Oxford), 193, p. 600-634.
- BARRAL, Xavier (1978). *Les mosaïques romaines et médiévales de la Regio Laietana*. Barcelona: Universitat de Barcelona.

- (1982). «Transformacions de la topografia urbana a la Hispània cristiana durant l'Antiguitat tardana». A: *III Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica*. Montserrat-Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 105-133.
- BARRASSETAS, Eulàlia (coord.) (2007). *La Solana. Memòria de l'excavació arqueològica al jaciment (Cubelles, el Garraf)*. Barcelona: Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. (Excavacions Arqueològiques a Catalunya; 18)
- BLÁZQUEZ, José María (1968). «La crisis del siglo III en en Hispania y Mauritania Tingitana». *Hispania* (Madrid), 108, p. 5-37.
- BONAMUSA, Joan (2011). *De la «civitas» a «Iluro» a «Alarona» (Mataró, Barcelona) entre la tetrarquia i els carolingis*. Mataró: Caixa d'Estalvis Laietana.
- BONNET, Charles; BELTRÁN DE HEREDIA, Julia (1999). «El conjunt episcopal de Barcino». A: PALOL, Pere de; PLADEVALL, Antoni (ed.). *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, p. 179-183.
- BONNEVILLE, Jean-Noel (1978). «Les inscriptions impériales de Barcino (Barcelona), un reflet de l'histoire de la Colonie». A: *Homenaje a Sáenz de Buruaga*, Madrid, p. 365-388.
- BOSCH, Marc; COLL, Ramon; FONT, Josep (2002). «La vil·la romana de Can Farrerons a la llum de les darreres intervencions. Propostes d'actuació arqueològica i de patrimonialització per a Premià de Mar». A: *XVIII Sessió d'Estudis Mataronins*. Mataró: Museu-Arxiu de Santa Maria, p. 53-70.
- BOSCH, Marc; COLL, Ramon; FONT, Josep (2005). «La vil·la romana de Can Farrerons (Premià de Mar, el Maresme). Resultats de les darreres intervencions». A: *Tribuna d'Arqueologia 2001-2002*. Barcelona: Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, p. 167-188.
- BURCH, Josep; GARCÍA, Gustau; NOLLA, Josep Maria; PALAHÍ, Lluís; SAGRERA, Jordi; SUREDA, Marc; VIVÓ, David; MIQUEL, Isabel (2006). *Excavacions arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis, 2. El castellum*. Girona.
- CAMPO, Marta; GURT, Josep Maria (1980). «El problema de la crisis del siglo III: su reflejo en los hallazgos monetarios realizados en la costa catalana y las Baleares». *Numisma* (Barcelona), núm. 165-167, p. 129-140.
- CANAL, Josep et al. (2003). *Girona, de Carlemany al Feudalisme (785-1057). El trànsit de la ciutat antiga a l'època medieval*. Girona: Institut d'Estudis Gironins.
- CARANDINI, Andrea; RICCI, Andreina; DE Vos, Mariette (1982). *Filosofana, la villa di Piazza Armerina: immagine di un aristocratico romano al tempo di Costantino*. Palerm.

- CASAS, Josep (1986). «Excavacions a la vil·la romana de Puig Rodon (Corçà, Baix Empordà)». *Estudis sobre temes del Baix Empordà* (Sant Feliu de Guíxols), 5, p. 15-77.
- CASTANYER, Pere; TREMOLEDA, Joaquim (1999). *La vil·la romana de Vilauba. Un exemple de l'ocupació i explotació romana del territori a la comarca del Pla de l'Estany*. Banyoles.
- CASTELLVÍ, George (1995). «*Clausurae* (les Cluses, P.-O.). Forteresses-frontière du Bas Empire romain». A: A. ROUSSELLE (ed.), *Frontières terrestres, frontières célestes dans l'Antiquité*. Perpinyà: Presses Universitaires de Perpignan (Études; 20), p. 81-117.
- CELA, Xavier; REVILLA, Víctor (2004). «La transició del *municipium* d'Iluro a Alarona (Mataró)». *Laietania* (Mataró), 15 (número monogràfic).
- CEPAS, Adela (1997). *Crisis y continuidad en la Hispania del siglo III*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- CERDÀ, Josep Antoni *et al.* (1997). «El *cardo maximus* de la ciutat romana d'Iluro (*Hispania Tarraconensis*)». *Laietania* (Mataró), 10 (2 vols.).
- CHAVARRÍA, Alexandra (1996). «Transformaciones arquitectónicas de los establecimientos rurales en el nordeste de la Tarraconense durante la Antigüedad Tardía». *Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi* (Barcelona), x, p. 165-202.
- (1998). «Els establiments rurals del llevant de la Tarraconesa durant l'Antiguitat tardana: transformacions arquitectòniques i funcionals». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* (Girona), 39, p. 9-30.
- (2007). *El final de las villas en Hispania (siglos IV-VII dC)*. Turnhout: Brepols. (Bibliothèque de l'Antiquité tardive; 7)
- CIVERA, Manuel (2004). «Aproximació a l'evolució urbana del Saguntum antic». *Arse* (Sagunt), 38, p. 81-110.
- CLARIANA, Joan-Francesc; PREVOSTI, Marta (1994). «Un exemple de ruralització a l'Antiguitat tardana: la vil·la de Torre Llauder». A: *III Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, p. 117-126. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- CLOSA, Josep (1986). «Entorn a la darrera inscripció imperial romana a Hispània». *Faventia* (Cerdanyola-Bellaterra), 8/2, p. 91-97.
- CORELL, Josep; GÓMEZ, Xavier (2002). *Inscripcions romanes del País Valencià. Saguntum i el seu territori*. València (2 vol.).
- DÍAZ, Moisés; MACÍAS, Josep Maria; TEIXELL, Imma (2005). «Intervencions al carrer Sevilla núms. 12-14. Noves dades per a l'evolució urbana del "casc

- antic" de Tàrraco». *Butlletí Arqueològic* (Tarragona), època V, núm. 27, p. 47-103.
- ENRICH, Jordi; ENRICH, Joan; PEDRAZA, Lluís (1995). *Vilaclara de Castellfollit del Boix (el Bages). Un assentament rural de l'Antiguitat tardana*. Igualada.
- FERNÁNDEZ UBIÑA, José (1982). *La crisis del siglo III y el final del mundo anti-guo*. Madrid: Akal.
- FRANCÈS, Joan (coord.) (2007). *Els Mallols. Un jaciment de la plana del Vallès, entre el neolític i l'Antiguitat tardana (Cerdanyola, Vallès Occidental)*. Barcelona: Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. (Excavacions Arqueològiques a Catalunya; 17)
- GARCÍA, David *et al.* (2004-2005). «La vil·la de La Carrova (Amposta, Montsià, Catalunya) i el poblament d'època romana a les terres de l'Ebre». *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* (Castelló), p. 227-270.
- GARCIA, Montserrat *et al.* (2001). *La vil·la romana de la Llosa. Deu anys d'investigació arqueològica*. Cambrils: Ajuntament de Cambrils.
- GARCÍA TARGA, Joan (2004). «La vil·la romana del Vinyet, consideracions generals». *Quaderns de Patrimoni del Garraf* (Sitges), núm. 1, p. 6-7.
- GENERA, Margarida; JÁRREGA, Ramon (2005). «Noves dades sobre els mosaics de la vil·la romana de Barrugat (Bítem, Baix Ebre)». *Butlletí Arqueològic* (Tarragona), època v, núm. 27, p. 111-129.
- (2010). *Aproximació a l'ager Dertosanus: la vil·la romana de Barrugat, Bítem, Tortosa (Baix Ebre)*.
- GODOY, Cristina; GROS, Miquel dels Sants (1994). «L'oracional hispànic de Verona i la topografia cristiana de Tàrraco a l'Antiguitat tardana: possibilitats i límits». *Pyrenae* (Barcelona), núm. 25, p. 245-258.
- GONZÁLEZ PRATS, Alfredo (1978). *Carta arqueològica del Alto Maestrazgo*. Valencia: SIP (Serie de Trabajos Varios; 63).
- GOZALBES, Manuel (1996). «El tesoro de Mas d'Aragó (Cervera del Maestre, Castellón) y la década del 260 dC». *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* (Castelló), 17, p. 383-404.
- (1996-1997). «El tesoro de Almenara». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* (Girona), xxxvi, p. 599-621.
- (2003). «La circulación monetaria». A: BONET, Helena; ALBIACH, Rosa; GOZALBES, Manuel (coord.). *Romanos y visigodos en tierras valencianes*. València, p. 141-148.

- (2004). «Potentats i necessitats: les monedes imperials al territori saguntí». A: RIPOLLÉS, Pere Pau; LLORENS, Maria del Mar; GOZALBES, Manuel (ed.). *Opulentissima Saguntum*. Sagunt, p. 59-81.
- (2005). «El tesoro de antoninianos de Almenara (Castellón), las invasiones de francos y el imperio galo». A: RIBERA, Albert; RIPOLLÉS, Pere Pau (ed.). *Tesoros monetarios de Valencia y su entorno*. València, p. 125-139.
- GOZALBES, Manuel; RIPOLLÉS, Pere Pau (2002). «Circulación y dispersión». A: RIPOLLÉS, Pere Pau; LLORENS, Maria del Mar. *Arse-Saguntum. Historia monetaria de la ciudad y su territorio*. Sagunt, p. 215-256.
- GUIDOBALDI, Federico (1986). «L'edilizia abitativa unifamiliare nella Roma tardoantica». A: GIARDINA, Andrea (ed.). *Società romana e impero tardoantico II: Roma. Politica, economia, paesaggio urbano*. Roma/Bari: Laterza, p. 165-237.
- (1993). «Roma. Il tessuto abitativo, le «domus» e i «tituli»». A: CARANDINI, Andrea; CRACCO RUGGINI, Lellia; GIARDINA, Andrea (ed.). *Storia di Roma. III. L'età tardoantica. 2. I luoghi e le culture*. Torí, p. 69-83.
- (1999). «Le domus tardoantiche di Roma come “sensori” delle trasformazioni culturali e sociali». A: HARRIS, William V. (ed.). «The transformations of Vrbs Roma in Late Antiquity». *Journal of Roman Archaeology* (Porthsmouth), p. 52-68 (Supp. Series; 33).
- GUITART, Josep; PALET, Josep Maria; PREVOSTI, Marta (2003). «La Cossetània oriental de l'època ibèrica a l'Antiguitat tardana: ocupació i estructuració del territori». A: GUITART, Josep; PALET, Josep Maria; PREVOSTI, Marta (coord.). *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental*. Barcelona, p. 129-157.
- GURRI, Esther; RUIZ, Montse (1993). «El sector nord-est de la ciutat d'Iluro (Mataró, Maresme). Noves aportacions arqueològiques». *Puig Castellar* (Santa Coloma de Gramenet), núm. 5, p. 72-85.
- HAUSCHILD, Theodor; ARBEITER, Achim (1993). *La vil·la romana de Centcelles*. Barcelona.
- HERNÁNDEZ, Emilia (2004). «Evolució de l'urbanisme antic a la ciutat de Sagunt». *Opulentissima Saguntum* (Sagunt), p. 113-121.
- HIERNARD, Jean (1978). «Monedas del siglo III en el Museo Arqueológico Provincial de Tarragona». *Acta Numismatica*, (Barcelona), núm. 8, p. 97-133.
- JÁRREGA, Ramon (1990a). «La ciudad de Tarraco y las repercusiones hispánicas de la rebelión de Magnencio: un problema histórico-arqueológico». *Studia Historica. Historia Antigua* (Salamanca), VIII, p. 21-27.

- (1990b). «Una àmfora tardo-romana a la Conca de Tremp: dades sobre el comerç d'importació a l'Antiguitat tardana». A: *La romanització del Pirineu. 8è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*. Puigcerdà: Centre d'Estudis Ceretans, p. 131-136.
- (1991). «Consideraciones sobre la cronología de las murallas tardorromanas de Barcelona: una fortificación del siglo v?». *Archivo Español de Arqueología* (Madrid), 64, p. 326-335.
- (1993a). *Poblamiento y economía en la costa Este de la Tarraconense en época tardorromana (siglos IV - VI)*. Tesi doctoral. Cerdanyola: Universitat Autònoma de Barcelona, 1992 (publicació en microfitxa). (Edició *on line*, 2009, <http://www.tesienxarxa.net/TDX-0615109-163705/>. Cerdanyola/Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona.)
- (1993b). «El mosaico policromo con decoración geométrica de círculos intersecantes de la villa romana de Barrugat (Bítem, Tarragona)». *Archivo Español de Arqueología* (Madrid), núm. 66, p. 275-284.
- (1993c). «Les comarques del Penedès i el Garraf durant l'Antiguitat tardana». *Olerdulae* (Vilafranca del Penedès), núm. xvii, p. 53-112.
- (1996). «El yacimiento romano de El Campillo (Altura). Nuevos datos para el estudio de la romanización del Alto Palancia (Castellón)». *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* (Castelló), núm. 17, p. 367-381.
- (1997). «El poblamiento rural en el Este de la Tarraconense en época teodosiana». A: *Congreso Internacional. La Hispania de Teodosio*, vol. II. Salamanca, p. 533-542.
- (1998). «El poblamiento romano en la comarca del Alto Palancia. Estado actual de nuestros conocimientos». *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* (Castelló), núm. 19, p. 349-369.
- (2000). *El Alto Palancia en la época romana*. Castelló.
- (2003). «L'Antiguitat tardana a les comarques de l'Alt Penedès, Baix Penedès i el Garraf. Estat actual dels coneixements». A: GUITART, Josep; PALET, Josep Maria; PREVOSTI, Marta (coord.). *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental*. Barcelona, p. 393-404.
- (2005a). «Transformacions urbanístiques a les ciutats de la costa central catalana durant l'Antiguitat tardana». A: *VI Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 153-159.
- (2005b). «Fortificaciones y hechos bélicos en el Este de la Tarraconense durante los siglos IV y V». A: GARCÍA MORENO, Luis Antonio; RASCÓN,

- Sebastián (ed.). *Acta Antiqua Complutensia*, 5. Guerra y rebelión en la Antigüedad Tardía. El siglo VII en España y su contexto mediterráneo. *Actas de los IV y V Encuentros Internacionales Hispania en la Antigüedad Tardía*, Alcalá de Henares, 20-22 de Octubre de 1999 y 18-20 de Octubre de 2000. Alcalá de Henares: Universidad de Alcalá de Henares, p. 31-46.
- (2006). «La problemàtica històrica i arqueològica de Dertosa: Estat actual dels coneixements i hipòtesis de treball». *Butlletí Arqueològic* (Tarragona), núm. 28, época v, p. 137-197.
- (2008a). «La crisi del segle III a l'àrea compresa entre Tarraco i Saguntum. Aproximació a partir de les dades arqueològiques». A: *The countryside at the 3rd century. From Septimius Severus to the Tetrarchy*. Girona: Universitat de Girona (Studies of the Rural World in the Roman Period; 3), p. 105-139.
- (2008b). «El poblament rural romà i les *villae* al curs inferior de l'Ebre». A: REVILLA, Víctor; GONZÁLEZ, Joan-Ramon; PREVOSTI, Marta (ed.). *Actes del Simposi: Les vil·les romanes a la Tarraconense*, vol. 1. Barcelona: Museu d'Arqueologia de Catalunya (Monografies; 10), p. 183-204.
- (2010). «The impact of the organization of territory in a provincial capital: the colony of Tarraco and the *ager Tarraconensis*». A: CORSI, Cristina; VERMEULEN, Frank (ed.). *Changing Landscapes. The impact of Roman towns in the Western Mediterranean. Proceedings of the International Colloquium, Castelo de Vide-Marvão 15th-17th May 2008*. Bolonya, p. 185-204.
- (2011a). *La Plana romana*. Castelló de la Plana.
- JÁRREGA, Ramon (2011b). «El món romà a Alcanar i al Montsià. Un exemple de poblament rural a l'antic ager Dertosanus». A: *Actes del III Congrés d'Història d'Alcanar*. Alcanar: Ajuntament d'Alcanar, p. 39-63.
- JÁRREGA, Ramon; CLARIANA, Joan-Francesc (1994). «Aportación al estudio de la ciudad romana de Iluro/Alarona (Mataró) durante la Antigüedad tardía». A: *Actas del XIV Congreso Internacional de Arqueología Clásica. La ciudad en el mundo romano*. Vol. II, Tarragona, p. 220-223.
- JÁRREGA, Ramon; PREVOSTI, Marta (ed.) (en premsa). *Els Antigons (Reus, Baix Camp). Una vil·la romana senyorial de l'ager Tarraconensis*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica.
- LLORENS, Maria del Mar; RIPOLLÉS, Pere Pau; DOMÉNECH, Carolina (1997). *Monedes d'ahir, tresors d'hui*. València.

- LLOVERA, Xavier *et al.* (coord.) (1997). *Roc d'Enclar. Transformacions d'un espai dominant, segles IV-XIX*. Andorra: Govern d'Andorra, Ministeri de Cultura. Servei de Recerca Històrica (Monografies del Patrimoni Cultural d'Andorra; 4).
- LÓPEZ, Albert; CAIXAL, Alvar; FIERRO, Xavier (1997). «Un nou jaciment a l'ager de Tarraco: la vil·la romana del castell de Cubelles». A: *Hispania i Roma. D'August a Carlemany. Congrés d'homenatge al Dr. Pere de Palol* (1996-1997), vol. 2. *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* (Girona), xxxvii, p. 853-873.
- LÓPEZ, Albert; CAIXAL, Àlvar; FIERRO, Xavier (2004). «Resultats de la recerca arqueològica a la vil·la romana i el castell de Cubelles (Cubelles, Garraf)». A: *Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia 2001. Comarques de Barcelona 1996-200. La Garriga, 29 i 30 de novembre, i de desembre de 2001*, vol. II. Barcelona: Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya i Ajuntament de la Garriga, p. 458-488.
- LÓPEZ, Albert; FIERRO, Javier (1990). «La época romana en Darró (Vilanova i La Geltrú, Barcelona)». A: *Espacio, Tiempo y Forma, S. I. Prehistoria y Arqueología*. Vol. 3. Madrid, p. 203-254.
- LÓPEZ, Albert; FIERRO, Xavier; CAIXAL, Alvar (2008). «El segle III en algunes vil·les significatives del sector meridional de l'ager *Barcinonensis* i el septentrional de l'ager *Tarraconensis*». A: *The countryside at the 3rd century. From Septimius Severus to the Tetrarchy, Studies on the Rural World in the Roman Period, 3. El camp al segle III. De Septimi Sever a la Tetrarquia. Estudis sobre el món rural d'època romana - 3*. Girona, p. 79-104.
- (2009). «Les vil·les romanes al sector meridional de l'ager *barcinonensis* i el septentrional de l'ager *tarraconensis*». A: REVILLA, Víctor; GONZÁLEZ, Joan-Ramon; PREVOSTI, Marta (ed.). *Actes del Simposi: Les vil·les romanes a la Tarraconense. Implantació, evolució i transformació. Estat actual de la investigació del món rural en època romana, celebrat a Lleida del 28 al 30 de novembre de 2007*. Vol. I. Barcelona: Museu d'Arqueologia de Catalunya (Monografies; 10), p. 125-143.
- LÓPEZ, Albert *et al.* (1992). *Arqueologia, història i art de l'església de Sant Valentí de les Cabanyes*. Sant Sadurní d'Anoia.
- LÓPEZ VILAR, Jordi (2006a). *Les basíliques paleocristianes del suburbi occidental de Tarraco. el temple septentrional i el complex martirial de Sant Fructuós*, 2 vol. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica. (Sèrie Documenta; 4)
- (2006b). «El poblament rural del Camp de Tarragona en època romana: assaig de síntesi». *Butlletí Arqueològic* (Tarragona), núm. 28, p. 97-135.

- LÓPEZ VILAR, Jordi; PREVOSTI, Marta; FIZ, Ignacio (2011). «Estudi del poblament per períodes cronològics i per tipologies». A: PREVOSTI, Marta; GUITART, Josep (ed.). *Ager Tarraconensis 2. El poblament / The Population (PAT 2)*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica (Sèrie Documenta; 16), p. 372-403.
- MACÍAS, Josep Maria (2000a). «Tarraco en la Antigüedad Tardía: un proceso simultáneo de transformación urbana e ideológica». A: RIBERA, Albert (ed.). *Los orígenes del Cristianismo en Valencia y su entorno*. València (Grandes Temas Arqueológicos; 2), p. 259-271.
- (2000b). «La vil·la romana de Cal·lípolis (Vila-seca, Tarragonès)». *Tàrraco 99. Arqueologia d'una ciutat romana*. Tarragona (Documents d'Arqueologia Clàssica; 3), p. 207-222.
- (ed.) (2004). *Les termes públiques de l'àrea portuària de Tarraco. Carrer de Sant Miquel de Tarragona*. Tarragona. (Sèrie Documenta; 2)
- (2005). «Els assentaments rurals com a espai de residència: l'exemple del *territorium* de Tàrraco». *Cota Zero* (Barcelona), núm. 20, p. 78-86.
- MACÍAS, Josep Maria; PUCHE, Josep Maria (1997). «Noves excavacions a la part baixa de Tarragona. Dades per a l'evolució urbanística de la ciutat romana». *Tribuna d'Arqueologia 1995-1996*. Barcelona: Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, p. 149-163.
- MACÍAS, Josep Maria; TUSET, Francesc (1996). «Excavacions arqueològiques a la vil·la romana de Cal·lípolis (Vila-seca, Tarragonès). Anys 1991-1993». *Tribuna d'Arqueologia 1994-1995*. Barcelona: Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, p. 114-121.
- MACÍAS, Josep Maria; REMOLÀ, Josep Anton (2005). «El port de Tarraco a l'Antiguitat tardana». A: *VI Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica, VI Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 175-187.
- MAROT, Teresa (1990). «Models de circulació monetària a Barcino durant la baixa romanitat». A: *La romanització del Pirineu. 8è Col·loqui Internacional de Puigcerdà*. Puigcerdà, p. 221-226.
- (1999). «La circulació monetària en l'època romana tardana (ss. III-VI) ». A: PALOL, Pere de; PLADEVALL, Antoni (ed.). *Del Romà al Romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, p. 329-339.
- MAROT, Teresa; RAMÓN, Esther (1999). «Conjunt monetari de la vil·la dels Munts». A: PALOL, Pere de; PLADEVALL, Antoni (ed.). *Del Romà al Romà-*

- nic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, p. 341.
- MATEU LLOPIS, Felipe (1950). «El hallazgo de denarios romanos de Altafulla». *Boletín Arqueológico* (Tarragona), 30, p. 53-58.
- (1951). «Hallazgos monetarios (vii)». *Numario Hispánico* (Madrid), núm. I, p. 225-264.
- MARTÍ, Ramon; SELMA, Sergi (1997). «La torre emiral de Malpàs (Castellnovo, Alt Palància)». A: *Hispania i Roma. D'August a Carlemany. Congrés d'homenatge al Dr. Pere de Palol*, vol. 2. *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* (Girona), xxxvii, p. 1383-1398.
- MAYER, Marc (1993-1994). «Castrum quod vocatur clausuras». *Rivista di Studi Liguri* (Bordighera), LIX-LX, p. 207-212.
- MELCHOR, José Manuel; BENEDITO, Josep (2005). «La excavación del solar de la plaça de la Moreria Vella (Sagunto, Valencia) y la Saguntum romana». *Arse* (Sagunt), 39, p. 11-34.
- MENCHON, Joan; MACÍAS, Josep Maria; MUÑOZ, Andreu (1994). «Aproximació al procés transformador de la ciutat de *Tarraco*, del Baix Imperi a l'Edat Mitjana». *Pyrenae* (Barcelona), 25, p. 225-243.
- MENÉNDEZ, Francesc Xavier; SOLIAS, Josep Maria (1985). «Problemes entorn el Baix Imperi al curs inferior del Llobregat». *Pyrenae* (Barcelona), 21, p. 157-168.
- MERINO, Jordi; NOLLA, Josep Maria; SANTOS, Marta (1994). *Aquae Calidae. Presència romana a la Selva*. Santa Coloma de Farners: Ajuntament de Santa Coloma de Farners
- MORER, Jordi; RIGO, Antoni; BARRASETAS, Eulàlia (1997). «Les intervencions arqueològiques a l'autopista A-16: valoració de conjunt». A: *Tribuna d'Arqueologia 1996-1997*. Barcelona: Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, p. 67-98.
- MUNDÓ, Anscari M. (1992). «El bisbat d'Ègara de l'època tardo-romana a la carolíngia». A: *Simposi Internacional sobre les esglésies de Terrassa*. Terrassa.
- NOLLA, Josep Maria; CASAS, Josep (1984). *Carta arqueològica de les comarques de Girona. El poblament d'època romana al N. E. de Catalunya*. Girona.
- PALAHÍ, Lluís; NOLLA, Josep Maria; CASAS, Josep (2008). «El camp en el segle III. Reflexions en veu alta». A: *The countryside at the 3rd century. From Septimius Severus to the Tetrarchy*. Girona: Universitat de Girona (Studies of the Rural World in the Roman Period, 3), p. 11-33.

- PALLARÉS, Francesca (1969). «Las excavaciones de la Plaza de San Miguel y la topografía romana de Barcino». *Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad* (Barcelona), núm. XIII, p. 5-42.
- PALOL, Pere de; PLADEVALL, Antoni (ed.) (1999). *Del Romà al Romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- PASCUAL, JOSEFA *et al.* (1997). «València i el seu territori: contextos ceràmics de la fi de la romanitat a la fi del califat (270-1031)». A: *Contextos ceràmics d'època romana tardana i de l'Alta Edat Mitjana (segles IV-X). Taula Rodona*. Barcelona: Universitat de Barcelona (Arqueomediterrània; 2), p. 179-202.
- PEÑA, Yolanda (2000). «La "crisis" del siglo III en la historiografía española». *Espacio, Tiempo y Forma, Serie II. Historia Antigua* (Madrid), núm. 13, p. 469-492.
- PALOL, Pere de (1999). «Les invasions dels francs i els alamans». A: PALOL, Pere de PLADEVALL, Antoni (ed.). *Del Romà al Romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, p. 20-25.
- PELLICER, José Maria (1887). *Estudios histórico-arqueológicos sobre Iluro, antigua ciudad de la España Tarraconense, región Layetana*. Barcelona.
- PIGANIOL, André (1947). *L'Empire Chrétien (325-395)*. París.
- PONS, Jordi (1994). *Territori i societat romana a Catalunya*. Barcelona.
- PREVOSTI, Marta (1981a). *Cronologia i poblament a l'àrea rural d'Iluro*. Mataró: Caixa d'Estalvis Laietana.
- (1981b). *Cronologia i poblament a l'àrea rural de Baetulo*. Badalona: Ajuntament de Badalona.
- (2007). «Estudi del poblament rural de l'ager Tarraconensis. Una aplicació a la Cossetània oriental». A: REMOLÀ, Josep Anton (coord.). *El territori de Tarraco: vil·les romanes del Camp de Tarragona*. Tarragona: Museu Nacional Arqueològic, p. 65-93.
- PREVOSTI, Marta; CLARIANA, Joan-Francesc (1993). «Aproximació a l'estudi de l'Antiguitat tardana a la vil·la romana de Torre Llauder (Mataró)». A: *IX Sessió d'Estudis Mataronins*. Mataró: Museu-Arxiu de Santa Maria, p. 61-86.
- PREVOSTI, Marta; GUITART, Josep (ed.) (2011). *Ager Tarraconensis 2. El poblament / The Population (PAT 2)*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica. (Sèrie Documenta; 16)

- RAMÓN, Esther (2007). «La vil·la romana de la Llosa (Cambrils, Baix Camp)». A: REMOLÀ, Josep Anton (coord.). *El territori de Tarraco: vil·les romanes del Camp de Tarragona*. Tarragona: Museu Nacional Arqueològic, p. 153-170.
- RAVOTTO, Alessandro (en premsa). «Datos para la cronología de la muralla bajomperial de Barcino». *Empúries* (Barcelona) núm. 56.
- REMOLÀ, Josep-Anton; VILASECA, Albert (2000). «Intervencions arqueològiques al PERI-2, sector Tabacalera de Tarragona». A: *Tribuna d'Arqueologia 1997-1998*. Barcelona: Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, p. 77-95.
- REVILLA, Víctor (1998). «La villa de Casa Blanca (Tortosa, Tarragona). evolución y arquitectura de un asentamiento rural de los siglos I al V dC». *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* (Castelló), núm. 19, p. 395-416.
- REVILLA, VÍCTOR (2003). *Economia i poblament romà al curs inferior de l'Ebre. La villa de Casa Blanca (Tortosa)*. Tarragona.
- REVILLA, VÍCTOR; GARCÍA TARGA, Joan (2006). «El litoral del Garraf-Penedès en època romana, conquesta i romanització». A: *Història de Sitges, I. Època antiga*. Sitges, p. 113-146.
- REVILLA, VÍCTOR; MIRET, Magí (1995). «El poblament romà al litoral central de Catalunya». *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* (Castelló), núm. 16, p. 189-210.
- REVILLA, Víctor *et al.* (1997). «El nivell d'amortització del Cardo Maximus d'Iluro». A: *Contextos ceràmics d'època romana tardana i de l'Alta Edat Mitjana (segles IV- X). Taula Rodona*. Barcelona: Universitat de Barcelona (Arqueomediterrània; 2), p. 101-119.
- RIBAS, Marià (1964). *Els orígens de Mataró*. Mataró. (Hi ha reedició: 1988.)
- (1975). *El Maresme en els primers segles del Cristianisme*. Mataró.
- (1996). «El Cristianisme a Iluro». A: *Spania. Estudis d'Antiguitat tardana oferts en homenatge al professor Pere de Palol*. Barcelona, p. 209-214.
- RIBERA, Albert (1989). «Darreres investigacions sobre la ciutat romano-visigoda de Valentia (València)». A: *Tribuna d'Arqueologia 1988-1989*. Barcelona: Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, p. 71-78.
- RIBERA, Albert (2003). «Valentia: del foro al área episcopal». A: *Acta Antiqua Complutensia, III. Santos, obispos y reliquias*. Alcalá de Henares, p. 45-83.
- RIPOLLÉS, Pere Pau (1999). «El uso de la moneda en la vía Augusta: el tramo Saguntum-Intibili». A: CENTENO, Rui Manuel Sobral; GARCÍA-BELLIDO,

- Maria Paz; MORA, Gloria (coord.). *Rutas, ciudades y moneda en Hispania*. Anejos de *Archivo Español de Arqueología* (Madrid), xx, p. 259-268.
- RIPOLLÉS, Pere Pau; GOZALBES, Manuel (1998). «The Alquerías Hoard of Antoniniani». *Numismatic Chronicle* (Londres), núm. 158, p. 63-77.
- SAGREDO, Luis (1985). «Las invasiones del siglo III dC en Hispania a la luz de los tesorillos monetales». *Hispania Antiqua* (Valladolid), 11-12, p. 89-104.
- SÁNCHEZ REAL, José (1951). «Los mosaicos romanos de Pared Delgada». *Boletín Arqueológico* (Tarragona), LI, época IV, fasc. 34 (abril-junio), p. 108-109.
- SÁNCHEZ REAL, José (1957). «La invasión germánica del 259». *Boletín Arqueológico* (Tarragona), núm. 35-36, p. 129-131.
- SANTOS YANGUAS, Narciso (1986). «Las invasiones germanas del siglo III en Hispania. Estado de la cuestión». *Memorias de Historia Antigua*, 6. Oviedo, p. 151-175.
- SCHLUNK, Helmut; HAUSCHILD, Theodor (1962). «Informe preliminar sobre los trabajos realizados en Centcelles». *Excavaciones arqueológicas en España* (Madrid), 18.
- SILVESTRI, Marina (1993). «Il potere imperiale da Severo Alessandro ad Aureliano». A: *Storia di Roma*, 3. *L'età tardoantica*. Torí, p. 155-191.
- TARACENA, Blas (1950). «Las invasiones germánicas en España durante la segunda mitad del siglo III dC». *Actas del I Congreso Español de Estudios Pirenaicos*, vol. 6, sec. 5. Saragossa, p. 37-45.
- TARRADELL, Miquel (1955). «Sobre las invasiones germánicas del siglo III después de JC en la Península Ibérica». *Estudios Clásicos* (Madrid), vol. 3, núm. 15, p. 95-110.
- (1956). «Problemas cronológicos de las invasiones germánicas del siglo III d. de J. C.». *Actas del IV Congreso Nacional de Arqueología*. Saragossa, p. 231-239.
- (1958). «La crisis del s. III dC en Hispania. Algunos aspectos fundamentales». *Actas del I Congreso Español de Estudios Clásicos*. Madrid, p. 263-275.
- (1965). «Prehistòria i Antiguitat». A: TARRADELL, Miquel; SANCHÍS GUARNER, Manuel. *Història del País Valencià. Prehistòria i Antiguitat. Època musulmana*. Barcelona, p. 17-206.
- (1968). «Población y propiedad rural en el Este peninsular durante el Bajo Imperio». *Actas del III Congreso Español de Estudios Clásicos*. Madrid, p. 164-169.
- (1978). «Pollentia. Esquema de aproximación histórica». A: TARRADELL, Miquel; ARRIBAS, Antoni; ROSSELLÓ, Guillem. *Historia de Alcúdia*, vol. I. *Prehistoria y Antigüedad*. Alcúdia, p. 293-357.

- TARRATS, Francesc; REMOLÀ, Josep Anton; MACÍAS, Josep Maria; RAMÓN, Esther (1998). «Excavacions a l'àrea residencial de la villa romana dels Munts (Altafulla, Tarragonès)». *Empúries* (Barcelona), núm. 51, p. 197-226.
- (1999). «Nuevas actuaciones en el área residencial de la villa romana de Els Munts (Altatulla, *Ager tarraconensis*). Estudio preliminar». *Madrider Mitteilungen* (Magúncia), núm. 41, p. 358-379.
- TULLA, José; BELTRÁN, Pío; OLIVA, Cosme (1927). *Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona*. Madrid: Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades (Memorias, 88: 1925-1926).
- VICENS VIVES, Jaume (1952). *Aproximación a la Historia de España*. Barcelona.
- VIVES, José; MARÍN, Tomás; MARTÍNEZ, Gonzalo (1963). *Concilios visigóticos e hispano-romanos*. Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Madrid.
- WARLAND, Rainer (2002). «Die Kuppelmosaiken von Centcelles als Bildprogramm spätantiker Privatrepräsentation». A: Javier ARCE (ed.). *Centcelles. El monumento tardorromano. Iconografía y arquitectura*. Roma.

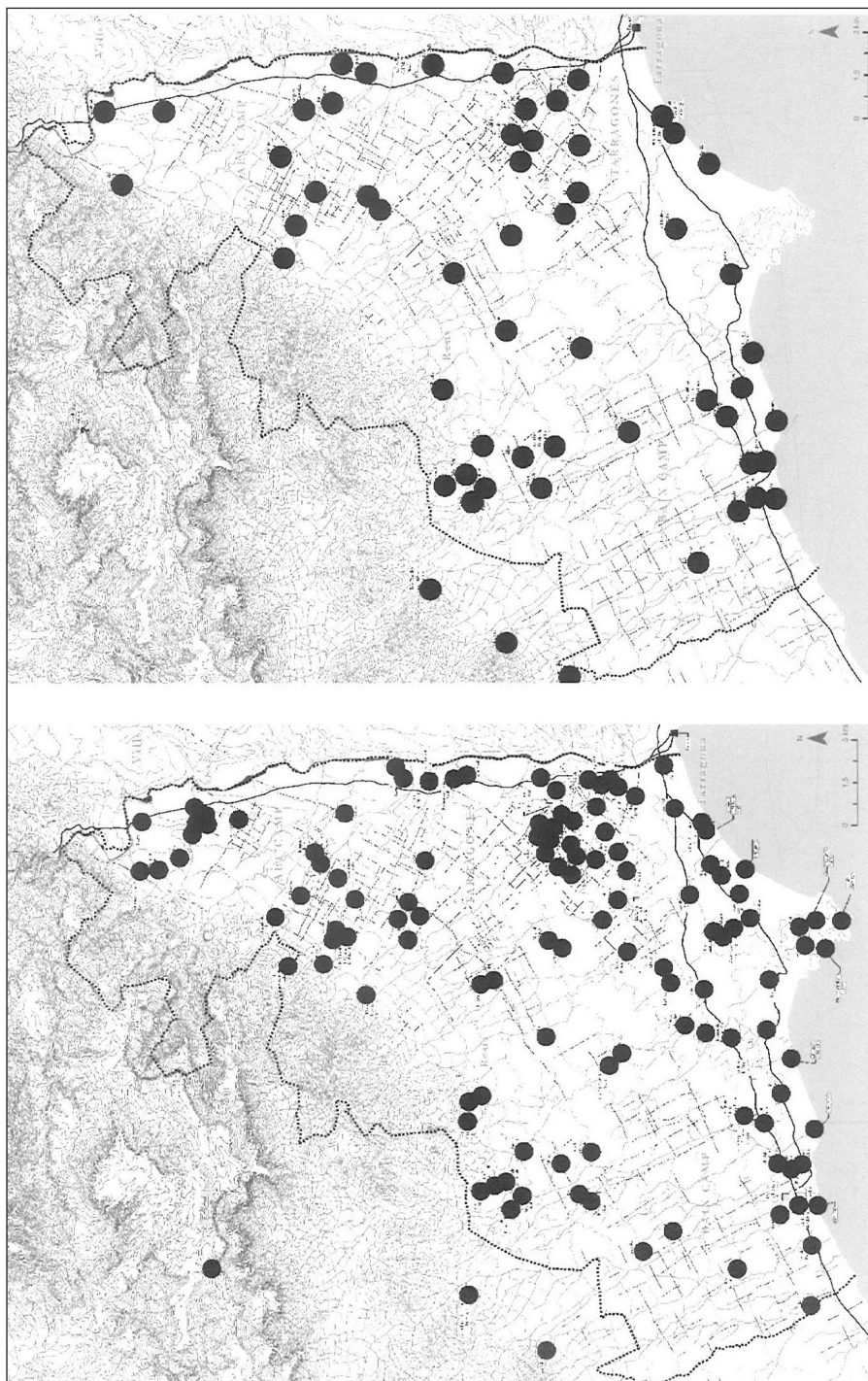

Fig. 1: Evolució del poblament rural romà a l'àrea central de l'ager Tarraconensis, a l'AltImperi (esquerra) i en època tardoantiga (dreta) (font: Prevosti i Guitart 2011, modificat).

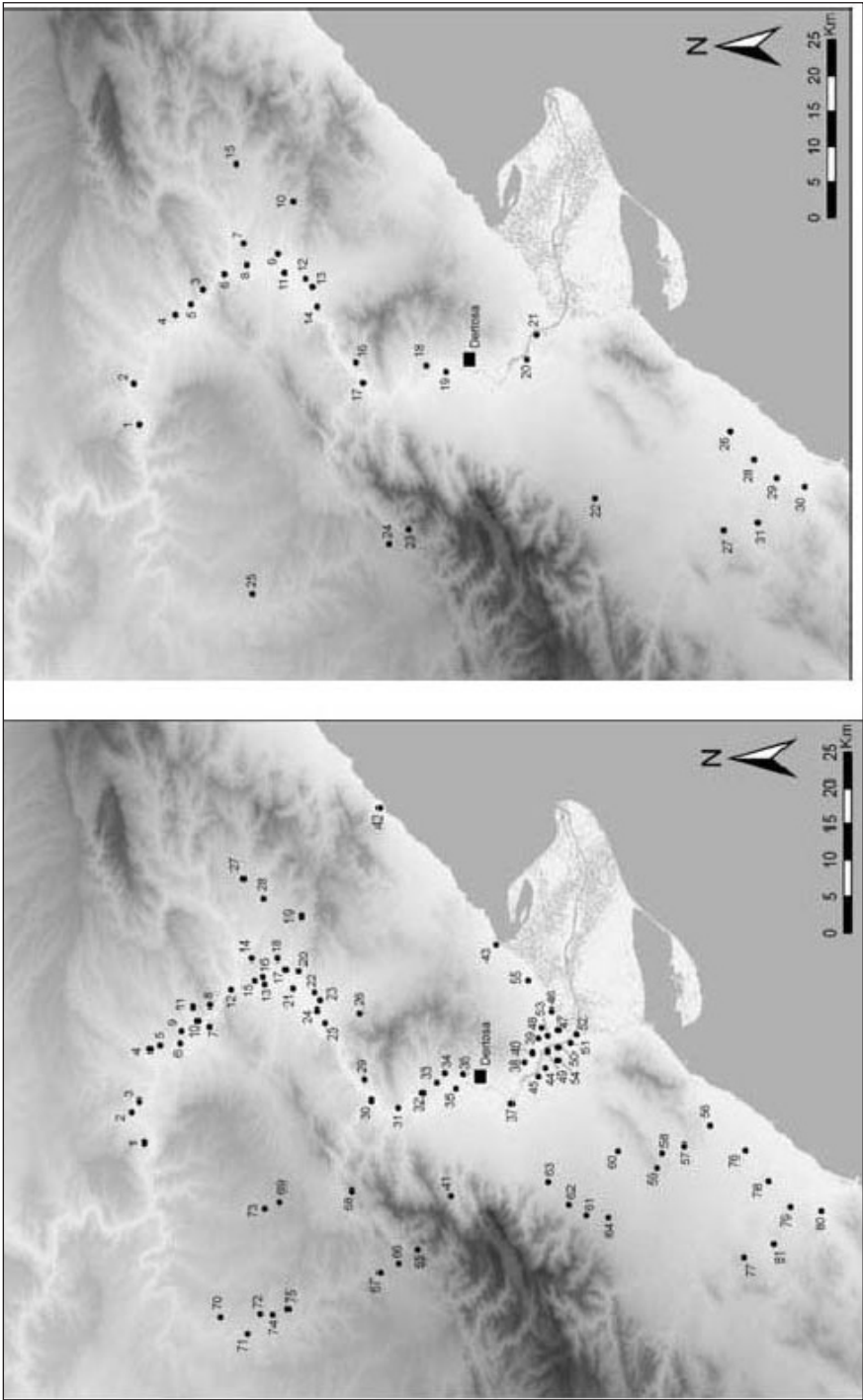

Fig. 2: Evolució del poblamentromà al curs inferior de l'Ebre, a l'AltImperi (esquerra) i en època tardoantiga (dreta).

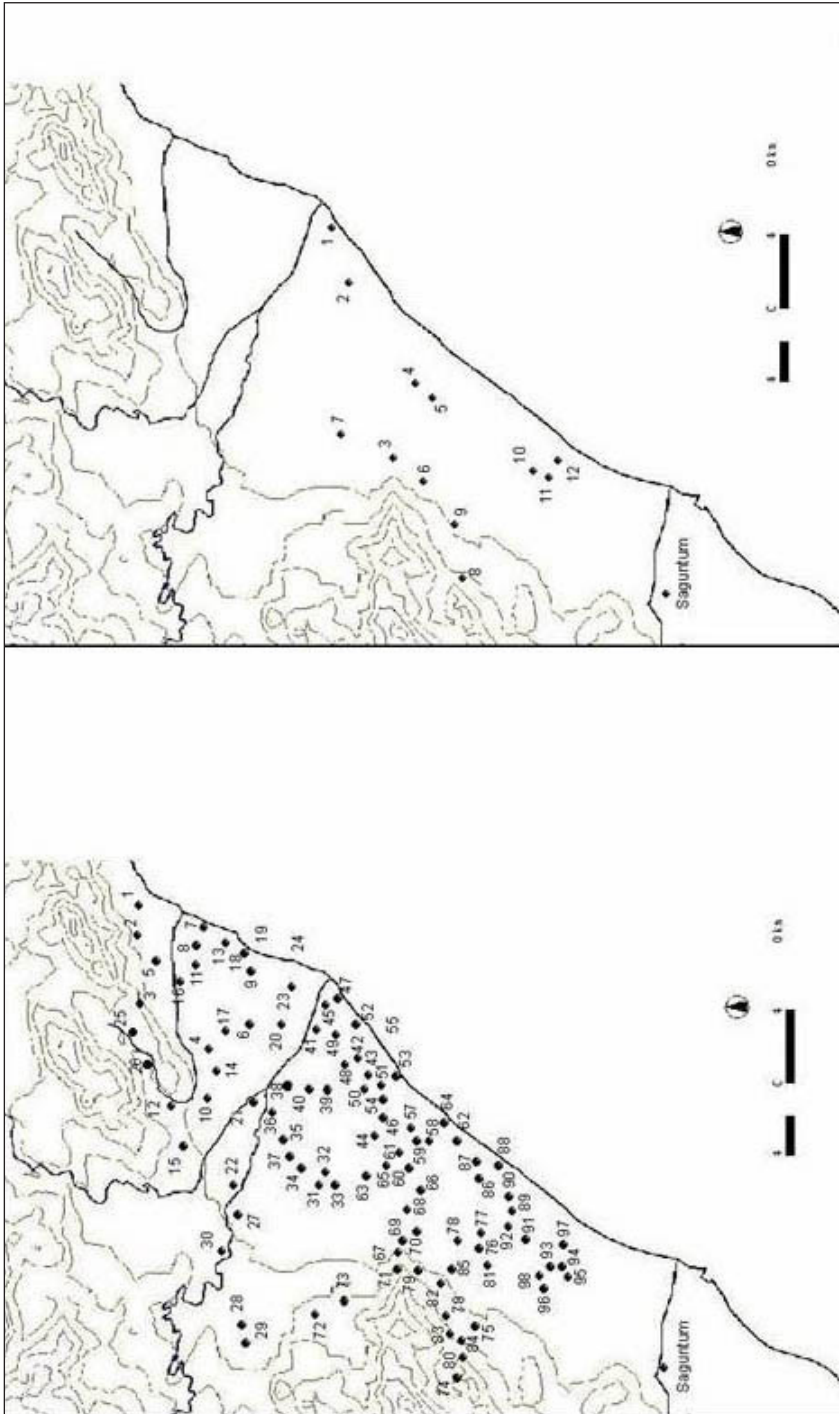

Fig. 3: Evolució del poblament romà al curs inferior de l'Ebre, a l'AltImperi (esquerra) i en època tardoantiga (dreta).

UNA APROXIMACIÓ A LA CRISI DE LA BAIXA EDAT MITJANA A CATALUNYA

ERNEST BELENGUER
Universitat de Barcelona

RESUM

Una aproximació a la crisi de la baixa edat mitjana a Catalunya sintetitza les distintes interpretacions que sobre aquesta època s'han fet, incloent el concepte de *crisi*. Perquè sobre aquest concepte els canvis de perspectiva en els darrers cinquanta i escaig anys han estat immensos, gairebé contraposats. I si aleshores per crisi s'entenia un període allargat, difícil de sortir-se'n d'ell, i amb un abast que recorria quasi totes les àrees històriques, ara el problema s'escurça molt en el temps. Perquè ara vol entendre's com un parèntesi necessari per molt dur i més o menys dilatat que fos, passat el qual un renaixement econòmic, social i cultural s'apropava a Europa i també a Catalunya, malgrat que aquí la Guerra Civil de 1462-1472 i les seves conseqüències posteriors retardaren l'increment tan desitjat. Per tot això, aquest treball subratlla l'obra dels historiadors bàsics en el coneixement de la crisi catalana, ja sigui en els aspectes econòmics i socials, ja en els polítics i institucionals, ja fins i tot en un petit epíleg que hi afegeix l'arribada més tardana a certs llocs cortesans i burocràtics reials d'una llengua castellana que va introduint-se a Catalunya a poc a poc, però presidida de l'aura potencial de la Corona i el regne castellans i amb un suport indirecte de la naixent Inquisició estatal de 1478.

PARAULES CLAU

Crisi, baixa edat mitjana, Catalunya, interpretacions econòmiques, visions polítiques, epíleg lingüístic i literari.

An examination of the crisis of the Late Middle Ages in Catalonia

ABSTRACT

An examination of the crisis of the Late Middle Ages in Catalonia reviews the differing interpretations of this period, including the concept of crisis *per se*

because there have been huge, almost opposed changes in perspective regarding this period over the last fifty and a bit years. And if, at that time, crisis was seen as a long period that was difficult to resolve and with a scope that covered almost all historical areas, now this problem has become a lot shorter. Because now it tends to be seen as a necessary parenthesis, no matter how tough or more or less drawn out it may be. Nevertheless, it is a period after which an economic, social and cultural renaissance came to Europe and also to Catalonia, in spite of the fact that, here, the Civil War of 1462-1472 and its later consequences delayed the progress that was so desired. For this reason, this paper underlines the work of those essential historians studying the Catalan crisis, either in terms of its economic or social aspects, its political or institutional aspects or even in a small epilogue. One which adds the later arrival, in certain royal courts and bureaucratic places, of a Castilian language that gradually penetrated Catalonia, presided over by the burgeoning aura of the Castilian crown and kingdom and with indirect support from the nascent Spanish Inquisition of 1478.

KEYWORDS

Crisis, late middle ages, Catalonia, economic interpretations, political views, linguistic and literary epilogue.

INTRODUCCIÓ: CONCEPTE O CONCEPTES DE LA CRISI

A l'hora d'abordar aquest tema he de confessar que la crisi ara ja la pateixo jo, sobretot per la mitja hora que tinc davant d'un problema llarg i complex, que m'obliga a llegir –no a parlar– per controlar millor el temps. És tan complex que la mateixa paraula en el seu concepte ja comporta dificultats. Perquè en el sentit semàntic més estricte per *crisi* s'entén un episodi conjuntural, greu i agut, però de conseqüències incertes.¹

Però aquest no és, no obstant, el concepte que durant més de seixanta anys han mantingut les distintes escoles de la baixa edat mitjana, que podien connectar amb les idees de rendiments decreixents de Ricardo i de caigudes de població de Malthus. Aquesta segona visió és la que al llarg del passat segle xx

1. Vull assenyalar que en algun moment, com és el cas del començament d'aquest article, mantinc el text llegit el 26 d'abril del 2012 al Cercle d'Economia.

ha prevalgut en la historiografia medieval, quan crisi equivalia a recessió econòmica, depressió i decadència. I majoritàriament semblava haver-hi un acord respecte al segle XIV i part del XV, ja fossin neomalthusians com Michael Postan² o Georges Duby³ i, per descomptat, en una versió encara més elaborada, Le Roy Ladurie,⁴ ja fossin marxistes com Rodney Hilton,⁵ Robert Brenner,⁶ Pierre Vilar⁷ o Guy Bois.⁸ Una altra qüestió és que entre tots aquests hi hagueren diferències entre les causes d'aquesta crisi-decadència. Alguns podien defensar el clima –factor exogen–, que debilita les persones més febles i s'avança a la pesta –un altre factor exogen–, tot provocant una caiguda de la població que aniria seguida de l'afebliment de la producció agrària, manufacturera, comercial, monetària, impositora, fiscal... Altres donen més importància a la incapacitat econòmica, que donà peu a un ecosistema de llarga durada, estàtic i que no canviava, més enllà de repeticions de cicles econòmics d'alts i baixos, però reiteratius en les seves fases de creixement i retrocés.

Dins d'aquesta situació va arribar-se a parlar d'un món ple en llocs concrets de l'Europa atlàntica,⁹ molt influïts els historiadors per algunes regions d'Anglaterra i la conca de París o la Picardia. Ara bé, ells s'oblidaven de moltes altres, i establien generalitats per a aquestes darreres sense documentació a l'abast, quan en elles –les de l'Europa mediterrània– la crisi arribà més tard. Els marxistes –i n'he citat uns quants– no veien els factors climàtics, la pesta i

2. Michael POSTAN (1949-1950), «Some Economic Evidence of Declining Population in the Late Middle Ages», *Economic History Review*, 2nds. Ser., 2-3. Traducció castellana: *Ensayos sobre agricultura y problemas generales de la economía medieval*. Madrid, 1981.

3. Georges DUBY (1968), *Economía rural y vida campesina en el Occidente medieval*, Barcelona. En francès en 1962, París.

4. Emmanuel LE ROY LADURIE (1966), *Les paysans de Languedoc*, París.

5. Rodney H. HILTON (1951), «Y eût-il une crise général de la féodalité?», *Annales. ESC*, 6, p. 23-30. I també: «Una crisis en el feudalismo», a *El debate Brenner* (1988), Barcelona, Crítica, p. 144-163.

6. Robert BRENNER (1976), «Agrarian class structure and economic development in pre-industrial Europe», a *Past and Present*, 70, 1, p. 30-75. Cal veure també: *El debate Brenner* (1988), Barcelona, Crítica.

7. Pierre VILAR (1974) «Reflexions sur la crisi de l'ancien type. Inégalités des récoltes et sousdéveloppements», a *Conjoncture économique, structures sociales*, París.

8. Guy BOIS (1976), *Crisi du féodalisme*, París. Vegeu també: *El precedente de una crisis sistémica* (2001), Madrid-València.

9. Emmanuel LE ROY LADURIE (1970), «La destruction du monde plein», a Fernand BRAUDEL i Ernest LABROUSSE (dir.), *Histoire économique et social de la France*. París.

la caiguda de la població com les causes inicials de la decadència. Malgrat tot, tampoc ells neguen que el creixement econòmic medieval, a finals del segle XIII i primeries del XIV, acabés estavellant-se contra un sostre de recursos impossible d'incrementar. Des de raons d'estabilitat inamovible, també tècnica, fins a un estancament en l'economia feudal que no pot avançar i presenta enfrontaments socials, el marxisme i els historiadors nascuts d'aquella escola acaben veient en la crisi una crisi sistèmica del sistema feudal (Guy Bois i Pierre Vilar, entre altres). En aquest sentit, el neomalthusianisme i el marxisme historiogràfics concorden en la idea d'una crisi com un llarg temps de retrocés i decadència que porta a l'enfonsament d'un model econòmic i social en totes les seves àrees productives. Però fa uns anys que tot això s'està revisant i en l'actualitat poca gent defensa, malgrat conèixer-les, les posicions assenyalades.

Abans de tot, respecte a l'època baixmedieval en absolut es pensa ara en un món estàtic; per contra, es tendeix a parlar més aviat, dins d'aquesta mal anomenada crisi, d'un desenvolupament històric heterogeni, ja que no comença a tots els llocs de la mateixa manera. En tot cas, l'única dada irrefutable és la pèrdua de la població, de vegades fins un 30% o més. Però ni així es veu ara com un esdeveniment de decadència total, sinó que s'interpreta de forma positiva. Després s'haurien utilitzat més racionalment els factors productius: terra i treball. Hauria augmentat la productivitat del treball, hi hauria hagut una especialització productiva; i també una integració econòmica regional, on l'increment de fires, mercats, comerç i banca i l'assumpció de certes tècniques, fins i tot més acceptades pel pagès, seria en la base dels canvis. També hi seria l'increment d'un poder polític més centralitzat que intervindria igualment en els mercats, malgrat l'oposició de determinades institucions locals i la dificultat que creava una fiscalitat d'estat.

Que aquestes crisis –no la decadència de llarga durada– presentessin conflictes i lluites socials era lògic, però no necessàriament negatiu perquè el món estava canviant cap a un creixement posterior. Tot això és el que permet que Epstein, el màxim defensor d'aquestes idees, parli en alguns dels seus treballs d'una creació destructiva.¹⁰ El canvi respecte al passat historiogràfic, com es pot veure, és gairebé de 360 graus i, com a tal, també cal anar amb peus de plom.

10. Stephan R. EPSTEIN (2000), *The late medieval crisis as an «integration crisis»*. Més fàcil de trobar a la versió castellana traduïda per PUV: (2009) *Libertad y crecimiento. El desarrollo de los estados y de los mercados en la Europa de 1300-1750*, València.

D'aquestes idees, i sense sortir dels nostres límits universitaris, s'han nodrit medievalistes de prestigi com, per exemple, Antoni Furió¹¹ o Paulino Iradiel.¹²

Això no obstant, Iradiel subratlla que falten moltes dades documentals per arribar a conclusions serioses; que la crisi general del sistema feudal, ara absolutament marginada, tenia almenys un únic avantatge: el de presentar les societats com un conjunt que es relacionava tot ell i amb lleis generals de funcionament explicable. Seria aquella una historiografia teleològica –com ho diu ara–, molt enfrontada a la revisionista d'aquest moment, la qual sovint es passa de rosca en «un furor microanalític» i també miniregional. I a la fi, referint-se al binomi població-recursos, tan acceptat abans com ara revisat,¹³ Iradiel defensa que en les fams i les caresties caldria tornar a ampliar el camp d'observació per veure que aquestes crisis no només ho són de creixement, ja que també incidien de forma poc igualitària en la societat. Per sort, Iradiel encara té al cap l'origen de la seva formació acadèmica, anterior a la presència de l'onada tan creativa d'avui en dia.

Em dispensaran aquest pròleg abans de passar a Catalunya, i que tan recorda els nostres dies. Esperaré amb impaciència la darrera aportació d'aquesta tarda sobre els problemes actuals des de 2008, perquè ara tampoc la crisi no afecta a tots per igual i és possible –no sé si probable– que ens en sortim amb millories cap al futur. Ho pensaran així els historiadors de generacions posteriors? Seran tan revisionistes com ho són els medievalistes d'ara sobre la crisi de la baixa edat mitjana, fins a dir que en la nostra actualitat es generava el somiat progrés del futur?

11. Antoni FURIÓ (2010), «La crisis de la Baja Edad Media: una revisión», a *Las crisis a lo largo de la historia*. Valladolid, p. 15-45. Fins ara les obres citades són bastant conegudes i algunes fins i tot, *El debate Brenner*, comentades per mi en els anys setanta del passat segle xx en les aules de la Universitat Autònoma de Barcelona. Altres com la d'Epstein han tingut la sort de que Publicacions de la Universitat de València les publicqués quan Antoni Furió era el seu director. Ara bé, una qüestió és aquesta i una altra diferent tota l'aportació bibliogràfica i interpretativa que fa Antoni Furió, arribant fins a l'últim títol, raó per la qual recomano molt aquest treball.

12. Paulino IRADIEL (2004), «La crisis bajomedieval, un tiempo de conflictos», a *Conflictos sociales, políticos e intelectuales en la España de los siglos XIV y XV*, xiv Semana de Estudios Medievales, Nájera, Logroño, p. 13-48.

13. En el mateix any que escriu Iradiel, cal destacar també aquest títol: Pere BENITO I MONCLÚS (2004), «Fams i caresties a la Mediterrània occidental durant la Baixa Edat Mitjana. El debat sobre "les crisis de la crisi"», a *Recerques*, núm. 49, p. 179-194.

Tanmateix, fins ara gairebé només he parlat de qüestions econòmiques, tot i que he esmentat alguna idea política, quan la crisi ho agafa tot i va canviant-ho, com assenyala, per esmentar un treball important, el de Ferdinand Seibt,¹⁴ que planteja una proposta integradora fins i tot entre la tradició i la innovació encunyant el terme de *disfuncionalitat* en el sistema econòmic i social, però també en el polític i mental, cosa que no vol dir necessàriament debilitat, sinó pèrdua de l'assignació funcional fins a recuperar-la amb molts canvis, transcorregut molt de temps.

LES PRINCIPALS INTERPRETACIONS SOBRE LA CRISI BAIXMEDIEVAL A CATALUNYA

Ara bé, donada la impossibilitat de concretar més en qüestions europees i fins i tot peninsulars, em centraré en Catalunya, potser un dels territoris més afectats, que acabà, a més, en una guerra civil. I a Catalunya, si faig cas de les revisions d'Epstein, hi hauria d'eliminar d'un cop Vicens Vives, Vilar o fins i tot Claude Carrère. Perquè tots ells avui dia són molt revisats, malgrat que, com reconeix Gaspar Feliu referint-se a l'obra de Vilar, encara ningú no ha plantejat «una hipòtesi global alternativa».¹⁵ Una frase que em recorda molt les advertències d'Iradriel sobre el concepte ja perdut de la *crisi general del sistema feudal*. En el seu treball, molt acurat, Feliu va repassar totes les opinions historiogràfiques que hi havia fins aleshores (2004) i penso que potser no en calien tantes, perquè moltes giren a l'entorn dels noms assenyalats.¹⁶ Cal afegir en tot cas Mario Del

14. Ferdinand SEIBT (1993), «Sobre un nuevo concepto de la crisis de la Baja Edad Media», a *Europa 1400. La crisis de la baja Edad Media*. Barcelona, Crítica, p. 8-26.

15. Gaspar FELIU (2004), «La crisis catalana de la Baja Edad Media: estado de la cuestión», a *Hispania*, LXIV/2, núm. 217, p. 436.

16. Noms com els de Ramon d'Abadal, Dufourcq, Ruiz Domènec –ben contrari a les tesis de Vicens i Vilar–, Carme Batlle, Josep M. Salrach, Henri Bresc, Josep M. Madurell i Marimon, Arcadi Garcia Sanz, Paulino Iradiel, Coral Cuadrada o el meu mateix són esmentats en el treball de Gaspar Feliu. Però crec que els més importants són els ja citats i el que ell també assenyala de Mario Del Treppo. De tots els noms d'aquesta nota en destacaria l'obra de Josep Maria Salrach pels elogis que li fa Feliu, tot i observant que les seves tesis són més apropiades a la crisi sistemàtica de Bois (p. 445 de Feliu). De Salrach es parla a «Dels orígens a 1714», a Albert BALCELLS (coord.) (1981), *Història dels Països Catalans*, Barcelona, p. 890-1015. I, cooperant amb altres autors: «La Corona d'Aragó», a *Historia de las Españas medievales*, Barcelona, 2002, p. 306-342. També el meu propi treball per la raó del confusionisme cronològic que penso que va tenir en aquesta

Treppo, que en la citació d'abans s'ha exclòs deliberadament. Perquè, amb certes diferències, els tres primers sí que parlen més aviat de decadència.

Ho fa Vilar, en unes etapes que arrenquen dels mals anys, primer per fam (1333) i més tard per la Pesta Negra (1348), que van parar el motor agrari de l'anterior expansió amb caigudes de la població, terres abandonades (masos rònecs) i davallada de rendes senyorials, situant ja aquí l'inici d'un problema rural, social i laboral. No obstant, s'ha de dir que per Vilar tot això és una primera manifestació del que molts anys després acabarà dibuixant l'enfonsament de l'economia catalana a tots els nivells. Com bé ho subratlla ell al començament del seu treball: «con razón sitúase en la segunda mitad del siglo xv el hundimiento de Cataluña como potencia. Pero tales caídas son siempre el resultado de una preparación anticipada en el arcano de las economías».¹⁷ En aquesta preparació Vilar ja veu tot el recorregut que, encara que a un nivell més rural que urbà, té aquesta situació, amb pestes continuades els anys 1362-1363 («mortaldat dels infants»), 1371 («mortaldat dels mitjans») i un llarg etcètera més que pot comprovar-se en el seu article.¹⁸

Precisament perquè aquest és un principi dolorós de tota una llarga problemàtica d'alts i baixos, Vilar recorda com Pere el Cerimoniós, el 1359, inicià una ampliació de la muralla de Barcelona creient que la necessitaria. I, malgrat que Barcelona va poder recuperar-se de les primeres caigudes i mantingué la seva població durant molts anys fins avançat el primer terç del segle xv, la veritat és

qüestió Feliu, qui arriba a dir que el meu estudi –a més, molt petit, en un pròleg al volum 3, «La forja dels Països Catalans», d'*Història política, societat i cultura dels Països Catalans*– no connectà en determinats aspectes financers i monetaris més nous (p. 449, nota 47 de Feliu). Però aquest volum va ser publicat el 1996, amb un ISBN de 1995. Pàgines després Feliu explica quines són aquestes novetats i, tret de dues petites excepcions, són totes posteriors a 1995 (p. 454 i 459-462 i notes 98 i 100, per exemple, del text de Feliu). D'altra banda, aquestes confusions solen succeir molt sovint en revisions historiogràfiques.

17. Pierre VILAR (1956-1959), «Le déclin catalan du Bas Moyen-Age. Hypothèses sur sa chronologie», *Estudios de Historia Moderna*, núm. 6, p. 3-68. En castellà, traduït per J. NADAL (1964), *Crecimiento y desarrollo. Economía e historia. Reflexiones sobre el caso español*. Barcelona, Ariel, p. 325-430, concretament p. 327.

18. VILAR (1964), p. 330. Pel que fa a les pestilències, tot i que aquest treball no ha de girar al voltant de les mateixes, seria gairebé un greu oblit no esmentar alguns títols que acaben de sortir. Sobretot Coral CUADRADA (2012), *El llibre de la pesta*. Barcelona, Rafael Dalmau Editor. Però també Ole J. BENEDICTOW (2011), *La peste negra (1346-1353). La historia completa*. Madrid, Akal. Ara bé, el text original d'aquest darrer va aparèixer el 2004.

que aquella muralla no va ser sobrepassada fins més enllà de quatre segles després. És més, Vilar destaca com, dels monuments arquitectònics de la Barcelona gòtica, o bé alguns daten totalment d'abans de la primera escomesa de la crisi o bé molts varen ser restaurats o reconstruïts, com va succeir a Santa Maria del Mar després d'un incendi. Al voltant d'aquest barri hi ha, a més, moltes de les cases semiburgeses o seminobles, il·lustratives del potencial important que mantenia la Barcelona d'aquell temps, ja que el 1390 el rei i la ciutat encara varen avenir-se per eixamplar les drassanes.

Però cal no enganyar-se i no ho fa Vilar, i menys encara Vicens Vives, la posició del qual no havia baixat cronològicament tan avall com la de l'historiador montpellerenc, però sí l'havia focalitzat molt en la dècada dels vuitanta i els noranta del segle XIV i els primers anys del XV. Amb certes diferències en un i altre autor, aquesta època que va de 1380 a 1420 presenta greus problemes. Ho seran el començament d'un conflicte remença el 1388, que hom radicalitzà per moments, tot i que amb una ideologia elemental: l'«*Adam intestat*», com afirma Vilar;¹⁹ o els *progroms* de 1391 contra les comunitats jueves, no únics d'altra banda a Catalunya, que trencaren la cohesió social.²⁰ Però abans ja ho havien fet les fallides bancàries, personalitzades en els grans prestadors de la monarquia de Pere el Cerimoniós: els banquers D'Escaus i Olivella i altres que els seguirien, com assenyala Vicens Vives.²¹

19. VILAR (1964), p. 335.

20. Per a aquest tema convé esmentar un treball ja una mica antic però general, i un altre d'enguany al voltant de València. Així, Jaume RIERA I SANS (1977), «Los tumultos contra las juderías de la Corona de Aragón en 1391», *Cuadernos de Historia*, 8. I també Rafael NARBONA (2012), «El trienio negro: Valencia, 1389-1391. Turbulencias coetáneas al asalto de la judería», a *En la España Medieval*, vol. xxxv, p. 177-210. Però pogroms ja hi havia a Barcelona i a altres llocs el 1348 a l'inici de la pesta negra. Crec que almenys dues citacions més han d'acompanyar aquesta nota: Jordi GÜNZBERG I MOLL (2002), *Vida quotidiana a la ciutat de Barcelona durant la pesta negra (1348)*, Barcelona, Rafael Dalmau Editor; Amada LÓPEZ DE MENESES (1959), «Una consecuencia de la peste negra en Cataluña: el pogrom de 1348», *Sefarad*, xix, fasc. 2, Madrid-Barcelona, CSIC, p. 92-131.

21. Vicens Vives abans que Vilar ja havia forjat una visió pròpia de la crisi a Catalunya, subratllant sobretot aquest període que Vilar va acceptar, però avançant la crisi en el temps anterior. Ara bé, mentre que Vicens no tingué cap dubte en la caiguda bancària i la transferència de capitals comercials al món financer cercant el rendisme, Vilar posà interrogants en aquesta qüestió. JAIME VICENS VIVES (1955), «Evolución de la economía catalana durante la primera mitad del siglo XV», a *IV Congreso de Historia de la Corona de Aragón*. Actas y Comunicaciones. Vol. I. Ponencias. Palma de Mallorca, p. 185-207.

Vilar mostra més interès en el problema de la moneda que es presenta a Catalunya, quan a l'era del croat (moneda de plata), que marcà la indubtable expansió catalana, va voler seguir l'era del florí, creat per Pere el Cerimoniós el 1346. És un indici més del que es presumia un creixement constant, igual que el desig d'ampliació de la muralla. Però el florí, moneda d'or, ja havia perdut el 1365 una quarta part del seu valor, i la relació florí-croat començà a crear problemes des dels anys vuitanta. No obstant les raons estrictament numismàtiques d'aquesta seqüència entre el florí i el croat, ella mateixa, segons Vilar, és més una conseqüència que no una causa de certes crisis econòmiques. Potser la més important –sintetitzant el seu treball– sigui l'increment del deute i el començament d'un rendisme del capital català, que sembla abocar-se més als préstecs i al fet de viure de pensions que d'inversions productives, per dues causes: una raó que es nota sobretot en sectors nobiliaris i en l'anomenada ciutadania honrada de Barcelona, i un estímul que obeeix a la necessitat de la corona de més recursos, ja sigui per guerres constants en els anys de Pere el Cerimoniós o fins i tot pel luxe malversador del descurat i també «amador de la gentilesa» que fou el rei Joan I. I així, per via de censals i violaris, el deute públic s'incrementà amenaçant l'antic sistema econòmic català, potser més desproveït d'anteriors capitals comercials, segons es pregunta Vilar i afirma Vicens.

Després, per Vilar va haver-hi una època d'un cert increment econòmic i comercial fins a 1440, quan ja els conflictes varen ajuntar-se, tant al camp com a les ciutats. Ajuntar-se no vol dir un enteniment gairebé polític i social, que seria més tardà. Només vol dir que, enmig de les dificultats superiors de l'economia, al camp els remences apostaren clarament, i amb l'ajut de la monarquia, per clarificar les seves posicions per la via legal, jurídica i sindical. I tot això es feia enfront dels nobles, de l'església i també de la burgesia inversora en terres. Els remences arribaren a prometre a la corona 100.000 florins per aconseguir els seus desigs. Al mateix temps la crisi manufacturera, però també la comercial, que amplià l'anterior, provocà un enfrontament entre els grups polítics de la capital, entre la Biga i la Busca. La Biga, formada per la ciutadania honrada i grans mercaders d'importació, era partidària de mantenir la moneda al nivell més alt i continuar un lliurecanvisme que abans afavoria la importació de comerç de l'exterior, segons l'antic sistema mercantil de compra d'espècies i draps de luxe pels grups dirigents. A més, defensava els seus dipòsits bancaris en la Taula de Canvi, creada el 1401, perquè no fossin així devaluats del seu valor nominal originari. La Busca, formada per mestres de gremis, menestrals, artistes, profes-

sionals liberals —és a dir, notaris, advocats...— i petits mercaders, més partidaris de l'exportació que de la importació, defensava el proteccionisme mercantil i la devaluació de la moneda. Això permetria vendre més fàcilment a tot el sector manufacturer de la ciutat.

A tots els conflictes que varen crear-se al camp i a la ciutat s'ha de sumar l'enfrontament de les institucions reials i la monarquia i les territorials dels països i la ciutat. Perquè les primeres eren favorables als remences, ja que vinculaven aquest tema a la recuperació de moltes de les jurisdiccions reials que havien estat alienades anteriorment a la noblesa per qüestions de deutes. A més, la monarquia somiava amb el cobrament del preu estipulat pel seu arbitratge entre nobles i remences. A la reialesa també li agradava una devaluació monetària, demanada per la Busca, que li minorava els seus deutes.

Per Vilar tot esclatà quan la decisió de Joan II de detenir el príncep de Viana Carles i la seva prompta mort va ser la gota que va omplir un vas ja massa ple, vessant el seu líquid. És a dir, provocant ja en poc temps la guerra. Però per Vilar la guerra de 1462-1472 la creà l'anterior crisi i no al contrari. És més, aquesta crisi encara es perllongà durant molt de temps després de signar-se la pau. Fou en el fons una crisi decadent que va durar més de cent anys, tot i que hi hagueren períodes intermedis de possible recuperació.

Ara bé, allò que normalment no sol subratllar-se d'aquest estudi de Pierre Vilar és el seu apartat VIII, de la pàgina 411 a la 430. És a dir, la comparació que fa entre el món català desballestat i l'increment del poder castellà. Perquè, sense negar que a Castella arribaren també esquitxades de l'anomenada crisi, i la coneguda frase popular *hija de la pestilencia* referint-se a la pesta n'és una prova, la realitat era molt diferent.²² A Catalunya ara podem discutir el grau de la crisi, la seva decadència o no, però evidentment passaren coses que l'apartaren del nivell privilegiat que va mantenir abans de mitjan segle XIV. Pierre Vilar acaba el seu estudi marcant el contrast entre una Catalunya en realitat motor de la Corona

22. Fins i tot per a historiadors castellans com Julio Valdeón, que accepten la crisi, s'ha aplicat mecànicament el seu concepte a la corona de Castella. Julio VALDEÓN (1984), «Reflexiones sobre la crisis bajomedieval en Castilla», a *La España Medieval*, IV. *Estudios dedicados al profesor D. Ángel Ferrari Núñez*. Vol. II, Madrid, Universidad Complutense, p. 1047-1060. Però molts anys després aquella acceptació matisada ja ha entrat en crisi, valgui l'expressió. Per exemple, Hilario CASADO ALONSO (2009), «¿Existió la crisis del siglo XIV? Consideraciones a partir de los datos de la contabilidad de la catedral de Burgos», a *Castilla y el mundo feudal. Homenaje al profesor Julio Valdeón*, vol. III, Valladolid, p. 9-25.

d'Aragó durant molt de temps i una Castella a l'alça tot just en el moment –semblava que conjuntural– de l'anomenada unió dinàstica.

Tornant al tema que ens ocupa, també amb certes variants cronològiques i una atenció més preferent a la producció, al comerç i al context internacional de les dificultats, cal vincular-hi Claude Carrère amb la seva idea de decadència, guerra i estancament. Tampoc és qüestió aquí d'explicar fil per randa l'obra de Carrère, centrada sobretot en Barcelona, motiu pel qual es vol justificar per què gairebé va passar per alt tota la problemàtica rural i, per descomptat, remença. Carrère, partint d'aquest pressupòsit barceloní, va situar-se més en el món dels mercaders, en l'evolució de la indústria drapera, que començava a perdre competitivitat a les darreries del segle XIV, en les fallides bancàries des de 1380, bo i essent-ne el referent més important la dels Gualbes de 1406, nom que s'ha de recordar. Però és que per Carrère la primera alerta es donà a partir d'aquests fets, des de 1380 fins a 1391, on el *progrom* als jueus també trencà la tranquil·litat. A més d'aquesta persecució cal subratllar, perquè normalment no solen dir-se, els trasbalsos polítics i socials que s'arrodoniren el 1386. És a dir, quan per primera vegada mercaders i mestres menestrals «intenten d'obtenir un paper més important en el govern municipal».²³ Ara aquests volien estar no sols en el Consell de Cent sinó també en l'executiu de Barcelona, al costat dels ciutadans honrats. Pere el Cerimoniós els va afavorir aleshores en anul·lar les darreres eleccions de consellers i proposar un programa de reformes amb sis conselleries. Aquestes haurien de repartir-se per igual entre ciutadans honrats, mercaders i menestrals.

Però aquest intent va ser de curta durada, ja que va desaparèixer quan el rei va morir. De curta durada, efectivament, però precedent d'una llarguíssima ill·lusió –a més dels enfrontaments entre la Biga i la Busca o dels jocs municipals d'Alfons el Magnànim des de 1453– que arribà fins al segle XVII.²⁴ I malgrat

23. Claude CARRÈRE (1978), *Barcelona 1380-1462. Un centre econòmic en època de crisi*, 2 vol, Barcelona, Curial, volum II, p. 171 (Documents de Cultura). L'original francès és de 1967, París - La Haia. D'altra banda, com diu l'autora, aquesta qüestió la pren d'un treball de Carme BATLLE (1962), «La proyectada reforma del gobierno municipal de Barcelona (año 1386)», a *Comunicaciones al VIIè Congrès d'Història de la Corona d'Aragó*. Vol. III, Barcelona, p. 143-152.

24. Josep M. TORRAS I RIBÉ (1991), «El projecte de repressió dels catalans de 1652», a *La Revolució Catalana de 1640*, Barcelona, Crítica, p. 241-290. Concretament a les pàgines 266-268 Torras escriu que fins i tot en les clàusules de rendició de Barcelona de 1653 Joan Josep d'Àustria acceptà mantenir el sisè conseller menestral que havia estat atorgat als barcelonins el 1641 pel virrei Argençon en nom del rei francès Lluís XIII. Poc després, això no obstant, tal decisió va ser retirada.

que hi hagués «una lluita contra la crisi», segons Carrère²⁵ –amb esdeveniments importants, com la creació de la Taula de Canvi el 1401 o fins i tot la decisió d'iniciar la construcció el mateix any de l'Hospital de la Santa Creu, el nucli essencial del qual ja apareixia el 1415–,²⁶ la realitat s'imposava. Per això la crisi per Carrère, sense cap dubte, esclatà totalment el 1453, si bé ja es va començar a veure a finals de la dècada dels anys vint del segle xv.²⁷ Tanmateix Carrère, que s'ha valgut massa de documents sobre els ingressos de la Generalitat i els arrendaments de drets del municipi de Barcelona, segueix en el fons Pierre Vilar, malgrat certs petits canvis cronològics. I, igual que Vilar, també pensa que la conquesta de Nàpols per Alfons el Magnànim el 1443 tan sols beneficià relativament el gran comerç barceloní. En aquest sentit no dubta a presentar el discurs del cardenal Margarit a les Corts de 1454, on parlà de la desolació del país i gairebé no esmentà els èxits a Nàpols.²⁸

El mateix any que Carrère publicà el seu original francès (1967), Mario Del Treppo va imprimir per primer cop el seu llibre sobre els mercaders catalans al llarg del segle xv, que no va tenir gaire difusió. Per aquest motiu i d'altres, l'historiador napolità va reeditar-lo cinc anys més tard, quan ja coneixia en perspectiva l'obra de Carrère. Del Treppo, que elogià la seva immensa obra, arribà a dir que encara va estimular-lo més a escriure l'ampliació del seu estudi el 1972. Al cap i a la fi, malgrat reconèixer que Carrère i ell podien complementar-se en diferents qüestions i que no debades en bastants casos havien utilitzat fonts històriques semblants, Del Treppo creu que les discrepàncies són superiors a les semblances. Raons de mètode i diferents punts de partida ho aclareixen.

Perquè Carrère va fer un estudi d'estructures de l'economia de molt llarg recorregut, si bé s'aturà gairebé el 1450, i segueix massa els plantejaments –que Del Treppo qualifica d'una mica dogmàtics, i mecànicament connectats– de Vicens Vives i Pierre Vilar. Del Treppo pensa que, si hom segueix una crono-

25. CARRÈRE (1978), vol. II, p. 176-203.

26. Claude CARRÈRE (1992), «Introducció. Barcelona a la Baixa Edat Mitjana (segles XIV i XV)», a *Història de Barcelona*, dirigida per Jaume Sobrequés. Vol. 3. *La ciutat consolidada (segles XIV-XV)*, p. 32.

27. CARRÈRE (1978), vol. II, p. 343. Òbviament Carrère, quan assenyalà l'any 1453 com el referent de la crisi, s'està referint al canvi imposat per la monarquia i pel seu governador a Catalunya Galceran de Requesens al municipi de Barcelona, on consellers de la Busca varen fer-se amb el poder enfront de la Biga. Això, és clar, canviava moltes coses després d'una lluita política d'anys enrere.

28. CARRÈRE (1978), vol. II, p. 138.

logia tan llarga –de vegades arrenca de la pesta negra-, sovint l'historiador és menys convincent en els seus intents de fixar períodes més breus. Per a aquests, òbviament, Del Treppo escriu el seu llibre sobre els mercaders catalans del segle xv. Però, això sí, ell gairebé prescindeix de tot allò que no sigui el comerç i la producció i centra molt el seu treball en el regnat d'Alfons el Magnànim i en la capacitat, que vol subratllar, d'unir economia i política.

Això no significa que Del Treppo no valori tot allò aportat anteriorment per Vicens Vives, Vilar i Carrère. Ho té present sens dubte quan l'interessa, quan vol demostrar que en el fons no hi havia tanta crisi i tan llarga com manifestaven els seus predecessors. O no és cert que Vilar va valorar molt les puntes més altes del comerç català entre 1420 i 1433, amb la xifra de 2.717.500 lliures barceloneses mai no superada en tot el segle xv? Doncs, si és així, per què tanta insistència en crisis anteriors? Ara es veu com Del Treppo no compta gairebé amb els esdeveniments i les estructures del segle xiv. Tret de les primeres pàgines del seu llibre, Del Treppo parla només de comerç i de producció, però sobretot del segle xv, tot i que reconeix que hi ha una caiguda econòmica en els següents vint anys (1433-1450). Això no obstant, aquesta va ser merament conjuntural i vinculada al conflicte per l'obtenció del regne de Nàpols. Per Del Treppo, durant aquests anys el comerç internacional va desbaratar-se, s'anorrea el flux del crèdit i fins i tot la llibertat de contractació de nòlits.

També Del Treppo no pot eludir el fet que una qüestió era la política militar i econòmica del Magnànim i tota una altra la posició oficial del Principat. Per ell, aquesta darrera obeïa a dos motius: «d'un cantó, el ressentiment tenaç per la manera com l'empresa [napolitana] havia estat concebuda, al marge de la praxi constitucional i amb menyspreu d'aquest praxi; de l'altre, la preocupació per la consolidació de les tendències autoritàries del rei que es derivaven de l'èxit de l'empresa».²⁹ A més de l'omissió del cardenal Margarit pel que fa a Nàpols, ja assenyalada abans i que Del Treppo també coneix, l'historiador napolità dona un exemple ben clar d'això de què parla, perquè al·ludeix a la resposta negativa que Barcelona va donar a una petició del rei de 200 ballesters l'agost de 1440:

[...] la rahó és aquesta, per ço com evidentment se veu e és per tots universalment conegut que lo senyor Rey sens consentiment e voler de tots sos regnes

29. Mario DEL TREPPO (1976), *Els Mercaders catalans i l'expansió de la Corona catalano-aragonesa al segle XV*, Barcelona, Curial, p. 542.

e terres ha feta la empresa de Nàpols, la qual no li ha succehit en alguna manera a glòria ne honor.³⁰

A Del Treppo aquest tema de la glòria li preocupa poc. Creu també que el rei no cercà aquesta qüestió tant com certs avantatges econòmics que, passat el tràngol bèl·lic i les seves conseqüències durant uns anys, apareixerien en el futur. Com afirma el Magnànim: «D'esta victòria a la dita ciutat e Principat se segueix el principal guany».³¹ Un guany que, abans de la caiguda de Constantinoble, començà a veure's des de 1450. Perquè per Del Treppo el monarca tenia tot un programa econòmic que hom inicià per consolidar l'expansió del comerç a Llevant, una mica afeblit anys abans. Però això era un començament que portà el Magnànim fins i tot a l'aliança amb el dèspota de Morea (1451). O a reeixir en una protecció al comerç català sobre Rodes i Xipre i tenir més seguretats al llarg de la costa africana entre Trípoli i Tobruk.

Ara bé, hi havia tota una sèrie de punts a tenir en compte. El Magnànim volia incrementar la producció de draps de llana –una qüestió que defensava la Busca– a la vegada que prohibir als països de la Corona catalanoaragonesa la importació de teixits estrangers, una idea que no agradava del tot a la Biga. Volia també que el comerç només pogués fer-se en transports nacionals i, conseqüentment, calia invertir en naus de gran tonatge amb una política de contenció dels nòlits. I, per reblar el clau, els seus regnes occidentals no devien proveir-se de blat ni de França ni de Castella, sinó només de Sicília, Sardenya i Nàpols. Era una política econòmica de proteccionisme total i d'integració de la producció i dels mercats dels regnes catalanoaragonesos ençà i enllà del Tirrè. I en aquest sentit Alfons el Magnànim comptà amb famílies també catalanes com els Salvador, els Hospital, els Preixana, els Casa-sagia, els Torralba, els Sabastida. Però quan tot això anava a l'alça, com ho manifesta el comerç de Catalunya amb l'exterior, clarament en expansió, i el moviment del port de Barcelona el 1454, l'esclafit pocs anys després de la Guerra Civil (1462-1472) acabà amb tot.

Per Mario Del Treppo la crisi –la discutida crisi baixmedieval– no provocà la guerra. Fou la guerra la que acabà per desballestar l'economia catalana. Perquè en el decenni de 1462-1472 van ser realitat

30. DEL TREPPPO (1976), p. 542.

31. DEL TREPPPO (1976), p. 543.

la polvorització del comerç exterior, la pèrdua dels grans mercats internacionals, la fortíssima contracció del moviment del port de Barcelona, l'evacuació del crèdit local i la cancel·lació de les activitats especulatives que havien caracteritzat la seva dinàmica...

I tot això «té unes dimensions tan grans que qualsevol lligam amb anteriors manifestacions de la crisi crea relacions de concatenació que només són il·lusòries».³² Una crítica més gran a aportacions anteriors ja no pot fer-se després d'aquestes paraules, després d'afirmar que qualsevol intent de redreç posterior –és a dir, de Ferran II– només podria assuaujar algunes deficiències, però no recuperar les posicions anteriors a 1462. Del Treppo no vacil·la quan afirma que el país tenia possibilitats d'un nou cicle de prosperitat entre els anys 1454 i 1462. Però la guerra acabà amb tot: marina, industrialització, proteccionisme, etc. Per tot això podria dir-se que la visió de Del Treppo s'ajustaria més al revisionisme actual que els seus antagonistes anteriors.

No a un nivell inferior, però sí centrant les qüestions en una àrea comercial més concreta, hem de referir-nos en primer lloc a un treball d'aproximació al tema però ben nou quan va redactar-se; i, en segon terme, a un llibre, molts anys després, bastant voluminós i important.

Abans de tot, Gaspar Feliu, després de subratllar el poc coneixement historiogràfic que hi ha sobre la matèria, aprofitava l'afirmació del Consell de Cent barceloní el 1453. Aquesta, ja coneguda per Capmany el 1779, assenyalava en moments difícils –caiguda de Constantinoble– com una part del nervi comercial català era el de l'Orient: «foment, cap e principi de tot negoci; perturbats los affers de Llevant en gran part son desviats tots los altres».³³ I era veritat, no tant perquè el comerç amb l'orient mediterrani fos superior a l'occidental quant al volum venut, sinó perquè permetia remuntar-se de l'intercanvi regional al gran comerç i crear una activitat manufacturera de draps barats que arribaven fins i tot a l'Egipte dels mamelucs.

Feliu va establir unes etapes cronològiques i unes àrees d'expansió d'aquest comerç que en el fons encara no s'han discutit. Deixant-les de costat per qüestions d'espai en aquest treball, només diré que la segona etapa, la de prosperi-

32. DEL TREPPO (1976), p. 538.

33. Gaspar FELIU (1988), «El comercio catalán con Oriente», a *Revista de Historia Económica*, any 6, núm. 3, p. 689.

tat, agafa gairebé tot el segle XIV fins l'any —el de 1415— en el qual comencen a observar-se dificultats, una mica ja presents poc abans. Però per Feliu són dificultats que encara no poden veure's a l'interior del país, sinó en els mercats exteriors. Dit d'una altra manera, el comerç català a l'Orient i el català en el seu conjunt no té un full de ruta únic. És una tela d'aranya que avança de port en port i es desvia quan li cal, segons on pot vendre's. Això sí, Feliu assenyala quatre destins principals: Àfrica del Nord, Occitània, l'àrea interior peninsular —Aragó, Navarra i fins i tot la Meseta nord— i el món atlàntic. Però en dos llocs comença a haver-hi problemes: l'aparició del mercader i financer Jacques Coeur a Occitània ja en els anys trenta del segle XV, fent-se amb el monopoli anterior que els catalans tenien allí sobre les espècies orientals; i la feblesa econòmica dels mamelucs d'Egipte, que per això mateix no respectaven tractats ni privilegis, així com tota la problemàtica piràtica i política que va determinar que el comerç acabés a Rodes o a Xipre, no a Alexandria. Ara, a més, es parla del comerç a l'Orient i no es fa una visió de conjunt de tota l'economia catalana. Anys més tard Feliu la plantejarà, però ja avança aquí que la crisi catalana és anterior a la Guerra Civil, i que quan una economia necessita «la ayuda estatal acostumbra a significar que las cosas no van demasiado bien»,³⁴ en una clara advertència i crítica al pretès mercantilisme de Del Treppo.

Amb tota una documentació notarial barcelonina mai utilitzada abans, Coulon també estudia el gran comerç amb l'Orient entre 1330 i 1430,³⁵ és a dir, des que va normalitzar-se el comerç amb els mamelucs d'Egipte mitjançant el pagament de permisos econòmics del papa o del rei. El 1291, els mamelucs havien destruït Sant Joan d'Acre, l'últim baluard cristià a la Mediterrània oriental, i el papa havia prohibit tota relació amb ells. El punt final del llibre el posa en el moment en què l'acció d'Alfons el Magnànim per la guerra de Nàpols cap a 1430 paralitzà tot aquest comerç. La seva obra aporta moltes dades i sobretot més etapes cronològiques distintes a Vicens, Vilar i Carrère, i malgrat algunes discrepàncies s'apropa més a Del Treppo. Però cal insistir en dues qüestions. La primera, ja assenyalada, és la mancança i la inseguretat en la documentació, tot i que s'ha donat un pas de gegant en el coneixement d'aquesta àrea. Quant a la segona, torna a ser l'estudi del comerç només en una àrea, malgrat que afecti

34. FELIU (1988), p. 703.

35. DAMIEN COULON (2004), *Barcelone et le grand commerce d'Orient au Moyen Âge. Un siècle de relations avec l'Égypte et la Syrie-Palestine (ca. 1330 - ca. 1430)*, Madrid, Casa de Velázquez.

tota la resta. Això sí –i ja ho havien afirmat Del Treppo i altres–, Barcelona sempre es trobarà per darrere de Venècia i Gènova en aquest mercat, important no obstant per a la Ciutat Comtal.

Coulon assenyala els productes d'exportació –draps, pell, coral, safrà– i d'importació –espècies fonamentalment–, els tipus de vaixells, les tècniques mercantils, etc. Però interessen –ja s'ha dit– les etapes cronològiques. Per ell, segons els seus materials, hi ha una crisi aguda entre 1350 i 1370, un fort creixement entre 1380 i 1430 i una caiguda conjuntural entre 1433 i 1454, i pensa, malgrat que ja no ho documenta, que la recuperació continuà després més o menys en la mateixa línia dibuixada per Del Treppo. En una paraula, la seva obra, que no és precisament buida de documents però sí molt parcials, posa dubtes a tot allò abans expressat. Perquè la contraposició entre una etapa de caiguda de 1380 a 1420 –diguem-ne general– assenyalada per Vicens, Vilar i Carrère i una altra etapa de comerç exterior a la Mediterrània oriental de 1380 a 1430, de creixement elevat segons Coulon, no pot ser ja més desorientadora.

En el món de la historiografia catalana al voltant de la crisi o no-crisi hi ha un tema que s'ha desenvolupat molt arran dels anys noranta, i potser que el 1995 sigui una fita inicial. A més, alguns baixmedievalistes catalans han portat la batuta d'aquest avançament. En realitat abans ja he fet alguna al·lusió al tema, però ara el desenvolupo una mica, matisant positivament alguna afirmació vicensiana, no obstant exagerada en el seu pensament. Perquè, efectivament, hi hagué certs mercaders-banquers que intervingueren en les finances públiques des del regnat de Pere el Cerimoniós a causa de les seves necessitats fins i tot bèl·liques, tot i que no tant com Vicens creia respecte al gir d'una burgesia comercial i productiva cap a posicions financeres i de préstecs a la mateixa monarquia. Però d'haver-ne, n'hi va haver. Manuel Sánchez, sobretot, a més d'altres investigadors com Pere Ortí i molts més que no puc ara esmentar, han arribat a parlar de la fiscalitat de l'Estat³⁶ i de l'increment d'un crèdit que tingué molt

36. Manuel SÁNCHEZ (1995), *El naixement de la fiscalitat d'Estat a Catalunya (segles XII-XIV)*, Vic. També la Introducció, signada per Antoni FURIÓ (1995) al *Col·loqui Corona, Municipis i Fiscalitat a la Baixa Edat Mitjana*, Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, p. 7-21. D'aquest llibre cal assenyalar els articles referits a Catalunya (Manuel SÁNCHEZ) i a València (J. Vicent GRACIA MANSILLA, Jorge SAIZ SERRANO i Pau VICIANO). Per acabar, sense ser de cap manera exhaustiu, cal pensar en els treballs escrits a Manuel SÁNCHEZ (1999), «Fiscalidad real y finanzas urbanas en la Cataluña medieval», *Anuario de Estudios Medievales*, Anejo 35, CSIC - Institución Milá y Fontanals.

d'èxit. No podia ser d'altra manera, perquè els préstecs a curt termini, de 4 a 6 mesos i amb interessos desorbitats del 33%, portaven al desastre.

Mentre el deutor no retornés el préstec, els censals morts, com un contracte a perpetuïtat amb l'obligació de transmetre la pensió de pares a fills o a qualsevol altre que comprés el dret a rebre aquesta pensió, significaven una reducció de l'interès al 7,14% anual. Els violaris, una mica diferents als censals perquè només valien per a dues vides, continuaven amb un interès baix del 14,28% anual per comparació a aquell 33% per cada quatre mesos.³⁷ En conseqüència, el crèdit es va disparar tant que s'arribà a un dèficit perillós. Perquè a les ciutats tots s'apuntaven al crèdit, si bé aquest, en cas d'augmentar més que els seus límits reals, portava a posicions que podien ser insuportables, i que podien obligar a crear una Taula de Canvi a Barcelona (1401) que posés fre a aquest perill. A més —ja s'ha avançat abans—, la relació bimetàl·lica entre el croat i el florí, sense ser en si mateixa causa de cap crisi, sí va pagar les conseqüències de la situació anterior a la fiscalitat de l'estat i de la creació del florí per part de Pere el Cerimoniós.³⁸

Tanmateix tots aquests esdeveniments, la majoria de la burgesia comercial de finals del segle XIV no va anar-se'n dels seus objectius inicials. I no sols a la Mediterrània oriental o als posteriors conflictes d'Occitània, ja en els anys trenta del segle XV, sinó també en un comerç que, amb consolat a Bruges a mitjan segle XIV, va anar agafant força pel suport de la Corona cap a 1389 i l'augmentà

37. En el cas de Pere Ortí esmento la seva tesi doctoral i un article posterior molt més lleuger i més a prop d'aquestes afirmacions només suggerides en aquest text. Pere ORTÍ (2000), *Renda i fiscalitat en una ciutat medieval: Barcelona, segles XII-XIV*, Barcelona, CSIC - Institución Milá y Fontanals. Pere ORTÍ (2007), «Les finances municipals de la Barcelona dels segles XIV i XV: Del censal a la Taula de Canvi», a M. SÁNCHEZ (coord.), *El món del crèdit a la Barcelona medieval*, Barcelona, Quaderns d'Història, 13, p. 257-282. Aquest llibre porta, a més, treballs ben importants; ara només n'esmento alguns dels autors: Manuel Sánchez, Josep Hernando, Daniel Rubio i Pere Verdés, entre d'altres. És més, per a una referència gairebé exhaustiva de les aportacions bibliogràfiques de la fiscalitat i l'agricultura hispàniques de la baixa edat mitjana, tot incloent els territoris dels Països Catalans, vegeu Antoni FURIÓ (2008), «Fiscalidad y agricultura en la Edad Media», a *Los tributos de la tierra. Fiscalidad y agricultura en España (s. XII-XX)*, Rafael Vallejo (ed.), València, PUV, p. 17-57.

38. Gaspar FELIU (2000), «Moneda y banca en Cataluña en el siglo XV», a Antonio BERNAL (ed.), *Dinero, moneda y crédito en la Monarquía Hispánica*, Madrid. I, també (2007), «Mercaders-banquers barcelonins: l'endeutament de la monarquia i la fallida de la Taula de Canvi de Pere des Caus i Andreu Olivella el 1381», a *El món del crèdit a la Barcelona...*, p. 197-210.

al món atlàntic i flamenc fins a prop de 1440. Aleshores va tenir una lleugera davallada.³⁹

Això no obstant, tots han patit la crítica incisiva de Gaspar Feliu, com es veu en algunes observacions del seu treball que ara no puc esmentar tan àmpliament com caldria. Feliu aporta idees noves d'acord amb les darreres visions europees del concepte de *crisi*. En aquest sentit, Feliu creu que cal distingir entre endarreriment i decadència i, de fet, ell se situa més en el primer concepte que en el segon, a més d'apostar en l'evolució de l'economia baixmedieval per àrees gairebé autònomes que poc s'influeixen unes i altres.

Així, Feliu pensa sobre el camp i la qüestió agrària en la línia de no negar les dificultats, però sí subratllar l'increment de la productivitat o l'especialització de conreus més comercials, entre altres qüestions; del sector urbà, on no veu en la manufactura barcelonesa, que ja havia agafat una alta volada en el segle XIV, cap depressió fins a prop de la guerra; del comerç exterior, amb coneixement més propi perquè té investigacions fetes per ell mateix sobre el comerç a la Mediterrània oriental, com ja he assenyalat; i de la crisi financera i monetària, i aquí, ja citats Manuel Sánchez i Pere Ortí, cal pensar en Crusafont.⁴⁰ Ara bé, no obstant la pèrdua del valor del florí gairebé en una quarta part entre 1346 i 1365, o algun desconcert en el croat de plata, la realitat és que la moneda catalana, per comparació a altres, va ser molt estable, potser massa en algun moment, segons el pensament de l'element *buscaire*.

A més, s'ha de recordar la política econòmica seguida tant pel municipi barcelonès com per la monarquia enmig de l'enfrontament entre la Biga i la Busca per una moneda forta o devaluada i per un lliure comerç o un proteccionisme mercantil. En tot cas, fins 1445 no s'entra en el que Feliu anomena «climaterio de la economía catalana».⁴¹ Perquè, en el fons, no és tant una decadència en el sentit total de la paraula com un retard que posa Catalunya en el seu lloc, un retard respecte a altres potències que l'avancen, una qüestió impensable segle i mig abans. Com ell mateix diu, la seva opinió està molt més

39. Antoni RIERA i Gaspar FELIU (1992), «Activitats econòmiques», a *La ciutat consolidada (segles XIV i XV)*, vol. 3 de Jaume SOBREQUÉS (dir.), *Història de Barcelona*, Barcelona, p. 217-218.

40. Miquel CRUSAFONT (1996), *Història de la moneda catalana*, Barcelona, Crítica; i, en col·laboració amb Rafael COMAS (1996), *El florí d'or català: Catalunya, València, Mallorca*, Barcelona, Asociación Numismática Española - Societat Catalana d'Estudis Numismàtics (filial de l'Institut d'Estudis Catalans).

41. FELIU (2004), p. 465.

a prop del concepte d'Epstein –crisi de creació destructiva, de moments alts i baixos– que no d'una crisi sistèmica, com la de Guy Bois. En tot cas, les conclusions de Feliu són breus, concretes i fàcils de retenir. A més, porten a explicar el retard de Catalunya en el moment que entra en l'època moderna, sense que l'anomenat *redreç* de Ferran II pugui traslladar-la als anys anteriors de la pèrdua de l'esplendor medieval.

Només faltava que historiadors valencians i algun que altre aragonès possessin més bastons a les rodes de la crisi. És el cas de David Igual, que comença amb un treball que titula: «¿Qué crisis?»,⁴² on nega pràcticament l'existència d'aquesta a nivell peninsular i assenyala les matisacions que cal fer a la catalana, encara menys greu del que sembla. David Igual al·ludeix a treballs de Damien Coulon, ja coneguts, i fins i tot al de Ferrer i Mallo⁴³ pel que fa a la presència catalana a Andalusia. És més, però sempre en el món comercial, Igual defensa no concretar-se només en l'economia de grans espais internacionals, sinó cercar la integració d'economies regionals, que no parlen de tanta crisi. I en aquest cas Sesma Muñoz va defensar el rombe econòmic de la Corona d'Aragó, situant Saragossa com un vèrtex més dels altres tres que són les tres capitals dels Països Catalans: Barcelona, València i Mallorca.⁴⁴ Tot això està molt bé. Però tenim una idea clara de com se surt d'una crisi tan discutida? Perquè el món econòmic català del regnat de Ferran II ara per ara no és massa conegut i no va gaire més enllà de les posicions de redreç, potser més efectives en fets polítics que econòmics, de Vicens Vives. Perquè entenguem-nos, mentre no hi hagi estudis renovats, haurem de mantenir la davallada de població des de 450.000 persones o més a mitjan segle XIV fins a prop de 300.000 a les darreries del XV? Amb tot, Paulino Iradiel té una visió més optimista d'aquests darrers anys.⁴⁵

42. David IGUAL LUIS (2007), «¿Crisis? ¿Qué crisis? El comercio internacional en los reinos hispánicos de la Baja Edad Media», *Edad Media. Revista de Historia*, núm. 8, p. 203-223.

43. M. Teresa FERRER I MALLOL (1997), «El comercio catalán en Andalucía a fines del siglo XV», a «La península ibérica en la era de los descubrimientos (1391-1492)», a *Actas de las III Jornadas Hispano-portuguesas de Historia Medieval*, vol. I, Sevilla, p. 421-452.

44. J. Àngel SESMA (2005), «Centros de producción y redes de distribución en los espacios interiores de la Corona de Aragón: materias primas y productos básicos», a *XVIII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*, vol. I, València, p. 903-938.

45. Paulino IRADIEL (2007), «El segle XV: expansió i crisi en la perspectiva econòmica», a E. BELENGUER (dir.), A. FURIÓ (coord.), *Història de la Corona d'Aragó*, vol. I. *L'època medieval (1137-1479)*. De Peronella i Ramon Berenguer IV a Ferran II, Barcelona, Edicions 62, p. 305-334.

EL DISFUNCIONAMENT POLÍTIC DE LA CATALUNYA BAIXMEDIEVAL

Respecte a la crisi política i social els debats no són menors que els anteriors, malgrat que durant segles sembla haver-hi hagut un similar recorregut historiogràfic des dels cronistes del xv fins a Ferran Soldevila. Aquest recorregut va centrar-se en dos moments claus, com foren el Compromís de Casp⁴⁶ i la Guerra Civil de 1462-1472,⁴⁷ i amb un escenari gairebé constant que solien omplir els remences catalans.⁴⁸ A més, per si li calia més llum a aquest llarg segle, la revolta i la Guerra dels Segadors del xvii li proporcionà més watts. No fa ni cinc anys Flocel Sabaté ha emprés el camí per fer veure que els historiadors, a més de la mitificació d'Otger Cataló i els nou cavallers de la fama estudiats per Eulàlia Duran,⁴⁹ sempre han explicat que des dels capitulars carolingis atorgats per Carles el Calb, l'any 844, els catalans, lliures ja del món musulmà, pactaren de forma voluntària la seva inserció als sobirans carolingis.⁵⁰ Des d'aleshores la monarquia o el comte-rei posteriors havien assumit aquest vincle inicial d'elecció lliure amb el poble, entenent per poble les oligarquies de la terra *en plural*,

46. Pel que fa al Compromís de Casp, hi ha molts treballs sobre el tema des del mateix segle xv fins avui. Encara més, el 2012 se n'ha complert el sisè centenari i les obres s'han multiplicat. El maig del 2010, coincidint amb la mort de Martí l'Humà, el CSIC català i l'IEC organitzaren un congrés sobre aquest regnat que finalitzava amb el Compromís de Casp. El juny d'aquest any 2012, a Saragossa, el XIX Congrés d'Història de la Corona d'Aragó s'ha dedicat fonamentalment a aquest important esdeveniment. Tot això pot veure's en una síntesi d'ara mateix: Ernest BELENGUER (2012), *El com i el perquè del Compromís de Casp (1412) Història i debat*, Barcelona, Rafael Dalmau Editor.

47. De tota la bibliografia sobre la guerra civil catalana continuaria recomanant aquests dos volums: Santiago SOBREQUÉS I VIDAL i Jaume SOBREQUÉS CALLICÓ (1973), *La guerra civil catalana del segle XV*, 2 vol., Barcelona, Edicions 62.

48. Josep FERNÁNDEZ I TRABAL (2002), «El conflicte remença a la Catalunya del segle xv (1388-1486)», a *Afers*, 42/43, p. 582-624. Es tracta d'una síntesi ben actualitzada que recull òbviament molts més treballs anteriors fins i tot els aportats per Jaume Vicens Vives, com la seva *Història dels remences* o *El gran sindicat remença*.

49. Eulàlia DURAN (1991), *Sobre la mitificació dels orígens històrics nacionals catalans*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.

50. Envio el lector a aquest treball de Flocel Sabaté, tot i que assenyalo que l'autor ja recull altres obres. Flocel SABATÉ (2007), «Conflictes agraris i guerra civil a la Catalunya baixmedieval. Realitat i ficció historiogràfica», a *Miscel·lània Ernest Lluch i Martín*, vol. II, Barcelona, Fundació Ernest Lluch, p. 395-408.

ja que aquestes les formaven la noblesa, el clergat i la burgesia urbana que anava generant-se amb el pas dels segles.⁵¹

Amb tot això varen constituir-se aviat institucions que, abans o després, els estaments de la terra volgueren fer-les més seves, com les Corts (segle XIII) i la Diputació del General (darreries del XIV). Tots en el seu moment, diu Sabaté, assumiren Casp, una realitat acceptada per ells però aviat oblidada. Perquè fou una solució que després se'ls va tornar negativa,⁵² de la mateixa manera que varen veure's abocats a la guerra de 1462-1472. Al cap i a la fi, les autoritats catalanes s'enfrontaren al constant tarannà d'una dinastia castellana, estrangera, que fins i tot havia volgut eixamplar el seu domini a la Mediterrània –Alfons el Magnànim– sense comptar amb les idees dels representants de la terra. Al mateix temps, la Corona manipulava els remences catalans per rescatar les jurisdiccions reials alienades a la noblesa i s'oposava a les oligarquies de la terra que per oportunisme, a judici de Vicens Vives, o per altres motius arribaren a presentar una sentència (Vic, maig de 1462) amb alguna que altra disposició més favorable als pagesos que la posterior arbitral de Guadalupe.⁵³

En molt poques pàgines, Flocel Sabaté assenyala que aquestes idees han estat prioritàries en tota la historiografia catalana fins Vicens Vives. I així, causalment, l'iniciador dels estudis documentals sobre la crisi econòmica baixmedieval és també el que inicia un procés documental seriós sobre els remences o sobre el discutible Compromís de Casp, on Bernat de Gualbes fou l'únic vot

51. En realitat, aquestes oligarquies només constituïen per a Flocel Sabaté la tercera de les quatre conspiracions polítiques que es varen produir a la Catalunya baixmedieval. És a dir, la feudal, entre 1162 i 1283, on els nobles arribaren a tutejar el rei; la palatina (1283-1396), constituïda per funcionaris i servidors del rei a la Cort, i aquesta darrera, ara assenyalada en un treball d'aquest autor que dóna peu a altres de posteriors. I, sempre Sabaté, subratlla un tema: el fet que mai cap contrapoder volgué substituir el rei, sinó integrar-lo al seus interessos propis. Flocel SABATÉ (2005), «El poder soberano en la Cataluña bajomedieval: definición y ruptura», a *Coups d'état à la fin du moyen âge?*, Madrid, Casa de Velázquez, 91, p. 483-527.

52. En un primer moment la visió després de Casp podia ser positiva, si es mantenia el pactisme. En aquest sentit, vegeu Jaume SOBREQÜÉS I CALLICÓ (1991), «El pactisme en l'origen de la crisi política catalana: les Corts de Barcelona de 1413», a *Les Corts a Catalunya*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, p. 79-85. Però aviat va comprovar-se que el mateix Ferran d'Antequera no renunciava a determinades quantitats. Ramon GRAU (1996), «Joan Fiveller, Ferran I i les imposicions municipals de Barcelona. Repàs a un mite històric», *Quaderns d'Història*, 2-3, Barcelona, p. 53-99.

53. Jaume VICENS VIVES (1978), *Historia de los remensas en el siglo XV*, Barcelona, Vicens Vives, p. 88-98 (Butxaca).

català de l'estament urbà, clau perquè dels sis favorables a Antequera un provinqués de Catalunya.⁵⁴ Vicens,⁵⁵ però també Reglà,⁵⁶ cercaren explicacions socials i econòmiques. Així s'allunyaven de l'«autodeterminación de un pueblo»: idea i treball escrits per Menéndez Pidal el 1969 en el volum xv de la *Historia de España* d'Espasa Calpe, però que ja corresponia al seu pensament, present ja en l'obra *España del Cid* (1929). Tanmateix, Vicens i Reglà també s'apartaren de la «iniquitat de Casp» de Domènech i Montaner (1930). Amb respostes més moderades, tot i que urgellistes, cal pensar en els valuosos treballs de Ferran Soldevila, entre d'altres el seu darrer,⁵⁷ o fins i tot en la molt equilibrada visió de Santiago Sobrequés.⁵⁸

Ara bé, en la línia socioeconòmica hom tractava d'inserir aquesta elecció en la cruïlla de crisi de l'economia catalana que continuà amb els posteriors vaivens del segle xv fins la guerra de 1462-1472. També en aquesta mateixa orientació s'ha pronunciat el 2007 Antoni Furió, afegint com a precedent el fracàs anterior de l'autoritarisme de Pere el Cerimoniós, el qual no pogué evitar la pèrdua del paper motor –políticament i econòmic– que fins aleshores havia representat Catalunya.⁵⁹

Quant als vaivens al·ludits, es varen veure clares diferències entre la primera i la segona meitats del segle xv, almenys fins 1486. Això va succeir en relació amb els remences, quan les constitucions beneïdes per la Corona (*Com a*

54. Sempre s'havia pensat que la votació a Casp havia estat de sis vots favorables a Ferran d'Antequera i no hi havia unanimitat. La base d'aquesta afirmació va donar-la Jerónimo Zurita en els seus *Anals d'Aragó*. Això no obstant, el 2011 Sesma ho va negar, presentant únicament com a vàlid el document llegit a Casp el 28 de juny de 1412. Però Sesma volia oblidar-se de qualsevol altra circumstància que de segur havia col·laborat en la pèrdua –per incendis fins i tot– de gran part de la documentació que va tenir Zurita a les mans. J. Ángel SESMA (2011), *El Interregno (1410-1412). Concordia y compromiso político en la Corona de Aragón*, Saragossa, p. 206-209. La crítica a Sesma ha estat escrita ara mateix. Ernest BELENGUER (2012), *El com i el perquè del Compromís de Casp...*, p. 89-93.

55. Jaume VICENS VIVES (1980), *Els Trastàmars (segle XV)*, 2a ed., p. 78-79.

56. Joan REGLÀ (1969), «Menéndez Pidal y el Compromiso de Caspe», separata de *Cuadernos Hispanoamericanos* (238-240), p. 1-12.

57. Ferran SOLDEVILA (1971), *El Compromís de Casp (resposta al Sr. Menéndez Pidal)*, Barcelona, Rafel Dalmau Editor.

58. Santiago SOBREQUÉS I VIDAL (1973), *El Compromís de Casp i la noblesa catalana*, Barcelona, Curial.

59. Antoni FURIÓ (coord.) i Ferran GARCIA-OLIVER (2007), *Història de la Corona d'Aragó*, vol. I, Barcelona, Edicions 62, p. 245-286.

molt entenents de 1413; *Commemorants* de 1432) s'enfrontaven a ells. Després, paradoxalment, la sentència interlocutòria de 1455, ratificada el 1457, portà els remences –caldria dir quants– al costat de la monarquia en la Guerra Civil. D'una monarquia que havia autoritzat el sindicat remença i que, malgrat la guerra de Pere Joan Sala de 1484-1485, arribà a dictaminar la Sentència Arbitral de Guadalupe (1486).

Vaivens també en la relació de la monarquia amb els representants de la terra. Al principi, la Corona fou favorable a aquests en les Corts de 1412-1413 i en les de 1421-1423. Però més tard hi ha afirmacions contràries per les quals el príncep, en el seu *franch arbitre*, té tota disponibilitat i només comunica la seva decisió *per mera benignitat*. Això comportaria l'enfrontament final entre el sobiranisme de la monarquia i la llibertat constitucionalista dels representants de la terra.

El temps no em permet explicar coses d'altra banda ben conegudes. Sí diré que les recents aportacions de Flocel Sabaté ho posen en interrogant tot. És a dir, les posicions del recorregut historiogràfic ja assenyalat, però també dos punts eixos de Vicens Vives, faltat aquest de coneixements documentals i, com diu Sabaté, «influenciat ideològicament per la guerra civil acabada de patir»,⁶⁰ la de 1936-1939. Per Flocel Sabaté, el problema remença i la reacció senyorial –descrites per Vicens i Vilar– no era tal a mitjan segle XIV. Sabaté més aviat pensa que la documentació de l'època recull tensions diferents i molt diverses –bàndols, divergències jurisdiccionals, criminalitat, etc. Això no obstant, sí ha d'assenyalar-se que des de 1348 fins a 1388, abans de l'inici clar de la presència remença, varen haver-hi veritables problemes entre senyors i pagesos.⁶¹

D'altra banda, a parer d'una rotunda afirmació de Flocel Sabaté, no és cert que la crisi de 1380 portés l'alta burgesia al rendisme i l'allunyés del seu esperit emprendor, segons Vicens, ja que el seguiment de l'activitat econòmica mostra el caire rendista com un tret identitari inicial dels catalans, ja sigui en deute públic, ja en propietats rurals.⁶² Perquè tampoc són certes les àrees autònomes entre camp i ciutat, i això que Sabaté coneix i elogia Gaspar Feliu. Ben al contrari, són les ciutats les que darrerament manen al camp sobre el que s'inverteix. Són elles, i la

60. SABATÉ (2007), p. 398.

61. JOSEP FERNÁNDEZ TRABAL i ANTONI RIERA MELIS (2004), «La crisi econòmica i social al camp», a *Història Agrària dels Països Catalans*, vol. 2, *Edat Mitjana*, p. 156-157.

62. SABATÉ (2007), p. 398.

constant especulació comercial urbana del mercat, les que crearan solidaritats de grups familiars, d'aliances matrimonials, de concentració agnàtica en l'hereu, de control de diverses maneres d'actuar sobre la pagesia, de creació de radis econòmics que haurien de correspondre's amb paral·lelismes jurisdiccionals.⁶³

Aquest punt sobretot és el que més fracassà, a causa dels escassos patrimonis reials –només un 27% sobre un 30% de la població– i els grans forats jurisdiccionals ja creats abans de Casp. Perquè abans de Casp el català Rei Cerimoniós ja va dir (1342) que ell era «el senyor sobirà après Déu en Cathalunya». A més, va donar peu al desplegament del naixent món palatí de les *Ordinacions de la Casa Reial*, que per Furió i Garcia-Oliver tenien «una empremta romanista [...] i eren una adaptació de les *Leges Palatinae* de Jaume III de Mallorca de 1337, establint una clara diferència entre el servei domèstic del rei i l'administració de l'estat».⁶⁴

Un sobirà, per cert, que malgrat la consolidació fiscal de l'estat i el deute públic dels censals –segons Manuel Sánchez– no podia lliurar-se dels seus deutes fiscals provocats per guerres constants. S'ha de pensar en els problemes interns o en els conflictes amb Gènova per Sardenya i amb la Castella de Pere el Cruel, entre d'altres, com ja s'ha dit abans quan s'han assenyalat els estudis més importants de Manuel Sánchez. I al costat d'aquesta monarquia empobrida i per tant no tan autoritària, perquè depenia d'ajuts fins i tot en Corts, també hi havia famílies burgeses a Girona el 1396 que havien invertit patrimoni en censals i violaris. I ho havien fet sobre el comtat d'Empúries, el vescomtat de Rocabertí, el vescomtat de Cabrera i altres terres baronials, i es trobaven força preocupades per la impenetrabilitat jurisdiccional en un mosaic nobiliari pobre i que es trencava, malgrat la garantia donada a aquest darrer des de les antigues Corts de 1283 amb el títol constitucional de *Recognoverunt proceres*.

Sabaté afegeix que clans similars poden trobar-se a Manresa, Igualada o Lleida, fruit tot plegat d'aquest desviament entre radis econòmics paraburgesos i divergències jurisdiccionals nobiliàries que no permetien tancar totalment el cercle econòmic abans obert per l'oligarquia inversora.⁶⁵ Perquè precisament

63. Josep M. SALRACH (2004), «Mercat i mercats», a *Història Agrària dels Països Catalans...*, p. 395-424.

64. Antoni FURIÓ i Ferran GARCIA-OLIVER (2007), «Temps de dificultats (1348-1400)», a *Història de la Corona d'Aragó...*, vol. I, p. 274-275.

65. En realitat aquestes aportacions de Sabaté, que sintetitzo, són ara per ara les més intuïtives del medievalisme català. També, òbviament, han de consolidar-se per tal d'assegurar sòlids treballs en el futur.

en les qüestions de prerrogatives i lluïcions jurisdiccionals, en les quals la monarquia reclamava les seves pèrdues durant molt de temps, va haver-hi també dubtes reials des de Martí l'Humà fins a 1445; dubtes que van torbar més d'un cop les relacions amb els remences i els seus contraris: els nobles. A més, en ciutats i viles hi havia grups familiars oposats que acabaren en conflictes. Tot plegat ja va començar-se a discutir acaloradament en les Corts de 1454-1458, tan estudiades per Santiago Sobrequés.⁶⁶

A mitjan segle xv les cartes varen posar-se doncs sobre la taula entre la monarquia, els remences –cal tenir present les divergències entre la pagesia catalana, des de l'elit, que agrupà tinences, fins a la línia més mísera, que cercà arrendaments a curt termini, mitgeries o contractes de llauró i fins i tot anar a jornal⁶⁷ i, finalment, la feblesa més gran d'un cert món urbà. Tots enfront d'uns representants de la terra, amb la Diputació del General al capdavant, on la cúpula eclesiàstica, l'alta noblesa i l'alta burgesia varen configurar una mateixa oligarquia, cada cop més inversora en terres, ciutats i institucions, que va defensar la pretesa elecció del sobirà com a cim de la llibertat de la terra i que seria millor dir de la d'ells, en tot cas. D'aquells que havien estat al costat de la monarquia a Casp i que ara arribaven a signar la pau de la guerra amb un reordenament del territori que pràcticament no els va afectar gaire en la Sentència Arbitral de Guadalupe. En aquest punt, avui hom subratlla més la perspectiva d'Eva Serra⁶⁸ que la de Vicens Vives a l'hora d'avaluar la sentència i les seves conseqüències.⁶⁹ Aquesta no alliberava ni en somnis una part de la pagesia cata-

66. Santiago SOBREQUÉS I VIDAL (1952), «Los orígenes de la revolución catalana del siglo xv. Las Cortes de 1454-1458», a *Estudios de Historia Moderna*, II, Barcelona, p. 3-96. Vull dir que aquest va ser un dels primers treballs que vaig llegir pel que fa a la Història Mitjana i gairebé Moderna en els meus anys d'estudiant, i val a dir que va ser quasi seductor. Poca història hom feia aleshores d'aquest caliu. La traducció catalana, ja mort el seu autor, va publicar-se com a capítol 2 del volum I de *La guerra civil catalana*, ja esmentada.

67. Per a aquestes divergències en el camp català, vegeu també Josep M. SALRACH (1989), «La pesta negra i els orígens del problema remença», a «Pere el Cerimoniós i la seva època», *Anuario de Estudios Medievales*, annex 24, Barcelona, CSIC, p. 13-34. I també, del mateix autor (1991), «Problema agrari i política de la monarquia en la crisi baixmedieval catalana», a *Miscel·lània en homenatge al pare Agustí Altisent*, Diputació de Tarragona, p. 217-244.

68. Eva SERRA (1980), «El règim feudal català abans i després de la Sentència arbitral de Guadalupe», a *Recerques*, x, p. 17-32.

69. Jaume VICENS VIVES (1954), *El gran sindicat remença (1488-1508)*, Madrid, CSIC.

lana, ja que de vegades hi havia més vincles de la pagesia amb els seus propietaris directes que abans dels conflictes rurals.

Les conclusions de Sabaté són contundents, són transgressores historiogràficament:

Els interessos d'una oligarquia inversora i rendista, abocada a la propietat rústica i justificada per les teories participatives, faciliten un apropament de la cúpula dels tres estaments en un escenari de fragmentació jurisdiccional i de feblesa del monarca. D'aquí deriva una concreta regionalització del territori d'acord amb unes capitalitats basades en la projecció de la riquesa urbana i atentes a la realitat jurisdiccional; un particular model d'estat on els estaments pretenen assumir la sobirania, si cal encarant-se al rei; un específic perfil social que incorpora un acurat feudalisme agrari, sinònim d'extracció de renda; i fins i tot una determinada memòria històrica, que ha condicionat la transmissió dels fets gairebé fins a l'actualitat.⁷⁰

Però cal assenyalar que –com en Vicens Vives, afectat, com s'ha dit, per la guerra de 1936-1939– el temps, l'època contemporània de cada historiador, pot sempre influenciar-lo per objectiu que vulgui ser. O d'on ve «la determinada memòria històrica» que tant subscriu Sabaté? Perquè cal recordar que ara des de fa pocs anys es menciona molt la memòria històrica per raons polítiques, referides precisament a la Guerra Civil de 1936-1939.

EPÍLEG

Com es veu, no és fàcil parlar de certes crisis ni tan sols en el món de la llengua i la literatura. Perquè en el segle xv i primeries del xvi es va introduir el castellà a poc a poc al Principat.⁷¹ Tot i que és un treball ja antic, cal comentar l'obra de Max Cahner per la seva amplitud i profunditat, amb uns epígrafs, a més, molt clarificadors. De fet, Cahner comença assenyalant:

70. SABATÉ (2007), p. 407.

71. MAX CAHNER (1980), «Llengua i societat en el pas del segle xv al xvi. Contribució a l'estudi de la penetració del castellà als Països Catalans», a *Actes del Cinquè Col·loqui Internacional de llengua i literatura catalanes*, a cura de J. BRUGUERA i J. MASSOT, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 183-255.

Les classes dirigents catalanes devien ésser ben conscients dels perills que per a llur manteniment dins l'àrea de poder tenien les circumstàncies lingüístiques del nou rei elegit a Casp.⁷²

És el motiu que el porta a recordar unes paraules que es troben a *La fi del comte d'Urgell*, per les quals no s'entenia com era possible de

nomenar e elegir e introduir en rei un home estrany, d'estranya nació, dispar a la llengua nostra e a nostras costums, no tan solament dessemblant, mas del tot contrari, e qui naturalment havia en odi los catalans...

Més encara quan

dins lo si de la pàtria home de la nostre pròpia nació, natural català, de pro-sapia e sang reial devallent per recta e legítima línia masculina, de nostra llengua e ab nostres costums, tot lo temps de la sua vida en lo mig de los entràmenes de Catalunya nodrit e criat.⁷³

Ara bé, Cahner escriu aquest inici, però no cau en l'error de pensar que l'evolució lingüística de la societat catalana a partir de 1412 obeeix simplement al canvi de dinastia. Ara, a més, sabem que *La fi del comte d'Urgell* no correspon a aquella època sinó més tard, a les darreries del segle xv,⁷⁴ qüestió que quadra-ria molt més amb el temps en què certament la introducció del castellà havia guanyat molts esglaons. Perquè al principi la novetat d'Alfons el Magnànim de llegir en castellà la proposició reial en les primeres Corts, que reuní a Barcelona el 1416, provocà una forta reacció, i els primers Trastàmars aprengueren la lliçó i varen adaptar-se a la situació,⁷⁵ és a dir, el total predomini de la llengua pròpia: la catalana. És per això que Cahner estudia la lenta introducció del castellà a la

72. CAHNER (1980), p. 185.

73. CAHNER (1980), p. 185-186.

74. Possiblement aquest text correspon a Joan Gaspar Roig. Va publicar-se ja a Barcelona el 1931 i és citat per Ferran Soldevila a la seva *Història de Catalunya* de l'any 1962. No obstant, no hi ha seguretat en el presumpte autor, Gaspar Roig. Hi ha pensaments diferents. Tots han estat recollits en el següent article: Pere VERDÉS (2012), «Las élites urbanas de Cataluña en el umbral del siglo xv: entre el discurso político y el mito historiográfico», a *La Corona de Aragón en el centro de su historia. El Interregno y el Compromiso de Caspe (1410-1412)*, Saragossa, p. 147-164.

75. CAHNER (1980), p. 187.

cort i fins i tot a la burocràcia reial. Més lenta, evidentment, fora d'aquesta: en cançoners populars. Però la rapidesa va implantar-se ja en temps de Ferran II, un rei que viu més a Castella que a Catalunya, casat amb la reina Isabel. Un rei, príncep encara quan apareix la impremta a la península (a Segòvia, el 1472; a València, el 1475), però que a la vegada introdueix la Inquisició –no la pròpia del temps de Jaume I, sinó la d'arrels i jutges castellans– als seus regnes: a Catalunya, el 1486.

Si he assenyalat aquestes qüestions és per diverses raons. La primera perquè, al mateix temps que al llarg de tot el segle xv succeeixen aquests fets, també és cert que el classicisme de la literatura catalana tocà el cim amb escriptors majoritàriament valencians. Però poc després aquesta va esvair-se en la seva hegemonia. Perquè pocs anys varen transcórrer entre la mort de Roís de Corella (1497) i la primera composició en hendecasíl·labs castellans de Joan Boscà (1511). Per quin motiu? S'ha apuntat molt el fet que el llibre imprès requereix un mercat de compra i que és molt més gran a Castella-Aragó que a Catalunya, València i menys encara a Mallorca. Diversos són els historiadors que defensen aquestes idees.⁷⁶ Però, sense negar la importància de la impremta i del mercat, Jordi Ventura Subirats va batallar bastant de temps per fer veure que la Inquisició –la castellana– també hi va col·laborar. Al cap i a la fi, els oficials del Sant Ofici eren tots castellans i treballaven –és un dir– en un país per a ells estrany i sobre determinades classes socials. És cert que la Inquisició perseguia heretgies i falsos conversos. Però tots aquests gairebé no es podien trobar al camp, amb uns pagesos que llegien potser amb dificultat i no estaven per qüestions d'intel·lectualitat i de desviaments religiosos.

Tampoc la noblesa va ser la gran víctima de la investigació religiosa, tota la qual anava cap a classes mitjanes, urbanes, certament cultes, que podien estar al voltant dels Estudis Generals; és a dir, de les primeres universitats com Lleida, València i, després, Barcelona. *La Fortuna* –com l'anomenava Lluís Vives⁷⁷ va perseguir-los i aquests sí que llegien, sí que coneixien la llengua pròpia. Ventura Subirats exposa fins i tot documents on el detingut, sempre presumpte culpable

76. Philippe BERGER (1987), *Libro y lectura en la Valencia del Renacimiento*. València, Ed. Alfons el Magnànim, 2 vols.; Ricardo GARCÍA CÁRCEL (1976), *Orígenes de la Inquisición española. El tribunal de Valencia, 1478-1530*, Barcelona, Península.

77. Angelina GARCIA (1987), *Els Vives: una família de jueus valencians*. València, Editorial 3 i 4.

i no a l'inrevés, davant del turment acabà dirigint-se als inquisidors amb mínimes paraules castellanques per apropar-se a ells.⁷⁸ I aquesta exposició ningú pot oblidar-la, per molts llibres que es publicuessin al voltant de 1978, una mica abans i després, l'any del cinquè centenari del nou aparell estatal, que no només servia per unificar religions sinó també per controlar al servei de la monarquia regnes i comtats, costés el que costés.

Per posar un exemple, que acaba aquest treball, cal assenyalar el següent. Del text bíblic traduït al català per Bonifaci Ferrer, el germà de sant Vicenç Ferrer, que com a incunable va ser publicat el 1478, com afirma Ventura Subirats, «no n'ha quedat ni un sol exemplar sencer».⁷⁹ Les ordres inquisitorials varen ser totals per destruir-ne els exemplars. Podia haver-hi el motiu de l'existència de possibles heretgies o, pitjor, que els conversos recordessin els seus orígens judaïcs. És com si no s'hagués imprès mai. I això que la Inquisició no entrà immediatament en la qüestió de la censura.⁸⁰

78. Jordi VENTURA SUBIRATS (1977), *Inquisició espanyola i cultura renaixentista al País Valencià*, València, 3 i 4.

79. VENTURA SUBIRATS (1977), p. 12-14. Del mateix autor pot veure's també: (1993), *La Bíblia valenciana. Recuperació de la història d'un incunable en català*, Barcelona, Curial.

80. Per a una síntesi de la tota la polèmica que aquest tema va provocar a mitjan dècada dels anys vuitanta del segle XX pot veure's Ernest BELENGUER (1989), «Estudi Introductori» a *Història del País Valencià. De les Germanies a la Nova Planta*, vol. III, Barcelona, Edicions 62, p. 60-67.

LA CRISI DEL SEGLE XVII I CATALUNYA

EVA SERRA I PUIG
Universitat de Barcelona

RESUM

La historiografia europea està identificant la crisi del segle xvii amb una etapa de canvi d'estructures economicosocials i politicomilitars en el marc de la transició de la societat feudal a la capitalista. L'article observa el cas català dins d'aquests paràmetres: processos de transformació agrària i manufacturera, canvis en els circuits comercials i financers i conflictes sociopolítics contra les aspiracions absolutistes de la monarquia hispànica, és a dir, contra les guerres, contra la fiscalitat i contra l'homogeneïtzació política a la qual aspira la monarquia, una monarquia sempre adversa o d'esquena a qualsevol factor productiu. Catalunya lluita per les seves institucions i les seves lleis pròpies, molt més adequades a una societat europea en transformació. El segle xvii per a Catalunya és un segle sobretot de canvi d'estructures, i Catalunya, malgrat algunes crisis de subsistència i pestes, assoleix graus importants de transformació socioeconòmica i politicoinstitucionals, però els assalts militars hispànics de 1652 i 1714 van segar el seu futur polític.

PARAULES CLAU

Demografia, guerra, absolutisme, fiscalitat, pagesia agricultura, manufactures.

The Crisis of the 17th Century and Catalonia

ABSTRACT

European historiography currently identifies the Crisis of the 17th Century with a period of socio-economic and politico-military structural change within a framework of transition from a feudal to a capitalist society. This paper examines the Catalan case within these parameters: the transformation of agriculture and manufacturing, changes in commercial and financial cir-

cuits and socio-political conflicts with the absolutist aspirations of the Hispanic monarchy; in other words against the wars, against the taxation policies and against the political homogenisation the monarchy aspired to, a monarchy always averse or with its back to any productive factor. Catalonia was fighting for its institutions and for its own laws, which were much better suited to a European society undergoing transformation. For Catalonia, the 17th century was above all a century of structural change and, despite some crises of survival and epidemics, it achieved a significant degree of socio-economic and politico-institutional transformation. However, the Hispanic military assaults of 1652 and 1714 cut short its political future.

KEYWORDS

Demography, war, absolutism, taxation, peasantry, agriculture, manufacturing.

Hi ha hagut i hi continua havent un llarg debat historiogràfic sobre l'anomenada crisi del segle XVII a Europa.¹

Després de la conjuntura alcista del segle XVI, la qual és demostrada per tots els indicadors: una demografia en creixement i l'expansió de l'agricultura i el comerç —és el gran segle dels gremis i el comerç, amb l'apertura del noves vies; així, la importància de l'estret del Sund, i els inicis del paper del comerç atlàntic—, la historiografia ha copsat una recessió en la conjuntura del segle XVII. Allò que és més fàcil de verificar en xifres és la demografia; i l'europea, que havia passat de l'índex 100 a l'índex 195 en el segle XVI, en el curs del segle XVII passa de l'índex 100 al 109. Dit això, cal dir en primer terme que no hi ha hagut acord sobre el caràcter d'aquesta nova conjuntura. Sobre l'anomenada crisi del

1. El desplegament del debat pot ser seguit sobretot des de la revista anglesa *Past and Present* entre 1952 i 1962 i el mateix *Past and Present* recollia el 1958 la trobada «Seventeenth Century Revolutions». La importància del debat explica la recopilació actualitzada de G. PARKER i L. M. SMITH, *The general crises of Seventeenth Century*, Londres, Routledge and Kegan, 1978 i l'apèndix de Pablo FERNANDEZ ALBALADEJO, «Venticinco años de debate sobre la crisis del siglo XVII», dins la traducció espanyola de la recopilació: *Crisis en Europa 1560-1660* (Trevor ASTON, comp.; Christopher HILL, intr.), Madrid, Alianza Universidad, 1983, p. 368-386. Uns anys més tard, Jaume DANTI publicava la síntesi universitària *Las claves de la crisis del siglo XVII*, Barcelona, Planeta, 1991.

segle XVII s'ha fet tant aportacions empíriques com aportacions interpretatives de signe divers.

Durant els anys cinquanta del segle XX s'havia parlat d'una crisi general del segle XVII, si bé es discrepava en l'origen i la interpretació. L'any 1954 l'historiador britànic Eric Hobsbawm, en el marc del debat marxista sobre la transició del feudalisme al capitalisme, situava la crisi del segle XVII com una crisi d'estructures. Per ell havia estat una crisi de les estructures senyoriales, i posava l'èmfasi en l'ofensiva de la renda feudal contra d'altres formes de renda, com la de la terra, fruit de l'emergència de la nova propietat protoburguesa. Des de la historiografia confrontada fins al materialisme històric, ja fos Roland Mousnier (1958) o la historiografia liberal dels *Annales* (1959), la majoria d'historiadors francesos preferien parlar de conflictes socials que acusaven una crisi de conjuntura, sobretot de caràcter malthusià, amb greus conseqüències en l'agricultura, en el marc de la qual es produïa una caiguda relativa de la demografia per un desequilibri entre la població i els recursos alimentaris. Per la seva banda, en canvi, l'historiador britànic Hugh Trevor-Roper (1959) considerava que la crisi del segle XVII havia estat sobretot una crisi general de relacions sociopolítiques entre la societat i l'estat. És evident que estudis com el col·lectiu *Preconditions of revolution in Early Modern Europe* de 1970 o el *Rebel and rulers, 1500-1660* de Perez Zagorin de 1982 responen a aquesta preocupació historiogràfica de situar les conflictives relacions entre la societat i l'estat en aquesta etapa cronològica.²

Posteriorment s'ha anat abandonant la interpretació d'una crisi general. L'historiador danès Niels Steensgard negava el 1970³ la idea de crisi general, per tal com observava que durant el segle XVII, mentre determinades geografies europees i sectors socials entraven en crisi, altres geografies i sectors socials emergien o estaven en alça. Més tard (1980), l'historiador alemany Peter Kriedte indicava que la idea de *crisi general* havia de ser substituïda per la idea de *canvi* (canvis d'estructures) i observar la naturalesa d'aquests canvis tant en les geo-

2. Tant l'estudi col·lectiu com els dos volums de PÉREZ ZAGORIN tenen traducció espanyola: J. H. ELLIOTT; Roland MOUSNIER; Marc RAEFF; J. W. SMIT i Laurence STONE, *Revoluciones y rebeliones de la Europa moderna*, Madrid, Alianza Universidad, 1972; PÉREZ ZAGORIN, *Revueltas y revoluciones en la edad moderna*, Madrid, Cátedra, 1985-1986, 2 vol.; J.H. ELLIOTT, *The revolt of the catalans* (1963, publicada per primera vegada en català el 1966), respon evidentment a aquest context de preocupacions historiogràfiques.

3. Niels STEENSGAARD, *La crisis económica y política del siglo XVII*, Moscou, Nauka, 1970 (Departamento Central de Literatura Oriental).

grafies demogràfiques com en les geografies productives i els seus sectors; i, dins d'aquesta visió, s'ha posat en evidència la pèrdua de ritme de la demografia mediterrània (que passa de l'índex 100 a l'índex 123), mentre aquest fet no es feia evident o era menys evident en el cas de la demografia atlàntica (que passa de l'índex 100 a l'índex 156).⁴ S'ha observat una recessió de l'agricultura dita tradicional mediterrània, que Ruggiero Romano (1968) i Rosario Villari (1969) han interpretat en termes de paràlisi econòmica per raons de refeudalització; però al costat d'això s'ha observat l'aparició de novetats agràries, especialment a Holanda i a Anglaterra, que suposen una inversió en la renda de la terra: agricultura intensiva, novetats en les rotacions agràries, diversificació agrària i desaparició del guaret, liquidació dels camps oberts, és a dir, dels *openfields*, i aparició del tancament de terres, és a dir, aparició de les *enclosures*, integració de l'agricultura i la ramaderia (agricultura agropecuària rotativa) i, en el sector secundari, canvis en el sistema de producció de manufactures, amb una crisi dels gremis urbans històrics i l'aparició dels fenòmens de protoindustrialització (*putting out system*). Pel que fa al comerç, Kriedte observa una furiosa competitivitat i com emergeixen canvis en els *terms of trade* (intercanvi comercial internacional), sobretot afavorits per una nova relació entre preus agraris i preus manufacturers que comportarà una pèrdua de posicions de l'Europa agrària centreoriental a l'est de l'Elba, enfront de l'emergència de l'Europa nord-occidental manufacturera, i, com a conseqüència, l'aparició dins d'Europa de fenòmens de desenvolupament desigual; un desenvolupament desigual que, entre d'altres, Pierre Vilar ja denunciava en les seves aportacions sobre el colonialisme hispànic a Amèrica en el seu *Oro y moneda en la història* (1969).

A totes aquestes observacions, l'historiador holandès Jean de Vries (1984) ha afegit la consideració de la urbanització d'Europa, amb canvis decisius en la funcionalitat productiva i comercial europea.⁵

En aquest context, amb tot, Steensgaard diu que en el segle XVII hi ha un sector en alça a tot arreu, és a dir, en totes les geografies, independentment del seu nivell de desenvolupament, un sector que, segons considera, ha estat massa ignorat en el debat de la crisi: el sector públic (que és millor anomenar-lo mo-

4. Les diferències respecte als totals europeus indicats abans responen al fet que en aquest cas només s'adopten uns àmbits territorials comparatius concrets.

5. Jean DE VRIES, *European urbanisation 1500-1800*, Londres, Mathuen and Co. Ltd., 1984 (traducció espanyola: Barcelona, Crítica, 1987).

narquia, és a dir, el nou poder de l'estat). Per Steensgaard, la crisi del XVII seria sobretot una mobilització de recursos civils de l'esfera d'allò privat a l'esfera pública a través de l'impost i de la construcció de l'absolutisme. És a dir, l'emergència del monopoli de la violència per l'estat, el qual va tenir un gran abast i va comportar el capgirament del mapa polític europeu. Aquest fet tingué efectes decisius, especialment sobre la pagesia.

Efectivament, des d'una perspectiva diferent de la de Trevor-Roper, la historiografia, pel que fa sobretot al segle XVII, ha observat també com un aspecte de la crisi l'emergència i el paper de l'estat.⁶ Les observacions historiogràfiques sobre l'estat han desembocat en l'anàlisi de la naturalesa socioestamental de la monarquia moderna i en l'anàlisi de les revoltes pageses com a principals víctimes d'aquest nou estat.

L'Estat modern ha estat definit per Perry Anderson (1974) com un sistema de poder en transició dins el qual operaven tres contradiccions: la contradicció entre la noblesa i el poder centralitzat (expressada per la lluita entre la renda feudal i la fiscalitat d'estat), la contradicció entre el naixement de la burgesia i els interessos de la vella aristocràcia i la contradicció entre la pagesia, molesta per la nova fiscalitat d'estat i en lluita per la renda de la terra, contra el règim senyorial i contra la renda feudal en el marc de la formació del capitalisme. Ambdues coses, fiscalitat d'estat i acumulació de capital, accentuaven la diferenciació social dins la pagesia. La fiscalitat d'estat ha estat interpretada com una renda feudal centralitzada interessada en el manteniment de l'antic règim contra les noves forces emergents (Boris Porshnev, 1963).⁷ En aquest context, la pagesia hauria lluitat pel manteniment d'una comunitat indiferenciada en resistència contra l'estat, és a dir, contra la centralització del poder a través de la guerra i

6. Són moltes les publicacions sobre la naturalesa de l'estat modern. Com a resum vell però valuós del debat pot ser citat Alberto CARACCILO (cur.), *La formazione dello stato moderno*, Bologna, Zanichelli, 1970. Debats d'un altre caràcter més recents els podem trobar a Ronald G. ASCH; Heinz DUCHHARDT, (ed.), *El absolutismo un mito?*, Barcelona, Idea Books, 2000. Pel que fa a Perry ANDERSON, *El Estado Absolutista*, Madrid, Siglo XXI, 1979. Per a la formació de l'estat modern vegeu també J.-Ph. GENET (ed.), *L'Etat moderne; genèse. Bilans et perspectives. Colloque au CNRS à Paris, 1989*, París, 1990. Per a la revisió de l'absolutisme vegeu també James B. COLLINS, *Fiscal limits of Absolutism*, Berkeley University of California Press, 1988 i Nicholas HENSHALL, *The myth of absolutism*, Londres i Nova York, Longman, 1992.

7. Boris PORSHNEV, *Les soulèvements populaires en France de 1623 a 1648*, París, SEVPEN, 1963.

de l'impost i en resistència contra les noves formes vinculades a l'emergència de l'acumulació de capital. Segons alguns estudis, doncs, les revoltes pageses del segle XVII haurien estat vinculades a aquests factors de lluita (Robert Mandrou, 1969; Luisa Accati, 1972; Oscar di Simplicio, 1989).⁸

Cal situar la Catalunya del segle XVII dins d'aquest marc de debats socioeconòmics i sociopolítics que hi ha hagut dins la comunitat historiogràfica internacional des dels anys cinquanta del segle XX fins als nostres dies.

A la Catalunya del segle XVII hi trobem reflectits la majoria d'aquests fenòmens generals europeus objecte de debat. La demografia aparentment no sembla seguir el mateix ritme de creixement de l'etapa de recuperació de les pèrdues baixmedievales i d'embranchida de finals del XV i del segle XVI. Coneixem les dades de 1497 a 1553. En aquest tram cronològic, Catalunya havia passat d'un índex 100 a un índex de 120 i el creixement sembla que es prolonga fins a 1620. Sabem que l'etapa de 1540 a 1620 fou l'etapa d'immigració occitana més intensa i una etapa de bona acollida. Determinades sèries de bateigs revelen aquesta tendència a l'alça del XVI: 11% entre 1496 i 1553 i 34,5% entre 1553 i 1626. Amb tot, el creixement continua de 1601-1610 a 1660-1670, quan la demografia potser passa de l'índex 100 al 130. Ara bé, entremig s'experimenten greus refluxos, com la crisi de 1629-1631 i la pesta de 1647-1652, que els dos darrers anys fou la més greu del segle XVII i s'endugué el 25% de la població de Girona i el 50% de la població de Barcelona.⁹ Al costat dels ritmes o les oscil·lacions de la població, amb caigudes greus però recuperacions ràpides,

8. R. MANDROU, «Vingt ans après, ou une direction de recherche féconde», a *Revue Historique*, CCXLII (1969), p. 29-40. LUISA ACCATI, «“Vive le roi sans taille et sans gabelle”: una discussione sulle rivolte contadine», a *Quaderni Storici*, 21 (1972) p. 1071-1103. OSCAR DI SIMPLICIO, *Las revueltas campesinas en Europa*, Barcelona, Crítica, 1989.

9. Per a la demografia vegeu les obres de referència ineludible de Jordi NADAL i Emili GIRALT, *La population catalane de 1553 à 1717: l'immigration française et les autres facteurs de son développement*, París, SEVPEN, 1960 i de Jordi NADAL, *Bautismos, desposorios y entierros. Estudios de historia demográfica*, Barcelona, Ariel, 1992. Al costat d'aquests clàssics es poden consultar les síntesis i les actualitzacions d'Antoni SIMON següents: «La población de Cataluña a comienzos del siglo XVIII. Viejos y nuevos cálculos», *Pedralbes*, 8-1 (1988), p. 155-162; «La demografia històrica en Cataluña. Un balance bibliográfico», *Revista de Demografia Històrica*, 2 (1989), p. 37-60; «La població catalana a l'època moderna. Síntesi i actualització», *Manuscrits. Revista d'Història Moderna*, 10 (1992) p. 217-258. Pel que fa a les crisis per epidèmies, JOSÉ LUIS BETRÁN, *La peste en la Barcelona de los Austrias*, Lleida, Milenio, 1996; Miquel PARETS, *Dietari d'un any de pesta*, edició i estudi de James S. AMELANG i Xavier TORRES, Vic, Eumo, 1989.

també cal tenir present la distribució d'aquesta població. Pierre Vilar observa que es concentrava especialment al Baix Empordà i entorn del nucli urbà de Barcelona i, en general, a la Catalunya del prelitoral.¹⁰ L'altra observació és de Garcia Espuche, que observa canvis importants en la distribució dels pesos demogràfics i econòmics de Catalunya entre 1550 i 1640. Entorn de Barcelona, explica, emergeix una àrea territorial humanament densa, que dibuixa un triangle marcat en els seus límits per Vilanova, Igualada, Cardona, Berga, Torelló i Sant Feliu de Guíxols, en el qual es produeixen els creixements demogràfics més significatius. Garcia Espuche ha observat una transformació decisiva de la jerarquia de ciutats a Catalunya en aquesta etapa. Tanmateix, els canvis i les reordenacions tenen més caràcter qualitatiu que no quantitatiu, perquè els creixements són modestos. El 1553 les primeres poblacions sense Barcelona sumen 83.000 habitants, i el 1702 uns 108.000 (un augment urbà de 25.000 habitants en uns cent cinquanta anys no és massa). Les reordenacions, en canvi, són més decisives perquè indiquen que s'han escurçat les distàncies entre Barcelona i les altres poblacions que es consideren relativament importants. Barcelona el 1553 és 31 vegades més gran que Mataró, i el 1702 només ho és cinc vegades més. En canvi, comparativament, les proporcions de Barcelona amb Girona o Tarragona es mantenen relativament constants. Acompanyant aquest procés qualitatiu d'urbanització de Catalunya, Garcia Espuche observa també una important inversió econòmica en la creació d'un nou sistema urbà. El cas més clar o més ben estudiat és el de Mataró.¹¹

Tot plegat demostraria que Catalunya, més que crisi en el sentit de recessió, hauria experimentat o estaria experimentant canvis; canvis en la redistribució demogràfica i canvis en les funcions econòmiques, amb un procés intern d'especialització que apuntava cap a la formació del mercat català; si seguim les pautes de Garcia Espuche, aquests fets ens obligarien a avançar la cronologia de Pierre Vilar. Segons Garcia Espuche, amb aquesta realitat, que neix entre 1550 i 1640, es configuraria el desplaçament del centre de gravetat cap a Barcelona. Amb anterioritat l'equilibri intern hauria estat més homogeni. Ara s'estaria

10. Pierre VILAR, *Catalunya dins l'Espanya Moderna*, Barcelona, Edicions 62, 1964, vol. 2, p. 227-242.

11. Albert GARCIA ESPUCHE, *Un siglo decisivo: Barcelona y Cataluña, 1550-1640*, Madrid, Alianza, 1998; Albert GARCIA ESPUCHE, *La construcción de la ciudad de Mataró, 1500-1900*, Mataró-Barcelona, Patronat Municipal de Cultura de Mataró-Altafulla, 1989.

creant un centre de gravetat en el qual participaria el conjunt de nuclis urbans o semiurbans, i relativament pròxims, que envolten Barcelona. Potser això, al meu entendre, contribuiria també a explicar les tensions entre poblacions, la més significativa entre Barcelona i Perpinyà, vila que aspirava a una hisenda catalana però separada de la central de la Diputació del General situada a Barcelona.¹² També podria explicar que més tard, o no tant, hi hagués rivalitats entre Barcelona i Mataró, tal com ho permet observar el paper del contraban de la platja de Mataró en el segle XVII enfront del port barceloní, una rivalitat que trobem plasmada en la batalla pel port franc de les corts generals de 1701-1702 i 1705-1706.¹³ Som davant d'una reordenació de les forces productives del país en la qual Barcelona estaria esdevenint ciutat de serveis tot desplaçant bona part de la producció fora de la ciutat, només mantenint les fases de valor afegit o d'acabats de la producció (per exemple, no pas la producció de cuirs sinó la confecció de guants), i aquesta etapa de la història de Catalunya es concep com a decisiva en l'articulació del model d'expansió del segle XVIII.

La visió global suggereix canvis en el terreny de la producció agrària i manufacturera, novetats en l'activitat comercial i problemes d'adaptació de la Generalitat en la captació fiscal de la nova riquesa. Fem un primer repàs a aquest fet, i en un següent apartat tindrem present la formació de la monarquia autoritària i la seva incidència sobre Catalunya.

Els canvis en la producció agrària foren significatius. Sabem que entre les dècades de 1580 a 1620-1630 i 1660 es produí una caiguda de la producció, però aquesta caiguda, que pot tenir i té raons malthusianes (rendiments decreixents) accentuades per raons de la guerra, embolcalla també fenòmens de canvis, com ara transformacions en els conreus, així com de les seves tècniques i de les estructures productives. El XVII no és només un segle en el qual sembla que els cereals o la terra campa s'estanquin o retrocedeixin, sinó també un segle d'expansió de les lleguminoses, d'avanç del sistema de rotació triennal en algunes zones periurbanes i d'empenta de la vinya i d'avanç de l'especialització regi-

12. J. H. ELLIOTT, *La revolta...*, p. 251 i s.; René BES, *Les relations entre la ville de Perpignan et la cité de Barcelone (1573-1644)*, Université de Toulouse - Le Mirail, 1981.

13. Joan GIMÉNEZ I BLASCO, *Mataró en la Catalunya del segle XVII: un microcosmos en moviment*, Mataró, Caixa d'Estalvis Laietana, 2001; Jaume BARTROLÍ I ORPÍ, «La Cort de 1701-1702: un camí truncat», *Recerques*, 9 (1979) p. 61-63; Pere VOLTES BOU, «Las cortes tenidas en Barcelona por el archiduque Carlos de Austria en 1705-06», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, xxviii (Barcelona, 1959-1960), p. 41-74.

onal catalana. Per exemple, al Vallès Oriental retrocedeixen els cereals i avança el cànem i el vi, al Baix Llobregat i al Barcelonès s'imposen cereals de qualitat i l'horta, i al Camp de Tarragona arrenquen la vinya, l'oli o les ametlles.¹⁴ És en aquest context que agafen embranzida, especialment a la Catalunya Vella, les parceries, les rabasses mortes i els arrendaments de masos. A la Catalunya Nova perdien pes els pagesos alodials, i vells o nous amos, senyors o plebeus, invertien en terres i feien emfiteusis desnaturalitzades, és a dir, a perpetuïtat però a parts proporcionals i no a cens fix, i en aquesta zona catalana hom veia emergir no sols parcers sinó també, i sobretot, jornalers.¹⁵ Tot plegat revela un creixement de la renda de la terra i la pèrdua de posicions de la renda feudal, però també l'aparició de rendes diferencials significatives al camp. L'endeutament feia estralls en el món agrari, i per aquesta via, sobretot, el capital urbà desnonava camperols i accedia a la propietat de la terra. No podem oblidar que els anys vint del segle XVII (1626-1627) tingueren lloc les més significades persecucions de bruixes, sobretot en la i per la jurisdicció senyorial, cosa que reflecteix inestabilitat i malestar.¹⁶ De fet, també els ritmes de la pirateria i del bandolerisme haurien de ser observats des dels prismes de les transformacions socials, econòmiques i polítiques del XVII. El bandolerisme, més que un signe de decadència, ha pogut ser un signe d'inestabilitat social, més per raons de transformacions socioeconòmiques que per meres raons d'empobriment.¹⁷

14. Montserrat DURAN, «L'evolució de l'ingrés senyorial a Catalunya (1500-1799)» a *Recerques*, 17 (1985), p. 7-42. Eva SERRA i PUIG, «Per una cronologia i interpretació de la crisi del segle XVII», a *Terra, Treball i Propietat. Classes agràries i règim senyorial als Països Catalans*, Barcelona, Crítica, 1986, p. 214-246.

15. Eva SERRA i PUIG, «La propietat. Mercat de la terra i evolució de la renda (segles XVI i XVII)», a *Història Agrària dels Països Catalans. Vol. III. Edat Moderna*, Barcelona, Fundació Catalana per a la Recerca i la Innovació, UB, UAB, UG, UIB, UJl, UL, UPE, URV, UV, 2008, p. 511-557.

16. Antoni PLADEVALL, *Persecució de bruixes a les comarques de Vic a principis del segle XVII*, Barcelona, Els comtes de la Vall de Marlès, 1974; Núria SALES, «El bisbe d'Alet i les bruixes del Capcir», *Recerques*, 19 (1987), p. 133-143; Agustí ALCOBERRO, *Pirates, bandolers i bruixes*, Barcelona, Barcanova, 2004; Eva SERRA i PUIG, «Les bases materials: la crisi del segle XVII», «*Per bruixa i metzineria*». *La cacera de bruixes a Catalunya. Museu d'Història de Catalunya [Catàleg de l'Exposició]*, 25 de gener-27 de maig de 2007, Barcelona, Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació, 2007, p. 70-81; Lars Martin POHLE, *Perquè ara –gràcies a Déu– hi ha justícia. Un estudi de la delinqüència a Andorra als anys 1600-1640*, Barcelona, PAM, 2008.

17. Xavier TORRES, *Els bandolers: s. XVI-XVII*, Vic, Eumo, 1991.

A aquests canvis en el terreny agrari cal sumar i articular-hi els canvis en el terreny de les manufactures. Xavier Torres ha observat¹⁸ el pas de la manufactura corporativa, o bé cap a la manufactura descorporativitzada rural o bé cap a l'existència de gremis sencers de viles rurals sota l'òrbita de mercaders que monopolitzaven l'adquisició de les matèries primeres.¹⁹ Aquests canvis d'estructures tingueren conseqüències socials. D'altra banda, aquestes noves formes de producció manufacturera no foren només un procés intern, sinó que també estaven naixent o desenvolupant-se fenòmens semblants en altres espais europeus, entre ells en els marges de les fronteres hispàniques i catalanes. Sabem que els catalans no sols seguien funcionant, amb oscil·lacions, dins el mercat que li havia estat i li era propi, el Mediterrani, sinó que també miraven cap a l'Atlàntic, ja fos a través de les fires de Castella primer, ja fos a través de la via marítima cap a Cadis i cap a Lisboa o cap a ponent poc més tard.²⁰ Però en contrapartida, i amb balança comercial deficitària, també hi havia un comerç marítim (genovès) i transpirinenc (francoocità) que en aquests casos feia amb èxit la competència a la producció catalana. La producció catalana tingué problemes i dificultats durant el segle XVII a causa dels costos més elevats. Els costos eren més elevats (pensem en el cas més conegut dels tèxtils) per raó d'unes estructures productives encara endarrerides, tot i les transformacions observades. Xavier Torres també suposa que els preus més elevats del blat del consum català es devien al fet que en el segle XVII l'Europa nord-occidental, si més no, s'alimentaria del

18. Xavier TORRES, «Manufactura urbana i indústria rural», a *Història política, societat i cultura dels Països Catalans*, vol. IV, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1997, p. 106-121.

19. Ha estat estudiat amb profunditat l'expansió del fet en el segle XVIII igualadí des de finals del segle XVII per Jaume TORRAS I ELIAS, *Fabricants sense fàbrica: Els Torelló d'Igualada, 1691-1794*, Vic, Eumo, 2007.

20. Per al comerç mediterrani i atlàntic, Albert GARCÍA ESPUCHE, *Un siglo decisivo...* Pel que fa al comerç mediterrani, sobretot al negoci de Palerm, que mai no havia deixat de funcionar, Elisa BADOSA, *La Barcelona del Barroc. Societat i economia a través d'una família de comerciants. Els Amat*, Barcelona, Fundació Noguera, 2012. Pel que fa al comerç transpirinenc, M. Àngels SANLLEHY i Eva SERRA I PUIG, «Comerç transpirinenc a Catalunya segons la documentació de la Generalitat de Catalunya (s. XVI-XVII)», a J. M. MINOVEZ i P. POJUJADE (ed.), *Circulació de mercaderies i xarxes comercials als Pirineus (segles XIII-XIX) / Circulation des marchandises et réseaux commerciaux dans les Pyrénées (XIIIe-XIXe siècles). 7è Curs d'Història d'Andorra, 2003. Col·loqui d'Andorra*, CNRS - Université de Toulouse - Le Mirail, 2005, vol 2. p. 473-522; Patrice POJUJADE, *Le voisin et le migrant. Hommes et circulations dans les Pyrénées modernes (XVIe-XIXe siècle)*, Rennes, Preses Universitaires de Rennes (col. Histoire), 2011.

blat polonès, fruit d'una producció a baixos costos obtinguda en règim de servitud.²¹ Certes zones d'Europa ja comencen a beneficiar-se del desenvolupament desigual i de la discrepància de costos. Així, la crisi del comerç mediterrani català també caldria enllaçar-la amb una invasió del mercat català per mercaderies forasteres més barates: són les queixes de la dècada de 1620 davant la competència estrangera, que coneixem pels memorials projectistes proteccionistes o premercantilistes de Jaume Dalmau, Narcís Peralta i Jaume Damians, els quals es planyien de la pèrdua dels mercats italians (el negoci de Palerm) i reclamaven l'aplicació de la legislació proteccionista de Ferran II i Carles V. Segons aquests memorials, el comerciants estrangers donaven un ou per un bou. Es feien amb les matèries primeres, les col·locaven transformades en manufactures i arruïnaven els fabricants del país. Això afectava la draperia, la seda, el cuir i el ferro. Però no sembla que tothom a Catalunya remés en la mateixa direcció. Els prohibicionistes eren els gremis i no alguns mercaders catalans, que volien una llibertat com la que es gaudia a Liorna o a Amsterdam.²²

Evidentment, tots aquests canvis tenen repercussions en els patrimonis particulars i en el sistema financer. Apareixen fenòmens associats a una conjuntura en transformació. A partir de 1590 s'observa des de la Taula de Canvi de Barcelona un creixent endeutament municipal (fruit del pou sense fons de les administracions que han de garantir el consum del blat i la carn de la ciutat), unes dificultats de liquiditat i pràctiques perilloses (activitats especulatives i fraudulent) per part dels canvistes privats, els quals acaparen moneda bona que la desvien cap a l'exterior i fan circular moneda dolenta. Barcelona iniciava una batalla oberta des de 1602 per contrarestar-ho, però sabem que hi havia el projecte de la creació del Banc de Barcelona per la Llotja de la ciutat des de 1590. En lloc de reformar la legislació de la Taula, la idea fou crear una nova institució o secció especial que negociés amb moneda corrent i acceptés també

21. Witold KULA, *Théorie économique du système féodal. Pour un modèle de l'économie polonaise, 16e-18e siècles*, París - la Haia, Mouton, 1970.

22. Sobre aquestes aspectes de competitivitat comercial, Pere MOLAS, *Comerç i estructura social a Catalunya i València als segles XVII i XVIII*, Barcelona, Curial, 1977; Pere MOLAS, «El comerç de la mediterrània a l'Atlàntic», a *Crisi institucional i canvi social. Segles XVI i XVII*, vol. 4 d'*Història. Política, societat i cultura dels Països Catalans*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1997, p. 124-138; Oriol JUNQUERAS, *Guerra, economia i política a la Catalunya de l'alta edat moderna*, Sant Vicenç de Castellet, Farell, 2005; Oriol JUNQUERAS, *Economia i pensament econòmic a la Catalunya de l'alta edat moderna (1520-1630)*, Bellaterra, UAB, 2006.

pagaments mitjançant pòlisses. El Banc de Barcelona prenia cos el 1603 i es reformulava amb una nova proposta el 1608. Pensat inicialment com un expedient temporal per resoldre el tema de la liquiditat i de la mala moneda i per posar una competència seriosa als canvistes privats, va ser aprovat definitivament pel Consell de Cent el 10 d'octubre de 1609. Significava la possibilitat de poder obtenir moneda acceptable sense pagar prima i l'establiment d'un codi estricte de conducta per al personal de l'entitat. Tingué un gran èxit, malgrat algunes disfuncions, fins al punt de provocar la desaparició de la banca privada (la gran fallida de 1613-1617). La ciutat el 1611 preferia, encara que fos a expenses d'un increment fiscal, carregar amb les pèrdues i sanejar la moneda, és a dir, adquirir-la segons el seu valor nominal, fer una gran refosa i tornar-la a la circulació segons el màxim del valor real. Barcelona lluità davant la Corona per modificar el tenor de la moneda, però quan ho aconseguí parcialment la crisi més forta ja havia passat. La ciutat tenia l'exclusiva de donar llicència per obrir banques privades, però, un cop aquestes en fallida i amb el monopoli desitjat en mà, ja no en concedí més i sabé mantenir la cotització oficial.²³

Canvis en la producció agrària, canvis en la producció manufacturera, canvis en els circuits comercials i financers. Fins a quin punt la fiscalitat de la Generalitat, que era la hisenda pública de Catalunya, podia adaptar-se als canvis de les estructures productives? Segurament hauríem de destacar tres coses en el marc dels canvis estructurals del xvii. En primer lloc, que s'estava produint una acumulació de capital i la formació d'una riquesa a nivell privat al costat de l'increment de la diferenciació social. En segon lloc, que el creixement econòmic o

23. Jaume CARRERA PUJAL, *Història política y economía de Cataluña. Siglos XVI al XVIII*, vol. II, Barcelona, Bosch, p. 37-96; Pierre VILAR, *Catalunya dins l'Espanya moderna. Vol II. El medi històric*, Barcelona, Edicions 62, 1964, p. 329-346; Anna Maria ADROER i Gaspar FELIU, *Història de la Taula de Canvi de Barcelona, seu fundacional de la caixa de Barcelona*, Barcelona, Caixa de Barcelona, 1989, p. 51-61; Núria SALES, *Història de Catalunya*, vol IV, Barcelona, Edicions 62, 1989, p. 302 i 479; Albert GARCÍA ESPUCHE, *Un siglo decisivo...*, p. 286; Francesc AMORÓS, *Correspondència diplomàtica de Joan Francesc Rossell, 1616-1617: una crònica de la cort de Felip III*, Barcelona, IEC, 1992. No era la primera vegada que Barcelona, davant d'una escalada del deute financer, prenia solucions agosarades; els medievalistes Pere ORTÍ, Manuel SÀNCHEZ i Pere VERDÉS, experts en la història de la fiscalitat i la hisenda medieval catalanes, en un article divulgatiu recent han posat en primer terme la solució empresa per la ciutat de Barcelona a inicis del segle xv amb la creació de la Taula de Canvi (1401), presentada per aquests autors com el primer banc públic d'Europa destinat a impedir la fallida municipal: «Crisis de deuda pública, hace 600 años», *La Vanguardia*, 29 de gener de 2012, p. 18.

la conjuntura alcista del segle xvi havia donat pas a un desordre financer i monetari, però la ciutat de Barcelona va saber aturar-ho creant un competidor públic, el Banc de Barcelona, que nasqué amb unes activitats que no li eren permeses a la Taula de Canvi o de dipòsits. De fet, les disfuncions financeres i monetàries iniciades en la darrera dècada del segle xvi foren, en bona mesura, aturades amb la creació del Banc de Barcelona i la fallida de la banca privada. En tercer lloc, paral·lelament o simultàniament, la nova riquesa, que eventualment havia invertit en negocis del rei, i que potser estava entre els canvistes privats especuladors (entre els que feren fallida hi havia els Negroto, d'origen genovès), ben aviat s'adonà que els negocis del rei els portava a la ruïna, i un aspecte important de la primera meitat del segle xvii és verificar, com han fet els historiadors Hernández, Junqueras i Badosa, que les fortunes catalanes van començar a passar de la inversió en els negocis del rei a la inversió institucional catalana, és a dir, dels *juros reales* (deute públic monàrquic) als censals catalans (deute públic de la Generalitat o dels municipis).²⁴ Mentre no hi havia cap garantia que el rei pagués, en canvi hi havia totes les garanties que la Generalitat i els municipis pagarien. La Diputació del General i els municipis catalans no eren el rei dependent dels genovesos, fustigats per Quevedo en la seva sàtira antiestrangera «Poderoso caballero es don Dinero»: «Sólo hallo una invención / para tener los dineros, / que es no tener extranjeros». Però els catalans començaven a veure que el problema no eren els estrangers, sinó la política de la monarquia, i en el segle xvii ja havien decidit posar la inversió i l'estalvi en altres negocis i formes rendistes d'estalvi.

Tot i així, la Generalitat no sembla poder adaptar prou bé la seva fiscalitat als canvis estructurals de la societat, en part per raons polítiques. L'espaiament de corts, i per tant la manca de legislació que permetés posar al dia la política fiscal, fou un gran maldecap. També, la pèrdua gradual d'autoritat del consistori català davant d'una monarquia que intentava suplantar la sobirania de la Diputació del General. Les corbes de la fiscalitat de la Generalitat (impostos indirectes sobre la producció, la circulació i el consum) delaten una pèrdua de posicions.²⁵

24. Bernardo HERNÁNDEZ, *Fiscalidad de reinos y deuda pública en la monarquía hispánica del siglo XVI*, Universidad de Córdoba, 2002; Oriol JUNQUERAS, *Guerra, economía i política...*; Elisa BADOSA, *La Barcelona del barroco...*

25. Eva SERRA I PUIG, «Diputats locals i participació social en les bolles de la Diputació del general (1570-1638). Una mostra i una reflexió», a «Les institucions catalanes (segles xv-xvii).

A aquest reflux dels ingressos en la hisenda de la Diputació del General cal afegir-hi els intents d'espoli fiscal de la monarquia per via imperativa i judicial, amb la seva anomenada política dels quintos, és a dir, la política d'imposar una fiscalitat reial del 20% sobre els ingressos municipals, de la Generalitat²⁶ i de la Llotja. La Corona també pretenia gravar els estaments privilegiats per mitjà de *tercias*, *excusado* i *cruzada* i, finalment, gravar directament els sectors populars per la via dels impostos militars (llevs, allotjaments i donatius o serveis fora de corts).

Tot plegat significava un cruent intervencionisme que topava amb la voluntat del país. La política dels quintos dels anys vint del segle XVII era una distorsió en plenes dificultats de conjuntura i canvi d'estructures. Cap projecte reial tenia la confiança catalana, perquè en reconeixien els interessos aliens. La voluntat catalana d'assajar una política mercantilista a través de la creació d'un estol de galeres, que no volien separar defensa de comerç, va topar en tot moment amb les interferències virregnals.²⁷ No és d'estranyar, doncs, el rebuig català al projecte de creació d'una companyia comercial privilegiada de Llevant amb seu a Barcelona, o amb dues seus, una a Cartagena i l'altre a Barcelona (1629), proposada pel comte duc d'Olivares a la Cort General de 1626, o la poca simpatia amb què era acollida la idea de l'establiment d'un consolat a Madrid (1632) o fins i tot la Junta de Comerç de Madrid de 1683-1684, malgrat les connexions amb Narcís de Feliu de la Peña.²⁸ De fet, tots aquests projectes només tenien

Tercer Congrés d'Història Moderna de Catalunya. Actes», *Pedralbes*, 13 (1993), vol. I, p. 259-274 i *Pedralbes*, 14 (1994), p. 199-206; Xavier TORRES, «Manufactura urbana i indústria rural», a *Història política, societat i cultura dels Països Catalans*, vol. IV, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1997, p. 106-121.

26. La intervenció de la Generalitat es féu a través de la criminalització del comerç amb el regne de França, amb l'excusa que els seus impostos procedien d'un comerç il·legal (contraban), és a dir, d'un comerç il·legalitzat per la monarquia per considerar que comerciar amb terres del rei de França era fer-ho amb l'enemic del rei d'Espanya. En aquest context hem de considerar la intervenció de la capitania general el 1638 contra els magatzems de la Diputació a Mataró i Arenys: J. H. ELLIOTT, *La revolta...*, p. 325.

27. Eva SERRA I PUIG, «Les galeres de la Generalitat: només una política defensiva?» a *Actes del III Congrés d'Història Marítima de Catalunya. La gent de mar*, Museu marítim de Barcelona, 22, 23 i 24 de novembre de 2006 (actes en format CD).

28. J. H. ELLIOTT, *La revolta...*, p. 215, 262; Henry KAMEN, «Narciso Feliu de la Peña y el "Fénix de Cataluña"», introducció a *Fénix de Cataluña*, Barcelona, Rafael Figueró, 1683, edició facsímil, Barcelona, Base, 1975, p. 25.

una finalitat fiscal. Lògicament, no van prosperar, i poc sentit tenien en un país de petits capitals que funcionaven associats a través de petites companyies privades, les quals es feien i es desfeien al ritme de la capacitat i de les eventualitats dels seus socis.²⁹

Dit això, cal continuar l'observació de les finances de la Generalitat. L'impost de la bolla era el més important de la fiscalitat de la Diputació. El seu arrendament tingué una gran expansió entre 1550 i 1570; va seguir després una etapa de lleugera caiguda; amb tot, va remuntar la dècada següent, quan va assolir un màxim de recaptació, tot i que a les Corts de 1599 ja es feia referència a la pèrdua de posicions del comerç marítim català al Mediterrani; i a partir del 1600, i assenyaladament d'ençà de la dècada de 1620, la tendència va continuar en sentit negatiu. La vigília de 1640, el volum de la bolla havia reculat fins als nivells dels primers anys seixanta del segle anterior. Crisi de la producció?, crisi de la capacitat fiscal? Potser ambdues coses al mateix temps. Però el relat de Garcia Espuche fa pensar més en canvis d'estructura que en els resultats d'una crisi general, i fa pensar en les dificultats de la Generalitat, per raons potser sobretot polítiques, per adaptar la seva capacitat fiscal. Això encara es veu molt millor en la segona meitat del segle XVII, quan la Generalitat va pretendre usar l'excomunicació per contrarestar el frau fiscal, més decisiu pel que feia al gran comerç que no pas pel que feia a la producció i al consum interns. En la segona meitat del segle XVII la relació terra-monarquia ja s'havia invertit en favor de la monarquia.³⁰

En aquest punt cal situar bona part dels aspectes polítics de la crisi de mitjan segle XVII. Arreu d'Europa hi hagué crisis politicomilitars. Anglaterra decapitava un rei i, en plena cronologia de la Guerra dels Segadors, emergia la *commonwealth*. La crisi del segle XVII va portar el Parlament anglès a primer pla de la política. A Catalunya, la tensa relació entre la terra i la monarquia va desembocar en una ruptura amb el rei i la formació, per pocs dies, d'una república que per raons militars, i no per incapacitat política institucional, hagué de

29. Isabel LOBATO, *Capital mercantil y actividad económica en la Cataluña preindustrial, compañías y negocios en Barcelona en la segunda mitad del siglo XVII*, Barcelona, PUB, 1995; Isabel LOBATO, *Compañías y negocios en la Cataluña preindustrial. Barcelona 1650-1720*, Sevilla, PUS, 1995.

30. Eva SERRA I PUIG, «El pas de rosca en el camí de l'austacisme», a *Del patriotisme al catalanisme*, Vic, Eumo, 2001, p. 71-103.

recórrer primer a l'aliança i després a la sobirania del rei de França.³¹ Amb tot, el model català durant la guerra fou políticament republicà, encara que militarment monàrquic. Si Crusafont ha pogut parlar de la primera República catalana de 1641 ha estat perquè la política monetària va ser catalana i no francesa,³² i fou en plena Guerra dels Segadors que els consistoris catalans (Diputació del General i Consell de Cent de Barcelona) van començar a decidir mancomunament (com ja ho havien fet en el segle xv) amb el suport de persones qualificades i influents, que actuaven com a assessors, procedents del braç militar o gremi de notables.³³

En aquesta guerra, fruit d'ambicions dinasticopatrimonials, Catalunya perd i l'equilibri social, econòmic i polític canvia. Amb tot, les estructures començades a forjar-se entre els segles xv a xvii continuen, però segrestades pel nou pes de la monarquia. L'equilibri terra-rei ha patit una crisi de la qual la monarquia n'ha tret profit, però encara no ha disposat del poder suficient per trencar del tot el sistema polític català, el qual però, això sí, ha quedat segrestat (control insaculatori i donatiu voluntari, és a dir, control del sistema electoral de l'època per la monarquia i sistema fiscal monàrquic voluntari o impostos directes fora de corts, amb tendència a ser més poderós que la fiscalitat indirecta de la Diputació del General i dels municipis).

Però encara no s'ha dit tot. Un altre aspecte important de la crisi a l'època, i especialment oneros a causa de la guerra, que malgrat la Pau dels Pirineus

31. Sobre la Guerra dels Segadors hi han treballat recentment Núria FLORENSA, Xavier TORRES i Antoni SIMON. N. FLORENSA, *El Consell de Cent. Barcelona a la Guerra dels Segadors*, Barcelona, Universitat Rovira i Virgili - Àrea d'Història Moderna, 1996; X. TORRES, *La Guerra dels Segadors*, Lleida-Vic, Pagès-Eumo, 2006; A. SIMON, *Pau Claris, líder d'una classe revolucionària*, Barcelona, PUM, 2008.

32. Miquel CRUSAFONT, *Història de la moneda catalana de la Guerra dels Segadors (primera república catalana), 1640-1652*, Barcelona, SCEH-IEC, 2001.

33. Mena de patriciat entre la noblesa, el comerç i la producció que cal situar com a noves classes en ascens, que són fruit de les transformacions socioeconòmiques del segle i expliquen per què a les corts de 1626 el braç militar demanava poder desenvolupar una activitat comercial-productiva sense necessitat de renunciar a títols de noblesa. Encara que la historiografia ha començat a donar molta importància a aquest braç o gremi a partir de la segona meitat del segle xvii, de fet ja encaixen amb aquest perfil personalitats de 1640 com, entre d'altres, els jurats del Consell de Cent Francesc Joan Vergós i Lleopard. BASILI DE RUBÍ (ed.), *Les Corts generals de Pau Claris*, Barcelona, Fundació Salvador Vives Casajuana, 1976, p. 302; Eva SERRA I PUIG, «El regiment municipal al segle xvii», a *Història de l'Ajuntament de Barcelona. Dels orígens a 1808*, p. 207-208.

continua tot al llarg de la segona meitat del segle XVII i enllaça amb la guerra de Successió, és el deute (públic i privat). La fiscalitat d'estat va pressionar d'una manera molt considerable sobre les hisendes municipals. Jordi Olivares, Pere Gifre o Rosa Congost han pogut observar la pèrdua de patrimoni municipal de Catalunya després de la Guerra dels Segadors i un important procés de privatització dels comunals.³⁴ De fet, l'endeutament municipal ja s'inicia amb la crisi de subsistència dels anys trenta del segle XVII, però la conjuntura de fiscalitat i guerra ho agreujà, de tal manera que podem lligar endeutament municipal i privatització. També es fa evident que l'endeutament privat va jugar contra la petita possessió i en favor de la formació d'hisendes més considerables. Pel que fa a la Generalitat, arribà a les Corts de 1701-1702 i 1705-1706 en una situació de col·lapse. En tots els casos, públics i privats, es practicaren fórmules de quitaçió per la via de les concòrdies de creditors: condonació de deutes incobrables, més rotació de creditors per insaculació per anar cobrant el deute a terminis.

Amb tot, durant la segona meitat del segle XVII la societat assajà noves respostes polítiques. El control de la monarquia procurà ser esquivat a través del mecanisme de les Conferències dels Tres Comuns, recentment estudiades per Eduard Martí.³⁵ La continuïtat dels processos de canvi socioeconòmic, és a dir, la recuperació del creixement a partir de 1680, malgrat tots els condicionants esmentats, i l'alternativa política de les Conferències dels Tres Comuns expliquen la capacitat d'iniciativa sociopolítica i econòmica de les Corts Generals catalanes d'inicis del segle XVIII, molt especialment les de l'arxiduc Carles, fins al punt de crear, ambdues trobades parlamentàries, un tribunal de control constitucional mixt, dins el qual la monarquia havia de compartir jurisdicció amb

34. Pere GIFRE, Mònica BOSCH i Rosa CONGOST, «Los bandos: la lucha por el individualismo agrario en Cataluña: primeras hipótesis (siglos XVII-XIX)», a *Noticiario de historia agraria: Boletín informativo del seminario de historia agraria*, 13 (Múrcia, 1997), p. 65-88; Jordi OLIVARES, *Viles, pagesos i senyors a la Catalunya dels Àustria*, Lleida, Pagès, 2000; Pere GIFRE, «Universitat endeutades i fiscalitat comunitària. Les universitats del comtat d'Empúries», *Recerques*, 33 (1995), p. 53-75; Eva SERRA i PUIG, «Béns comunals. Algunes consideracions», a *Els béns comunals a la Catalunya Moderna (Segles XVI-XVIII)*, edició. a cura d'E. BELENGUER, J. DANTÍ i V. GUAL, Barcelona, 1998. p. 11-31.

35. Eduard MARTÍ, *La conferència dels tres comuns (1697-1714). Una institució decisiva en la política catalana*, Vilassar de Mar – Lleida, Fundació Ernest Lluch – Pagès Editors, 2008; Eduard MARTÍ, *La classe dirigent catalana. Els membres de la conferència dels tres comuns i del braç militar (1697-1714)*, Barcelona, Fundació Noguera, 2009.

la Diputació, la ciutat de Barcelona i el braç militar. Aquest tribunal, si més no, actuà almenys com un eficaç grup de pressió.

Per acabar, si haguéssim de definir què va ser la crisi del segle XVII català podríem resumir-ho dient que va ser un canvi d'estructures. D'una economia agrària de subsistència es passà a una agricultura comercialitzada, i aquests canvis econòmics comportaren canvis en les estructures socials. Feren aparició substancial les parceries, les rabasses mortes i les masoveries. Tot demostra que la possessió va ser més important que la propietat, ja que la majoria d'aquestes transformacions fou obra dels pagesos emfiteutes.

En segon lloc, va ser una transformació en el terreny de les manufactures. De la producció manufacturera corporativitzada es passà a una nova producció manufacturera, per tal com la vella va començar a ser desplaçada per la via del capital comercial (especialment per mitjà de l'activitat dels paraïres) cap a la manufactura de mà d'obra rural o cap a la monopolització dels petits gremis rurals per paraïres esdevinguts comerciants, com ha verificat Jaume Torras per al cas igualadí.³⁶ Si bé el fenomen és sobretot verificable en el curs del segle XVIII, els fets han començat abans.

En tercer lloc, el país va experimentar modificacions en els circuits comercials. A nivell intern fou l'inici de la formació del mercat català el que l'especialització regional implicava.³⁷ Però, al costat d'això, Catalunya va experimentar tant la continuïtat –això sí, en termes crítics– del comerç mediterrani com la novetat del comerç atlàntic i ponentí, i al seu torn va experimentar la competència del comerç exterior francooccità i genovès. Època, doncs, d'una gran competitivitat, tot jugant els uns amb els costos diferencials i els altres amb les aliances fiscals amb la monarquia. Amb tot, el segle XVII posava les bases de les relacions comercials catalanes atlàntiques i ponentines i sobretot les vinculades al vi i a l'aiguardent cap al nord d'Europa, que expliquen, en part, l'aliança catalana amb la causa aliada de la Guerra de Successió, aliança que tampoc no es pot separar de les afinitats catalanes amb els models polítics d'Holanda i d'Anglaterra.

36. Jaume TORRAS, *Fabricants sense...*

37. Potser ho podríem ampliar fins i tot en termes de Corona catalanoaragonesa. En aquest sentit en parla Oriol JUNQUERAS pel que fa a l'etapa 1560-1620: «la ciutat comtal esdevé el centre financer i comercial d'una important xarxa productiva que inclou la ramaderia aragonesa i l'agricultura valenciana»; *Guerra, economia i política...*, p. 77.

Ara bé, Catalunya formava part de la monarquia hispànica. Un aspecte de la crisi del segle XVII té també un caràcter fiscal-estatal. Aquesta monarquia, de caràcter dinasticopatrimonial, reclamava una fiscalitat d'estat destinada a les seves ambicions europees. Aquest fet comportava la necessitat d'integrar el territori català a la seva lògica fiscal. Emergia, doncs, tota una política anticonstitucional segons la lògica fiscal de la monarquia (guerra, allotjaments, mobilitzacions, nous impostos fora de la fiscalitat de la hisenda pròpia catalana, intervencionisme en les finances nacionals per fer-se amb el 20% d'aquestes ingressos: municipals, però també de la Llotja o de la Diputació del General, en el cas d'aquesta darrera per la via de la criminalització dels impostos derivats del comerç amb Occitània, territori del rei de França, enemic del rei d'Espanya), i també tota una política per contrarestar la tendència de les fortunes o rendes catalanes a invertir en deute públic institucional català i no en *juros* de la monarquia.

La crisi del XVII és clou amb la continuïtat d'un model socioeconòmic propi, però segrestat pel control institucional i la fiscalitat d'estat vinculada a la guerra. El segon assalt serà la Guerra de Successió del segle XVIII, que acaba amb la liquidació del sistema institucional i comença amb un marc polític militaritzat inadequat i aliè a les transformacions i a les necessitats de la societat catalana. Les bases socioeconòmiques en transformació són les mateixes, però sotmeses a un marc polític que li és del tot aliè. Ara comença el protagonisme polític del que anomenem societat civil catalana, fruit d'un país en procés de canvi socioeconòmic, políticament emmordassat i militarment ocupat.

LA CRISI DE 1866 I DESPRÉS: ANTECEDENTS I CONSEQÜÈNCIES

PERE PASCUAL I DOMÈNECH
Centre d'Estudis Antoni de Capmany
Universitat de Barcelona

RESUM

L'article tracta del procés que va desencadenar una de les crisis financeres més profunda que ha patit Catalunya: la del 1866. En la primera part s'exposa la conjuntura econòmica del període 1835-1862. I a continuació s'explica, successivament, la necessitat d'efectuar una gran inversió en la construcció de la xarxa ferroviària per afavorir la consolidació i l'expansió del procés d'industrialització català; el gran abast de la «mania» ferroviària del decenni 1856-1865 i els desequilibris financers experimentats per les companyies ferroviàries; i les causes que van determinar les suspensions de pagaments de les empreses ferroviàries i els altres factors explicatius que van determinar el crac borsari de 1866 i l'ensulsiada de gran part de la banca barcelonesa. Per acabar, tracta els efectes i la sortida de la crisi, que va culminar, uns anys després, amb una altra bombolla especulativa (la «febre d'or»), seguida d'un altre crac i d'una altra depressió econòmica.

PARAULES CLAU

Catalunya, segle XIX, crisis financeres, ferrocarrils, banca, sistema financer.

The 1866 crisis and afterwards: background and consequences

ABSTRACT

This article deals with the process that gave rise to one of the most extensive financial crises ever suffered by Catalonia: the 1866 crisis. The first part sets out the economic situation of the period 1835-1862. It then explains, successively, the need to invest heavily in building a railway network to boost the consolidation and expansion of Catalan industry; the huge spread of the 1856-65 railway «madness» and financial imbalances experienced by railway companies;

the reasons why the railway companies went bankrupt and other factors that lay behind the stock market crash of 1866 and the downfall of a large proportion of Barcelona's banks. To end, this article looks at the effects and the exit of the crisis which, some years later, culminated in another speculative bubble (the «febre d'or» or gold fever), followed by another crash and another economic depression.

KEYWORDS

Catalonia, 19th century, financial crises, railways, banking and financial system.

En aquest estudi ens proposem exposar el procés i les causes que van portar Catalunya a la crisi financera de 1866, una de les més profundes que ha patit el país. Les crisis financeres, en general, són originades per una creixent divergència entre les variables econòmiques bàsiques i les expectatives dels inversors i dels consumidors. Entre les primeres tenim la magnitud de l'estalvi i el volum i les transformacions de la demanda, condicionada per la distribució de la renda i relacionada, al seu torn, amb les variacions dels preus, dels salaris i dels tipus d'interès. L'esmentada divergència porta a una sobreinversió en un determinat actiu –sovint vinculat a una innovació, com va ser el cas, en aquell moment, dels ferrocarrils– o en un conjunt d'actius financers, alimentada per l'expansió del crèdit, que finalment no ofereix els rendiments esperats pels inversors. La bombolla especulativa esclata quan els inversors o compradors, aclaparats pel sobreendeutament, comencen a dubtar de la viabilitat de les expectatives i inicien la venda dels valors o dels actius. L'enfonsament de les cotitzacions implica una morositat creixent. L'increment de la morositat estrangula la liquiditat de la banca, que es veu agreujada si els bancs han acumulat actius en cartera amb finalitats especulatives. En aquest context, una alça del tipus d'interès empitjora la situació dels bancs i la dels deutors. La necessitat de fons líquids en una conjuntura progressivament depressiva i la creixent malfiança dels impositors en la solvència de les entitats financeres ocasiona una retirada de dipòsits que pot provocar un rosari de fallides bancàries. La total ensulsiada de la demanda desemboca, al final, en l'enfonsament del mercat, en el pànic i en el crac. Evidentment, en aquest procés hi ha factors externs i interns que en poden pal·liar o precipitar (i intensificar) els seus efectes, com és ara el signe dels moviments

internacionals de capital i les polítiques de tipus de canvi, monetàries i fiscals aplicades en aquestes conjuntures crítiques.¹

En definitiva, aquesta interpretació clàssica de les crisis financeres parteix de la hipòtesi que els mercats tenen una propensió intrínseca a la inestabilitat, la qual cosa ha estat qüestionada (però no refutada) pels monetaristes, que veuen la depressió provocada per errors en la política monetària més aviat *ex post* que *ex ante* de la crisi.² La literatura existent al respecte s'ha centrat, acusadament, en l'anàlisi de les causes i de les conseqüències de la «gran depressió» de la dècada de 1930,³ que tingué lloc en un context econòmic, monetari i financer molt diferent al que hi havia a Catalunya i a Europa a mitjan segle XIX. Per tant, si les anàlisis comparatives es fonamenten en qüestions concretes de política monetària o fiscal són poc il·lustratives.⁴ Tot i així, tenim una aclaparadora evidència històrica que els mercats financers han estat subjectes a una successió de «bom-bolles» especulatives (*manies*), pànics i cracs des dels inicis del capitalisme fins als nostres dies. La crisi actual ho evidencia prou bé. Els seus orígens es remun-ten als anys setanta, quan es trencà la pauta de la relació entre els increments de la productivitat i dels salaris –que garantia una demanda sostinguda–, i quan el manteniment de la demanda es passà a recolzar, cada vegada més, en l'expansió del crèdit, afavorit per la reducció del tipus d'interès que va arribar a ser negatiu

1. Pel que fa al processos que donen lloc a les crisis financeres, són de lectura molt útil els assaigs de KINDLEBERGER (1991 i 1992). Vegeu SUDRIÀ (2010), p. 161-166, per a una síntesi sobre les interpretacions causals de dites crisis aportades per la literatura existent.

2. Cf. FRIEDMAN i SCHWARTZ (1993), p. 299-419.

3. Vegeu EICHENGREEN (1995), p. 222-286, que analitza les relacions entre l'endeutament exterior i la tossuderia a mantenir el sistema del patró or com a factors que van portar a la Gran Depressió. És suggeridor l'estudi comparatiu de TEMIN (1989), p. 89-137, sobre els efectes (positius i negatius) de les polítiques econòmiques desenvolupades als Estats Units i a d'altres països durant la dècada de 1930 per tractar de sortir de la depressió.

4. En aquest sentit, és interessant el text de la conferència pronunciada recentment per TEMIN (2012), que compara, de manera esquemàtica, la Gran Depressió dels anys trenta i la crisi actual. Exposava els paral·lelismes entre una i altra: una actuació llastrada pel pes de la nostàlgia ideològica que no valora degudament els canvis econòmics; un càlcul deficient dels riscos; un excés de crèdit... En la seva anàlisi assenyala, reiteradament, que no es tenen prou en compte els canvis econòmics que s'han experimentat entre l'època d'entreguerres i els nostres dies i que es menystenen els instruments de política econòmica disponibles per afrontar la seva solució. Per tal d'il·lustrar-ho invoca la irònica frase de Marx segons la qual la història es repeteix «la primera vegada com una tragèdia, la segona com una farsa».

en termes reals.⁵ Paral·lelament, en aquestes darreres dècades, amb els sofisticats artificis de l'anomenada enginyeria financera –divulgats a través de les escoles de negocis– es va voler fer creure que «els mercats», en general, i els financers, en particular, s'autoregulaven. Conseqüentment, s'acceptà de manera acrítica la fal·làcia que amb l'«empaquetament» de diversos valors de qualitats diferents i les assegurances per prevenir possibles insolvències (*credit default swap* o CDS) disminuïa el risc i la volatilitat dels mercats. Mentrestant, l'hegemonia de la ideologia neoliberal portà els poders públics a desmantellar, progressivament, tot l'aparell de control i d'intervenció per prevenir possibles desequilibris del mercat.⁶ Tot plegat se n'ha anat en orris en esclatar la bombolla especulativa entorn del sector immobiliari, alimentada per un increment del deute privat sense precedents. Les hipoteques *subprime* no es van pagar i els seus tenidors anaren acumulant pèrdues no assumibles, la qual cosa ha ocasionat un rosari de fallides, el col·lapse dels mercats financers, la contracció del crèdit i uns costos socials enormes. En aquest sentit, val la pena recordar la resposta d'un personatge tan significatiu com George Soros en la seva compareixença davant el Congrés nord-americà per ser interrogat sobre la crisi actual. En el curs de la seva intervenció, manifestà que aquesta crisi «només pot ser entesa si abandonem la teoria predominant del comportament del mercat...», que sosté que els mercats financers «tendeixen vers l'equilibri i que les desviacions es deuen a l'atzar i es poden atribuir a causes externes...».⁷

EXPANSIÓ INDUSTRIAL I CREIXEMENT AGRARI (1835-1862)

El període comprès entre 1835 i 1862 es caracteritzà, a Catalunya, per la definitiva arrencada industrial i per un intens creixement econòmic. En el decurs d'aquests anys es registrà un avenç decisiu en la mecanització de la indústria tèxtil, que comportà uns notables increments de productivitat, la qual cosa, unida al descens dels preus del cotó en floca i a la caiguda del salaris reals,

5. FONTANA (2011), p. 931-936.

6. Sobre l'expansió d'aquests nous productes financers, les transformacions del negoci bancari i del procés que portà a desmantellar el sistema regulador del sector financer als Estats Units, vegeu MORRISON i WILHELM (2007), p. 1-35 i 225-292.

7. SOROS (2008).

va fer possible generar una oferta de teixits de cotó a preus acusadament decreixents.⁸ La demanda era molt elàstica a les variacions del preu, i això afavorí un increment del consum de teixits per càpita i un fort creixement de la producció industrial. Les taxes de creixement registrades (d'entorn del 5,5% anual) no es van tornar a assolir fins a la dècada de 1960.⁹

Paral·lelament, s'experimentà un sostingut creixement agrari per via extensiva i intensiva. L'increment de la població comportà el de la demanda de cereals (i altres productes alimentaris) i impulsà l'expansió de la superfície dedicada al cultiu cerealístic, encara que sense progressos apreciables en els rendiments.¹⁰ L'endegament d'un nou sistema comercial extern possibilità l'exportació de creixents quantitats de vi a Cuba, Puerto Rico, Río de la Plata..., cosa que va implicar que el sector vitícola sortís de la crisi —ocasionada per l'ensulsiada de les exportacions d'aiguardent— i que s'enregistrés una sostinguda expansió de la producció vitícola, que va ser l'element bàsic de l'increment de la productivitat experimentat pel sector primari.¹¹

L'expansió econòmica d'aquests anys generà, sens dubte, una considerable acumulació de capital (procedent de beneficis industrials i de rendes agràries), que es veié engruixida per la repatriació de capitals d'Ultramar i la constant arribada de transferències de la mateixa procedència. En el decurs d'aquest període, el creixement del PIB català s'explica, doncs, per l'expansió del consum intern i de l'estalvi, mentre que durant bona part d'aquests anys el sector exterior s'aconseguí mantenir en equilibri. Tanmateix, l'època no estigué exempta de l'impacte de diferents esdeveniments exògens que van comportar efectes depressius més o menys intensos: les crisi de subsistències de l'Espanya interior de 1847-1848 i de 1857-1859, que implicaren contraccions transitòries de la demanda, les quals van incidir negativament sobre el creixement industrial;¹²

8. NADAL (1991), p. 58-60. Vegeu també NADAL (1992), p. 84-154.

9. CARRERAS (1990), p. 56 i MALUQUER DE MOTES (1994), p. 61.

10. GARRABOU i PUJOL (1987), p. 35-83 i GARRABOU, PASCUAL, PUJOL i SAGUER (1995), p. 96 i 100.

11. Sobre el nou comerç català amb Ultramar, vegeu: FRADERA (1987), p. 243-263; PASCUAL (1990), p. 183-195; i VALLS (2003), p. 287-415. Pel que fa a la renovada expansió de la vinya a Catalunya, vegeu GARRABOU i PUJOL (1987), p. 67-69.

12. SÁNCHEZ-ALBORNOZ (1977), p. 27-67, sobre l'impacte que es derivà de la crisi de subsistències de 1857. En aquesta conjuntura, durant el quadrienni de 1856-1859 s'hagué d'autoritzar temporalment —per evitar el desproveïment i la fam— la importació de grans quantitats de

la plaga de l'oïdi del 1853-1862, que afectà el volum de la producció vitícola i minvà la capacitat exportadora de vins...;¹³ i, sobretot, la «fam de cotó» –iniciada el 1862 arran de la guerra civil nord-americana–, que comportà que la indústria tèxtil quedés desproveïda de matèria primera i experimentés una forta caiguda de la producció.¹⁴

LA NECESSITAT DE MODERNITZAR ELS SISTEMES DE TRANSPORT

La definitiva arrencada del procés d'industrialització determinà la necessitat de reduir els costos del transport terrestre. La modernització dels mitjans de transport era indispensable per assolir la integració del mercat, impulsar el creixement industrial i agrari, facilitar l'explotació dels recursos del subsòl i reduir el cost de la vida a les ciutats industrials catalanes.¹⁵ Per aconseguir aquests objectius calia construir la xarxa ferroviària. Hi havia, a més, un ampli consens entorn de la idea que havia d'estar constituïda per tres grans línies que tindrien l'origen al port de Barcelona: la de Saragossa, que enllaçaria amb les línies del nord i el centre d'Espanya; la de França, amb la xarxa ferroviària francesa i europea; la de Tarragona i València, amb les línies del centre i del sud d'Espanya; i la de Sant Joan de les Abadesses, de la qual s'esperava que possibilités proveir la indústria catalana de carbó barat.¹⁶ Tanmateix, la competència entre traçats alternatius implicà, de bon principi, la construcció de dues línies de Barcelona a França (per Mataró i per Granollers) fins a l'enllaç de Maçanet-Maçanes. La puixança industrial i comercial de la ciutat de Reus comportà que es construís la línia que havia d'unir el port de Tarragona amb Lleida, i amb la línia de Barcelona a Saragossa. El ritme de construcció d'aquestes vies fèrries va ser autènticament frenètic entre 1853 i 1865, la qual cosa determinà que la longitud explotada passés de 28 quilòmetres el 1848 a 631 el 1866 (vegeu el mapa 1).

cereals i farines estrangers, i per efecte d'això s'enregistrà un desequilibri del sector exterior que ocasionà la sortida neta d'una enorme suma de numerari.

13. GIRALT (1990), p. 227-230.

14. NADAL, CARRERAS (1990), p. 56.

15. PASQUAL (1990), p. 98-123.

16. PASQUAL (1999).

MAPA I
SITUACIÓ DE LA XARXA FERROVIÀRIA CATALANA A FINALS DE 1869

El finançament dels ferrocarrils catalans fou efectuat per empreses del país i amb capital autòcton. Un fet en part volgut, perquè la construcció de la xarxa ferroviària va ser assumida per una burgesia de mentalitat industrialista, que per motivacions de nacionalisme econòmic creia fonamental tenir el control d'aquesta infraestructura; i en part imposat, a causa del fet que els grans grups de les altes finances franceses no tenien cap mena d'interès a dotar de ferrocarrils Catalunya, un país en vies d'industrialització i que podia arribar a competir amb la indústria gal·la. L'expressat aïllament financer no va ser un obstacle insuperable per a la construcció de la xarxa ferroviària catalana, perquè hi havia al país un ampli grup de capitalistes dotats de grans dosis de capacitat empresarial. Eren els dirigents de les grans cases de comerç de Barcelona —que havien esdevingut una embrionària banca

d'inversió—, que acumulaven una notable experiència en pràctiques financeres i de gestió empresarial i gaudien de denses xarxes de relacions comercials a nivell internacional.¹⁷ Els expressats comerciants-banquers van ser els que durant aquests anys van impulsar, també, la formació a Barcelona d'un mercat financer modern —ubicat a l'històric edifici de Llotja—¹⁸ i d'un ampli i diversificat sistema bancari.¹⁹ Un i altre tingueren un paper cabdal en la mobilització dels enormes capitals que s'invertiren en el sector ferroviari (vegeu la taula 1).²⁰ Un esforç financer que va haver de ser més intens a causa de l'exigüitat de les subvencions estatals que van rebre els ferrocarrils catalans (vegeu la taula 5). Una adversitat que cal atribuir, bàsicament, a l'hostilitat que suscità, en una part de la classe política espanyola, la construcció dels ferrocarrils catalans amb total autonomia dels dissenys del poder central, però també a les competències que se suscitaren entre les empreses del país entorn de l'obtenció de les línies de Barcelona a França i de Barcelona a Tarragona entre traçats alternatius: per l'interior o per la costa, per Mataró o per Granollers, per Vilafranca del Penedès o per Vilanova i la Geltrú, respectivament (vegeu el mapa 1).²¹

TAULA I
ESTRUCTURA DE LA INVERSIÓ EMPRESARIAL A CATALUNYA (1840-1866)
(EN MILIONS DE PTES.)

	(1)		(2)		(3)		(1+2+3)	
	1840-1848	%	1848-1857	%	1858-1866	%	1840-1866	%
Indústria tèxtil	26,9	38,9	56,9	34,5	48,8	14,1	132,6	22,9
Altres indústries	14,3	20,7	28,3	17,2	30,4	8,8	73,0	12,6
Total indústria	41,3	59,7	85,2	51,7	79,2	22,9	205,7	35,5
Comerç	11,9	17,2	34,1	20,7	62,6	18,1	108,7	18,7

17. Les expressades cases de comerç tingueren un paper cabdal en la formació del Banc de Barcelona, cf. BLASCO i SUDRIÀ (2009), p. 71-99. Respecte a les activitats financeres i comercials d'aquestes cases de comerç, vegeu: CASTAÑEDA i TAFUNELL (1999), p. 990-1005; CASTAÑEDA (2000), p. 183-230; GALÍ (2002), p. 45-77; i CASTAÑEDA i RODRIGO (2006), p. 115-144.

18. FONTANA (1961), p. 15-69.

19. TORTELLA (1973), p. 81-88 i 143-148 i SUDRIÀ (1982), p. 138-143.

20. SUDRIÀ (1994), p. 29-40 i SUDRIÀ i PASCUAL (1999), p. 131.

21. PASCUAL (1999), p. 131-160.

LA CRISI DE 1866 I DESPRÉS: ANTECEDENTS I CONSEQÜÈNCIES

Ferrocarrils	5,7	8,2	27,6	16,8	173,3	50,1	206,6	35,6
Altres activitats	10,3	14,9	17,9	10,8	30,8	8,9	58,9	10,2
Inversió total	69,2	100,0	164,9	100,00	345,9	100,0	579,9	100,0

Font: Sudrià i Pascual (1999), p. 131.

EL MERCAT FINANCER BARCELONÈS SOTA PRESSIÓ: LA «MANIA FERROVIÀRIA»
DEL PERÍODE 1856-1865

La decisió d'emprendre simultàniament la construcció de les grans línies del sistema ferroviari català –una d'elles de gran longitud: la de Barcelona a Saragossa, de 365 quilòmetres– comportà l'exigència d'aixecar enormes capitals a curt termini. Les obres, una vegada iniciades, s'havien d'acabar en el termini més breu possible per aconseguir rendibilitzar els capitals invertits, i la seva paralització equivalia a tenir ingents inversions improductives i portar les empreses concessionàries a la fallida. Per tant, això implicà que el mercat borsari barcelonès quedés sotmès a la pressió d'una enorme demanda de capital, mentre que la cotització de les accions de les companyies ferroviàries s'enfonsà –a excepció de les de l'antiga companyia de Mataró– per sota del capital desemborsat (vegeu la taula 2 i el gràfic 1).

TAULA 2

EVOLUCIÓ DE LA COTITZACIÓ DE LAS ACCIONS DE LES COMPANYIES
CONCESSIONÀRIES DE LES LÍNIES FÈRRIES CATALANES (1847-1866)
(EN PERCENTATGES RESPECTE AL CAPITAL DESEMBORSAT)

	Línia de Mataró	Línia de Granollers	Línia de Martorell	Línia de Saragossa
1847	38,4			
1848	69,4			
1849	87,4			
1850	111,9			
1851	121,2			
1852	124,7	128,8		
1853	117,6	102,3	116,7	
1854	109,3	95,8	99,3	
1855	113,6	83,2	86,9	62,0

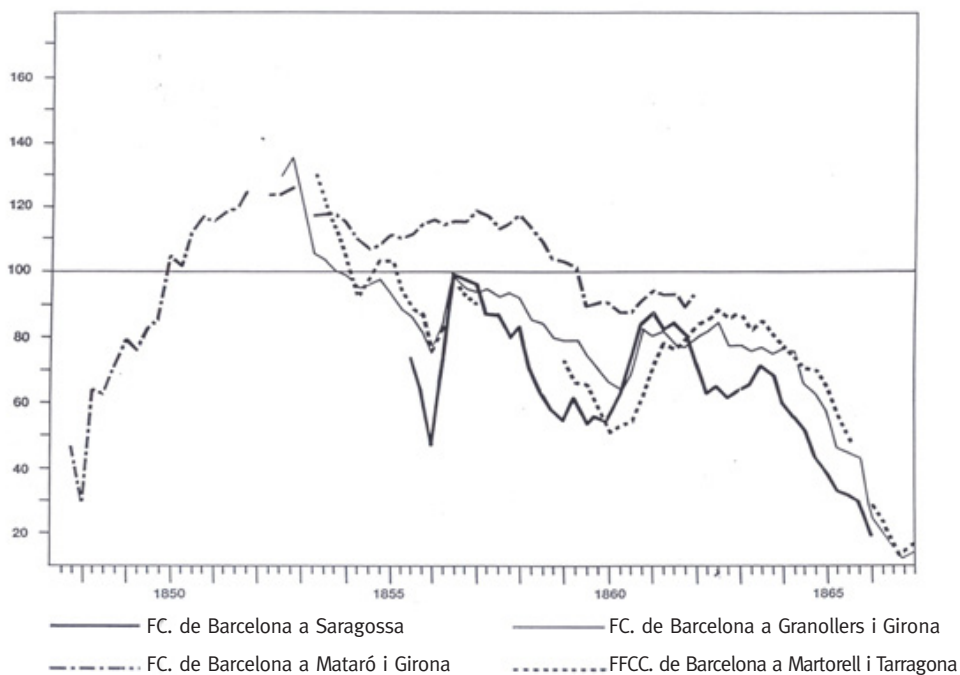
PERE PASQUAL I DOMÈNECH

1856	116,6	92,4	91,4	91,5
1857	116,3	93,1	80,9	84,6
1858	107,8	82,3	76,5	62,1
1859	93,5	72,6	60,1	57,3
1860	90,5	73,8	60,5	76,9
1861	92,4	79,0	79,3	80,1
1862 (*)	80,4		87,1	63,3
1863	76,2		81,4	66,5
1864	65,6		70,0	47,7
1865	39,8		45,3	28,8
1866	14,8		16,0	18,2

(*) La cotització es refereix, a partir d'aquest any, a les accions de la Companyia dels Camins de Ferro de Barcelona a França per Figueres, sorgida arran de la fusió de les antigues Companyia del Ferrocarril de Barcelona a Arenys de Mar i Girona i Companyia del Ferrocarril de Barcelona a Granollers i Girona.
Font: Arxiu Nacional de Catalunya, fons Corredors Reials, «Llibres registres de cotitzacions...».

GRÀFIC I

EVOLUCIÓ DE LA COTITZACIÓ DE LES ACCIONS DE LES COMPANYIES FERROVIÀRIES CATALANES (1847-1866) (EN PERCENTATGES RESPECTE AL CAPITAL DESEMBORSAT)

La davallada de les cotitzacions va ser provocada pels decebedors resultats obtinguts dels successius trams que s'anaren posant en explotació. El 1858 els beneficis bruts obtinguts de la línia de Barcelona a Granollers van ser només de 2,68%; els de la de Barcelona a Martorell, de 4,01%; i els del tram de Barcelona a Terrassa, de la línia de Saragossa, d'1,91%. El tipus d'interès oscil·lava, a la plaça, entorn del 6%, i només la línia de Barcelona a Arenys de Mar (que oferí un benefici brut del 8,47%) superava, doncs, el tipus d'interès (vegeu la taula 3). Per tant, l'existència a Barcelona d'un tipus d'interès excessivament elevat –quan al Regne Unit el rendiment dels *consols* oscil·lava per sota del 4%²² implicà que els ferrocarrils es consideressin un mal negoci. Paral·lelament, la situació del mercat financer es veié agreujada pels efectes depressius derivats de la crisi de subsistències que patí el país l'any anterior –amb una incidència negativa sobre el volum d'estalvi generat per l'activitat econòmica–, que obligà a autoritzar la importació d'enormes quantitats de cereals per cobrir la demanda interna entre 1857 i 1859.²³ Les expressades importacions van contribuir a desequilibrar el sector exterior –segons posa de manifest el canvi a Barcelona de les lletres girades sobre Londres i París–, i les sortides netes de numerari van acabar ocasionant un creixent impacte deflacionari i una sobtada contracció de l'oferta monetària la primavera de 1859 i, consegüentment, un repunt alcista del tipus d'interès (vegeu el gràfic 2).²⁴

TAULA 3

EVOLUCIÓ DE LA RENDIBILITAT REPRESENTADA PELS BENEFICIS BRUTS
OBTINGUTS DE L'EXPLOTACIÓ DE LES LÍNIES DE LA XARXA FERROVIÀRIA
CATALANA (1849-1865) (EN PERCENTATGES)

	Línia de Mataró	Línia de Granollers	Línia de Martorell	Línia de Saragossa
1849	10,80			
1850	9,25			
1851	8,48			
1852	7,53			
1853	7,83			
1854	7,62	1,65	0,31	

22. MITCHELL (1976), p. 455.

23. SÁNCHEZ-ALBONÓZ (1977a), p. 48.

24. SUDRIÀ i PASCUAL (1999), p. 136-139 i CASTAÑEDA i TAFUNELL (1997), p. 21.

PERE PASQUAL I DOMÈNECH

1855	7,11	1,61	2,85	1,84
1856	7,44	2,46	3,77	2,05
1857	7,34	2,43	4,04	1,54
1858	8,47	2,68	4,01	1,91
1859	7,77	3,14	3,31	2,34
1860	5,33	2,16	3,31	1,57
1861	3,98	1,73	3,06	2,20
1862 (*)		3,93	2,84	1,82
1863		2,91	2,93	2,73
1864		3,35	2,42	2,82
1865		3,37	1,77	2,85

(*) La rendibilitat es refereix, a partir d'aquest any, a l'explotació de les línies de la costa (Mataró) i de l'interior (Granollers) fins a Girona arran de la fusió de les antigues Companyia del Ferrocarril de Barcelona a Arenys de Mar i Girona i Companyia del Ferrocarril de Barcelona a Granollers i Girona.

Font: *Memoria[s]...* publicades per les companyies concessionàries de les línies indicades.

ELS DESEQUILIBRIS FINANCERS EXPERIMENTATS PER LES EMPRESES FERROVIÀRIES

En aquest context, les companyies ferroviàries es veieren forçades a seguir realitzant enormes capitals –la línia de Barcelona a Saragossa i el perllongament de les línies de Granollers i d'Arenys de Mar fins a Girona estaven en procés de construcció–, mentre que les incertes expectatives del negoci ferroviari i la depressió financera agreujà la caiguda de la cotització de les accions. La impossibilitat de continuar col·locant valors de renda variable –es van haver de declarar caducades milers d'accions a causa de la morositat dels seus subscriptors, que deixaren de fer efectius els dividendes passius exigits– obligà les companyies ferroviàries a emprar massivament valors de renda fixa per evitar la paralització de les obres. El *boom* de les obligacions possibilità continuar el finançament de les línies en construcció. La seva acceptació en el mercat s'explica perquè eren valors de renda coneguda i sovint molt elevada pel fet de ser negociades amb grans crebants en conjuntures crítiques.²⁵ Eren, a més, un valor aparentment molt segur, perquè tenien una doble garantia hipotecària: els obligacionistes eren creditors preferents sobre el producte brut obtingut per les empreses de l'explotació de les línies pel que fa al cobrament dels interessos i sobre el capital de les companyies respecte a l'amortització del deute que acreditaven.

25. PASCUAL (1990), p. 245-255, 265-274 i apèndix 3.2.

Les garanties inherents a aquest producte financer van contribuir a ampliar el mercat, perquè aconseguiren mobilitzar l'estalvi atresorat per petits estalviadors que no s'hauria invertit mai en valors de renda variable (atesa la incertesa del seu rendiment) ni tampoc en Deute Públic a causa de la malfiança que suscitava l'Estat espanyol arran de les seves reiterades suspensions de pagaments, *arreglos* del Deute...²⁶

TAULA 4

PRODUCTE LÍQUID INVERTIT EN LA CONSTRUCCIÓ DE LES LÍNIES POSADES EN EXPLOTACIÓ A CATALUNYA ENTRE 1848 Y 1857 I ENTRE 1859 I 1865 (EN PESSETES)

	118,99 km*		524,85 km**		
	Línies posades en servei entre 1848-1857	(1) Cost per km	Línies posades en servei entre 1859-1865	(2) Cost per km	2/1 * 100
1. Inversió en obres i materials	26.607.233,5	223.608,9	118.034.975,1	224.892,7	100,5
2. Càrregues financeres***	239.658,6	2.014,1	18.902.318,5	36.014,7	1.788,1
3. Despeses generals	802.145,5	6.741,2	10.647.089,2	20.285,9	300,9
Producte líquid invertit	27.649.037,6	232.364,3	147.584.382,9	281.193,4	121,0

(*) Inversió efectuada en la construcció de les línies de Barcelona a Mataró i Arenys de Mar; Barcelona a Granollers; Barcelona a Martorell (inclòs el tram d'1,34 km entre Coromines i el Puntarró a Martorell, posat en explotació el 1859); i la secció de Montcada a Terrassa, de la línia de Saragossa.

(**) Producte líquid invertit en la construcció de les línies de Granollers i Arenys de Mar fins a Girona, i de Martorell a Tarragona; i de les seccions de Terrassa a Saragossa i el tram de Barcelona a Montcada, de la línia de Barcelona a Saragossa.

(***) Es tracta dels interessos (del 6%) pagats al capital accions i al capital obligacions durant el període de construcció de les línies, finançats amb recursos procedents del capital realitzat. És a dir, l'import a pagar una vegada deduïts el beneficis bruts obtinguts durant aquests anys per les companyies dels trams de via fèrria que tenien en explotació.

Fonts: *Memoria[s]...* publicades per les companyies ferroviàries catalanes i *Memoria sobre el estado de las obras públicas en 1888 en lo relativo a ferrocarriles...*, Madrid, Boletín de Obras Públicas, 1890, p. 88-107.

El perill que comportava l'endeutament de les empreses ferroviàries implícit en una massiva utilització d'aquest tipus de valor –encara que no fos exigible a curt termini– s'intentà prevenir en la Llei de Ferrocarrils de 1855 posant un topall màxim equivalent a un terç del seu capital. Tanmateix, la urgència de realitzar el capital determinà –davant les pressions de les empreses de capital francès i autòcton– la successiva ampliació del límit màxim legal fins a una quantitat igual a la suma del capital realitzat en accions i a les subvencions estatals rebudes.²⁷ L'esmentat procés va ser l'element determinant perquè les companyies ferroviàries experimentessin un increment substancial del cost de construcció de les línies i un desbordament incontrolat dels pressupostos de construcció de les línies per efecte, d'una banda, de la magnitud dels crebants experimentats en la realització del capital obligacions (i també perquè la companyia de Saragossa es veié forçada a col·locar una gran emissió d'accions amb descompte), i de l'altra, pel fet que una part molt considerable de les càrregues financeres (interessos del capital obligacions i interès fix del 6% abonat al capital accions durant la construcció de les línies) es va pagar amb recursos procedents del capital realitzat (vegeu la taula 4). Tot i així, el producte líquid invertit per quilòmetre de via construït per les companyies ferroviàries catalanes va ser sensiblement inferior al de les línies construïdes a la resta d'Espanya per empreses espanyoles, i molt reduït respecte al de les línies que van construir les grans companyies de capital francès (vegeu la taula 5).

LES SUSPENSIONS DE PAGAMENTS DE LES COMPANYIES FERROVIÀRIES A PARTIR DE 1864

Els ingressos bruts obtinguts per les companyies ferroviàries per unitat de longitud explotada van tendir a la baixa en el decurs del anys seixanta per efecte, en part, de l'augment de la longitud explotada (vegeu la taula 6). Un fenomen

27. La Llei de Ferrocarrils de 3 de juny de 1855 establí la possibilitat de finançar les línies mitjançant dues tercers parts del capital accions, i la tercera part restant mitjançant la negociació d'emprèstits. Posteriorment, la llei de 24 de juny de 1856 elevà el límit de la negociació dels emprèstits fins a una quantitat igual a la del capital accions. I, finalment, la llei d'11 de juliol de 1860 amplià, encara més, l'esmentat límit disposant que les quantitats rebudes en concepte de subvencions estatals, provincials o municipals es computessin com a capital accions i que els emprèstits poguessin assolir, com a màxim, la suma de dit capital i de les subvencions (PASCUAL, 1983, II, p. 367-376).

que s'ha explicat com un problema de manca de resposta de la demanda envers l'increment de l'oferta de transport ferroviari.²⁸ L'expressada interpretació s'ha de matisar en el sentit que, en els primers anys del perllongament de les línies, l'ingrés per quilòmetre es veié afectat negativament per la caiguda del generat pel tràfic de passatgers, mentre que l'increment del tràfic de càrrega i de bestiar (a petita velocitat) no va ser immediat per problemes diversos: lentitud en l'organització del servei, exigència d'incrementar les dotacions de material de tracció i rodant, retards en l'avanç del procés de connexió de les línies... Però cal tenir també en compte causes de caràcter conjuntural: la depressió econòmica del període, que culminà amb la crisi de subsistències de 1868,²⁹ que afectà negativament el tràfic de totes les línies, i sobretot el de la línia de Barcelona a Saragossa. Tanmateix, els coeficients d'explotació de les línies de la xarxa catalana es van mantenir en nivells acceptables, atès que les despeses rarament van arribar a significar més del 60% dels ingressos bruts i durant el període de 1850-1868 oscil·laren de mitjana entre el màxim de 52,5% de la línia de Saragossa i el mínim de 45,8 de la de Martorell (vegeu la taula 6).

La crisi de les empreses del sector no es derivà, doncs, tant del fet d'insuficiències de tràfic i d'ingressos com dels desequilibris financers acumulats en el decurs del procés de finançament. Tot amb tot, entre 1864 i 1866 es posà de manifest que el volum dels beneficis bruts obtinguts de l'explotació no eren suficients –en el cas de les companyies de Saragossa i de Tarragona– per sostenir el servei de les obligacions: el pagament dels interessos acreditats pels emprèstits i els compromisos d'amortització del capital obligacions (vegeu la taula 7). El problema es veia agreujat pel fet que, havent d'aixecar els capitals com fos, les emissions d'obligacions s'havien negociat –atenent a les exigències dels petits inversors– amb unes èpoques d'amortització extremament curtes. En el cas de molts emprèstits, eren de 10 i 15 anys. Era evident que l'amortització dels emprèstits era inabastable a partir dels beneficis bruts, però els dirigents de les empreses van confiar que aquest problema es podia solucionar a través de la seva progressiva conversió mitjançant els recursos obtinguts de noves emissions amortitzables a llarg termini.

Tanmateix, per endegar el dit procés era necessari que la cotització de les obligacions se situés per sobre de la par, la qual cosa hauria possibilitat la re-

28. TORTELLA (1973), p. 186-187.

29. SÁNCHEZ-ALBORNOZ (1975), p. 35-39.

distribució de la magnitud de les amortitzacions i reduir, alhora, la magnitud de les càrregues financeres. És a dir, retirar del mercat unes obligacions que acreditaven un interès efectiu del 7% o més (vegeu la taula 5) per d'altres que acreditessin menys del 6%. L'esmentada operació esdevingué inviable quan es generalitzà la convicció, enraonada o no, que les empreses ferroviàries s'encaminaven vers la fallida. La presa de consciència per part dels accionistes que podien passar molts anys sense cobrar dividendes –si és que algun dia n'arribaven a cobrar– provocà l'ensulsiada de la cotització de les accions. La seva cotització es desplomà a partir del segon semestre de 1863 (vegeu el gràfic 1). Posteriorment, quan al tancament de l'exercici de 1864 es posà de manifest que els comptes de resultats evidenciaven que els beneficis bruts no cobrien el servei de les obligacions, s'inicià una intensa davallada de la cotització d'aquestes (vegeu la taula 8). Així, doncs, esdevingué impossible efectuar (a costos enraonats) la conversió dels emprèstits prevista, la qual cosa implicà la suspensió de l'amortització dels emprèstits i retards en el pagament dels interessos acreditats per les obligacions. Les suspensions de pagaments provocaren l'enfonsament total de la cotització de les accions i una caiguda d'enormes dimensions de la de les obligacions.

EL CRAC BORSARI DE 1866 I LA FALLIDA DE LA BANCA BARCELONESA

És possible que la fallida de les empreses ferroviàries no hagués tingut l'impacte que se'n derivà si l'economia catalana no s'hagués vist arrossegada vers una situació depressiva a partir de 1864, arran de la guerra civil nord-americana, que comportà que el mercat europeu quedés desproveït de cotó en floca.³⁰ El sobtat increment del preu del cotó obligà els fabricants a repercutir l'augment del seu cost sobre el preu dels teixits, i el seu increment –en un context en què la demanda era molt elàstica respecte al preu– implicà una acusada davallada del consum i, consegüentment, una caiguda de la producció industrial i un augment de l'atur.³¹ L'expressat esdeveniment comportà, a més, un desgavell del sistema de relacions comercials extern, perquè el cotó en floca procedent dels Estats Units era la contrapartida bàsica de les exportacions de vi al continent americà. La cotització de les lletres a Barcelona de les lletres girades sobre

30. COSTAS (1988), p. 4-11.

31. NADAL (1991), p. 61.

TAULA 5

ESTRUCTURA DEL PRODUCTE LÍQUID INVERTIT EN LA CONSTRUCCIÓ DELS FERROCARRILS CATALANS I ESPANYOLS POSATS EN EXPLOTACIÓ ENTRE 1848 I 1866 I INTERÈS EFECTIU ACREDITAT PELS EMPRÈSTITS NEGOCIATS (EN PESSETES PER QUILOMETRE)

	Capital accions	%	Capital obligacions	%	Total recursos propis i aliens	%	Subven- cions	%	Producte líquid total invertit	Interès efectiu em- prèstits (en %)
1. Companyies de capital estranger*	116.658,4	35,1	153.593,2	46,1	270.251,6	81,2	69.495,8	18,8	332.747,4	6,10
2. Companyies de capital espanyol:										
-constituïdes a Catalunya**	145.722,1	49,7	124.269,2	42,3	269.991,3	92,0	23.253,5	8,0	293.244,8	6,78
-constituïdes a d'altres regions espa- nyoles***	91.552,0	29,9	121.756,5	39,8	213.308,5	69,7	92.531,8	30,3	305.840,3	6,45
Totes les companyies	114.875,4	35,8	141.644,0	44,2	256.519,6	80,0	63.974,3	20,0	320.493,7	6,22

(*) Producte líquid invertit en la construcció dels 3.016,81 km posats en explotació per les companyies: Ferrocarriles de Madrid a Zaragoza y a Alicante (1.425,41); Caminos de Hierro del Norte de España (713,13); Ferrocarril de Zaragoza a Pamplona (218,01); Ferrocarriles de Ciudad Real a Badajoz (341,51); Ferrocarriles de Sevilla a Jerez i Cádiz (164,74); y Ferrocarril de Córdoba a Sevilla (130,01).

(**) Producte líquid invertit en la construcció dels 722,92 km posats en explotació per les companyies: Ferrocarril de Barcelona a Zaragoza (387,49 km, inclòs el ramal de Tardienta a Osca, que aquesta empresa adquirí el 1864); Caminos de Hierro de Barcelona a Francia por Figueres (174,28); Ferrocarriles de Tarragona a Martorell y Barcelona (101,77); Ferrocarril de Barcelona a Sarrià (4,65); y Ferrocarriles de Lleida a Reus y Tarragona (54,73).

(***) Producte líquid invertit en la construcció dels 1.183,3 km posats en explotació per les companyies: Ferrocarriles de Almansa a València y Tarragona (408,14); Ferrocarril de Córdoba a Málaga (260,39); Ferrocarril de Tudela a Bilbao (249,03); Ferrocarriles de Medina del Campo a Zamora y de Orense a Vigo (89,84); Ferrocarril de Alar del Rey a Santander (137,36); y Ferrocarril de Langreo a Gijón (38,54).

FONTS: *Memoria[s] sobre las obras públicas...* relatives a ferrocarrils i als triennis de 1867-1869 i de 1870-1872 i *Memoria[s]...* publicades per les companyies ferroviàries catalanes.

TAULA 6
EVOLUCIÓ DELS COEFICIENTS D'EXPLOTACIÓ I DELS INGRESSOS BRUTS PER KM EXPLOTAT EN LES LÍNIES DE LA XARXA FERROVIÀRIA
CATALANA (1850-1869)

	COEFICIENTS D'EXPLOTACIÓ (EN %)**				INGRESSOS BRUTS PER KM (PTES.)***			
	Mataró	Granollers	Martorell	Saragossa	Mataró	Granollers	Martorell	Saragossa
1849	36,1				28449,7			
1850	57,7				26719,0			
1851	52,4				25626,2			
1852	53,7				25573,0			
1853	50,9				25766,3			
1854	51,9	52,7			28050,4	18030,6		
1855	54,3	54,3	45,3		27552,1	16393,4	17505,1	
1856	55,2	44,5	32,9	47,4	34592,8	21029,0	18529,6	21512,7
1857	53,7	43,8	38,2	57,7	27343,8	20885,1	16909,6	19546,0
1858	46,8	48,4	37,4	50,8	27271,1	22394,7	18295,9	20780,5
1859	39,8	43,0	42,7	50,8	26587,5	23918,7	17504,7	21417,7
1860	54,3	44,4	42,9	s.d.	22259,3	19349,1	17601,4	s.d.
1861	58,2	38,6	46,8	61,3	19629,6	18791,9	17447,8	12187,9

1862*	42,2		49,7	62,4		16583,6	17157,5	16333,8
1863	57,2		49,1	52,7		20246,1	17515,8	18643,6
1864	52,1		58,8	49,7		20475,1	17850,1	18821,7
1865	52,7		48,5	49,1		20313,5	16237,3	18767,1
1866	51,5		54,6	51,9		15866,5	16083,7	19146,5
1867	48,6		50,2	46,0		15892,8	16356,4	19504,8
1868	46,6		44,3	50,6		16558,7	19482,2	16488,3

(*) En aquest exercici, arran de la fusió de les antigues companyies del Ferrocarril de Barcelona a Arenys de Mar i Girona i del Ferrocarril de Barcelona a Granollers i Girona, s'unificà l'exploració de les línies de la costa i de l'interior.

(**) Percentatge assolit per les despeses d'exploració respecte al ingressos bruts obtinguts.

(***) L'elevat ingrés de la línia de Mataró el 1857 és deu a que comprèn un període d'exploració de 14 mesos, a causa que la companyia havia tancat, fins llavors, els exercicis el 28 d'octubre de cada any (aniversari de l'entrada en servei de la línia de Mataró) i aquest any passà a fer-ho al final de l'any natural. I, d'altra banda, l'increment que s'observa en l'ingrés per km explotat entre 1863 i 1866 en les línies de Barcelona a Girona es deu a la reducció de la longitud explotada a causa que els grans aiguats de l'octubre de 1863 van causar enormes destruccions en el tram comprès entre Cardedeu i Hostalric, i aquest tram no quedà de nou en explotació en la seva totalitat fins l'abril de 1866.

FONT: *Memoria[s]...* publicades per les companyies ferroviàries catalanes i *Gaceta de los Caminos de Hierro...*, 13 (2-IV-1865), p. 214-216 i *Gaceta de los Caminos de Hierro...*, 34 (21-VIII-1866), p. 531-534, pel que fa a la línia de Saragossa per als exercicis de 1864 i 1866.

TAULA 7

RESULTATS D'EXPLOTACIÓ DE LES COMPANYIES DE LES LÍNIES DE BARCELONA A SARAGOSSA I DE BARCELONA A TARRAGONA AL TANCAMENT DEL EXERCICI DE 1864 I DE 1866, RESPECTIVAMENT (EN PESSETES)

FERROCARRIL DE BARCELONA A SARAGOSSA AL TANCAMENT DE L'EXERCICI DE 1864*		
1. Ingressos bruts:		
- de l'explotació de la línia		7.008.641,5
- benefici no repartit de l'exercici anterior		94.594,5
2. Cost d'explotació i altres deduccions:		7.103.236,0
- cost d'explotació	3.486.067,0	
- assignació de la Junta Directiva	70.451,0	
- formació del fons de reserva	105.677,0	3.662.195,0
Beneficis bruts (1 - 2)		3.441.041,0
3. Servei de les obligacions:		
- interessos	3.180.728,5	
- amortitzacions	2.178.500,0	5.359.228,5
Beneficis nets [1 - (2 + 3)]		- 1.918.187,5

FERROCARRILS DE TARRAGONA A MARTORELL I BARCELONA AL TANCAMENT DE L'EXERCICI DE 1866		
1. Formació dels beneficis bruts:		
a) Ingressos bruts obtinguts de l'explotació de la línia		1.655.499,35
b) Cost d'explotació		904.268,20
		751.231,15
c) Altres beneficis**		2.676,15
Beneficis bruts [(a + c) - b]		753.907,30
2. Càrregues financeres acreditades pel passiu de la societat:		
- interessos obligacions	892.410,00	
- amortització obligacions	76.000,00	
- deute flotant (interessos i despeses)	66.493,55	1.034.903,55
Beneficis nets (1 - 2)		- 280.996,25

(*) Sense tenir en compte l'ingrés obtingut per aquesta companyia de la negociació d'obligacions destinada a la conversió dels emprèstits.

(**) Ingrés procedent de la venda de deixalles (paper, draps, etc.) i dels abonaments i descomptes obtinguts en la negociació d'efectes.

FONTS: *Gaceta de los Caminos de Hierro...*, 14 (24-IV-1865), p. 226-229, memòria de la companyia del Ferrocarril de Barcelona a Zaragoza llegida el 24 de març de 1865; *Compañía de los Ferro-carriles de Zaragoza a Pamplona y Barcelona. Memoria [...] de la Junta general [...] celebrada el día 7 de junio de 1868...*, Barcelona, N. Ramírez, 1868, p. 38-39; *Memoria sobre el estado de los ferro-carriles en España en 31 de diciembre de 1866...*, Madrid, M. Rivadeneyra, 1867, p. 40-41; y *Memoria leída en la Junta general [...] de los Ferro-carriles de Tarragona a Martorell y Barcelona, celebrada el 10 de febrero de 1867*, Barcelona, Tomás Gorchs, 1867, balanç de 31 de desembre de 1866.

Londres i París evidència un sobtat i intens desequilibri del sector exterior que implicà, sens dubte, considerables sortides netes de numerari, una contracció de l'oferta monetària i una tensió deflacionària (vegeu el gràfic 2).³² La intensa tendència alcista del tipus d'interès a Barcelona ho corrobora.³³

La crítica situació financera de la plaça de Barcelona —a causa de la depressió econòmica i del desequilibri del sector exterior— es veié agreujada per l'efecte *crowding out* que es derivà del descontrol del dèficit pressupostari. Per tal de finançar-lo, la Hisenda pública pressionà sobre tots els mercats financers, i intensament sobre el barcelonès, per obtenir recursos per dues vies: a través de negociacions de Deute públic i mitjançant la Caja General de Depósitos —l'instrument emprat per finançar el deute flotant de l'Estat—, oferint als impositors uns tipus d'interès desorbitat.³⁴ L'esmentada actuació contribuï a reduir, encara més, la magnitud de les disponibilitats líquides de què gaudí del sector privat i a incrementar el tipus d'interès.

En aquest context, la crisi es va transmetre al sector bancari, que es veié abocat a una situació cada vegada més insostenible. Es trobà atrapat, d'una banda, per una creixent immobilització dels actius a causa d'un increment generalitzat de la morositat; de la davallada de la cotització dels valors borsaris i de la impossibilitat de realitzar la cartera o les garanties; i d'una elevada concentració de risc en préstecs sobre valors ferroviaris.³⁵ I, de l'altra, pels descens dels passius arran d'una lenta però persistent retirada de dipòsits derivada de les insuficiències de liquiditat de fabricants, comerciants, rendistes, etc. i de la contracció de l'oferta de diner fiduciari (bitllets, ordres de pagament, obligacions a curt termini, talons de caixa...) en paral·lel a la davallada de la magnitud de la moneda amb valor intrínsec que en garantia la convertibilitat.³⁶ La reacció de la banca davant els creixents problemes de liquiditat va ser restringir, de manera dràstica, l'oferta creditícia, la qual cosa contribuï a agreujar, encara més, la situació financera de la plaça, atès que determinà una intensificació de l'increment del tipus

32. SARDÀ (1948), p. 138-143 i SUDRIÀ i PASCUAL (1999), p. 136-137.

33. CASTAÑEDA i TAFUNELL (1997), p. 21.

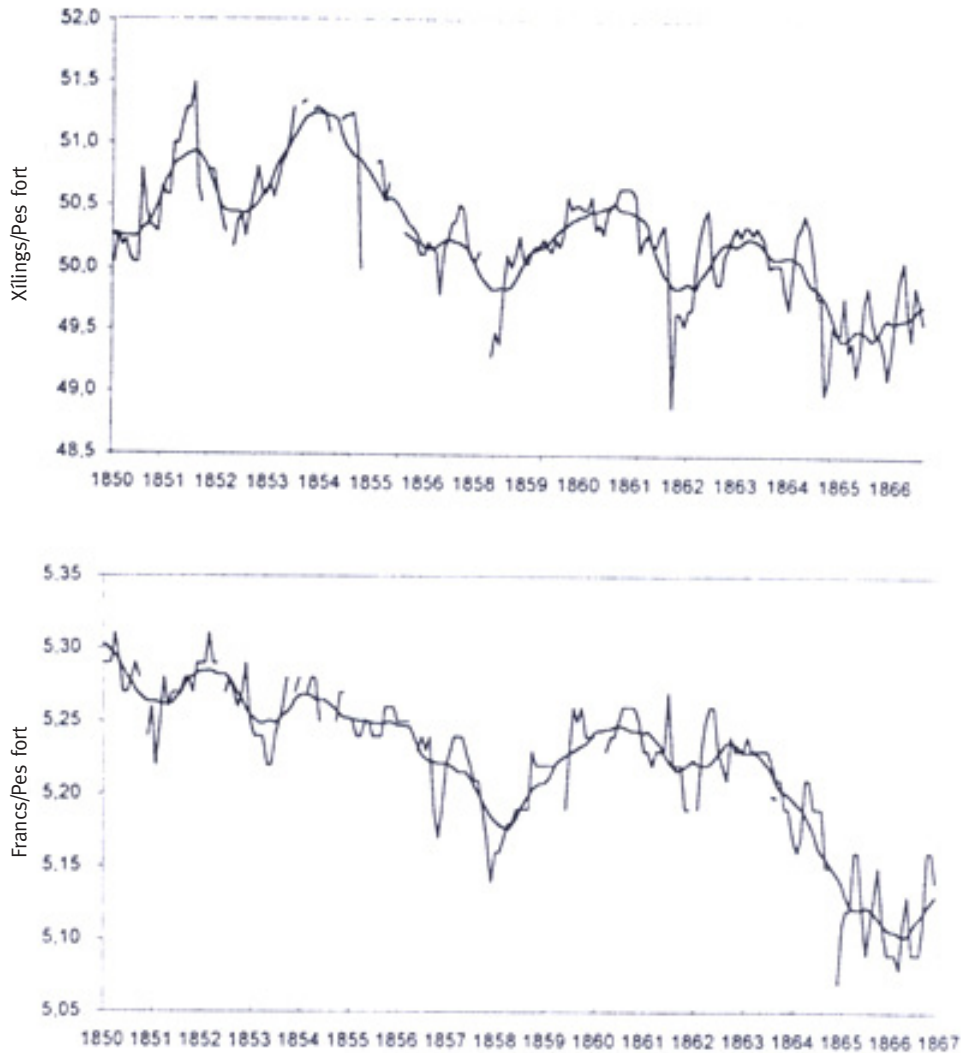
34. NAVAS i SUDRIÀ (2007), p. 53-54 i PASCUAL (1990), p. 281-283.

35. Sobre l'evolució, entre 1858 i 1867, de la magnitud dels préstecs del Banc de Barcelona garantits amb dipòsits de valors ferroviaris, vegeu TORTELLA (1973), p. 180.

36. SÁNCHEZ-ALBORNOZ (1977b), p. 151. La mecànica d'aquestes situacions sobre els passius bancaris que porten a una sobtada contracció de l'oferta monetària s'ha pogut documentar en el cas de la crisi de la primavera de 1859, vegeu. PASCUAL i SUDRIÀ (2008), p. 64-71.

GRÀFIC 2

EVOLUCIÓ DE LA COTITZACIÓ AL MERCAT DE BARCELONA DE LES LLETRES
GIRADES SOBRE LONDRES I SOBRE PARÍS

FONT: Sudrià i Pascual (1999, p. 137).

d'interès; un increment de la manca de liquiditat de comerciants i d'empreses; i l'empitjorament de l'ensulsiada de les cotitzacions del mercat borsari.³⁷

El mercat financer barcelonès subsistí enmig d'aquesta conjuntura crítica al llarg de 1865. Era evident que en qualsevol moment es podia produir una suspensió de pagaments bancària que desfermés el pànic i portés al crac, i això s'esdevingué, finalment, el maig de 1866, quan el Crèdit Mobiliari Barcelonès hagué de suspendre pagaments.³⁸ Era un dissabte, i els dirigents de la banca barcelonesa sabien que s'havia produït el pànic i que en obrir el dilluns els establiments es produiria una allau de demandes de reintegrament de dipòsits i de tota mena d'actius monetaris. És el que succeí, i a mig matí d'aquest fatídic dilluns el banc, les caixes de descompte i les societats de crèdit hagueren de tancar els establiments davant el fet que el pànic els havia de portar a una fallida generalitzada. Per tal d'evitar un caos financer total, el govern (pressionat pels diputats catalans) disposà, amb caràcter temporal, la limitació de la convertibilitat de tot el diner fiduciari i de la disponibilitat del fons en comptes corrents i de dipòsits bancaris.³⁹

ELS EFECTES DE LA CRISI

L'aixecament de la suspensió de la convertibilitat i de la congelació de comptes corrents i dipòsits es produí de manera gradual en els mesos posteriors, alhora que s'inicià un procés de liquidació de bancs i, posteriorment, alguna reducció de capital per absorbir pèrdues. L'esmentada operació comportà la liquidació –amb pèrdues més o menys considerables– de les societats Crèdit Mobiliari Barcelonès, Companyia General de Crèdit «El Comerç» i Crèdit i Foment de Barcelona, i de les caixes de descomptes Caixa Barcelonesa de Girs i Descomptes, Caixa Catalana Industrial i Mercantil i Crèdit Mutu Fabril i Mercantil...⁴⁰ L'emblemàtica Societat Catalana General de Crèdit –que tingué

37. Vegeu, al respecte, FONTANA (1961), p. 60-69 i CASTAÑEDA i TAFUNELL (1997), p. 21 i (2001), p. 288-291.

38. SÁNCHEZ-ALBORNOZ (1977*b*), p. 150-154 i NAVAS i SUDRIÀ (2007), p. 59-60. S'ha volgut relacionar aquesta fallida amb la de la casa de banca londinenca Overend, Gurney & Co., esdevinguda uns dies abans, però dita interpretació sembla molt forçada, atès que les relacions entre els mercats financers de Londres i de Barcelona eren pràcticament inexistents.

39. SÁNCHEZ-ALBORNOZ (1977*b*), p. 151-152 i NAVAS i SUDRIÀ, p. 60-61.

40. FONTANA (1961), p. 26-33 i NAVAS i SUDRIÀ (2007), p. 64-68.

un paper extremament rellevant en el finançament dels ferrocarrils catalans—subsistí a costa d'una reducció de més del 41% del capital desemborsat, a causa de l'absorció de la pèrdua acumulada en el seu compte de resultats arran de la valoració de la seva cartera a preus de mercat.⁴¹ En definitiva, l'ampli i diversificat sistema bancari barcelonès del decenni 1856-1865 quedà reduït, després de la crisi, al Banc de Barcelona, al Crèdit Mercantil i a la Catalana General de Crèdit, sanejada mitjançant l'esmentada operació traumàtica.

El gran beneficiat d'aquest desastre financer va ser el Banc de Barcelona—que assumí la retirada dels actius monetaris posats en circulació per societats de crèdit i caixes de descompte—, i a partir d'aquest moment pogué exercir *de facto* el monopoli d'emissió a la plaça que tenia reconegut de dret.⁴² Tanmateix, la política del banc fins a 1874 es caracteritzà per un acusat conservadorisme, mantenint en un nivell molt baix el volum de l'oferta creditícia—alhora que tenia unes magnituds desorbitades de recursos inactius a caixa—, la qual cosa li va permetre obtenir beneficis relativament elevats a costa de contribuir a perpetuar la tensió deflacionària i la depressió.⁴³ Mentrestant, les companyies ferroviàries quedaren immerses en la suspensió de pagaments—negociant convenis amb els obligacionistes per tal d'evitar una execució judicial que hauria fet que els accionistes ho perdessin tot—, la qual cosa comportà la paralització dels treballs de les línies en construcció (el trams de Girona a la frontera, de Vimbodí a Lleida, de la línia de Sant Joan de les Abadesses i del ramal de Sant Sadurní a Igualada), amb el desolador panorama d'obres i materials abandonats.⁴⁴

UN EPÍLEG: LA BOMBOLLA ESPECULATIVA DE LA «FEBRE D'OR»

L'expressada conjuntura depressiva s'anà superant al llarg de la dècada de 1870, caracteritzada per una fase francament expansiva de l'economia catalana. La producció industrial tornà a assolir taxes elevades—malgrat la inestabilitat política del període i la Tercera Guerra Carlista—⁴⁵ i, sobretot, va ser una època

41. NAVAS i SUDRIÀ, p. 66-67.

42. BLASCO i SUDRIÀ (2009), p. 430-436.

43. BLASCO i SUDRIÀ (2009), p. 345-346 i 439-469.

44. PASCUAL (1999), p. 285-340.

45. CARRERAS (1990), p. 56 i MALUQUER DE MOTES (1994), p. 61.

daurada de la viticultura catalana amb el *boom* d'exportacions de vins a França arran de la fil·loxera.⁴⁶ La intensificació del creixement econòmic implicà la recuperació de l'estalvi i la concessió, el 1874, del monopoli d'emissió al Banc d'Espanya –arran del fet que la fallida de la Hisenda pública obligà l'Estat, mancat de crèdit, a finançar-se mitjançant la monetització del dèficit–,⁴⁷ la qual cosa determinà l'obertura, a Barcelona, d'una sucursal d'aquell que va desenvolupar, durant uns anys, una política monetària i creditícia molt expansiva.⁴⁸ En aquest període es culminà la construcció de la xarxa ferroviària bàsica amb l'acabament del tram de Girona a la frontera, de la línia de França, i la construcció de l'enllaç (amb fossar al llarg de carrer Aragó) de les estacions de Barcelona; de la línia de Granollers a Sant Joan de les Abadesses; de la de Tarragona a Lleida; i de la nova línia de Valls a Vilanova i Barcelona, que completà el «vuit» ferroviari català amb centre a Barcelona.⁴⁹ Paral·lelament, es materialitzà el *holding* empresarial centrat a Barcelona i impulsat per Antonio López, el primer marquès de Comillas.⁵⁰ L'expressada conjuntura culminà amb la bombolla especulativa de la «febre d'or» (1880-1881), caracteritzada per la formació de nombrosos bancs de caràcter local.⁵¹ La bombolla esclatà el gener de 1882. La sobtada contracció del crèdit que l'havia alimentada determinà l'enfonsament de les cotitzacions borsàries.⁵² El país entrà, a partir d'aquest moment, en un conjuntura depressiva. El creixement industrial es desaccelerà, i els efectes de la crisi agrària en la seva doble vessant bladera i vitícola (amb la devastació de les vinyes per la fil·loxera) van intensificar-la.⁵³ En aquest context, la majoria del bancs de la «febre d'or» van anar desapareixent.⁵⁴ Tot i així, malgrat que la bombolla especulativa de la «febre d'or» s'ha conservat en la memòria popular –potser gràcies al gran retrat literari que en féu Narcís Oller–, el seu esclat no comportà, ni molt menys, el desastre financer que es derivà de la crisi de 1866.

46. PUJOL (1984), p. 58-66 i GIRALT (1990), p. 230-235.

47. TORTELLA (1970), p. 285-287 i ANES (1974), p. 125-157.

48. TAFUNELL (1991), p. 385-388 i CASTAÑEDA (2001), p. 135-138.

49. PASQUAL (1999), p. 353-426.

50. RODRIGO (2000).

51. TEDDE DE LORCA (1974), p. 276-278 i TAFUNELL (1991), p. 393-394.

52. CASTAÑEDA (2001), p. 136-137 i CASTAÑEDA i TAFUNELL (2001), p. 288-291.

53. MALUQUER DE MOTES (1994), p. 61; GARRABOU (1975), p. 163-216 ; i GIRALT (1990), p. 235-244.

54. TEDDE (1974), p. 272 i 278-297 i CABANA (1999b), p. 749-760.

CLOENDA

En el decurs del segon terç del segle XIX, les expressades crisis –i la de 1866 ens en subministra un exemple paradigmàtic– eren inevitables, perquè els desequilibris del sector exterior (i la contracció de l'oferta monetària, amb tots els corol·laris que d'això se'n derivaven) no es podien corregir a través de la devaluació del tipus de canvi. La base del sistema monetari era la moneda amb valor intrínsec, que implicava l'existència d'un tipus de canvi fix i, per tant, la correcció dels desequilibris de la balança de pagaments s'efectuava segons el mecanisme descrit per David Hume, és a dir, mitjançant processos deflacionaris més o menys intensos.⁵⁵ Un mecanisme que posteriorment serví de base per a la implantació del sistema del patró or. Tanmateix, en aquesta època (i després també) la correcció del desequilibri del sector exterior no era automàtica, perquè, malgrat la contracció de l'oferta monetària, els preus presentaven notables rigideses a la baixa, la qual cosa comportava efectes depressius persistents.

Un altre problema que impedia pal·liar o contrarestar les crisis era la inexistència d'un banc central amb capacitat d'actuar com a prestador d'última instància que proporcionés liquiditat al sistema bancari per tal d'evitar l'enfonsament del crèdit bancari i l'alça descontrolada del tipus d'interès, i que fes possible el desenvolupament de polítiques fiscals orientades a frenar les derives depressives. La disposició d'un banc capaç de complir aquestes funcions requeria la implantació del curs forçós de moneda fiduciària. Evidentment, aquest no era el cas del sistema financer de la Barcelona del període comprès entre 1856 i 1865, on imperà, en la pràctica, un veritable sistema de *free banking*.⁵⁶ Tant el banc de la plaça com les societats de crèdit i les caixes de descompte van posar en circulació diferents tipus de diner fiduciari, i tots els establiments bancaris existents havien de garantir la convertibilitat a la vista o al seu venciment del dit diner si volien evitar la fallida. Per acabar, val la pena recordar que avui dia –en el context d'un sistema monetari diferent a l'existent a mitjan segle XIX– sí que es disposa d'instruments per neutralitzar els efectes depressius de les crisis a través de l'actuació dels bancs centrals com a prestadors d'última instància i

55. HUME (1882/1742), p. 106-114.

56. Sobre la dinàmica de funcionament i debat suscitat pel sistema de *free banking* que imperà a Escòcia durant la primera meitat del segle XIX, vegeu WHITE (1995).

del desplegament de polítiques de tipus de canvi, fiscals i monetàries adients. Però, evidentment, una cosa és que es disposi d'instruments i un altra és que s'utilitzin.

BIBLIOGRAFIA

- ANES ÁLVAREZ, Rafael (1974). «El Banco de España (1874-1914). Un banco nacional». A: TORTELLA, G. (dir.). *La banca española en la Restauración. I. Política i finanzas*. Madrid: Banco de España, p. 107-215.
- BLASCO, Yolanda; SUDRIÀ, Carles (2009). *El Banc de Barcelona, 1844-1874. Història d'un banc d'emissió*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.
- CABANA, Francesc (1999a). *Bancs i Caixes de Catalunya. Bancs de Catalunya, 1*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- (1999b). «Els bancs de la febre d'or (1881). Un esbós de balanç». A: A. CARRERAS *et al.* (ed.). *Doctor Jordi Nadal. Industrialització i desenvolupament econòmic d'Espanya*. Vol. I. Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona, p. 749-760.
- CARRERAS, Albert (1990). *Industrialización española: estudios de historia cuantitativa*. Madrid: Espasa-Calpe, p. 55-64.
- CASTAÑEDA, Lluís (2000). «Efectos endosables y documentación notarial en Cataluña en el siglo XIX». A: LÓPEZ BURNIOL, J. L.; SANS TARVÉ, J. M. (ed.). *Actes del II Congrés d'Història del Notariat Català*. Barcelona: Fundació Noguera, p. 183-230.
- (2001). *El Banco de España (1874-1900). La red de sucursales y los nuevos servicios financieros*. Madrid: Banco de España.
- CASTAÑEDA, Lluís; RODRIGO, Martín (2006). «Los Vidal Quadras: familia y negocios, 1833-1871». A: GRAU, R. (coord.). *La ciutat i les revolucions, 1808-1868. II. El procés d'industrialització*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona (Barcelona Quaderns d'Història; 11), p. 115-144.
- (1997). «Un instrumento dinamizador en los mercados de crédito: los pagarés a mediados del siglo XIX». A: *VI Congreso de la Asociación de Historia Económica*. Girona: 4.ª Sección, p. 13-25.
- CASTAÑEDA, Lluís; TAFUNELL, Xavier (2001). «La Bolsa de Barcelona entre 1849 y 1913: un nuevo índice». A: SUDRIÀ, C.; TIRADO, D. (ed.). *Peseta y protección...* Barcelona: Edicions Universitat de Barcelona, p. 231-301.

- (1999). «El mercado mayorista de algodón en Barcelona a mediados del siglo XIX». A: A. Carreras *et al.* (ed.). *Doctor Jordi Nadal. Industrialització i desenvolupament econòmic d'Espanya*. Vol. II. Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona, p. 990-1005.
- COMÍN, Francisco (1996). *Historia de la Hacienda Pública, II. España (1808-1995)*. Barcelona: Crítica.
- COSTAS, Antón (1988). *Apogeo del liberalismo en «La Gloriosa». La reforma económica del Sexenio liberal (1868-1874)*. Madrid: Siglo XXI.
- EICHENGREEN, Barry (1995). *Golden fetters. The Gold Standard and the Great Depression, 1919-1939*. Nueva York: Oxford UP.
- FONTANA, Josep (1961). «La vieja Bolsa de Barcelona (1851-1914)». A: *Documentos y estudios. VIII. La Bolsa de Barcelona de 1851 a 1930: líneas generales de su evolución*. Barcelona: Ayuntamiento de Barcelona, p. 15-69.
- (1980). *La Hacienda en la historia de España, 1700-1931*. Madrid: Instituto de Estudios Fiscales.
- (2011). *Por el bien del imperio. Una historia del mundo desde 1945*. Barcelona: Pasado & Presente.
- FRADERA, Josep M. (1987). *Indústria i mercat. Les bases comercials de la indústria catalana moderna (1814-1845)*. Barcelona: Crítica.
- FRIEDMAN, Milton; SCHWARTZ, Anna J. (1993). *A Monetary History of the United States, 1867-1960*. Princeton: Princeton UP. (La primera edició és de 1963.)
- GALÍ, Roser (2002). «Crédito comercial e inversión fabril. El “holding” Nadal i Ribó (1828-1875)». *Revista de Historia Industrial*, 22, p. 45-77.
- GARRABOU, Ramon (1975). «La crisi agrària espanyola de finals del segle XIX: una etapa en el desenvolupament del capitalisme». *Recerques*, 5, p. 163-216.
- GARRABOU, Ramon; PUJOL, Josep (1987). «El canvi agrari a la Catalunya del segle XIX». *Recerques*, 19. *Homenatge a Pierre Vilar*. Vol. I, p. 35-83.
- GARRABOU, R.; PASCUAL, P.; PUJOL, J.; SAGUER, E. (1995). «Potencialidad productiva y rendimientos cerealícolas en la agricultura catalana (1820-1935)». *Noticiario de Historia Agraria*, 10, p. 89-130.
- GIRALT, Emili (1990). «L'agricultura. Tradició i innovació en l'agricultura del segle XIX». A: NADAL, J. *et al.* (ed.). *Història Econòmica de la Catalunya Contemporània. S. XIX. Població i agricultura*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, p. 121-305.
- HUME, David (1982). *Ensayos políticos*. Madrid: Centro de Estudios Constitucionales. (La primera edició d'aquesta obra és de 1742.)

- KINLEBERGER, Charles P. (1991). *Manías, pánicos y cracs. Historia de las crisis financieras*. Barcelona: Arial.
- (1992). *El orden económico internacional. Ensayos sobre las crisis financieras y los servicios públicos internacionales*. Barcelona: Crítica.
- NADAL, Jordi (1991). «La indústria cotonera». A: NADAL, J. et al. (ed.). *Història Econòmica de la Catalunya Contemporània. S. XIX. Indústria, transports i finances*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, p. 13-85.
- (1992). «Cataluña, la fábrica de España. La formación de la industria moderna en Cataluña». A: *Moler, tejer y fundir. Estudios de historia industrial*. Barcelona: Ariel, p. 84-154.
- MALUQUER DE MOTES, Jordi (1994): «El índice de la producción industrial de Cataluña. Una nueva estimación (1817-1935)», *Revista de Historia Industrial*, 5, p. 45-71.
- MITCHELL, B. R.; amb la col·laboració de DEANE, Ph. (1976). *Abstract of British Historical Statistics*. Cambridge: Cambridge UP.
- MORRISON, Alan D.; WILHELM, William, J. (2007). *Investment Banking. Institutions, Politics, and Law*. Oxford: Oxford UP.
- NAVAS, Manuel; SUDRIÀ, Carles (2007). «La crisi financera de 1866 a Catalunya: una revisió». *Recerques*, 55, p. 35-72.
- PASCUAL DOMÈNECH, Pere (1983). *El ferrocarril en Cataluña (1843-1866)*... Vol. II. (Tesi doctoral llegida a la UAB.)
- (1990). *Agricultura i industrialització a la Catalunya del segle XIX. Formació i reestructuració d'un sistema econòmic*. Barcelona: Crítica.
- (1999). *Los caminos de la era industrial. La construcción y financiación de la Red Catalana de Ferrocarriles (1843-1898)*. Barcelona: Edicions Universitat de Barcelona / Fundación de los Ferrocarriles Españoles.
- PASCUAL, Pere; SUDRIÀ, Carles (2008). «Industrialización, desarrollo financiero y oferta monetaria en Barcelona a mediados del siglo XIX». *Investigaciones de Historia Económica*, 12, p. 45-77.
- PUJOL ANDREU, Josep (1984). «Les crisis de malvenda del sector vitivinícola català entre el 1892 i el 1935». *Recerques*, 15, p. 57-78.
- RODRIGO ALHARILLA, Martín (2000). *Los marqueses de Comillas, 1817-1925. Antonio y Caudío López*. Madrid: Lid.
- SÁNCHEZ-ALBORNOZ, Nicolás (1975). *Los precios agrícolas durante la segunda mitad del siglo XIX. I. Trigo i cebada*. Madrid: Banco de España.
- (1977a). «La crisis de subsistencias de 1857». A: *España hace un siglo: una economía dual*. Madrid: Alianza Universidad, p. 27-67.

- (1977b). «La crisis financiera de 1866 en Barcelona». A: *España hace un siglo: una economía dual*. Madrid: Alianza Universidad, p. 143-154.
- SOROS, George (2008). *Statement of [...] before the U.S. House of Representatives. Committee on Oversight and Government Reform* (<http://investorsconundrum.com>).
- SUDRIÀ, Carles (1982). «Desarrollo industrial y subdesarrollo bancario en Cataluña, 1844-1950». *Investigaciones Económicas*, 18, p. 137-176.
- (1994). «Capitalistes i fabricants. El finançament de la industrialització catalana (1815-1866)». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, v, p. 29-40.
- (2008). «Pasado y presente en el análisis de las crisis económicas: algunas reflexiones sobre la dinámica de los mercados y el manejo de la política fiscal». A: COSTAS, A. (coord.). *La crisis de 2008. De la economía a la política y más allá. Mediterráneo Económico*, 18. Almería: Fundación Cajamar, p. 159-179.
- SUDRIÀ, Carles; PASCUAL, Pere (1999): «Financing a railway mania: capital formation and the demand for money in Catalonia, 1840-66». *Financial History Review*, 6/2, p. 127-145.
- SARDÀ, Juan (1948). *La política monetaria y las fluctuaciones de la economía española en el siglo XIX*. Madrid: CSIC.
- TAFUNELL, Xavier (1991). «Banca i mercat de capitals, 1866-1914». A: NADAL, J. et al. (ed.). *Història Econòmica de la Catalunya Contemporània. S. XIX. Indústria, transports i finances*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, p. 379-421.
- TEDDE DE LORCA, Pedro (1974). «La banca privada española durante la Restauración (1874-1914)». A: TORTELLA, G. (dir.). *La banca española en la Restauración. I. Política i finanzas*. Madrid: Banco de España, p. 217-455.
- TEMIN, Peter (1989). *Lessons from the Great Depression*. Massachusetts: MIT Press.
- (2012). «The Great Recession in Historical Perspective», conferència pronunciada a la Fundación Areces el febrer de 2012 (www.fundacionareces.es).
- TORTELLA, Gabriel (1970). «El Banco de España entre 1829-1929. La formación de un banco central». A: *El Banco de España. Una historia económica*. Madrid: Banco de España, p. 261-313.
- (1973). *Los orígenes del capitalismo en España: Banca, industria y ferrocarriles en el siglo XIX*. Madrid: Tecnos.
- VALLS, Francesc (2003). *La Catalunya atlàntica. Aiguardent i teixits a l'arrencada industrial catalana*. Vic: Eumo Editorial.
- WHITE, Lawrence H. (1995). *Free banking in Britain. Theory, experience and debate, 1800-1845*. Londres: The Institute of Economic Affairs.

LA CRISI ECONÒMICA DELS ANYS TRENTA DEL SEGLE XX

ALBERT BALCELLS

Universitat Autònoma de Barcelona
Institut d'Estudis Catalans

RESUM

La Gran Depressió afectà Espanya i Catalunya menys que altres països que estaven més integrats en l'economia mundial, però dificultà la consolidació de la Segona República de 1931. La política econòmica s'aferrà a la paritat amb el franc francès, que no es devaluà fins el 1936, a diferència de la lliure esterlina i el dòlar. L'estabilitat del sistema financer fou notablement superior a la d'altres estats. Però la política econòmica republicana no fou deflacionista de manera efectiva, com ho indica la persistència del dèficit pressupostari, a més de la moderació comparativa de la baixa de l'índex de preus. La conjuntura econòmica negativa agreujà les dificultats derivades de problemes estructurals. La intransigència política i la manca d'un consens bàsic van ser tan importants com l'impacte de la crisi econòmica en el final tràgic de la Segona República i del primer règim autonòmic català contemporani. El seu destí no es pot descontextualitzar del marc de la denominada guerra civil europea de 1914 a 1945 i del qüestionament de la democràcia parlamentària davant el dilema feixisme o comunisme, encara que cal continuar donant la primacia als factors interiors sobre els exteriors, si bé sense un criteri determinista.

PARAULES CLAU

Gran Depressió, anys trenta, crisi, Catalunya, política econòmica.

The economic crisis of the 1930s

ABSTRACT

The Great Depression affected Spain and Catalonia less than other countries that were more integrated within the world economy but it made it difficult to consolidate the Second Republic of 1931. Economic policy held on to parity with the French franc, which was not devalued until 1936 unlike the

pound sterling and the dollar. The stability of the financial system was notably greater than in other countries. But the Republic's economic policy was not effectively deflationary, as seen in the persistence of the budget deficit as well as the comparatively moderate fall in inflation. This negative economic situation aggravated the difficulties resulting from structural problems. Political intransigence and a lack of fundamental consensus were as important as the impact of the economic crisis in the tragic end to the Second Republic and the first autonomous regime for Catalonia of the modern era. Its fate cannot be analysed separately from the background of the so-called European civil war from 1914 to 1945 and from the questioning of parliamentary democracy given the dilemma of Fascism or Communism, although we must still prioritise internal factors over external ones, albeit without any determinist stance.

KEYWORDS

Great Depression, 1930s, crisis, Catalonia, economic policy.

ORÍGENS DE LA GRAN DEPRESSIÓ

La Gran Depressió començà als Estats Units la tardor de 1929 i es transmeté ràpidament a Europa quan els bancs americans retiraren els préstecs que havien fet als països europeus per aconseguir la reconstrucció econòmica després de la Primera Guerra Mundial. Entre setembre de 1929 i juny de 1932 l'índex de la borsa de Nova York baixà un 85%. Fou una desastre financer. Durant els anys següents feren fallida milers de bancs, sobre tot bancs locals, afectats per la caiguda dels preus agrícoles i la insolvència dels grangers per a pagar les hipoteques contretes en els anteriors temps d'alça i la retirada recelosa de dipòsits, que no estaven garantits aleshores. El film dirigit per John Ford *El raïm de la ira*, a partir de la novel·la de John Steinbeck, explica aquest drama des del punt de vista d'una família de grangers del Middle West.

La desocupació als Estats Units passà del 3,2% l'any 1929 al 25% el 1933 i no es va reduir per sota del 10% fins al 1941, a les portes de la intervenció americana a la Segona Guerra Mundial el desembre d'aquell any, tres anys després d'iniciada la guerra a Europa. El PIB real nord-americà baixà 28,5 punts percentuals entre 1929 i 1933 i no recuperà el nivell de 1929 fins al 1939. L'índex de preus experimentà un descens del 52% entre 1929 i 1933.

El govern dels Estats Units, malgrat les seves reserves d'or, decidí devaluar el dòlar l'any 1933 un 40% per a reduir el seu dèficit en la balança comercial, impulsar les seves exportacions i competir amb Gran Bretanya, que l'any 1931 havia abandonat el patró or i havia devaluat la lliura esterlina un 30%. Gran Bretanya abandonà el patró or, que havia restablert amb molts sacrificis en els anys vint i amb una política deflacionista. Això desvalorà les reserves en dòlars i lliures dels altres estats, que les tenien com a equivalents i convertibles en or, alhora que beneficiava les exportacions britàniques i nord-americanes en relació, per exemple, amb les franceses i les alemanyes. La cadena de devaluacions en va ser la resposta.

La conferència de Londres de juny de 1933, per a posar ordre en aquell caos, fracassà per la posició nord-americana, atès que el president Roosevelt tenia ja decidida la devaluació del dòlar. La guerra econòmica precedí la guerra armada, que tornava a aparèixer com una amenaça possible amb la pujada de Hitler al poder el gener del mateix any 1933. La Societat de Nacions, a Ginebra, restà cada vegada més inoperant per a evitar una nova guerra.

El 1932 el comerç mundial equivalia a una tercera part del seu valor de 1928 i la producció mundial baixà en un 38%. Fracassaren els intents de millorar les relacions econòmiques internacionals. Després d'una aparent recuperació el 1935, tingué lloc una recaiguda entre 1937 i 1938 als Estats Units malgrat el New Deal de Roosevelt. Alemanya estengué per l'Europa oriental i balcànica el *clearing*, és a dir, l'intercanvi de contingents sense operacions de divises.

ESPANYA I CATALUNYA DINS EL CONTEXT DE LA DEPRESSIÓ:

LA DEFENSA DE LA COTITZACIÓ EXTERIOR DE LA PESSETA

La República heretà un sistema productiu espanyol poc integrat en l'economia mundial. Les exportacions representaven només el 6,9% del producte nacional net i les importacions el 9,5%, mentre que a Alemanya les exportacions equivalien al 14,4% del producte nacional i les importacions al 16,6%. El proteccionisme aranzelari espanyol era dels més alts d'Europa. Per tant, el seu relatiu aïllament i el seu endarreriment van atenuar l'impacte de la gran depressió a Espanya, però no en quedà al marge. Les exportacions es reduïren en un 41% en dòlars corrents, mentre el valor de les compres a l'exterior només es reduïren en un 25%, perpetuant el desequilibri de la balança comercial, que

repercutia en la balança de pagaments d'un país amb un nivell baix d'inversions a l'estranger.

Comparem a continuació les variables econòmiques indicades al començament d'aquest text amb les de Catalunya i d'Espanya. Prenent com a base 100 l'any 1925, l'índex de 22 accions de la Borsa de Barcelona, que havia arribat el 1928 a 167 i el 1929 estava a 151, anà baixant els anys següents a 111 l'any 1931, a 83 el 1932 i a 76 el 1933, i després es recuperà en un 20% fins a 1935, per a caure novament durant la primera meitat de 1936 al nivell de 1933. Malgrat tot, no hi hagué un crac comparable al de la Borsa de Nova York d'octubre de 1929.

A diferència dels Estats Units, a Espanya el sistema bancari no patí una cadena de fallides. S'explica pel capteniment conservador de la banca espanyola, que mantenia altes taxes de reserves. També cal tenir present el suport prestat, el 1931, pel Banc d'Espanya com a prestamista dels bancs, quan el canvi de règim comportà una important retirada de dipòsits. I això, malgrat que el Banc d'Espanya continuava sent de propietat privada. Abans del canvi de règim, el ministre d'Hisenda Ventosa i Calvell havia aconseguit un préstec insuficient de l'estranger de 3 milions de lliures esterlines. El juny de 1931, la República aconseguí un préstec del Banc de França per valor de 6 milions de lliures, i es diposità a la fortalesa de Mont de Marsan com a garantia una quantitat d'or del Banc d'Espanya per valor de 257,26 milions de pessetes. El Banc d'Espanya conservava encara a Madrid 639 tones d'or (2.202 milions de pessetes or, incloent-hi el dipòsit de Mont de Marsan), era el quart del món en reserves del metall preciós, i tenia a més 718 milions de dòlars, equivalents a 9.725 milions de dòlars de 2005, segons Ángel Viñas. Les reserves d'or eren l'herència deixada per la neutralitat espanyola en la Primera Guerra Mundial, quan, durant uns quants anys seguits, la balança comercial havia deixat superàvits notables que comportaren entrades d'or juntament amb adquisicions de deute exterior en termes molt favorables per la menor taxa d'inflació espanyola durant la conflagració i en la postguerra.

ESTABILITAT DEL SISTEMA FINANCER LLEVAT DE LA CAIGUDA DEL BANC DE CATALUNYA

De tota manera, la crisi financera afectà l'economia catalana quan es produí el juliol de 1931 la suspensió de pagaments del Banc de Catalunya i dels

seus associats, els bancs de Reus i de Tortosa. El Banc d'Espanya no va voler ajudar el Banc de Catalunya, com havia fet amb altres bancs. Va ser la segona reculada de la banca catalana després de la de 1920. Els dipòsits bancaris de la banca catalana, que l'any 1930 representaven un 17% del total espanyol, perderen terreny, passant a representar el 14% del total.

A Espanya, la restricció del crèdit va assegurar l'estabilitat del sistema bancari espanyol al cost de reduir el seu suport a la reactivació econòmica, mentre la banca es refugiava en el deute públic espanyol, que acabà representant el 70% de la seva inversió mobiliària. L'any 1931 la inversió privada equivalia al 70% de la de 1929. La taxa de descompte comercial del Banc d'Espanya passà del 5,7% l'any 1930 al 10% el 1933, i baixà al 4,5% el 1935, mentre el del Banc d'Anglaterra era del 2% en aquest darrer any i el del Banc de França, d'un 5%.

Els governs de la Segona República mantingueren la mateixa política de defensa de la cotització exterior de la pesseta que la dictadura, aplicant el control de canvis per a impedir l'evasió de capitals, i s'aferraren a la paritat amb el franc francès, una moneda que no es devaluà fins el 1936 i que necessità una segona devaluació el 1938. França mantingué el patró or, mentre la lliura esterlina l'abandonava el 1931 i adoptava el proteccionisme. Els països alineats amb el patró or foren els darrers a sortir de la depressió. Les devaluacions competitives significaren que cadascú intentava salvar-se a costa dels altres. Es reforçà arreu el proteccionisme aranzelari. Espanya, que en tenia un de més elevat que la mitjana europea, practicà a més el control de canvis per a evitar l'evasió de capitals i d'or, endarrerint els pagaments deguts i provocant represàlies en forma de congelació de divises a l'estranger.

La difícil situació monetària exterior, heretada de la dictadura, derivava del persistent dèficit de la balança de pagaments des de feia anys. La diferència entre els valors de les importacions i les exportacions havia arribat durant la dictadura a 821.531 miliares de pessetes l'any 1928 i baixà a 624.100 el 1929; el 1930 s'equilibrà bruscament la balança comercial, però entre 1931 i 1933 tornà el dèficit amb una diferència entre el valor de les importacions i les exportacions que es mantingué entre els 185.590 miliares de pessetes or i els 163.592, uns valors molt més baixos que durant els darrers anys de la dictadura, però encara molt considerables. La millora del comerç exterior entre 1934 i 1935 no es mantingué el 1936. Atès que el dèficit de la balança comercial no es reduí i repercutia en la balança de pagaments, només les devaluacions de la lliura i del dòlar permeteren l'estabilització de la pesseta. El manteniment d'una alta

cotització de la pesseta no ajudà en absolut les exportacions espanyoles, encara que estabilitzà el valor de les importacions imprescindibles. El tipus d'interès espanyol es mantingué per damunt de la mitjana europea a partir de 1932, amb excepció del francès, una mica més alt encara.

L'índex de preus, segons la revista barcelonina *Comercio y Navegación*, es mantingué a un nivell molt similar al de 1929 fins al 1932, baixà a 90,5 l'any 1933 i pujà fins l'índex 95,1 el 1935 en relació amb la base 100 de 1929. Res de comparable a la caiguda de l'índex de preus a Estats Units i a alguns països europeus. Per tant, atès que no hagué caiguda dels preus interiors ni restricció de l'oferta monetària no es pot parlar de política deflacionista, sinó d'una modesta però efectiva revaluació de la pesseta en relació amb el dòlar i la lliura esterlina. Ni la dictadura arribà a ser efectivament inflacionista ni la República fou conseqüentment deflacionista. Els governs de la República volien, tant sí com no, mantenir la paritat amb el franc francès, que el 1930 estava a 37,7 pessetes per franc, el 1931 estava a 41,3 i el 1932 a 48,9, i s'estabilitzà a partir d'aquest any a aquest nivell fins al 1935.

La producció industrial va baixar de l'índex 100 el 1929 a 81 el 1933, un descens notablement menor que el patit a Alemanya, per exemple. Però va caure fins al 49,7% el 1934 en relació amb l'any 1929. Va recuperar-se feblement el 1935 arribant al 58'2 % de l'any 1929, però tornà a caure el 1936.

La crisi de 1930 fou l'inici d'un període d'estancament econòmic per a Espanya que durà fins ben entrats els anys cinquanta. La Guerra Civil agreujà molt els efectes de la crisi i la política autàrquica de l'estat franquista endarrerí la recuperació. Ara bé, pel que fa als primers anys trenta, el PIB espanyol va caure un 5,8% el 1933 respecte al de 1929, per a recuperar el nivell d'aquell any el 1935, mentre el PIB nord-americà va caure un 28,5% fins al 1933, i no recuperà el nivell de 1929 fins al 1939, després d'una recaiguda el 1937. El PIB de França va caure un 14,7% el 1933 i també va trigar deu anys, fins al 1939, a recuperar el nivell de 1929.

La política de manteniment de la cotització de la pesseta hauria d'haver comportat acabar amb el dèficit pressupostari i amb el creixement del deute públic, així com una severa disminució dels preus i una reducció dels salaris. Res d'això succeí. La despesa pública va assolir nivells més elevats que durant la dictadura. El 1931 representava el 9,9% del PIB, el 1932 el 10,9, i el 1933 arribava al 12,1%, si bé durant el bienni de dretes va ser continguda la despesa pública a l'11,8% entre 1934 i 1935. La República estava obligada a incremen-

tar la proporció dedicada a educació i a obres públiques, i ho féu, en part, a costa de reduir la proporció dedicada a defensa. Els pressupostos del quinquenni republicà es tancaren tots amb dèficit i això contribuï a frenar la reducció del tipus d'interès. En realitat, el paper de la despesa pública era menor que avui a Espanya : un 10% de mitjana enlloc del 25% de l'any 2000.

En comparació amb l'any 1929, base 100, la despesa pública es va reduir inicialment a 52,5 el 1931, pujà a 67,5 el 1932, arribà al mateix nivell que el 1929 l'any 1934 i encara estava a 80 el 1935, mentre la despesa privada anà baixant a 70 el 1931, a 56 el 1932 i a 49 el 1934, i estava a l'índex 58 el 1935. La República no es plantejà la reducció dels sous dels funcionaris com la que s'imposà a França –entre el 3 i el 10% l'any 1935– ni la que s'imposà també a Alemanya i als Estats Units per als funcionaris federals.

ELS CANALS DE TRANSMISSIÓ DE LA CRISI INTERNACIONAL A ESPANYA I L'EVOLUCIÓ DELS DIFERENTS SECTORS ECONÒMICS CATALANS

Com afectà en concret a l'economia catalana la crisi econòmica dels anys trenta dins l'economia espanyola, de la qual formava part? Per un triple canal. En primer lloc per la caiguda de les exportacions, el valor de les quals era el 1931 el 40% de l'any anterior i el 1935 la quarta part del de 1930; en segon lloc, per la baixa en picat de les inversions estrangeres, i en tercer lloc, per la interrupció de l'emigració, que afectava, això sí, les regions d'emigració molt més que a Catalunya. El 1933 l'emigració espanyola equivalia a la sisena part de la mitjana anual de 1927 a 1931.

La caiguda de les exportacions espanyoles, que eren majoritàriament mineres i de productes agrícoles, elaborats o no, afectaren la capacitat de consum de la perifèria peninsular exportadora, però no la de l'interior cerealícola. Al contrari, la bona collita de blat de 1932 afavorí el consum de les manufactures catalanes, que es trobaren beneficiades per l'augment del salaris, sobretot dels agraris, fins aleshores molt baixos. I a aquests factors es va sumar la caiguda de les primeres matèries d'importació, especialment el cotó. Això explica les diferències entre la situació entre la indústria de béns de consum –els tèxtils representaven encara el 42% del producte industrial català– en contrast amb les del metall i la construcció. La indústria tèxtil catalana, que havia patit una atonia al llarg dels anys vint, es trobà reactivada paradoxalment durant els primers

anys trenta gràcies al factor de la pujada dels salaris, sobretot dels agrícoles. Més tard vindria l'esgotament del mercat interior i les dificultats importadores de primeres matèries arran del control de canvis espanyol i les seves conseqüències. Hi havia consciència que era ineludible la reestructuració de la indústria tèxtil catalana, però s'endarreriria vint-i-cinc anys. En el conjunt d'Espanya la desocupació es reduí modestament entre 1934 i 1935, però la primera meitat de 1936 va créixer en un 19% en comparació amb la de l'any anterior. El consum es veié reduït proporcionalment.

La indústria surotapera empordanesa va ser un dels sectors més durament afectats per la crisi. Pel que fa a la mineria, la del carbó patí dificultats i les mines de Fígols tingueren seriosos problemes. En canvi, les exportacions de sals potàssiques de Súria, Cardona i Sallent van créixer de forma molt notable i el seu volum en tones es multiplicà dotze vegades si es comparen les xifres de 1928 i de 1933, el darrer any del qual s'han trobat dades.

Les indústries del metall i del ciment foren afectades per la reducció de les obres públiques. El consum de ciment a la província de Barcelona equivalia el 1933 al 45% del de 1930. Cal tenir present les conseqüències de la interrupció del programa de renovació ferroviària i la de les obres de comunicació. A Catalunya la inversió en carreteres entre 1931 i 1935 es reduí a menys de la meitat que durant el període anterior. Cal tenir en compte que fins a finals de 1935 no es traspassà a la Generalitat la competència en obres públiques. Tot plegat explica que el 1932 es calculés que la indústria metal·lúrgica de Barcelona havia reduït la seva activitat en un 30% i que la meitat dels obrers de la construcció no tenien treball. L'índex de permisos per a la construcció d'habitatges a Barcelona va caure de 122 l'any 1930 (índex 100: 1925) a 42,5 el 1933. Sembla, però, que es recuperà parcialment el 1935. Si, en xifres absolutes, havien estat 189 els permisos sol·licitats entre el primer de març i el 15 de juny del 1931, durant el mateix període de 1935 pujaren a 317. Però la recuperació no es confirmà el 1936.

Respecte a l'agricultura, no es pot minimitzar l'impacte de la caiguda de les exportacions de vi. El volum de les exportacions de vins espanyols equivalia entre 1930 i 1932 a la meitat de les de 1927-1929 i el preu mitjà per hectolitre baixà de 61 pessetes a 16 de mitjana. La viticultura era la segona producció de l'agricultura catalana en valor. Aquesta conjuntura adversa, amb un mercat interior prèviament saturat, influí en la conflictivitat social al camp entre rabassaires –parcers amb contractes a llarg termini– i propietaris. La Unió de Rabassaires constituïa una de les bases electorals d'ERC, el partit que governava la Generalitat, i la llei de

contractes de conreu del Parlament de Catalunya el 1934, favorable als rabassai-res, va ser anul·lada pel Tribunal de Garanties Constitucionals i no es començaria a aplicar fins la primavera de 1936. No tota la pagesia depenia de la viticultura, però l'oli d'oliva i l'ametlla també estaven afectats per la reducció del comerç internacional. En una Catalunya en la qual el sector primari ocupava encara més del 26% de la població activa –i no el 5% com ara–, la problemàtica agrària tenia una rellevància notable, encara que no hi hagué en cap moment la perspectiva d'una revolta camperola ni es produïren ocupacions de finques com a l'Extremadura de la primera meitat dels anys trenta. Convé recordar que l'any 1930 la proporció de la població activa en el sector primari era en el conjunt d'Espanya del 45%. La diferència de grau de desenvolupament que això posa de manifest entre Catalunya i Espanya no ha de fer oblidar el pes considerable que el sector agropecuari i forestal tenia en els anys trenta a Catalunya.

LA DESOCUPACIÓ, UNES DADES DISCUTIBLES I INCERTES QUE CAL CONTEXTUALITZAR

El 1933 la crisi s'estengué a la totalitat de la indústria catalana. A finals d'aquest any es deia que un 10% dels obrers de Barcelona estaven en atur forçós. I, malgrat que el 1935 la construcció i el metall experimentaren una reactivació, aquesta reactivació fou insuficient i tornaren a decaure el 1936.

Les xifres de desocupació a l'Espanya dels anys trenta no són de fiar. No hi havia incentius per a anar a les noves oficines municipals de col·locació perquè no hi havia subsidi de desocupació com en altres països. Els censos obrers eren incomplets i no incloïen els immigrants dels anys més recents. Als nuclis industrials urbans, segons el *Butlletí de l'Institut d'Investigacions Econòmiques* de la Generalitat, la desocupació representava el 7% a principis de 1936. Del total de desocupats, el 66% estava en atur total i la resta en atur parcial. Això suposava la meitat de la setmana laboral, amb la corresponent reducció de salari. La desocupació entre els obrers agrícoles era del 2,5%. Al revés del que passava a Extremadura i Andalusia, la taxa de desocupació agrícola compensava la major desocupació urbana industrial, que tenia, no obstant, majors conseqüències polítiques i socials. El percentatge d'atur del 7% sembla petit comparat amb el 30% de desocupats d'Alemanya el 1933. Però, al marge de la poca fiabilitat de les xifres, la situació de l'obrer sense feina era a la Catalunya dels anys trenta

pitjor perquè no hi havia subsidi de desocupació ni assegurança social de malaltia, i el subsidi de retir obrer era insignificant. El 1935, a l'Hospital Clínic de Barcelona se suprimiren 300 llits dels 800 disponibles per manca de recursos.

Fins i tot si es fa abstracció de la probabilitat que les estadístiques de desocupació fossin inferiors a les reals i s'accepten com a indiscutibles, no es pot oblidar tot això si es compara la repercussió del percentatge d'atur d'aleshores amb el 20% de desocupats actual a Catalunya i es constaten les diferències pel que fa al grau de conflictivitat social entre els dos moments considerats, tot i que el malestar sigui en el nostre temps considerable.

En definitiva, si la desocupació semblava inferior a la de la resta d'Espanya en els anys trenta i a la d'altres països industrials del període, no es pot ignorar l'efecte politicosocial de la decepció envers la República, l'adveniment de la qual s'havia associat a una millora general del nivell de vida. Aquesta decepció era encara més gran si es comparava la situació dels anys trenta amb la més pròspera dels darrers anys de la dictadura de Primo de Rivera, quan la desocupació era insignificant.

CRISIS ECONÒMICA, DECEPCIÓ POLÍTICA I CONFLICTIVITAT SOCIAL

Aquesta decepció pogué influir en el fet que els anarcosindicalistes més ir-reductibles aconseguissin el control de la CNT a Catalunya entre 1931 i 1933. Però també les proporcions de la crisi, que s'han descrit, explicarien la manca de suport de la massa obrera a les revoltes anarquistes a Catalunya —el gener de 1932 a l'Alt Llobregat, el gener de 1933 a Barcelona i el desembre de 1933 limitada a l'Hospitalet de Llobregat, encara que més greu a l'Aragó— i també, com a conseqüència, la notable davallada posterior d'efectius de la CNT, sense perdre, però, el primer lloc com a sindicat a Catalunya. De tota manera, la classe obrera a Catalunya, encara que no es llencés a la revolució, era conscient de l'alt grau de conflictivitat existent al camp a les regions latifundistes d'Espanya i del que això comportava com a ferment revolucionari.

És un fet corrent que en temps de crisi econòmica augmenti la delinqüència. Les memòries anuals de la Cambra de Comerç de Barcelona i la seva revista mensual *Comercio y Navegación* registren a partir de 1931 l'abundància d'atemptats socials, sabotatges, bombes i atracaments a mà armada, mentre que en els anys anteriors eren excepcionals. Està per fer una estadística completa

d'aquests fets per al quinquenni republicà a la Catalunya industrial. La tesi de llicenciatura de Julià Rodríguez Cámara, que és molt completa per a Barcelona, arriba en aquest tema fins a 1933.

A Barcelona el nombre de víctimes motivades per actes de violència, gran part dels quals tenien caràcter presumptament social, fou de 220 l'any 1931, 132 l'any 1932 i 229 l'any 1933, amb un total de morts de 71 i un total de ferits de 510. Els atracaments importants foren 14 l'any 1931, 19 l'any 1932 i 73 durant el sol any 1933. Les bombes que explotaren van passar de 55 l'any 1932 a 211 l'any següent.

Aquest volum de violència va continuar el 1934 i davallà el 1935. Durant tot l'any 1934 el nombre d'atemptats contra el personal i el material de la companyia de tramvies de Barcelona fou de 131 i de 9 el 1935, com a represàlia pels acomiadaments decidits arran de la vaga de desembre de 1933, declarada il·legal per la Generalitat per no haver seguit el tràmits previs que marcava la llei, especialment en un servei públic. Malgrat l'estat de guerra implantat arran de la revolta fracassada del Sis d'Octubre de 1934 els sabotatges contra els tramvies i autobusos continuaren, de manera que l'estat de guerra, aixecat el 14 d'abril de 1935, tornà a ser declarat a la província de Barcelona el 29 de juny del mateix any.

La inquietud que les corporacions empresarials manifestaven en aquells anys primers del decenni dels trenta era compartida per sectors d'opinió que no eren conservadors sinó propers a la Generalitat, governada per ERC. En aquest cercle era palesa la preocupació per les possibles relacions entre desocupació, criminalitat i influència de l'anarquisme. Interessava especialment la desocupació entre la immigració recent, la de manobres atrets per les grans obres de l'Exposició de 1929. El periodista Josep Maria Planas, situat en un espai de centreesquerra, deia al diari *La Publicitat* el 10 d'abril de 1934: «No és cert que la CNT i la FAI siguin unes associacions de gàngsters. En canvi, és veritat que els gàngsters han treballat per a la FAI i la CNT. Lluitant sota la mateixa bandera trobareu gent d'una bona fe indubtable i malfactors vulgars».

Malgrat que les condicions econòmiques no eren propícies per a aconseguir millores laborals, una proporció considerable de la classe obrera a Barcelona les assolí durant la Segona República per mitjà de vagues, encara que aquestes es reduïren a gairebé zero el 1935, per a reprendre amb gran ímpetu la primavera de 1936. Durant el quinquenni de 1931 a 1936, abans de l'esclat de la Guerra Civil, a la ciutat de Barcelona més d'un 35% dels obrers aconseguí una reducció de la jornada laboral amb el mateix salari, un 55% dels treballadors barcelonins

aconseguí augments salarials i un 33% aconseguí les dues coses a la vegada, com fou el cas dels metal·lúrgics. En un context com aquell, de cost de la vida estable i sense inflació, les millores van ser efectives pel que fa al poder adquisitiu. La crisi econòmica augmentà la resistència patronal a les reivindicacions obreres i aquesta explica l'allargament de les vagues i la multiplicació de jornades perdudes en cada conflicte el 1933, així com la reaparició de la violència obrera en la conflictivitat social amb coaccions, atemptats, sabotatges i bombes.

CRISI ECONÒMICA I INESTABILITAT POLÍTICA

La destrucció de la jove democràcia republicana a Espanya no es pot separar del qüestionament de la democràcia parlamentària a tota Europa en els anys trenta amb el dilema entre feixisme i comunisme, un qüestionament que tingué un desenllaç divers segons els països i la seva història recent. La vida turbulenta de la República espanyola i de la precària Generalitat republicana, seguida per la Guerra Civil, s'han d'inscriure dins la denominada guerra civil europea de 1914 a 1945. Això no vol dir deixar de donar un paper principal als factors interiors damunt els exteriors, que és el criteri que l'observació històrica assenyalava com a correcte.

El panorama internacional i espanyol no anunciava una millora de la situació econòmica per a un futur immediat i semblava que només el rearmament de cara a una nova guerra europea podia començar a reactivar les economies. Tot això contribueix a explicar la radicalització ideològica aparent de les organitzacions obreres abans de l'esclat de la Guerra Civil. Com que la URSS, de la qual es tenia molt poca informació fiable, es mantenia separada de l'economia capitalista i de les turbulències econòmiques d'aquesta, i com que semblava que hi progressava la industrialització i no hi havia desocupació, el prestigi del model socialista soviètic anava creixent abans de la Guerra Civil, malgrat que la societat catalana en general semblava poc predisposada al col·lectivisme d'una dictadura comunista.

Seria excessiu dir que la Gran Depressió acabà amb les possibilitats de supervivència de la dictadura i que impedí després la consolidació de la República. Altres estats com França o Gran Bretanya patiren la crisi econòmica igual que Espanya i no anaren de cap a una guerra civil acompanyada d'una resposta revolucionària com la que provocà l'aixecament contra la República, que en el cas de Catalunya era un cop militar que anava també contra la seva autonomia. Són innegables les repercussions de la Gran Depressió damunt Alemanya i damunt Àustria afavorint

el pas a sengles dictadures. Que els efectes de la Gran Depressió econòmica sobre Catalunya i Espanya fossin menors no vol dir que no fossin importants.

A Espanya s'havia d'afrontar la crisi econòmica amb un model de creixement que ja s'havia esgotat amb la dictadura, sense poder-lo canviar, i alhora calia fer front a les despeses de la reforma agrària, de l'escolarització en un país amb una elevada taxa d'analfabetisme i de la represa d'un pla d'obres públiques imprescindibles, especialment les hidràuliques. Tot plegat semblava desbordar les possibilitats de la República, malgrat l'increment de la pressió fiscal que imposà. Recordem que s'implantà aleshores l'impost sobre la renda.

UN MODEL DE CREIXEMENT ESGOTAT EL 1929, QUE DURÀ FINS AL 1959

Com superaria el coll d'ampolla del creixement autàrquic el franquisme trenta anys més tard? En primer lloc estava en condicions d'imposar els sacrificis d'un pla d'estabilització el 1959 perquè havia esclafat l'oposició amb una guerra civil, cosa que el general Primo de Rivera no havia fet. La dictadura de Primo de Rivera s'havia beneficiat de la bonança econòmica exterior i interior, però quan aquesta s'acabà no havia aconseguit la institucionalització del règim d'excepció que encarnava i no podia endurir la repressió per a imposar les restriccions econòmiques. El govern liberalitzador que el succeí, el del general Dámaso Berenguer, suspengué el pla d'obres públiques en curs, però encara tenia menys autoritat per a portar endavant un pla d'estabilització amb els sacrificis que comporta un programa com aquest. I la República, tot i la nova legitimitat democràtica que assolí, patí una polarització política i una conflictivitat social molt alta.

En segon lloc, Franco no estava aïllat com ho estaven Primo de Rivera, Alfons XIII i Berenguer entre 1929 i 1931 i la República després. El 1959, en canvi, començant pels Estats Units, un aliat a canvi de bases militars, i continuant amb el Banc Mundial, es podien aconseguir els crèdits per a escurçar la duresa del pla d'estabilització. Hi havia la perspectiva d'enganxar l'economia espanyola al carro del creixement europeu, com així fou a partir de 1964, i en canvi això no podia passar en els anys trenta. Efectivament, el país entrà en el període de màxim creixement econòmic del segle xx. Tres recursos permetrien en els anys seixanta créixer i no haver de patir les conseqüències d'esgotar les reserves de divises a causa del dèficit crònic de la balança comercial a partir de cada període de creixement. I foren: l'augment de l'emigració, alleugerint l'atur, acompanya-

da de l'entrada corresponent de les remeses d'emigrants; les inversions de capital estranger gràcies a la liberalització; i, finalment, l'aportació de divises pel turisme. Cap d'aquests recursos funcionà entre 1929 i 1936, tal com ja s'ha indicat anteriorment. Al revés, l'emigració, com a vàlvula de seguretat tradicional, no sols estava bloquejada, sinó que es donava una repatriació d'emigrants.

D'altra banda, un país amb revoltes, encara que fossin localitzades i no de caràcter general, com les anarquistes de gener de 1932 i de gener i desembre de 1933, i la d'octubre de 1934, que va ser socialista i anà acompanyada de la del Govern de la Generalitat el Sis d'Octubre, durant deu hores d'Estat Català dins una virtual República Federal Espanyola, no oferia les perspectives més aptes per a aconseguir la confiança dels inversors estrangers. Encara que els governs de dreta aconseguiren imposar l'ordre públic i les vagues van reduir-se a no-res el 1935, la inestabilitat governamental va ser durant el bienni dretà superior a la del primer bienni d'esquerrres: hi va haver nou governs diferents de coalició en el bienni 1934-1935. I, finalment, el desordre públic de la primavera de 1936, acompanyat d'una onada de vagues, no era allò més escaient per atreure capitals vers l'Espanya del Front Popular en un moment, d'altra banda, en què els moviments de capitals estaven restringits internacionalment.

En definitiva, si Espanya no hagués hagut d'afrontar en plena crisi econòmica internacional els canvis socials i polítics que anaven associats al canvi de règim, la democràcia no hauria tingut possiblement tants problemes com els que conduïren a la seva destrucció el 1936 i la Catalunya autònoma que depenia de la sort de la República no s'hauria vist abocada a la mateixa tragèdia.

No s'ha de confondre aquesta conclusió amb l'establiment d'una relació mecànica entre crisi econòmica i crisi politicosocial. La comparació amb les dimensions de la depressió a Espanya no suporta la comparació amb altres estats que patiren tant o més la crisi econòmica i conservaren en canvi el seu règim demoliberal. D'aquesta comparació se sol deduir indegudament que només foren factors subjectius, encara que col·lectius, els que conduïren a la Guerra Civil, que per uns seria la irresponsable ànsia revolucionària d'anarcosindicalistes i socialistes i per altres seria la igualment irresponsable intransigència reaccionària de les dretes espanyoles. En qualsevol de les dues interpretacions antagòniques serien unes peculiaritats del laberint espanyol, fent abstracció de la denominada guerra civil europea de 1914 a 1945, dins la qual s'han d'inscriure.

Situar en un marc internacional la pitjor crisi política i social espanyola del segle xx no significa minimitzar els factors interns, que són els principals,

però resulta indispensable per a no descontextualitzar-la. L'aixecament del 18 de juliol de 1936 no es pot desvincular d'una Europa que caminava vers la Segona Guerra Mundial amb uns Estats Units encara tancats en l'aïllacionisme. En canvi, si ens situem en la Transició, el cop del 23F de 1981 no era viable en el marc d'una Comunitat Europea que caminava vers la seva unitat i la seva ampliació i a la qual Espanya estava destinada a integrar-se quatre anys més tard, sempre i quan consolidés un règim constitucional i posés un mínim ordre a la seva economia contenint la inflació, que anava camí de prendre dimensions sud-americanes. I això que la crisi econòmica de 1974 a 1983 no fou menor que la de 1929 i potser fou més greu. Això no significa oblidar la transformació social, econòmica i cultural operada, malgrat el franquisme, en els anys seixanta, que donà lloc a un país notablement diferent al de 1930, i aquest fou un factor intern transcendental. Entre altres aspectes, ja hi havia la seguretat social i el subsidi d'atur per als assalariats.

En suma, l'estabilitat de les institucions polítiques no respon únicament a factors econòmics sinó al grau de bon funcionament dels mecanismes de legitimació del poder polític –tant en origen com en exercici–, així com a factors històrics en els quals la tradició cultural pròxima i llunyana hi juga un paper destacat. La República de Weimar s'enfonsà en una Alemanya molt més desenvolupada que Espanya. Els canvis polítics estan condicionats per la conjuntura i els canvis econòmics, però no determinats exclusivament per aquests. Allò que fa que les masses, que en un període anterior han suportat unes condicions determinades, deixin de suportar-les en un altre és quelcom molt complex que no es pot reduir a la simple conjuntura econòmica, sinó que depèn d'una experiència col·lectiva cumulativa i de la complexitat de moltes circumstàncies. La intransigència política i la no acceptació de l'alternança en funció dels resultats electorals foren tan importants a l'Espanya dels anys trenta com les repercussions de la Gran Depressió. La lluita de classes, sense unes capes mitjanes prou desenvolupades –fora de Catalunya– que atenuessin la confrontació, desbordà els límits que haurien permès superar alhora la crisi econòmica i la política.

S'ha recorregut de vegades a factors estructurals –i no merament conjunturals com la crisi econòmica– per a explicar l'enfonsament de la Segona República. S'ha dit, per exemple, que Espanya havia assolit un grau de desenvolupament que ja no tolerava ni un liberalisme oligàrquic i de cacics com el que havia arribat fins l'any 1923 ni una dictadura tradicional com la de 1923 a 1930, però no havia canviat prou perquè es consolidés una democràcia republicana.

La població activa dedicada al sector primari havia baixat de més del 66% a començament del segle xx al 45% el 1930, però l'analfabetisme era encara del 43% en aquest darrer any. Comparant la situació d'aleshores amb la d'Espanya el 1980, es pot remarcar que en aquest darrer any la proporció de població activa dedicada al sector primari era del 19% i l'analfabetisme, del 8,2%.

La comparació amb la França de 1930, que era el mirall dels republicans catalans i espanyols d'aleshores, indica que en la III República, que ja portava sis decennis d'existència, comptava encara amb un 36% de la població activa en el sector primari, però només tenia una taxa d'analfabetisme del 5,9%. Catalunya, amb una proporció de la població activa en el sector secundari més alta que el conjunt de França i una baixa natalitat similar, estava més propera l'any 1930 a França que a Espanya, però compartia molts trets polítics i ideològics amb la segona, de la qual depenia. Potser la comparació entre les taxes d'analfabetisme l'any 1930 és la que més bé reflecteix la situació: Catalunya en tenia una taxa que oscil·lava entre el 24% de la província de Barcelona i el 35% de la de Tarragona, mentre la d'Espanya era del 43%; per tant, l'analfabetisme a Catalunya era inferior a la taxa espanyola però notablement superior al de França en conjunt. I és ben sabut que la taxa d'analfabetisme és un índex del nivell de vida i també de la productivitat de la força de treball. És clar que el fet que la democràcia parlamentària s'enfonsés a Alemanya, un dels països més desenvolupats i cultes d'Europa, sembla treure arguments a la interpretació estructural, encara que la hiperinflació de la primera postguerra empobrís greument les capes socials mitges alemanyes, un fet que explica el pànic alemany a la inflació fins avui. Tampoc tenia Espanya els anys trenta, com el tenia França, un enemic exterior i veí que contribuís a refrenar els antagonismes interns abans de 1939.

En qualsevol cas, cal continuar donant la prioritat als factors interns sobre els externs en el cas espanyol i alhora evitar el determinisme estructuralista. La sort de la República de 1931 no estava escrita quan va néixer, i la manera en què va arribar va ser relativament incruenta, amb admiració de tothom, i val la pena recordar-ho.

BIBLIOGRAFIA

BALCELLS, Albert. *Crisis económica y agitación social en Cataluña, 1930-1936*. Esplugues de Llobregat: Ariel, 1971.

- CARRERAS, Albert; TAFUNELL, Xavier (ed.). *Estadísticas históricas de España, siglos XIX y XX*. Bilbao: Fundación BBV, 2005.
- COMÍN, Francisco. *Historia de la Hacienda pública*. Barcelona: Crítica, 1996.
- GARCÍA RUIZ, José Luis. «Banca y crisis económica en España, 1930-1935. Un nuevo enfoque». *Revista de Historia Económica*, xi, núm. 3, 1993.
- HERNÁNDEZ ANDREU, Juan. *España y la crisis de 1929*. Madrid: Espasa Calpe, 1986.
- RODRÍGUEZ CÁMARA, Julià. *La II República a Catalunya: violència política i conflictivitat social*. Departament d'Història Moderna i Contemporània de la Universitat Autònoma de Barcelona, 2001.
- SARDÀ, Joan. «El Banco de España, 1931-1962». A: *El Banco de España, una historia económica*. Madrid: Servicio de Estudios del Banco de España, 1970.
- TORTELLA, Gabriel. «Los problemas económicos de la Segunda República». *Revista de Estudios Políticos* (Madrid), núm. 31-32, 1983.
- VIÑAS, Ángel. *El escudo de la República: el oro de España, la apuesta soviética y los hechos de mayo de 1937*. Barcelona: Crítica, 2007.

LA DEPRESSIÓ DEL DARRER FRANQUISME I LA TRANSICIÓ DEMOCRÀTICA (1973-1986)¹

JORDI CATALAN
Universitat de Barcelona

RESUM

La crisi de 1973-1986 esdevingué una tremenda depressió industrial a Catalunya. Aquest treball n'analitza les causes originàries, els factors agreujants i els mecanismes amortidors que ajudaren a superar-la. Les principals causes de primer ordre foren els xocs del petroli, la feblesa governamental, l'espiral inflacionista i l'herència econòmica del franquisme. Agreujaren la crisi fins convertir-la en depressió la desconfiança empresarial, el significatiu increment de costos salarials, els excessos de la política monetària i la liberalització sobtada de sectors com l'automòbil o la banca. Per contra, contribuïren a amortir la depressió el creixement dels serveis (especialment, l'ocupació pública), l'expansió fiscal i la pregona depreciació de la pesseta.

Paraules clau

Crisi, depressió, cicle, indústria, banca, serveis, política industrial, política monetària, política fiscal, devaluacions, pesseta.

The Depression of the late-Franco's regime and the transition to democracy (1973-1986)

ABSTRACT

The crisis of 1973-1986 led to a tremendous industrial depression in Catalonia. This paper analyses its primary causes, additional determinants of the

1. Agraïixo a Jaume Sobrequès i Marta Prevosti l'organització de la jornada «Temps de crisi» al Cercle d'Economia, on es va presentar una primera versió d'aquest treball. Faig extensiu l'agraïment al públic present, a Josep Maria Benaül i al Ministeri d'Economia de Madrid, que finança la meua investigació sobre «Cicles i desenvolupament industrial en la història econòmica, 1790-2012» a través del projecte HAR2012- 33298. Les errades són de la meua responsabilitat exclusiva.

slump, and the buffer mechanisms which contributed to recovery. The first order causes were oil shocks, weak government, the inflationary spiral, and the economic inheritance of Franco's regime. The slump developed into a full-scale depression because of the low expectations of the business community, significant increases in labor costs, excesses in monetary policy and the sudden liberalization of industries such as automobile production and banking. Factors that made significant contributions to recovery were the increase in tertiary activities (mainly public employment), fiscal expansion, and the marked depreciation of the peseta.

KEYWORDS

Slump, depression, cycle, manufacturing, banking, services, industrial policy, monetary policy, fiscal policy, devaluations, peseta.

DEL CLÍMAX INDUSTRIAL A L'ATUR MASSIU

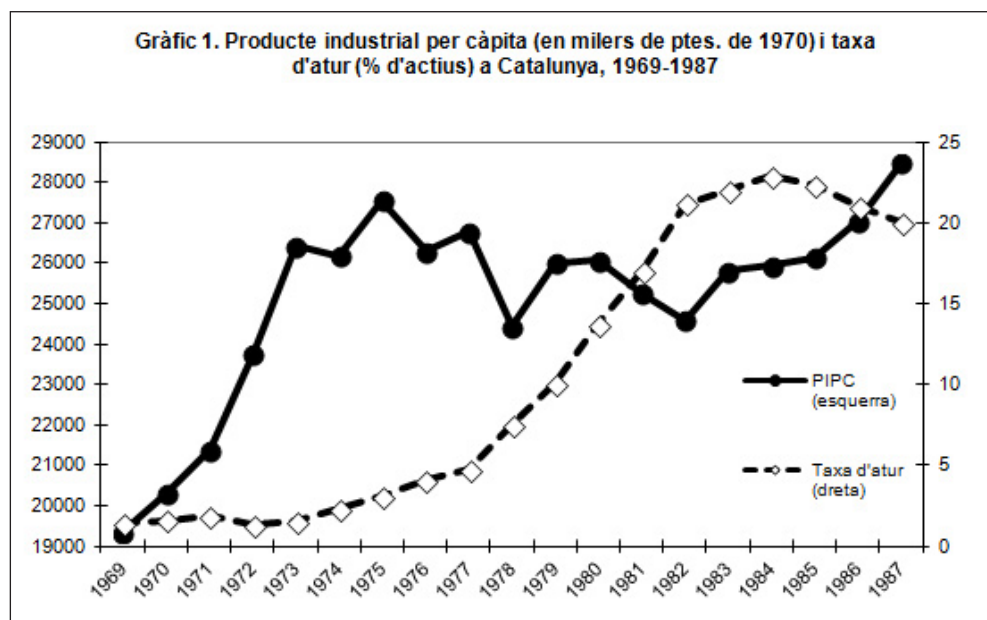
Catalunya, a principis dels anys setanta, havia esdevingut un dels territoris més industrialitzats d'Europa, amb la meitat dels seus actius ocupats en el sector secundari. Segons aquest indicador d'èxit en desenvolupament, d'entre les grans regions de la llavors Comunitat Econòmica Europea, només la superaven els dos principals *länder* fabrils del Rin alemany (Baden-Wurtemberg i Rin del Nord - Westfàlia), dues regions de la Padània italiana (Llombardia i Piemont) i dues regions occidentals d'Anglaterra (West Midlands i South West).² La difusió de la segona revolució industrial, iniciada a Catalunya ben abans de 1936, però brutalment interrompuda durant la Guerra d'Espanya (1936-1939) i el primer franquisme (1939-1948), es tornà a posar en marxa, tímidament, durant el segon franquisme (1949-1959).³ Ja novament desfermada, assolí un veritable clímax industrial durant el franquisme del desenvolupament (1959-1972).

Liderat per branques com l'automoció, l'equip elèctric o la petroquímica, el producte industrial per habitant de Catalunya havia crescut a un insòlit ritme del 6,4% anual durant l'interval 1959-1972, una taxa molt superior a les de les

2. Podeu consultar el mapa de nivells comparatius de la industrialització europea a CATALAN (2012), p. 200.

3. He caracteritzat els quatre franquismes econòmics a CATALAN (2011), p. 55-114.

economies occidentals i només comparable a la d'alguns països d'Àsia oriental, com Japó o Corea del Sud.⁴ Gràcies a aquesta fabulosa empenta fabril, la renda per càpita del Principat havia augmentat més d'un 50% en tan sols un decenni. A més, en el transcurs dels anys seixanta Catalunya havia registrat un saldo migratori net superior als 700.000 nousvinguts, magnitud que assoliria el milió durant els primers setanta. La taxa d'atur cap a 1973 era extremament minsa, nivell que de vegades hom anomena desocupació friccional: tan sols un 1,5% dels actius.⁵

FONT: Elaboració pròpia amb PAREJO (2005), p. 138 i COSTA (1990), p. 479.

En pocs anys l'anterior cercle virtuós de creixement (de vegades anomenat miracle) semblà més aviat un miratge.⁶ A partir de 1973 la taxa de creixement del producte industrial per càpita català començà a desaccelerar-se. Durant

4. Calculo la taxa amb les dades de producte industrial per habitant presentades per PAREJO (2005), p. 138.

5. COSTA (1990), p. 479.

6. Entre els nombrosos treballs que estudien el vertiginós creixement posterior a l'estabilització són particularment significatius els de SARDÀ (ed.) (1974); FLOS, GASÓLIBA i SERRA (1978); BUSOM, GRATACÓS i SOGUES (1979); MUNS (1986); SUDRIÀ (1988); CARRERAS (1990); MALUQUER (1998); i CABANA *et al.* (1989); MOLINERO i YSÀS (ed.) (1998); i CATALAN (2012).

1974 l'esmentada magnitud reculà, i dos anys després inicià una tremenda davallada. El nivell màxim de producte industrial per càpita (assolit l'any de la mort de Franco) no tornà a superar-se fins 1987. La taxa d'atur no parà d'augmentar fins 1984 i restà per sobre del 20% durant tres anys més. Catalunya patí entre mitjan anys setanta i finals del segon terç dels vuitanta més que una crisi: fou una autèntica gran depressió industrial.⁷

En aquest treball tinc tres objectius. Primer, vull aclarir quines foren les causes originàries de la crisi experimentada per l'economia catalana des de les darreries del franquisme. Segon, em proposo analitzar quins factors l'agreuja- ren, tot convertint-la en una gran depressió. Tercer, m'interessa analitzar quins mecanismes ajudaren a amortir la crisi i facilitaren la sortida de la depressió.

ELS ORÍGENS

Entre les causes de primer ordre de la crisi que ens ocupa, quatre factors van jugar un paper capital: els xocs del petroli; la feblesa governamental; l'espiral inflacionària, fora de control fins 1977, i l'herència econòmica del franquisme. De xocs energètics n'hi van haver dos: durant 1973-1974 i durant 1979-1980. La debilitat dels poders públics fou un fet compartit tant pels governs del darrer franquisme com pels primers executius sortits de les eleccions lliures fins la revàlida socialista, aconseguida durant 1986. Entre els llegats econòmics del franquisme resultarien especialment perversos la manca de llibertat sindical i els baixíssims nivells d'investigació. El descontrol de la inflació, encara que derivat del primer xoc del petroli, s'agreuà particularment amb la mort de Francisco Franco.

Alguns autors han insistit en l'enrariment de la conjuntura internacional a la fi de l'*edat d'or* del creixement occidental (1945-1973). Durant 1971, la suspensió de la convertibilitat en or del dòlar (pels excessos de la guerra del Vi-etnam) anuncià el final del sistema de tipus de canvi fixos però ajustables, sorgit de la conferència de Bretton Woods. Per alguns autors, aquest sistema implicà un cert compromís entre els objectius d'estabilitat (tipus fixos i convertibilitat) i creixement (possibilitat de devaluar), afavorint la cooperació dels agents soci-

7. Entre la nombrosa literatura sobre la crisi són lectures recomanades les de SARDÀ (ed.) (1983); MUNS (1986); GARCÍA DELGADO (ed.) (1990). PARELLADA (ed.) 1990; SERRANO SANZ (2011); i SOLÀ, SÁEZ i TERMES (2012).

als durant la segona postguerra mundial.⁸ A més, els acords de Bretton Woods permeteren els controls de canvi per als moviments de capitals, facilitant la supervisió pels governs de les posicions especulatives a curt termini (*hot money flows*), que havien estat típiques del període d'entreguerres. En esfondrar-se el sistema de Bretton Woods, taxes més altes d'inflació serien possibles, es produirien discrepàncies superiors entre les polítiques macroeconòmiques dels països i l'especulació financera cobraria més impuls.

Altres estudiosos apuntaren a l'erosió en les rendibilitats agregades experimentades per algunes economies occidentals cap a finals de l'edat d'or de la postguerra. Les elevades taxes de creixement assolides arreu i la tendència a la plena ocupació aconseguida als països industrials durant els anys seixanta haurien provocat l'esgotament de l'exèrcit de mà d'obra de reserva o, dit d'altra forma, l'oferta de treball hauria esdevingut menys elàstica.⁹ La moderació salarial del període 1950-1965 (afavorint un creixement dels salaris en línia amb l'expansió de la productivitat del treball) hauria donat pas a un període d'oberta confrontació entre treball i capital, amb episodis com el Maig francès de 1968 o l'*autunno caldo* italià de 1969. Com a resultat, des de finals dels anys seixanta els salaris haurien augmentat més ràpid que la productivitat i les taxes de guany s'haurien comprimit, provocant la reculada de la inversió.

De totes maneres, quan hom observa la trajectòria de les taxes de guany a nivell de cadascun dels principals estats occidentals sorprèn que l'esmentada tendència decreixent no sigui nítida als països teòricament més conflictius, França i Itàlia, i en canvi sí esdevingui clara per al Regne Unit. Aquesta observació ens porta a relativitzar la interpretació. Per contra, no hi ha cap mena de dubte que les taxes s'enfonsen en tots i cadascun dels principals països de l'OCDE (incloent Japó) a partir del primer xoc del petroli.

El model de creixement de la segona revolució tecnològica, que culminà amb l'edat d'or, s'havia basat arreu en la utilització massiva d'hidrocarburs barats, que assoliren una quota dels voltants del 66% del consum d'energia primària comercial en els principals països industrials (quan havien representat només

8. MUNS (ed.) (1978); BRADFORD DE LONG i EICHENGREEN (1993), p. 189-230; EICHENGREEN (1996); i EICHENGREEN (2007).

9. ARMSTRONG, GLYN i HARRISON (ed.) (1991); MARGLIN i SCHOR (ed.) (1990); TEMIN (2002), p. 3-22; BRENNER (2006).

el 25% cap a 1940).¹⁰ Arrel dels talls de subministraments, decidit pels països exportadors de petroli com a reacció al paper occidental a la guerra de Yom Kippur, el preu del barril de cru quadruplicà entre les darreries de 1973 i principis de 1974 (passant de 3 dòlars per barril a 12 dòlars). Com que aquest *input* era insubstituïble a curt termini, els països importadors de petroli s'enfrontaren amb un brutal augment de costos. Els empresaris tendiren a traslladar-lo als preus dels seus productes i els treballadors exigiren augments salarials per a cobrir-se davant la pèrdua de poder adquisitiu. S'intensificà la lluita distributiva a Occident, es desfermà una espiral inflacionària i les taxes de guany es comprimiren, ara sí, de manera generalitzada.¹¹ Com a resultat, la inversió davallà arreu i es donà una brutal recessió econòmica. Si agafem les setze principals economies del moment, cap a 1970 només n'hi havia una registrant una caiguda absoluta del PIB real. Per contra, el 1975 deu de les setze patiren recessió. Els països industrials no coneixien una recessió tan generalitzada des de 1945.¹²

El moment pitjor de la conjuntura internacional coincidí amb la mort del dictador a Espanya, complicant la presa de decisions. De totes maneres, el règim mostrava ja clars signes de debilitat des d'alguns anys enrere. Mentre en termes econòmics havia sortir reforçat de l'intens desenvolupament experimentat des del Pla d'Estabilització de 1959 (quan els ministres de l'Opus Dei tingueren un paper protagonista), la decadència biològica de Francisco Franco acabà per perjudicar un sistema polític que s'havia caracteritzat al llarg de més de tres decennis per la dictadura unipersonal.

Durant 1969 la designació de Joan Carles de Borbó com a successor a cap d'estat topà amb el rebuig d'alguns dels exponents de les famílies carlina i falangista del règim, i fins i tot d'alguns dels partidaris de Don Juan. En el transcurs del mateix any, l'escàndol MATESA agreujà l'enfrontament entre faccions franquistes i, especialment, entre l'Opus Dei (al qual hom inscriví Juan Vilà Reyes) i polítics de procedència més *blava* com Manuel Fraga o José Solís. El mateix Franco reconegué les tensions en nomenar un nou govern l'octubre de 1969. Al capdavant del Ministeri d'Indústria, Franco situà José María López de

10. ODELL (1970); FOLEY i NASSIM (1976); i SUDRIÀ (1987), p. 313-363.

11. TREVITHICK (1977); i ROWTHORN (1980), p. 129-181.

12. Utilitzem aquí les dades de Maddison, definint per *recessió* tot un any de caiguda en el nivell de PIB real d'una economia (enlloc de l'habitual de dos trimestres). MADDISON (1991), p. 88.

Letona, un home que es mostraria més condescendent amb les intencions de les multinacionals de com ho havia estat el seu antecessor, Gregorio López Bravo.

El *caudillo* intentà tutelar el futur de la monarquia després de mort cedint la presidència de govern a Luis Carrero Blanco durant juny de 1973. Tanmateix, mig any després, un atemptat d'ETA militar segà la vida de l'almirall. La seva mort, mentre s'anava agreujant la flebitis de Franco, féu més palès l'anacronisme polític del règim espanyol. El successor a la presidència, Carlos Arias Navarro, titubejà amb l'obertura política amb l'*Espíritu del 12 de febrero*, proposant la legalització de famílies del règim, i enfurismant alguns *camises velles*. Un cop entronitzat Joan Carles I, el rei li mantingué la confiança en el primer dels seus governs, format a principis de 1976. A mitjan exercici, el substituïria per Adolfo Suárez (encara que sembla que el monarca hauria preferit un candidat com López de Letona).¹³ Després de guanyar dues eleccions consecutives al capdavant de la Unió de Centre Democràtic, Suárez presentà la seva dimissió al rei a finals de gener de 1981. Quan el partit preparava la seva substitució per Leopoldo Calvo Sotelo, els militars intentaren retornar al poder amb el cop d'estat del 23 febrer de 1981, encapçalat pels generals Alfonso Armada i Luis Milans del Bosch i protagonitzat pel tinent coronel de la Guàrdia Civil Antonio Tejero. El dia 25 fou finalment escollit Calvo Sotelo i restà en el poder fins que Felipe González el rellevà durant desembre de 1982. Però la transició no pot considerar-se completada fins el segon triomf del PSOE durant 1986, que representà la revàlida electoral d'una força que no provenia del franquisme.

Entre 1972 i 1985, Espanya va tenir dos caps d'estat i sis presidents de govern. Això implicà un ball permanent de carteres, especialment en els ministeris d'Hisenda, Economia i Indústria. També al capdavant de l'INI, important instrument de la política industrial del període, hi predominaren les nombroses entrades i sortides. Amb tanta inestabilitat en els llocs de comandament de l'economia espanyola, difícilment es va poder traçar una estratègia consistent per a fer front a la pitjor crisi experimentada per Europa des de finals del conflicte mundial.

Durant el primer xoc del petroli el ministre d'Hisenda, Antonio Barrera de Irimo, va optar per no repercutir plenament sobre el consumidor l'augment del cost del cru. Per tal de no augmentar el descontent popular en la fase final

13. TUSELL i QUEIPO DE LLANO (2003), p. 232-239.

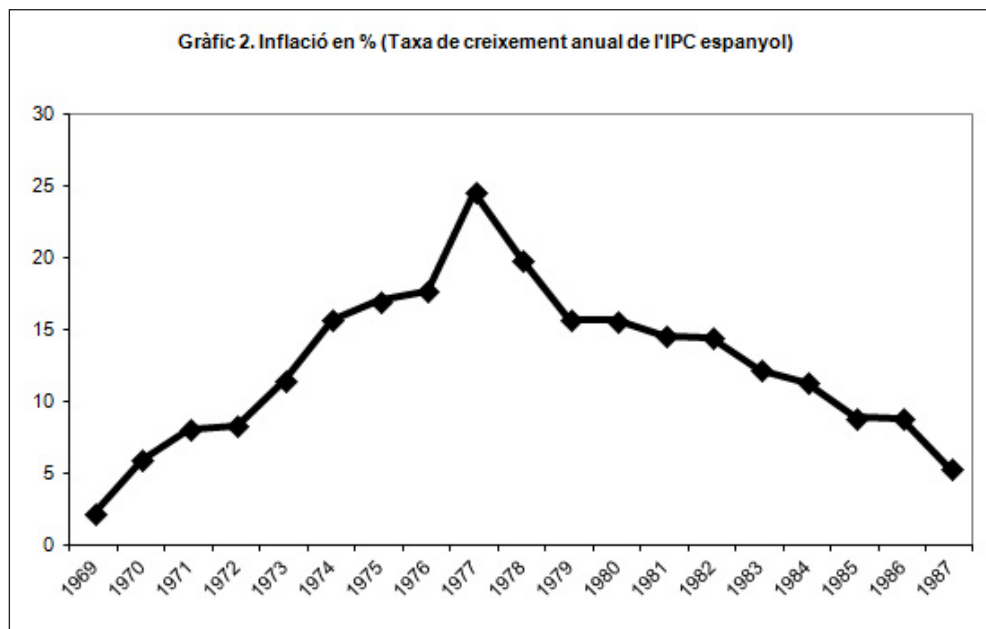
del règim, aquest ministre galleg preferí disminuir la taxació sobre el consum de combustibles líquids. L'efecte d'aquesta política fou endarrerir l'ajust i engreixar el dèficit públic. Com a resultat, tant el consum de petroli com el desequilibri en els comptes públics seguien augmentant a Espanya, mentre la majoria de països occidentals començaven a moderar la seva demanda de cru i registraven dèficits públics més modestos.

Mentre Rafael Cabello de Alba, que ocupà el mateix càrrec durant 1975, no discrepà fonamentalment de la línia anterior, Juan Miguel Villar Mir fou partidari de mesures més contundents (des de liberalitzar un seguit de preus intervinguts fins a presentar un pla per a crear 23 centrals nuclears a tot l'estat!). Tanmateix, estigué poc temps en el poder i ja en l'època d'Adolfo Suárez i Alfonso Osorio, com a vicepresident segon del govern, es tornà a una política compensatòria que a curt termini afavoria una transició menys crispada. Només a partir de juliol de 1977 el primer govern sortit de les urnes, que comptaria amb Enrique Fuentes Quintana com a vicepresident d'Economia, recuperà legitimitat per a adoptar mesures més contundents.

L'espiral inflacionista també fou la conseqüència de no voler adoptar mesures impopulars en el darrer franquisme. La taxa d'inflació (mesurada com a augment anual de l'índex de preus al consum) va anar incrementant-se de manera ininterrompuda ja des de 1969. Però amb el primer xoc del petroli, durant 1973, a Espanya es va creuar el llindar del 10% d'augment del cost de la vida en un any. Durant aquell moment, Occident estava dividit sobre si calia aplicar polítiques macroeconòmiques restrictives per a fer front a la inflació o expandir la demanda per a intentar evitar la caiguda en les taxes de creixement i l'augment de l'atur.¹⁴ Les polítiques fiscals tendiren a ésser expansives arreu pel mateix efecte de la crisi (que feia caure la recaptació i obligava els governs a gastar més en subsidis com el d'atur), encara que sense la intensitat d'Espanya (on el subsidi als combustibles inflà més el dèficit). Les polítiques de rendes s'utilitzaren com a mecanisme principal de lluita contra la inflació als països amb molta tradició de negociació col·lectiva centralitzada i interlocutors socials forts, com ara els països nòrdics, renans o Àustria.¹⁵

14. WOODWARD (1999), p. 65-76,

15. KATZENSTETN (1987); THERBORN (1989); ALBERT (1992); i PEKKARINEN, POHJOLA i ROWTHORN (ed.) (1992).

FONT: Elaboració pròpia amb MALUQUER (2005), p. 1293.

On la divisòria fou més gran fou en la política monetària. Els principals partidaris d'una decidida acció restrictiva en l'àmbit monetari per a frenar l'acceleració de preus durant el primer xoc del petroli foren Suïssa (per la seva necessitat de mantenir el franc propi a un nivell prou atractiu per al capital estranger) i la República Federal d'Alemanya (a causa de la tradicional preocupació alemanya pel record de la hiperinflació). La majoria de la resta de països occidentals aplicaren polítiques monetàries laxes i en això Espanya no constituí una excepció. Però la magnitud dels desequilibris a Espanya fou més gran. Durant 1976 i la primera part de 1977, la inflació s'accelerà vertiginosament, i l'exercici es va tancar amb una taxa del 25% anual.

La magnitud diferencial del desequilibri espanyol no s'entén sense tenir en compte l'herència del franquisme.¹⁶ El dictador traspasà sense haver implantat un sistema de relacions laborals amb interlocutors reconeguts, és a dir, sindicats de classe amb presència pública reconeguda. Encara que la conflictivitat laboral

16. CATALAN (1991), p. 95-130.

ja augmentà força des de finals dels anys seixanta, partits i organitzacions de classe clandestins desencadenaren una ofensiva reivindicativa en els mesos que seguiren a la mort de Franco per tal de garantir el seu reconeixement, guanyar afiliats i simpatitzants i millorar les condicions de vida. Com que es van sobreposar a les tendències inflacionàries derivades del primer xoc del petroli i de la política acomodaticia, la pressió sindical engreixà l'espiral de preus fins a la signatura dels Pactes de la Moncloa.

Un altre llegat enverinat del franquisme fou el baix nivell de recerca, desenvolupament i innovació (R+D+i) del teixit productiu. L'Administració pública, farcida de militars i combatents del bàndol *blau*, no mostrà interès per a potenciar la recerca, amb l'excepció del Consell Superior d'Investigacions Científiques, i aquest, des dels seus orígens, restà sota control absolut d'alguna de les famílies polítiques del règim. Les empreses acumularen un gran retard tecnològic entre els anys trenta i finals dels anys cinquanta, quan era molt difícil importar maquinària i, per tant, estar a l'avantguarda de les innovacions internacionals. Des de principis dels seixanta, quan la importació d'equip fou més fàcil, es pogueren obtenir grans guanys de productivitat exclusivament per la via de renovar la maquinària a l'estranger i es prestà poca atenció a la recerca. L'adquisició de llicències de fabricació de productes d'origen forà o la pura còpia dels mateixos sense permís fou molt més habitual que el desenvolupament de nous productes i processos sobre la base de l'esforç propi en R+D+i. Encara que Catalunya va restar al capdavant de les regions espanyoles amb més patents, la seva contribució fou marginal en termes europeus.¹⁷

El menyspreu de les dictadures pel coneixement queda ben palès en comparar la proporció de científics entre els països perifèrics d'Europa (que avui està de moda anomenar PIIGS o GIPSI). Cap a 1974 a Espanya només hi havia 3,3 científics, enginyers i tècnics ocupats en R+D per cada 10.000 habitants. Portugal i Grècia encara estaven una mica pitjor. En canvi, les democràcies republicanes d'Irlanda i Itàlia, no gaire més riques que Espanya, superaven la taxa de 10 investigadors per 10.000 habitants, és a dir, triplicaven l'esforç de recerca de les dictadures o exdictadures ibèriques i grega. A més, els grans països industrials d'Europa, com Alemanya i França, assolien taxes superiors a 30 per 10.000, és a dir, deu vegades l'esforç espanyol. Catalunya, encara que comptava

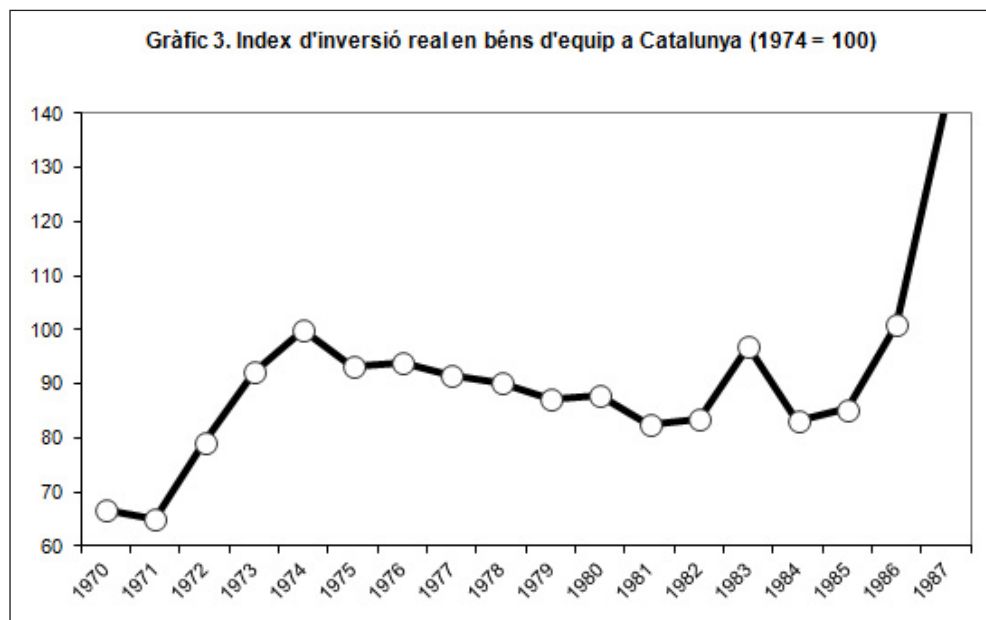
17. CATALAN (2012), p. 291.

amb el dinamisme afegit d'un teixit productiu més capaç de patentar que la resta de l'estat, restà perjudicada perquè Madrid concentrava la seu de la gran majoria de centres públics d'investigació i també d'un bon nombre de les més grans empreses espanyoles (especialment les de l'INI).

La crisi intensificà la competència entre països i revalorà els esforços domèstics en R+D+i. Durant els anys setanta i primers vuitanta, països asiàtics que havien fet un gran esforç per millorar i abaratir els seus productes com Japó, Hong-Kong i Corea del Sud exportaren a Estats Units i Europa automòbils, motocicletes, electrodomèstics, productes electrònics, joguines, calçats i teixits. Espanya i també Catalunya, on l'esforç investigador havia estat inferior i els costos tendien a ésser superiors, patiren especialment en algunes de les anteriors especialitats, tant en els mercats exteriors com en els domèstics propis.

ELS AGREUJANTS

Entre els factors específics que empitjoraren la depressió catalana durant el darrer franquisme i la transició, cinc semblen de particular importància: l'enfosquiment de les expectatives empresarials; la intensitat de l'escalada salarial; els sobtats encariments del cost del diner; l'abandonament de la política industrial proteccionista; i la crisi bancària. La confiança empresarial en el potencial econòmic del país va anar davallant ininterrompudament des del mateix any de la mort de Franco fins a l'any 1981, quan Tejero ocupà el Congrés, i tornà a empitjorar en el tram central del primer mandat de Felipe González. La conflictivitat laboral assolí el clímax en el darrer terç dels anys setanta, provocant grans augments en els salaris reals i contribuint a erosionar la rendibilitat de les empreses i la inversió. A l'alçada de 1977, l'adopció d'una política monetària molt restrictiva, encara que convenient per a desaccelerar la carrera dels preus, provocà un sobtat encariment dels tipus d'interès, tot engreixant una perversa onada de suspensions de pagaments. Mentre els governs intensificaven l'ús de la política monetària per a combatre la inflació, abandonaven la política industrial i desprotegien massa sobtadament alguns dels sectors amb més capacitat d'arrossegament a llarg termini. Finalment, la insolvència d'alguns grups bancaris que havien jugat un paper important en la promoció industrial durant el franquisme del desenvolupament acabà d'endurir la depressió catalana a principis dels anys vuitanta.

FONT: Elaboració pròpia amb SOLÀ, SÁEZ i TERMES (2012), p. 343.

Com a indicador de confiança empresarial podem utilitzar la inversió bruta real en béns d'equip (incloent material de transport), ja que tendeix a reflectir les expectatives dels emprenedors.¹⁸ Després d'un pronunciat cicle expansiu en la segona meitat dels anys seixanta, que culmina l'any del Maig francès, la inversió catalana tornà a animar-se a partir de 1972. El nou cicle ascendent portà l'adquisició de béns d'equip al nivell màxim de tot el franquisme durant 1974, fet que confirma que l'ajust al primer xoc del petroli vingué retardat.

En canvi, ja durant el darrer any de vida de Franco la inversió en equip reculà un 7%. Les fugides de capitals cap a Andorra i Suïssa es dispararen i continuaren en un nivell relativament alt fins ben entrada la transició. Un any especialment dur fou el del 23-F, quan la inversió va caure un 6% en termes reals i registrà el nivell mínim de tot el període analitzat.

La victòria socialista semblà animar inicialment la formació de capital, ja que 1983 fou un any d'excepcional creixement, però l'exercici següent la inversió experimentà una nova contracció (superior al 10%). No es registra un canvi

18. SOLÀ, SÁEZ i TERMES (2012), p. 343

clar de tendència en les expectatives fins l'any 1986, coincidint amb l'entrada a la Comunitat Econòmica Europea. En aquell moment, la inversió bruta ja va augmentar un formidable 18%, i per primera vegada es recuperà el nivell absolut d'abans de la crisi. La borsa també recuperà el seu màxim històric durant 1986. L'any següent, la sortida de la crisi quedaria ben palesa a les expectatives, ja que es va registrar un insòlit increment de la inversió bruta en béns d'equip del 40% que venia a compensar més d'un decenni de prostració de la formació de capital.

Encara que els salaris reals havien anat augmentant relativament de pressa des dels anys seixanta, la redistribució de la renda en favor del treball fou molt més intensa durant el franquisme tardà i la primera part de la transició. Segons el Ministeri de Treball, entre 1972 i 1976 el nombre de vagues registrades a l'Estat espanyol va passar de 835 a 3.662; els treballadors involucrats, des de menys de 300.000 fins a més de dos milions i mig; i les jornades de treball perdudes, de menys de mig milió a més de 13 milions.¹⁹ Prop de la meitat dels treballadors censats a la província de Barcelona participaren en les mobilitzacions de 1976, que tingueren una forta motivació política. El Baix Llobregat i el Vallès protagonitzaren sonades aturades massives. El ministre de l'Interior, Manuel Fraga, va arribar a comparar la paralització de Sabadell durant febrer de 1976 amb l'ocupació de Petrograd de 1917.²⁰

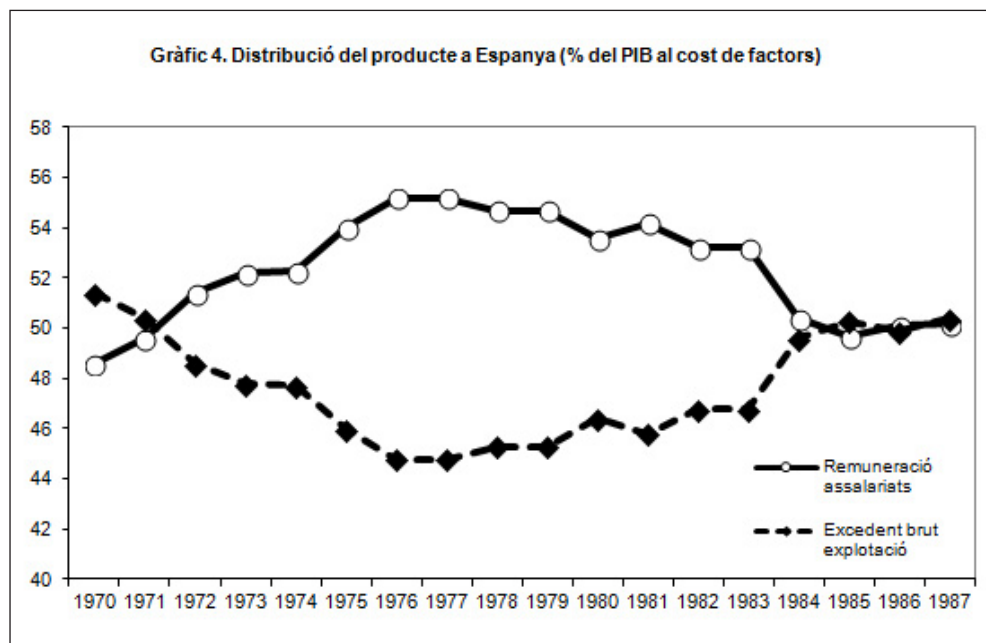
Els Pactes de la Moncloa, signats la tardor de 1977, van significar un punt d'inflexió en la conflictivitat laboral.²¹ Tanmateix, tot i que el nombre de vagues registrat pel Ministeri de Treball disminuï a 1.194 durant aquell exercici, el nombre de treballadors participants encara va augmentar fins assolir gairebé els tres milions de persones (a nivell estatal). Les jornades perdudes també seguiren augmentant, fins superar els 16 milions.

Després d'un exercici més calmat durant 1978, el nombre de vagues tornà a augmentar l'any següent fins assolir les 2.600. Durant 1979, el nombre de treballadors participants assolí un màxim de 5,7 milions de persones. Les jornades perdudes també registraren el zenit amb 18,9 milions, segons el Ministeri de Treball (i 21,4 milions, segons la CEOE).

19. MALUQUER DE MOTES i LLONCH (2005), p. 293. Vegeu també BALFOUR (1994); i els treballs recollits a CRUZ i PONCE (ed.) (2011).

20. YSÀS (2008), p. 161.

21. ROCA (1991) i TRULLÉN (1993).

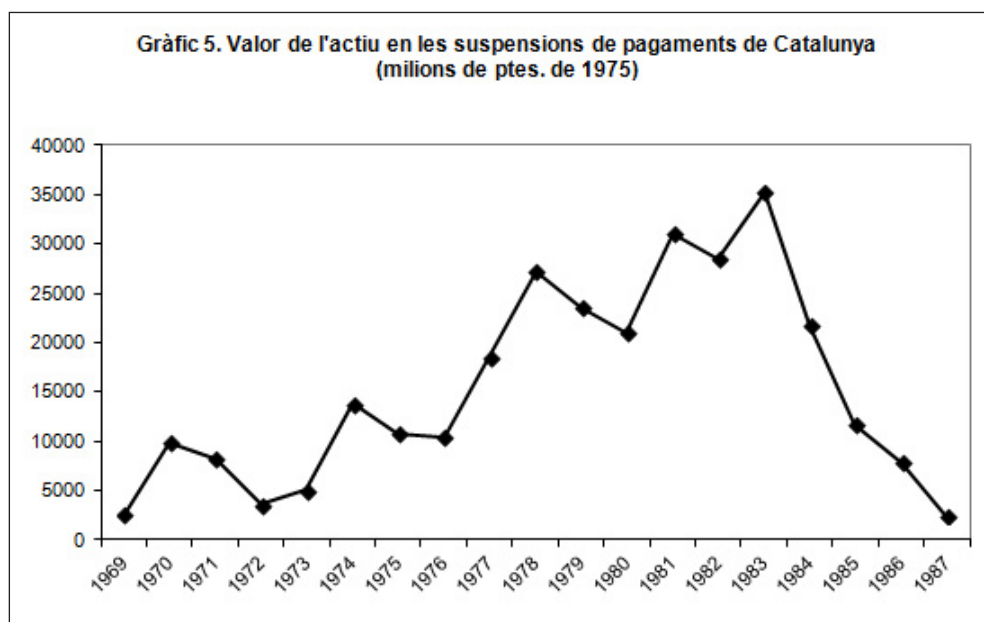
FONT: Elaboració pròpia amb ROCA (1991), p. 228.

No fou fins 1980 que la conflictivitat laboral començà el declivi definitiu. Durant 1982, el darrer any que les xifres del Ministeri de Treball recolliren les dades de vagues i participants de Catalunya, el nombre de conflictes (a nivell espanyol) havia baixat a 1.810, mentre que els treballadors se situaven als voltants del milió de persones. Les jornades perdudes (segons la CEOE) restaren lleugerament per sobre dels 7 milions. En el transcurs de la primera meitat dels anys vuitanta el nombre de vagues i la seva intensitat va anar minvant, encara que amb alts i baixos. És a dir, un cop foren reconeguts els interlocutors sindicals i ja consolidada la transició política, la conflictivitat s'anà moderant.

Tanmateix, en el moment més àlgid del conflicte, els significatius augments salarials aconseguits amb la mobilització reivindicativa acabaren provocant un notable procés de redistribució de la renda. Aquest es pot il·lustrar amb l'evolució comparada de la distribució del PIB a nivell estatal. Si la remuneració dels assalariats absorbia el 49,6% del producte brut (al cost dels factors) durant 1971, la part del pastís corresponent als salaris assolí el 55,2% durant el bienni 1976-

1977.²² La contrapartida fou que l'excedent brut d'exploació (és a dir, el conjunt de rendes no salarials) passà del 50,4 al 44,8% entre ambdós moments. Aquesta pronunciada i sobtada erosió de l'excedent empresarial (reflex d'una forta caiguda en la taxa de guany) contribuï a deprimir les expectatives i a frenar la inversió.

En el cas de Catalunya i la indústria, el procés de redistribució de la renda fou encara més durador, si ens creiem les xifres de la distribució provincial de la renda estimades per l'antic Banc de Bilbao.²³ Al Principat, el cost del treball en la indústria (sense construcció) hauria passat de representar el 45,7% del valor afegit brut durant 1971 a assolir el 53,8% del mateix cap a 1979. A partir de llavors, la participació relativa dels salaris en el valor afegit de la indústria hauria minvat, però encara se situaria en un nivell força més elevat que abans de la crisi l'any de la recuperació (1987), quan l'esmentada proporció se situà en un 51,1%.

FONT: Elaboració pròpia amb COCNB (1988), p. 71.

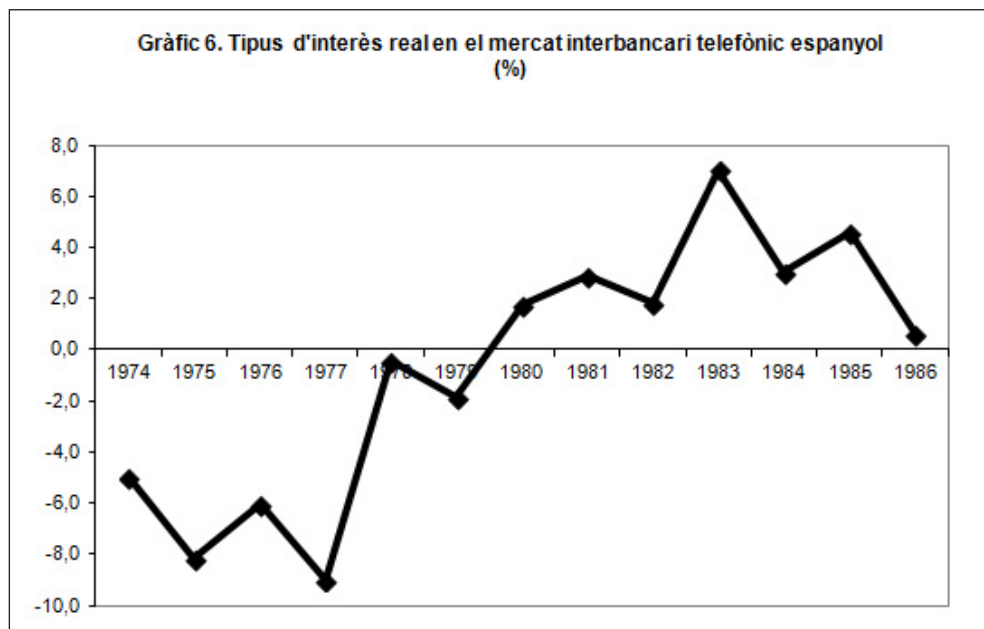
22. Utilitzo aquí el treball de ROCA (1991), p. 228 i p. 149-298. La remuneració dels assalariats inclou el total de cotitzacions socials. Vegeu també: BAIGES, MOLINAS i SEBASTIÁN (1987), p. 73-89; MOCHÓN, ANCOCHEA i ÁVILA (1988), p. 105-126; i TRULLÉN (1993), p. 275-286.

23. Les proporcions s'han calculat a partir de les estimacions de la FUNDACIÓN BBV (1999) p. 108-109 i 136-137. El tema també es tracta a PETITBÓ i BOSCH (1990), p. 225-249.

Les suspensions de pagaments a Catalunya experimentaren una neta tendència creixent a partir de 1973, fins assolir un màxim deu anys després. D'una mitjana anual d'unes 50 suspensions durant el trienni 1971-1973, se'n registrà una de 300 durant 1981-1983. Tanmateix, més que el nombre és significatiu el valor de les insolvències. Si prenem el valor del actiu en les suspensions de pagaments presentades al Principat, mesurat en pessetes constants de 1975, aquestes haurien passat de 3.588 milions durant 1972 a 35.189 milions durant 1983. És a dir, en onze anys es va multiplicar per deu el valor real de les suspensions de pagaments. Segons aquest indicador (com ho il·lustra el gràfic 5), l'any 1983 fou l'exercici més dur de la transició (i, per tant, no és estrany que la inversió tornés a recular durant l'any següent). L'empitjorament de la crisi durant els primers anys vuitanta no es pot atribuir a la pressió sindical, ja que, com hem vist, la conflictivitat laboral minvà de manera significativa amb el canvi de dècades.

Si parem atenció al gràfic del valor real de les suspensions de pagaments a Catalunya, podem observar que els grans increments d'aquesta variable es van donar en moments molt específics. El primer gran salt es produí durant 1974, quan l'actiu implicat en les suspensions assolí els 13.812 milions de pessetes de 1975, força més del doble del valor real de les insolvències durant l'any anterior. És indubtable que aquest primer salt en les suspensions de pagaments s'explica pel primer xoc del petroli, que hem destacat com una de les causes primàries de la gran depressió del franquisme tardà i la transició.

Però, a més, les suspensions de pagaments a Catalunya experimentaren dos altres grans bots durant la crisi que ens ocupa. El segon gran salt en les insolvències es va donar durant el bienni 1977-1978 i comportà un canvi de tendència en el comportament de la taxa d'atur (que passà del 4% dels actius el 1976 al 10% el 1979). Finalment, el darrer gran increment en les suspensions de pagaments es va donar durant l'exercici de 1983, quan la taxa d'atur assolí el nivell del 22% dels actius. Amb posterioritat, el valor real de les suspensions de pagaments començà a davallar, i a partir de 1985 també ho féu la taxa d'atur. Durant el darrer any de la depressió, 1986, les suspensions de pagament baixaren (en termes reals) fins romandre per sota del nivell de 1974. De manera similar, el producte industrial per càpita se situà durant 1986 per sobre del de dotze anys abans, però l'atur no mostrà una tendència comparable a la reducció, restant per sobre del llindar del 20%.

FONT: Elaboració pròpia amb BANCO DE ESPAÑA (1988), p. 296.

La virulència de les suspensions de pagaments durant els intervals de 1977-1978 i 1983 no es pot atribuir al comportament del mercat de treball (en especial i de cap manera, l'última). Contràriament, ambdós episodis compartiren una situació de brutal encariment del cost del diner. Per tal d'analitzar-los, hem construït el gràfic que presenta l'estimació de l'evolució de l'interès real a curt termini en l'economia espanyola.²⁴

Tal com mostra el gràfic 6, la situació fins 1977 fou de tipus d'interès real a bastament negatius: és a dir, la taxa d'inflació superava en molt el cost de manllevar recursos per a les empreses. Aquest context, generat per la política típica d'interessos regulats de la postguerra i agreujat per la permissivitat del darrer franquisme envers la inflació, havia encoratjat l'endeutament massiu de

24. He obtingut el tipus d'interès real en sostraure del tipus nominal d'interès la taxa d'inflació. Per a l'interès nominal he utilitzat el cost del diner de les operacions vives en el mercat telefònic interbancari. La sèrie es troba a BANCO DE ESPAÑA (1988), p. 296. Vegeu també CUERVO (1987), p. 48. La taxa d'inflació emprada és la que s'obté amb l'índex de preus utilitzat a NADAL (ed.) (2003).

les empreses, en un context de costos creixents dels *inputs* energètics i dels salaris. Les polítiques aplicades pel govern d'UCD, sorgit de les primeres eleccions lliures, presidit per Suárez i amb la vicepresidència econòmica d'Enrique Fuentes Quintana (fins febrer de 1978) i Fernando Abril Martorell (des de llavors), canviaren sobtadament el marc anterior. D'una banda, els Pactes de la Moncloa fixaren, encertadament, la reducció de la taxa d'increment dels preus com a prioritat bàsica i orientaren el creixement dels salaris cap a la inflació esperada i no passada. A més, la política monetària intentà desaccelerar el creixement de les disponibilitats líquides, fent el crèdit més difícil i car. Finalment, els tipus d'interès tendiren a liberalitzar-se, experimentant una forta escalada en pocs mesos. Tot plegat aconseguí doblegar la taxa d'inflació durant 1978, però al cost de provocar l'augment més gran del cost del diner de tot el període en aquell exercici (amb un augment de la taxa d'inflació real de nou punts en tan sols un any).

Després de 1979, la tendència dels tipus reals d'interès fou a anar augmentant arreu. No fou només un procés d'àmbit espanyol, sinó que tingué a veure amb la resposta d'Occident al segon xoc del petroli. Entre principis de 1979 i 1980 el triomf de la revolució islàmica a Iran portà el preu del barril dels 13 als 26 dòlars. Durant juny de 1979, la Reserva Federal dels Estats Units, encapçalada per Paul Volcker (i encara sota la presidència de James Carter), decidí atorgar prioritat al control de la inflació (atès que els països on aquesta no s'havia descontrolat durant el xoc anterior, com Suïssa i Alemanya, mostraven millors perspectives d'ocupació).²⁵ El tomb cap a les polítiques monetàries que donaven preferència al control de la inflació es consolidà a Occident amb la creació del mecanisme d'intervenció de canvis en el si del Sistema Monetari Europeu i amb les successives victòries conservadores de Margaret Thatcher i Ronald Reagan.

Mentre la *tory* britànica combinà la política monetària restrictiva amb una de fiscal del mateix signe, el republicà dels Estats Units no mostrà gaire voluntat de reduir el dèficit públic. Reagan afavorí les reduccions impositives i el fort augment de la despesa en armament. Com a conseqüència, i per tal de finançar l'abundós dèficit, hagué d'oferir tipus d'interès suficientment atractius als tenidors de bons. Tot això portà els tipus d'interès, tant nominals com reals, als

25. Durant 1979 la taxa d'atur d'Alemanya i Suïssa foren respectivament del 3,3 i del 0,3%. En canvi, països que havien aplicat polítiques més expansives durant el primer xoc del petroli registraren desocupacions força superiors. Fou el cas, per exemple, de França (6,0%) o el Regne Unit (4,5%). WOODWARD (1999), p. 77.

nivells màxims coneguts des dels inicis de la segona postguerra mundial. A més, l'esclat de la crisi del deute extern mexicà durant 1982 afegí incertesa sobre els mercats financers internacionals.

El triomf de Felipe González en les eleccions del mes d'octubre de 1982 no implicà variar la política de tipus d'interès lliures i cars. Malgrat que Miguel Boyer devaluà la pesseta, els tipus d'interès real assoliren el màxim històric durant l'any 1983. Tal com mostra el gràfic, el tipus d'interès interbancari real hauria passat del 1,9% durant 1982 al 7,0% durant 1983. No només fou el màxim interès real de tot el període que ens ocupa, sinó que el seu augment relatiu fou, després del de 1978, el més gran de tota la depressió. Vista aquesta evolució no sorprèn, per tant, que el zenit en el valor real de les suspensions de pagaments catalanes s'assolís durant l'exercici de 1983.

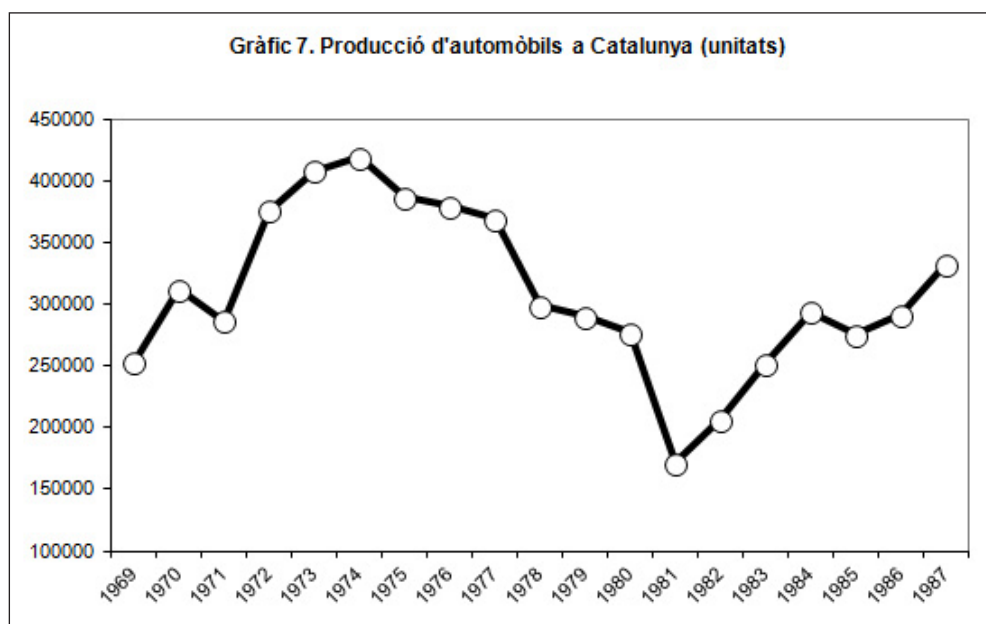
Des de 1972, el franquisme va anar abandonant la política proteccionista que havia mantingut durant els anys seixanta. Els governs de la transició van continuar per aquest camí, tot ampliant les llicències d'inversió i reduint quotes i aranzels d'importació, en la perspectiva de preparar-se per a l'adhesió a la CEE (ja el 1970 s'havia signat l'Acord Preferencial, que rebaixava els aranzels aplicats als productes espanyols). Encara que la creixent liberalització esdevingués desitjable en moments d'expansió, ja que podia reforçar la capacitat competitiva del teixit productiu local, aplicar aquesta política en temps de crisi va contribuir a fer més dura la depressió en activitats que generaven grans externalitats en el teixit productiu català, com la fabricació de turismes, motocicletes, maquinària o productes electrotècnics.²⁶ L'establiment de nous fabricants forans i la major facilitat d'importació, en un marc de forts augments de costos per a les empreses i creixents dificultats per a finançar-los, amplificaren les pèrdues d'empreses capdavanteres fins nivells insostenibles. Les tornaren inviables i les abocaren a la fallida o a la seva venda control al capital estranger.

Per exemple, els productors de cuines i rentadores Benavent i Crolls tanca- ren portes a principis dels anys vuitanta.²⁷ La casa de televisors Inter fou adquirida per Grundig, mentre morien definitivament els seus rivals Bettor i Cahué Industrial. També enfilà cap a l'abisme el grup de components electrònics Piher i el fabricant d'ordinadors Telesincro (en el qual participava el primer). El fabricant de compressors de Sabadell, Unidad Hermética, passaria a mans de la casa

26. CATALAN (2010), p. 221-222.

27. SOLÀ, SÁEZ i TERMES (2012), p. 363-367.

sueca Electrolux. El productor de components d'automoció de Valls MAISA anà a parar al grup americà UT Automotive. Robert Bosch es feu amb el control de FEMSA. Els constructors de motocicletes Bultaco, Maquitrans i OSSA tancaren portes durant la primera meitat dels vuitanta, mentre les rivals Sanglas i Montesa foren adquirides per Yamaha i Honda. El constructor de vehicles industrials i tractors Motor Ibérica esdevindria NISSAN.

FONT: Elaboració pròpia amb COCINB (1988), p. 34.

El cas més significatiu per grandària, externalitats productives i capacitat de recerca i desenvolupament fou, sense cap mena de dubte, el de SEAT.²⁸ La companyia, que havia acceptat l'adquisició d'AUTHI en els moments d'inici de la crisi (a canvi del veto a l'entrada de General Motors), es va haver d'enfrontar amb la crua competència de Ford a partir de 1977. El retorn d'aquesta firma a l'Estat espanyol havia estat aprovat pel ministre d'Indústria López de Letona durant 1972, atorgant-se a la multinacional el dret a utilitzar només un 60% de components d'origen domèstic (mentre SEAT n'havia d'utilitzar un 90%). A més,

28. CATALAN (2010), p. 221-222.

el Ford Fiesta, primer vehicle llançat per la planta d'Almussafes, fou concebut com un desenvolupament del model estrella de SEAT del moment: el petit utilitari de tracció davantera, 127.

La competència del Fiesta enfonsà la quota de mercat de SEAT a l'Estat espanyol, multiplicant-ne les pèrdues, fins al punt que FIAT decidí cedir la seva participació en l'empresa de la Zona Franca a l'INI. A més de pels reiterats incompliments negociadors per part dels governs de la transició, l'abandonament italià també s'explica per l'autorització de l'establiment de la filial de General Motors, Opel, durant 1979 (contradient els acords assolits durant la compra d'AUTHI del 1975). Quan es posà en marxa la planta de Figueruelas durant 1981, la producció catalana d'automòbils tocà fons (gràfic 7).²⁹ La crisi de SEAT era tal que l'INI acabà signant un acord de cooperació tecnològica amb Volkswagen durant 1982. Tanmateix, tot i registrar pèrdues astronòmiques, en el moment més àlgid de la crisi, SEAT es mostrà capaç de dissenyar i llançar els seus propis productes (amb l'ajut de l'Italdesign de Giorgetto Giugiaro i els motors de Porsche). El model Ibiza fou el fruit més reeixit d'aquella SEAT independent (i ha estat capaç de mantenir la marca durant trenta anys més). Però el govern de Felipe González decidí entregar la majoria del capital de SEAT a la companyia de Wolfsburg durant 1985, tot just en el moment en què començava a albirar-se la sortida de la crisi.

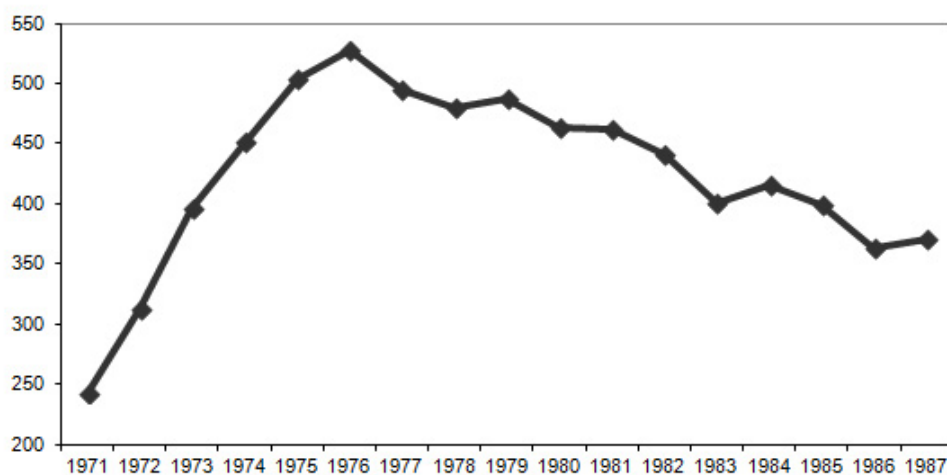
El darrer factor que contribuï a agreujar la depressió catalana durant la transició fou la crisi bancària, la més pregonada experimentada pel país des de les insolvències dels bancs de Barcelona i de Terrassa durant 1920. Entre mitjan anys setanta i mitjan anys vuitanta naufragaren projectes empresarials com els de Banc Comtal, Banc Comercial de Catalunya, Banc d'Osca, Banc Atlàntic, Banc Unió, Banc Català de Desenvolupament, Banca Mas Sardà, Banc dels Pirineus i el grup Banca Catalana - Banc Industrial de Catalunya, que havia arribat a incloure els bancs Industrial del Mediterrani, de Crèdit i Inversions, de Girona, d'Astúries i d'Alacant, a més del nou Banc de Barcelona. Com a resultat, els recursos propis dels bancs amb seu social a Catalunya registraren una notable contracció.

Podem agrupar les causes de la pregonada crisi bancària a la Catalunya de la transició en dos tipus, exògenes i endògenes. Entre les primeres, a més de les dificultats generades pels dos xocs del petroli i l'espiral inflacionista, cal subratllar la sobtada liberalització financera que es produí des de mitjan anys setanta. Val a dir

29. La sèrie del gràfic inclou els tractors fabricats a Catalunya.

que no hi ha acord en aquest punt. Hi ha qui defensa que la desregulació financera no fou brusca, fent arrencar aquest procés en els anys seixanta, remarcant-ne el ritme lent i cautelós, i buscant més aviat la responsabilitat en una deficient ruptura de l'*statu quo* bancari del primer franquisme, que havia impedit fins 1962 la creació de nou bancs i l'obertura d'oficines.³⁰

Gràfic 8. Fons propis dels bancs domiciliats a Catalunya (millions de ptes. de 1975)

FONT: Elaboració pròpia amb COCINB (1988), p. 58-59.

De totes maneres, el que sembla fora de dubte és que les reformes de 1962, a més d'autoritzar la creació de nous bancs i oficines, va intentar especialitzar el sector en línia amb el que havia estat l'evolució internacional des dels anys trenta: bancs comercials, especialitzats en el descompte de lletres, i bancs industrials, que captarien estalvi més a llarg termini i facilitarien la inversió en béns d'equip i infraestructures. A aquests darrers bancs els van ser conferides la possibilitat d'abonar interessos més alts que la banca comercial (mitjançant els

30. És la posició defensada en el treball de POVEDA (2011), 241-294. Una visió més crítica podem obtenir-la a CUERVO (1987). També val la pena consultar la col·lecció de treballs recollida pel mateix autor a CUERVO (ed.) (1983). Vegeu especialment la introducció, p. 7-23.

certificats de dipòsit) i la d'emetre bons (computables en el coeficient obligatori de fons públics que tenien les caixes d'estalvi). Aquesta política afavorí l'emergència d'una munió de nous bancs industrials catalans en el transcurs dels anys seixanta i els primers setanta.³¹

Ja durant el franquisme tardà, l'any 1974, començà a abandonar-se l'anterior model. La possibilitat d'emissió de certificats de dipòsit s'amplià al conjunt d'entitats financeres, eliminant un dels avantatges competitius dels bancs industrials, mentre que els tipus passius a més de dos anys es liberalitzaren. El govern sorgit de les primeres eleccions democràtiques, amb Fuentes Quintana com a superministre econòmic, aprofundí per aquesta via durant juliol de 1977, liberalitzant, entre altres, tots els tipus d'interès del Banc d'Espanya (llevat del de redescòmpte) i els tipus passius a un any o més. Durant gener de 1981, a les darreries dels governs de Suárez, es completà aquest procés liberalitzant els tipus dels dipòsits a sis mesos (superiors al milió de pessetes) i els tipus d'operacions actives (llevat de les del coeficient d'inversió), i acceptant la generalització de les operacions a tipus d'interès variable (que fins llavors havien estat restringides a la banca estrangera).

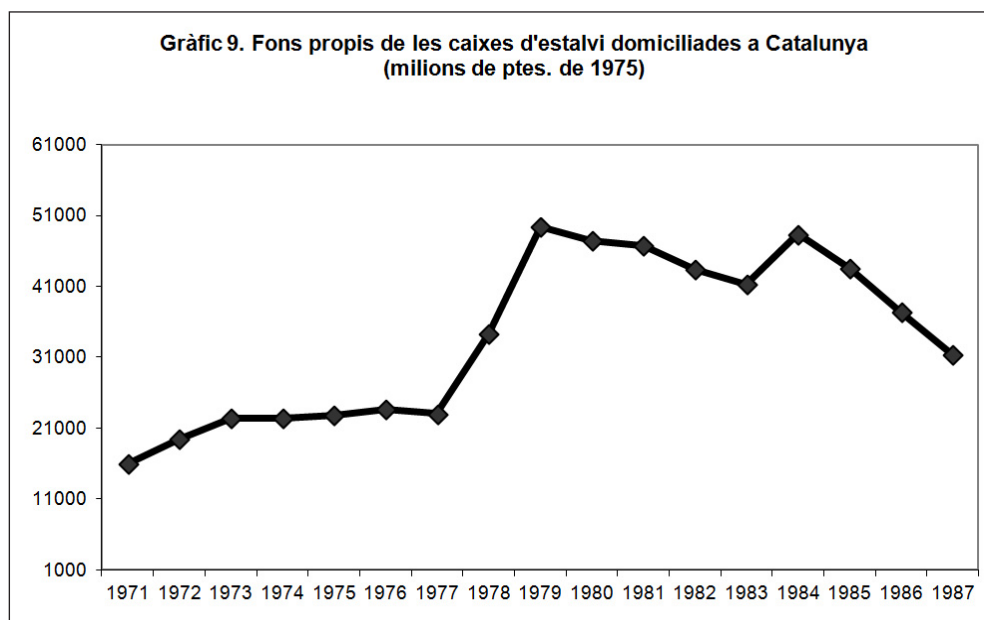
El procés de liberalització no fou tan intens com en el sector automobilístic, ja que la banca estrangera no aconseguí mai desbancar les institucions financeres espanyoles en el mercat domèstic. Però en menys d'un decenni varià completament les condicions en què competien els bancs locals, eliminant els avantatges dels bancs industrials (sorgits de la legislació de 1962), intensificant la lluita per captar passiu i provocant un gran augment de costos per al conjunt d'institucions bancàries. Aquesta política desreguladora encaixà bé amb els objectius d'encariment del diner i lluita inflacionista empesos durant l'estiu de 1977, però repercutí molt negativament en les entitats més febles, que tendiren a ésser les més joves.

La prova que la desregulació contribuí significativament a la intensitat assolida per la crisi bancària és que les caixes d'estalvi, que no foren objectiu destacat de les mesures liberalitzadores d'aquell moment històric, no experimentaren una trajectòria ni de bon tros tan contractiva com la dels bancs. D'aquí que els recursos propis de les caixes d'estalvi amb seu social a Catalunya, mesurats en termes reals, fossin més grans el 1986 que durant 1974. En

31. CABANA (2000), p. 292-338.

canvi, la cosa contrària s'esdevingué amb els recursos propis reals dels bancs amb seu al Principat.

Tanmateix, hi hagué factors endògens que també contribuïren a la desfeta de gran part de la banca catalana nodrida per la legislació del franquisme del desenvolupament.³² A finals de l'edat d'or, l'excessiva ambició de creixement l'havia portada a una costosa carrera d'obertura d'oficines, que havia engreixat excessivament els seus costos fixos. Les absorcions d'entitats foren habitualment precipitades, apostant-se més per la quota de mercat que per l'ús eficient dels recursos. Els negocis comercial i industrial tendiren a confondre's. Més que optar per algunes línies d'expansió estratègica, es va voler estar present en la gran majoria de sectors industrials de prestigi i en alguns projectes de perfil clarament especulatiu, com operacions immobiliàries o pistes d'esquí.

FONT: Elaboració pròpia amb COCINB (1988), p. 59.

S'ha afirmat que la política informativa d'Europa Press i de Televisió Espanyola durant 1982 contribuï a alarmar els dipositants i que, provocant retirades massives de fons, féu imprescindible la intervenció del grup Banca Catalana, el

32. Vegeu BAIGES, GONZÁLEZ i REIXACH (1984); CUERVO (ed.) (1984); CUERVO (1987); i POVEDA (2011).

protagonista més important de la crisi al nostre país.³³ Sigui com sigui, un grup molt significatiu dels bancs domiciliats a Catalunya manllavaren intensivament fons del Banc d'Espanya i acabaren intervinguts pel Fons de Garantia de Dipòsits. En la mesura que molts d'aquests bancs havien concedit crèdit a empreses industrials capdavanteres, el seu naufragi també contribuï a fer més difícil la supervivència d'aquestes.

ELS AMORTIDORS

Els principals amortidors de la depressió del franquisme tardà i la transició democràtica al llarg de tot el període que ens ocupa foren tres: la terciarització, l'expansió fiscal i la depreciació de la pesseta. El creixement dels serveis va jugar un paper compensatori significatiu de la tremenda crisi industrial i financera. L'expansió fiscal evità una caiguda més gran de la demanda. Finalment, les repetides devaluacions de la pesseta, en un marc de tipus de canvi flotants i tendència a la depreciació, afavoriren l'exportació i actuaren com a trinxera proteccionista davant les importacions. Durant l'última fase de la crisi, el bienni 1985-1986, la notable millora de les condicions macroeconòmiques internacionals i les expectatives generades per l'entrada a la CEE afavoriren la sortida definitiva de la depressió.

Una primera conseqüència de la profunda depressió patida per l'economia catalana durant la transició fou l'acceleració en el procés de terciarització productiva. Des dels inicis de la revolució industrial, la població agrària havia tendit a perdre pes arreu del món desenvolupat i aquest procés continuà durant el segle xx. Encara que Catalunya es ruralitzà una mica de resultes de la Guerra Civil i de les polítiques autàrquiques del primer franquisme, el declivi relatiu del sector primari s'havia accentuat durant els anys cinquanta i seixanta. Cap a 1971 el sector agrari (incloent-hi la pesca) només ocupava 10,8% dels ocupats catalans, i la secular davallada prosseguí durant la depressió, de forma que al terme de la crisi només un 5,1% de treballadors amb feina estaven ocupats en activitat primàries.

En el transcurs del segle xx el sector serveis tendí a guanyar pes en relació amb l'activitat industrial arreu d'Europa, com a conseqüència del més alt ritme

33. És l'opinió expressada per CABANA (2010), p. 238-255. Una visió pròxima sobre la crisi en el grup al qual estava vinculat l'anterior la trobem a BARATECH (1985), p. 122-190.

de creixement de la productivitat en el sector secundari i la més gran elasticitat-renda de la demanda de serveis. En això Catalunya tampoc fou excepció. Però a principis dels anys setanta el Principat era encara un país majoritàriament industrial. De fet el pes de l'ocupació secundària encara va augmentar quelcom en la primera part del decenni, passant del 49,0 al 49,5% dels treballadors amb feina entre 1971 i 1975. En canvi, durant el moment àlgid de la crisi la destrucció d'ocupació industrial fou tan intensa que el sector secundari fou marcadament superat pel terciari com a primera gran font generadora de treball. De fet, el pes relatiu del sector secundari reculà fins al 40,1% cap a 1987. Els ocupats en serveis, que només eren el 40,2% del total durant 1971, assoliren una quota del 54,8%. En síntesi, la depressió, com que va repercutir força més negativament en el sector industrial, accelerà la terciarització del Principat.

TAULA I

LES DEU PRINCIPALS BRANQUES D'Ocupació A L'Economia CATALANA
(EMPLEATS DURANT 1971 I 1987 I VARIACIÓ PERCENTUAL)

	1971		1987	Var. en %
1. Tèxtil, cuir i calçat	263.608	1. Serveis comercials	331.977	31.2
2. Serveis comercials	253.113	2. Serveis públics	211.228	149.8
3. Agricultura i pesca	229.852	3. Tèxtil, cuir i calçat	175.856	-33.3
4. Construcció	212.326	4. Construcció	150.060	-29.3
5. Pr. met. i maquinària	190.880	5. Pr. met. i maquinària	143.845	-24.6
6. Transports i com.	111.993	6. Serveis diversos	136.681	29.0
7. Serveis diversos	105.978	7. Hotels i restaurants	119.195	30.3
8. Hotels i restaurants	91.474	8. Transports i com.	116.899	4.4
9. Serveis públics	84.569	9. Agricultura i pesca	110.122	-52.1
10. Servei domèstic	80.099	10. Servei domèstic	81.295	1.5

FONT: Elaboració pròpia amb FUNDACIÓN BBV (1999), p. 152-175.

Al reforçament del procés de terciarització de Catalunya hi contribuí de manera destacada la lluita per la recuperació de les institucions pròpies i l'extensió de l'estat del benestar que propicià la reforma fiscal de 1977 a nivell de tot l'Estat espanyol. La Generalitat, restablerta provisionalment durant 1978, havia esdevingut responsable de la generació d'aproximadament el 8,4% del

PIB del Principat, un decenni després.³⁴ A més, els ajuntaments havien pres més volada, empesos per les lluites veïnals de la transició, i juntament amb les diputacions generaven un 5,3% addicional del PIB. Les administracions pròpies, tradicionalment mal dotades per l'Espanya unitarista, aconseguiren invertir aquesta tendència de resultes de la mobilització política, impulsada des de finals del franquisme per plataformes tan diverses com l'Assemblea de Catalunya o les associacions de veïns, cosa que permeté que cap a 1987 aproximadament un 13,7% del PIB fos generat per la Generalitat i administracions locals de menys rang com diputacions i ajuntaments. L'extensió del sector públic català contribuï a amortir la profunditat de la depressió, de manera similar a la contribució feta per la part de despesa que romangué encara en mans del govern central: des d'obres d'infraestructura fins a transferències de la seguretat social, passant pels funcionaris públics.

L'evolució de l'ocupació en les deu primeres branques d'activitat productiva reflecteix significativament la intensa terciarització experimentada per Catalunya durant la transició. Les indústries del vestit, que encara eren la principal branca generadora d'ocupació cap a 1971, recularen fins a la tercera posició. L'agricultura, que ocupava el tercer lloc, s'enfonsà fins al novè. Per contra, la majoria de serveis escalaren posicions. El comerç, que ja era la segona branca generadora de més feina abans de la crisi, esdevingué la primera al terme de la depressió. Molloraren lleugerament la seva posició relativa els serveis a les empreses (indicadors d'una certa tendència a l'externalització de determinades activitats que abans es produïen en el si de l'empresa industrial) i els hotels i els restaurants (beneficiats per la normalització de l'entrada de turistes a partir de 1984).

Tanmateix, el gran salt endavant el protagonitzaren els serveis públics. Aquests donaven feina a menys de 85.000 persones cap a 1971, com a resultat de decennis de política centralista de l'Estat espanyol. La magresa de la magnitud la situava en la novena posició del rànquing de branques d'ocupació (gairebé empatada amb les dones de fer feina, que n'era la desena). Mercès a les conquestes de la transició, els serveis públics assoliren el podi de les principals branques d'ocupació catalana a finals de la crisi. Durant 1987 havien esdevingut la segona branca que més llocs de treball generava, amb més de 210.000 ocupats: un 150% més que quinze anys abans!

34. BOSCH i COSTA (1990), p. 431.

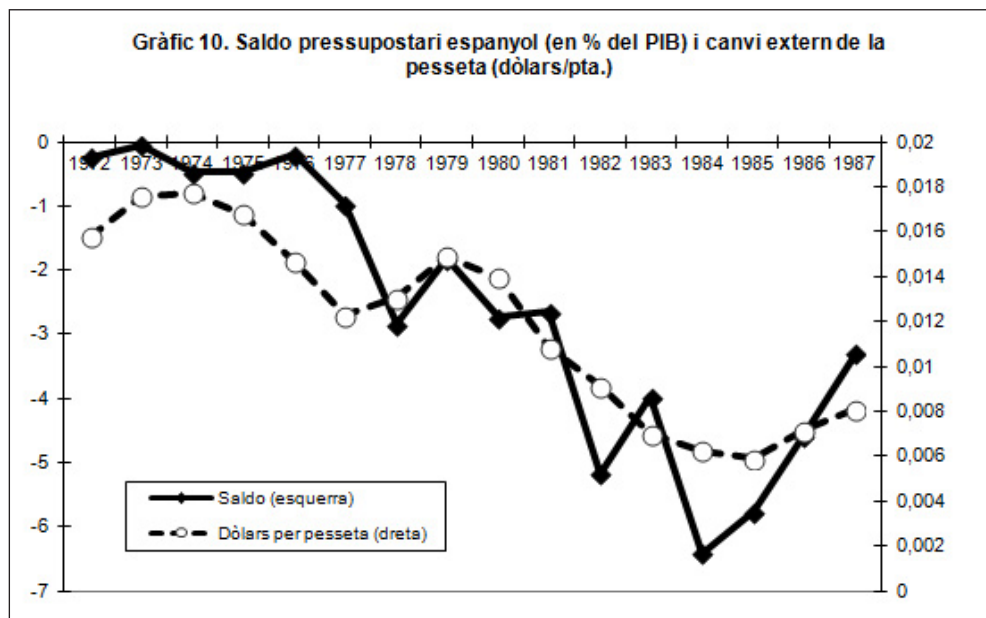
L'espectacular augment dels llocs de treball públics fou el principal amortidor de la crisi catalana en el vessant de l'ocupació.³⁵ Cal retenir que l'expansió no només es donà en llocs de treball generats directament en institucions de nova planta, com la Generalitat, o amplament reestructurades, com diputacions i ajuntaments. Tant o més important fou la creació de nous llocs de treball en ensenyament, sanitat i R+D+i públics, que la reforma fiscal de 1977 féu possible pel fet de generar més recursos fiscals a nivell espanyol. Gràcies a aquesta reforma, empesa pel llavors ministre d'hisenda d'UCD, Francisco Fernández Ordóñez, la recaptació de l'IRPF va passar de menys de 400 milions de pessetes durant 1978 a més de 1.500 milions de pessetes durant 1986.

Malgrat que la reforma fiscal constituí una autèntica reforma estructural de la transició, no va poder evitar que el pressupost espanyol tanqués amb un creixent desequilibri. Les depressions, com que provoquen pèrdues d'ingressos públics amb empreses empobrides i més despeses amb subsidis als aturats, tendeixen a generar creixents dèficits públics. A nivell espanyol aquest no va parar d'augmentar fins a les darreries de la crisi.

Durant 1973 el pressupost de l'administració espanyola restava pràcticament equilibrat (amb un dèficit insignificant del 0,0%). El primer xoc del petroli començà a desequilibrar els comptes, però no se superà el llinar del 0,5% fins a 1977, precisament l'any dels Pactes de la Moncloa i la reforma fiscal. De fet, el pacte social va tenir com a contrapartida un augment de la despesa pública en la direcció d'ampliar el fins llavors escadusser estat del benestar espanyol. Les despeses en ensenyament, sanitat i recerca creixeren significativament i, a més, la profunditat de la crisi econòmica va comportar la continuada expansió de les transferències als aturats en forma de subsidi.

Malgrat la reforma fiscal, el pes del dèficit espanyol va més que triplicar-se entre 1979 i 1984 (passant de l'1,8% al 6,4% entre ambdues dates). Podem considerar que la política pressupostària fou expansiva, ajustant-se al paradigma keynesià, que recomana expansió fiscal en els moments de crisi. El pressupost constituí, per tant, un altre amortidor capital de la crisi. No fou fins 1985, quan ja havia passat el pitjor moment de la crisi, que el dèficit començà a reduir-se. Encara en el darrer any de la depressió, el 1986, el desequilibri dels comptes espanyols encara representava al voltant del 4,6% del pressupost espanyol. Des del

35. CATALAN (1999), p. 360-366.

FONT: Elaboració pròpia amb COMÍN i DÍAZ (2005), p. 951; CARRERAS, PRADOS i ROSÉS (2005), p. 1340; i MARTÍN ACEÑA (2003), p. 706.

punt de vista del pressupost, la gestió de la crisi seguí les recomanacions purament keynesianes: expansió del dèficit, durant la depressió; reducció del mateix, quan retorna el creixement. Aquesta vessant de la política keynesiana contribuï a amortir la depressió en el conjunt de l'Estat i, per tant, al Principat. A més, afavorí una distribució de la renda més equilibrada que la llegada pel franquisme.

El darrer principal amortidor de la depressió fou la tremenda depreciació experimentada per la pesseta. Durant 1973 el dòlar es pagava a 56 pessetes. En canvi, cap a 1985 es cotitzava a 170 pessetes. La depreciació de la pesseta fou el principal mecanisme d'ajust de l'economia espanyola. A llarg termini, actuà abaratint els preus de les exportacions i encarint el de les importacions. Fent més barates les exportacions va afavorir la millora de la competitivitat dels productes catalans que es venien fora de les fronteres espanyoles, i per tant, actuà com a un factor addicional compensatori de la crisi domèstica. A més, fent més cars els productes forans esdevingué un mecanisme de protecció de la producció domèstica, que compensava, parcialment, la política liberalitzadora i d'obertura que s'havia adoptat en l'àmbit de la política industrial.

Cal subratllar que ni la tendència a la depreciació fou continuada durant tota la depressió, ni totes les devaluacions van funcionar igualment per a recuperar competitivitat. Durant el naufragi del sistema de Bretton Woods, que acabaria implicant l'abandonament de la paritat fixa respecte del dòlar, la pesseta va experimentar una transitòria apreciació. Però en el transcurs del primer xoc del petroli la divisa espanyola, en règim de flotació des de 1974, començà a perdre valor.³⁶ Durant febrer de 1976, Villar Mir va impulsar una primera devaluació oficial, tot situant el canvi del dòlar a 66,7 pessetes. Tanmateix, el seu efecte sobre la competitivitat fou més aviat moderat, ja que s'exhaurí ràpidament a causa de la forta inflació.

El govern de Suárez sorgit de les eleccions de juny de 1977 (amb Fuentes a les regnes de la política econòmica) aprovà una devaluació més significativa ja durant el mes següent i situà el canvi oficial del dòlar al Banc d'Espanya en 87,3 pessetes. Aquesta nova devaluació, com que va anar acompanyada de la tremenda restricció monetària ja comentada per a desaccelerar la inflació i de la política de moderació de rendes dels Pactes de la Moncloa, tingué un efecte més nítid en la millora de la competitivitat exterior. De fet, l'ajust fou brutal i el sector exterior evolucionà tan favorablement que la pesseta acabà apreciant-se durant el bienni de 1978-1979.

La millora de la cotització de la pesseta fou més aviat un miratge, donada la tremenda crisi que patia l'economia real (amb l'enfonsament del producte real i el vertiginós ascens de l'atur que hem analitzat). A més, el segon xoc del petroli tornà a encoratjar la depreciació de la pesseta en el canvi de decenni.

La necessitat d'un canvi més realista de la pesseta, com a instrument per a lluitar contra la crisi, fou reconeguda pel primer govern del PSOE. Tres dies després de la presa de posició de Felipe González, el 3 de desembre de 1982, el ministre Boyer devaluà novament la pesseta, tot situant el preu oficial del dòlar a 117,59 pessetes.

El règim de flotació del qual gaudí la pesseta des de l'ensorrament de Bretton Woods va fer possible ulteriors pèrdues de valor de la divisa espanyola fins 1985, quan el dòlar es canvià a 170,0 pessetes. En aquell moment, en què començà a albirar-se la sortida de la depressió, la pesseta havia perdut un 66% del seu valor de canvi respecte del dòlar. La tremenda grandària de la depreciació

36. SERRANO SANZ (2000), p. 150-189.

va afavorir l'expansió de les exportacions i la contenció de les importacions i constituí un amortidor capital de la depressió.

Finalment, la normalització de l'economia internacional també repercutí favorablement en la represa productiva catalana. Les entrades de turistes al Principat superaren per primera vegada el llindar dels 13 milions durant 1985 (el 1973 ja s'havien rebut 12 milions de persones). Els tipus d'interès reals a llarg termini als Estats Units, que assoliren un màxim del 7,9% durant 1984, baixaren fins al 5,5% durant 1986. El petroli tornà a abaratir-se en termes reals, especialment el darrer any. La millora d'expectatives propiciada per l'entrada a la Comunitat Econòmica Europea reforçà aquest procés. La inversió estrangera anà augmentant durant tota la depressió, però s'accelerà a mitjan anys vuitanta. Contribuí a crear una nova eufòria.

BIBLIOGRAFIA

- ALBERT, Michael (1992). *Capitalismo contra capitalismo*. Barcelona: Paidós.
- ARMSTRONG, Philip; GLYN, Andrew; HARRISON, John (1991). *Capitalism Since 1945*. Oxford: Basil Blackwell.
- BAIGES, Francesc; GONZÁLEZ, Enric; REIXACH, Jaume (1984). *Banca Catalana. Más que un banco, más que una crisis*. Sant Vicenç dels Horts: Plaza y Janés.
- BAIGES, Josep; MOLINAS, César; SEBASTIÁN, Miguel (1987). *La economía española 1964-1985: datos, fuentes y análisis*. Madrid: Instituto de Estudios Fiscales.
- BALFOUR, Nicholas (1994). *La dictadura, los trabajadores y la ciudad. El movimiento obrero en el área metropolitana de Barcelona (1939-1988)*. València: Alfons El Magnànim.
- BANCO DE ESPAÑA (1988). *Informe Anual. Apéndice Estadístico 1987*. Madrid: Gráficas Reunidas.
- BARRATECH, Feliciano (1985). *Banca Catalana (1959-1984)*. Barcelona: Planeta.
- BRADFORD DE LONG, James; EICHENGREEN, Barry (1993). «The Marshall Plan: History's Most Successful Structural Adjustment Program». A: DORN-BUSCH, Rudiger; NÖLLING, Wilhelm; LAYARD, Richard (ed.). *Postwar Economic Reconstruction and Lessons for the East Today*. Cambridge (Mass.): The MIT Press, p. 189-230.

- BRENNER, Robert (2006). *La economía de la turbulencia global*. Madrid: Akal.
- BOSCH, Núria; COSTA, Mercè (1990). «El sector público autonómico local». A: PARELLADA, Martí (dir.). *Estructura económica de Cataluña*. Madrid: Espasa Calpe, p. 431.
- BUSOM, Isabel; GRATACÓS, Antoni; SOGUES, Joan (1979). *La especialización de la industria manufacturera catalana*. Barcelona: Banco Urquijo.
- CABANA, Francesc *et al.* (1989). *Història econòmica de la Catalunya contemporània*. 6. *Indústria, finances i turisme*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- CABANA, Francesc (2000): *Caixes i Bancs de Catalunya, Bancs de Catalunya, II*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- CÁMARA OFICIAL DE COMERCIO, INDUSTRIA Y NAVEGACIÓN DE BARCELONA (1988). *Boletín de Estadística y Coyuntura*. 25 años 1963-1988. Barcelona: COCINB.
- CARRERAS, Albert (1990). «Cataluña, primera región industrial de España». A: NADAL, Jordi; CARRERAS, Albert (ed.). *Pautas regionales de la industrialización española (siglos XIX y XX)*. Barcelona: Ariel, p. 259-295.
- CARRERAS, Albert; PRADOS DE LA ESCOSURA, Leandro; ROSÉS, Joan (2005). «Renta y riqueza». A: CARRERAS, Albert; TAFUNELL, Xavier (ed.). *Estadísticas históricas de España, Siglos XIX-XX, Volumen III*. Fundación BBVA: Bilbao, p. 1297-1376.
- CATALAN, Jordi (1991). «Del milagro a la crisis: la herencia económica del franquismo». A: ETXEZARRETA, Miren (coord.). *La reestructuración del capitalismo en España, 1970-1990*. Barcelona: FUHEM-Icaria, p. 95-130.
- (1999). «Spain, 1939-96». A: SCHULZE, Max Stephan (ed.). *Western Europe: Economic and Social Change*. London: Longman, p. 353-371.
- (2010). «Strategic policy revisited: The origins of mass production in the motor industry of Argentina, Korea and Spain, 1945-87». *Business History*, vol. 52, núm. 2.
- (2011). «Los cuatro franquismos económicos, 1939-77: de la involución autárquica a la conquista de las libertades». A: CRUZ, Salvador i PONCE, Julio (ed.). *El mundo del trabajo en la conquista de las libertades*. Jaén: Universidad de Jaén, p. 55-114.
- (2012). «Reculada i clímax de la industrialització, 1936-1975». A: NADAL, Jordi; BENAUL, Josep Maria; SUDRIÀ, Carles (ed.) (2012). *Atles de la industrialització de Catalunya, 1750-2010*. Barcelona: Vicens Vives, p. 179-293.

- COMÍN, Francisco; DÍAZ, Daniel (2005). «Sector público administrativo y estado del bienestar». A: CARRERAS, Albert; TAFUNELL, Xavier (ed.). *Estadísticas históricas de España, Siglos XIX-XX, Volumen II*. Fundación BBVA: Bilbao, p. 873-964.
- COSTA, Àlex (1990). «Apéndice Estadístico». A: PARELLADA, Martí (dir.). *Estructura Económica de Cataluña*. Madrid: Espasa Calpe, p. 472-509.
- CRUZ, Salvador; PONCE, Julio (ed.) (2011). *El mundo del trabajo en la conquista de las libertades*. Jaén: Universidad de Jaén.
- CUERVO, Álvaro (ed.) (1983). *Crisis bancarias. Soluciones comparadas*. Santander: UIMP - Asociación Española de Banca Privada.
- (1987). *La crisis bancaria en España 1977-1985*. Barcelona: Ariel.
- EICHENGREEN, Barry (1996). *Globalizing Capital*, Princeton: Princeton University Press.
- (2007). *The European Economy Since 1945*. Princeton: Princeton University Press.
- FLÓS, Antoni; GASÓLIBA, Carles; SERRA, Narcís (1978). *La indústria a Catalunya*. Barcelona: Vicens-Vives.
- FOLEY, Gerald; NASSIM, Charlotte (1976). *The Energy Question*. Middlesex: Penguin.
- FUNDACIÓN BBV (1999). *Renta Nacional de España y su distribución provincial. Serie homogénea. Años 1955 a 1993 y avances 1994 a 1997. Tomo I*. Bilbao: Documenta.
- GARCÍA DELGADO, José Luis (ed.) (1990). *Economía española de la transición y la democracia*. Madrid: CIS.
- KATZENSTEIN, Peter (1987). *Los pequeños estados en los mercados mundiales*. Paracuellos del Jarama: Ministerio de Trabajo y Seguridad Social.
- MADDISON, Angus (1991). *Historia del desarrollo capitalista. Sus fuerzas dinámicas*. Barcelona: Ariel.
- MALUQUER DE MOTES, Jordi (1998). *Història econòmica de Catalunya: Segles XIX i XX*. Barcelona: Proa.
- MALUQUER DE MOTES, Jordi ; LLONCH, Montserrat (2005). «Trabajo y relaciones laborales». A: CARRERAS, Albert; TAFUNELL, Xavier (ed.). *Estadísticas históricas de España, Siglos XIX-XX, Volumen III*. Fundación BBVA: Bilbao, p. 1155-1245.
- MARGLIN, Stephen, SCHOR, Juliet (ed.) (1990). *The Golden Age of Capitalism*. Oxford: Clarendon Press.

- MOCHÓN, Francisco; ANCOCHEA, Germán; ÁVILA, Antonio (1988). *Economía española 1964-1987*. Madrid: McGraw Hill.
- MOLINERO, Carme; YSÀS, Pere (ed.) (1998). *Història, Política, Societat i Cultura als Països Catalans. 11. De la Dictadura a la Democràcia (1690-1980)*. Barcelona: Enciclopedia Catalana.
- MUNS, Joaquim (ed.) (1978). *Crisis y reforma del Sistema Monetario Internacional*. Madrid: Instituto de Estudios Fiscales.
- (1986). *Historia de las relaciones entre España y el Fondo Monetario Internacional 1958-1982*. Madrid: Alianza.
- NADAL, Jordi (ed.) (2003). *Atlas de la Industrialización de España 1750-2000*. Barcelona: Crítica-FBBVA.
- ODELL, Peter R. (1970). *Oil and World Power*. Middlesex: Penguin.
- PARELLADA, Martí (1990). *Estructura económica de Cataluña*. Madrid: Espasa Calpe.
- PARERO, Antonio (2005). *Estadísticas históricas sobre el sector industrial, minero y energético en Andalucía. Siglo XX*. Sevilla: Instituto de Estadística de Andalucía.
- PEKKARINEN, Jukka; POHJOLA, Matti; ROWTHORN, Bob (ed.) (1992). *Social Corporatism: A Superior Economic System?* Oxford: Clarendon Press.
- PETITBÓ, Amadeu; BOSCH, Júlia (1990). «El sector industrial». A: PARELLADA, Martí (dir.). *Estructura Económica de Cataluña*. Madrid: Espasa Calpe, p. 225-249.
- POVEDA, Raimundo (2011). «La regulación y supervisión bancaria en los últimos cuarenta años». A: MALO DE MOLINA, José; MARTÍN-ACEÑA, Pablo (ed.). *Un siglo de historia del sistema financiero español*. Madrid: Alianza, 241-294.
- ROCA, Jordi (1991). *Pacte social i política de rendes*. Capellades: Eumo.
- ROWTHORN, Bob (1980). *Capitalism, Conflict and Inflation*. London: Lawrence and Wishart.
- SARDÀ, Joan (ed.) (1974). *L'economia de Catalunya, avui*. Barcelona: Curial.
- (ed.). (1983). *L'economia de Catalunya, d'avui i demà*. Barcelona: Banco de Bilbao.
- SERRANO SANZ, José Maria (2000). «Tècnica sense disciplina durant els anys de flotació, 1974-1989». A: *Del ral a l'euro*. Barcelona: La Caixa, p. 150-189.
- (2011). *De la crisis económica en España y sus remedios*. Zaragoza: Prensas Universitarias de Zaragoza.

- SOLÀ, Joaquim; SÁEZ, Xavier; TERMES, Montserrat (2012): «Entre dues crisis: desindustrialització i globalització». A: NADAL, Jordi; BENAUL, Josep Maria; SUDRIÀ, Carles (ed.) (2012), *Atles de la industrialització de Catalunya, 1750-2010*. Barcelona: Vicens Vives, p. 295-445.
- SUDRIÀ, Carles (1987). «Un factor determinante: la energía». A: NADAL, Jordi; CARRERAS, Albert; SUDRIÀ, Carles (ed.), *La economía española en el siglo XX*. Barcelona: Ariel, p.313-363.
- (1988). *Història econòmica de la Catalunya contemporània. 4. Una societat plenament industrial*, Barcelona: Enclopèdia Catalana.
- TEMIN, Peter (2002). «The Golden Age of European growth reconsidered». *European Review of Economic History*, núm. 6, p. 3-22.
- THERBORN, Göran (1989). *Por qué en algunos países hay más paro que en otros*. València: Alfons el Magnànim.
- TREVITHICK, James A. (1977). *Inflation*. Middlesex: Penguin.
- TRULLÉN, Joan (1993). *Fundamentos económicos de la transición política española. La política de los Acuerdos de la Moncloa*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Seguridad Social.
- TUSELL, Javier; QUEIPO DE LLANO, Genoveva (2003). *Tiempo de incertidumbre. Carlos Arias Navarro entre el franquismo y la Transición (1973-1976)*. Barcelona: Crítica.
- WOODWARD, Nicholas (1999). «The Search for Economic Stability: Western Europe since 1973». A: SCHULZE, Max Stephan (ed.), *Western Europe: Economic and Social Change*. London: Longman, p. 65-76.
- YSÀS, Pere (2008). «El PSUC durant el franquisme tardà i la transició: de l'hegemonia a la crisi (1970-81)». A: PALA, Giaime (ed.). *El PSU de Catalunya. 70 anys de lluita pel Socialisme*. ACIM: Barcelona, p. 147-182.

EXILI I REPRESSIÓ FRANQUISTA DELS HISTORIADORS CATALANS

EXILI I REPRESSIÓ A LA FRANÇA DE VICHY. EL CAS DE LLUÍS NICOLAU D'OLWER

JORDI GUIXÉ I COROMINES

CNRS - Institut des sciences sociales du politique
Universitat de Barcelona: Grup Memoria y Sociedad

RESUM

Els exiliats republicans a França van patir una repressió continuada en el que seria el seu exili polític a França. El sistema repressor del règim franquista arribà més enllà dels Pirineus. Diversos i distints foren els motius que facilitaren l'acció exterior contra els exiliats: per una banda, l'obsessió franquista per eliminar i doblegar tota persona considerada *roja*, o sia, republicana, independentment dels seus matisos polítics; per altra, la conjuntura internacional: una França debilitada democràticament abans de juny de 1940, i una França col·laboracionista disposada a seguir els designis nazifeixistes després de la signatura de l'armistici. Aquell estiu començà la cacera de refugiats polítics catalans i espanyols que tingueren algun càrrec destacat en institucions o partits republicans. La cacera va tenir el suport dels acords bilaterals Bérard-Jordana de febrer de 1939, però també de l'anomenada Comisión de Recuperación de Bienes en el Extranjero, dirigida a França per l'agregat militar, el coronel Antonio Barroso y Sánchez Guerra, i el mateix ambaixador José Félix de Lequerica. Un dels càrrecs republicans més vigilats i perseguits fou Lluís Nicolau d'Olwer. Detingut, interrogat i a punt de ser extradit a Espanya, va poder salvar la pell gràcies a l'ajut dels seus amics advocats, també exiliats, Eduard Ragsol i J. M. Sbert i, destacadament, del ministre mexicà plenipotenciari a Vichy Luís Ignacio Rodríguez. El cas de Nicolau d'Olwer és, a més, un cas especial, únic: una negociació politicoeconòmica que fou decisiva per evitar entregar-lo a Franco. Igualment, el cas Nicolau ens mostra les xarxes d'agents franquistes destinats a perseguir exiliats i els envitricolls dels polítics francesos a l'hora de tractar els complexos casos d'extradició.

PARAULES CLAU

Exili, repressió franquista, govern de Vichy, Segona Guerra Mundial, extradicions, diplomàcia oficial, relacions internacionals.

Exile and repression in Vichy France, the case of Lluís Nicolau d'Olwer

ABSTRACT

Republicans suffered from continued repression during their political exile in France. The repressive system of Franco's regime reached beyond the Pyrenees. There were many different reasons for carrying out actions abroad against exiles: on the one hand, the obsession of Franco's supporters to eliminate and oppress anyone considered to be a «Red» or, in other words, Republican, irrespective of the details of their political leanings; on the other hand, the international situation: a collaborating France ready to follow Nazi-Fascist designs after signing the armistice. That summer, Catalan and Spanish political refugees with a position in Republic institutions or parties started to be hunted down. This hunt was supported by the bilateral Bérard-Jordana Agreement of February 1939 but also by the so-called Commission for the Recovery of Goods Abroad, led in France by the military attaché, Colonel Antonio Barroso y Sánchez Guerra, and by the ambassador himself, José Félix de Lequerica. One of the most closely watched and persecuted Republicans was Lluís Nicolau d'Olwer. Detained, interrogated and about to be extradited to Spain, he managed to save his skin thanks to help from his also exiled lawyer friends, Eduard Ragsol, JM Sbert and notably thanks to the Mexican plenipotentiary minister in Vichy: Luís Ignacio Rodríguez. The case of Nicolau d'Olwer is, moreover, a special one, unique: a political-economic negotiation that was decisive in preventing him from being given up to Franco. The Nicolau case also shows us Franco's network of agents used to pursue exiles and the confusion of French politicians when dealing with complex cases of extradition.

KEYWORDS

Exile, Franco regime repression, Vichy government, Second World War, extradition, unofficial diplomacy, International relationships.

Antic ministre de la República i dirigent del partit Acció Catalana Republicana, a l'exili va ser president de la JARE a França, entitat impulsada per Indalecio Prieto i creada el juliol de 1939 per la Diputació Permanent de les Corts de la República per socórrer els refugiats amb els fons que havien pogut treure fora d'Espanya en finalitzar la Guerra Civil.

El 8 de juny de 1940, Nicolau d'Olwer fugia de París, amb els béns i documents que va poder, per buscar refugi al sud de França. Portava la documentació més important de la JARE i va lliurar la potestat dels seus fons a la legació mexicana, estratègia que ja havia pactat amb Indalecio Prieto.

Durant aquests dies va fugir del seu propi refugi amb la sensació d'haver-se'n anat d'un París mai vist: assetjat per trinxeres, refugis subterranis, sirenes d'alarma i preavisos d'atacs i bombardejos. Els carrers van quedar deserts per la presència de franc tiradors alemanys camuflats a teulades i edificis.

L'objectiu ara era lliurar a Luis Ignacio Rodríguez¹ els valors i els documents de la JARE per salvar-los de les espoliacions. Una delegació diplomàtica era, malgrat tot, el lloc més segur. El missatge de Nicolau va ser clar: «Guardeu-los fins que els pugui tornar a recuperar en altres circumstàncies, o lliureu-los, si em toca morir, en el meu nom a Indalecio Prieto».

Nicolau d'Olwer lliurava la documentació «a l'amic, no al funcionari».

La descripció dels documents, molt genèrica, es limitava a citar les divises de canvi, corresponents al saldo dels fons de la JARE, provinents de Mèxic i que anaven destinades als companys refugiats, els comprovants del fons de la JARE i els passaports republicans de Nicolau; en definitiva, tot allò que el pogués comprometre personalment i políticament pel seu passat republicà i per les gestions realitzades a França davant una possible i temuda detenció.

Amb ell portava una maleta amb les seves coses i altres documents poc comprometedors. La resta dels seus arxius a París els havia «convertit en cendres».²

La legació de Mèxic també preparava la seva fugida.

Els documents van patir un llarg i carregós periple. Conscients que amb la col·laboració alemanya els agents franquistes que perseguien els béns republicans estaven alertats de la fugida de París, la missió encomanada als mexicans no va ser gens fàcil.

1. Luis Ignacio Rodríguez Taboada va ser ambaixador extraordinari i ministre plenipotenciari a França de 1939 a 1942; C. Verónica Astrid KARAM ENRÍQUEZ, *Luis Ignacio Rodríguez Taboada, el diplomático olvidado*, Universidad Nacional Autónoma de México.

2. Rafael SEGOVIA i Fernando SERRANO, *Misión de Luis I. Rodríguez en Francia: la protección de los refugiados españoles, julio a diciembre de 1940*, El Colegio de México, Secretaría de Relaciones Exteriores, Consejo Nacional de Ciencia y Tecnología, México, 2000, doc. 22, Convenio Franco-Mexicano, doc. 356, p. 287, 8 de junio. Cita textual de la conversa entre D'Olwer i Luis I. Rodríguez a la delegació mexicana a París.

El periple va durar des del 8 de juny fins al 6 de juliol, quan la legació es va establir definitivament a Vichy, gairebé un mes de trajecte intentant esquivar els informadors franquistes i les vicissituds dels atacs alemanys. Segons el mateix Rodríguez, el paquet de documents va alternar la seva ubicació: a Orleans, a Tours, a Angulema (durant els bombardejos) a Saint-Emilion, a Bordeus, a Archachon, a Biarritz, a Baiona i a Sant Joan de Luz, en una habitació que, per fatal casualitat, era la contigua a la del comandant en cap de les forces nazis, que estaven ocupant tots els edificis del port per col·locar-hi els seus oficials; tota la vila Maitagarria que servia d'alberg als mexicans va ser desallotjada pels alemanys, únicament van respectar l'habitació de Rodríguez en qualitat de diplomàtic.

El respecte per Rodríguez no ens ha d'estranyar, perquè el govern mexicà havia conservat la delegació a Berlín i, per tant, les relacions diplomàtiques amb el Reich alemany. Un cop passada la zona ocupada, la seguretat de la legació va tornar a perillar. A Pau es van refugiar a la catedral; a Tolosa van confiar el paquet de documents a una família de refugiats belgues; a Montauban van haver de deixar tot al cotxe i dins d'un garatge; a la Bourboule, dins de l'habitació del ministre equatorià Sotomayor; a Clermont-Ferrand, guardat per una amiga del mexicà Gabriel Lucio, que curiosament treballava com a taquígrafa de Laval.

Finalment, van arribar a Vichy i la documentació es va dipositar en els cofres del Banc de Vichy reservats per la legació mexicana. Allà van dipositar els documents més delicats o que més responsabilitats podien atribuir a Nicolau d'Olwer.

Els valors que aquest havia demanat guardar a Rodríguez eren només una part de la documentació i dels diners que Nicolau havia aconseguit fer arribar a Vichy. Un cop instal·lat, entre l'Hôtel Foch i l'Hôtel du Centre, va poder reunir tots els béns amb els quals va fugir, que eren molts més que els depositats en mans dels mexicans.

Un agent fou l'encarregat de vigilar-lo: Victor de Saulnes, agent secret francès que treballà, tal i com ho havia fet els companys policies Urraca i Druillet. *De Saulnes* era el nom fals d'un agent triple, Schalvesson, i aquest fou l'agent destinat per l'ambaixador Lequerica per seguir els moviments de Nicolau i esbrinar on havia amagat les fortunes que se suposaven en el seu poder, or inclòs.³

Vichy s'havia convertit en una ciutat-capital, on les intrigues polítiques, la guerra i la relació dels dirigents francesos amb els alemanys eren el pa de

3. CAC, Fontainebleau, MI, 19790846/124, Dossier, Victor Druillet.

cada dia; espies, agents, policies, refugiats, trànsfugues, etc. es barrejaven amb la població civil. En aquest sentit, una de les destinacions preferides pels agents franquistes va ser la zona lliure i la seva capital, on es van allotjar molts refugiats polítics republicans provinents de París.

El cas de Nicolau d'Olwer va ser tractat segons els acords bilaterals Bérard-Jordana i va passar a mans de la jurisprudència francesa.

El 15 de juliol de 1940, l'ambaixador espanyol José Félix de Lequerica i el coronel Antonio Barroso y Sánchez Guerra van presentar una querella contra Nicolau d'Olwer, acusat de tenir en el seu haver part del «tresor de la República» i del fons de la JARE que Espanya volia recuperar.⁴

Així doncs, la part denunciant fou l'Estat espanyol, que ben aviat en demanà l'extradició. Per la seva banda, la justícia francesa va dictar una ordre de registre contra Nicolau. L'acusava de posseir béns espanyols i del Banc d'Espanya, del qual havia estat governador. Les acusacions formaven part de la llista de causes que havien obert els franquistes a través de la Comissió de Recuperació de Béns a França.

El comissari Marcel Delrieu, de la policia mòbil francesa, li va prendre declaració i es va encarregar del procés verbal de la seva detenció. En el moment de registrar i detenir-lo, efectivament, la quantitat de béns trobats va sorprendre fins i tot el ministre Rodríguez, que desconeixia la quantitat de joies i béns que posseïa.

Joies a banda, en xifres generals, la policia francesa va trobar a la seva habitació 573.000 francs en divises estrangeres, 135.000 en joies i 1.100.000 en títols bancaris. També hi havia l'arxiu de la seva correspondència amb Indalecio Prieto sobre el tema del vapor *Vita* i l'or de la República.⁵

El dia 18 van registrar el seu domicili, li van espoliar els béns que van trobar i el van detenir a la localitat de Cusset. En aquest mateix tribunal local seria tramitat el cas, especialment complicat. Un tribunal i un jutge francesos jutjaven una querella que Espanya presentava contra un alt càrrec de la República, defensat per republicans exiliats, per la representació de Mèxic i tres lletrats francesos per avalar la jurisdicció.

Els protagonistes de la defensa foren, des del primer dia, la legació mexicana i el seu representant Luís I. Rodríguez, i els advocats Valencià, catedràtic de

4. Josep BENET I MORELL, *La mort del President Companys*, Barcelona, Edicions 62, 1998. També, la renovada edició *El President Companys afusellat*, Barcelona, Ed. 62, 2005, p. 174.

5. AGA, Alcalá de Henares, AE, Embajada de París, 11326, expedient de Nicolau d'Olwer.

París; P. Perrod, del tribunal de Lió; E. Épinad, degà a Vichy, i Eduard Ragasol i Antonio Maria Sbert, advocats de Barcelona.⁶

Els esforços per aconseguir-li la llibertat condicional van ser en va, i Nicolau restà tancat fins febrer de 1941. L'acusació i el procés legal d'extradició derivarien en xantatge, ja que Lequerica i Barroso, en nom d'Espanya, li van oferir la llibertat condicional a canvi d'una suma molt important de diners, convertint la seva causa en cas únic, envoltat d'una infinitat de negociacions oficioses.

Malgrat el xantatge, va ser detingut dues vegades més, el 1942 a Vichy i el 1944 pels alemanys, fruit de la seva permanència en llistes de perseguits.

Però el procés més delicat per a Nicolau d'Olwer va ser el que va viure durant la seva primera detenció. Interrogat per la policia de Vichy, es va obrir un procés verbal dut a terme pel jutge Roussel, del tribunal de Cusset.⁷ Dotat amb un passaport mexicà, els serveis d'informació francesos sabien perfectament qui era Nicolau d'Olwer. De l'espoli al seu domicili, es van requisar joies i bitllets que van ser lliurats a la delegació espanyola a Vichy.

En la seva declaració, Nicolau d'Olwer va afirmar que els diners formaven part del poc que quedava dels fons de la JARE que «havia gastat i als 31.665.695 francs que disposaven per l'ajuda als republicans espanyols».⁸

La documentació que el va inculpar més i el va retenir a la presó va ser els més de 700 documents públics i privats sobre el Banc d'Espanya i sobre l'or de Negrín (27 tones, segons alguns documents), la documentació de la JARE i les cartes creuades amb altres polítics antifranquistes. També van descobrir dos comptes bancaris amb uns 7.000.000 de francs a la Chase Banque i valors de la Compagnie Transatlantique.

Les acusacions que pesaven sobre ell, sumades al descobriment d'aquests dos comptes bancaris, van donar pas al xantatge: els milions per a l'Espanya de Franco a canvi de la seva llibertat. Davant d'aquesta delicada situació, Eduard Ragasol i Lluís I. Rodríguez van obrir un torn de converses amb l'advocat de l'Ambaixada espanyola, M. Carabiber, perquè fos retirada la denúncia, previ acord amb les autoritats de Madrid (Serrano Suñer).

Una primera entrevista entre Rodríguez i Carabiber mostra l'inici del xantatge:

6. Rafael SEGOVIA i Fernando SERRANO, *Misión...*, doc. 361, p. 292.

7. CAC, Fontainebleau, MI, 19890158, art.3. «Informations espagnols suspects.»

8. AGA, Alcalá de Henares, AE, Embajada de Paris, 54/11326. «Documentación del *Proceso Verbal* de Nicolau d'Olwer.»

[...] el gobierno de Madrid, por conducto de su representación diplomática en Francia, se manifestaba «dispuesta a perdonar a Nicolau d'Olwer si recibía por ello la suma de 20.000.000 de francos [...]».

Carabiber, autorizado plenamente por el embajador Lequerica para ultimar este asunto, no tuvo empacho en transmitirme tan indigna proposición:

—Qué vamos a hacer, señor ministro. De que Nicolau se pudra en la cárcel por falta de ayuda, a que salga de allí debido al esfuerzo de sus amigos, por importante que éste sea, es preferible lo último.

—Y, ¿no le repugna el procedimiento?

—Ya lo creo; mucho he reflexionado antes de intervenir en esto, pero los tiempos que corren no guardan moderación para nadie. Además, la vida del acusado bien vale los 20.000.000 que se reclaman. Es tan fecunda... Después sería tarde; quizás nos arrepintiéramos de no haber resuelto...

—No tengo autorización para hacerlo.

—Ni tampoco el señor Lequerica para plantearlo. Se trata simplemente, en este caso, de un entendimiento confidencial entre ustedes, en el que yo sirvo de amigable componedor. Más tarde vendrán los permisos oficiales si es que éstos se imponen. Por ahora no hay sino el deseo común de salvar a Nicolau: ¿el modus operandi?, muy sencillo: dinero ¿Cuánto? Equis cantidad. Si le parece exagerada la que señalo, puede proponer la que a su juicio convenga. Millones más, millones menos, no serán un obstáculo insuperable para alcanzar el efecto que se persigue.

—¿Se olvida usted de la justicia francesa?

—¿Cómo voy a ignorar la acción de sus tribunales?

—¿Entonces?

—Pues no veo problema. La parte civil constituye la clave del proceso. Si la embajada de España la representa... allá el señor Lequerica para encontrar la fórmula. No le extrañe, señor ministro; quien manda, manda. Hemos perdido la guerra. Ni Churchill, ni Roosevelt, la han ganado. Son Hitler, Mussolini, Franco y Laval quienes empuñan el cetro de la victoria. ¿Vamos a oponernos a sus designios? Mereceríamos vivir en un manicomio.

—Le recuerdo que está hablando con un mexicano. Mi patria no tiene la condición de la suya. Amamos la libertad y hasta ahora nadie ha humillado nuestra bandera.

—Tiene razón; esta pobre Francia me saca de quicio.

—No lo he dicho por ofenderlo.

—Ni tampoco mis palabras llevaron esa intención. Medite serenamente lo de Nicolau. Aquí están mis señas. Ya me llamará cuando le parezca oportuno.

Hasta otra vista.

Lo miré largamente mientras atravesaba el jardín para perderse más allá de la muralla.

Siquiera le debía haber confirmado mi juicio respecto a Franco.

Era este hombre, quien tanto se ufana de honesto, el que venía a golpear mi puerta, por conducto de su embajador, para venderme la libertad de uno de sus más ilustres compatriotas.

Si lo ha acusado de criminal ¿por qué no deja que la justicia de un país amigo le aplique la sanción que le corresponda, en lugar de empeñarse en negociar su destino?

Si lo sabe inocente: ¿por qué reclama una fortuna a cambio de la tranquilidad que merece?

Y así se llama caudillo...

¡Qué asco de bandolero!⁹

Davant la proposta de xantatge, els advocats de la defensa, acompanyats de Ragasol i Sbert, es van trobar amb l'advocat Carabiber per tractar el delicat cas de Nicolau. Les condicions li eren totalment desfavorables. El seu advocat, Épinard, va emetre una carta al ministre Rodríguez, on analitzava a fons el cas i admetia la dificultat de defensar, ja que era evident que tant Prieto com Nicolau sabien que els fons que gestionaven provenien de la República espanyola; per tant, eren els fons susceptibles de decomís, segons els pactes hispanofrancesos. La documentació requisada i les cartes creuades entre Prieto i Nicolau ho demostraven: els fons eren espanyols –les joies, els valors, les accions i l'or evacuats d'Espanya amb el vapor *Vita*. Clarament, no es tractava de béns mexicans que el govern de Cárdenas havia «deixat» per ajudar els refugiats espanyols, com havia defensat Nicolau en la seva primera compareixença verbal.¹⁰

Tornant als fets, el cas va empitjorar encara més perquè les circumstàncies de la detenció amagaven una clara intencionalitat política i una demanda espanyola d'extradició. El dipositari de la demanda, el govern de Vichy, havia de deixar la independència d'acció al poder judicial francès perquè analitzés el cas i en tragués les seves pròpies conclusions. Però, evidentment, el poder judicial es trobava totalment sotmès al poder polític i el cas, camuflat sota

9. Rafael SEGOVIA i Fernando SERRANO, *Misión...*, doc. 382, p. 304.

10. APP París, BA 2024, dossier sobre Indalecio Prieto, Renseignements Généraux, on s'analitza àmpliament la seva figura política, especialment durant la República.

una inculpació econòmica, responia a un clar intent de repressió política, de responsabilitat política. Dit així, els advocats de Nicolau van entendre que la defensa havia de sobrepassar l'aspecte jurídic i de dret i entrar en els sinuosos camins de les negociacions polítiques i oficioses amb el govern francès i, si calia, amb els representants de l'acusació civil: l'Ambaixada de l'Espanya franquista.

En totes les peticions denegades de llibertat condicional, el text era el mateix que l'ambaixador Lequerica havia redactat. Aquest tenia, aquells dies, molt més poder del que tindria mai un ambaixador a París, en part provocat per la posició pro eix i en part pel seu paper d'interlocutor entre Pétain i Hitler per la signatura de l'armistici franco-alemany. Es passejava per París amb el cotxe blindat de l'expresident Azaña, assistia a recepcions de les autoritats alemanyes i participava en actes favorables al III Reich i la Falange espanyola, en un intent d'unir destins i esforços en una mateixa causa i col·laborant amb el nou règim de Vichy i fins i tot adoctrinant-lo. A més, coordinava les accions de l'esmentada Comissió de Recuperació i de les accions dels diferents serveis franquistes a França per al seguiment de republicans (recordem que ell mateix, juntament amb Barroso, a través de l'Ambaixada es van presentar com a part civil de l'acusació en la detenció de Nicolau i en altres casos).

Lequerica, fins i tot, va forçar la col·laboració policial fins al punt de rebre per part francesa els serveis d'un policia secret per dur a terme les accions de detenció i escorcoll contra republicans en sol francès. Aquest agent fou Victor Druillet, que ajudaria el conegut Urraca a realitzar les feines d'acció i que, com ell, seria jutjat a finals dels quaranta per col·laboració amb l'enemic i condemnat a mort pel govern francès de la IV República francesa.

Amb aquest panorama, l'única sortida per al cas de Nicolau, cada vegada més maltractat a la seva cel·la de reclusió –van arribar a retirar-li el llit durant l'hivern– era la negociació econòmica. El xantatge o el pagament d'un rescat era l'única sortida. Lequerica va proposar la quantitat d'uns vint milions de francs a canvi de retirar l'acusació. Els franquistes necessitaven diners i, davant la negociació reiterada d'extradició del pres, el xantatge econòmic representava la millor solució. Els advocats de Nicolau van acceptar la negociació. Faltava que ell mateix ho aprovés. L'encarregat de plantejar-ho va ser Ragasol. Donada la gravetat del cas i l'estat de la seva salut, Nicolau va decidir acceptar. La quantitat, en principi, era impossible d'aconseguir. Nicolau va proposar els xecs bancaris que guardava la legació mexicana, que ascendien a un valor de set milions

de francs, un milió més dipositat a la Companyia Transatlàntica, el milió que havien decomissat durant la seva detenció.

Les negociacions i la redacció dels textos que havien d'aprovar els franquistes van començar definitivament el 6 de desembre de 1940. Foren conduïdes directament per Eduard Ragasol. Aquest es va entrevistar amb Antonio Barroso fins a tres vegades per pactar el seu alliberament. Al final de les tres reunions, amb el consentiment de Serrano Suñer, el preu de la llibertat es fixà en 9 o 10 milions de francs.

Les converses i les negociacions entre Ragasol i Barroso ens acosten a una situació certament inusual en el món de l'exili en el moment més delicat de la Segona Guerra Mundial. Es van creuar cartes i entrevistes entre perseguidors i perseguits, perquè no hem d'oblidar que Eduard Ragasol va patir en la seva pròpia pell la repressió franquista a França, va ser objecte també d'una detenció per part de la policia francesa i estava en les llistes de perseguits pel franquisme, quan van cursar contra ell una demanda d'extradició a principis de 1941. La paradoxa de la situació creada no va impedir que Ragasol iniciés unes negociacions intel·ligentment preparades.

El primer pas que va emprendre va ser en relació amb el valor de les joies. Va enviar una carta el 19 de desembre a Barroso on negociava, amb noves taxacions i proves, un valor inferior a l'atribuït al principi per l'Ambaixada espanyola. Ragasol va dirigir un memoràndum explicant les millors intencions de Nicolau d'Olwer en referència a la gestió dels fons de la JARE i dels seus propis. Val la pena transcriure el text enviat per Ragasol a Barroso:

Vichy, 19 de diciembre de 1940.

Las diversas conversaciones que el suscrito ha tenido tanto con el señor coronel Barroso como con el ministro de México y con los abogados del señor Luis Nicolau d'Olwer, le permiten establecer los puntos de manera que sea posible al señor coronel Barroso someter a su gobierno las líneas generales del acuerdo propuesto:

El señor Nicolau d'Olwer declara que nunca ha entrado en sus intenciones apropiarse de una parte cualquiera de las sumas puestas a su disposición en su calidad de presidente del comité JARE, destinadas a ayudar a los españoles refugiados, ya sea por el gobierno de México (Delegación Fiscal Mexicana) o por el canal del señor Prieto. Estos fondos tenían un destino especial y debían ser empleados en provecho de los refugiados españoles. Por tanto el señor Nicolau

d'Olwer no tendria ningun inconvenient en que el montante sea entregado a la Embajada de España, ya que el comité JARE no puede ejercer ninguna actividad y, en consecuencia, este dinero tenía que volver a la colectividad española.

En resumen, el señor Nicolau d'Olwer está de acuerdo para que la integridad de las sumas puestas a disposición del comité JARE –incluidos por consiguiente los 500.000 francos en billetes de 5.000 francos y las monedas extranjeras (libras, dólares, pesos mexicanos) aprehendidos en su casa y especificados en su interrogatorio del 30 de agosto de 1940 como pertenecientes a dicho comité, así como la suma aproximada de un millón de francos (1.000.000) entregada a la Compañía Trasatlántica para pagar viajes de los refugiados que no se han efectuado– sean entregadas a la Comisión Española de Recuperación. Él se compromete a firmar todas las piezas destinadas a facilitar la entrega de esas sumas a dicha comisión en la medida en que eso pueda depender de él...

La buena fe del señor Nicolau d'Olwer queda establecida por las justificaciones dadas por él en el curso de la instrucción, así como por las condiciones mismas en las cuales se ha convenido que tenga lugar la entrega al Estado español de las sumas indicadas; queda entendido que la Embajada de España retirará la demanda con constitución de parte civil depositada contra él.

Habiéndose agravado en estos últimos tiempos el estado de salud del señor Nicolau d'Olwer, hasta el punto de inspirar las más vivas inquietudes –lo que no dejará de ser confirmado por el médico de la prisión– y siendo susceptible esta situación, si debiera conducir a una salida fatal, de engendrar complicaciones que harían prácticamente imposible la recuperación de las sumas mencionadas, conviene obrar con la más extrema urgencia y provocar por sentimiento de humanidad tanto como por los intereses bien definidos del Estado español, la libertad en breve plazo del señor Nicolau d'Olwer.

Eduardo Ragasol.¹¹

L'Ambaixada espanyola va acceptar les negociacions amb Ragasol i el 26 de desembre, dia de Sant Esteve, es va acordar retirar l'acusació fixant la quantitat de 6.739.085,50 francs per comprar la llibertat de Nicolau d'Olwer. L'endemà, Nicolau va escriure una carta al ministre Rodríguez autoritzant, «a pesar seu i per circumstàncies forçoses», que fes efectiu el lliurament dels xecs a Ragasol i aquest, al seu torn, a l'Ambaixada.

11. Rafael SEGOVIA i Fernando SERRANO, *Misión...*, doc. 390, p. 310. Nota al coronel Barroso, agregat militar de España, referent a l'assumpte Nicolau d'Olwer.

La resposta del govern franquista es va fer esperar i no va ser fins el 12 de gener de 1941 quan es va posicionar com a part civil denunciant. Les pèssimes condicions en què havia viscut a la presó durant més de set mesos (incomunicat i suportant els dies de Nadal amb temperatures de fins a dotze graus sota zero) van provocar que el tracte i les condicions finals fossin dictades pel govern de Franco, no segons les negociacions de Ragasol. Les quantitats van ser acceptades, però no les condicions. La part civil –el govern espanyol– no va admetre el projecte escrit per Ragasol i els advocats de Nicolau en què es donava per retirada la denúncia. Únicament es comprometia a donar el vistiplau a la llibertat condicional sota les següents condicions: Nicolau havia de declarar que la representació espanyola a França havia de poder disposar dels fons esmentats i també de tots els béns dels que s'havien confiscat, és a dir, a més dels fons de la JARE, els diners i les joies de la seva propietat i de la de la seva família, i també havia de lliurar els xecs en blanc emesos per altres refugiats com a donatius a la JARE. Al final, les condicions van haver de ser acceptades, cosa que significava que, a part de l'aspecte econòmic, Nicolau podia ser, com efectivament va passar, novament detingut.

De tota manera, va transcórrer gairebé un mes de negociacions fins la primera setmana de febrer. Per la part del principal dipositari dels fons –Prieto i el govern mexicà–, els xecs s'havien de pagar a través dels comptes a la Chase Banque a nom de Manuel Oruezabala i Alice Oruezabala.

L'últim obstacle el va posar la justícia francesa, que no va acceptar l'alliberament, i davant la complicada situació el tribunal de Cusset va passar l'assumpte al Tribunal d'Apel·lació de Riom, que va establir el procediment burocràtic per fer efectiva l'alliberament.¹²

Els xecs, en mans de Barroso, esperaven a París la primera ordre del jutge de Cusset per poder ser cobrats finalment a la Chase Banque. El procés trigava generalment uns tres mesos, però, donada la urgència de la missió, es va fer una excepció sol·licitant al ministeri de Justícia a Vichy que donés l'ordre directament a París. Barroso va insistir en la celeritat de l'assumpte. Allà també es va dirigir Ragasol per negociar la llibertat, i va tornar a insistir perquè l'Ambaixada espanyola pressionés davant del procurador general de Riom perquè acceptés la retirada de la querella i la posada en llibertat de Nicolau l'Olwer. Amb tot això,

12. AGA, Alcalá de Henares, AE, 10- 97, 11.326, Vichy, 23 janvier 1941. «Caso Nicolau d'Olwer.»

cal assenyalar que es va dictar una ordre de captura contra el matrimoni Oruezabala per la seva suposada possessió de poders a la Chase Banque, el qual es va haver d'amagar en alguna població de la zona ocupada.¹³

Finalment, va ser acceptada la llibertat i Ragasol ser l'encarregat de lliurar a l'advocat Carabiber els dos xecs.¹⁴

Finalment, el 14 de febrer, Nicolau d'Olwer recuperava la llibertat condicional, llibertat que li seria arrabassada en dues ocasions més perquè el govern franquista li havia parat un parany afegit: encara que per la via ordinària i oficial havia retirat la querella i cobrat el diners, seguia mantenint el nom de Nicolau d'Olwer en la llista de demandes d'extradició.

La vigilància sobre la seva persona no va desaparèixer. Segons un dossier dels Renseignements Généraux de París, el seu telèfon va ser intervingut i les escoltes es van afegir a un dossier de més de sis folis sobre el seu passat polític i els seus antecedents judicials, on també s'analitzaven els seus càrrecs i les seves responsabilitats, com en la Presidència de l'Associació per la Cultura Catalana el 1945.¹⁵

Tot aquest periple, molt detallat en el seu dossier, ens permet conèixer el cas en profunditat i un episodi clau en la seva biografia. Paral·lelament, ens permet deduir que el seu assetjament i la seva detenció va tenir quatre protagonistes principals: la justícia de Vichy, el govern franquista mitjançant l'Ambaixada, el govern republicà a l'exili i el govern mexicà com a autoritat neutral i medidora.¹⁶

Nicolau d'Olwer va allargar la seva agonia a França encara un temps més. Vigilat tant a Vichy, capital d'una França mal dita «lliure», amb una salut debilitada i mancat de feina, ingressos i possibilitat d'aconseguir-ne, com a París, on es va endinsar en la seva obra cabdal sobre Abelard. Va llogar un pis a la *rue* de Cherche-Midi per poder anar cada dia a la Biblioteca Nacional a treballar.

Allà va patir l'altra detenció. El febrer de 1944 l'ensurt fou prominent: agents de la Gestapo, acompanyats com sempre, en els casos de refugiats espanyols, per un agent franquista, van entrar al seu domicili. Encara buscaven diners. Tot i no trobar-ne, Nicolau va romandre quaranta-sis dies engarjolat a Fresnes. Fou interrogat a la seu del ministeri de l'Interior a la *rue* Saussaies, un

13. AGA, Alcalá de Henares, AE, 10- 97, 11.326, Vichy, 23 janvier 1941. «Caso Nicolau d'Olwer.»

14. Rafael SEGOVIA i Fernando SERRANO, *Misión...*, doc. 390, p. 310.

15. APP, París, BA 2020, sobre Nicolau d'Olwer.

16. AGA, Alcalá de Henares, AE. Fitxa policial de Nicolau d'Olwer; APP, París.

destí funest i certament definitiu per a molts presoners polítics del París ocupat. Nicolau però, va poder ser alliberat gràcies al fet que un dels seus interrogadors tenia amb ell un amic comú de Vilanova i la Geltrú, el pintor Rafel Sala. La brigada de la Gestapo el va alliberar.¹⁷

Nicolau visqué l'alliberament de París, la resistència, les depuracions i la reorganització mínima d'alguns polítics catalans a l'exili. Va acollir els dirigents catalans exiliats al seu domicili de París per signar-hi l'anomenat Pacte de París. No fou, però fins el 1946 que decidí, costosament, marxar a Mèxic. La seva futura muller, Palma Guillén, l'amiga i la persona propera que l'havia ajudat més en els moments difícils, el va ajudar aquí també. També fou convocat per José Giral a les Cortes Generales que s'havien de celebrar a Mèxic. Allà Nicolau descobrí un nou món. Fou nomenat ambaixador extraordinari dins el govern a l'exili i ben aviat s'endinsà en la cultura catalana a l'exili mexicà com el primer. L'Orfeó Català de Mèxic, el Pen Club, la Unió de Periodistes, l'Institut Català de Cultura i el Club del Llibre foren entitats en les quals Nicolau tingué un paper rellevant. Tota la seva nova vida la compartí amb amics retrobats: Pere Bosch i Gimpera, Josep Carner, Bartomeu Costa, Serra i Hünter, Pere Calders, Casanellas, etc. Fins i tot intimà amb Frida Kahlo i Diego Rivera.¹⁸ Visqué prop de Mèxic DF, a la Cerrada de Mazatlan, amb Palma Guillén.

Des de la seva nova i privilegiada situació va seguir ben de prop no solament l'activitat cultural, sinó també la política internacional i interna de Mèxic. El 1951 deixà el càrrec de diplomàtic i es dedicà més a escriure la seva gran obra sobre Abelard, que va poder acabar abans de morir la vigília de nadal de 1962.

17. Josep Maria MUÑOZ PUJOL, *Lluís Nicolau d'Olwer, un àcid gentilhome*, Barcelona, Edicions 62, 2007, p. 267.

18. Josep Maria MUÑOZ PUJOL, *Lluís Nicolau d'Olwer...*, p. 307.

ANTONI ROVIRA I VIRGILI. HISTORIOGRAFIA DE L'EXILI (1939-1949)

MERCÈ MORALES
Societat Catalana d'Estudis Històrics

RESUM

La producció historiogràfica d'Antoni Rovira i Virgili a l'exili de la Guerra Civil ha restat gairebé inèdita. Es tracta de diversos llibres, síntesis i articles, que l'historiador va redactar entre 1939 i 1949, data de la seva mort. Són textos de caràcter divulgatiu escrits per a la colònia catalana exiliada amb una clara voluntat de conscienciació nacional, i alguns, per sensibilitzar el públic francès entorn de la qüestió catalana. Al mateix temps, Rovira va continuar exercint de periodista amb temes polítics d'actualitat i va participar de manera activa en la política d'oposició com a conseller de la Generalitat de Josep Irla i president del Parlament català.

PARAULES CLAU

Rovira i Virgili, historiografia, exili, federalisme, republicanisme.

Antoni Rovira i Virgili. Historiography in exile (1939-1949)

RESUM

The historiographical work produced by Antoni Rovira i Virgili in exile from the Spanish Civil War has hardly been published. This comprises several books, summaries and articles written by the historian between 1939 and 1949, the year he died. These are informative texts written for the exiled Catalan colony with the clear aim of boosting national consciousness and, some of them, raising the awareness of the French public regarding the Catalan issue. At the same time Rovira also continued to work as a journalist, writing on political events of the time, as well as playing an active role in political opposition as a minister in the Generalitat of Josep Irla and President of the Catalan parliament.

PARAULES CLAU

Rovira i Virgili, historiography, exile, federalism, republicanism.

Antoni Rovira i Virgili es va exiliar a França a finals de gener de 1939, després d'haver publicat milers d'articles i més d'una trentena de llibres. La seva obra havia adquirit un volum colossal, fruit de quaranta anys de dedicació al periodisme, a la política, a l'estudi de la història i dels moviments nacionalistes, a la poesia i al teatre. La producció roviriana va continuar al llarg d'aquest exili forçós, deu anys més, fins els darrers dies de la seva vida. Una mort inesperada, quan acabava de complir els seixanta-set anys d'edat. Són els escrits de l'exili, una bona part dels quals redactada en condicions polítiques extremes, com eren les de la França feixista de la Segona Guerra Mundial, i en una situació econòmica precària. Però Rovira, que no podia concebre la vida sense l'escriptura, va continuar treballant. Són aquests un escrits «activistes», com tots els de Rovira, i alhora el consol i el refugi d'un intel·lectual exiliat, compromès des dels primers anys de la seva joventut amb un projecte de país que havia vist néixer i caure. A partir de 1939, des de l'oposició antifranquista, Rovira continuaria fent servir la seva ploma com una arma al servei de la democràcia i de les llibertats nacionals. Al llarg d'aquests deu anys, incrementaria notablement un corpus bibliogràfic ja extensíssim, del qual, pel que fa a aquest període, varen restar escrits encara inèdits.¹

És indiscutible que Rovira és encara avui una de les plomes més fèrtils del periodisme català, tasca en la qual excel·lí,² i un dels intel·lectuals més destacats de la primera meitat del segle xx. La seva mort a Perpinyà, el 5 de desembre de 1949, quan encara hauria de passar més d'un quart de segle per a la fi de la dictadura franquista, que havia censurat els seus escrits, va silenciar la seva veu durant anys, amb l'excepció d'alguns sectors de l'oposició a l'exili i a Catalunya. Tanmateix, l'interès per l'obra historiogràfica i periodística i el pensament polític de Rovira mai no va desaparèixer. En els anys seixanta i setanta ja es varen començar a publicar escrits inèdits de l'autor, a càrrec de Joaquim i Isidre Molas, i a reeditar llibres escrits en els anys vint i trenta, a càrrec de Jaume Sobrequés. És indiscutible que la dedicació de Teresa Rovira, filla de Rovira, a donar a conèixer l'obra del seu pare ha estat determinant perquè, al llarg d'aquests darrers qua-

1. Així ja ho va posar de manifest Maria Capdevila en l'excel·lent llibre *Antoni Rovira i Virgili. Cartes de l'exili*, compilació, transcripció i estudi per Maria CAPDEVILA, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2002.

2. En opinió de l'historiador del periodisme Josep M. Figueres, Rovira i Virgili i Josep Pla apareixen com els escriptors que varen gaudir d'una més gran influència mitjançant els seus articles a la premsa. Vegeu Josep M. FIGUERES, «Antoni Rovira i Virgili», *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, núm. 22, Barcelona, Societat Catalana d'Estudis Històrics, 2011, p. 132.

ranta anys, els estudis sobre Rovira hagin donat cos a una bibliografia específica i a la difusió i perpetuació de la seva figura i obra.

FEDERALISME, REPUBLICANISME D'ESQUERRES I PERIODISME D'AVANTGUARDA

Abans de comentar l'obra historiogràfica de Rovira a l'exili, fem un breu repàs a la seva biografia intel·lectual i política. Antoni Rovira i Virgili havia nascut a Tarragona, el 26 de novembre de 1882, en el si d'una família treballadora. El seu pare era un fidel seguidor del federalista Francesc Pi i Margall,³ com ho seria també el mateix Rovira. Encara adolescent, llegia amb passió –així en va deixar testimoni– el setmanari *El Nuevo Régimen*, inspirat per Pi i Margall. Aquesta filiació política serà present al llarg de la seva vida, com ho posa de manifest el fet que, ja a l'exili, Rovira encara escriuria sobre Pi i Margall amb admiració i respecte, destacant, en aquest cas, la defensa que el polític havia fet d'un règim autònom per a Cuba.⁴

Les primeres influències polítiques de Rovira arriben des del federalisme pimargallià i el catalanisme de Valentí Almirall. Dos conceptes, federalisme i catalanisme, que Rovira posarà sota un mateix prisma i farà indestruïbles, alhora que intentarà que el federalisme espanyol faci també aquesta identificació. Tan-

3. Sobre Francesc Pi i Margall, vegeu, entre altres obres, Antoni ROVIRA I VIRGILI, *Lectura de Pi i Margall*, edició a cura de Leandre COLOMER, Barcelona, La Magrana / Diputació de Barcelona, 1990. També d'Antoni ROVIRA I VIRGILI, *Nacionalisme i federalisme*, a cura d'Isidre MOLAS, Barcelona, Edicions 62 / La Caixa, 1982; Jordi CASASSAS, *Entre Escil·la i Caribdis. El catalanisme i la Catalunya conservadora de la segona meitat del segle XIX*, Barcelona, La Magrana, 1990; Leandre COLOMER, *Catalunya i el federalisme*, Vic, Eumo, 1991; Fèlix CUCURULL, *Origen i evolució del federalisme català*, Barcelona, Arts Gràfiques Rafael Salvà, 1970; Àngel DUARTE, *El republicanisme català a la fi del segle XIX*, Vic, Eumo, 1987; José Antonio GONZÁLEZ CASANOVA, *Federalismo y autonomía. Cataluña y el estado español, 1868-1938*, Barcelona, Crítica, 1979; Antoni JUTGLAR, *Pi i Margall y el federalismo español*, 2 vol., Madrid, Taurus, 1975-1976; Jordi LLORENS I VILA, *El federalisme català*, Barcelona, Barcanova, 1993; Isidre MOLAS, *Ideari de Francesc Pi i Margall*, Barcelona, Edicions 62, 1965; *Homenatge a Pi i Margall (1824-1901). Intel·lectual i polític federal*, a cura de Jordi CASASSAS i Albert GHANIME, Barcelona, Generalitat de Catalunya. Departament de la Presidència, 2001, i la notable síntesi de Santiago ALBERTÍ, *El republicanisme català i la Restauració (1875-1923)*, Barcelona, Albertí Editor, 1972.

4. Vegeu la ressenya de ROVIRA I VIRGILI: «Cuba i Pi i Margall, de Josep Conangla i Fontanilles», a *Revista de Catalunya*, núm. 104, París, desembre de 1940, p. 436-445. L'article ha estat transcrit a Antoni ROVIRA I VIRGILI, *Sobre història de Catalunya. Escrits d'exili (1939-1949)*, edició i estudi introductori a cura de Mercè MORALES I MONTOYA i Jaume SOBREQUÉS I CALLICÓ, Barcelona, Cossetània Edicions, 2012, p. 38-54.

mateix, no aconsegueix aquest objectiu, fet del qual no triga a adonar-se'n. Així, quan el 1902, amb encara no vint anys, assisteix a l'assemblea federal de Madrid, constata l'escassa simpatia que sentien els federalistes espanyols cap al nacionalisme català, àdhuc entre aquells que se situaven més a l'esquerra. Per Rovira, el federalisme autèntic era el que reconeixia el dret nacional de Catalunya a decidir el seu règim i la seva forma de govern. Cap altra. En definitiva, aquell que reconeixia la sobirania de les parts que, lliurement, s'havien de federar.

Al llarg de la seva vida, Rovira defensarà que l'encaix més harmoniós entre Catalunya i Espanya, aquell que havia de resoldre la pluralitat nacional de l'Estat espanyol de manera democràtica i pacífica, era la fórmula federal. Però, també advertia que si la política espanyola no es mostrava favorable a la solució federativa, al consens intrínsec que aquesta comportava, el nacionalisme català s'orientaria irremissiblement cap a la independència. En aquest sentit escrivia amb gran clarividència el maig de 1912:

Aquí, com a tot arreu, el perill del separatisme, sols pot produir-se com a conseqüència de la persecució del moviment patriòtic i de les negatives oposades a les demandes de reforma autonomistes. En els nostres temps, que un moviment nacionalista sigui o no separatista, depèn, més que d'ell mateix, de la conducta de l'Estat dominador.⁵

Alhora que es desvetllava en el jove Rovira la vocació política ho feia també la periodística, tan estretament lligades en la seva persona. El 1901, amb dinou anys, va ser elegit president de la Joventut Federal de Tarragona i va fundar el setmanari *La Avanzada*, que es definia com a republicà i federal. Els seus articles li varen ocasionar els primers contratemps amb les autoritats. Aquell any, també va publicar per primera vegada en la premsa barcelonina, a *La Autonomía*, periòdic dirigit pel fill gran de Pi i Margall, Francesc Pi i Arsuaga. Alhora que redactava els seus articles, Rovira també escrivia poesia i obres de teatre, gèneres que va cultivar tot al llarg de la seva vida. El 1904 va estrenar el drama *Vida Nova*, publicat l'any següent, que és, de fet, el primer llibre de Rovira. Tanmateix, la gran oportunitat professional arribaria de la mà del periodisme. El 1905 tindria lloc un fet que canviaria la seva vida.⁶

5. Antoni ROVIRA i VIRGILI, «Nacionalisme i separatisme», *El Poble Català*, 25 de maig de 1912.

6. Així ho afirma el mateix Rovira en el pròleg al seu llibre *Quinze articles*, obra que va presentar al premi Valentí Almirall de periodisme el 1937 i del qual fou guanyador. Formaven

A finals d'aquell any, el setmanari *El Poble Català* va promoure un concurs per premiar les millors notes periodístiques. Rovira va escriure un article d'actualitat sobre política catalana i un altre sobre política internacional, en ocasió de la separació de Suècia i Noruega. Els va escriure a Tarragona —on treballava en duanes— a punt d'acomplir-se el termini de lliurament, la matinada del darrer dia. Va guanyar el premi i al cap d'un any tenia una taula a la redacció del diari barceloní. És en aquests anys quan Rovira, establert a Barcelona, defineix ja plenament el seu pensament polític decididament federal, republicà i d'esquerres.

El Poble Català havia estat fundat el 1904 després que alguns dirigents de la Lliga Regionalista pertanyents al sector més a l'esquerra del partit, com Jaume Carner, Ildefons Sunyol i Joaquim Lluhi —pare de Joan Lluhi i Vallescà—, entre altres, se separessin de l'organització d'Enric Prat de la Riba. *El Poble Català* era el portaveu d'aquest grup escindit i comptava en el seu equip de redacció amb firmes com les d'Eugeni d'Ors, Eugeni Xammar, Pompeu Fabra, Carles Soldevila, Josep Pous i Pagès, Claudi Ametlla i Andreu Nin. Junt amb *El Diluvio*, *La Publicidad* i el lerrouxista *El Progreso*, *El Poble Català* esdevindria una de les publicacions republicanes més influents dels primers anys del segle xx.

Els articles de Rovira sobre política nacional i internacional varen començar a tenir una gran audiència. Recordem que Rovira va introduir la crònica internacional diària. El seu coneixement de la premsa estrangera, dels esdeveniments polítics internacionals, dels moviments nacionalistes europeus, farien d'ell un dels cronistes sobre afers internacionals més respectats. També va col·laborar amb periòdics com *L'Esquella de la Torratxa* i va dirigir el setmanari *Revolta*. *Setmanari Nacionalista Republicà*. Així mateix, va encetar una llarga col·laboració amb *La Campana de Gràcia*, setmanari en el qual va escriure entre 1908 i 1916 la secció «Notes obreres».

Els articles de Rovira a «Notes obreres» varen ser redactats en uns anys decisius en la història del moviment obrer català, anys en els quals Rovira posaria també la seva ploma al servei de la classe treballadora.⁷ Rovira va denunciar els

part del jurat Jaume Serra i Hünter, Lluís Montanyà, Just Cabot i Agustí Bartra. Rafael Tasis n'era el secretari. Vegeu ANTONI ROVIRA I VIRGILI, *Quinze articles*, Barcelona, Institució de les Lletres Catalanes, 1938.

7. Vegeu la recopilació que va fer d'aquests articles Jaume Sobrequés i Callicó, el 1986, a ANTONI ROVIRA I VIRGILI, *Notes obreres*, edició a cura de Jaume SOBREQUÉS I CALLICÓ, Barcelona, Edicions de La Magrana, 1986. Altres recopilacions d'articles de Rovira posteriors són: ANTONI ROVIRA I VIRGILI, *Catalunya i Espanya*, edició a cura de Jaume SOBREQUÉS I CALLICÓ, Barcelona, Edicions de La Magrana - Diputació de Barcelona, 1988, llibre que aplega els articles de Rovira sobre aquesta

problemes que afectaven els treballadors, com l'atur, la pujada dels preus, la crisi econòmica, i va fer-se ressò de les característiques de la vida associativa, de la lluita reivindicativa, de la repressió sobre els obrers, censurant sempre l'actitud explotadora i reaccionària de la patronal, culpable de la precarietat de les condicions de vida dels treballadors. Tanmateix, Rovira es manifestà sempre contrari a la violència obrera i a les grans mobilitzacions reivindicatives si aquestes no havien de comportar res que no fos una repressió encara més desaforada per part de les forces de l'ordre i l'exèrcit.⁸ Quan Rovira comença a escriure les seves «Notes obreres» és un jove periodista de vint-i-sis anys que se situa políticament en l'òrbita més a l'esquerra del grup d'*El Poble Català*—de la mateixa manera que ho feien altres joves col·laboradors del diari, com Gabriel Alomar— i el projecte polític que els dirigents d'aquest grup, Jaume Carner, Ildefons Sunyol i Joaquim Lluhi, havien posat en marxa: el Centre Nacionalista Republicà (CNR).

El Centre Nacionalista Republicà s'havia creat amb l'objectiu d'esdevenir una alternativa nacionalista de centreesquerra al catalanisme conservador de la Lliga, massa identificada amb la dreta, la monarquia i la patronal, i a la política populista del partit radical d'Alejandro Lerroux. El CNR pretenia apropar l'obrerisme i la petita burgesia a aquell nacionalisme progressista—reformista, però no revolucionari— que en una bona part estava alimentant les bases lerrouxistes. Com es posa de manifest en els seus articles a «Notes obreres», Rovira va participar activament en el gran debat teòric entorn de la relació entre obrerisme i catalanisme, nacionalisme i socialisme, i nacionalisme i democràcia—aquests darrers, conceptes inseparables per Rovira—, a més a més d'interessar-se

temàtica de 1912 a 1939. El darrer publicat, ja en l'exili del seu autor, a la revista *Catalunya*, editada a Buenos Aires. Antoni Rovira i Virgili i la qüestió nacional: textos polítics 1913-1947, edició a cura de Josep CAROD-ROVIRA, Barcelona, Generalitat de Catalunya, Departament de la Presidència, Entitat Autònoma del Diari Oficial i de Publicacions, 1994; Antoni ROVIRA i VIRGILI, «La guerra que han provocat»: selecció d'articles sobre la guerra civil espanyola, edició a cura de Josep M. ROIG, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1998; Antoni Rovira i Virgili: 1882-1949, edició a cura de Lluís DURAN i Teresa ROVIRA i VIRGILI, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1999; Els camins de la llibertat i altres textos polítics, edició a cura de Xavier FERRER, Barcelona, Generalitat de Catalunya, Departament de la Presidència, 2006; Antoni ROVIRA i VIRGILI, Sobre història de Catalunya. Escrits de l'exili (1939-1949), edició i estudi introductori Mercè MORALES i MONTOYA i Jaume SOBREQUÉS i CALLICÓ, Barcelona, Cossetània Edicions, 2012.

8. Vegeu el pròleg de Jaume SOBREQUÉS i CALLICÓ a ROVIRA i VIRGILI, *Notes obreres*, p. 7-61.

especialment per la legislació social i laboral vigent a l'Espanya d'ara fa un segle, la qual denuncià en nombroses ocasions.

Rovira i Virgili esdevindrà així un dels màxims exponents de la idea de «catalanitzar l'obrerisme» i «catalanitzar el socialisme». Considerava imprescindible la formació d'una organització política socialista nítidament catalana, fet que no tindria lloc fins el 1923 amb la creació de la Unió Socialista de Catalunya (USC) de Rafael Campalans i Manuel Serra i Moret. Com és conegut, el pensament polític de Rovira connectava de manera molt clara amb el socialisme democràtic, ideari que intentaria incloure dins les directius programàtiques dels partits nacionalistes republicans en els quals va participar al llarg de la seva vida.

Rovira intervindrà activament en la formació d'Esquerra Catalana, plataforma unitària promoguda pel CNR. Des d'Esquerra Catalana, Rovira defensarà un nacionalisme no exclouent que s'havia de desenvolupar dins d'un marc federatiu o autonòmic. Proposava un règim especial per a Catalunya i associava la reivindicació de l'autogovern a la idea de regeneració i benestar. En síntesi, Catalunya només progressaria cap a una societat més moderna i socialment més justa si es dotava d'un govern propi, i aquest només seria possible d'assolir en el marc d'una República de tipus federal. El fracàs dels estatuts d'autonomia de Catalunya presentats durant la monarquia alfoncina a les Corts espanyoles el 1918 i el 1919 potenciarien encara més la idea que només amb la República es reconeixeria el dret de Catalunya a autogovernar-se. No cal incidir en el fet que la República s'associava amb el centre-esquerra i una dreta disposada a acceptar les regles del joc democràtic.

El maig de 1909, Esquerra Catalana va treure un bon resultat a les eleccions a l'Ajuntament de Barcelona. Tanmateix, dos mesos després, el 26 de juliol, varen esclatar els fets de la Setmana Tràgica. Rovira, que havia fet una defensa aferrissada contra l'enviament de més joves a la guerra del Marroc, no es va veure afectat personalment per la repressió desfermada a causa dels fets, i va continuar participant activament en política. Pel que fa al CNR, es varen produir canvis. Es va nomenar Pere Coromines director d'*El Poble Català* i fou promocionat perquè fos el líder polític capaç d'atreure la massa republicana i obrera cap a les files del nacionalisme de centreesquerra. El resultat seria la fundació el 1910 de la Unió Federal Nacionalista Republicana (UFNR), en la qual varen concursar federals, dirigents de la Unió Catalanista i de l'Esquerra Catalana, entre altres.

Els objectius de la UFNR no diferien gaire dels que havia assajat Esquerra Catalana. Es pretenia consolidar una organització forta, fruit de la unió de les diverses organitzacions nacionalistes, federals i republicanes que actuaven per

separat; dotar-se d'una àmplia base d'afiliats entre l'obrerisme, la pagesia i la petita burgesia, i presentar una candidatura nacionalista i republicana potent amb la qual disputar les eleccions a la Lliga i els radicals de Lerroux, partits que continuaven dominant l'escenari de les eleccions municipals i a l'influent Ajuntament de Barcelona.⁹ En síntesi, la UFNR, vint-i-un anys abans de la creació d'Esquerra Republicana de Catalunya (ERC), va ser un dels projectes polítics més destacats per crear el gran partit que havia d'aplegar els republicans nacionalistes de centre-esquerra i amplis sectors de l'obrerisme i la pagesia.

Un dels punts programàtics per destacar de la UFNR fou la defensa de la llengua catalana, tot reivindicant la seva cooficialitat. No és estrany, doncs, que trobem Rovira, aquell mateix any 1910, embarcat en una aventura editorial com la Societat Catalana d'Edicions, destinada a l'edició i la traducció de llibres al català, en la qual el mateix Rovira va publicar una bona part de la seva obra durant aquella dècada.

L'OBRA DE PENSAMENT POLÍTIC I ELS PRIMERS ESTUDIS HISTORIOGRÀFICS (1912-1919)

El primer llibre d'història de Rovira és la *Història dels moviments nacionalistes*,¹⁰ obra en tres volums publicada entre 1912 i 1914, en la qual s'expliquen els orígens i la tipologia de les vint-i-tres nacions europees en conflicte

9. Sobre la UFNR vegeu el segon volum de les memòries de Pere COROMINES, *De la Solidaritat al 14 d'Abril*, Barcelona, Curial, 1974, dins *Diari i records de Pere Coromines*. Entre les aportacions més recents, vegeu Santiago IZQUIERDO BALLESTER, *El republicanisme nacional a Catalunya. La gestació de la Unió Federal Nacionalista Republicana*, Barcelona, Societat Catalana d'Estudis Històrics, 2010. Del mateix autor: Santiago IZQUIERDO, *Pere Coromines*. Catarroja, Afers, 2001, i Santiago IZQUIERDO, *República i autonomia. El difícil arrelament del catalanisme d'esquerra, 1904-1931*, Catarroja, Afers, 2006. Sobre l'arrel social del catalanisme, vegeu, entre altres obres de l'autor: Josep TERMES, *Història del catalanisme fins al 1923*, Barcelona, Pòrtic, 2000; Josep TERMES i Agustí COLOMINES, *Patriotes i resistents. Història del primer catalanisme*, Barcelona, Base, 2003. Vegeu també Enric UCÉLAY-DA CAL, *El imperialismo catalán. Prat de la Riba, Cambó, D'Ors y la conquista moral de España*, Barcelona, Edhasa, 2003, així com Alfred PÉREZ-BASTARDAS, *Els republicans nacionalistes i el catalanisme polític: Albert Pérez Bastardas i Sampere (1871-1944). Una biografia política*, 2 vol. Barcelona, Edicions 62, 1987.

10. Antoni ROVIRA i VIRGILI, *Història dels moviments nacionalistes*, Barcelona, Societat Catalana d'Edicions, 1912-1914. El 2008, l'editorial Base va reeditar l'obra en un únic volum. Vegeu Antoni ROVIRA i VIRGILI, *Història dels moviments nacionalistes*, edició i epíleg a càrrec de Xavier FERRER TRILL, Barcelona, Base, 2008.

aleshores per aquesta qüestió. Catalunya apareix en la darrera sèrie, després de tractar les característiques de les reivindicacions nacionals a Finlàndia, Polònia, Lituània, Ucraïna, Slesvig, Alsàcia-Lorena, Bohèmia, Eslovàquia, Eslovènia, Trieste i Trentino, Croàcia, Hongria, Transilvània, Albània, Epir, Creta, Macedònia, Vella Sèrbia, Armènia, Irlanda i País Basc.

Aquesta primera incursió de Rovira en els estudis històrics va promoció-lo més com un rellevant estudiós del nacionalisme que no pas com a historiador. Ell mateix reconeixerà que els estudis polítics l'havien portat a la història i que aquest era el seu primer treball historiogràfic.¹¹ A més a més, es va fer una lectura política de l'obra que se sobreposà a l'esforç historiogràfic. En el pròleg del llibre, Pere Coromines ja feia referència a l'ús doctrinal de l'estudi, del qual afirmà: «ha d'influir forçosament en la renovació doctrinal del catalanisme i situar el fet de la nacionalitat catalana entre el ressorgiment general de les nacionalitats d'Europa. La sola reunió de totes aquestes qüestions en una única història planteja nous punts de doctrina que només vagament s'havien albirat fins ara».¹² Com apuntava el líder de la UFNR, el llibre de Rovira havia de contribuir a la renovació del marc doctrinal catalanista hereu del pensament de Prat de la Riba, Torres i Bages, Pi i Margall i Almirall. Rovira, que va posar sempre la història al servei d'un projecte nacional, no va ser aliè a aquesta deriva de l'obra, tot i que destacant el treball d'investigació realitzat i l'aportació historiogràfica.

La *Història dels moviments nacionalistes* va ser escrita abans dels canvis en tots els ordres que comportaria la Gran Guerra i és, per tant, un valuós testimoni de l'Europa prebèlica poc abans de precipitar-se a l'apocalipsi. En el llibre, Rovira torna a defensar la idea de «nacionalisme i democràcia» en contra del nacionalisme de caràcter autoritari, associació de conceptes, els primers, que no sempre seran fàcils de defensar per les esquerres democràtiques. En aquest sentit, Rovira no es desviarà de l'afirmació que a Catalunya era inviable el nacionalisme d'extrema dreta, perquè les arrels del nacionalisme català eren profundament democràtiques.

Rovira inseria el catalanisme dins el corrent dels moviments nacionalistes sorgits a partir de mitjan segle XIX, i el fonamentava en la vinculació entre nació cultural i voluntat política, amb la llengua no com l'únic, però sí com el principal

11. Vegeu la carta que adreça a Amadeu Hurtado, el 30 de novembre de 1947, a ROVIRA I VIRGILI, *Cartes de l'exili*, p. 499.

12. Pere COROMINES, pròleg al llibre de ROVIRA I VIRGILI, *Història dels moviments nacionalistes*, op. cit., Base, 2008, p. 11.

vertebrador de la nació catalana. Per Rovira, la difusió i la utilització del català parlat i escrit no havia de servir tan sols per combatre l'omnipresència del castellà, sinó com una presa de consciència nacional. Sobre la qüestió de la llengua, Rovira va publicar nombrosos articles, dels quals encara ens manquen estudis específics, com ha assenyalat Josep M. Figueres.¹³ La determinació de Rovira sobre aquesta qüestió, sumada a la seva gran capacitat de treball, varen tenir com a resultat un *Diccionari català-castellà i castellà-català*, publicat el 1913, i una *Gramàtica elemental de la llengua catalana*, el 1916. Com deia l'escriptor, eren eines necessàries, perquè els seus coetanis s'horrortzaven si feien una falta d'ortografia o d'estil en castellà i, en canvi, no tenien cap mena de cura d'escriure bé en català. D'aquesta època data la iniciativa de crear la *Revista de Catalunya* (1912), la qual no tindria continuïtat fins que, en els anys vint, es va reprendre el projecte.

També és manifesta la preocupació de Rovira per la catalanització de l'escola. El 1914 escrivia: «ens cal alçar a Barcelona i a les ciutats catalanes veres forteses de l'ensenyament català» creant escoles privades catalanes al costat de les escoles públiques.¹⁴ Aquesta preocupació per l'ensenyament en català i per l'escola catalana serà present al llarg de la seva vida. També es va manifestar favorable a la catalanització plena de la Universitat. Era contrari a la bilingüïtzació i es planyia que Catalunya sigui «l'únic poble civilitzat del món que, tenint una llengua de noble categoria literària, no compta amb cap Universitat de llengua pròpia».¹⁵

El 1914, Rovira se separarà del partit de Coromines, disconforme amb el pacte de Sant Gervasi, mitjançant el qual la UFNR i el Partit Republicà Radical de Lerroux anirien junts en coalició a les eleccions legislatives del 8 de març. Trenta-cinc anys després, Rovira comentaria sobre Lerroux:

No pot negar-se, amb tot, el gran paper –més gran pel soroll que pel mèrit– representat per Lerroux en la política catalana dels començos d'aquest segle [...] Trobà la massa republicana de Barcelona força nombrosa encara, però descoratjada i dividida. Pogué reagrupar-la en molta part; afegí a la seva host importants contingents d'obers situats en la zona intermèdia de l'anarquisme i el republicanisme, i contingents també importants d'immigrants, principalment

13. Josep M. FIGUERES, «Antoni Rovira i Virgili», *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, núm. 22, Barcelona, Societat Catalana d'Estudis Històrics, 2011, p. 137.

14. Vegeu Lluís DURAN, *Pàtria i escola. L'Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana*, Barcelona, Afers, 1977, p. 45.

15. Vegeu DURAN, *Pàtria i escola*, p. 154-155.

aragonesos. I, encara, en determinats moments, rebé l'ajuda de gent conservadora i monàrquica enemiga del catalanisme.¹⁶

Contraris a la coalició amb els lerrouxistes, també abandonarien la UFNR gairebé tots els membres de la redacció d'*El Poble Català*, entre ells Claudi Ametlla, Prudenci Bertrana, Andreu Nin i Alexandre Plana. Aquell mateix 1914, Rovira va cofundar Esquerra Catalanista –l'any següent es fusionaria amb la Unió Catalanista– amb la voluntat de mantenir la puresa del doctrinari federal i d'esquerres de la UFNR. També creà el rotatiu *La Nació*, portaveu del nou partit, i publicà el llibre *La nacionalització de Catalunya*, de títol ben explícit. En aquesta obra, Rovira es reafirma en la idea que només amb la república es podria assolir l'autogovern, objectiu del tot inviable dins la monarquia, com intentava infructuosament la Lliga. Però Rovira també era prou lúcid per afirmar que l'escassa sensibilització dels republicans espanyols envers el nacionalisme català no solucionaria de manera satisfactòria el problema plantejat en el nou règim republicà.

El 1914 es creava la Mancomunitat de Catalunya. Rovira va col·laborar dins la secció de Premsa, cridat pel mateix Prat de la Riba. Dos anys després es llicenciava en Dret, una assignatura pendent en la vida de Rovira, atès que va haver d'abandonar els estudis universitaris en la joventut per problemes econòmics. El 1916 va començar a col·laborar a *La Veu de Catalunya*, portaveu de la Lliga Regionalista i un dels diaris de més tiratge, amb articles sobre política estrangera. També ho va fer a *La Publicidad*, rotatiu en el qual escriuriien joves periodistes com Josep Pla. És també en aquesta època quan publica les obres de temàtica política més rellevants, com *El nacionalisme* (1916), que es reeditaria el 1932 amb el títol *El principi de les nacionalitats*. Per Rovira, *nació* i *nacionalitat* tenien el mateix sentit; *nacionalitat* no comportava una subordinació al de *nació*, com avui en dia suggereix l'article 2 de la Constitució espanyola de 1978.

En el seu afany de divulgar entre els republicans i els federalistes espanyols la qüestió nacional catalana, va publicar el 1917, l'any de l'Assemblea de Parlamentaris, *El nacionalismo catalán*. D'aquell mateix any és el seu llibre *Nacionalisme i federalisme*. També col·laborà amb *Ibèria*, revista a favor dels Aliats que es va publicar a Barcelona durant la Primera Guerra Mundial. Com apunta el nom de la revista, la idea d'una federació o confederació d'estats ibèrics continuava vigent, idea que

16. Vegeu «Lerroux», *La Humanitat*, núm. 113, Montpeller, 27 de juliol de 1949, p. 1. Article reproduït a ROVIRA I VIRGILI, *Sobre història de Catalunya*, p. 299-301.

ressorgiria amb especial força també en el context bèl·lic de la Segona Guerra Mundial. En ambdós casos, nacionalistes catalans, bascos i gallecs varen aplicar-se amb optimisme, primer, la declaració de catorze punts del president dels Estats Units, Thomas W. Wilson (1918), en concret, el que feia referència al dret de les nacionalitats oprimides a un estat propi i, després, la Carta de l'Atlàntic signada per Roosevelt i Churchill (1941), on també es reivindicava el dret a l'autodeterminació dels pobles oprimits. La idea d'una Ibèria federada o confederada tornà a trobar ressò en aquests anys, però no va anar més enllà d'uns quants principis programàtics i molta tinta.

Entre 1918 i 1919, Rovira assisteix des de Barcelona al fracàs dels dos primers intents d'aprovar a les Corts espanyoles un estatut d'autonomia per a Catalunya. Els debats a l'hemicicle són encesos, a vegades, un diàleg de sords, com els protagonitzats entre el principal orador del grup parlamentari de la Lliga, Francesc Cambó, i diputats com Niceto Alcalá-Zamora i Antonio Maura. Una bona part d'aquelles sessions –com succeiria el 1932 i el 1979– es va consumir a debatre sobre la sobirania. Si Catalunya era o no una nació i, en conseqüència, si tenia dret a decidir lliurement la seva forma de govern. La resposta dels diputats va ser majoritàriament negativa. La crisi políticsocial de 1919 va dissoldre les Corts i el debat sobre l'Estatut va restar ajornat. Aquell any, Rovira publicava una *Història de Rússia des del temps dels primitius fins a la instauració del comunisme*, just dos anys després de tenir lloc la Revolució russa. Un cop més, Rovira no deixava de sorprendre amb els seus extensos coneixements, erudició i capacitat de treball.

Amb l'arribada dels anys vint, la violència social, sempre latent al país, va esclatar amb força. Són els anys del pistolerisme, del locaut, dels assassinats d'obrers i patrons. Sobre aquest fet, Rovira es condol en l'article *La ciutat de sang*: «De totes les ciutats del món», escriu el 18 de setembre de 1920 a *La Campana de Gràcia*, «Barcelona, la Barcelona nostra, és la més sagnant». Són els anys en els quals s'han de llançar els vells atles, perquè la Primera Guerra Mundial ha configurat un nou món i noves fronteres. I també, nous conflictes que acabarien en un altre bany de sang.

LA HISTÒRIA COM A EINA DE CONSCIENCIACIÓ NACIONAL (1922-1939)

És durant els anys vint quan Rovira s'endinsa de ple en l'estudi de la història de Catalunya. Com ha afirmat Jaume Sobrequés: «L'estudi de la història va ser l'instrument a través del qual Rovira i Virgili va reflexionar sobre el fet

nacional».¹⁷ Durant aquesta dècada es varen publicar cinc dels vuit volums de la seva *Història nacional de Catalunya*. El sisè i el setè es publicarien en els anys trenta, i el vuitè, que ja era a impremta, no va arribar a editar-se a causa de la Guerra Civil. En els anys setanta, Jaume Sobrequès, amb un equip de col·laboradors, va continuar-la fins formar els setze volums que té en l'actualitat. L'obra havia estat encarregada a Rovira per un editor barceloní i, com el mateix Rovira reconeix, «no em sap greu dir que vaig haver d'accentuar la meua preparació a mesura que escrivia els diversos capítols».¹⁸ Rovira volia assegurar-se de no haver comés cap errada i feia llegir capítols del llibre a Pere Bosch i Gimpera i al medievalista Ferran Valls i Taberner.

L'obra va ser censurada pel franquisme. Quan el 1942 Ferran Soldevila s'assabenta d'aquest fet, anota en el seu dietari que els censors franquistes havien considerat la història de Catalunya de Rovira poc científica i amb una clara voluntat «separatista». Soldevila fa una defensa de l'obra de Rovira i considera que si la seva *Història de Catalunya* no havia estat censurada era perquè hi apareixia el nom de Ferran Valls i Taberner com a coautor. Com és conegut, Valls i Taberner, mort el 1942, havia donat suport a Franco durant la Guerra Civil.

És també en els anys vint quan Rovira comença a escriure un seguit de semblances biogràfiques sobre personatges clau en l'imaginari nacionalista com *Pau Claris* (1922), *Guifré I* (1926) o *Els grans catalans del Vuitcents* (1928), gènere que continuaria cultivant fins al final de la seva vida i personalitats sobre les quals tornaria de manera puntual.

Durant la Segona República, Rovira mantindrà la producció historiogràfica i sobre política contemporània. El 1931 apareixerà *Catalunya i la República*. L'any següent serà especialment prolífic. Es publicaran *La constitució interior de Catalunya*, *Els sistemes electorals*, la reedició del llibre *El nacionalisme* (1916), amb el títol *El principi de les nacionalitats*, i *Corpus de Sang*. El 1934 publicarà *L'11 de setembre de 1714*, i el 1936, *Valentí Almirall* i *Resum d'història del catalanisme*.

En una carta adreçada al seu amic Amadeu Hurtado, el 30 de novembre de 1947, Rovira explica com es va desvetllar la seva vocació com a historiador:

17. Jaume SOBREQUÈS I CALLICÓ, *Antoni Rovira i Virgili. Història i pensament polític*, Barcelona, Curial, 2002, p. 39.

18. Vegeu Antoni ROVIRA I VIRGILI. *Sobre història de Catalunya*, p. 59. Article publicat a *Quaderns d'Estudis Polítics, Econòmics i Socials*, núm. 17, Perpinyà, juliol de 1946, p. 16-20.

És veritat que tractant de temes d'història em trobo com peix a l'aigua. Però no era aquesta la meva vocació principal primitiva. Els estudis polítics em van dur als estudis històrics. Fins als trenta anys [1912] no vaig començar el meu aprenentatge d'historiador i vaig començar-lo amb la història dels moviments nacionalistes estrangers. La limitació amb què vaig trobar-me per a l'acció política [anys vint] va afavorir el meu decantament cap als estudis històrics i particularment els del nostre passat. He estat una mica historiador per força. Però en veure'm empès cap a aquesta activitat, inicialment secundària en mi, no hi he fet treball de forçat, sinó d'home que estima el seu ofici.¹⁹

En tota la producció historiogràfica de Rovira, l'estudi del passat estarà al servei del seu ideari nacionalista, fet que no implica que els seus estudis historiogràfics no siguin fruit d'un esforç d'erudició notable i d'una objectivitat que l'autor s'imposa potser de manera més severa encara que altres historiadors formats en la disciplina. En la declaració de principis que fa en l'extensa introducció que precedeix la seva *Història Nacional de Catalunya*, manifesta que el rigor científic i metodològic són per a ell l'objecte prioritari, i no amaga que parteix de judicis previs; prejudicis històrics que portaran Rovira a imposar-se un alt grau d'autoexigència. Entre altres, insisteix en l'obligatorietat de ser crític amb les fonts documentals; a eludir la pràctica d'emetre sentències judicials sobre el passat, i a desmitificar personatges i episodis històrics. Sobre aquest aspecte, escriuria a Hurtado:

No em formo dels herois ni dels patricis una visió massa espectacular. L'estudi a fons d'alguns homes nostres del passat ha empetitit als meus ulls la seva figura, començant per alguns reis. Estic convençut que, per exemple, Jaume d'Urgell era un pobre home, que certs guerrers almogàvers i de les guerres de 1640 i 1714 no valien més que alguns caps de la nostra guerra civil.²⁰

Rovira és conscient de la provisionalitat del coneixement historiogràfic: «La història no està feta. Es fa, es desfà, es refà», afirma, amb una actitud oberta a la revisió i el debat historiogràfics, tot i que, com veurem, defensarà amb fermesa

19. Vegeu «Correspondència inèdita Antoni Rovira i Virgili - Amadeu Hurtado (1947-1949)», *Recerques*, 7, Barcelona, 1978, p. 155. Reproduït a ROVIRA I VIRGILI, *Cartes de l'exili*, p. 499.

20. Vegeu la carta que adreça a Amadeu Hurtado el 2 de febrer de 1948, a «Correspondència inèdita», p. 159. Reproduïda a ROVIRA I VIRGILI, *Cartes de l'exili*, p. 520.

els seus punts de vista quan el debat es produeixi. Una altra de les qüestions en les quals Rovira va posar un èmfasi especial era la claredat expositiva. Per Rovira, tot historiador que es disposi a escriure pel públic ha de fer-se entendre correctament. Com deia Rovira, sovint trobem textos que no s'entenen, simplement perquè estan mal escrits, i no per l'ús d'un llenguatge científic específic. Aquest no està renyit amb la divulgació. És més, com més coneixements tenim sobre un tema, l'exposem de manera més clara i precisa. Com menys, la construcció es torna artificiosa i plena de circumloquis sorprenents. En l'aspecte literari, doncs, Rovira posarà el seu talent com a escriptor al servei de la història.

Sovint s'ha inclòs Rovira dins el que coneixem per historiografia romàntica amb un sentit pejoratiu. És innegable que Rovira va cultivar episodis i personatges de la història de Catalunya que s'emmarquen en les lluites de reivindicació nacional i que els va exaltar. Tanmateix, la concepció historiogràfica de Rovira l'apropa més a historiadors com Ferran Soldevila que a Pròsper de Bofarull, el qual, d'altra banda, va contribuir de manera notable a la historiografia catalana, si més no, per la ingent recerca arxivística que va practicar.

Una de les polèmiques historiogràfiques més conegudes sostingudes per Rovira va ser la que va mantenir el 1935 amb un jove doctor en història, Jaume Vicens i Vives, número u de la seva promoció. Vicens havia fet en la seva tesi doctoral una defensa de la figura de Ferran II i la seva política envers Catalunya. Rovira, contrari a aquest plantejament, va començar la polèmica amb un article força crític contra aquell historiador de vint-i-cinc anys.²¹ L'article «La jove intel·lectualitat catalana» es va publicar a *La Humanitat*, portaveu d'ERC, el 7 d'agost de 1935, en ple Bienni Negre. En el seu article, Rovira valorava la preparació científica dels nous historiadors sorgits de la Universitat de Barcelona, que això no obstant «mostren, més que un criteri objectiu, una prevenció contra el punt de mira nacional en la història».

Vicens va respondre des de les planes de *La Veu de Catalunya*, defensant la seva tesi i retraient a Rovira la suposada pretensió de tenir l'exclusiva de la consciència nacional i convidant-lo a visitar més sovint l'arxiu de la Corona d'Aragó. El debat va continuar a les planes de *La Publicitat* fins a primers de setembre, una polèmica que tindria el darrer episodi en la ressenya crítica que Rovira i Virgili va publicar a la *Revista de Catalunya* el 1938 sobre el llibre de Vicens *Ferran II i la ciutat de Barcelona*, en la qual comenta que Vicens havia

21. Hi ha diverses referències sobre aquest debat. Vegeu-ne una síntesi a J. SOBREQUÉS, *Antoni Rovira i Virgili*, p. 57-74.

fet una obra excel·lent pel que feia a la documentació que aportava, però molt deficient des del punt de vista interpretatiu.

És evident que aquella interpretació de Vicens era poc avinent amb la tradició historiogràfica que havia fet dels Trastàmars uns intrusos i de Ferran II el culpable de la decadència econòmica catalana. Tot i que matisades les tesis de Vicens per la historiografia posterior, en qualsevol cas, Rovira se'ns presenta poc flexible davant noves interpretacions que, en definitiva, ajudaven a entendre un període i uns fets cabdals en la història del país. Tanmateix, Vicens no va ser l'únic historiador objecte de les anàlisis crítiques de Rovira; el mateix Ferran Soldevila i el francès Josep Calmette serien objecte de ressenyes minucioses per part de l'historiador, com tindrem ocasió de veure més endavant.

L'ACTIVITAT POLÍTICA: D'ACCIÓ CATALANA A ESQUERRA REPUBLICANA DE CATALUNYA

Mentre Rovira encetava aquesta nova faceta com a historiador, va mantenir una intensa activitat política. Va participar en la fundació d'Acció Catalana (AC) el 1922,²² formació en la qual varen convergir dirigents de la Lliga descontents amb la política acomodaticia del partit amb la monarquia, militants de les seves Joventuts i membres de l'extinta UFNR, com el mateix Rovira, entre altres. La nova organització, que es definia més com un moviment que com un partit, reivindicava el dret a l'autodeterminació i, com ja s'havia assajat en el CNR o en la mateixa UFNR, el seu propòsit era atreure les classes populars. Així mateix, es va proposar promoure la internacionalització del «problema català» en el nou marc obert després de la Primera Guerra Mundial i que havia donat lloc a organismes com la Societat de Nacions.

La posició defensada per Rovira en el marc d'Acció Catalana sobre la qüestió nacional es radicalitzà. Rovira se situa ara més enllà del federalisme o d'una autonomia d'estil federatiu: «d'acord amb la història més recent, he pogut comprovar que en els motllos federals no hi ha cap llibertat de la nació», afirmà l'abril de 1923,²³ poc abans de presentar-se a les eleccions a Corts. Però tampoc

22. Sobre Acció Catalana, vegeu Montserrat BARAS, *Acció Catalana (1922-1936)*, Barcelona, Curial, 1984.

23. *La Publicidad*, 22 d'abril de 1923.

no proposa separar-se d'Espanya en termes absoluts. Defensarà que *independència* no comporta necessàriament *separació*. En definitiva, sembla que Rovira defensa un règim confederal, sense explicitar-lo clarament, en un context de creixement del nacionalisme radical arreu.

Malgrat, que ja des de la seva creació, el partit de Rovira i Lluís Nicolau d'Olwer fou conegut per «la Lligueta», Acció Catalana pretenia fer-se un espai propi, amb un programa de centreesquerra en les qüestions econòmiques i socials, laïcista en les relacions Església-Estat i amb una proposta nacionalista que cerca l'encaix amb Espanya, sense arribar al trencament. En síntesi, AC se situa entre la Lliga i Estat Català, partit dels nacionalistes radicals d'esquerra, fundat per Francesc Macià, i partidari de la via insurreccional.

El 29 d'abril de 1923, Rovira va ser el candidat d'AC a les eleccions a Corts. Va aconseguir 16.000 vots i ja es donava per fet que tindria l'acta de diputat, quan un acord entre la Lliga de Cambó i els radicals de Lerroux en el districte setè de Barcelona —es parla que es varen donar vots falsos al candidat dels radicals, Emiliano Iglesias—, el va fer perdre la possibilitat d'entrar al Congrés per l'escàs marge d'uns tres-cents vots. Uns mesos després, el setembre, el cop del general Primo de Rivera a Barcelona, amb la connivència del rei, canviaria de nou el panorama polític.

Durant la dictadura, Rovira, que representava dins Acció Catalana la tendència republicana socialment més avançada, acabà marxant del partit, mentre que Nicolau d'Olwer, que era a l'exili, va continuar dins la formació. Rovira, cada vegada més distant a la deriva política d'AC, i en l'ambient radicalitzat que la repressió de Martínez Anido primer i la dictadura després havia ajudat a crear, es decidí a promoure una formació política pròpia. El 1928 fundà Acció Republicana de Catalunya (ARC), organització que presidí, i de la qual seria portaveu el diari *La Nau*, creat per Rovira, i en el qual l'escriptor va esmerçar grans esforços personals i econòmics.

El 1928 podríem dir que Rovira s'independitza. Crea el seu propi partit i el seu propi diari i intentarà portar a terme allò que el venia definint des dels temps d'*El Poble Català*: l'organització d'un partit polític nacionalista, republicà i d'esquerra capaç d'atreure el moviment obrer i consolidar una força política capaç d'enfrontar-se amb èxit a la Lliga i els radicals. Pel que fa a la qüestió nacional, Rovira vol lligar-la estretament al problema de les nacionalitats europees per aconseguir ressò internacional, mentre intenta oferir diverses vies als partits espanyols per a l'encaix Catalunya-Espanya: federalisme, règim especial, àdhuc la confederació.

L'acció política més rellevant del partit de Rovira va ser la seva participació a la reunió de Sant Sebastià, el 17 d'agost de 1930. ARC, per mitjà de Macià

Mallol, va ser-hi aquell dia a la reunió que va donar lloc al Pacte de Sant Sebastià, pacte unitari entre socialistes, republicans i nacionalistes per posar fi a la monarquia i establir la república i un govern provisional de coalició entre les organitzacions presents en el Pacte.

En aquells dies, la posició nacionalista de Rovira ja no era la mateixa que la suggerida el 1922 amb la fundació d'Acció Catalana. Si llavors se situava més a prop del nacionalisme radical –recordem que aquell any es crearen Estat Català i grups nacionalistes paramilitars, també dins Acció Catalana–, el 1930, davant els fracassos insurreccionals contra la dictadura i la necessitat de pactar amb les forces polítiques espanyoles per assolir el canvi de règim, Rovira reprèn la fórmula federalista com a vàlida. Tanmateix, no per crear una Espanya de tretze o catorze estats federats més o menys coincidents amb les regions administratives, sinó per configurar una Espanya federal amb les comunitats nacionals que havien reivindicat aquest dret i actuat políticament. En definitiva, Rovira rebutja el *café para todos* a favor del federalisme asimètric, almenys en un període inicial. Reconeix que una bona part de les regions espanyoles no tenien una inclinació majoritària per la federació; per tant, més que una Espanya federal, proposa una Espanya «federable».²⁴

En l'aspecte teòric, el pensament polític de Rovira no variarà gaire al llarg de la seva vida, però sí es veurà condicionat en la praxi, un cop s'ha entrat en el joc polític i institucional i, a més a més, en un context de polítiques unitàries per assolir un canvi de règim, ja sigui per posar fi a la monarquia o, més endavant, a la dictadura franquista. Rovira, sense abandonar el marc federalista, mira d'adaptar-se a les possibilitats que s'ofereixen a cada moment. En aquest joc d'equilibris, l'ambigüitat que acompanya sovint conceptes com *autonomia*, *federació* o fins i tot *confederació* és fruit d'un possibilisme forçat per la necessitat de comptar amb els partits polítics espanyols per assolir l'autogovern. No cal incidir en com poden ser de flexibles conceptes com *autonomia* i *federalisme*, els quals, sense una especificació concreta del seu abast, en termes de sobirania i en la capacitat competencial i financera de l'autogovern poden aparèixer com a bons enunciats, però buits de contingut.

Del Pacte de Sant Sebastià no en va sorgir l'Espanya federal que volia Rovira. El pacte va assegurar l'actuació conjunta de republicans, socialistes i nacionalistes per un canvi de règim polític i el compromís d'un règim autonòmic per a Ca-

24. Vegeu Antoni ROVIRA I VIRGILI, *Catalunya i la República*, Barcelona, Undarius, 1977, p. 9. El llibre va ser publicat per primera vegada el 1931, pocs mesos després d'haver-se proclamat la Segona República, quan la via autonòmica dins l'Estat «integral» havia substituït l'Espanya federal.

talunya, després que l'Estatut passés pel filtre de les Corts. Com apunta la nota que va aparèixer dos dies després de la reunió al diari *El Sol* de Madrid: «quedó resuelto que los reunidos aceptaban la presentación a la Cortes constituyentes de un estatuto redactado libremente por Cataluña para regular su vida regional y sus relaciones con el estado español».²⁵ La nota que va fer Manel Carrasco i Formiguera, representant de l'Acció Catalana de Nicolau d'Olwer a la reunió, per al diari *La Publicitat*, coincidia amb la del diari madrileny, però amb una diferència: mentre en aquell no es parlava d'una República federal, Carrasco sí que ho feia.²⁶

Gairebé vint anys després del Pacte, Rovira va aclarir alguns aspectes de la reunió de Sant Sebastià. Segons explicà el 1949,²⁷ en rebre la visita de José Salmerón, fill de Nicolás Salmerón, que havia viatjat a Catalunya per gestionar amb els nacionalistes la seva participació a la reunió, Rovira va plantejar-li tres exigències. La primera, que en establir-se un règim provisional a Espanya s'establís alhora una règim autònom provisional per a Catalunya. La segona, que per participar dins el moviment de caràcter revolucionari que havia d'enderrocar la monarquia calia avals del seu èxit –altres complots havien estat un fracàs– i que no es cometessin excessos. La tercera condició era que el seu partit no tindria cap tipus de contacte amb els radicals de Lerroux, especialment amb Emiliano Iglesias, «per raons de confiança i de decència». La corrupció del partit radical era de domini públic a Catalunya, però hi era en el panorama polític i donava suport als republicans espanyols, que comptaven amb ell.

José Salmerón va assegurar Rovira que els radicals no estarien en la direcció del moviment revolucionari. Finalment, Rovira va prometre que el seu partit hi participaria. Com que Macià Mallol era aquells dies a Bilbao, Rovira va delegar en ell la representació del partit. Per la seva part, Acció Catalana, amb dubtes sobre la seva concurrència a Sant Sebastià, va enviar finalment Carrasco i Formiguera, i Estat Català, Jaume Aiguader. Aquest formava part del Comitè Director junt amb Alcalá-Zamora, Manuel Azaña, Santiago Casares Quiroga, Indalecio Prieto i Ángel Galarza, mentre que Miguel Maura, Macià Mallol i Felipe Sánchez Román actuaven com a suplents.

De les tres condicions que havia posat Rovira es varen complir dues, però una va quedar sense resoldre:

25. *El Sol*, 19 d'agost de 1930.

26. Vegeu *La Publicitat*, 4 de setembre de 1930.

27. Vegeu «La reunió de San Sebastián», *La Humanitat*, núm. 109, 14 d'abril de 1949, p.

1. Article reproduït a ROVIRA I VIRGILI, *Sobre història de Catalunya*, p. 179-185.

El Pacte de San Sebastián no determinava quin règim hi hauria al nostre poble des de la caiguda de la Monarquia fins a la reunió de les Constituents de la República. D'aquesta falla vingué el conflicte –que hauria pogut ser molt greu– dels primers dies de la República catalana proclamada per Francesc Macià. Serveixi aquell cas d'experiència per a futures situacions.²⁸

En efecte, a Sant Sebastià no es va aprovar que Catalunya es dotés d'un govern provisional al mateix temps que es formava el de Madrid, sinó que els partits catalans redactessin un Estatut d'Autonomia que hauria de ser aprovat a les Corts i després ja es formaria el govern. Aquesta fórmula presentava riscos per a la concreció de l'autogovern i, com deia Rovira, havia d'evitar-se en el futur. Així es va fer amb el restabliment de la Generalitat presidida per Josep Tarradellas el 1977, pactat prèviament amb el govern d'Adolfo Suárez i de caràcter provisional fins a l'aprovació de l'Estatut el 1979.

Amb vista a les eleccions municipals del 12 d'abril de 1931, Acció Catalana, presidida per Lluís Nicolau d'Olwer, i l'Acció Republicana de Catalunya de Rovira es varen fusionar. Sota el nom d'Acció Catalana Republicana (ACR), el partit es va postular com una alternativa a la crida unitària que abanderava Macià i de la qual en resultaria Esquerra Republicana de Catalunya (ERC). Els dirigents d'ACR no s'hi varen adherir, però dins el partit es varen produir fugues cap a la nova formació de Macià. ACR es va presentar en solitari i va acusar un sonat fracàs electoral. A Barcelona va ser derrotada en tots els districtes i no va aconseguir cap regidor al consistori. Tanmateix, el moderat Nicolau d'Olwer va ser ministre del govern provisional de la República, d'acord amb el repartiment de ministeris pactat entre les formacions presents a Sant Sebastià.

Després de la davallada electoral a les municipals de l'abril i de l'escàs èxit a les constituents del juny de 1931, alguns dels dirigents d'ACR varen optar per marxar del partit i emprendre noves trajectòries polítiques: Carrasco i Formiguera derivaria cap a la cristianodemòcrata Unió Democràtica de Catalunya (UDC), creada el novembre de 1931; Jaume Bofill i Mates va tornar a la Lliga; Jover i Nonell va passar per UDC per integrar-se finalment a la dretana CEDA de José María Gil Robles, i d'altres, com el mateix Rovira, es varen incorporar més endavant a ERC.

28. Vegeu «La reunió de San Sebastián», *La Humanitat*, núm. 109, 14 d'abril de 1949, p. 1. Article reproduït a ROVIRA I VIRGILI, *Sobre història de Catalunya*, p. 185.

Rovira es va separar després de les eleccions generals de juny de 1931, en les quals ACR només va treure dos diputats: Nicolau d'Olwer i Carrasco i Formiguera. Rovira, que s'havia presentat a Tarragona en una candidatura independent, atès que la direcció del partit va decidir no presentar-se a aquesta circumscripció, va aconseguir 7.541 vots sobre un total de 82.864. Aleshores, l'allunyament amb el partit de Nicolau d'Olwer ja era notori i el setembre se separà oficialment. Un any després, aprovat l'Estatut de Catalunya a les Corts i, per tant, amb tot a punt per a la convocatòria de les primeres eleccions al Parlament de Catalunya, Rovira se sumà a la «crida de Lleida» feta per Macià a partits i personalitats perquè ingressessin a ERC.²⁹ També ho varen fer Carles Pi i Sunyer, Jaume Serra i Húnter, Pere Coromines, Josep Sunyol i Francesc X. Casals, entre altres. L'èxit d'ERC a les eleccions autonòmiques fou aclaparador, fet que li va permetre formar una còmoda majoria a les noves corts catalanes del Parc de la Ciutadella.

Rovira es va presentar a les llistes d'ERC per la circumscripció de Tarragona. Elegit diputat al Parlament per 24.840 vots –més del triple que l'any anterior a les eleccions generals–, la minva auditiva que arrossegava des de feia uns anys no va ser obstacle perquè intervingués activament en els debats parlamentaris, com ara en qüestions com la divisió territorial de Catalunya –Rovira defensava una divisió supracomarcals–, un dels temes en què la contribució de Rovira va ser destacada. Aquesta qüestió era una de les passions del polític i tornaria a sorgir a l'exili quan, com a president del Consell Assessor de la Generalitat de Catalunya (1945), va encarregar a Humbert Torres una ponència sobre aquest tema. Sobre el pas de Rovira per la cambra catalana³⁰ va explicar el també diputat d'ERC, Miquel Guinart:

Era una de les personalitats més estimades del nostre Parlament. Les seves extraordinàries dots d'orador corresponien a les d'aquell que era, sense dubte, el

29. Vegeu Anna SALLÉS, «Rovira i Virgili i el seu compromís amb Esquerra Republicana de Catalunya», a *Rovira i Virgili. 50 anys després*, edició a cura de Josep M. ROIG I ROSSICH, Valls, Cossetània, 2000, p. 133-143. També, M. BARAS, *Acció Catalana*, p. 133-165.

30. Sobre la història del Parlament de Catalunya, vegeu Ismael PITARCH, *L'estructura del Parlament de Catalunya i les seves funcions polítiques (1932-1939)*. Barcelona, Curial, 1977; Joaquim DE CAMPS I ARBOIX, *El Parlament de Catalunya 1932-1936*. Barcelona, Edicions 62, 1976; *Parlament de Catalunya. Llibre del Cinquantenari (1932-1982)*, Barcelona, Publicacions del Parlament de Catalunya, 1984; *Parlament de Catalunya. L'obra legislativa (1932-1939)*, Barcelona, Publicacions del Parlament de Catalunya, 1984, i Mercè MORALES, *El Parlament de Catalunya. República, Guerra Civil i Exili*, Barcelona, Base, 2012.

millor escriptor català contemporani. Intervenia eficientment sobre les qüestions més diverses [...], però era molt sord i quan un diputat –sobretot si era de l'oposició– contestava al seu discurs, ell abandonava l'escó per baixar al mig de l'hemicycle i s'inclinava per damunt l'espatlla dels taquígrafs a fi d'assabentar-se dels arguments adduïts pel seu contradictor, al qual, seguidament, ell contestaria.³¹

L'activitat de Rovira durant aquests anys continuarà estretament lligada al periodisme. Esdevindrà una de les plomes més brillants del periòdic d'ERC, *La Humanitat*. Els seus articles sobre la Catalunya autònoma, la política internacional i les relacions Catalunya-Espanya, entre molts altres, ens permeten resseguir el dia a dia d'aquella Segona República fins a la derrota militar de 1939. En el terreny polític, la influència de Rovira dins ERC serà menor respecte al protagonisme assolit durant els anys d'Acció Catalana i Acció Republicana. Quan Rovira entra a formar part d'ERC la tardor del 1932, no s'integra dins la direcció de l'Esquerra, com sí ho farà Carles Pi i Sunyer, que també havia militat a ACR. Tanmateix, serà una de les seves plomes més acreditades i continuarà posant els seus escrits, tant periodístics com historiogràfics, al servei de la conscienciació nacional.

Amb l'esclat de la Guerra Civil i la paralització de la vida parlamentària, Rovira participarà en el Comissariat de Propaganda dirigit per Jaume Miravittles i en l'Oficina de Premsa de la Generalitat. Farà articles, discursos, denunciarà els fets que es produeixen a la rereguarda, seguirà el decurs de la guerra i continuarà escrivint llibres d'història. El 1938 va viatjar a la URSS amb altres polítics com Antoni M. Sbert, viatge sobre el qual escriurà diversos articles aquell mateix any i el 1940 que s'aplegaran en el llibre *Viatge a l'URSS*, publicat per Edicions 62 el 1968 i prologat per Joaquim Molas.

L'1 d'octubre de 1938, davant les vacants que s'havien produït a la presidència i a la Mesa del Parlament català, els diputats que encara eren a Catalunya, 45 dels 75 que eren vius –el Parlament estava format per 83 diputats–, es varen reunir per darrera vegada en una sessió oficial per votar els nous càrrecs.³² Josep Irla i Bosch fou elegit president en substitució de Joan Casanovas, que havia dimitit i era a França, i Antoni Rovira i Virgili vicepresident primer, en substitució de Jau-

31. Vegeu Miquel GUINART, «La voluntat de Rovira i la ingenuïtat de Casanovas», *L'Avenç*, núm. 23, gener de 1980, p. 41.

32. Vegeu Mercè MORALES, *El Parlament de Catalunya. República, Guerra Civil i exili*, Barcelona, Base, 2012, p. 179-182.

me Serra i Hünter, que també havia dimitit. La vicepresidència segona seria per al socialista, aleshores membre del PSUC, Manuel Serra i Moret.

Davant les dissidències que s'havien produït en el si d'ERC, l'elecció d'Irla i Rovira assegurava a la direcció de l'Esquerra el suport necessari al partit i al govern. És possible que ningú no sospités aleshores la importància que tindria aquella elecció dos anys després. Per l'automatisme de la llei (article 44) de l'Estatut Interior de Catalunya, el president del Parlament assumia la presidència de la Generalitat si aquesta quedava vacant i fins la convocatòria d'eleccions, i el vicepresident primer de la cambra, la presidència del Parlament durant aquella interinitat.

HISTORIOGRAFIA D'EXILI: ACTIVISME, DIVULGACIÓ I REFUGI (1939-1949)

És en condició de vicepresident primer del Parlament català que Rovira va marxar a l'exili amb la seva esposa, el fill i la filla la nit del 23 al 24 de gener de 1939. Tenia cinquanta-sis anys. La família Rovira va emprendre el camí cap a la frontera francesa junt amb una vintena de diputats. Varen passar la frontera el 31 de gener formant part del grup d'intel·lectuals i diputats de més edat que es trobaven aquells dies al mas de l'Agullana. L'1 de febrer arribaren a Perpinyà i el 5 es varen instal·lar a Tolosa, on varen viure en un hotel econòmic davant l'estació de tren. De tot aquest periple, Rovira ens en va deixar un testimoni excepcional en el seu llibre *Els darrers dies de la Catalunya republicana*. L'escriptor ens explica el drama de la marxa cap a la frontera: el desordre, la por, la fam, la sospita, la fred i el futur incert.

Rovira va escriure aquest tresor memorialístic poques setmanes després de produir-se els fets. «Amb fidel i serena precisió»,³³ escriu en el pròleg del llibre, publicat finalment a Buenos Aires el 1940 per les Edicions de la Revista de Catalunya. El va redactar a Rieumes (Alta Garona), on residí amb la família entre la segona quinzena de febrer i la darrera d'abril, gràcies a la generositat del professor Camille Soulà, que li oferí la casa d'un seu nebot. Va continuar redactant l'obra a Tolosa, ciutat a la qual va tornar per acollir-se a la residència d'intel·lectuals catalans que hi havia creat la Generalitat a través de la Fundació Ramon Llull, organisme destinat a la gestió dels ajuts i a la promoció de la cul-

33. Antoni ROVIRA I VIRGILI. *Els darrers dies de la Catalunya republicana (Memòries sobre l'èxode català)*, Barcelona, Curial, 1976, p. 5.

tura catalana, dirigit per l'exconseller Antoni M. Sbert. La residència es trobava a l'antiga caserna de bombers, on s'instal·larien també altres intel·lectuals.

La família Rovira hi va residir només unes setmanes. El 20 de maig es traslladava a Montpeller, ciutat en la qual la Generalitat havia creat una altra residència. En aquesta cas, la residència no era un sol edifici, sinó diverses cases i pisos de lloguer on s'allotjaven les famílies. Els Rovira es varen instal·lar en un hotel durant algunes setmanes fins que els va ser adjudicada una casa dels afores, «Le Chinois», per l'administrador de la residència Manuel Alcàntara. Allà compartiren la casa amb la família de Jaume Martí i Cabot, les filles del president Macià, Maria i Josefina Macià, i la família d'aquesta última, casada amb el doctor Peyrí.

Instal·lat a «Le Chinois» i beneficiari de l'ajut que la Generalitat distribuïa entre els residents, la majoria polítics, intel·lectuals i artistes, Rovira va finalitzar la redacció definitiva de l'obra. Com explica el mateix Rovira, «convé que els llibres de memòries siguin escrits quan els fets no són ja recents ni són encara llunyans».³⁴ Com no podia ser altrament, Rovira va fer a l'exili una àrdua defensa de la llengua:

Tot escrivint el meu primer llibre d'exili, veig en l'arreglament dels mots catalans la prova que han fracassat els folls opressors de Catalunya. No reduiran al silenci la nostra llengua nacional [...] la guerra no parará fins que Catalunya no recobri tota la seva llibertat nacional: la del règim polític, la de la llengua i la de l'esperit. La nostra esperança és invencible.³⁵

La tragèdia de l'exili es va manifestar en tots els ordres i per a molts exiliats es va convertir en una dura lluita per la supervivència. França no va concedir l'estatus de refugiat als republicans espanyols fins l'any 1945, motiu pel qual tot aquell que no tenia els papers de residència en regla —que eren la majoria— varen anar a raure als camps de confinament francesos, on encara no se sap quants milers de republicans varen morir. Davant d'aquesta situació tan miserable, aquells que com Rovira varen poder gestionar els documents per viure a França, sostenir-se amb els subsidis de la Generalitat fins ben entrat l'any 1942 i viure als habitatges que aquella els va proporcionar, en llibertat i amb les seves famílies, encara es podien considerar afortunats.

A Montpeller, Rovira va poder treballar amb una certa comoditat. La seva biblioteca, els seus arxius i les seves notes s'havien quedat a Catalunya, però va

34. ROVIRA I VIRGILI, *Els darrers dies...*, p. 5.

35. ROVIRA I VIRGILI, *Els darrers dies...*, p. 8.

poder consultar les biblioteques de la ciutat. Col·laborà de manera habitual amb dues publicacions patrocinades per la Fundació Ramon Llull: la *Revista de Catalunya*, que es va reprendre el desembre de 1939, i el periòdic *El Poble Català*, que es va començar a publicar a París l'octubre de 1939. Així mateix, també escriurà per a dues publicacions catalanes d'Amèrica com *Catalunya*, a Buenos Aires, i *Germanor*, a Santiago de Xile.

L'esclat de la Segona Guerra Mundial el 3 de setembre de 1939 no va canviar de manera significativa les condicions de vida de Rovira, però aquestes sí varen experimentar un canvi important a partir de l'ocupació alemanya el juny de 1940 i la divisió de França entre la zona governada per l'administració alemanya i la del govern de Vichy, presidida pel general Pétain. El desmantellament de les oficines de la Generalitat i de la Fundació Ramon Llull a París i el seu establiment al sud del país (sota el govern de Vichy) aquell inici d'estiu van comportar una alteració en la periodicitat de l'enviament dels subsidis. Tot i que de manera irregular, i amb el consegüent patiment, els subsidis varen continuar arribant fins que, amb la presència a la zona de Vichy de l'exèrcit italià i alemany, la tardor de 1942, aquests varen quedar interromputs.

La repressió encara va fer-se més punyent a partir d'aquella data i els principals gestors dels subsidis varen abandonar el sud de França. Antoni M. Sbert, vigilat per les autoritats franceses –vivia confinat en una vil·la– se n'havia anat a Mèxic el setembre de 1942 en un dels darrers embarcaments que varen sortir del port de Marsella. Josep Tarradellas, que també gestionava ajuts i passatges per a Amèrica, va haver de fugir a Suïssa, després d'haver estat empresonat i jutjat pels tribunals francesos. Nicolau d'Olwer, president a França de la JARE, organisme d'ajut creat a Mèxic per Indalecio Prieto (PSOE), també va patir empresonament i judici i finalment marxà a París.

La situació econòmica de la família Rovira havia anat empitjorant. Els 10 francs diaris que cobrava cada membre de la família la tardor de 1939 ja eren passat. També ho van ser els ingressos de Rovira pels seus articles periodístics, atès que la *Revista de Catalunya* i *El Poble Català* varen deixar de publicar-se i, pel que fa a les publicacions d'Amèrica, s'havien tallat les comunicacions. En els anys difícils del final de la guerra a França, la família, que havia perdut la mare, Teresa Comas, el febrer de 1942, va poder sobreviure gràcies a l'ajut d'altres catalans, com el comte de Güell i Josep Irla; el lloguer d'una casa a Tarragona; una beca de Teresa Rovira, a l'Entr'aide Universitaire, i els sopars gratuïts oferts per la comunitat protestant de Montpeller als

estudiants.³⁶ Amb la fi dels subsidis també va arribar la fi de les residències gestionades per la Fundació Ramon Llull. La família va haver d'abandonar la vil·la «Le Chinois» i instal·lar-se en un pis al barri dels Albers. Varen ser uns temps extremadament complicats i l'escriptura va esdevenir refugi i combat.

Com hem vist amb anterioritat, quan Rovira va marxar de Catalunya havia publicat un bon nombre d'estudis històrics. A l'exili, la seva producció tindrà un caràcter eminentment divulgatiu. No es tractava tant de fer recerques noves, que també en farà, sinó d'oferir síntesis que fossin útils per difondre la història del país entre els exiliats i el públic francès.³⁷ Tanmateix, les dificultats per publicar la seva obra a l'exili deixaran inèdita una bona part de l'aportació historiogràfica de Rovira. Entre 1941 i 1946 escriurà *Descripció de Catalunya. Els factors de la col·lectivitat catalana*, obra ambiciosa que va dividir en sis llibres: la terra, la raça, la història, l'economia, la llengua i l'ànima. Aquest darrer és l'únic de què no n'ha restat cap escrit. En conjunt, constitueixen un volum de textos que, com ha assenyalat Maria Capdevila, «és un clar reflex de la situació emocional d'un exiliat que, amb moltes dosis d'enyorança, descriu la terra llunyana, a la qual atorga virtuts i qualitats que la distància magnifica».³⁸ Una part d'aquesta obra va ser readaptada per Rovira amb vista a la seva publicació. El 1945 va traduir al francès un fragment de «La raça catalana, amb el títol *Le peuplement protohistorique et historique de la Catalogne*, possiblement per crear un ambient favorable a les reivindicacions nacionals en uns dies en què el retorn, que es preveia immediat, es fonamentava sobretot en el suport de les democràcies. Finalment, aquest escrit restà inèdit.

Així mateix, el text del volum dedicat a la raça va ser readaptat per Rovira més tard en una sèrie de cinc articles que, sota el títol «La sang dels catalans», es varen publicar a *La Nostra Revista* (Mèxic), entre gener de 1947 i maig de 1948, amb els títols «Ni fenicis ni cartaginesos», «L'aportació grega», «L'aportació romana», «Les aportacions visigòtica i sarraïna» i «Les aportacions franca, occitana, jueva, hispànica i dels captius».³⁹ Rovira hi intenta explicar les característiques del caràcter català mitjançant l'herència ètnica, una herència que, per ell, estava experimentat grans

36. Vegeu la Introducció de Maria CAPDEVILA a ROVIRA I VIRGILI, *Cartes de l'exili*, p. 6-7.

37. Maria Capdevila ha fet una relació completa de la bibliografia de Rovira i Virgili a l'exili que es pot consultar a ROVIRA I VIRGILI, *Cartes d'exili*, p. 739-757.

38. Vegeu la Introducció de Maria CAPDEVILA a ROVIRA I VIRGILI, *Cartes de l'exili*, p. 22.

39. Vegeu la reproducció d'aquests articles a ROVIRA I VIRGILI, *Sobre història de Catalunya*, p. 239-278.

canvis a causa de la immigració a Catalunya d'altres pobles d'Espanya: «la més gran modificació històrica en la sang dels catalans és la que es realitza, amb diverses fluctuacions, de seixanta anys ençà, o sia a partir de l'Exposició Universal de Barcelona del 1888».⁴⁰ De ben segur que d'haver viscut després de la dictadura Rovira s'hauria llançat amb entusiasme a la campanya de «catalanització de la immigració».

Del volum destinat a l'economia, Rovira també en va publicar un fragment amb el títol «Característiques de Catalunya» a la revista *Catalunya* (Buenos Aires) el 1947. Del volum destinat a la història de Catalunya, redactat entre 1944 i 1945, només es varen publicar algunes planes a la premsa, com «La caiguda heroica» (1714), publicat a *La Humanitat* el 14 de setembre de 1946,⁴¹ o «La caiguda de Catalunya» (1939), publicat a *Per Catalunya* el setembre de 1945.⁴² Sobre la dificultat de publicar a l'exili, Rovira escriuria a Artur Bladé el 10 d'abril de 1949: «Quan es publicarà això que ara escrivim? El meu armari de material inèdit és gairebé ple».⁴³ En aquells dies tenia el projecte de crear una editorial en llengua catalana a l'exili.

Rovira també va escriure una *Història de les antigues institucions de Catalunya* (1940), per encàrrec de la Fundació Ramon Llull, que es conserva incompleta. L'obra havia de ser publicada en francès i en castellà, amb la idea de divulgar-la entre el públic francès i americà. L'any següent, el 1941, va preparar una síntesi en francès amb el títol *Bref résumé de l'histoire de la Catalogne*. Havia de servir per donar a conèixer als jutges francesos la nació catalana –liberal i demòcrata– i sensibilitzar-los, a causa de les demandes d'extradició que les autoritats franquistes havien cursat al govern de Vichy i les detencions que s'estaven produint, entre elles les de Tarradellas i Eduard Ragasol. Aquest últim va estar a punt de ser extradit.

Rovira també va escriure sobre aspectes de la història francesa relacionats amb Catalunya com *Le Cardinal Richelieu, ami de la Catalogne* (1945), on explica l'actitud de Richelieu envers l'intent de separació de 1640. Del mateix any són els seus *Cahiers catalans*, amb una breu síntesi sobre l'autonomia i les institucions de govern catalanes, en la qual Rovira dedica un apartat important a explicar quina havia estat l'activitat política portada a terme per la Generalitat a França entre 1939 i 1945. Sota el títol *Pour la restauration de l'autonomie catalane*, el text havia

40. Vegeu ROVIRA I VIRGILI, *Sobre història de Catalunya*, p. 278.

41. Vegeu *La Humanitat*, Tolosa, núm. 14, setembre de 1946.

42. Vegeu *Per Catalunya*, núm. 4, setembre de 1945.

43. Vegeu ROVIRA I VIRGILI, *Cartes de l'exili*, p. 659.

de ser publicat per la Generalitat per reafirmar el retorn de la institució –discutit per algunes forces polítiques– a Catalunya. Per aquells dies, Rovira presidia el Consell Assessor de la Presidència de la Generalitat de Josep Irla.

De 1947 és el seu llibre *Estat català*, un estudi sobre dret públic amb el qual es va presentar al premi Joan Lluhí dels Jocs Florals, celebrats aquell any a Londres, i que hi resultà premiat. En aquesta obra, Rovira aprofita material inèdit de la seva *Descripció de Catalunya*. Com apunta el títol, a *Estat Català* Rovira explica els fonaments i els processos històrics de la nació catalana, així com els aspectes jurídics –les lleis i institucions legals de govern– que són, al capdavant, els arguments més convincents per al retorn de les llibertats. A més a més, com veurem, la legalitat esdevindrà un dels debats més prolífics de l'exili polític durant aquells anys quaranta. En aquest llibre, Rovira també tractarà de manera especial una de les qüestions a les quals va dedicar centenars de pàgines al llarg de la seva vida: el federalisme, explicitant les diverses propostes que podrien practicar-se a Espanya. Com la resta de llibres que hem comentat de Rovira a l'exili, estava pensat per a un públic ampli.

Rovira presentarà als Jocs Florals dels anys 1948 i 1949 dos llibres més d'història. L'any 1948, als Jocs celebrats a París, va presentar el seu estudi sobre *La batalla de Muret*, amb el qual va rebre el premi d'assaig Pere d'Aragó. L'any següent, als Jocs Florals celebrats a Montevideo, va enviar *Les idees jurídiques de Prat de la Riba*, també guardonat amb el premi Joan Lluhí i que fou publicat el 1968 per Edicions 62, amb un pròleg i una selecció d'Isidre Molas.

Entre 1947 i 1948 escriu la sèrie *La Catalunya contemporània*, que es publicarà a la revista *Germanor* de Santiago de Xile (1947-1949). La secció està conformada per un conjunt d'articles sobre el catalanisme en el segle XIX que tracten aspectes com la polèmica entre Pompeu Fabra i Jaume Collell, que Rovira tracta amb una extrema acritud contra aquest darrer; els dobles Jocs Florals del 1888, on reproduïx versos patriòtics molt contundents; l'escissió del Centre Català el 1887; el pensament de Josep Torras i Bages; Pompeu Gener i el bisbe Josep Morgades, a través dels quals Rovira ens parla de la Renaixença; la personalitat de Joan Sardà i Lloret, no exempta de l'agut esperit crític de Rovira; Manuel Milà i Fontanals, Santiago Russinyol, Emili Vilanova i Joaquim Maria Bartrina.⁴⁴ La sèrie donaria lloc al llibre *Els corrents ideològics de la Renaixença*

44. Vegeu-ne la recopilació feta per Mercè MORALES i Jaume SOBREQUÉS, a ROVIRA I VIRGILI, *Sobre història de Catalunya*, p. 303-408.

catalana, publicat el 1966 per l'editorial Barcino. En aquests escrits, Rovira torna a fer una defensa de la llengua com la punta de llança de la cohesió de la nació catalana i la seva pervivència. Les divisions polítiques a les quals havia assistit segurament varen reafirmar-lo en aquest pensament.

Si entre 1939 i 1947 Rovira compagina la seva obra historiogràfica amb la política i periodística, a partir de 1948, després del seu pas pel govern de Josep Irla (setembre 1945 - gener 1948), es va dedicar amb més intensitat a la història i la poesia que als escrits polítics d'actualitat. La grisor política general que acompanyà els dos darrers anys de la seva vida, després de la intensitat amb la qual havia viscut entre 1939 i el inicis de 1948, el varen apropar més a l'estudi del passat que no pas a aquell present descoratjador en el qual l'esperança del retorn s'havia truncat per una espera indefinida. Així mateix, la desaparició de publicacions com la *Revista de Catalunya*, que havia començat a editar-se de nou sota l'empara del govern Irla el 1947, i les dificultats materials per les quals va passar el diari d'ERC, *La Humanitat*, i la suspensió puntual de *Catalunya*, varen influir en el descens d'articles de Rovira sobre temes d'actualitat.

A més a més dels llibres i els articles en els anys d'exili, Rovira també va redactar ressenyes, que es publicarien el 1940 i el 1947 a la *Revista de Catalunya* (primera i segona etapa a l'exili), i entre 1946 i 1947 als *Quaderns d'Estudis Polítics, Econòmics i Socials*, revista mensual editada a Perpinyà a partir de 1945. Rovira va exercir la crítica històrica sense limitar-se a fer una glosa del contingut dels llibres, sinó aportant els seus punts de vista i hipòtesis alternatives i sempre donant valor a allò favorable que tenien els llibres dels quals s'ocupava. És exemple d'aquesta manera de fer ressenyes la que va dedicar al llibre de Leonce Auziàs sobre l'Aquitània carolíngia,⁴⁵ interessant pels orígens de la família comtal catalana i per la data del setge de Barcelona per Lluís el Pietós. Rovira hi aporta, entre d'altres qüestions, aquesta afirmació que amb posterioritat la historiografia catalana ha confirmat: «En la reconquesta de Catalunya, fa més de mil anys, els refugiats del Migdia de la Gàl·lia van tenir un primer paper».⁴⁶ El mateix esperit crític de Rovira es manifesta quan ressenya l'estudi de la comtessa Edina Zichy Pallavicini sobre Beatriu d'Aragó, filla de Ferran I de Nàpols i

45. Leonce Auziàs, *L'Aquitaine carolingienne (778-987)*, 2a sèrie, vol. xxviii. Tolosa, E. Privat, 1937.

46. Vegeu ROVIRA I VIRGILI, *Sobre història de Catalunya*, p. 32. Ressenya publicada a *Revista de Catalunya*, núm. 97, París, 1940, p. 344-345.

muller del rei d'Hongria Matis Hunyadi. Rovira hi aporta dades noves sobre la identitat de la muller de Ferran I, fill bastard d'Alfons el Magnànim.⁴⁷

L'extensa ressenya del llibre de Josep Conangla i Fontanilles sobre Cuba i Pi i Margall permet a Rovira fer una nítida defensa de la vida i l'obra de Pi. La lectura dels nombrosos textos d'aquest adduïts per Conangla faciliten a Rovira reivindicar «la figura de Pi i Margall, esperit alhora universal i catalaníssim, barceloní fill d'obriers, que va néixer i va créixer a l'ombra de Santa Maria del Mar».⁴⁸ En aquesta ressenya, Rovira explica que havia començat a preparar una biografia sobre Pi i Margall, que la marxa a l'exili va deixar interrompuda. El 1913, Rovira ja havia publicat una antologia d'articles i discursos de Pi i Margall amb el títol *La qüestió de Catalunya*, que ell mateix havia traduït al català.

També dedicà dues ressenyes al llibre *Història de Catalunya* de Ferran Soldevila i Pere Bosch i Gimpera. Soldevila va escriure'l a l'exili –l'historiador va tornar a Catalunya el 1943– per encàrrec de la Fundació Ramon Llull, i el va continuar Bosch i Gimpera a Mèxic. Els elogis a Soldevila i a Bosch i Gimpera no priven Rovira de fer-ne la dissecció de l'obra pàgina per pàgina, àdhuc els errors ortogràfics. Un especial relleu assoleix el diàleg historiogràfic amb Ferran Soldevila que Rovira hi sosté en l'article «Qüestions d'Història catalana»: «No veig aquest diàleg com una competència per a provar qui en sap més, sinó com un treball en companyonia al servei de la nostra història i del nostre sentiment de catalans»,⁴⁹ afirma.

Rovira, com a historiador, se sentia especialment còmode en els períodes de l'edat mitjana. No ha d'estranyar, doncs, que destinés dos importants articles a comentar els llibres de Josep Calmette –del qual es declarava admirador– sobre la formació de la unitat espanyola i la sempre complexa qüestió dels Pirineus.⁵⁰ En el primer cas insistia en el fet que el matrimoni dels reis Catòlics no va representar la creació d'un únic Estat. En el segon es referia sobretot a

47. Vegeu ROVIRA I VIRGILI, *Sobre història de Catalunya*, p. 33-37. Ressenya publicada a *Revista de Catalunya*, núm. 98, París, abril de 1940, p. 459-461.

48. Vegeu ROVIRA I VIRGILI, *Sobre història de Catalunya*, p. 54. Ressenya publicada a *Revista de Catalunya*, núm. 104, París, desembre de 1940, p. 436-445.

49. Vegeu ROVIRA I VIRGILI, *Sobre història de Catalunya*, p.69. Les ressenyes sobre el llibre de Soldevila i Pere Bosch i Gimpera varen ser publicades a *Quaderns d'Estudis Polítics, Econòmics i Socials*, Perpinyà, als números de juliol de 1946 (núm. 17, p. 16-20) i març-abril de 1947 (núm. 23, p. 20 i 21).

50. Vegeu ROVIRA I VIRGILI, *Sobre història de Catalunya*, p. 75-108 i 109-123. Ressenyes publicades a *Revista de Catalunya*, núm. 103, París, setembre de 1947, p. 167-184 i 292-302.

la problemàtica històrica viscuda pel Rosselló en la seva vinculació i integració històrica amb el Principat. Són dos comentaris infestats d'ideologia en els quals l'activista concepció historiogràfica de Rovira es manifesta en estat pur.

Com he esmentat, els articles publicats per Rovira a l'exili sobre història de Catalunya tenen una voluntat eminentment divulgativa i tracten sobre episodis cabdals en la història del país, des de la crisi de 1640, la desfeta de 1714, el significat de l'Onze de Setembre, l'origen del catalanisme, les Bases de Manresa, el federalisme, el pacte de Sant Sebastià, la Generalitat i el 19 de juliol de 1936 fins a l'exili de 1939.⁵¹ En tots aquests articles es manifesta l'historiador políticament compromès, publicats en revistes i rotatius que maldaven per donar continuïtat al fet identitari català. A *El Poble Català* (París, 1939-1940) Rovira hi publicarà una glosa de diferents personalitats en la sèrie «Els grans catalans», amb figures com Pau Claris, Prat de la Riba, Arnau de Vilanova, Pere Coromines, Francesc Eiximenis, Josep de Margarit i Valentí Almirall. Posteriorment, també farà un retrat de polítics contemporanis com Manuel Azaña, Francesc Cambó i Alejandro Lerroux en diverses publicacions.

Així mateix, tenen un interès històric de primer ordre els diversos treballs publicats per Rovira els anys 1945-1946 sobre el Consell Assessor de la Presidència de la Generalitat de Catalunya,⁵² consell que ell mateix presidí, com explicaré tot seguit.

CONSELLER DE LA GENERALITAT I PRESIDENT DEL PARLAMENT

L'1 d'octubre de 1938, Rovira havia estat elegit vicepresident primer del Parlament català en les eleccions que es varen fer aquell dia a la Mesa. Quan el 15 d'octubre de 1940 Companys va morir afusellat per un escamot de l'exèrcit al castell de Montjuïc, d'acord amb allò establert en l'Estatut Interior de Catalunya, Irla, com a president del Parlament, va assumir la presidència interina de la Generalitat, i Rovira, la presidència interina del Parlament. Ambdós polítics romandrien junts a França, fet que va afavorir l'entesa, que d'altra banda ja exis-

51. Vegeu la recopilació feta per Mercè MORALES i Jaume SOBREQUÉS a ROVIRA I VIRGILI, *Sobre història de Catalunya*, p. 129-200 i 279-302.

52. Vegeu la recopilació feta per Mercè MORALES i Jaume SOBREQUÉS a ROVIRA I VIRGILI, *Sobre història de Catalunya*, p. 201-238.

tia, entre els dos màxims representants de les institucions polítiques catalanes a l'exili.⁵³

El febrer de 1941, Rovira signava amb Irla i alguns membres de la Mesa del Parlament el primer document que es coneix del Parlament a l'exili, document en el qual es feia una crida a la reconciliació («més que vindicar-se cal esmenar-se») i a la unitat no només entre els catalans que havien donat suport a bàndols oposats durant la Guerra Civil, sinó entre els que havien defensat el republicà i que es trobaven dividits i enfrontats.⁵⁴ La política catalana, com també l'espanyola, va patir una mena de Big Bang en acabar la guerra, fruit de les tensions preexistents, esclat que va donar lloc a un univers polític polaritzat i fluctuant, amb diferents eixos de gravetat. Quan semblava més necessària que mai la unitat per combatre la dictadura franquista, la política catalana –immersa en un debat conceptual sobre teoria i praxi del nacionalisme, i en el més prosaic del poder i les expectatives dels partits per comandar l'oposició i governar a Catalunya– no va assolir aquella unitat, tot i que n'havia fet bandera.

A la França ocupada, les institucions polítiques i els partits varen restar en la clandestinitat, amb els seus dirigents i militants controlats per les forces de l'ordre i en alguns casos, com els de Josep Tarradellas, Ventura Gassol, Nicolau d'Olwer, Eduard Ragasol i Frederica Montseny, detinguts i empresonats. Des de 1940 i fins la tardor de 1944, els dos màxims responsables de les institucions catalanes a l'exili, Josep Irla i Rovira i Virgili, varen restar sota aquest règim repressiu –el mateix Rovira seria detingut unes hores el 1943–, intentant sobreviure a la França de Hitler i Pétain.

Rovira i altres exiliats com Humbert Torres, Joan Sauret i Martí Barrera, d'ERC, junt amb Josep Tarradellas, secretari general del partit, varen donar suport a Josep Irla durant aquest període i varen defensar el retorn de la Generalitat exiliada i de l'Estatut d'autonomia de 1932 davant altres opcions que defensaven la superació del règim estatutari a favor d'una Catalunya confederal o independent. Per Rovira, federalista asimètric que s'oposava al *café para todos*, l'autonomia no era la fórmula ideal. Era deficient i problemàtica, però el règim més assolible de manera immediata:

53. Sobre la vida de les institucions polítiques i la política catalana a l'exili vegeu Mercè MORALES, *La Generalitat de Josep Irla i l'exili polític català*, Barcelona, Base, 2008; Jaume SOBREQUÉS i Mercè MORALES, *La Generalitat a l'exili*. Barcelona, Ara Llibres, 2008; Mercè MORALES, *El Parlament de Catalunya. República, Guerra Civil i Exili*, Barcelona, Base, 2012.

54. Vegeu MORALES, *El Parlament de Catalunya*, p. 205-206.

Una bona política catalana ha de tendir, en els nostres dies, a restablir l'equilibri entre les aspiracions i les formes, entre el voler i el poder. Per voler més, s'ha de poder més. I el poder el dóna, en primer lloc, una consciència nacional robusta. Voler sense poder, no és senyal de major patriotisme, sinó de menor sentit de responsabilitat.⁵⁵

Aquest programa autonomista, que sempre va considerar com un estat inicial del restabliment de les llibertats democràtiques, va quedar concretat en els coneguts amb el nom de «Deu punts de Montpeller», redactats per Irla i el «grup de Montpeller» el juliol de 1943.

L'any següent, amb l'alliberament del sud de França i París pels Aliats, l'esperança del retorn era més real que mai: «L'Espanya democràtica que tornarà aviat, l'Europa liberal i el món renovellat, ¿no faran plenament justícia a aquest gran petit poble que de sempre estima amb el màxim amor la democràcia i la llibertat?»,⁵⁶ escrivia Rovira. El 6 d'octubre d'aquell any, Irla va fer una crida unitària als catalans i va anunciar que volia recrear el Consell Nacional Català creat per Companys l'abril de 1940, consell que mai no va arribar a funcionar a causa de l'ocupació i en el qual ja participaven Rovira i Virgili i Pompeu Fabra. Com començava a ser una tradició en la política catalana, el president de la Generalitat va delegar en el president del Parlament la formació del nou consell. Rovira acceptà i d'aquell encàrrec d'Irla naxeria el Consell Assessor de la Presidència el 30 de gener de 1945.

Havien passat quatre mesos d'ençà que Irla l'havia fet l'encàrrec, però enllestir un consell en la política exiliada era una tasca feixuga i d'èxit dubtable. En aquells dies, el Consell Nacional de Catalunya format a Londres el juliol de 1940 havia derivat cap a una alternativa a la Generalitat d'Irla. El liderava Carles Pi i Sunyer, dirigent d'ERC, i li donaven suport els socialistes de Serra i Moret, el Front Nacional de Catalunya de Joan Cornudella i Antoni Andreu i Abelló, alguns dirigents d'ACR i Estat Català, i tenia suports dins la mateixa ERC. El seu pes polític no era gaire important a França, atès el seu isolament durant la guerra, però les tesis confederalistes del Consell havien tingut molts seguidors a Amèrica.

55. *La Humanitat*, núm. 40. Montpeller, 14 d'abril de 1946, p. 1 i *Quaderns d'Estudis Polítics, Econòmics i Socials*, núm. 15, Perpinyà, abril-maig de 1946, p. 5 i 32.

56. Ressenya de ROVIRA I VIRGILI al llibre de Josep Calmette, *La question des Pyrénées et la Marche d'Espagne du moyen age* (París, J. B. Janin, 1947), *Revista de Catalunya*, núm. 103, París, setembre de 1947, p. 292-302.

Rovira participà en aquest debat. Se sentia proper a les tesis confederals del Consell de Londres, però també reconeixia que aquestes no concretaven res. El febrer de 1945 publicava a *La Humanitat* l'article «Federal, tanmateix», en el qual forçava a concretar els posicionaments. Així com afirmava que la meta de Catalunya era arribar a aquell règim més confederal que federal, també reconeixia que era una meta llunyana. Primer s'havia de derrocar Franco i tenir el concurs de les altres forces polítiques espanyoles. Era evident que el retorn no es faria amb la lliure determinació. Demanava dosis de realisme o, almenys, que els confederalistes expliquessin com actuarien per aconseguir-la. La solució més factible de manera immediata era recuperar el que ja s'havia guanyat amb la República: l'Estatut del 1932 i les institucions polítiques derivades, si l'atzarós context polític no promovia alguna solució millor. Com insistia Rovira, per arribar al federalisme era necessari que les corts constituents elaboressin una constitució federal, i mentrestant Rovira preguntava: «Quin règim hi haurà a Catalunya?».

En aquells dies ja es parlava d'una possible federació europea. L'ideal de Rovira era que Catalunya es trobés com un estat de ple dret dins la federació amb Castella, Portugal i Euskadi i pogués establir-hi un pacte especial de convivència peninsular. Era conscient que dins la cultura política espanyola no hi havia sortida per a les aspiracions nacionals, així com de la feblesa i la vulnerabilitat amb la qual actuava el nacionalisme català. Preveia, doncs, un llarg camí per a la plena reconstrucció nacional.

Mentre Josep Tarradellas intentava convèncer Pi i Sunyer que tornés a la disciplina del partit i que donés suport a la línia «legalista» encapçalada per la Generalitat d'Irla, Rovira i Virgili mirava de formar el consell que l'havia encarregat el president. Va trobar moltes dificultats, àdhuc amb Tarradellas, que de manera paral·lela estava intentant tirar endavant la plataforma unitària Solidaritat Catalana, bloc de partits que veuria la llum el 6 de gener de 1945. Finalment, el «grup de Montpeller» va haver de donar al consell de la Generalitat un altre caràcter davant la resistència que va trobar entre les diverses formacions polítiques. Com ens explica el mateix Rovira, es va acabar creant el Consell Assessor de la Presidència, el *leitmotiv* del qual era preparar el retorn a Catalunya amb diverses ponències d'estudi sobre qüestions concretes per a afavorir un restabliment ràpid i efectiu.

Rovira va insistir molt en el fet que no era un consell polític; que era, com el seu nom indicava, només un consell assessor, però als inicis de 1945, quan tothom pensava en el retorn i les forces polítiques ressorgien, es reagrupaven i marcaven línies d'actuació per tenir una posició capdavantera en aquella transició que es preveia immediata, es malfiava d'aquell consell de la Generalitat. En el si

de Solidaritat Catalana, on tenien representació ERC, ACR, UDC, la Lliga Republicana de Solà i Cañizares, el Front de la Llibertat del poumista Josep Rovira, el Front Nacional de Catalunya i Estat Català, la notícia va caure com una bomba.

En aquella plataforma de recent creació, els seus representants es preguntaven: quin paper de comandament havia de tenir Solidaritat si la Generalitat s'havia dotat d'un consell? Tarradellas, el seu promotor, va intentar apaivagar els ànims, però des d'aquell febrer de 1945 es començà a fer visible la consolidació de dos blocs que durant anys protagonitzarien una lluita política de desgast: ERC i ACR, per una banda, i FNC, EC, UDC, el Front de la Llibertat i el Moviment Socialista de Catalunya (MSC) de Josep Rovira i Josep Pallach, per una altra. Es produïrien fluctuacions, encontres i desacords. Alguna vegada EC es va apropar a ERC; en alguna ocasió el FNC es va allunyar d'UDC i el MSC, però en línies generals aquest fou el nou panorama polític d'aliances, amb l'ERC de Tarradellas gairebé isolada davant l'oposició d'organitzacions nacionalistes que havien estat minoritàries, com UDC i EC, i d'altres creades en la postguerra, com el FNC i el MSC.

Rovira va sumar al seu Consell només dues sigles més a les d'ERC: l'ACR de Nicolau d'Olwer i la Lliga Republicana de Solà i Cañizares. Els seus components foren: Rovira i Virgili, president; Pompeu Fabra (Cultura); Nicolau d'Olwer (Qüestions estatutàries); Humbert Torres (Política); Claudi Ametlla (Governació); Ramon Nogués i Bizet (Justícia i Qüestions Agràries); Felip de Solà i Cañizares (Dret Civil); Ferran Cuito (Economia i Finances); Martí Barrenera (Treball) i Francesc de P. Jené (Qüestions Municipals).

El Consell Assessor de la Presidència va ser la gran obra política de Rovira i Virgili. És possible que Rovira volgués que l'organisme hagués tingut un més gran ressò, però, després de les crítiques rebudes per part dels partits que no concursaven i algunes missives de Tarradellas advertint que es podia dinamitar l'esbós unitari que era Solidaritat Catalana, es va inhibir públicament. L'enrenou que va causar va provocar que dos dels seus ponents, Solà i Cañizares (Lliga-R) i Ferran Cuito (ACR), posessin els seus càrrecs a disposició de Rovira. Aquest els va convèncer que continuessin, però, a partir d'aleshores, tant Irla com el «grup de Montpeller» varen optar perquè el Consell portés a terme la seva feina sense gaire publicitat a fi d'evitar més polèmiques a l'entorn de la Generalitat.

Aquell intent de la Generalitat d'Irla i Rovira per fer-se present en el panorama polític en uns dies en què tot empenyia a actuar va esdevenir una de les decisions més constructives de l'oposició. La política de partits podia continuar fent el seu camí, però era necessari que algú s'ocupés de les necessitats del país a l'hora del retorn. La

Generalitat d'Irla, per mitjà del Consell Assessor, ho va fer, tot i el soroll d'espases de la política catalana. Irla es va reunir amb el Consell en tres ocasions. La primera, la segona setmana de febrer de 1945, a Perpinyà, per la constitució formal de l'organisme. La segona, en una data simbòlica, el 14 d'abril, a Montpeller, on els diferents ponents varen donar compte dels seus treballs al president de la Generalitat. I la tercera, l'1 de maig, una reunió en la qual es varen comentar alguns aspectes de les ponències. La constitució del govern de la Generalitat el 14 de setembre d'aquell 1945 va posar fi al Consell Assessor, i a finals d'any Rovira va lliurar a Irla les ponències.

El 1948, dissolt el govern Irla, es varen publicar algunes de les ponències. Les de Governació, Justícia i Qüestions Agràries, Dret Civil, Funcionaris i Qüestions Municipals no es varen fer públiques, perquè, segons va explicar Víctor Torres, aleshores responsable de la Secretaria General de la Presidència, «valia més guardar-los secrets»⁵⁷ a causa dels temes tractats, com per exemple l'ordre públic i d'altres que es va considerar que podien ser objecte de polèmica. Entre altres temes, s'havia resolt emprar el sistema electoral proporcional, qüestió que havia estat objecte de contínues peticions per part de l'oposició al Parlament català durant la Segona República, des de la Lliga fins als socialistes de la USC.

Després de l'experiència del Consell Assessor, la vida política de Rovira va continuar lligada a la Generalitat d'Irla. El 14 de setembre de 1945, el seu nom apareixia en el primer i únic govern de la Generalitat a l'exili,⁵⁸ junt amb els de Pompeu Fabra, Carles Pi i Sunyer, Joan Comorera i el poeta Josep Carner; Josep Xirau, nomenat conseller per Irla, no va assumir el càrrec. El juliol de 1946 es varen incorporar dos consellers més, Manuel Serra i Moret i Pau Padró (Unió de Rabassaires). El govern es va trobar amb greus problemes d'acceptació. L'oposició i les crítiques que va rebre foren constants. De vocació unitària, havia perdut la partida tot just començar; a Catalunya, entre el grup de dirigents que s'havien aplegat a Barcelona a l'entorn del Consell Nacional de la Democràcia Catalana (CNDC), presidit per Josep Pous i Pagès, que atorgaven a la Generalitat un paper representatiu i simbòlic, però sense autoritat en les decisions polítiques de l'interior.

Durant aquests anys (octubre 1944 - gener 1948) Rovira va assumir dos càrrecs en dues institucions polítiques. El de president interí del Parlament i el de conseller de la Generalitat. Aquesta duplicitat ja s'havia donat durant els dos

57. VÍCTOR TORRES, *Memòries polítiques i familiars*, Lleida, Pagès, 1994, p. 186.

58. Per conèixer la vida d'aquest govern amb detall, vegeu-ne els capítols dedicats a Mercè MORALES, *La Generalitat de Josep Irla*, p. 427-905.

primers governs de la Guerra Civil amb Joan Casanovas, president del Parlament des de 1933 fins a 1938. Durant la Segona República va ser moneda corrent que els polítics republicans i socialistes catalans tinguessin diversos càrrecs al mateix temps. S'havien d'ocupar llocs als ajuntaments, a Corts, al govern de Madrid i a dues noves institucions, el Parlament català i la Generalitat. Aquesta pràctica va tenir conseqüències negatives a l'exili quan es va posar en joc la titularitat de les institucions polítiques catalanes (Parlament i Generalitat). Podia ser Rovira president del Parlament i al mateix temps conseller de la Generalitat? I el 1950, mort Rovira, podia Serra i Moret assumir la presidència del Parlament català després d'haver estat ministre del govern republicà d'Álvaro de Albornoz? Com que el Parlament català mai no va legislar sobre aquesta qüestió, va provocar nous enfrontaments polítics entre l'ERC de Tarradellas i el MSC de Serra i Moret.

Rovira i Virgili mai no va exercir amb plenitud el càrrec de president interí del Parlament. Malgrat que alguns diputats membres de la Diputació Permanent li varen demanar que convoqués, almenys, aquest organisme, Rovira sempre va considerar que no era el moment polític –no volia enfrontar la Generalitat a més crítiques per part de l'oposició, quan molts consideraven que aquell Parlament de 1932 ja no era representatiu– ni que aquella reunió de diputats tingués tampoc cap efectivitat. Per Rovira, el Parlament només s'havia de reunir en haver retornat a Catalunya per liquidar assumptes de tràmit, dissoldre's i convocar noves eleccions autonòmiques. Sense jurisdicció pròpia, les seves reunions només tindrien caràcter oficial en un país com Mèxic, que no havia reconegut el govern de Franco, i on funcionava una ambaixada espanyola a càrrec de Nicolau d'Olwer. A França, on ell residia, les reunions serien obligadament oficioses i tampoc aplegarien un gran nombre de diputats, dispersos entre Europa i Amèrica. I, encara que no es tingués en compte aquests condicionaments, la reunió dels diputats només podien tenir un caràcter fiscalitzador: donar o no un vot de confiança al president i al seu govern, i requerir-lo perquè expliqués la seva actuació i la seva obra polítiques. En definitiva, per ratificar o no les decisions preses pel govern.⁵⁹

En la voluntat decidida de Rovira d'alleugerir de més fronts polítics el camí de la Generalitat d'Irla, i per la convicció de la inoperativitat del Parlament a l'exili, va mantenir una titularitat buida d'acció política, però amb la qual preservava la representació en la cambra d'ERC i la continuïtat de la mateixa

59. Sobre la presidència d'Antoni Rovira i Virgili al Parlament de Catalunya, vegeu Mercè MORALES, *El Parlament de Catalunya*, p. 219-258.

institució. Només després de la dissolució del govern de la Generalitat el gener de 1948, Rovira va fer més gestos d'aproximació als diputats amb objectius concrets com esclarir la composició de la Diputació Permanent entre membres titulars (15) i substituïts i fer algun qüestionari entre els diputats sobre la situació política catalana. Poc abans de morir, havia convingut amb Antoni Xirau, membre de la Diputació Permanent que residia a París i tenia la representació dels membres de la Diputació que eren a Mèxic, que s'entrevistessin a la capital francesa. Tanmateix, ja no va poder fer aquell viatge. Rovira s'havia traslladat a Perpinyà la tardor de 1946, en casar-se la seva filla amb Felip Calvet. Aquell hivern escriuria a Miquel Guinart: «Que en el cel de les pròximes festes [de Nadal] aparegui una inscripció on llegim “Últim Nadal de l'exili”». ⁶⁰

Hem dit que Rovira va néixer amb una ploma a la mà i podríem dir que va morir sostenint-la. Una malaltia («una febreta») que no marxava va acabar amb la seva vida el 5 de desembre de 1949. Sis dies abans encara escrivia a un vell amic, Claudi Ametlla, que malgrat els problemes de salut i les preocupacions econòmiques «conservo bé la moral, i fins diria l'humor». ⁶¹ Rovira morí confiat en el redreç de Catalunya, convençut que, en allò en què la política catalana fallava, seria salvat per la cultura:

No: el 1939 no serà, en la història de Catalunya, un altre 1714 [escriví el setembre de 1949], el camí que puja serà reprès aviat. Fins direm que ja ho comença a ésser. Fidelíssima, la llengua es manté. Ella infantà, nodrí, eixamplà i glorificà Catalunya. Ella va salvar-la després del 1714. Ella tornarà a salvar-la després del 1939, i més ràpidament. ⁶²

Amb Rovira desapareixia un món i un temps, però pervivia l'escriptor. Prolífic, crític, inabastable, morí amb l'esperança que Catalunya i els catalans visquessin temps millors. «Aquests temps vindran», escriví el juliol de 1939. «Hem vist l'èxode; veurem el retorn. I jo, que he viscut i descrit els darrers dies de la caiguda, voldria viure i descriure els primers dies del redreçament». ⁶³ Malauradament, Rovira no ens va poder deixar aquest darrer testimoni.

60. Vegeu ROVIRA I VIRGILI, *Cartes de l'exili*, p. 429.

61. Carta d'Antoni Rovira i Virgili a Claudi Ametlla. Perpinyà, 29 de novembre de 1949. Reproduït a ROVIRA I VIRGILI, *Cartes de l'exili*, p. 701.

62. *La Humanitat*, núm. 115, Montpeller, 30 de setembre de 1949, p. 1.

63. ROVIRA I VIRGILI, *Els darrers dies...*, p. 8.

PERE BOSCH GIMPERA. L'EXILI BRITÀNIC (1939-1940)

FRANCISCO GRACIA ALONSO
Universitat de Barcelona¹

RESUM

Després de fer honor a les seves responsabilitats com a rector de la Universitat de Barcelona (1933-1939) i conseller de Justícia de la Generalitat (1937-1939), Pere Bosch Gimpera marxà a l'exili el febrer de 1939. S'inicià així una llarga travessia personal, política, ideològica i científica que el duria al Regne Unit, Colòmbia i Mèxic fins a la seva mort l'any 1974. Mai retornaria a Catalunya. Aquest treball analitza la seva estada a Gran Bretanya des de la primavera de 1939 fins a l'estiu de 1940; els intents fracassats per consolidar una posició professional i econòmica sòlida a la Universitat d'Oxford; el treball amb Carles Pi i Sunyer com a representants de la Generalitat a Londres; els informes a les autoritats britàniques sobre diversos aspectes de la Guerra Civil a Catalunya i les reflexions personals sobre el significat de la guerra per a Catalunya i els catalans, així com les propostes de reorganització de l'Estat espanyol des d'una perspectiva federal que respectés la singularitat política, social i econòmica de Catalunya.

PARAULES CLAU

Bosch Gimpera, Regne Unit, 1939-1940, Generalitat republicana, política catalanista, exili.

Pere Bosch Gimpera. British exile (1939-1940)

ABSTRACT

After honouring his responsibilities as president of the University of Barcelona (1933-1939) and Minister for Justice in the Catalan government (1937-1939), Pere Bosch Gimpera went into exile in February 1939. This was the start

1. Departament de Prehistòria, Història antiga i Arqueologia. Facultat de Geografia i Història. Aquest treball s'ha realitzat dins els projectes HAR2011-28142 i SGR 2009-243

of a long personal, political, ideological and scientific journey that took him to the UK, Colombia and Mexico until his death in 1974. He never returned to Catalonia. This paper analyses the time he spent in Britain from the spring of 1939 until the summer of 1940, and his unsuccessful attempts to establish a solid professional and financial position at Oxford University; his work with Carles Pi i Sunyer as delegates of the Catalan government in London; his reports to the British authorities on various aspects of the Civil War in Catalonia and his personal reflections on the meaning of the war for Catalonia and Catalans, as well as the proposed reorganisation of Spain from a federal perspective that respects Catalonia's political, social and economic identity.

KEY WORDS

Bosch Gimpera, United Kingdom, 1939-1940, Generalitat of Catalonia, 1931-1939, Pro-Catalan policy, Exile.

INTRODUCCIÓ

Quan el febrer de 1939 Bosch Gimpera marxà a l'exili, s'inicià per a ell un llarg camí sense retorn.² Ferm defensor de les llibertats de Catalunya i Espanya, conscient de la seva responsabilitat personal i política, declarà repetidament

2. Sobre la figura de Bosch Gimpera vegeu especialment: F. GRACIA (2011), *Pere Bosch Gimpera. Universidad, política, exilio*, Madrid, Marcial Pons, 607 p.; F. GRACIA (2011), «Pere Bosch Gimpera. Deconstruyendo un mito para establecerlo de nuevo», *Cercles d'Història Cultural*, 14, p. 173-200. Respecte de la seva actuació a Catalunya abans de 1939 es pot consultar: F. GRACIA (2003), «Pere Bosch Gimpera i la formació de l'Escola de Barcelona (1917-1939)», a *L'arqueologia a Catalunya durant la República i el franquisme (1931-1975)*, Mataró, p. 31-92.; F. GRACIA (2004), «Bosch Gimpera, rector de l'Autònoma (1933-1939) (1) Els Fets d'Octubre i la supressió de l'autonomia», *L'Avenç*, 287, p. 13-20 i (2) «La Guerra Civil i la desfeta d'un somni», *L'Avenç*, 288, p. 13-20; F. GRACIA (2008), «Pere Bosch Gimpera y la Escuela arqueológica de Barcelona (1916-1939) a partir de las fuentes documentales de correspondencia», a *S'écrire et écrire sur l'Antiquité. L'apport des correspondances à l'histoire des travaux scientifiques*, Grenoble, p. 341-362; F. GRACIA (2010), «Joan Maragall y Pere Bosch Gimpera (1910-1911), una amistad en torno a la traducción de los Himnos homéricos», *Pyrenae*, 41-42, p. 121-181; F. GRACIA, J. CORTADELLA (2007), «La institucionalización de la arqueología en Cataluña, el Servei d'Investigacions Arqueològiques de l'Institut d'Estudis Catalans», a *Las instituciones en el origen y desarrollo de la arqueología en España*, Sevilla, p. 257-322; J. CORTADELLA (2003), *Pere Bosch Gimpera. Etnología de la península Ibérica*, Pamplona, Ugoiti.

que hi havia dues condicions innegociables perquè pensés a retornar: la sortida del dictador del poder i la restitució del seu retrat a la galeria de rectors de la Universitat de Barcelona. L'any 1970, el rector Fabià Estapé va complir la segona condició³ declarant –com ja ho havia fet el mateix Bosch– que haver tingut l'honor de dirigir la Universitat de Barcelona era al capdavant un fet històric inesborrable, però la primera premissa no es va complir. Bosch va morir a Mèxic l'octubre de 1974, un any abans del traspàs de Franco i de l'inici de la transició democràtica. Val a dir que el prehistoriador català seria l'últim dels polítics republicans exiliats a ser amnistiats dels càrrecs que li van ser imputats pels tribunals franquistes en acabar la Guerra Civil, quan, més de vint anys després de la seva mort, el govern de José Maria Aznar va accedir a la petició feta per la seva filla Josefina Bosch García,⁴ una decisió que molt probablement Bosch mai no hauria acceptat, i que el seu fill Pere Bosch García definí dient: «No és un perdó, és el reconeixement que el meu pare no va fer res dolent, que sempre va complir amb el seu deure».

Els trenta-quatre anys que durà l'exili de Bosch poden dividir-se en quatre grans etapes. La primera, entre els anys 1939 i 1940, correspon als esforços fallits per refer la seva vida professional a la Gran Bretanya, els intents per mantenir una acció política representant amb Carles Pi i Sunyer la Generalitat davant les autoritats britàniques i el curt però angoixant periple per Panamà i Colòmbia a la recerca de l'estabilitat personal.⁵ La segona, entre els anys 1941 i 1948, abasta la seva primera estada a Mèxic, on arribà amb l'ajut proporcionat per la delegació de la JARE al país asteca, dirigida per Indalecio Prieto i gestionada pel seu amic Josep Andreu i Abelló, i durant la qual aconseguiria refer la seva carrera docent i s'implicaria en la política de l'exili en representació del seu

3. F. GRACIA, J. M. FULLOLA, F. VILANOVA (2002), *58 anys i set dies. Correspondència de Pere Bosch Gimpera a Lluís Pericot (1916-1974)*, Barcelona, Ed. UB, 425-437. Cartes 248, 349, 252, 254 i 258.

4. T. CENDRÓS, «El último perdón. El gobierno concede la amnistía política al historiador Pere Bosch i Gimpera», *El País*, edició de 12 de desembre de 1995, p. 5.

5. Sobre la etapa britànica, vegeu: F. GRACIA (2009), *La arqueología durante el primer franquismo (1939-1956)*, Barcelona, Bellaterra, 551 p.; P. BOSCH i C. PI i SUNYER (2004), *Viure el primer exili: cartes britàniques de Pere Bosch Gimpera i Carles Pi i Sunyer 1939-1940*, Barcelona, Fundació Carles Pi i Sunyer d'Estudis Autonòmics i Locals, 278 p.; C. PI i SUNYER (2000), *1939. Memòries del primer exili*, Barcelona, Ed. Fundació Carles Pi i Sunyer d'Estudis Autonòmics i Locals, 191 p.; C. PI i SUNYER (2006), *Londres en guerra 1939-1942. Impressions d'un exiliat*, Barcelona, Fundació Carles Pi i Sunyer d'Estudis Autonòmics i Locals, 266 p.

partit, Acció Catalana Republicana, en els intents d'assolir un consens d'acció entre les forces polítiques amb la creació de la Junta Espanyola d'Alliberació (JEL). La tercera,⁶ entre els anys 1949 i 1952, correspon al retorn a Europa, en primera línia de la recerca i la gestió cultural arran del nomenament com a director de la Divisió de Filosofia i Ciències Humanes de la UNESCO a proposta del director general, Julian Huxley, amb seu a París, càrrec del qual dimitiria com a protesta per l'admissió de l'Espanya franquista en l'organització, l'inici del trencament de l'aïllament internacional propugnat l'any 1945 per la ONU. I la darrera, entre 1953 i 1974, de nou a Mèxic, constitueix l'etapa de maduresa, voluntàriament allunyat de les reivindicacions polítiques –tot i mantenir una estreta correspondència amb el president Tarradellas– i bolcat en la feina docent i de recerca, essent una figura respectada internacionalment, inclosos els investigadors de l'Espanya franquista, alguns d'ells membres de l'anomenada Escola de Barcelona, que havia organitzat a partir del seu nomenament, l'any 1915, com a director del Servei d'Investigacions Arqueològiques de l'Institut d'Estudis Catalans.

En aquest text analitzem la primera de les quatre etapes, entre febrer de 1939, quan creuà la ratlla fronterera, i agost de 1940, en què marxà, decebut, del Regne Unit.

EL CAMÍ DE L'EXILI (GENER - MARÇ DE 1939)

Malgrat la derrota de l'exèrcit republicà a la batalla de l'Ebre, cap al final de la tardor de 1938, Bosch Gimpera continuava creient en una solució pactada de la guerra, ja que els seus viatges a la Gran Bretanya, complint sovint encàrrecs diplomàtics encoberts del president Azaña, li impedié concebre que el govern britànic consentís el triomf absolut dels franquistes. Però anava errat, car les campanyes de premsa i el treball del duc d'Alba, representant oficiós del govern de Burgos al Regne Unit, havien capgirat la percepció majoritària de l'opinió pública anglesa en contra de la República, i el desig generalitzat era ara la fi de la guerra espanyola davant la creixent inestabilitat a Europa. Per això, el rector

6. Sobre l'estada de Bosch Gimpera a la UNESCO, vegeu: F. GRACIA (2007), «Pere Bosch Gimpera. Un republicain espagnol à l'UNESCO (1948-1952)», a *60 ans d'histoire de l'UNESCO*, París, p. 149-155.

Bosch⁷ encara demanà el 9 de gener de 1939 als degans de les facultats de la Universitat de Barcelona un esforç per complir amb el decret de mobilització de tots els alumnes que havien de complir 18 anys al llarg del primer trimestre de l'any per ajudar en l'esforç bèl·lic; però l'ofensiva franquista de desembre i la ràpida degradació de la situació militar va fer inevitable la fugida de Barcelona. L'anomenat «rector roig» pel general Queipo de Llano en les seves xerrades radiofòniques des de Sevilla era conscient del perill. En les darreres reunions del Consell Executiu de la Generalitat, Bosch, nomenat conseller de Justícia arran dels Fets de Maig de 1937,⁸ insistí en la necessitat de prendre mesures per facilitar l'evacuació i destruir els arxius del govern, ja que sens dubte serien utilitzats pels vencedors per organitzar les represàlies. Les seves paraules, tot i estar carregades de raó, no tenien en públic el suport d'altres consellers, temorosos de les reaccions de Comorera i Negrín davant qualsevol signe de derrotisme. Fins i tot Bosch arribà a enfrontar-se a Companys, rebent com a resposta el silenci del president, que un cop més es refugià de les seves obligacions jugant al billar.

Un cop organitzada la marxa dels funcionaris de la conselleria de Justícia, el rector s'acomiadà el 24 de gener del seus col·laboradors més propers al vestíbul de la Universitat, un moment sens dubte emotiu, car significava deixar enrere una institució a la qual s'havia lliurat en cos i ànima des de 1916: «Nos veíamos por última vez para un período cuya duración ignorábamos. Nos despedimos [...] y, tras invitarme a salir con su grupo, en un tono afable y sonriente que él siempre usó aún en sus mayores enfados, me dijo que tenía razón en quedarme y nos abrazamos».⁹ En el moment de partir, Bosch es fixà en les grans portes centrals de l'edifici projectat per Elies Rogent, amb les grans cristalleres que havia ordenat col·locar per substituir les antigues portes de fusta massissa del període de la dictadura de Primo de Rivera, que conferien a l'edifici aspecte

7. F. GRACIA, J. M. FULLOLA, J. CASSASSAS (2008), *La Universitat de Barcelona. Libertas Perfundet Omnia Luce, 1450*, Barcelona, Universitat de Barcelona; F. GRACIA, J. M. FULLOLA, J. CASSASSAS (2009), *República, Universitat i Autonomia, 1931-1939. La República i la Universitat de Barcelona*, Barcelona, Universitat de Barcelona.

8. Sobre l'etapa de Bosch al capdavant de la Conselleria, vegeu: F. GRACIA (2011), p. 363-393; A. BALCELLS (1989), *Justícia i presons, després de maig de 1937 a Catalunya*, Barcelona, Rafael Dalmau, 81 p.; F. VÁZQUEZ OSUNA (2009), *La justícia durant la Guerra Civil. El Tribunal de Cassació de Catalunya (1934-1939)*, Barcelona, L'Avenç, 231 p.

9. L. PERICOT (1976), «Algunos de mis recuerdos de Bosch Gimpera», *In memoriam Pedro Bosch Gimpera 1891-1974*, Mèxic, UNAM, p. 23-37.

de caserna, i que, tot i els bombardeigs de l'aviació feixista sobre Barcelona, encara es mantenien dempeus. Probablement medità sobre l'incert futur que esperava a la Universitat Autònoma, fruit de la passió de molts universitaris que reivindicaven un nou sistema organitzatiu per a la principal institució docent de Catalunya a partir de les conclusions del Segon Congrés Universitari Català celebrat el 1919, i que Bosch ajudà a redactar. Acords que havien servit com a base per a l'Estatut d'autonomia universitària de 1933 i que ara tenien al davant un futur molt incert que passaria indefectiblement per la seva supressió i la del Patronat, per retornat al sistema universitari centralitzat, organitzat a partir de la Llei Moyano de 1857:

Hemos pasado por momentos de grandeza y por momentos de servitud, por glorias y por dolores, hemos hecho generosas contribuciones a la cultura de España, que queremos también ayudar a formar; con nuestros propios matices hemos sentido también intensamente los ideales de la ciencia internacional [...] hemos pasado por persecuciones y hemos sentido el orgullo de que se identificase a la Universidad con Cataluña [...] creemos que un día la luz se hará y para cuando llegue esta nueva alba más clara, queremos velar por mantener la Universidad fiel a sus tradiciones y trabajando para forjar el espíritu del nuevo pueblo de Cataluña. Cataluña, ahora como hace un siglo, es idealista y romántica, un pueblo trabajador, de comerciantes y artesanos, que sabe sacrificarse por un ideal y que, en medio de la lucha, no olvida los fines transcendentales. Cuando los aviones enemigos nos amenazan con la destrucción, nosotros seguimos construyendo: a la muerte oponemos la renovación. En medio de la revolución y de la guerra, la Universidad ha seguido su camino preparando el mañana.¹⁰

Un model d'organització, avançat i equiparable al sistema docent anglosaxó, era a punt de desaparèixer per deixar només una llavor que trigaria gairebé trenta anys a florir tímidament de nou a la Universitat de Barcelona amb el Pla Maluquer de 1968, només per ser esclafat per la Llei Suárez de 1970.

Bosch no tornaria mai a veure Barcelona ni la Universitat. Arribat a Figueres, es reuní amb el personal evacuat de la conselleria, i amb l'ajut del cap dels Serveis Correccionals de la Generalitat, Joan de Garganta, organitzà la sortida del personal assignat a les presons i l'alliberament dels detinguts que encara es

10. *El Diluvio*, 14 de desembre de 1937.

trobaven sota el control del govern de la Generalitat, evitant les execucions de darrera hora que afectaren altres grups de presoners i hostatges en mans de partits i milícies. Bosch es reuní amb el president Companys i la resta del govern català al Mas Perxès d'Agullana, on també hi eren el president basc José Antonio Aguirre i alguns membres del seu govern, així com un amic personal, l'antic ministre de Justícia del govern de la República Manuel de Irujo, amb qui havia intentat reconduir l'anticlericalisme de la República i aconseguir la llibertat de culte i la protecció del patrimoni religiós al llarg del període 1937-1938.¹¹ Compliria una darrera missió per ordre de Companys i deixaria instal·lat a Prada de Conflent Pompeu Fabra, el president del Patronat de la Universitat de Barcelona. De nou al Mas Perxès, Bosch quedà astorat del tarannà i l'ànim dels polítics i els intel·lectuals concentrats a la darrera seu del govern català durant la República, discutint per les responsabilitats passades, fent plans de futur i de retorn a Barcelona com si la guerra no existís, la derrota no fos inevitable i l'exili no constituís l'únic camí viable. Altres, els menys, es planyien de la imprevisió del govern català per reunir els fons necessaris per afrontar la supervivència immediata en un estranyament que es preveia dur i incert, una imprevisió agreujada per la requisita dels fons contables en poder de la Generalitat per part del govern de Negrín pocs dies abans, lliurats per força contra vagues promeses d'ajut futur. Una imprevisió que no era del tot certa, ja que la Generalitat va poder ingressar a l'agència del Banc d'Espanya a París el 22 de febrer la quantitat de 10.629.763 pessetes que constituïrien la base de les seves finances al llarg dels primers mesos d'exili, però que en cap cas no eren suficients per a la tasca que s'apropava.¹² Molts anys després, Bosch explicaria que la nit abans de creuar la frontera, el 4 de febrer, va ser l'única al llarg de la seva vida que no va poder dormir, angoixat pel seu futur.

Malgrat tot, les decisions preses d'ençà l'esclat de la guerra eren amb tota seguretat les úniques possibles. El seu pensament, el compromís amb Catalunya i amb les idees de renovació social representades per la Universitat Autònoma, feien del tot impossible que donés suport als insurrectes, que, a més, difícilment

11. F. GRACIA, G. MUNILLA (2011), *Salvem l'Art! La protecció del patrimoni cultural català durant la Guerra Civil*, Barcelona, La Magrana.

12. ANC. Fons Bosch Gimpera, 66. 2.17.1. *Detall d'operacions d'ingressos i pagaments corresponent al període del 24 de gener al 4 de febrer del 1939 i situació de les existències relatives a la Tresoreria General, Comissió de la Indústria de Guerra i Servei de Divises i Valors i Metalls Preciosos.*

haurien oblidat el posicionament de Bosch a favor de la renovació de l'ensenyament universitari i la seva catalanització, així com la seva implicació –menor però força significativa per al càrrec que exercí– en la sublevació de Companys l'any 1934; fins i tot li haurien pogut retreure el seu posicionament contrari a la dictadura de Primo de Rivera i, evidentment, el contingut d'una part dels seus escrits, clarament autonomista i federalista en la percepció i la defensa d'una certa idea d'Espanya, molt allunyada de l'estricta unitat de la pàtria que defensaven els col·listes. Si hagués fugit de Catalunya en esclatar la guerra i la revolució difícilment hauria trobat suport. Romandre a l'estranger fins la fi del conflicte, com varen fer Josep Puig i Cadafalch o Ferran Valls i Taberner, podia haver estat una opció, tot i que en voler retornar a Espanya hauria hagut de respondre per la seva actuació anterior a juliol de 1936 i afrontar un procés de depuració que, a ben segur, l'hauria apartat tant del rectorat com de la direcció del Museu Arqueològic i, probablement, de la seva càtedra universitària, ja que les fòbies dels contraris a l'autonomia per a la Universitat i al Patronat sens dubte li haurien passat factura. No van ser pocs els casos de notables membres del claustre que, tot i haver obtingut el suport de les autoritats franquistes, no van poder reincorporar-se per l'oposició de les facultats. Hi havia una darrera opció: renunciar al rectorat i no implicar-se en cap actuació política tot i haver romàs a Catalunya durant la guerra. Però li hauria estat molt difícil explicar la seva manera de procedir davant d'aquells que més l'havien ajudat en la seva trajectòria personal, com alguns membres del govern de la Generalitat com Ventura Gassol. Tal vegada Bosch podria haver rebutjat el nomenament com a conseller de Justícia, mantenint-se com rector, però això tampoc no era una garantia de supervivència, com succeí en el cas dels seus amics els rectors de la Universitat d'Oviedo Leopoldo García Alas Argüelles, afusellat pels franquistes el 1937, i de la de València, Juan Peset Aleixandre, executat el 1941, tot i que sí li hauria evitat un seguit d'injúries i calumnies que el perseguirien al llarg dels anys precisament per haver pres la decisió de fer una passa endavant en el moment en què, estant en perill la mateixa supervivència de Catalunya, decidí col·laborar amb el govern i aportar allò que, vist des de la perspectiva dels anys, no va ser poc, donades les circumstàncies. En tot cas, en cap dels escrits que Bosch redactà al llarg del seu exili es pot endevinar cap senyal de tristor o remordiment per haver triat el camí que va escollir, ja que és molt difícil pensar en algú de la seva personalitat adaptant-se a les directrius d'una societat –i especialment d'una Universitat– tan diferent de les que havia somniat i per les quals havia lluitat com les de la Catalunya de la postguerra:

Catalunya havia arribat a la seva maduresa política i amb la instauració del regim republicà havia vist, en principi, reconeguda la seva personalitat i restaurats aquells mínims drets històrics i aquelles llibertats més indispensables per al desenvolupament nacional; i l'idioma i la cultura es podien lliurement cultivar i la riquesa, que en els segles d'esclavatge no havien pogut impedir, es trobaven en un punt de culminació [...] una febre optimista de creació d'institucions culturals animava el nostre poble, que sempre s'ha distingit per l'espontani desig d'aprendre [...] tot això fou pertorbat per la subversió del juliol, per la revolució i per la guerra, intervinguda per interessos estrangers de tota mena i que ha acabat amb un nou esclavatge del nostre poble i amb una persecució fanàtica de tot el que és català. En aquest naufragi tot s'ha desfet i els catalans han estat dividits. Alguns s'han deixat arrossegar temporalment pels enemics o pels adulteradors del nostre poble i, a mercè de la pertorbació, induïts a complicitat amb les forces i amb les ideologies forasteres. Però un dia caldrà restaurar novament Catalunya i fer la pau i la reconstrucció de la unitat dels catalans [...] la guerra en la qual Catalunya complí el seu deure amb la República amb lleialtat, abnegació i valor, finí amb el desastre i el captiveri, dins i fora de Catalunya.¹³

LA LLEGENDA NEGRA DE BOSCH

En efecte, haurà de passar molt poc temps perquè comencin les crítiques i el desprestigi contra Bosch i la seva trajectòria professional. Miguel Utrillo publicarà a *Solidaridad Nacional* el 19 de juliol de 1939 un duríssim escrit titulat «Perot lo lladre», iniciant la sèrie «Fantasmones rojos» en la qual alguns escriptors i periodistes, ressentits i frisosos per fer mèrits davant les autoritats franquistes, es dedicaran a fer sang amb les mentides més baixes sobre els principals polítics i intel·lectuals catalanistes:

Bosch Gimpera o el hombre amoral, puede decirse. O el gran sinvergüenza, porque jamás hemos visto un hombre con unos antecedentes morales tan malos. Y que no se nos diga o se quiera tapar con su labor «científica», su actuación personal. No. A mayor fama, mayor contención. Y Bosch Gimpera ha sido uno

13. ANC. Fons Bosch Gimpera, 66. Caixa 2.3.01. *Comunitat Catalana de Colòmbia. A les Comunitats Catalanes de les Amèriques*. Escrit col·lectiu de març de 1941 encapçalat per Pere Bosch Gimpera.

de los hombres más funestos que pasaron por, gracias a Dios, la fenecida Generalidad. Y además un vulgar ladrón [...] en cambio, en la funesta Acció Catalana, puede medrar. En este partido de capillitas, y de falsos prestigios, se encuentra perfectamente. Puede decirse que es católico. Que ama a la democracia, incluso [...] y días antes de la entrada victoriosa de las tropas nacionales en Barcelona, envía a Francia el Museo Arqueológico. Cuidándose –pequeño detalle a destacar– de apartar en una gran caja las figuras o los objetos de oro, plata, bronce y marfil, de fácil venta o de fácil transporte. Es decir, el ladrón de siempre actúa como tal. Y él, el hombre tan «científico» se lleva a Francia esta caja repleta de objetos de un valor incalculable, a través de la cual se podría seguir toda la historia de nuestros aborígenes. Y se instala en Perpiñán y luego en Oxford lujosamente, en donde incluso da conferencias. Podría darlas, por ejemplo, sobre la influencia de la ganzúa o de la lotería en la Arqueología. La novedad del tema, seguramente interesaría. Porque la verdad, científicamente hablando, ¿qué puede decir de nuevo este falso prestigio? Desde luego, y sobre Arqueología o Prehistoria española, nada. Absolutamente nada. Aquí como en Oxford, sabemos lo que los nombres de Schulten, Gómez Moreno y Obermaier, entre otros, son, representan y quieren decir. Y aquí como en Oxford también, no basta especular con el prestigio científico. Hay que demostrarlo. Y no precisamente robando mucho, más teniendo en cuenta que, en lugar de tal prestigio, estamos ante un mal catedrático que, por encima de todo, es, ha sido durante toda su vida, un arribista y un ladrón vulgar.¹⁴

I les acusacions d'Utrillo no es fixaran només en el suposat espoli del Museu, sinó que se centraran en tots els aspectes de la seva actuació, tant la científica com la política, sense que importi el partit:

El hipócrita perfecto es mayor de edad. Ha estudiado. Ha aprendido cosas. Muchas cosas. Algunas de ellas, casi inéditas en los medios universitarios barceloneses. La prehistoria, por ejemplo. Y empieza a publicar artículos, folletos y libros. Y a dar conferencias. El aspirante a seminarista ha evolucionado de una manera radical. Se ha asomado al extranjero y ha introducido en Barcelona las últimas novedades prehistóricas. Es catedrático. Pero, sobre todo, es un gran arribista. [...] Hace excavaciones. Da muchas conferencias. Pero no logra dinero, que es lo que

14. M. UTRILLO (1939), «Fantasmones rojos. “Perot lo Lladre”», *Solidaridad Nacional*, 19 de juliol de 1939. Recollit a E. PÉREZ I VALLVERDÚ (ed.) (2009), *Fantasmones rojos. La venjança falangista contra Catalunya (1939-1940)*, Barcelona, A Contra Vent, p. 241-246.

le interesa por encima de todo. [...] Pensando como arribista ingresa en la Lliga [...] la gente conservadora de la Lliga le ve el juego enseguida. Hacen ver que le admiran —es la norma de la casa—, que realmente es una relevante personalidad, pero no le dejan medrar [...] y cuando la Exposición de Barcelona, con todo y ser, y proceder del campo catalanista, no duda en colaborar con ella [...] vive una vida de esplendor. Gana mucho dinero. Tiene un nombre aparentemente consolidado. Una minoría conoce solamente su actuación tortuosa [...] el catalanismo y sus capillitas tuvieron siempre esta parte canallesca y vergonzante de mantener falsos prestigios a base de autobombos o de tolerancias absurdas. Y Bosch Gimpera se encuentra muy a gusto en este caos de adulaciones. Muy a gusto y sigue robando y cobrando. [...] La República ha sido proclamada y en la Lliga se encuentra desplazado. Nada le arredra. Es uno de los inventores del Patronato de la Universidad Autónoma, consecuencia absurda del Estatuto de infausta memoria, y es nombrado rector de la universidad y presidente del seminario de Historia Antigua. Camelo puro todo. Científica o positivamente nada. Nada más que fachada pura. Bosch siempre ha hecho lo mismo. De la Lliga intenta coquetear con la Esquerra Republicana de Catalunya, pero no pasa de ahí. Su ascendiente lliguero y católico pesa mucho. Y se le ve el juego otra vez [...] cuando el 6 de octubre, está al lado de Companys en el balcón de la Diputación, pero perdida la causa antiespañola, preside el entierro de las víctimas, con su cara dura peculiar. Hasta que, naturalmente, le detienen. De aquí arranca todo su odio a España. ¡Él, un hombre tan puro, tan científico, tan sabio, haciendo compañía a todos los «escamots» y a toda la purria catalanista! Y sin embargo, aquél era su ambiente. Cuando menos, aquel ambiente, el de la funesta Acció Catalana eran los de Bosch Gimpera que, pobrecito, se figuraba podían jugarse las dos cartas a la vez. La de la anti-España, por si Companys triunfaba, y la de España a secas, si Companys perdía [...] Y se equivocó. Y continuó en el Uruguay como uno de tantos. Allí, evidentemente, no podía hacer excavaciones. Pero podía pasar por una víctima más y jugar a la lotería, su juego predilecto. La lotería es juego de sabios o de tontos, y nuestro sabio o nuestro tonto no podía dejar de jugar a la lotería o con la lotería, por ejemplo. Es igual. ¿Qué le importaba al rector de la Universidad Autónoma lo que pudieran decir las gentes o los juzgados de guardia, si él con su escudo científico y su gran talento lo tapaba todo?

Val a dir que la rancúnia de Miguel Utrillo, membre del cercle falangista agrupat al voltant de Luys de Santamarina, provenia de la seva etapa com a estudiant a la Universitat de Barcelona, en la qual Bosch havia estat el seu pro-

fessor, un mal professor, segons el denunciant, per les seves reiterades absències de classe.

Bosch va ser acusat també d'haver saquejar el Museu Arqueològic abans de fugir,¹⁵ i es preocuparia molt especialment d'intentar contrarestar les acusacions que es van anar publicant a la premsa de Barcelona arran de la reobertura del rebatejat Museu Arqueològic Provincial de Barcelona el 3 d'agost, quan el nou director, el falangista Martín Almagro Basch,¹⁶ va criticar durament l'actuació de Bosch com a director del Museu durant la guerra:

En la ceremonia de apertura del Museo de Barcelona el destino de las colecciones fue explicado del siguiente modo. El Sr. Martín Almagro, el nuevo director, explicó que durante la «dominación roja» se había transformado el museo en un refugio contra los ataques aéreos (en el Museo existía un refugio antiaéreo para protección del personal del museo. Algunos de sus trabajadores, cuyas casas fueron destruidas por las bombas nacionalistas, se refugiaron en él. El refugio acogió también muchas de las colecciones antes de su evacuación, y fue visitado por Sir Frederick Kenyon en agosto de 1937), se habían dispersado las colecciones, y finalmente se las transportó al extranjero. El Sr. Lasso de la Vega, representante del Ministro de Educación de Madrid, dijo que gracias a la espada del Caudillo los tesoros artísticos habían regresado a la patria, de la que fueron sacados por los rojos con el «infame» propósito de especular financieramente con ellos. El «Bremen Nachrichten» (06/08/1930) publicó: «Der Inhalt der Sammlungen war, wie in zahlreichen Fällen, von den Bolschevisten ins Ausland verschleppt worden». En una carta del director Sr. Almagro a un miembro del equipo directivo del Louvre, ha afirmado: «después de mil peripecias, el Museo ha sido totalmente recuperado. Fue enviado a Ginebra desde la frontera española sin que existiera ningún motivo que lo justificase. Tan sólo el odio y la locura de quienes querían destruirlo puede explicar tal decisión».

15. F. RARZTECH (1939), «El Museo Arqueológico de Barcelona. Martín Almagro, actual director del Museo, trabaja sin descanso para reorganizarlo», *Solidaridad Nacional*, 15 de maig de 1939.

16. Sobre el suposat saqueig del Museu d'Arqueologia vegeu: F. GRACIA i G. MUNILLA (2011) p. 350-359, i, en relació amb Martín Almagro, vegeu: F. GRACIA (2012), *Arqueologia i política. La gestió de Martín Almagro Basch al capdavant del Museu Arqueològic Provincial de Barcelona (1939-1962)*, Barcelona, UB-MAC, especialment p. 75-104; F. GRACIA (2001), «L'ombra d'una absència. La recerca arqueològica a Catalunya durant la postguerra», *L'Avenç*, 261, p. 16-24.

Arran de les informacions procedents de Barcelona, Bosch restablirà les seves relacions amb el llibreter de París Polonski, amic seu i dipositari dels fons bibliogràfics antics i moderns del Museu d'Arqueologia, per fer-se, amb l'ajut de Pi i Sunyer i amb documents en blanc amb data endarrerida, amb una quantitat compensatòria dels seus propis fons, dipositats a la seu de Barcelona, que va ser emprada per comprar nous llibres d'arqueologia amb destí al seu treball a Oxford i evitar així

que el meu il·lustre successor al museu faci algun truc, com ja va intentar aquest estiu [...] i que com que són exemplars de la memòria que coneixeu de les coses fetes durant la guerra i del meu «Art Grec a Catalunya» i algunes altres en català (p. e. la Guia d'Empúries, el rapport de la comissió mediterrània que tant molesta a Santa Olalla, etc.), serien sens dubte enterrats on no els veïés ningú, o cremats en holocaust als «manes» de Ferran el Catòlic o d'algun altre il·lustre «fiambre» de l'imperi.¹⁷

Els problemes de Bosch en relació amb el Museu d'Arqueologia durant la guerra no terminarien, però val a dir que quan es llançaren les crítiques esmentades tots els responsables de la nova organització de l'arqueologia franquista a Catalunya sabien perfectament que la protecció de les col·leccions havia estat una de les principals preocupacions de Bosch, que els materials només van sortir del Museu quan augmentaren les bombardeigs sobre Barcelona i que havien regressat íntegres de Ginebra, on van ser conduïdes en aplicació del pacte entre el govern de la República i la Comissió Internacional per al Salvament de les Obres d'Art d'Espanya a principis del mes de febrer en contra del criteri de la Generalitat.¹⁸

Bosch seria acusat també, i molt especialment per alguns dels seus col·legues que ara ocupaven llocs de responsabilitat, com Julio Martínez Santa Olalla, comissari general d'Excavacions arqueològiques i *camisa vieja* de Falange, de crims de guerra en relació amb la seva actuació com a conseller de Justícia, i en concret d'haver ordenat l'enfonsament del vaixell-presó *Villa de Madrid* al port de Barcelona amb 1.500 detinguts del bàndol nacional a bord. Tot i ser falsa, la història es repetiria al llarg de la postguerra.¹⁹ Tot plegat és una història falsa: el vaixell en

17. AFCPS s/t. Carta de Bosch a Carles Pi i Sunyer de 25 de desembre de 1939.

18. F. GRACIA i G. MUNILLA, (2011).

19. BC. Llegat Lluís Pericot. Carta de Bosch a Pericot de LP 10 de novembre de 1954.

qüestió (en altres versions es feia esment de l'*Uruguay*) exercia com a centre de detenció, però no depenia de la Generalitat sinó del govern de la República; i, en efecte, es van realitzar diferents saques de presos a càrrec del Servei d'Informació Militar (SIM) que van ser assassinats, essent la més coneguda la que tingué lloc a les platges del Garraf, una acció que provocà la tramesa d'una carta de protesta de Companys a Negrín a petició del mateix Bosch, una carta en la qual, a més de criticar l'acció, s'exposaven amb tota cruesa les repercussions polítiques i morals dels fets.²⁰ Una de les anècdotes que el mateix Bosch explicaria en diferents ocasions al llarg de la postguerra és l'origen de la cicatriu de la seva mà dreta, resultat de l'atac d'ira amb què trencà el vidre de sobretaula del seu escriptori quan tingué coneixement dels afusellaments.²¹ Més tard, el govern de la República traslladà els presoners quan el vaixell va ser tocat arran d'un bombardeig de l'aviació feixista. Es tracta, sens dubte, de l'acusació més greu a la qual Bosch va haver de fer front i que perjudicà les seves possibilitats de refer la seva carrera professional, així com les gestions que ell i Carles Pi i Sunyer estaven realitzant davant el govern britànic, motiu pel qual redactaren, el novembre de 1939, un informe amb el títol «Ships used as prison in the harbours of Barcelona» en el qual exposaven la seva versió dels fets (Annex 1).²² La millor demostració de la falsedat de les acusacions va ser la no inclusió de la mateixa –que en cas de ser certa hauria constituït un càrrec gravíssim– en l'expedient penal que li va ser obert pel Tribunal Regional de Responsabilitats Polítiques de Barcelona.²³ I no serien les úniques crítiques en aquest sentit, molt especialment quan les opinions sobre la seva actuació eren molt dures, com indicaria encara el 1985 Manuel Tarín Iglesias en les seves memòries, quan responsabilitzà Bosch de les morts i els assassinats a la rereguarda republicana: «como consejero de Justicia de la Generalidad, siendo presidente don Luis Companys, ejercía de carnicero firmando la tramitación de decenas de sentencias de muerte».²⁴

Restava un tercer motiu de descrèdit: la seva actuació a la Universitat. El 29 de setembre, *El Correo Catalán* publicà un editorial en el qual feia referència a l'actuació de Bosch al capdavant de la Universitat de Barcelona:

20. ANC 66. Fondo Bosch Gimpera 2.04.04. *Carta del president Lluís Companys a D. Juan Negrín, president del Consell de Ministres*. Barcelona, 25/04/1938.

21. P. BOSCH GIMPERA (1980), *Memòries*, Barcelona, Edicions 62, p. 264-265.

22. ANC 66. Fons Bosch Gimpera. 2.11.41.

23. AAPB. Tribunal Regional de Responsabilidades Políticas. Exp. 2142/39. Bosch Gimpera.

24. M. TARÍN-IGLESIAS (1985), *Los años rojos*, Barcelona, Planeta, p. 34.

Los rojo-separatistas, en su afán de reformarlo todo, quisieron apoderarse de la Universidad de Barcelona y convertirla en un foco de infección que desparramase por todas las provincias catalanas el virus del separatismo y el tóxico de las teorías más disparatadas, la Universidad llegó a convertirse en el más formidable baluarte de los enemigos de Dios y de España.²⁵

Això, per justificar l'anul·lació del regim d'autonomia i de les disposicions acordades pel Patronat que van ser ordenades pel primer rector franquista, Emilio Jimeno Gil. Però la crítica ferotge envers l'autonomia, el Patronat i el rector no va aconseguir esborrar el record del treball fet amb moltes dificultats d'ençà de 1933, especialment entre tots els que van haver de tornar a les aules un cop finalitzada la guerra o bé hi accediren de nou. Molts anys després, Miquel Tarradell explicaria a Josep Pla les seves impressions en iniciar els estudis universitaris l'any 1940:²⁶

Cuando los muchachos de mi generación ingresamos en la Universidad de Barcelona (Facultad de Letras) el año 1940, tuvimos la impresión de encontrarnos en una casa de la que recientemente se han llevado el cadáver de un muerto ilustre. El muerto era la Universidad Autónoma, el Patronato, aquel intento extraordinario de convertir el viejo centro en una cosa viva, vinculada al país, que funcionase como un Alma Mater, como una Universidad europea auténtica [...] así veíamos al doctor Bosch, que había presidido esa etapa, como el símbolo de aquel esfuerzo y de aquellas realizaciones que las circunstancias habían reducido tan amargamente. Para mí y mis compañeros, el nombre de Bosch Gimpera tenía un prestigio inmenso, no sólo su obra científica, sino también el hombre..., aunque lo curioso es que, tanto de una como de la otra cosa, no sabíamos prácticamente nada.

Bosch Gimpera, Josep Xirau i Pompeu Fabra van ser expulsats de la Universitat i separats definitivament del servei per ordre ministerial de 21 de febrer de 1939 (BOE 25/02). La recollida de proves i la confecció d'una causa contra Bosch s'havia iniciat molt abans en funció del seu càrrec de rector. Així, el 4 de juliol de 1938, el Gabinet de Censura de Correspondència Estrangera del

25. *El Correo Catalán*, 29 de setembre de 1939.

26. J. PLA (1970), «El profesor doctor Pere Bosch-Gimpera (1891)», *Homenots, segona sèrie. Obra completa*, xvi.

Quarter General de Franco redactà un informe sobre ell incloent-hi les acusacions d'haver protestat contra els bombardeigs de Barcelona i haver prestat la seva adhesió al govern roig, motius que serviren de base per a la resolució de febrer de 1939, en la qual es raonava: «Las públicas conductas seguidas en el extranjero por alguno de los profesores que se mencionan, obligan a este Ministerio a continuar su labor depuradora separando definitivamente del servicio a catedráticos universitarios sobre los que no pueda haber discrepancias, calificándolos como enemigos de España». Però, tot i haver estat expulsat directament pel Ministeri d'Educació Nacional, l'esperit venjatiu entre els membres més conservadors del claustre de la Universitat de Barcelona no s'aturà, i el Tribunal de Depuració de Funcionaris, presidit pel catedràtic de Dret Francisco Gómez del Campillo, inicia també un expedient sancionador tot i no tenir cap sentit un cop presa la decisió per una instància superior, però es van arribar a demanar a l'Arxiu de Salamanca informes sobre la possible pertinença de Bosch a la maçoneria. Bosch seria també encausat pel Tribunal Provincial de Responsabilitats Polítiques de Barcelona, que obrí contra ell l'expedient 2.142/39 per determinar la seva actuació com a responsable de la conselleria de Justícia de la Generalitat.

Com que es trobava exiliat, el ritme de recollida de proves i testimonis fou molt lent i la causa es perllongà fins al 18 de desembre de 1942, quan els magistrats Manuel de la Prada y Sedós, Ildefonso de la Mora y Fernández i Joaquín Viró Soler van dictar sentència condemnatòria: «Fallamos que debemos declarar la responsabilidad política del inculpado Pedro Bosch Gimpera a quien se le impone la sanción de pérdida total de bienes, inhabilitación absoluta perpetua y extrañamiento perpetuo del territorio nacional». Una sentència dura, però força interessant pel que significava en jutjar la seva actuació al capdavant d'un departament tan conflictiu com la conselleria de Justícia, amb la suma de falses acusacions i elements de descrèdit en relació amb la seva gestió ja indicats. La sentència fou recorreguda amb èxit anys després,²⁷ i Bosch obtingué la devolució dels seus béns amb el pagament d'una multa que ni tan sols va ser satisfeta en la seva totalitat. L'interès de la sentència és la manca d'atribució de cap delictes de sang, ni tan sols el més freqüent d'auxili a la sublevació militar que va ser la base de la major part de les condemnes a mort o a presó dictades pels tribunals franquistes. Bosch va ser trobat culpable de tenir

27. F. GRACIA , (2011), p. 514-516.

antecedentes separatistas como afiliado a Acción Catalana mantenida, intervino desde su cargo de Rector de la Universidad de una manera activa en los sucesos de octubre de 1934, manifestándose su adhesión a los mismos. En periodo rojo fue Consejero de Justicia de la Generalidad haciendo gran propaganda del Frente Popular.²⁸

Les acusacions quedaven així reduïdes a accions de propaganda, a l'exercici del càrrec de rector i, cosa més significativa, a la seva participació en els Fets d'Octubre de 1934, pels quals va ser detingut, processat i empresonat, però dels quals va sortir ben parat gràcies especialment a la pressió internacional que els seus col·legues —especialment francesos— van fer davant el govern de Lerroux.²⁹ Quedava clar, però, que els fets no s'havien oblidat. En conjunt eren acusacions febles en comparació amb el que hauria pogut ser i probablement hauria estat si l'acusat hagués estat en mans dels jutges.

EXILIAT

Formant part del seguici dels presidents Companys i Aguirre, i poc després de fer-ho el president Azaña, Bosch creuà la frontera pel pas de les Illes el matí del 4 de febrer de 1939. En companyia d'Antoni Maria Sbert, Bosch es dirigí a Perpinyà per retrobar la seva família i continuar la tasca de suport als refugiats que començaven a omplir els camps d'internament establerts per l'exèrcit francès. L'ajut es centralitzà en una oficina que, sota la denominació de Centre Català, s'instal·là a l'avinguda de Les Platanes sota la direcció dels citats amb l'ajut de Josep Tarradellas, Ramon Frontera i Carles Martí Feced, però la seva tasca va ser molt puntual i del tot insuficient a causa dels magres fons disponibles procedents de les reserves de la Generalitat i del Comitè Nacional d'Ajut a Espanya. A més, la retirada del tractament preferencial als consellers de la Generalitat per part de les autoritats franceses i l'aplicació de les clàusules del pacte Jordana-Bérard respecte dels polítics republicans a final de febrer³⁰, així com el reconeixement diplomàtic del govern de Burgos per part de França, feren invia-

28. AAPB. Tribunal Regional de Responsabilidades Políticas. Exp. 2142/39. Bosch Gimpera.

29. F. GRACIA, 2011, p. 283-291.

30. J. GUIXÉ (2012), *La República perseguida. Exilio y represión en la Francia de Franco, 1937-1951*, València, PUV.

ble el manteniment de l'ajuda. Bosch sí aconseguiria treure alguns coneguts dels camps amb l'ajut dels seus amics francesos, com ara Prat i Puig, a qui es va permetre excavar en un jaciment ibèric prop d'Agde, o el secretari judicial Santiago Ibáñez, alliberat del camp de Bram.³¹ Però, com ja havia imaginat, la manca de recursos econòmics es va fer sentir molt aviat entre els polítics catalans exiliats. El 8 de març, tot just un mes després de travessada la frontera, Bosch ja tractava el problema en la seva correspondència amb Pi i Sunyer:

Demà escriuré a l'Sbert sobre el problema dels calers. Això està molt complicat, doncs l'organització que hi ha és bastant espanyolista i amb certes infiltracions de comunistes i comunistoides. De totes maneres, crec que es podrà fer quelcom, sobretot comptant amb la base de tenir nosaltres uns centres d'hebergement propis i la fundació Ramon Llull.³²

De fet, el problema del pagament d'una pensió mensual a Bosch i altres residents a la Gran Bretanya no es començaria a resoldre, tot i que de forma molt fraccionada i discontinua, fins desembre de 1939.³³

Un cop refet del cop moral d'assumir la cruesa de l'exili i la necessitat de començar de nou per a algú que havia assolit el cim de la seva professió, Bosch inicià els contactes necessaris per intentar reconduir la seva vida familiar i obtenir mitjans de subsistència independents. Tot i que en un primer moment va sospesar la idea d'emigrar a Amèrica seguint el consell d'Antoni Trías –segons explicaria Josefina Garcia a Ferran Soldevila a finals de gener de 1939–, descartà aquesta possibilitat. Un dels seus col·legues francesos, Henri Vallois, li oferí assumir la càtedra de Prehistòria de la Universitat de Tolosa de Llenguadoc, creada per Émile Carthailac i exercida posteriorment pel comte Begöuen. Era, sens dubte, una plaça excel·lent, ja que al seu prestigi afegia la possibilitat de reprendre la recerca sobre l'art parietal, un dels temes d'estudi preferits per Bosch, que ja l'havia tractat en estudiar els abrics rupestres de les províncies de Tarragona, Castelló i Terol amb el suport del Servei d'Investigacions Arqueològiques de l'IEC, i que tractaria també a bastament al llarg de la seva estada a Mèxic. Val a

31. AFCPS s/t. Carta de Bosch a Carles Pi i Sunyer de 3 d'octubre de 1939.

32. AFCPS. s/t. Carta de Bosch a Carles Pi i Sunyer de 8 de març de 1939.

33. ANC. Fons Generalitat de Catalunya-Exili. 8.2.1. Carta de Joan Tauler a Carles Pi i Sunyer de 22 de novembre de 1939.

dir també que l'any 1939 els estudis sobre l'art rupestre a la regió francocantàbrica podien proporcionar novetats molt interessants, ja que si bé era cert que s'havien publicat les primeres síntesis, com ara els treballs fets per Henri Breuil, Leo Frobenius i Hugo Obermaier, entre d'altres, les teories sobre el significat de l'art parietal encara eren lineals i no simbòliques, essent possibles noves troballes, car, per exemple, el conjunt de Lascaux no va ser descobert fins el 1940.

Les raons de la negativa de Bosch a acceptar no estan clares. En les seves memòries Bosch afirma que va refusar perquè tenia una altra proposta, rebuda a través del seu amic *sir* John Myres, un dels fundadors –amb el mateix Bosch– dels Congressos Internacionals de Ciències Prehistòriques i Protohistòriques (CISPP),³⁴ que exercia el càrrec de Wykeham Professorship Ancient History al New College d'Oxford, presidit aleshores per Herbert Fischer. Tots dos li haurien assegurat un lloc de professor a la Universitat i van aconseguir els visats d'entrada i residència a la Gran Bretanya, una oferta que, com no trigaria a constatar, era molt més feble que la francesa. Cal no oblidar tampoc que a França hi vivien alguns dels millors col·legues i amics de Bosch, com ara Raymond Lantier, Henri Breuil, Albert Grenier, Paul Rivet, Elisabeth de Manneville i Roland Vaufray, i que el seu prestigi entre tots ells era molt alt, com ho demostren, per exemple, les anotacions que Lantier farà de les obres de Bosch en els seus cursos de l'École du Louvre al llarg de tota la dècada de 1930, i també en els anys de l'ocupació alemanya de França durant la Segona Guerra Mundial.³⁵ Cal, doncs, cercar altres raons. És molt possible que influïssin en la seva decisió el tracte dispensat pel govern francès als refugiats espanyols i el que molts d'aquests reberen de la població, motius pels quals difícilment es podria sentir còmode exercint una càtedra mentre s'impedia la sortida dels refugiats dels camps i fins i tot es promovia el seu retorn a Espanya. També influí el reconeixement francès al govern de Franco i la deriva ideològica de molts col·legues francesos, que començaven a relacionar-se amb el nou director de l'arqueologia franquista, Julio Martínez Santa Olalla,³⁶ amb qui

34. F. GRACIA, 2011, p. 237-239.

35. F. GRACIA (2011-2013), «La diffusion de la recherche archéologique en France. Raymond Lantier et les cours à l'École du Louvre, 1939-1943», a *Pour une histoire de l'archéologie XVIIIe siècle-1945*, París, Ed. Université Paris X (en premsa).

36. F. GRACIA i G. MUNILLA (2010), «El Instituto Arqueológico Nacional e Imperial. Un intento fallido de reorganización de la protección y estudio del patrimonio arqueológico en 1938», a *Patrimonio, Guerra Civil y Posguerra*, Madrid, UCM - Ministerio de Cultura, p. 171-182.; F. GRACIA, (2009), p. 213-259.

celebraven l'expulsió del comunisme d'Espanya sense distingir entre els diferents corrents republicans i nacionalistes. En darrera instància, l'evolució de la política europea, apaivagats els primers fruits del Pacte de Munich el 1938, feien preveure l'esclat d'una guerra i en aquest cas, per la seva condició de ciutadà espanyol, la seva posició es podria veure compromesa. També hi influí, sens dubte, la repercussió a França de la campanya de desprestigi que sofrí per part de la premsa de Barcelona.

Plenament conscient de la impossibilitat de regressar a Catalunya, Bosch realitzà un primer viatge al Regne Unit a finals de febrer per explorar les possibilitats d'establir-se, ajudat pel seu antic alumne Josep Maria Batista i Roca. Intentà dur a terme algunes gestions davant de les autoritats britàniques en favor dels internats als camps del sud de França, però fracassà, ja que els britànics només tenien interès a acollir determinats intel·lectuals, entre els quals s'haurien pogut trobar Carles Riba, Pompeu Fabra i Ferran Soldevila.³⁷ Tractà amb J. B. Trend, catedràtic de Literatura espanyola a Cambridge, la possibilitat d'obtenir-hi una plaça de professor, gestió que també intentà amb W. J. Entwistle, catedràtic de Literatura a Oxford, però cap de les dues gestions donaria resultat. Per contra, Myres i Robert Munro, president del Lincoln College d'Oxford, li confirmaren la possibilitat d'obtenir una plaça al New College d'Oxford, presidit per Ficher, un simpatitzant de la causa republicana que havia perdut un fill a Espanya combatent amb les brigades internacionals.

Mentre era a la Gran Bretanya, Bosch va rebre de Carles Pi i Sunyer l'esborrany d'un informe sobre la tasca realitzada per la Generalitat en el camp de la protecció del patrimoni artístic al llarg de la guerra. El text, amb el títol «La protecció i salvaguarda del patrimoni històric i artístic de Catalunya», va ser revisat i anotat per Bosch, que amb l'ajuda de Batista i Roca s'encarregà de traduir-lo a l'anglès. L'informe, un intent de contrarestar les acusacions franquistes sobre la destrucció del patrimoni a la rereguarda republicana i molt especialment a Catalunya, va ser lliurat a diverses personalitats en els camps de la cultura i la política britàniques, la major part antics amics de Bosch com ara *sir* Arthur Evans, responsable de les excavacions al palau de Cnossos (Creta),³⁸ i *sir* Frederick Kenyon,³⁹ antic director del British Museum, que en companyia de

37. AFCPS. Carta de Bosch a Pi i Sunyer de 8 de març de 1939.

38. AFCPS. Carta de Bosch a Carles Pi i Sunyer de 8 de març de 1939.

39. ANC. Fons Bosch Gimpera. 66. 2.12.07. *Tesoros de España*.

James Mann,⁴⁰ conservador de la Wallace Collection, havien realitzat un viatge d'inspecció a Catalunya i València l'any 1937 per comprovar les mesures preses pels governs de la Generalitat i la República per la defensa del patrimoni històric i artístic,⁴¹ una visita en la qual Bosch actuà com a guia a Catalunya⁴² i sobre la qual publicaren diversos informes i articles a la premsa britànica explicant la tasca feta, textos que, malgrat tot, van tenir molt poca influència per capgirar l'opinió majoritària de la societat anglesa respecte a la guerra espanyola.

Decidit a acceptar l'oferta a Oxford, Bosch regressà a Perpinyà per recollir la seva família, i va aprofitar el viatge per romandre a París amb la intenció d'explicar als seus amics Lantier, Vaufrey i Teilhard de Chardin els esdeveniments del darrer any de la guerra, i molt especialment la decisió d'acceptar el càrrec de conseller en el govern de la Generalitat. Un fet del tot necessari, car la propaganda franquista i la premsa de dretes francesa no feien diferències entre els dirigents republicans, presentant-los com a radicals d'esquerres propers al comunisme en el millor dels casos, a més de separatistes, fets que no lligaven amb el tarannà de Bosch però que havien tingut ressò entre les seves amistats, especialment colpides pels relats de les persecucions religioses, fins a l'extrem que un d'ells, Teilhard de Chardin, encara va recollir la suposada implicació de Bosch en aquests fets quan Julian Huxley li demanà l'opinió abans d'incorporar Bosch en el seu equip a la UNESCO l'any 1947.⁴³ A París visità també Companys, refermant-li el seu compromís ideològic amb Catalunya, i li expressà la seva convicció de l'impossibilitat d'un ràpid retorn a Barcelona. El president li encarregà la representació de la Generalitat a la Gran Bretanya, que Bosch assumí amb una certa desgana, una càrrega de la qual es veié alleugerit mesos després quan Pi i Sunyer es traslladà també al Regne Unit i compartiren la tasca. Uns mesos després, el 2 de setembre, arran de l'atac alemany a Polònia i l'esclat de la Segona Guerra Mundial, un fet en el qual molts catalans i republicans havien fixat les seves esperances abans i després de la fi de la guerra d'Espanya, escrigué a Companys:

40. ANC. Fons Bosch Gimpera. 66.2.12.08. *Cómo han sido salvados los tesoros artísticos españoles*.

41. A. COLORADO (2008), *Éxodo y exilio del arte. La odisea del Museo del Prado durante la Guerra Civil*, Madrid, Cátedra.

42. F. GRACIA i G. MUNILLA, (2011), p. 171-177.

43. Arxiu UNESCO. Correspondència Julian Huxley. Carta de Teilhard de Chardin a Huxley de 7 de gener de 1948.

Ahora ha llegado la guerra, y para nosotros se trata de sobrevivir como hemos sobrevivido a la guerra en Cataluña, y esperar que la victoria permitirá a las naciones democráticas rehacer una Europa más justa y solidaria, y reconocer que nosotros fuimos las primeras víctimas de la conspiración alemana, a la que Cataluña, impulsada por el mismo espíritu de paz y amor al trabajo y a la libertad de Francia e Inglaterra, ha sucumbido.⁴⁴

El seu coneixement de la força de l'Imperi britànic i la determinació amb què va veure dirigir-se a la guerra la població i els polítics anglesos refermaren Bosch en les seves conviccions d'un triomf a llarg termini de les democràcies sobre els règims feixistes i totalitaris, ja que en aquell moment ningú no dubtava que la derrota de Hitler duria associada la caiguda de Franco i el retorn de les llibertats a Catalunya. La memòria és fràgil i la desesperació fa que en les hores més fosques tot s'oblidi i les esperances passin per agafar-se a un ferro roent. Oblidant amargues lliçons de la Història, com l'abandonament de la causa catalana pels anglesos durant la Guerra de Successió o la negativa recent a donar suport a la República, els catalans exiliats a Oxford van posar tots els seus anhels en la victòria britànica i començaren a aprendre i cantar l'himne *Britannia rules the waves* com a mostra de confiança.⁴⁵ No podien saber que aquest cop la Gran Bretanya també els decebria.

L'ESTADA BRITÀNICA

La família Bosch-García va arribar a la Gran Bretanya cap a final d'abril de 1939, tot i que no n'hi ha constància en les llistes de viatgers de l'arxiu administratiu de Kew, probablement a causa de l'ús d'un passaport especial lliurat per un funcionari del govern britànic, de cognom Pollock, arran de la primera estada de Bosch al país per franquejar sense problemes la duana de Dover.⁴⁶ Un cop instal·lats a Blacheath, prop de Greenwich, Bosch va començar a treballar a l'Ashmolean Museum d'Oxford per preparar un curs sobre prehistòria de

44. ANC. Fons Generalitat de Catalunya - Exili 8.2.1. Carta de Bosch a Lluís Companys de 2 de setembre de 1939.

45. AFCPS. Carta de Bosch a Carles Pi i Sunyer de 3 d'octubre de 1939.

46. AFCPS. Carta de Bosch a Pi i Sunyer de 18 de març de 1939.

la península Ibèrica que volia impartir, així com en la redacció del text definitiu d'unes conferències que havia dictat a Edimburg la tardor de 1936 convidat per Vere Gordon Childe, dins del marc de les reputades Rhind Lectures. En les seves memòries, Bosch refà de la millor manera possible els records de la seva estància a la Gran Bretanya, suavitzant les amargors i els desencisos derivats de no poder consolidar la seva posició a Oxford. Així, afirma que va comptar amb un ajut inicial proporcionat per Myres i un subsidi de la Society for Protection of Research and Learning gestionat també per Myers, diners que rebia al Magdalen College pagats mensualment en xecs de cinquanta lliures,⁴⁷ tot i que no s'ha pogut conservar cap registre o informació sobre aquests pagaments en els arxius de la esmentada institució.⁴⁸ Segons els escrits de Bosch, la raó seria la feble burocràcia administrativa relacionada amb els pagaments, car la Universitat li lliurava els xecs sense signar cap tipus de rebut, fet pel qual Bosch no hauria tingut mai una relació contractual o administrativa amb el Magdalen College, i només en una ocasió, i de manera molt informal, va poder agrair al viced canceller del College el seu ajut.⁴⁹ Ben al contrari, una carta de Gordon Childe a Myres de 24 de març de 1940⁵⁰ indica que, com a mínim fins a final de març, Bosch hauria realitzat a Oxford una activitat retribuïda, la continuïtat de la qual, però, s'havia d'afegir als ajuts que rebien altres arqueòlegs refugiats a la Gran Bretanya como Gerhard Bersu, destituït pels nazis de l'Institut Arqueològic Alemany arran del procés d'arianització de l'organisme, i que ja començaven a constituir un problema econòmic notable. Bosch rebé quaranta lliures pels cursos impartits i trenta lliures per una conferència extraordinària, però sense que això es traduís en una plaça estable.

Tot i les dificultats creixents, la família romandria unida. En aquest període la seva dona inicià l'estudi de l'anglès, els seus fills assistiren a escola i Carles va decidir especialitzar-se en Història moderna mentre passejava per Oxford en bicicleta amb gorra escolar, detalls que a Bosch li van semblar clars signes d'integració.⁵¹ La lluita per obtenir una posició continuària. Amb l'ajut d'alguns amics com el professor J. A. R. Munro i la seva filla Isobel Henderson

47. ANC. Fons Josep Andreu i Abelló. Carta de Bosch a Abelló de 20 d'agost de 1940.

48. Comunicació personal del doctor Robin Darwall-Smith, arxiver del Magdalen College i de l'University College d'Oxford, 18 de febrer de 2008.

49. P. BOSCH GIMPERA (1980), *Memòries*, Barcelona, Ed.62, p. 303.

50. Bodeleian Library. Arxiu Myres. Carta de Gordon Childe a Myres de 24 de març de 1940.

51. IF. Fonds Lantier. Ms. 8.022. Carta de Bosch a Lantier de 29 d'octubre de 1939.

cregué tenir-hi opcions, però no ho aconseguí, segons Bosch a causa de l'oposició d'alguns professors del claustre, ferms partidaris del regim de Franco, que no desitjaven que un republicà i nacionalista català, membre d'un govern definit per la propaganda com a anticlerical i responsable de l'onada de terror a la rereguarda republicana, en formés part.⁵² No hi ha raons objectives per avalar aquesta explicació més enllà de les explicacions del mateix Bosch, però val a dir que els britànics van acceptar sense problemes altres refugiats catalans considerats també com a nacionalistes i els assignaren tasques de responsabilitat, com ara Josep Trueta. Les famílies Bosch i Trueta van compartir el lloguer d'una vella casa situada al 163 de Woodstock Road,⁵³ després del trasllat dels Bosch a Oxford el setembre i fins poc abans de la seva marxa a Colòmbia,⁵⁴ tot i que val a dir que els coneixements de Trueta sobre medicina de guerra eren molt més útils al govern britànic que els de Bosch sobre prehistòria un cop iniciada la Segona Guerra Mundial. La casa era una vella mansió de tres plantes rodejada de jardí i allunyada de la carretera. Les dues famílies van dividir l'espai, quedant instal·lats els Trueta a la primera planta i els Bosch a la planta baixa, on a més s'habilità una sala comuna que anomenaren «el club». Amb ells s'instal·là també Carmen Delgado, una noia de Sòria de divuit anys, minyona dels Bosch-García a Barcelona, que els havia acompanyat fins la Gran Bretanya.

Amb tot, no hi ha cap menció referida a Bosch en els arxius del Lincoln College, del qual va ser rector el seu amic Munro entre els anys 1918 i 1944, i Professorship of Classical Archaeology entre 1925 i 1956 John Beazley, lligat també a l'Ashmolean Museum, en el qual Bosch treballà després de la seva arribada, havent-se de deduir doncs que les relacions amb Munro i Henderson no van tenir en cap moment un caràcter públic sinó privat.⁵⁵ Però fins i tot en aquest darrer cas, el de la relació particular, s'ha de dir que no es conserven referències a la presència de Bosch a Oxford en la correspondència privada de Isobel Henderson conservada al Somerville College,⁵⁶ ni tampoc en la del seu amic

52. P. BOSCH GIMPERA (1980), *Memòries*, Barcelona, Ed. 62, p. 302.

53. AFCPS s/t. Carta de Bosch i Josefina García a Carles Pi i Sunyer i Carme Cuberta, s/d.

54. A. RODRIGO (1977), *Doctor Trueta. Héroe anónimo de dos guerras*, Barcelona, Plaza y Janés, p. 113-119.

55. Comunicació personal del senyor Andrew Musell, arxiver del Lincoln College d'Oxford, 12 de juliol i 8 d'agost de 2007.

56. . Comunicació personal de la senyora Pauline Adams, bibliotecària i arxivera del Somerville College d'Oxford, 10 de setembre de 2007.

íntim i confident el professor Gilbert Murray, amb qui va compartir diferents iniciatives de caràcter humanitari i polític, dipositada a la Bodleian Library, fet que no deixa de ser estrany per la importància i el crèdit –com a mínim en els ambients científics– que Bosch tenia (o havia tingut) a partir de 1931, en què es constituí el CISPP amb la participació de Myres.

Una explicació menys romàntica però més realista seria que Bosch va prendre la decisió d'emigrar a Colòmbia per la combinació de dos factors: la derrota de França davant els alemanys el juny de 1940, que va posar fi a la mal anomenada *guerra de broma*, i el perill d'invasió de la Gran Bretanya, que provocà el tancament d'un gran nombre de *colleges* i el trasllat del seu personal a altres centres, com en el cas del Lincoln College, els professors del qual van ser assignats a l'Exeter College per deixar lliures els edificis del primer, que aviat van ser adaptats com a residència i escola d'infermeres, perdent així Bosch un dels seus referents a la Universitat. En segon lloc, i molt més important, la plaça de Professor of European Archaeology a Oxford, que Bosch pretenia, havia estat compromesa verbalment en favor de Christopher Hawkes abans de l'esclat de la guerra, tot i que el nomenament no es va fer efectiu fins el 1946, un cop acabat el conflicte i desmobilitzat Hawkes, tenint en tot el procés un paper molt destacat el fill de John Myres, amic personal de Hawkes, que considerava Bosch un perill evident per al nomenament. Bosch explicaria molt temps després, de forma molt críptica, el procediment que se seguia a la Universitat per acordar i ratificar els nomenaments, sistema en el qual les relacions personals eren essencials:

En Inglaterra, antes de arreglar las cosas es necesario asistir a muchos parties, tomar muchos té, escribir muchas cartas, y hablar muy informalmente del tema (lo que no tiene el mismo significado que en Cataluña, pero que con frecuencia proporciona idéntico resultado). La guerra, en un pueblo con un sentido de la aventura aún más escaso que el de los comerciantes catalanes, hizo imposible que el compromiso fuera definitivo.⁵⁷

Però, tot i no resoldre els problemes d'estabilitat, al llarg de la seva estada a la Gran Bretanya intensificà els contactes amb Hawkes, Thomas Kendrick, Gordon Childe i Grahame Clark, gaudint del que qualificaria com «un període

57. ANC. Fons Bosch Gimpera. 66. Carta de Bosch a Josep Andreu i Abelló de 20 d'agost de 1940.

muy fecundo para ponerse al corriente de la problemática y la bibliografía reciente en Prehistoria». ⁵⁸ Robert Ranulp Marett, antic professor dels seus deixebles Batista i Roca i Alberto del Castillo, el convidà a participar en el congrés de la Speleological Society a Swansea, i Frederick Kenyon a impartir la prestigiosa Sir John Rhys Memorial Lecture on Celtical Archaeology a la British Academy, una conferència que publicaria amb el títol *Two Celtic Wawes in Spain* i que es convertiria en un dels principals referents de la seva producció científica al llarg de la postguerra, així com una peça d'anàlisi i controvèrsia en els estudis sobre la prehistòria recent a la península Ibèrica per les crítiques que rebria d'alguns arqueòlegs espanyols. La importància del text consistia a relacionar les migracions cèltiques a la Península entre finals del segon mil·lenni i els primers segles del primer mil·lenni abans de Crist amb els assentaments protohistòrics de la regió del Rin i Bèlgica en funció de les tipologies materials documentades en totes dues àrees comparades amb les peninsulars, una explicació que, com comentaria al seu amic Raymond Lantier, tenia clares concordances amb la situació política contemporània:

Parece que realizaron una estancia prolongada en la Turena desde donde se dirigieron a España. Desde el Rhin parece que unos partieron por el Mosa y otros por la Lorena, dirigiéndose hacia el Loira y la Turena, mientras que otros vinieron desde Bélgica por la vía normal San Quintín-París-Chartres. Pongo estos movimientos en relación con las invasiones de Inglaterra en la época de Deverel-Rimbury y Channing Cross que representan la consecuencia de las primeras presiones germánicas en la época de Rauhtopf. El clímax de la presión, en todos los sentidos, se desarrolló a la vez por el Harz, por la línea de Teutoburgo-Cassel en dirección al Main y por el Rhin en dirección de Colonia-Aix la Chapelle-Belgica, de donde partirían las migraciones celtas hacia España. Parece que los alemanes no han dejado desde la antigüedad de embestir (yo diría de enmerdar) el mundo, especialmente a vosotros y a nosotros. ⁵⁹

La represa de la seva activitat científica, i molt especialment la preparació de la conferència, serien esmentades per Bosch en el primer intent que féu per restablir el contacte amb Pericot l'agost de 1939, quan participava al col·loqui

58. P. BOSCH GIMPERA (1980), *Memòries*, Barcelona, Edicions 62, p. 306.

59. IF. Fons Lantier. Ms. 8022. Carta de Bosch a Lantier de 29 de setembre de 1939.

de Swansea.⁶⁰ Així, expressaria al seu deixeble l'enyor per la terra perduda i el passat que difícilment hauria de tornar: «ayer estuvimos en varias cuevas que me recordaron las de Torroella de Montgrí que recorrimos juntos hace ya algunos años. El paisaje también se parece mucho a las montañas por las que paseamos buscando dólmenes, recordándome los días felices del pasado»,⁶¹ tot i que Bosch, per no comprometre el seu amic i evitar la censura de correspondència imposada pel govern franquista, redactà les seves primeres cartes en anglès, excusant-se per fer-ho: «no puedo escribirle a Ud. en un español suficientemente correcto, pero no creo que tenga usted dificultades en comprenderme. Usted sabe que tengo el suficiente respeto a su bella lengua como para no redactar correctamente esta carta». També intentà camuflar la seva personalitat signant les cartes amb el pseudònim Peter Forest, un joc de paraules infantil entre els significats català i anglès del seu cognom, però sense èxit, ja que els serveis d'informació militar a Barcelona tenien notícies sobre on era des del primer moment. L'1 d'abril de 1939, pocs dies després de l'arribada de Bosch a Oxford, la subsecció de Catalunya del Servei d'Informació i Policia Militar (SIPM) ja informava a la seu central a Burgos del treball com a professor de Bosch a la Universitat d'Oxford,⁶² i pocs dies més tard, el 18 d'abril, comunicava dades obtingudes a través d'un informador amb el nom en clau de «La novia» sobre els primers contactes polítics amb el Foreign Office: «es amigo íntimo del embajador de Inglaterra en España quien le ha hablado del exceso de represión de nuestras autoridades en relación con los rojos que han sido hechos prisioneros por los nuestros y que la reacción inglesa en este sentido, es contraria a nosotros». Les dates de les informacions obtingudes pels franquistes i gestionades pel SIPM indiquen com a úniques possibilitats de les filtracions els refugiats catalans a Perpinyà, que coneixien els viatges de Bosch a la Gran Bretanya, i persones vinculades a la Universitat de Barcelona que haurien comunicat les notícies que Bosch enviava als seus antics col·laboradors. Aquestes informacions passarien a engrossir els expedients oberts en contra seu tant a la mateixa Universitat com al Tribunal Regional de Responsabilitats Polítiques. Bosch creuria sempre que la policia de Barcelona va mantenir una certa vigilància sobre la seva persona i actuació al llarg de l'exili, revisant la correspondència que enviava o rebia del

60. BC. Llegat Lluís Pericot. Carta de Bosch a Pericot de 19 d'octubre de 1939.

61. BC. Llegat Luis Pericot. Carta de Bosch a Pericot de 7 d'agost de 1939.

62. AHN. Fons Ministerio del Interior - Policía. H-570. Bosch Gimpera.

seus amics de Barcelona, augmentant així les dades del seu dossier, i atribuiria la pèrdua d'algunes trameses o el seu endarreriment a la censura, car quan els mateixos corresponsals aconseguien enviar-li notícies des de fora d'Espanya no es produïa cap problema. Malgrat tot, val a dir que no hem pogut localitzar el suposat dossier policial, i que en l'arxiu del Ministeri de la Governació la fitxa oberta al seu nom va registrar la darrera anotació l'any 1948.⁶³

El treball acadèmic no va ser suficient per compensar Bosch dels rigors de l'exili. Lamentaria molt especialment la pèrdua del seu grup de treball a Barcelona, la possibilitat de realitzar intervencions arqueològiques i l'allunyament de bona part dels seus col·legues europeus motivat tant per la seva situació personal com per la política a Europa, que va destruir una gran part de la tasca de relació que tant ell com altres –Bersu, Obermaier, Lantier, Unverzagt– havien arribat a trenar en el temps que passà entre la celebració del iv Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica a Barcelona l'any 1929 i la constitució dels CISPP a Berna el 1931:

Lo recuerdo con frecuencia con gran tristeza. Me acuerdo de los buenos momentos en que nos reuníamos el comité de los cinco para fundar el Congreso de Prehistoria y la reunión de Berna. Parecía que habíamos olvidado los odios y los malentendidos consecuencia de la guerra y que íbamos a restablecer el carácter internacional de la ciencia y a mantener en campos separados a la ciencia y a la política.⁶⁴

Uns records que ja res –o molt poc– no tenien a veure amb el present, quan l'arqueologia espanyola havia donat un gir radical:

Al último Congreso de Arqueología (Berlín, 1939), nuestro Julio no ha ido porque la dignidad del «Imperio español» no podía permitir que el sonoro «idioma de Cervantes» no fuese admitido entre las lenguas oficiales, por lo que España, que había sido representada anteriormente por Mérida, Obermaier y yo mismo, lo fue por el pequeño Almagro. Es una locura.

63. P. BOSCH GIMPERA i R. OLIVAR BETRAND (1976), *Correspondència*, Barcelona, Proa, p. 30.

64. IF. Fons Lantier. Ms. 8.022. Carta de Bosch a Lantier de 15 de novembre de 1939.

DEFENSANT L'ACTUACIÓ DE LA GENERALITAT.

ELS INFORMES A LES AUTORITATS BRITÀNIQUES

El 23 de maig de 1939, Bosch escrigué des d'Oxford a Eurípides Foundoukidis, responsable de la Secció de Conservació d'Obres d'Art i Protecció d'Edificis i Monuments Artístics en Temps de Guerra de l'Office International des Musées, amb seu a París. En la carta anunciava la tramesa d'un dossier sobre la conservació del patrimoni i la recerca arqueològica a Catalunya al llarg de la guerra, demanant la seva publicació –o, si més, no la d'un resum– a la revista *Museion*. Pretenia així contestar les informacions tendencioses i falses que la premsa barcelonina publicava de forma reiterada⁶⁵ explicant el saqueig de les col·leccions del Museu Arqueològic, explicant a qui encara considerava un amic després de molts anys de relació professional que «no tenía ningunas ganas de ser fusilado por sus queridos compatriotas del Imperio español».⁶⁶

El text,⁶⁷ ampliàció d'un altre enviat la tardor de 1936, feia un repàs de les principals actuacions organitzades per la Generalitat, que no arribava però a ser complerta, ja que en quedaven fora moltes dades. Tanmateix, Foundoukidis, que fins i tot havia mantingut unes excel·lents relacions amb Bosch en els primers mesos de la guerra, quan encara creia que el govern de la República podria imposar-se als militars,⁶⁸ va respondre el 13 de juny indicant que no podia publicar el text al·legant que les dades eren iguals a les ja publicades en els números de la revista corresponents a setembre-octubre de 1936 i juliol-agost de 1937,⁶⁹ i afegint que tindria en compte el text en la redacció d'una monografia sobre la protecció del patrimoni artístic en temps de guerra que redactava aleshores,⁷⁰ un

65. *La Vanguardia Española*, 26 d'abril de 1939.

66. Arxiu UNESCO. Documentación OIM. Correspondencia Bosch y Gimpera (Don Pedro). Carta de Bosch a Foundoukidis de 23 de maig de 1939.

67. El text complet de l'informe pot consultar-se a F. GRACIA i G. MUNILLA (2011), *Salvem l'Art. La protecció del patrimoni cultural català durant la Guerra Civil*, Barcelona, La Magrana, p. 364-368.

68. Arxiu UNESCO. Documentación OIM. Correspondencia Bosch y Gimpera (Don Pedro). Carta de Bosch- Foundoukidis de 20/05/1936; Carta Foundoukidis-Bosch de 29/06/1936; Carta Foundoukidis-Bosch de 12/05/1936.

69. P. BOSCH GIMPERA (1937), «Le Musée d'Archéologie de Barcelone et l'Organisation archéologique de la Catalogne», *Museion*, 37-38, p. 59-76.

70. Arxiu UNESCO. Documentación OIM. Correspondencia Bosch y Gimpera (Don Pedro). Carta de Foundoukidis a Bosch de 13 de juny de 1939.

treball que no veuria la llum. Decebut per la resposta, Bosch ho intentaria de nou a principi de juliol, insistint en el fet que sense les dades corresponents a la darrera fase de la guerra la visió restava incompleta, i expressant al seu amic la necessitat que tenia de respondre a les acusacions que rebia en aquells moments a Barcelona:

Es muy urgente porque [...] se dice que el Museo Arqueológico había sido saqueado y parcialmente enviado al extranjero. He tenido noticias de que mi ayudante Serra Ráfols, que me ayudó en la evacuación de los museos, sabía donde se habían enviado las colecciones, y conservaba los inventarios, no quiere decirlo a las nuevas autoridades, probablemente por miedo, puesto que si la teoría oficial es que «los rojos» habían como dicen literalmente «en su vesania feroz» «intentado robar o destruir» el museo, el culpable feroz de la vesania soy yo y, en este caso, es necesario que aquellos que me conocen sepan cuál ha sido mi actuación.⁷¹

Bosch envià un segon informe més ampli que tampoc seria publicat.⁷² La raó de la posició de Foundoukidis s'ha de cercar en la seva proximitat política amb els guanyadors de la guerra, fet que l'impulsà a trencar les relacions amb un destacat representant dels vençuts com Bosch. De fet, mentre Bosch intentava aconseguir el seu ajut per publicar els informes a *Museion*, Foundoukidis envià a Pedro Muguruza Otaño, director del Servei de Defensa del Patrimoni Artístic Nacional (SDPAN) franquista, una carta en la qual adjuntava un informe propi sobre les destruccions del patrimoni artístic espanyol, compilat a partir de notícies de premsa, perquè hi donés la seva opinió i hi afegís allò que considerés rellevant. El to de l'informe, viciat per la propaganda franquista, es desprèn d'aquesta afirmació: «durante la ofensiva de Cataluña, los jefes republicanos acosados vendieron como saldos algunas obras de arte para asegurarse medios de subsistencia»,⁷³ un comentari que enllaçava amb les acusacions contra Bosch i els responsables del patrimoni històric i artístic de la Generalitat publicades en la premsa barcelonina, essent evident que, ja fos per con-

71. Arxiu UNESCO. Documentación OIM. Correspondencia Bosch y Gimpera (Don Pedro). Carta de Bosch a Foundoukidis, s/d (probablement juliol de 1939).

72. Arxiu UNESCO. Documentación OIM. Correspondencia Bosch Gimpera (Don Pedro). Carta de Bosch a Foundoukidis, s/d. (probablement juliol de 1939). El text complet de l'informe pot consultar-se a F. GRACIA i G. MUNILLA (2011), *Salvem l'Art. La protecció del patrimoni cultural català durant la Guerra Civil*, Barcelona, La Magrana, p. 369-371.

73. Arxiu UNESCO. Documentació OIM. Carta de Foundoukidis a Muguruza de 12 de maig de 1939.

venciment o per tàctica, el responsable de la OIM havia decidit atorgar-los crèdit; i el mateix 13 de juny en que negà a Bosch la publicació del seu informe escriví a Muguruza, confirmant la rebuda de les seves acotacions a l'informe i indicant: «serà un plaer publicarlo en el próximo suplemento mensual de *Museion* a la espera de recibir la relación completa de las actuaciones que se publicará en un volumen especial de *Museion*».⁷⁴ Per defensar-se de les acusacions, Bosch redactà un informe per al Foreign Office sota el títol «The Archaeology in Catalonia during the Spanish war»⁷⁵ (Annex II), el contingut del qual és una reinterpretació ampliada de part dels textos enviats a Foundoukidis els anys 1936 i 1939. De forma paral·lela, amb en Pi i Sunyer ja havia redactat un altre informe dirigit també a les autoritats britàniques titulat «La protecció i salvaguarda del Patrimoni Històric i Artístic de Catalunya», basat en els documents anteriors, sense gaire precisió i fet a corre-cuita, car els errors en les dates i els conceptes hi són molt evidents. Probablement el text es va començar a treballar a París entre els mesos de febrer i març de 1939, quan calia donar una resposta a la propaganda franquista que acusava els responsables de la Generalitat de la pèrdua del tresor artístic català, ja que bona part de les peces eren a Ginebra i París i la resta romania encara als dipòsits de Darnius, Olot i Vic, subjectes al control del SDPAN. Abans de lliurar-lo, Bosch l'ensenyà a alguns dels seus amics britànics, com ara a *sir* Arthur Evans, del British Museum.⁷⁶

Val a dir que les seves gestions eren del tot necessàries. A finals d'octubre de 1939 va rebre una carta de Pericot, enviada a través de l'hispanista alemany Adolf Schulten, en la qual el seu antic deixeble, a més d'explicar-li els seus problemes arran del procés de depuració que havia d'afrontar, li indicava que, al Museu, Almagro Basch havia mantingut en els seus llocs Josep Colominas i Josep de Calasanç Serra Ràfols,⁷⁷ i havia advertit també que no tenia intenció de

74. Arxiu UNESCO. Documentació OIM. Carta de Foundoukidis a Muguruza de 13 de juny de 1939.

75. ANC. Fons Bosch Gimpera. 66. 2.12.10. *The archaeology in Catalonia during the Spanish war*.

76. El text de l'informe es pot consultar a C. PI I SUNYER i P. BOSCH (1992), *Informes a les autoritats britàniques*, Barcelona, Fundació Carles Pi i Sunyer d'Estudis Autònomic i Locals, p. 17-23, i a F. GRACIA i G. MUNILLA (2011), *Salvem l'Art. La protecció del patrimoni cultural català durant la Guerra Civil*, Barcelona, La Magrana, p. 375-382, amb comentaris sobre el contingut.

77. F. GRACIA (2002-2003), «La depuración del personal del Museo Arqueológico de Barcelona y del Servicio de Investigaciones Arqueológicas después de la Guerra Civil (1939-1941)», *Pyrenae*, 33-34, p. 303-304.

canviar res, sinó més aviat de fer tot el possible per «salvar l'obra del seu fundador», tot i que Bosch no deixà de notar la dificultat de fer encaixar aquesta idea amb les acusacions d'espoli fetes poques setmanes abans i amb l'oblit permanent del seu nom.⁷⁸ I tenia raó, ja que en paral·lel Pericot recomanava vivament Almagro a Lantier, fet que li suposaria un aval científic de pes en funció de la seva curta trajectòria abans de 1939:

Hace una semana se reinauguró el Museo de Arqueología; la instalación, igual. No han llegado aún las piezas de Ampurias; en cambio se ha traído el mosaico del Circo de Gerona; el personal sigue todo el mismo; el nuevo director, Martín Almagro, que fue alumno mío en Valencia y luego de Obermaier, ha tenido un gran éxito; se ha portado muy bien y con gran nobleza; ha sido una suerte para el museo su nombramiento.⁷⁹

I no només això, sinó que Pericot va arribar fins i tot al punt d'enllaçar els nous treballs desenvolupats al Museu amb els empresos per l'Escola de Barcelona que Bosch dirigí, talment com si la guerra no hagués tingut lloc: «dentro de poco empezará a publicarse una revista del Museo de Arqueología que será continuación de las publicaciones de la Escuela de Barcelona [...] queremos hacer una cosa que esté bien y muestre como la nueva España se preocupa por estos estudios».⁸⁰ Val a dir que la revista, *Ampurias*, era una idea de Bosch i que el primer número, que ara es publicaria amb una nova orientació política, estava pràcticament acabat el 1936. I encara més: el febrer de 1940 Almagro, volent aprofundir les relacions amb Lantier, Vaufrey, De Mannenville i Breuil, no dubtà a atacar davant Lantier la tasca de Bosch sense tenir en compte les excel·lents relacions que tots dos tenien, en un clar intent d'escombrar del camp de la recerca internacional el seu predecessor en el càrrec:

Espero que nos envíe pronto sus publicaciones y continuar las buenas relaciones con este Museo Arqueológico, completamente instalado ya, e incluso ampliado tras la destrucción que sufrió a causa de la política roja que lo convirtió en refugio antiaéreo, y envió todos los objetos a Ginebra con gran peligro y sin

78. IF. Fons Lantier. Ms 8.022. Carta de Bosch a Lantier de 29 d'octubre de 1939.

79. IF. Fons Lantier. Ms 8.023. Carta de Pericot a Lantier de 12 d'agost de 1939.

80. IF. Fons Lantier. Ms 8.023. Carta de Pericot a Lantier de 19 de desembre de 1939.

razón alguna, tan sólo por odio y negación. Cuando en un futuro pueda visitar España, comprobará por sí mismo la gran catástrofe que ha sufrido mi patria. Espero mucho de su amabilidad y de la de los amigos y colegas franceses para rehacer nuestra biblioteca. Su colaboración será una prueba de la amistad que deseo entre nuestros dos países.⁸¹

Una relació que, en efecte, s'ampliaria —«me siento emocionado por las demostraciones de afecto que me expresa en relación a nuestro país»— utilitzant tots els recursos disponibles, com ara l'ambaixada d'Espanya a París.⁸² Tot i que Lantier, com altres investigadors francesos, mantindran relacions científiques i d'amistat amb Bosch, no renunciaran a treballar amb els arqueòlegs que van ocupar llocs de rellevància dins l'organigrama acadèmic i científic franquista, con ara Pericot, Almagro, Martínez Santa Olalla, Blas Taracena i Isidre Ballester.⁸³

Bosch es mantingué en contacte amb Pi i Sunyer arran de la seva arribada a la Gran Bretanya, enviant a França per mitjà seu les notícies que aconseguia recollir sobre la posició política de les autoritats britàniques. Així, el 24 de juliol de 1939 indicà que hi havia tres possibles orientacions: que els britànics s'entenguessin amb Franco; que intentessin mantenir la neutralitat davant un més que probable conflicte a Europa; i en tercer lloc, si no fossin possibles les dues anteriors, que intentessin donar suport a una solució monàrquica.⁸⁴

El següent informe per a les autoritats britàniques estigué relacionat amb la seva actuació a la conselleria de Justícia⁸⁵ i amb la campanya de descrèdit contra els governs de la Generalitat i la República en relació amb la persecució religiosa que es produí al territori republicà a partir de juliol de 1936, informacions en molts casos basades en fets reals que van ser amplificades i repetides constantment pels partidaris del nou govern espanyol fins influir decisivament en la

81. IF. Fons Lantier Ms 8.022. Carta d'Almagro a Lantier de 22 de febrer de 1940.

82. IF. Fons Lantier Ms. 8.022. Carta d'Almagro a Lantier d'11 de febrer de 1940.

83. IF. Fons Lantier. Ms. 8.023. Carta de Taracena a Lantier de 12 de març de 1940; Carta de Taracena a Lantier de 29 d'agost de 1940; Carta de Taracena a Lantier de 19 de febrer de 1946; Carta de Taracena a Lantier de 14 de febrer de 1948; Carta de Taracena a Lantier de 10 de març de 1948.

84. AFCPS. Carta de Bosch a Pi i Sunyer de 24 de juliol de 1939.

85. El text original duia per títol: «The administration of Justice and the prison services in Catalonia». ANC. Fons Bosch Gimpera, 66. 2.14.5. Una traducció al català del text es pot consultar a C. PI I SUNYER I P. BOSCH (1992), *Informes a les autoritats britàniques*, Barcelona, Fundació Carles Pi i Sunyer d'Estudis Autònomic i Locals, p. 25-40.

població anglesa, que si bé coneixia els crims comesos al bàndol republicà no tenia idea del que havia succeït en el nacional. L'octubre de 1939, Bosch explica al seu amic Lizaso⁸⁶ que ha assistit a un servei religiós a Oxford en el qual el capellà ha insistit en els primers sense esmentar els segons; i que quan, en acabar la cerimònia, ell l'ha interpel·lat, recordant-li:

que esperábamos que en el aniversario de Guernica y de Durango expondría también las fotografías de la profanación de la iglesia en que fue muerto el cura mientras decía la misa, tanto más grave en cuanto que estas profanaciones del País Vasco se hicieron por la aviación alemana al servicio de un gobierno que se llamaba católico, mientras que las de los milicianos las hacía gente inculta que acaso no habían sido educados en los principios de nuestra religión y que por ello eran más dignos de compasión que de otra cosa, nuestro hombre nos ha contestado: «I dont believe this».

Bosch es va centrar especialment en la crítica de dues obres: *Spain the church and the others* d'Allison Peers i *The Glory of Martyred in Spain* del pare Luis de Carreras, publicat originalment amb el títol *Grandeza cristiana de España* i finançat per Francesc Cambó:

aquest llibre ens farà mal directament a nosaltres, doncs el grandíssim fill de puta d'en Carreras (jo vaig llegir el llibre a Suïssa l'any passat) dona dades molt concretes i generalment veritat, però com és natural no diu que ell i altres varen ésser salvats per en Gassol i per la Generalitat i que els va faltar temps per anar-se'n a can Franco,⁸⁷

opinió que repetiria en diferents ocasions, indicant quina era la darrera intenció del llibre:

La tesi és que hi hagué algun cas de salvament degut a algunes persones de bons sentiments, però com a cas individual i mai com a cosa de partits o d'institucions. Al final col·loca la tesi de l'anticomunisme i d'en Franco com a salvador d'Espanya [...] el perill és que amb el llibre pretén demostrar el fracàs de les insti-

86. ANC. Fons Bosch Gimpera, 66. 3.21. Carta de Bosch a Lizaso de 29 d'octubre de 1939.

87. AFCPS s/t. Carta de Bosch a Carles Pi i Sunyer, s/d. (probablement de finals de novembre de 1939).

tucions que encarnaven l'autonomia de Catalunya i dels partits democràtics i que si es deixa sense resposta, ho aconsegueix.⁸⁸

Per intentar reconduir la situació, Bosch i Pi i Sunyer redactaren un informe explicant el paper de la Generalitat en relació amb l'església catòlica al llarg de la guerra, insistint en les mesures que la conselleria de Justícia impulsà per facilitar la llibertat de culte l'any 1938, sempre, però, dins del reduït camp de maniobra permès pel govern de Negrín, els partits polítics d'esquerra i els sindicats. El text, titulat «Informe sobre la religión en Cataluña durante la Guerra Civil»,⁸⁹ va ser finalitzat i lliurat, però la seva transcendència va ser mínima o nul·la en una societat intoxicada per la propaganda franquista al llarg de la guerra. Bosch no es cridà a engany, ja que era plenament conscient del rearmament ideològic que per als conservadors tenia la doctrina eclesiàstica:

Desgraciadamente, España vive todavía en la Prehistoria. De ello se deriva que por una parte los obispos se inmiscuyan en temas políticos, se olviden con demasiada frecuencia de las palabras de Jesús, y prediquen la Guerra Santa, y por otra parte, que los anarquistas quemen las iglesias y maten a los sacerdotes. Si durante la Edad Media los obispos hubiesen obedecido algunas órdenes como la prohibición de leer determinadas frases de la encíclica, probablemente se les hubiera tachado de cismáticos. Actualmente la Falange es la suprema autoridad en cuestiones dogmáticas, tal y como Hitler pretende serlo en Alemania. Por razones diversas Hitler ayudó a Franco a bombardear a la población civil y pacífica, y a hacer olvidar las bases de las leyes de guerra establecidas por los eclesiásticos españoles y los jesuitas en el siglo xvii. Y por todo ello yo tengo el honor de ser huésped de la Universidad de Oxford. En España tuve el honor de estar detenido y de que pidieran para mí cadena perpetua o muerte, por la ofensa de haber intentado reformar y hacer más eficiente la Universidad.⁹⁰

88. AFCPS s/t. Carta de Bosch a Carles Pi i Sunyer de 14 de desembre de 1939.

89. El document original duia per títol: «Report on Religion in Catalonia during the Civil War». ANC. Fons Bosch Gimpera, 66. 2. 12.13. Es tracta de la versió definitiva. Se'n conserven també dos esborranys parcials amb referències a les vinculacions entre religió i política que no van ser incloses en el text definitiu: ANC. Fons Bosch Gimpera, 66. 2.15.12. Una traducció al català del text es pot consultar a C. PI I SUNYER i P. BOSCH (1992), *Informes a les autoritats britàniques*, Barcelona, Fundació Carles Pi i Sunyer d'Estudis Autònoms i Locals, p. 41-84.

90. ANC. Fons Bosch Gimpera 66. Carta de Bosch a John Anthony O'Brien de 2 de febrer de 1940.

CONTACTES POLÍTICS. UNA CERTA IDEA D'ESPANYA

Tot i l'interès dels representants de la Generalitat, els contactes polítics no van anar més enllà, la majoria, de reunions informals amb altres refugiats polítics, especialment bascos,⁹¹ més ben organitzats que els catalans, i alguna trobada amb representants del govern britànic regides sempre per la mateixa idea: intentar connectar les seves intencions en relació amb Franco un cop iniciada la guerra europea. Un dels principals interlocutors d'aquesta etapa va ser Denis Cowan, membre del Foreign Office, però en realitat agent de l'espionatge anglès, a qui Bosch havia conegut a Barcelona com a membre d'una comissió de la Creu Roja per facilitar el bescanvi de presoners, tasca en la qual fou ajudat per l'encarregat de negocis a Barcelona, John Leche.⁹² En els *parties* que tant avorrien Bosch se sentien tota classe de rumors, entre els quals en destaquen dos: la influència de l'ambaixador d'Espanya a Londres, el duc d'Alba, sobre el govern britànic, per la seva vinculació amb la família reial, i el suposat cansament del mateix duc respecte a la forma d'actuar de Franco.⁹³ Altres rumors que Bosch inclogué en la seva correspondència entre finals de 1939 i mitjan 1940 esmentaren suposades aproximacions britàniques a Indalecio Prieto; la possible formació d'un govern de coalició a Espanya integrat per representants de partits d'esquerra i dreta, exclosos falangistes i comunistes; i fins i tot una regència encapçalada pel duc d'Alba. Al mateix temps, els exiliats comentaven les notícies, vertaderes, distorsionades o simplement falses, que rebien d'Espanya i en les quals sempre s'inclouïa el mateix fet: el descontentament de la població cap al règim franquista, l'existència de preparatius per a una revolució que el faria fora del poder, i les converses entre diferents grups per afavorir la restauració de la monarquia en la persona de Joan de Borbó.⁹⁴ Però, més enllà dels desitjos, el cert era que totes les converses no eren sinó una esperança sense cap fonament real, el somni de tots els exiliats sense futur que desitgen retornar a casa. Un cop iniciada la guerra, era evident que França i Gran Bretanya apostaven per la neutralitat espanyola, i encara més un cop confirmat el pacte entre nazis i soviètics l'agost de 1939. A més, l'entrellat de relacions creuades entre els partidaris

91. AFCPS s/t. Carta de Bosch a Carles Pi i Sunyer de 12 d'octubre de 1939.

92. AFCPS s/t. Carta de Bosch a Carles Pi i Sunyer de 15 d'octubre de 1939.

93. AFCPS s/t. Carta de Bosch a Carles Pi i Sunyer, s/d (probablement octubre de 1939); Carta Bosch-Carles Pi i Sunyer de 18/10/1939.

94. AFCPS s/t. Carta de Bosch a Carles Pi i Sunyer de 2 de desembre de 1939.

de Franco feia molt difícil precisar quins grups o persones podrien encapçalar un moviment per canviar el regim, especialment havent de comptar amb el suport de l'exèrcit, sobre el qual pesava una fèrria disciplina.

Fou en aquest context quan Bosch modelà definitivament la seva visió d'una Espanya federal amb una Catalunya amb poder polític i econòmic real, organitzada a partir d'un fort sentiment nacionalista, però vinculada a la resta de pobles d'Espanya. Amb una visió molt propera a la concepció política dels Estats Units, no defensava la via de la independència plena. Eren idees que ja havia expressat públicament amb anterioritat, com en el discurs d'inauguració del curs acadèmic 1937-1938 pronunciat a la Universitat de València,⁹⁵ idees que no deixà de treballar i repetir al llarg del seu exili:⁹⁶

El punto esencial es naturalmente que cada pueblo peninsular mantenga su personalidad y soberanía, aunque después se llegue a una coordinación. Para Cataluña y Euskadi no existe naturalmente ningún problema, igual que para Galicia. El problema es Andalucía frente a Castilla y Aragón. Esencialmente, Andalucía, yo creo que es una nación tan auténtica como las demás, tan sólo que ha sido empastifada por Castilla y que tiene poca conciencia nacional. Por la mezcla con los castellanos, se la podría hacer ir unida a Castilla si no se considera viable que vaya sola, pero en todo caso creo que debe dársele una autonomía muy amplia y reconocerla como nación. Si se consiguiera dejar sola a Castilla sería una gran cosa, y en todo caso debería avivarse un sentimiento nacionalista en su seno para evitar el resurgimiento de los dogmas unitarios. Probablemente lo ideal sería una Castilla entendida como república federal (con autonomías plenas en Asturias y Andalucía, y si se le enganchaba Aragón, también para Aragón) y con autonomías

95. P. BOSCH GIMPERA (1978): *Espanya*. Ed. Edicions 62. Barcelona.

96. Bosch Gimpera es dedicà especialment al llarg de la dècada de 1940 a escriure articles explicant la seva visió de la història d'Espanya i les relacions entre Catalunya i Espanya. Entre els textos més representatius cal esmentar: P. BOSCH GIMPERA (1941), «Dos Españas», *El Tiempo*; P. BOSCH GIMPERA (1941), «Dos interpretaciones de la Historia de España», *España*, 1; P. BOSCH GIMPERA (1941), «Convivencia y tolerancia en la Historia de España», *América*, 12, p. 19-21; P. BOSCH GIMPERA (1942), «Espanya», *El Poble Català*, 12; P. BOSCH GIMPERA (1943), «Para la comprensión de España», *Cuadernos Americanos*, II, 1, p. 153-174; P. BOSCH GIMPERA (1943), «España, un mundo en formación», *Mundo Libre*, 19, p. 67-75 i 20, p. 65-76; P. BOSCH GIMPERA (1944), «Pluralidad e integración españolas», *Primera Reunión de Profesores Españoles Emigrados*, La Habana, p. 169-170; P. BOSCH GIMPERA (1946), «Dos Españas», *Las Españas*; P. BOSCH GIMPERA (1946), «España y el Estado español», *España Nueva*, 27. Anys més tard resumiria la seva posició a P. BOSCH GIMPERA (1972), «Espanya i Catalunya», *Xaloc*, 50, p. 70-72.

de menor calado para Extremadura, Murcia y Santander, confederada con los demás estados peninsulares. Aragón, si se le pudiera unir a alguien debería ser con Navarra, en el supuesto que Euskadi aceptase la separación de Navarra. Me parece que los navarros son la rémora que tendrán siempre los vascos, y que sobre la realidad vasca de Navarra habría mucho que decir. Propiamente dicho, los navarros son más aragoneses que vascos, pero claro, se trata de un problema muy difícil.⁹⁷

Les idees polítiques de Bosch es van veure influenciades pel seu coneixement del pes de la tradició centralista dels estats europeus arran de la definició del concepte de *nació* posterior a la Revolució Francesa i al Congrés de Viena. Una posició que el situà en la defensa de la unitat d'Espanya, qüestionant però durament la forma en la què s'havia produït, utilitzant sovint referències als seus estudis arqueològics, especialment les conclusions de la seva principal obra fins al moment, la *Etnologia de la Península Ibérica*, editada el 1931:

Ni racial ni històricamente puede decirse que no seamos españoles. Desgraciadamente tenemos también todos los defectos de los españoles. La unidad de España está mal hecha, o mejor, no está hecha todavía sino por la fuerza y sin soldar las partes. Pero ni será nunca posible romperla (y los catalanes no somos capaces de hacerlo por muchas razones), ni nos dejarían hacerlo las potencias occidentales, Francia e Inglaterra: Francia porque una Cataluña o un Euskadi independiente le daría miedo por sus propias minorías catalana y vasca, y tanto Francia como Inglaterra porque no se acaban de enterar del problema, y les resulta más sencillo tratar con una sola España que con tres, y además los castellanos y el paisaje de la meseta les tiene robado el corazón.⁹⁸

Bosch defensava que, un cop acabada la guerra, el model imposat d'una Espanya centralista acabava definitivament amb els intents de col·laboració de Catalunya amb l'estat:

En bona tesis democràtica la sobirania resideix en el poble i es irrenunciable, essent l'estat sols l'orgue d'expressió d'aquesta sobirania anterior a l'estat i inconculcable per l'Estat. Com l'individu té una personalitat i uns drets que estan per

97. AFCPS s/t. Carta de Bosch a Carles Pi i Sunyer, s/d. (probablement finals de novembre de 1939).

98. AFCPS s/t. Carta de Bosch a Carles Pi i Sunyer de 25 de gener de 1940.

damunt de l'estat i que son anteriors a ell, i que l'Estat no pot desconèixer, perquè s'ha constituït precisament per garantir-los i fer-los efectius coordinant la llibertat de tots. Tot el que no sigui això és totalitarisme i està en oposició amb la tesis i els mètodes democràtics. La autonomia catalana no era una mera autonomia administrativa sota un estat políticament unitari, sinó el ple reconeixement de la personalitat nacional de Catalunya encara que se l'anomenés «regió» i que, en la pràctica, es posessin limitacions i es frustrés l'exercici de l'autonomia [...] tampoc representaven la Generalitat, el seu President, el Parlament i el govern català mers organismes administratius. La Generalitat volgué restaurar l'antiga Generalitat, símbol de la sobirania catalana, el President de Catalunya i el Parlament eren òrgans d'aquesta sobirania i el seu nexa amb la República, malgrat no s'hagués expressat clarament, era un nexa federal.⁹⁹

Amb els plantejaments esmentats, Bosch col·laborà en la redacció d'un text de bascos i catalans en el qual es pretenia definir la estructura política d'Espanya, treball en el qual defensava un estat federal on es respectessin els elements definidors de la identitat dels diversos pobles d'Espanya, un factor que considerava essencial en aplicació de la seva visió catalanista i liberal, però que també contribuïa a defensar una definició igualitària entre totes les comunitats,¹⁰⁰ culpant la visió imperialista de Castella, ara impulsada per la Falange i Franco, com a element de partida del fracàs de l'Estat. En el text s'indicava el següent:

La posición de los catalanes y de los vascos en relación con su propio problema y con el general de la península, ha sido siempre la de creer esencial el respeto a las personalidades de los distintos pueblos y de su soberanía, a la vez que siempre han deseado colaborar eficazmente a la obra común. La historia de España demuestra que los catalanes no han sido nunca infieles a estos principios y sólo cuando la opresión del Estado Central los ha llevado a buscar soluciones desesperadas han propugnado una independencia absoluta [...] el fin de la guerra ha cancelado todos los compromisos de Cataluña con el Estado español histórico, fracasado en su intento de crear una España uniforme y centralizada bajo los Reyes Católicos, los Austrias y los Borbones, habiendo agostado en flor el experimento de convivencia de sus pueblos en un régimen de libertad. Las veja-

99. ANC. Fons Bosch Gimpera. 66. 11.1.

100. ANC. Fons Bosch Gimpera. 66. 3.07. *Informe presentado a Chatham House (Royal Institute for International Affairs)*.

ciones actuales del gobierno «nacionalista» dificultan otra vez hallar una solución y demuestran que la asimilación no es posible.

Com a fórmula per assolir l'estat federal, es proposava un seguit de punts:

Respeto a la personalidad y a la libertad de los individuos y de los pueblos; gradación de autonomía. A) plena para los pueblos con caracteres de nación y conscientes de ellos (Galicia-Portugal, Euskadi, Cataluña, Castilla). B) en un grado de relación con las circunstancias para los pueblos que no han llegado a su madurez (Aragón, Canarias) o que constituyendo una verdadera nacionalidad, su consciencia colectiva no se halla lo bastante despierta para sentir su personalidad (Andalucía). C) autonomía interior administrativa para las regiones con personalidad marcada dentro de los pueblos con caracteres de nación: Asturias, Murcia en Castilla, Valencia y Baleares en Cataluña, Navarra en Euskadi, Galicia en Portugal; reducción de las intervenciones de los organismos generales de la Península a lo estrictamente esencial para mantener la cohesión y coordinación, evitando el predominio o la hegemonía de uno de los pueblos peninsulares, cualquiera que sea lo intente; fortificación de la solidaridad económica entre los pueblos y colaboración de todos en las empresas colectivas, especialmente en las coloniales, tanto de España como de Portugal; reducción del ejército a lo meramente indispensable en las líneas generales del concierto europeo y su alejamiento absoluto de cualquier intervención política [...] Esto, que es imposible en un Estado unitario que excluiría siempre a Portugal y que vejearía a Euskadi, Cataluña y Galicia y suprimiría las posibilidades de desarrollo de Andalucía, ha de buscarse con un sistema federativo, lo suficientemente elástico para respetar todos los grados de desarrollo de pueblos y regiones.

El projecte, totalment allunyat de la realitat present i futura d'Espanya, intentava la superació dels conflictes territorials sorgits i no resolts arran de la guerra de 1640 amb la proposta de reunificació d'Espanya i Portugal en un únic estat, preveient també la definició dels organismes confederals que devien regir el projecte. Es propugnava la creació d'un Consell Confederal integrat pels presidents dels estats autònoms, els governadors generals dels territoris i un nombre limitat de representants dels governs dels estats, essent les seves funcions executives les relacionades amb l'economia, el comerç exterior, la banca federal, la moneda, els pesos i les mesures, les comunicacions terrestres, marítimes, fluvials i aèries, correus i telègrafs; la coordinació dels serveis particulars

dels estats i territoris autònoms; la legislació del treball i penal; les directrius per mantenir l'ordre públic; la defensa del territori confederal; les relacions internacionals; l'orientació de la política cultural dels territoris i la coordinació de les institucions culturals. També es preveia l'existència d'un Senat federal format pels expresidents dels estats i un nombre limitat de representants dels estats autònoms, nomenats pels seus parlaments, així com representants dels organismes dels territoris amb la funció d'exercir la funció legislativa confederal; i un tribunal federal, inspirat en el model del Tribunal Suprem dels Estats Units, amb competències per decidir els conflictes jurisdiccionals entre els estats i aplicar la Constitució Federal.¹⁰¹ Al llarg de la República mai no s'havia arribat a fer una proposta similar per construir un autèntic estat federal. Val a dir, però, que les circumstàncies en què va ser redactat l'informe facilitaven la presentació d'idees avançades que en el camp de l'aplicació pràctica no superaven l'estadi de la quimera, car si les circumstàncies ho haguessin permès les línies mestres s'haurien trobat amb una dura oposició, per part no només de les dretes, sinó també dels partits de classe partidaris d'una organització centralitzada de l'estat, com es veuria pocs anys després a Mèxic arran de les negociacions per constituir un front opositor unit a la dictadura de Franco. Eren, en tot cas, reflexions molt personals que defensaria però amb insistència i ferma, un nacionalisme no exclouent que es convertiria en la base de les seves intervencions polítiques. Amb el títol «Memorandum to the Royal Institute of International Affairs. Presented by the Basque and Catalan Delegations in London. March 1940»,¹⁰² el document fou presentat al Foreign Office, però, com era lògic i evident, sense obtenir cap resposta.

Al principi de 1940, Bosch comprovà un canvi d'actitud dels britànics respecte a la situació política d'Espanya i els refugiats catalans, en el moment en què la premsa començava a presentar la Guerra Civil com la primera fase del conflicte europeu. Va considerar aleshores la necessitat d'explicar la posició de Catalunya i el seu govern, especialment en relació amb les demandes que molts dels seus amics i coneguts li feien sobre el paper de la Generalitat al llarg de la guerra, i va proposar a Pi i Sunyer redactar un comunicat que donés resposta a les preguntes següents: els motius pels quals la Generalitat va ser incapaç d'oposar-se a l'actuació dels comunistes i aconseguir la devolució d'habitatges i

101. ANC. Fons Bosch Gimpera 66. 3.07.

102. ANC. Fons Bosch Gimpera 66. Caixa 2. 3.24.

fabriques als seus propietaris; les relacions amb el govern de Negrín i els motius pels quals el govern català no va poder oposar-se a les disposicions del govern de la República; els motius que propiciaren el control de la situació política de Catalunya per la FAI i les raons que propiciaren el manteniment d'aquesta situació fins el maig de 1937; i la política econòmica de la Generalitat, en especial en relació amb el problema de les col·lectivitats.¹⁰³ Però en aquest període Bosch començava a distanciar-se de les opinions polítiques de Pi i Sunyer, en especial a causa de la seva deriva independentista, a la qual s'oposà.

Poques setmanes després Bosch tindria un nou desencís en relació amb la seva activitat política: les crítiques sobre la seva actuació com a conseller del govern Companys formulades pels mateixos exiliats, especialment per les relacions amb el govern de Negrín. Bosch creia que aquells que formulaven els retrets oblidaven que la Generalitat no tenia ni els recursos ni el poder polític per dur a terme una política diferent a la del govern de la República, i se'n sentí especialment dolgut, ja que el govern català no només havia protestat davant Negrín per molts motius, com ara la gestió de les presons o el menysteniment amb què el president havia tractat als representants del poble de Catalunya, sinó que fou un dels consellers més crítics arran del seu viatge a València el 1937 formant part de la delegació de la Generalitat, fets que van fer que mantingués sempre una actitud de rebuig envers la figura de Negrín, a qui qualificaria el 1952 com de «nefasta memoria».¹⁰⁴

Però tot i les crítiques, Bosch no deixà d'assumir plenament el seu paper com membre d'un govern legítim:

Formé parte del último gobierno de la Generalitat y participé de sus responsabilidades, y como ciudadano no puedo desentenderme de todo aquello que sea una cuestión vital para Cataluña y para los catalanes [...] éramos ciudadanos de un país democrático y estábamos enrolados en partidos democráticos y es preciso que seamos fieles a nuestros principios de siempre [...] qué duda cabe que debería formarse el frente catalán con todos aquellos que no han tenido y que rechazan las concomitancias con Franco o con Moscú, y que todavía creen en la eficacia de los principios liberales y democráticos y que sienten el catalanismo. No tendría que excluirse ninguna ideología ni de derechas ni de izquierdas, ni a

103. AFCPS s/t. Carta de Bosch a Pi i Sunyer de 2 de gener de 1940.

104. BC. Llegat Lluís Pericot. Carta de Bosch a Pericot de 3 de juliol de 1952.

ningún partido como tal [...] ningún ideal político como ideal es responsable de la derrota [...] siempre han existido dos formas de actuar: intervenir cuando se cree poder hacerlo con éxito, o sacrificarse para actuar, en la medida de lo posible, teniendo que soportar muchas cosas desagradables para salvar lo que se pueda. Los que hemos tenido que actuar de la segunda forma, sabemos lo que significa, pero aunque se pasen muchas amarguras y se tenga frecuentemente la sensación de realizar una tarea estéril, el haber podido evitar una injusticia, o haber aportado un poco de consuelo también es una compensación moral y, en todo caso, una satisfacción de conciencia de haber cumplido con el deber.¹⁰⁵

Bosch recordava també la impossibilitat d'actuació del govern català al llarg dels primers mesos de la guerra pel control que les milícies exercien, però també afirmava que la tasca del govern del qual formà part a partir del juny de 1937 no podia ser criticada sense més:

La reconstrucción y pacificación de ánimos que realizó aquel gobierno hasta la llegada a Barcelona del gobierno de la República; la obra cultural; la labor de asistencia social; el orden público en todo aquello que podía hacerse; el saneamiento de la administración municipal y de las finanzas; la protesta constante contra el recorte de competencias por parte del gobierno central que lesionaba los intereses catalanes; la protesta contra los atropellos del SIM y las persecuciones injustas; contra las penas de muerte pronunciadas a la ligera y contra la actuación de los juzgados de guardia; el apoyo a las peticiones de indulto; el apoyo a las gestiones realizadas para el restablecimiento de la libertad de conciencia religiosa y de culto; el intento de retornar las casas a sus antiguos propietarios; el apoyo en la defensa del control de las prisiones que quería recabar el gobierno central; y la evacuación de intelectuales y de personas comprometidas.

Tant Bosch com Carles Pi i Sunyer posaren tots els seus esforços a intentar demostrar que el Govern de la Generalitat va fer tot el possible per gestionar de la millor forma els problemes derivats tant de la pressió dels diferents govern espanyols a partir de 1936 i, molt especialment, després dels Fets de Maig de 1937: «Tiene su último episodio en su lealtad a la República, que no fue correspondida por su último gobierno, el cual, sin razón ninguna, ejerció una verdadera dictadura en Cataluña, despreció su colaboración (que se había de-

105. AFCPS s/t. Carta de Bosch a Claudi Ametlla d'1 d'abril de 1940.

mostrado eficaz) tratando de someterla al régimen de un pueblo vasallo». Però, molt especialment, feren una distinció basada en conceptes de classe, entre el que per ells significava el poble català i els immigrants arribats d'altres contrades espanyoles, als quals culpaven de la major part dels problemes sorgits arran de l'aixecament militar del 1936. En la redacció dels informes al govern britànic mostraren la seva visió burgesa i catalanista del problema, assenyalant, per exemple, els autors dels assassinats, el saqueig i la destrucció dels edificis religiosos:

L'organització revolucionària anarquista FAI, formada principalment per gent enutjosa no catalana, immigrants de zones miserables de Múrcia i Almeria, va assaltar les presons. Allí van alliberar molts interns condemnats per delictes socials, juntament amb gàngsters i criminals. Altres s'hi van afegir, provinents dels baixos fons que hi ha a tots els ports.

Per ells van ser doncs els membres «del populatxo», les «bandes d'incendiàris formades per anarquistes armats», els responsables de les destruccions de les principals esglésies de Barcelona i les seves rodalies:

On hi havia una important i conflictiva població forastera (la majoria, provenint de Múrcia) [...] com Terrassa, Vic, Girona i Puigcerdà, van actuar amb violència i van aconseguir imposar-se com a líders dels comitès i les milícies [...] aquests comitès, reforçats amb els grups de La Torrassa i amb forasters, van sistematitzar la crema d'esglésies i van venjar-se de persones riques, propietaris de fàbriques, i també van perseguir i assassinar sacerdots.¹⁰⁶

Es més, creien fermament que la presència d'un alt contingent d'immigrants a Catalunya havia suposat la desestabilització demogràfica del territori i que aquesta mesura havia estat en realitat el resultat d'una política preconcebuda del govern de l'Estat per afeblir la voluntat i cohesió social dels catalans:

In order to understand fully the problem created by the CNT in Catalonia, one has to bear in mind another demographic problem. For years, but chiefly since about 1925, there took place a steady emigration from Aragon and

106. F. GRACIA i G. MUNILLA, (2011), p. 373-375.

the south-east of Spain into Catalonia. South-east Spain, chiefly in the region of Murcia, is a poor country, dry and barren, and following a very old natural route along the Mediterranean border, these people came to Catalonia in search of work, chiefly when dry seasons left their country without any crops. Besides these natural causes, this emigration was fostered as part of a deliberate plan by the Spanish authorities in Catalonia during the period of General Primo de Rivera, when the International Exhibition of Barcelona created a demand for more workers. The people from Murcia are usually very poor physical specimens, since for generations they have been underfed, and even develop typical diseases of their own such as trachoma. From the cultural point of view, most of them were illiterate, certain districts in Murcia having as much as 80 per cent of illiterates in the population [...] these workers having no technical skill could only undertake some types of manual labor, such as the opening of roads, working in mines, or odd jobs in factories which required no skill. The result of this situation was that they were kept in an inferior position to that of the Catalan skilled workers, and of course were paid lower wages [...] these two factors contributed to creating a sort of inferiority complex, which prepared their minds for becoming the easy prey of any anarchist propaganda. The result was that most of the active members of the FAI and the CNT in Catalonia were recruited from this emigrant populations, which had not had time to be assimilated by the Catalans.¹⁰⁷

Com a membres del govern de la Generalitat, continuaven creient la seva pròpia propaganda, que parlava d'un «oasi català» en la convulsa situació espanyola anterior al cop d'Estat. Una visió que no els permetia comprendre la veritable opinió del govern britànic respecte a la seva actuació política.

EL DESENCÍS

Cap a mitjan març de 1940, les famílies Bosch i Trueta deixaren de compartir casa en mudar-se aquests últims a una nova residència molt més propera a l'hospital en el qual treballava Trueta, anomenada Greycot, a Manor Road. Bosch, la seva esposa i els seus fills s'instal·laren en una pensió del número 12 de Bradmore Road a Oxford mentre esperaven trobar una nova casa més assequible. Els problemes augmentaren a causa d'una revisió de les responsabilitats

107. ANC. Fons Bosch Gimpera 66. Caixa 1. 2.14.1.

al llarg de la guerra i les quantitats que havien de percebre de les entitats creades pels governs a l'exili. I les picabaralles entre els exiliats eren a l'ordre del dia. Antoni Maria Sbert, per exemple, no va ser acceptat com a membre de la Unió de Professors Universitaris Espanyols que dirigia Gustavo Pittaluga en ser impugnada per Antoni Moles Caubet la seva condició de docent, en entendre que el seu nomenament com professor del Seminari d'Estudis Internacionals de la Universitat de Barcelona, que dirigí José Quero Morales, no era vàlid en haver-se produït durant l'etapa del Comissariat entre juliol de 1936 i setembre de 1937, és a dir, quan el Patronat havia cessat en les seves funcions arran de la revolta dels militars. Bosch s'indignà. I no només per la fal·làcia de voler negar l'ingrés a la UPUE a una persona que havia tingut responsabilitats directes sobre la Universitat com a conseller de Cultura, sinó també perquè la postura de Moles representava un atac directe a la seva tasca com rector-comissari nomenat per Ventura Gassol. Això el va fer redactar un nou informe per donar compte de totes les actuacions fetes al llarg del període citat per demostrar la validesa de les decisions: «dubto que el nostre país s'arribi mai a civilitzar, doncs ni a l'emigració la gent deposa els seus odis ni la seva ximpleria. No diguem els seus mètodes d'enveja i d'intriga. És molt desalentador, però és així».¹⁰⁸

Pocs dies després, Bosch llogà el que seria el seu darrer domicili a la Gran Bretanya, una petita casa al 336 de Woodstock Road, a Oxford. La marxa de la pensió i la nova renda que devia assumir no feren sinó agreujar els seus problemes econòmics. La pèrdua dels ingressos en acabar les classes a la Universitat i la no-renovació de les conferències dictades l'any anterior el van fer dependre casi exclusivament de les 24 lliures mensuals que rebia com subsidi d'exili. Bosch era conscient que no rebria més ajuts del Magdalen College: «la guerra ho absorbirà ara tot i a la Universitat sols continuaran en tota la seva intensitat les coses de medicina i de ciències, liquidant els estudiants d'humanitats després del primer examen elemental per enviar-los a l'exèrcit i restant sols les nenes que no aspiren més que al degree per ser secretàries».¹⁰⁹ L'angoixa pel futur va començar a passar-li factura. Creia que tots els sacrificis fets mantenint-se fidel a Catalunya i a la República potser no havien merescut la pena, ja que, segons creia ara, si s'hagués exiliat en esclatar la guerra el seu nom no s'hauria barrejat amb els dels polítics republicans i li hauria estat més fàcil aconseguir una posició acadèmica sòlida a la Gran

108. AFCPS s/t. Carta de Bosch a Carles Pi i Sunyer de 17 de març de 1940.

109. AFCPS s/t. Carta de Bosch a Carles Pi i Sunyer de 18 de març de 1940.

Bretanya aprofitant l'èxit dels cicles de conferències que pronuncià els anys 1936 i 1937, un càrrec similar al que ara tenia l'alemany Philip Jacobsthal, fugitiu del nazisme, aconseguit a principis de 1938 en els *colleges* de Merton, Magdalen i All-Souls, una solució que ara jutjava correctament com impossible. No s'enganyava: les portes de les universitats britàniques eren definitivament tancades per a ell.

Havia de cercar una sortida, i més quan la seva situació econòmica es degradà encara més el mes d'abril, en indicar-li Sbert des de París que era impossible augmentar la quantitat dels subsidis, tot i oferir-li un ajut puntual de 6.000 francs a canvi d'alguns articles d'opinió i de la reedició d'un antic treball sobre la prehistòria de Catalunya. Tot i que benvingudes, aquestes quantitats no resolien les seves finances. Paral·lelament, va rebre notícies de França relacionades amb la representació catalana a la Gran Bretanya, que havia de ser tractada en una reunió del Consell Nacional creat poc abans. Bosch, d'acord amb Pi i Sunyer, creia que s'havia de mantenir la presència dels catalans en els cercles més propers als nuclis del govern britànic per intentar influir en les decisions que aquesta administració pogués prendre respecte de la política interna d'Espanya tant a curt com a mig i llarg termini, ja que, com altres exiliats, començava a creure que la solució del problema espanyol i de les reivindicacions catalanes es veuria condicionat pel desenllaç de la guerra europea. A l'abril, Bosch s'entrevistà amb Edvard Beneš, president de la República txecoslovaca a l'exili, i amb William Atkinson, un funcionari britànic relacionat amb la gestió de la política amb Espanya i les decisions relatives al govern de Franco i, per això, vinculat al duc d'Alba.¹¹⁰ El resultat de les trobades va ser demolidor. Bosch comprovà de primera mà com, tot i els esforços de propaganda fets, els governs europeus no havien comprès en absolut l'actuació del govern de la Generalitat al llarg de la guerra, ni tan sols el que ara representava. Ben al contrari, la Generalitat era vista com una part de l'administració perifèrica de l'Estat i, per tant, responsable de les decisions adoptades pel govern de la República, i molt especialment dels crims comesos a la rereguarda republicana i de la influència dels comunistes en el govern. Ni la política ni la cultura catalanes existien com a fets diferencials pels diplomàtics europeus:

Tota la literatura històrica de Lluís Vives, de la constitució democràtica de Catalunya abans de la Carta Magna, de la cultura catalana fracassa si no s'explica perquè recarall vàrem tenir que patir a en Negrín. Mentre no els haguem aclarit

110. AFCPS s/t. Carta de Bosch a Carles Pi i Sunyer de 18 d'octubre de 1939.

això no farem res. Ens tindran a vós i a mi, a en Fabra o a en Pau Casals per gent excel·lent, la música catalana els agradarà molt com el paisatge o com l'arròs a la marinera (els que l'han conegut), però vós, jo, en Fabra i en Pau Casals serem sempre considerats com uns infeliços que tenim la desgràcia de ser ciutadans d'un país impossible i que no pintem res ni hem pintat res, perquè ens arrollaren.¹¹¹

I no només això, sinó que va creure entreveure com, per a molts governs europeus, la millor solució per a Espanya seria un retorn a la monarquia dels Borbons, amb una restauració precedida de la regència del duc d'Alba per eliminar les influències de falangistes i comunistes. És a dir, un retorn a l'estat centralista anterior a la proclamació de la República en el qual les aspiracions nacionals de Catalunya no serien reconegudes.¹¹²

La manca d'expectatives professionals i el desencís creixent per la política animaren Bosch a explorar la possibilitat d'emigrar a Amèrica. Pel que feia a la constitució del Consell Nacional a la Gran Bretanya, estimà que la representació podia ser perfectament assumida per Pi i Sunyer amb l'ajut de Batista i Roca,¹¹³ com de fet succeí. El Consell es constituí el 29 de juliol de 1940 al domicili londinenc de Batista, situat al barri de Golders Green, integrat per Pi i Sunyer, Batista i Roca, Josep Trueta, Fermí Vergés, Ramon Parera i el mateix Bosch, tot i que la seva adhesió era testimonial en haver decidit ja la seva marxa. El que s'arribaria a conèixer com a Consell de Londres s'havia començat a gestar a principi d'any a partir d'un informe elaborat per Pi i Sunyer amb el títol «Raport sobre l'actuació catalana a Anglaterra», que obtingué l'autorització de Companys per actuar com a delegat seu el 8 d'abril. Uns mesos després, la creació del Consell Nacional d'Euskadi el dia 11 de juliol i la proposta de Manuel de Irujo d'organitzar una estructura similar que representés els catalans per fer una acció conjunta davant el govern britànic, unit a les dificultats derivades per mantenir el contacte amb França arran de la invasió alemanya, decidiren Pi i Sunyer a fer el pas. El 5 de setembre se'n comunicà la constitució a les autoritats britàniques, indicant que només els catalans residents a la Gran Bretanya podien expressar-se amb llibertat i per aquest motiu assumien la representació de tots els refugiats, amb l'esperit de

111. AFCPS s/t. Carta de Bosch a Carles Pi i Sunyer de 27 d'abril de 1940.

112. AFCPS. Carta de Bosch a Pi i Sunyer de 18 d'octubre de 1939.

113. AFCPS s/t. Carta de Bosch a Carles Pi i Sunyer de 18 d'abril de 1940.

mantener el carácter de la continuidad de la personalidad de Cataluña no sólo desde el punto de vista de sus características nacionales, sino también de sus instituciones jurídicas y constitucionales, puesto que la Delegación que aquí funciona desde nuestra guerra no sólo ha continuado sino que se ha visto reforzada por la presencia de dos miembros del Gobierno de Cataluña,

raons que motivaven

constituir un Comité Nacional en Inglaterra que asumirá provisionalmente y desde el momento de su constitución las funciones de Consell Nacional de Catalunya, a reserva de que el día de mañana puedan integrarse los representantes de las colonias catalanas en las diferentes Repúblicas americanas y la representación de los catalanes que puedan salir de Francia.

Els impulsors consideraven legítima la seva iniciativa perquè hi figuraven entre els signants dos consellers del darrer govern de Companys, i per això Pi i Sunyer intentà convèncer Bosch de la necessitat de la seva presència a la Gran Bretanya en un moment en què la marxa de la guerra anava en contra de britànics i francesos, com una forma de mostrar la solidaritat en la lluita i el compromís dels catalans amb les idees de llibertat i democràcia. Pi volia comptar amb el suport de Bosch per les seves relacions amb membres de l'administració britànica, però al mateix temps era conscient que si no millorava la seva situació econòmica aviat ell també es veuria obligat a emigrar a Amèrica.

Bosch va prendre la decisió de marxar a principi de juny.¹¹⁴ El preocupaven molt especialment les conseqüències que podria tenir per la seva família una deriva encara més negativa de la guerra per als britànics; que Espanya arribés a entrar a la guerra al costat d'Alemanya, i que aleshores, pel seu origen espanyol, fossin considerats *enemy aliens*, detinguts i empresonats en un camp de detenció o internament, com ja havia passat en el cas del seu amic el prehistoriador alemany Gerhard Bersu, fugitiu dels nazis però confinat a l'illa de Man —«francamente, tras tener que estar aquí por culpa del enemigo común de Inglaterra y Cataluña, no me divierte la perspectiva de estar encerrado junto con los franquistas y los nazis»—, una perspectiva que els seus amics Denis Cowan i Isobel Henderson no estaven en disposició de poder evitar. Bosch actuà amb rapidesa i

114. AFCPS s/t. Carta de Bosch a Pi i Sunyer de 2 de juny de 1940.

sol·licità visats per a Colòmbia, seguint les indicacions d'Antoni Trias i Pujol,¹¹⁵ i envià la documentació necessària a París per obtenir els diners necessaris per al viatge. Bosch tramità l'ajut indicant com a possible destí els Estats Units, tot i que no hi disposava d'amics o familiars, però explicant que «se le ha ofrecido invitarle a series de conferencias por el Fine Arts Institute de la New-York University, para cuando terminen sus compromisos en Inglaterra». Pablo de Azcárate, antic ambaixador de la República a Londres, gestionà amb el SERE els fons necessaris per comprar els passatges de la família Bosch-García al vaixell *Rangitiki*, que devia sortir del port de Londres el 3 de juliol formant part d'un comboi amb direcció a Panamà amb escorta de la marina britànica. Bosch deixà Oxford després d'acomiar-se de Myres, Beazley, Kenyon, Hawkes i Kendrik, el qual encara pogué aconseguir un ajut de viatge de la Society for the Protection of Science and Learning.¹¹⁶ Sortiren tan de pressa que Bosch hagué d'encarregar a Pi i Sunyer la liquidació dels comptes pendents de la casa de Woodstock Road,¹¹⁷ i a Trueta que es fes càrrec de la minyona, Carmen Delgado, que quedà estretament vinculada a la família del metge.

Amb un equipatge reduït, on destacaven les caixes de llibres, Bosch i la seva família embarcaren. Gràcies als seus amics obtingué ràpidament del Home Office els permisos de sortida i l'1 de juliol ja eren al port de Londres, on passaren els tràmits duaners sense més entrebancs que la confiscació d'alguns papers personals i la seva llibreta d'adreces, plena de noms alemanys, documents que li serien retornats en part finalitzada la guerra.¹¹⁸ Però, malgrat les presses, l'ofensiva alemanya contra el trànsit marítim a la zona del Canal dificultà la formació del comboi i els passatgers van ser desembarcats el 8 de juliol i allotjats en diferents hotels de Londres fins a nova ordre. De fet, van romandre a la ciutat fins el dia 29, en què partiren en tren fins a Gourock, prop de Glasgow, a Escòcia, on es reorganitzà el comboi. Sortiren definitivament de les illes el 4 d'agost. El retard li permeté prendre part en la constitució del Consell, i així Bosch no va marxar cap a Amèrica sense expressar de nou la seva solidaritat amb Pi i Sunyer i el compromís amb la identitat política de Catalunya i la lluita per restablir un regim democràtic:

115. AFCPS s/t. Carta de Bosch a Carles Pi i Sunyer de 2 de juny de 1940.

116. P. BOSCH GIMPERA (1980), *Memòries*, Barcelona, Edicions 62, p. 314.

117. AFCPS s/t. Carta de Bosch a Carles Pi i Sunyer de 5 de juliol de 1940.

118. AFCPS s/t. Carta de Bosch a Carles Pi i Sunyer d'1 de juliol de 1940.

Fer-vos present com al seu president, la meua més incondicional adhesió i refermar-vos l'ofertament de col·laborar en les vostres tasques amb tot el meu entusiasme i bona voluntat en servei de la causa de Catalunya de la qual la sort dolorosa dels nostres amics a França ens ha fet de moment els representants. Que al nou Consell li escaigui la fortuna de poder realitzar la unitat dels catalans i de preparar la seva llibertat!¹¹⁹

Cinc dies després d'iniciat el viatge, el 13 d'agost, el president Companys va ser detingut a La Baule-les-Pins.

Annex I

Ships used as prison in the harbor of Barcelona

Until the central Government had organized his own prisons for people who had to be tried by the Courts of the State, non dependent from the Catalan Government, the central police used to bring his prisoners to the so-called Cárcel Modelo. The number of inmates being too great for its capacity and a bombardment having undamaged seriously it, the Director general of the «Sureté» of the central Government organized in the harbor of Barcelona a provisory prison using for that purpose two ships. Some of the inmates of the Cárcel Modelo were then moved to the ships, where they depended only from the central police, the Catalan Government having no jurisdiction at all upon them. The ships were still used as prisons until during the summer of 1938 the heavy bombardments of the harbor of Barcelona were great danger to them. As matter of fact one time a bomb fall very near the ships and caused some damage to them and some casualties had to be signaled among inmates and survellors. Then the prisoners were moved to several prisons of the central Government. In all this the Catalan Government had no intervention. The Catalan Government had never used ships as prisons, with the very exception of the first month of the war (July-august 1936). Then the revolted militaries were there keeper and court-martialed, during the time of the revolution, but immediately after the reestablishment of legal order, ships were no more used as prisons in Cata-

119. AFCPS s/t. Carta de Bosch a Carles Pi i Sunyer de 30 de juliol de 1940.

lonia until the Central Government after moving from Valencia organized the provisory prisons referred above.

Annex II

The Archaeology in Catalonia during the Spanish war

As a result of the revolution which followed the military raising of July 1936 the archaeological treasures of Catalonia were in great danger. No deliberate attack was ever made on the museums, but those archaeological objects which were in ruined churches, or in private collections of persons who had left the country or were under suspicion, with or without reason, of having taken part in the military plot, were sometimes in danger of being destroyed, or of being taken abroad by the revolutionary organizations. According to the Constitution of the Republic and the laws passed by the Catalan Parliament, it was the duty of the Catalan autonomous Government to take the necessary steps for the security of the artistic and archaeological inheritance of the country. The Catalan Government therefore took, from the very beginning, the necessary steps either to protect or to save all works of art. The organization already existing was made use of, and the new plans were soon completed, whereby everything connected with museums and the saving of archaeological objects was centralized in the hands of the Catalan «Excavation and Archaeological Service» and of the Director General of the Archaeological Museums of Catalonia, all under the jurisdiction of the Ministry of Education. Many decrees were issued for the better organization of the service, and all appropriate measures were taken for the protection of the works of art. All monuments, archaeological or artistic objects and excavation sites were at once put under the care and protection of the Catalan Government. In certain circumstances it was possible for the Director General of the Archaeological Museums to take over such objects compulsorily in order that better protection might be afforded them.

Later on when the danger of war brought direct menace to Catalonia, it was necessary to protect the museums against bombing and against other military operations. This situation led to the almost total evacuation of the museums, and the transport of their contents to depots situated in the country, far from any military objective. Many useful decisions were made, thanks to the Ministers of Education Srs. V. Gassol, A. M. Sbert and C. Pi-Sunyer and also to

the Director General of the Archaeological Museums Prof. P. Bosch-Gimpera, together with the technical staff of the Excavations Service, who were in charge of carrying out the steps decided upon. A complete report of the works done during 1936-1937 was issued in 1937 «Servei d'Excavacions i Arqueologia de Catalunya, Memòria 1936-1937» (Barcelona, 1937).

1) The protection of archaeological collections during the revolution.

Objects of archaeological interest were collected in some of the burned churches, chiefly in Santa Maria del Mar (roman sarcophagus), in Sant Just (Visigoth chaplet), in the church of Our Lady of Mercy (Byzantine chaplet) in Barcelona, as in the parish church of Sant Martí d'Empúries (Greek inscription and marble altar tables belonging to the beginning of the Middle Ages). The Cathedral of Barcelona remained intact during the troubles, but was thought wise to remove to the museums these two Visigoth chaplets. Many objects of interest in the folklore of Catalonia were removed from various churches in Barcelona and in the country, chiefly from the small hermitages. Roman inscriptions were removed from the walls of ruined churches and brought to the museums (from the parish churches of Badalona, Isona).

The following private collections were taken over and kept safely in the Museum of Barcelona: Garcia Faria (Barcelona), prehistoric objects; Simon (Barcelona), silver Iberian vases from the excavations of Tivissa; Albert (La Escala), greek pottery and roman objects from Emporion; Cazurro (Barcelona, greek vases; Güell (Barcelona), roman bronze head from Emporion; Amatller (Barcelona), roman-Christian sarcophagus and roman glasses; Ecclesiastical Seminary Museum of Barcelona, roman milestones, Visigoth chaplets; Macaya (Barcelona, roman glasses; Mateu (Barcelona and Campins), intaglios, oriental objects, greek terracotta's and greek vases, greek steles, roman sculptures, prehistoric finds from excavations in Majorca.

A large number of archaeological objects, taken over by local committees, could be brought into some of the local museums, chiefly those of Gerona (Greek objects from Emporion removed from the Diocesan Museum, roman mosaic with circus games from the Torre de Belloc), Tarragona, Vic, Manresa, Badalona, Reus, Sabadell and others. The collection Alsius (Paleolithic finds and neanderthaloid jaw of Banyoles) was kept safely in the municipality of Banyoles. The Museum of the Monastery of Montserrat (prehistoric collections, oriental archaeology) was from the very beginning protected by the Generalitat

so as the monastery and the precious library themselves. A valuable collection of Babylonian seals and tablets kept there was sent to Prof. Delaporte in the Louvre for its study, to be returned later to the Montserrat Museum.

II) Protection of Monuments and of excavation sites.

A number of measures were taken for the protection of monuments and excavation sites at Tarragona, Emporion, etc. Near Tarragona, an explosion damaged the roman Arch of Barà, witch was restored by the Monuments and Archaeological Services and its surroundings improved by a diversion of the main road. In Tarragona the works undertaken by the Municipal Council in the grounds of the old Roman amphitheater gave an opportunity for further excavations. This made possible the drawing of plans of the old monument and it led to the discovery of important roman vaults under the remains of the flights of steps. The plans were made for the restoration of the Roman building in Tarragona called the «Pilatus Tower», where a rather ill-conditioned prison was housed; a new prison was going to be started in January 1939 by the Department of Justice of the Catalan Government. In Emporion, the excavations of the Roman town were continued until December 1936, as was also the building of the new local museum. Unhappily these works had to be discontinued later on and part of the fields where the excavations of the Roman town were in progress were damaged by the installation of an artillery battery for coast defense on the top of the hill. These circumstances made the necessary to remove to Barcelona the Roman mosaic representing the «Sacrifice of Iphigenia» witch still was in its original place. The finds made there during the military works were collected in the local Emporion museum. Among other objects it is worth mentioning the polychrome stucco of a roman house, a beautiful statuette of a woman in a gown, and another roman statuette of a woman lying draped.

III) Protection against bombing and the evacuation of the Museums.

The work of enlarging the archaeological Museum of Barcelona, as well as the improving of other museums, was carried on for some time, but later the bombardments constituted such a danger that the work had to be stopped. It was considered best to pay particular attention to the protection of the collections, which were removed from their cases and taken in boxes to the safest possible places in every museum. Heavy exhibits, which were difficult to move, were covered with sandbags.

After the heavy bombarding of Barcelona in February 1938 and the beginning of the invasion of Catalonia, it was decided that fresh measures were necessary. Bombs had fallen on the museum of Reus, also near the walls of the museum in Barcelona and in the Christian necropolis of Tarragona, the building of its museum so as the archaeological museum of Barcelona having being damaged. Consequently, all the most important objects in the museums and other collections were taken to the north of Catalonia, where they were kept in depots organized by the Catalan Fine Arts Service. These depots were in large isolated country houses and in places far from any military objective. One of these depots was in a country house at Bescanó near Gerona, where the Christian sarcophagi from Tarragona were taken; another was at Mas Perxès in the village of Agullana, where the most of the archaeological collections of the Museums of Tarragona, Gerona, Solsona and Barcelona were taken, together with the libraries, archives and photographic collections of the museums. Some less important places from Tarragona museums were taken to the underground vaults of the Cathedral of Tarragona. The vaults of the Bishop Palace at Vic were also used to keep the collections of that town. When Catalonia was occupied by nationalist troops in January 1939, it was decided that in view of the transport difficulties affecting particularly the archaeological collections, no further steps should be taken beyond ensuring that the depots were kept in good condition, preparatory to handing over the artistic and archaeological treasures to the newcomers. At the last moment, however, the Central Government of the Republic decided to seize all the artistic and archaeological property of the Catalan people, together with the Prado pictures and other collections belonging to the Spanish State, and to take it to Geneva, handing it over to the Society of Nations. A part of the deposit of Mas Perxès at Agullana was removed. But the archaeological collections were in fact left at their places and the new Spanish Government could open the Archaeological Museum of Barcelona to the public the 3d august 1939.

In the ceremony of the opening of the Museum of Barcelona the facts of the collections was explained as follows: Sr. Martín Almagro, the new director said that the «red domination» had transformed the museum in a shelter against air raids and dispersed the collections and finally sent them to foreign countries. Sr. Lasso de la Vega, the representative of the Madrid Ministry of Education, said that thanks to the sword of the Caudillo the artistic treasures returned to the fatherland: they had been sent by the «reds» to foreign countries with the

«infamous» purpose of financial speculation (*La Vanguardia Española*, august 4th, 1939). The «*Bremer Nachrichten*» (august 6th, 1939) published: «Der Inhalt der Sammlungen war, wie in zahlreichen Fällen von den Bolschevisten ins Ausland verschleppt worden». In a letter of the Director Sr. Almagro to an officer of the staff of the Louvre, he said: «Après mille péripéties, le Musée a été entièrement récupéré. Il fut envoyé à Genève de la frontière espagnole sans aucun motif qui le justifiait... Seulement la haine et la folie de ceux qui voulaient tout détruire pouvait expliquer cela». In the Museum there had been an air-raid shelter for the staff of the museum. Some of the officers, whose houses were destructed by nationalist bombs, had been staying in it. The shelter kept some valuables of the museum before its being evacuated and was visited by Sir Frederic Kenyon in august 1937.

Annex III

Memorandum to the Royal Institute of International Affairs presented by The Basque and Catalan delegates in London

In compliance with the national will of the Basque and Catalan peoples, as expressed in plebiscites, each country elected a President by democratic means, and in accordance with the constitutional laws in force during the Spanish Republic. The Presidents nominated and gave office to their respective Governments. These Governments, although now outside the territory of their jurisdiction, and residing in Paris, continue to enjoy the support of the immense majority of Catalans and Basques within and without both countries. Both Governments appointed delegates to represent them in several countries in Europe and America, and the London Delegations of both Governments have maintained uninterrupted relations with His Britannic Majesty's Government, to which they have presented Notes with respect to the Peninsular Civil War and also to the present conflict, their position in regard to the latter being officially declared to be in full support of the British and French Governments in their flight against totalitarianisms.

During the Peninsular Civil War, the Catalan and Basque Governments directed their attention to the problem of the future of the Peninsula when peace should come, both as regards its internal problems and its international relations. As the conflict developed, both Governments, being aware of the external and extremist influences, as well as the centralistic tendencies, which

were intervening in the war, favoured mediation by Great Britain and France to attain a permanent settlement compatible with Basque and Catalan sins and the interests of the Western Democracies. These views were expressed in the Notes referred to in paragraph 3. Developments in Spain since the end of the Civil War have only confirmed the fears of the Basque and Catalan Governments, as expressed in their Notes. It is still maintained that any proposal for a new order in the Spanish State, which is to fulfil its double function of design with the general problems and guaranteeing the interests of the Western Democracies in the Peninsula, must be of a permanent nature, and must, therefore be based upon an acknowledgement of the diverse national entities existing in the Iberian Peninsula.

The Basque and Catalans suggest that, at the present stage, it is only possible to put forward in broad outline some alternative plans for such a permanent solution, the basis of all of which would be to set up a number of states in the Peninsula, each with full sovereign rights. The Basques and Catalans believe that a satisfactory settlement might be sought along any of the following lines:

A. The grant of complete independence, as national states, to the Basque and Catalan peoples.

B. The formulas which are to be found in the traditions of the Peninsula itself.

C. A constitutional system modelled on the British Commonwealth of Nations.

D. A pact similar to that comprised in the organization of Little Entente 16/02/33 or the Balkan Entente 9/2/34.

E. The principles for the reorganization of Europe after the war, on some basis of closer collective co/operation or federation, as they might be applied to the Peninsula.

F. The basic ideals of liberty, democracy and justice, and the right of every nation, great and small, to live its can life as defined by the Governments of the Western Democracies and their war sin.

The attitude of the Governments of Catalonia and Euzkadi is conditioned by the obligation to maintain the sovereign personalities of their countries, and to put forward such solutions as would make this sovereignty effective, with no other limitations than those which both countries, represented by their legitimate Governments, could freely accept. In practice, their attitude must be determined by circumstances of each case and the actions of other parties concerned.

In order further to amplify the points raised in these notes, the following appendices are attached,

- A. An historical/political description of the Peninsular peoples.
- B. An outline of the economic problems of the Peninsular peoples.
- C. A review of the international implications in the future political settlement of the Peninsula.
- D. A suggestion for a Peninsular Pact.
- E. A statement of the national will for liberty of the people of Catalonia.
- F. A statement of the national will for liberty of the people of Euzkadi.

APPENDIX A.

AN HISTORICAL/POLITICAL DESCRIPTION OF THE PENINSULAR PEOPLES

Spain is not a National State

The problem of fundamental importance for the consolidation of a regime is whether there exists, in fact, a national State to which it may be applied, since, if there is no national State, the question is not one of regime. For can the problem be solved by applying any system of government, however worthy and suitable, to a non/existent national entity. In a nationally unified country, problems of similar character may be met by a single mode of procedure, as in the case of regime. Where there are different nations, with a variety of minds and problems, a different procedure is required for each.

Spain is not one, but a collection of countries. By its geographical position, between two continents and two seas, the Iberian Peninsula has continually suffered invasions, which have not been assimilated. This is the reason for the persistence within the Peninsula of widely differing, and even opposing, national types. The last President of the Spanish Republic, Sr. Azaña, forecast the achievement of national unity with the success of the Republican policy. General Franco proclaimed this same ideal as the object of the war which he has won. Some historians identify national unity with what the Spaniards call The War of Independence, the campaign against Napoleon, others, with the reign of the Catholic sovereigns. But the best proof that there is no such national unity is that all who have won a victory, attained power, or brought about a new political orientation, from the Gothic kings to Primo de Rivera and Franco, not excepting the Austrians,

Bourbons, constitutionalists and republicans, have always proclaimed national unity as their first aim.

The succession of races which have occupied the Peninsula is well known. Aborigines, Pyreneans or Basques, Iberians and Celts. The Greeks, Phoenicians and Carthaginians have settlements on the Mediterranean coast. The Romans ruled the country for seven centuries. Later the Goths and Swabians, Arabs and Berbers, invaded the Peninsula. What is less well understood is the variety of descendents left by these peoples, and their influence upon the characters of the Peninsular peoples, as shown by their diverse institutions and civic genius. The forge in which the Castilian peoples were formed into a distinctive type was the 800 year battle against the Arabs and Berbers, which Spanish classical literature calls the War of Reconquest, and modern historians the Civil War. This struggle occupied Castile during the Middle Ages, the creative period of Europe. This religious/political war was hard fought, on the one side by the Christianised and Romanised aboriginal races, which had incorporated in their being the Germanic principles and blood of the barbarians, and on the other by the Arabs and African Mohammedans. These latter, like the Goths before them, had by the end of the conflict been incorporated into the stream of life, blood and culture of the Peninsular peoples. The Catalans, on the other hand, ended their wars with the Moors earlier, and soon began expansion over the Mediterranean.

II. The Peninsular peoples

Castille

For many people the essence of Spain is Castille. Whenever Spain as a State is mentioned, they understand Castille. During the reign of the House of Austria, the different kingdoms were united under one king, while retaining their separate parliaments and governments. With the opening of the Modern Age, the unsuccessful efforts to impose political unity in the Peninsula began to appear, and the history of Spain thereafter tends to be that of Castille. The Castilian language has become the Spanish language. The overruling national spirit is the imperialism of Castille. The colonies, with rare exceptions, became dominated politically and economically by Castille. The Catalans, since they were considered foreigners, were not allowed to settle or trade with them on

pain of death. In Naples and the Mediterranean, Castille replaced Catalonia. It was the armies of Castille from which son of the other nationalistic were executed which fought in Flanders. In America, the banner of Castille is hoisted high. Hernan Cortés, Pizarro, Almagro and Valdivia, are exponents of the spirit of Castille, cavalier, dominating, harsh and imperial. The ships which Hernan Cortés burnt in Mexico, like the fires in which the Inquisition punished errors of thought, illuminated the strong race, the imperial spirit of Castille. Intolerant, anti/liberal, ambitious and conquering, Castille signifies and embraces the Germanic heritage of the Goths. These were the Castilians who in the war against the Moors, Arabs and Africans, gave Castile its name. On the dominions of the King of Castille, the sun never set.

Catalonia

Catalonia is a Mediterranean country. Her origins go back to the Carolingian Empire. She was then the Hispanic Mark, or the buffer state which offered protection to the frontier with Spain. Spain, in those days, being the territory occupied by the Arabs. Later she became independent and re/conquered the Balearic Islands and Valencia from the Arabs. She soon ended her war with the Moors, and, as a country of merchants and sailors, turned her back on the Peninsula and became a Mediterranean Power. For three centuries, she was engaged in cultural, economic and political expansion in that zone. Sicily, Naples and Sardinia became possessions of the Catalan kings, and a Catalan Duchy of Athens existed for almost a century. This expansion over the Mediterranean, round which medieval European civilization was centred, rewinds one on a such smaller scale of the future expansion of the British Empire, in which political organization followed trade and economic interests.

The Catalan language, connected with Provençal and others of southern France, produced a rich literature. Catalan was the first Romance language in which works on philosophy and science, as well as novels, were written in the thirteenth century. Few countries possess such an interesting collection of medieval parliamentary speeches. Her legal spirit appeared in the *Consolat de Mar*, a medieval compilation which still forms the basis of modern maritime law, while the two compilations of Canonical Law and the Roman Catholic Church are both the work of two Catalans, St. Raymond of Penyafort and Cardinal Vives. Her democratic character was revealed chiefly in the institution of Parliament,

one of the earliest in Europe. Her political genius was shown at its best in the confederation she set up together with Valencia, the Balearic Islands and Aragon. The Catalan/speaking countries were closely connected, and all through the Middle Ages they forced the kings, on their secession, to swear to preserve their unity.

After the Catalan King, Ferdinand, married Isabella, the Castilian Queen, Catalonia was not satisfied with this monarchical union with Castille, in spite of her Parliament and Government being intact. The Spanish kings tried very often to encroach upon her liberties and bring her under the common laws of Castille. During the reign of Philip IV, the War of Separation took place, in which Catalonia received help from France. However, it was not until later, with Philip V, the first Bourbon king, that Catalonia, Valencia and the Balearic lost their liberties. The process of unification with Castille was continued during the nineteenth century, with a long series of laws successively abolishing the Catalan money and laws, and trying to interfere with the laws of property and the organization of the family. None of these measures succeeded in diminishing the national characteristics of the Catalans, but helped to strengthen their national revival.

Euskadi

The Basque nation is the only race indigenous to the Peninsula. It was not Romanized, nor conquered by the Goths or the Arabs. The Basques speak their own language, which is the most ancient in Europe. They are a nation of seamen—they reached the shores of America before Columbus, and in Juan Sebastian Elkano, were the first to sail round the world—fishermen, businessmen and missionaries.

The Basques, under the sceptre of Navarre, took part in the Great Crusade. They did not accept the Inquisition. Ministers of religion were prohibited from taking part in politics to prevent coercion of the citizen's conscience. Before the sixteenth century their religious tolerance enabled Jewish and Mohammedan groups to be included within the Basque regime, and allowed their collaboration in affairs common to all creeds, such as public morality and the White Slave Traffic. The Cathedral of Tudela still preserves the Conference Hall in which the religious leaders of the Christians, Jews and the Mohammedans met together for this purpose. In the twelfth century, prior to the Magna Charta, the motto

of the «Infanzones» (knights) was «Pro libertate Parria, gens libera sit» (the free citizen within the free state; individual rights guaranteed by national liberty). The defence of constitutional liberty was already, in the Middle Ages, opposing Royal mandates contravening the resolutions of the Cortes, with this formula: «It is obeyed, but it is not fulfilled». Each citizen was guaranteed the right of appeal, since, if no other means was open to him, he could use the «ratonera» (a special letterbox) to bring his written petition to his notice of any of the State authorities, it being forwarded officially by the public notary. There was also the fundamental precept, according to which the rights of the individual could only be suspended by a resolution of the Cortes de Navarra.

In social organization there were such provisions as the eight-hour day (Orders of Tudela); collective, combined with individual, ownership, as in agricultural undertakings under the motto «here nothing belongs to anyone, and regulating is for all» (Bardenas, Navarra); the laws regulating free navigation (Marine Consulate of Bilbao); and the organization of the fishing industry under a co-operative system, in which capital and labour combined in a profit-sharing enterprise (Associations of Bermeo, Lekeitio, Ondarroa, Motrico, Guetaria and Fuenterrabia). On ascending the throne, the sovereigns swore before the tree of Gernika, in the Parliament House, to keep the «fueros». In Navarra, the knights used this formula when proclaiming the king: «We, who were each one of us your equal, and together avail more than you, we proclaim you king, so that you say fulfil and make fulfilled our laws». Democracy was a live force in the political regime of Euskadi.

Galicia

Galicia, peopled by the Celts and later occupied by the Swabians, was for a short time under Arab dominion. Its language, differing from Castilian, and its civic genius went far beyond its present frontiers to give life to a Portuguese nation, the only one which succeeded in maintaining its independence against Castille. A centre of international civilisation, as a consequence of the pilgrimages to the grave of St. James the apostle, Galicia has produced a fine literature, which was already flourishing when in Castille there were only the castles of the Gothic lords, since the lands were as yet under Arab rule. Castilian lyric poetry is reacted in Galician influence. The Castilian king, Alphons X (the Wise), was still writing in Galician in the thirteenth century.

Galicia was the first victim of Castilian oppression. In the fourteenth century she was denied representation in the Castilian Cortes, the seat being granted to the Castilian City of Zamora. When the Catholic kings decreed the expulsion of the Jews and Moors from the Levante (Mediterranean Spain), Galician contingents were torn from their own lands, as the Poles are to-day, to repopulate the evacuated areas. Without violent ethnical, linguistic or geographical ties, Galicia might form an integral part of Portugal. An autonomous Galicia, within part without the Portuguese State, would be one solution to the problems of this part of the Iberian Peninsula. If Spain is Castilla, Galicia is not Spain.

Andalucía

Andalucía, although a region of Castille and Castilian-speaking, is a country with a mixture of an old indigenous civilisation and typical oriental culture, full of sun, colour and superstition. It maintains its Arab heritage in race, character, culture, art, monuments and civic genius, in opposition to the Germanic feeling of Castille. An Andalucian flag had in recent years been adopted, and efforts were being made to ousting a statute of autonomy. The President of the Autonomous Committee of Andalucía, Don Blas Infante, a revered and famous lawyer, was shot as «separatist» by General Franco's troops in 1936, as well as the poet García Lorca, the most illustrious representative of the new Andalucian poetry and culture.

III. The Policy of Castille

Spain, therefore, is neither a shingle whole, nor is it even united. Castille, Catalonia, Euzkadi and Galicia are living realities, each with its own language, character, institutions, history, culture and race. It is impossible to base a regime upon a refusal to acknowledge the substantial differences between these nationalities. It is a mistaken task, which is implacably pursued by Castille, to attain unity by enclosing these nations within provincial compartments of its Empire. Thus, no system of government can be established upon the political ascendancy of a State which throughout history has been the cause of disruption. The unification of Spain by violence, which is the political aim of Castille, developed by the Catholic sovereigns, the Austrians, the Bourbons, and now by

Franco, is an aberration, contrary to natural laws, and will never form the basis of an enduring regime, since it ignores the true and lasting national realities of the Iberian Peninsula.

Under the Catholic sovereigns during the sixteenth and seventeenth centuries, the Peninsula, like the British Empire, was a community of free nations, united by the Crown, but independent as regards their own governments. On ascending the throne, the kings sword to guard the Fueros (Comunidad Federal Peninsular - Federated Peninsular Community). But the Spanish kings did not honour their promise. It is the policy of Castille to overthrows the free constitutions of the Peninsular Peoples. It would be unjust to throw the entire responsibility for the present chaotic condition of Spain upon General Franco. He is merely the instrument of Castilian policy, which in the Spanish Falange has once more revealed in Germanic inspiration. The Republic attempted to salve the problem by means of statutes of autonomy. Those of Catalonia and the Basque Country were already in force; the Galician statute was approved; and others for Andalucía and Valencia were under consideration. General Franco has revoked them. But the peoples are still there, demanding their rights. The political unification of Spain through Castille has broken down.

There is in Peninsula a living example of Castille's failure to obtain unity, namely Portugal. Portugal would never have made a move for the complete disinheritance of Galicia, Euzkadi or Catalonia. Castille's policy of oppression has produced between the two countries a tradition of antagonism, masked to-day by superficial diplomatic formulas, which do not, however, hide the misgiving with which Portugal always views –with very good reason– the possibility of a strongly armed Castille. Attempts are sometimes made to justify a policy of imperialism on the pretext that it would result in economic benefits to the peoples colonised, in exchange for their loss of liberty. But the policy of Castille has not brought any such benefits to the Peninsular Peoples to comparative for breaking the historic political pacts which guaranteed their freedom. Castille prevented the Catalans from immigrating to America. The Bourbons had to abandon this policy, as the Castilians failed to organise the economic development of America, which was confined to the search of Catalans settle and trade with America was an attempt at rational colonization. This step was taken after the attempts to suppress the Peninsular Nationalities, and after the incapacity of the Castilians under the Hapsburgs, had lost them a glorious chance of building a great and prosperous nation, and had in the seventeenth century submerged the Peninsula in utter misery. The rise

of a new prosperity in the eighteenth century was due mostly to foreign kings and ministers, and to the economic capacity of the Catalans and Basques, as is also the case with recent attempts to bring Spain into line with the Industrial Revolution.

Take the river Ebro, which was navigated by the Greeks, Carthaginians, Romans and Catalans. The Basques –«The General Councils of Guipuzcoa»– during the eighteenth century repeatedly attempted to join the Cantabrian Sea to the Mediterranean by cutting a canal from the Ebro to the Bay of Biscay. Three proposals were set aside. Castille, which at that time was the prophet of «imperial» unity, could not grasp the importance of the sea, or its problems. The Ebro, little by little, has become just one among other rivers in which the indolence of governments has made it impossible to carry out work called for by their natural position, and necessary to the progress of peoples and the increase of their wealth. Enterprises such as making the Ebro and other rivers navigable; building a tunnel under the Straits of Gibraltar; the economic organization of Spanish Morocco; commenting upon a solid basis the relations with Portugal demented both by geography any convenience; and developing with the Spanish-speaking American peoples a spiritual affinity free from the shadow of imperialism by which General Franco himself closes the doors of that continent –such could be great undertakings which could canalise intelligent, affective and loyal collaboration into a common enterprise, upon the basis of the liberty of the peoples, without the enforced imposition by one race of one language, one religion and one imperial policy.

IV. The Restoration of Spain

For Spain to achieve a stable and lasting regime, it is essential to regenerate her, to develop the various national entities there, and to along the Peninsular Peoples, once again masters at their destinies, to establish of their own free will the bonds of their community. Although it may appear a paradox, it is necessary to disunite Spain –the Spain of to-day– as the only way by which her component parts, denuded of prejudices and free for the oppression of the present time, may decide their own destinies and realise the nature of the ties resulting from their geographical position, their economic interests, and the political convenience or international order.

The problem, therefore, is merely one of the regeneration of Spain, adapting her regime to the necessities of the present time. It is not necessary to look outside the Peninsula, but only to study its history, in order to be guided infallibly

to this policy, as the only one constitutionally and authentically Peninsular, and based on respect for the different nationalities and on democratic traditions, no strong in medieval Spain, as in other European countries. Britain has succeeded in bringing such a regime to security within her Empire, a true community of free nations, associated by their common link with the British Crown.

In conclusion, any policy is bound to fail which, from within or without the Peninsula, plans to consolidate a regime born of a military proclamation and representing the traditional oppression of Castille, which was the cause of the instability of the various regimes net up in the Peninsula. When each of the Peninsular Nationalities had self-government, the constant unsettling friction in their relations could disappear, along with the dangerous encroachment of the internal problems of one upon these of the others. Each nationality is best equipped to solve its own internal economic, social and political problems.

APPENDIX B.

AN OUTLINE OF THE ECONOMIC PROBLEMS OF THE PENINSULAR PEOPLES

It is worth considering the Peninsular problem in relation to economic realities. These also teach us that it is not possible to reach a solid and permanent settlement of the Peninsula without taking into account the national entities. An analytical study of the economic life of the Peninsula points to the same conclusions as are reached in the political field. The large central area, the high plateau of Castille, is characterised, apart from the mining districts, by an agrarian economy based on «extensive» cultivation, i. e. vast latifundia left fallow every second year, and wide areas of pasture land. In the peripheral countries a different economic type is found, characterised by «intensive cultivation», i. e. the farming of several crops from the same piece of land every year, and the raising of crops for export, such as oranges, potatoes, wine and oil. This economic type is complemented in Catalonia and the Basque Country by a vigorous industrial life. It is this combination of agriculture and industry, together with the importing of raw materials and the export of agricultural products and manufactured goods, that asked the Basque and Catalan regions the most important from the point of view of trade and shipping. These countries have reached a higher level of economic development than the other countries of the Spanish State. They bear the largest share in agricultural exports, in industrial production and in foreign trade.

In face of this incontrovertible fact, Castille could only give it an interpretation in accordance with her uniformity political conceptions. The interpretations, however, are often mutually contradictory. The theory most commonly advanced in that the economic development of the Catalans and Basques has been attained at the expense of the rest of the Peninsular. When we consider that Castille, with her all Peninsular Peoples, and that no advantage or privilege was ever given to the Catalans or the Basques at the expense of the other citizens, the weakness of this argument is obvious. The vigorous economic life of Catalonia and Euzkadi is not due to official favour, but only to the traditional hard work and enterprise of the inhabitants. Castille has stated that her «magnanimity and kindness» will not let her permit Euzkadi and Catalonia to establish their own independent states, since stable basis. This view, however, is not supported by economists. Mr. J. M. Keynes, for instance, during the Civil War wrote in the «New Statesman and Nation»: «The British and French governments, out of regard both to their own and to the general interest, must demand an immediate armistice in Spain and a negotiated peace on the bases of the independence of Catalonia and the Basque Provinces».

Since the Castilian politicians themselves realised that their argument was unsound, they evolved another, absolutely contradictory to the first: since the Basque Country and Catalonia are more vigorous, wealthier, and economically more advanced than the rest of the Peninsula, Castille needs them and cannot live without them; the present political relationship cannot be altered without bridging about the economic collapse of the Spanish State. It is worth pausing to analyse this doctrine. Nobody thinks of denying law economic relationships between the Catalan and Basque Countries on the one hand, and the Castilian countries on the other. There is a natural exchange of products between them, which is to their natural advantage. Nobody wishes to destroy this relationship. In putting forward political plans for a solution which would give to all the Peninsular nationalities the right to rule themselves, agreements are implied in order to ensure a continuance of economic and financial relations. This very economic relationship, established through traditional usage and mutual convenience, is locked upon as one of the strongest and most permanent foundations for the new regime. On the other hand, no regime can endure which pretends to establish itself upon the economic strength of the Catalan and Basque Countries, while denying them the right to live as free peoples.

Not only among the inhabitants of those countries, but among all intelligent foreigners who have studied the Peninsular problems, it is now be-

ginning to be realised that this community of nations cannot be a working reality without Basque and Catalan economic co-operation, freely agreed upon. Any solution based, on the one hand, on the claim to the wealth of these nations, and, at the same time, on the right to persecute them, would be unnatural, subversive and only temporary. If the Castellians need the Catalans and the Basques, it seems only fair to give them the respect that is their due. The Catalan and Basque Countries can, as is the case to-day, be kept in subjection by force but the suppression of their development will affect the economic life of the Peninsula. If they are allowed free development, they will strive to overthrow the rule of tyranny, as they have done repeatedly throughout history.

The wealth which the Spanish Empire derived from America stultified in the Castellians the impulse to develop the natural resources of their own country. Hence there is still ample room for work and economic development in Castile, if only the Castellians would make up their minds to it. The Catalans and Basques would always be ready to offer their co-operation, particularly in connection with new irrigation works, agricultural development, new lines of communication and mining. The only possible solution in the economic field is the same as is out forward in the political field, respect for the national personalities of Catalonia and Euzkadi within the framework of a Peninsular organization which might regulate their interrelations.

A solution of this character would have still another advantage that of allowing the integration of the Peninsular group of nations into the general economic organization of Europe. It seems clear already that in the new Europe after the war, some economic agreement must be reached to rationalise international trade. The Peninsular group of nations cannot be left out of it. If they have come to an agreement among themselves in their economic relations, this agreement will represent an adequate means of embedding the Peninsula into the general European organization, the more so since Peninsular economy is based on the expansionist economies of the Basques and Catalans, to whom foreign trade, both exports and imports, is of paramount importance. A Peninsular economy conducted with the spirit and activity of the Basques and Catalans will never fall into the toils of a narrow autarchy, but will always demand contacts with the outside world. The ideas expressed in the above lines, which if desired may be further expanded and illustrated with documents and statistics, give rise to the following conclusions:

That from the economic point of view, the only solution of the Peninsular problem which may be described as a permanent settlement, is one based on the right of the nationalists to rule themselves.

That any solution which would mean decadence in the economic life of Catalonia and the Basque Country would inevitably bring about an immediate decadence in the economic life of the Peninsular community of nations.

On the other hand, the economic development of these countries to meet their own needs would bring about a flourishing economic life throughout the Peninsula.

On both the economic and political planes, Catalonia and Euzkadi represent the most suitable elements in the Peninsula to develop economic relations abroad and to reach economic agreement with the rest of Europe.

APPENDIX C.

A REVIEW OF THE INTERNATIONAL IMPLICATIONS IN THE FUTURE POLITICAL SETTLEMENT OF THE PENINSULA

A Peninsular settlement based on the different nationalities would have favourable repercussions on vital international problems. On account of the geographical position of the Peninsula, connecting two continents and dividing two seas, many parts of the present Spanish State are important internationally. In the same way as the Germans, to suit their plans, have impressed upon the present rulers the importance of a strongly unified and centralised Spain, it is submitted that a settlement along the lines suggested here will be the one most likely to guarantee the interests of the Western Democracies.

The Pyrenees

The Pyrenees form a frontier with France which has never proved an insurmountable barrier, especially at the ends, which lie in Basque and Catalan territory, and which afford passes suitable for large armies to cross. In recent centuries, wars between Spain and France have been conducted through these passes and over Catalan and Basque soil, in spite of the desire of the inhabitants to live at peace with France. It is in their interest, therefore, that peaceful relations should be established across the border. The Basques, enjoying freedom up to very recent time, have always acted as a sort of buffer state between France

and Spain. On some occasions they have even renamed neutral, and allowed French armies to pass through to Spain.

In past centuries it was the constant policy of the French rulers, whenever they felt themselves threatened by an invasion from the Peninsula, to try to set up a free Catalonia as a sort of buffer state. Charlemagne set up a free Country in the south of the Pyrenees, at the frontier with Spain, the Hispanic Mark, in order to avoid a repetition of the Arab invasions into France. Much later, during the wars between the French and Spanish kings of the House of Austria, it was the policy of Richelieu to help the Catalans in their struggles for independence against Spain, and in this he had the firm support of Cromwell (Succession War, Queen Anne). The sane policy was followed by Napoleon on the advice of Talleyrand, when, at the time of the Peninsular War, he set up a free government in Catalonia.

During the recent civil war, books and newspaper articles appeared in Germany and Italy, insisting on the necessity of Franco's possessing Catalonia, since it gave him a hold on the entire line of the Pyrenees and the French frontier. The Pyrenean frontier, which, since Napoleon's time, has ceased to cause France any anxiety, may possibly do so again. It is widely known that General Franco is now building a line of fortifications there. The nuisance value of this territory in relation to France was more than once broadly hinted at in writings mentioned above. A Peninsular settlement such as is advocated here would help to make the Pyrenees a peaceful frontier for France. Broadly speaking, the whole of the Pyrenees lie on Basque or Catalan territory, since it is not only a question of the frontier line coming within their present administrative boundaries, but also of the other central parts, where lie the watersheds sending rivers into Catalan or Basque territory. Apart from this central part of the frontier, where geographical conditions make communication very difficult, the fact raisins that at both ends of the mountain range, where the most accessible passes are located, the territory is clearly Catalan or Basque.

The Mediterranean

France needs the maintenance of a free passage across the Mediterranean to her North African Empire. Great Britain also needs a free Mediterranean for her communications with the Near East and India, by way of the Suez Canal, and to keep up her political prestige in the Balkans, the Near East and the Asi-

atic world. A Peninsular settlement which tended to change the Iberian Peninsula from an aggressive, imperialistic power to one friendly to the democracies would help to remove tension in the Mediterranean. If the Basques and Catalans obtained political influence in the councils of the Peninsular countries, they could help not only with their advice but also through their geographical position. The Catalan countries have a long Mediterranean coastline, extending from the Pyrenees to the south near Cartagena, and representing well over half of the Mediterranean coastline of the Peninsula. The most eastern point is in the north, in Catalonia, and the Catalan islands of Majorca, Minorca and Ibiza form a valuable outpost eastwards into the sea. In the north, the Bay of Roses provides an admirable naval and air base near the French frontier, and only a few miles from the French Port Vendres. The Ebro estuary and the Bay of San Carles de la Rapita are other ex (...) is no need to emphasise to any Englishmen the importance of Port Mahon and Minorca in naval strategy, and the strong naval base of Cartagena is just at the southern extremity of Catalan territory. By linking up these bases in any way –in the quadrangle of Roses, Cartagena, Ebro, Port Mahon, or the triangle of Roses, Ebro, Port Mahon– there would result a defensive and offensive system which shows clearly the strategic value of the Catalan coasts and islands in the Western Mediterranean.

Thus the Catalan countries, forming one of the boundaries of western Mediterranean, with outposts in the middle of it, provide on the one hand, protection for the north-and-south communications between France and North Africa, and on the other cover the northern flank of the main west-to-east route. The Catalan strip of land along the eastern coast of the Peninsula provides a sort of land bridge connecting France with North Africa. It would be an easy matter to make the railway line of international gauge and run it from the Pyrenees down to the southern limit of Catalan territory, so that the crossing to Africa would be made much shorter. The problem of the Balearic Island in connection with the settlement of the Mediterranean after the war is also worth considering in detail. Recent events have shown the dangers of allowing these Islands to be used as naval or air bases by powers unfriendly to the Western Democracies. On the other hand, it would be difficult in modern times to take such rigorous measures as were taken by this country after the War of the Spanish Succession. But if the Islands are kept connected with the other Catalan countries, and it is assured that they are linked by friendly ties with Great Britain, this country will have an indirect approach to the Balearic Islands.

Another important aspect presents itself when we combine the Pyrenean and Mediterranean factors. The Germans in their geo-political study of the Peninsula have not forgotten the potential importance of Catalonia should the French project of the Canal des Deux Mers, running from Bordeaux to Sette, be realised. This would mean the opening of a short cut for big ships from the Mediterranean to the Atlantic, not far from the English coast. The Catalan and Basque Countries would therefore be, as it were, outposts at the ends of the canal. Similar considerations apply to others projects such as reopening the Ebro river to navigation, as was done in old times - a project which would pre (...) Catalans, and, in time, another short out between the Cantabrian and the Mediterranean.

The Atlantic

The importance of the Cantabrian coasts in the north of the Peninsula is obvious. The fact that the Basques, by tradition friendly to the Democracies, would set up a state of their own there, would once more give a very favourable basis for friendly relations with France and Great Britain. Galicia, in the north-west corner of the Peninsula, is in a similar position, but there is an added importance in the character of her coastline, full of deep indentations like fiords. These provide shelter, which has proved very effective in both European wars, for unfriendly ships and submarines. Galicia looks for friendly relations to the Atlantic and other Celtic countries rather than to Castille, and in particular, she maintains strong ties of friendship with Portugal. Galicia is therefore invaluable for the maintenance of friendly relations between Portugal and the other Peninsular countries. In fact, she may be a very useful instrument in inducing Portugal to enter a pact with the other Peninsular states.

The Straits of Gibraltar

With the coasts of Morocco and Andalucía in her possession, Spain exerts a predominant influence on both sides of the Straits of Gibraltar. Falangist Spain has now, under foreign inspiration, revived artificial claims to Gibraltar, which have no public support. These imperialistic designs are of Castillian but not Andalucía origin. A rise policy would be to help Andalucía out of her lethargy; she would develop and renew her connections with North Africa and the Arab world, and would thus become another factor for appeasement, at the entrance to the Mediterranean.

Morocco

The present position of Spain in Morocco is laid down by international agreements, and therefore cannot be altered without the consent of the other signatories. But it senses that one of the essential conditions for the new regime in Morocco would be to change the present military occupation –which has been one of the causes of the growth of the militarism and imperialism of Castillian Spain– into an enterprise for opening up the country and developing its economic resources. Since so far all the Peninsular countries under Castillian rule have contributed with sea-power and money to State effort in North Africa, it seems fair that all should have a share in the economic development of Morocco.

Portugal

The importance of Portugal to the Peninsula in international relations cannot be overestimated. Her policy follows two main lines: to prevent the existence of any sources of trouble in the rest of the Peninsula that might influence Portuguese internal affairs; and to discourage excessively nationalistic ambitions in Castillian Spain, which might therefore welcome freedom of Portugal. She will therefore welcome any weakening of Castillian imperialistic power, and the liberation of the other nationalities, with all of whom she may find herself in agreement on many point. Under present conditions, of course, Portugal will never agree to join a common state of federation with Spain. But if Galicia and the Basque and Catalan countries should regain their own governments, Portugal might considerer joining with them in a Peninsular alliance. In that case, Great Britain, through her old ally, would have another avenue of approach into the councils of the Peninsular countries.

Influence in South America

The Iberian Peninsula has many ethnical, historical, linguistic and cultural links with the South American republics. The present programme of the Falangists, however, advocating a unification of spirit and power with these republics, has not improved the relations between them. Although the Catalans, Basques and Galicians, as foreigners, were not allowed to settle in or trade with America in the days of the Spanish Empire, since the ban was lifted at the end of

the eighteenth century, a large number of them have settled there and enjoy a high degree of influence. The setting up of a commonwealth of nations in the Peninsula would have a highly beneficial influence in South America. It would on the one hand remove any suspicion of Spanish interference, and on the other, in the absence of all sources of friction. Families of Catalan, Basque and Galician origin would be able to promote friendship between the Peninsula and South America.

General Influence on International Relations

With the end of the war and the victory of the Democracies, a new organization of Europe would be required to guarantee security for everybody, a free flow of trade, and freedom from aggression. It is possibly too early to forecast the exact nature of the international or super-national links that will connect the different European countries, but it already seems to be established that the new European order will have to be based on a new spirit of co-operation and mutual interest. A peninsular settlement based on the agreement of the different nationalities will provide a spirit, and the methods, in that part of Europe that will harmonise with the common spirit of the Continent. The linking-up of the Peninsula with Europe will be made much easier under these conditions. Even before the war certain European states were jointed in regional pacts, such as the Little Entente, and the Balkan and Oslo groups; and a similar arrangement may be reached in the Peninsula.

It is also easy to foresee that after the war the Allies will expect every country to take up a very unequivocal and friendly attitude towards them. The influence of the Galicians, Catalans and Basques in the Peninsula will always be a guarantee for a policy of friendship towards the Democracies. The conclusion we reach is that the organisation of the peninsula on the basis of her different nationalities is more than a Peninsular problem, and has a profound bearing upon general European problem.

APPENDIX D.

A SUGGESTION FOR A PENINSULAR PACT

It has been mentioned that one of the possible solutions for a permanent settlement in the Peninsula would be the application of a pact similar to the Fact of Organization of the Little Entente or the Balkan Entente, with all the

necessary adaptations to ensure its efficiency and workability. A broad outline of this scheme is given in the following paragraphs. As in all the other schemes, the starting point would be to set up various sovereign States. They would be: Galician, Basque, Catalan (including Catalonia, Valencia and the Balearic Islands), Castillian (including the remaining countries).

The Castillian countries, on account of their great regional differences – Andalusía in particular has a character all its own – ought to enjoy some form of autonomy. The four sovereign States could all be members of the League of Nations or any other international or European body that should come into existence after the war. Taking into account their common interests in the economic field and foreign affairs, all these States should enter a Peninsular Pact.

Purposes of this Pact might be: (a) Mutual pledge to respect each other's independence, frontiers and governments; (b) The peaceful solution of any differences between them by arbitration; (c) The creation of a permanent Peninsular Council as the co-ordinating and directing organ of the policy in common of the Peninsular States.

The Ministers of the relevant departments in the various Cabinets, such as Foreign Affairs, Economy and Defence, or their delegates, should become members of the Council. The Council should meet periodically, say every three months, and its decisions must be unanimous. The Council would ensure a common line of policy in the foreign relations of these States. Another aim of the Council would be the co-ordination of the economic interests of these States, whether among themselves or in their relations with other States. These should be a permanent secretariat representing the Peninsular Council. The Peninsular Council should be empowered to establish other stable temporary organs or committees to study and advice upon special problems under its jurisdiction. The entry of Portugal into the pact might be possible to have two balanced groups of population in the Peninsula.

APPENDIX E.

A STATEMENT OF THE NATIONAL WILL FOR LIBERTY OF THE PEOPLE OF CATALONIA

Some such plan as is outlined in the accompanying pages would have the full support of the vast majority of Catalans at home and abroad. This may be proved by the following facts:

In 1907 the «Solidaritat catalana» movement, which included all the Catalan parties from the Traditionalists to the Republicans, was set affect, in order to obtain an autonomous government. Out of 44 seats in parliament, 41 were won by members of this movement.

Since then, the Catalan nationalist parties have obtained the largest majority of the Catalan seats in Parliament at all the elections.

In 1923, a plebiscite for autonomy was held in all the municipalities in Catalonia. The result was that 1.046 out of the 1.072 Municipal Councils, representing 99 per cent of the populations, voted in favour of autonomy.

On April 14th, 1931, the Catalan Republic, federated with Spanish Republic, was proclaimed in Barcelona. Then it was decided that the relations between the two political entities should be regulated by a Statute of Autonomy, which was approved first by vote of the Catalan people, and later passed by the Republican Cortes.

The results of the plebiscite for autonomy held on August 3rd, 1931, were as follows: Out of the total electorate of 792.574; 595,205 voted «yes» and 3.206 «no». Thus 75 per cent of the total electorate voted in favour of autonomy, and only 0,5 per cent against it. It must be remembered that women did not have the vote. In spite of that, a petition for autonomy was spontaneously signed by 382.111 Catalan women.

The results of the various elections held in Catalonia since the beginning of the Republic are given in the accompanying table. It must be borne in mind that most of the votes obtained by the defeated parties, such the Lliga Catalana, were also in favour of self-government. The only people opposed to it were the Royalists, who of course are a negligible force in Catalonia, as is obvious from the election returns.

Since the Spanish war, the mistakes of Dr. Negrin's Cabinet in handling Catalan affairs, the experiences of the refugees in the French concentration camps and the action of the Francoist authorities against Catalonia –her people, culture and wealth- the national feeling of the Catalans has become much stronger, and tendencies towards solutions of a much more radical character than that outlined here are growing every day.

 PERE BOSCH GIMPERA. L'EXILI BRITÀNIC (1939-1940)

Parties in favour Catalan Nation- al Freedom	General Elections 28.6.31. (Span- ish Cortes)	Elections Catalan Parliament. November 1932	General Elec- tions 19.11.33 (Spanish Cortes)	General Elec- tions 16.2.36 (Spanish Cortes)
Esquerra Republicana	394.674	238.000	455.221	705.664 (Left Front)
Lliga Catalana	87.815	146.900	414.842	486.810 (Right Front)
Republican Socialist Coali- tion	22.880			
Acció Catalana	35.671	43.500	86.083	
Radical Republicans (Spanish Republic)	72.762	26.700	53.620	
Left Federals	20.312			
Communists (Trotskyists)	7.907		20.373	
Communists (Stalinists)	312		3.471	
Total	624.333	455.100	1.033.610	1.192.474
Against Catalan National Freedom				
Coalition of Spanish Right parties Traditi- onalists, Roya- lists, etc.		6.200	34.012	

APPENDIX F.

A STATEMENT OF THE NATIONAL WILL FOR LIBERTY
OF THE PEOPLE OF EUZKADI

Throughout history, the national spirit of independence of the Basques has been the flag flown by every municipality, village and community, whenever Castille, in pursuit of its policy of domination, has attempted to abrogate the liberties national renaissance have taken different forms, and have been supported by the various parties belonging to the country's political forces: Requetés, Basque Nationalists (Democrats), and Left parties. Each of these parties in turn has put forward a programme for regaining the establishment of the liberties of the Basque Countries, divergences of political outlook finding a common denominator in the desire for freedom and the return of the traditional «Fueros» (historic Constitutions). Until 1839, the Basques preserved their independence. In that year, money was minted for the last time with the bust of «Ferdinandus III Rex Navarre» (Ferdinand VII of Castille). At the same time, the customs dividing the fiscal dominions of the Basque lands and Castille censed; the Cortes (Navarrese Parliament) and the Juntas Generales (Basque Parliaments) –the depositaries of their sovereignty– were silenced and their executive powers replaced by the Civil Governors and Tribunals of Justice, appointed in Madrid.

Since that year, the national spirit has continued to simmer, although taking different forms of expression. In the latter part of the nineteenth century, several movements developed in Navarra for the restoration of the «foral» (self-governing) life of the country, among them the «Asociación Euskera» and «Lauburu» (The Union of Gupuzcoa, Vizcaya, Navarra and Alava). In 1924, there was a proposal to hold a National Congress for Autonomy in Gernika, but it never crushed the idea. But the basic principles of autonomy had already been laid down, and the Society of Basque Studies was charged with the task of drafting the text of a Statute. Therefore, when the Republic was established in 1931, the clauses of a suitable Statute had been drawn up with the collaboration of every party, and with slight modifications, these became the definitive text of the Statute of Autonomy which was approved by the Republican Cortes.

After a number of meetings of the Municipalities of Euzkadi, 354 town councils representing (...) voted in favour of Home Rule. All the various political forces in the Basque Country made a declaration of the liberty of the Coun-

try, their differences being solely in the interpretation and the extent of the liberty to be claimed. The Traditionalists are in favour of the re-establishment of the «fueros» (commonwealth system); the Basque Nationalists (democrats) went full national sovereignty; and the parties of the Left, a federal formula. But all supported autonomy in the plebiscites which took place in November 1935, when 94 per cent of the total electorate voted for Home Rule.

Whenever there has been a democratic constitution in Spain, the Basques have sent their representatives to the Cortes, and all the Parties, and the Members elected, have had to include in their programmes, as their first aim, the return of all national rights, without exception. This principle has been the basic and unanimous ideal of the people during the last century. The Basque Country has, through history, spread the ideals of democracy and liberty throughout the world, their principal emigration being towards the newly-founded South American Republics, in whose development they have taken such a prominent part. Several heads of State in these countries are of Basque origin. The President of the Argentine Republic, Sr. Pellegrini, who is not a Basque, affirms in the preface to «Basque Emigration 1910», that «the Basques are the aristocracy of Buenos Aires», which was founded by the Basque, Garay. Basque emigrants and their descendants, accounting to many hundreds of thousands are in all the Americas, and numerous colonies of Basques have been established, especially in the Argentine, where 90 deputies and senators are of Basque origin, and the Basque colony comprises a million and a half Argentine citizens. In U. S. A., there is the example of the State of Nevada, where entire villages are populated by Basques, who down to the third American-born generation, maintain their Basque language and culture. Many thousands of Basques are still in exile in France, where they are at the service of France, in the auxiliary sections of the army and in the front.

The establishment of any regime in the Peninsula which would render justice to the tradition of their country would be assured to the wholehearted, and practically unanimous, support of Basque nationals both inside and outside Euzkadi. The administration of the Basque Government; their judicial system and public organisation; their humanitarian attitude and activities during the Civil War, and their care of their people in exile, have increased their supporters, and earned for them the respect of other countries, expressed in the words of the Rt.Hon. Anthony Eden, when Foreign Secretary, who said: «If I had to choose in Spain, I believe that the Basque Government would more closely represent our form of government».

FERRAN SOLDEVILA: EXILI I REPRESSIÓ

ENRIC PUJOL

Universitat Autònoma de Barcelona

RESUM

Ferran Soldevila (Barcelona, 1894-1971) va ser un dels historiadors catalans més importants del segle xx. Compromès amb la represa cultural i nacional catalanes contemporànies, va donar suport a la Generalitat republicana en els difícils moments de la Guerra civil de 1936-1939. Això li comportà un exili a la República francesa que no va poder abandonar fins a 1943, quan retornà a Barcelona i s'incorporà a la resistència antidictatorial. La seva actitud resistent afectà tant l'àmbit polític com el cultural, fins al punt que es pot dir que tota la seva producció historiogràfica i literària del moment va tenir aquest caràcter combatiu. No en va, com ell mateix va reconèixer, tota la seva actuació va respondre a un objectiu normalitzador que ell sintetitzava en la frase: «Fer de Catalunya un poble normal».

PARAULES CLAU

Ferran Soldevila, repressió franquista, exili, resistència cultural antifranguista, historiografia, literatura, dietaris.

Ferran Soldevila: exile and repression

ABSTRACT

Ferran Soldevila (Barcelona, 1894-1971) was one of the most important Catalan historians of the 20th century. Committed to the contemporary revival of Catalan culture and nation, he supported the Republican Generalitat during the difficult time of the Spanish Civil War of 1936-39. This led him to exile in the French Republic, which he could not leave until 1943, when he returned to Barcelona and joined the resistance against Franco's dictatorship. His resistant attitude affected both the political and cultural area to such an extent that we might say all his historiographical and literary work of the time had this com-

bative nature. As he himself acknowledged, it's no surprise that all his actions responded to a desire to normalise, which he summed up in the phrase «Making Catalonia a normal nation».

KEYWORDS

Ferran Soldevila, pro-Franco repression, exile, anti-Franco cultural resistance, historiography, literature, diaries.

L'estudi de la dimensió intel·lectual i cultural de la repressió franquista és una veritable necessitat historiogràfica. No podem oblidar que aquest règim dictatorial assajà un intent de genocidi identitari, cosa que implicava fer callar i deixar sense recursos la intel·lectualitat que havia fet possible l'experiència d'autogovern català més important d'ençà de 1714: La Generalitat republicana. En aquest sentit, el cas de Ferran Soldevila (Barcelona, 1894-1971) és un dels més emblemàtics.¹

Efectivament, Soldevila es consolidà durant els anys vint i trenta del segle xx com l'historiador de referència del període. Un historiador, però, que tenia molt d'escriptor, d'*homme de lettres* i, per tant, d'intel·lectual que tenia una clara intenció d'incidir en la societat del seu temps.

Ell sempre va defugir la definició estricta d'«historiador» i va reivindicar les seves altres facetes: escriptor, dramaturg, periodista, poeta... I va remarcar que atendre'n només una era una manera de limitar-lo, de mutilar la seva personalitat. A més a més, totes tenien un objectiu comú que ell va escollir com a guia del conjunt de la seva producció i com a referent vital: «Fer de Catalunya un poble normal».

Durant la dècada dels anys vint, doncs, ja va desplegar una activitat intel·lectual «pública» de gran volada. Foren els anys de la dictadura de Primo de Rivera iniciada el 1923 i no liquidada fins a principis de la dècada següent. Soldevila s'implicà plenament en la lluita contra el règim dictatorial. Era membre d'Acció

1. Per a una anàlisi més detallada de la seva trajectòria vital i professional, vegeu la meua tesi doctoral: ENRIC PUJOL, *Ferran Soldevila i la historiografia catalana del seu temps*: www.tdx.cat) i les dues monografies que li vaig dedicar: ENRIC PUJOL, *Ferran Soldevila. Els fonaments de la historiografia catalana contemporània*, Catarroja-Barcelona, Afers, 1995; i *Història i reconstrucció nacional. La historiografia a l'època de Ferran Soldevila*, Catarroja-Barcelona, Afers, 2003.

Catalana, partit de centreesquerra catalanista que sorgí moments abans del cop d'estat primoriverista. Féu part, per tant, del que en podríem dir la resistència cultural contra la dictadura, on es van forjar la majoria dels quadres intel·lectuals que posteriorment sostingueren la Generalitat republicana dels anys trenta.

Ja en aquells moments començà a ser reconegut com un historiador que calia tenir en compte. Tenia plaça com a arxiver i la seva faceta pública era molt rellevant. Publicava articles històrics a *La Publicitat* i, sobretot, a la *Revista de Catalunya* (el volum d'escrits que hi publicà només fou superat pel mateix Rovira i Virgili, fundador i director de la revista). Així mateix, féu col·laboracions periodístiques en dos mitjans estrangers, sota pseudònim, on publicava escrits explícitament polítics de denúncia de la dictadura. Un era un diari, el *Journal de Genève* (amb les inicials A. K.) i l'altre una publicació acadèmica, *Bulletin of Spanish Studies*, de Liverpool (amb les inicials E. V.).²

I fou també durant els anys vint que va poder fer una llarga estada com a professor a Anglaterra, a Liverpool, cosa que fou decisiva per a la seva formació intel·lectual i política. La Catalunya lliure per la qual ell i molts d'altres com ell lluitaven havia de ser similar al model de democràcia avançada que hi havia a la Gran Bretanya. L'experiència britànica fou tan important a nivell personal i com a referent per al que havia de ser la Catalunya futura que aquesta estada li serví per escriure el dietari *Hores angleses*, no publicat, però, fins a la Guerra Civil, el 1937.³ L'obra constitueix una de les mostres principals de la maduresa assolida per la prosa catalana del primer terç del segle xx.

No fou, però fins a la dècada dels anys trenta que es convertí en l'historiador de referència del moment. Continuà les seves col·laboracions periodístiques en els mitjans catalans ja esmentats i per un breu període (1930-1931) arribà a ser director de la *Revista de Catalunya* (moment en què la revista assolí un altíssim nivell periodístic i intel·lectual que li ha estat reconegut per part dels especialistes en la matèria). Així mateix, entrà com a professor a la famosa Universitat de Barcelona quan aquesta assolí l'autonomia universitària. I encara també professà a l'Escola de biblioteccàries.

2. Fa poc els vam poder publicar en català, conjuntament amb Albert Balcells, a les Publicacions de l'Abadia de Montserrat: Albert BALCELLS i Enric PUJOL (ed.), *Entre la dictadura i la revolució* (2009).

3. Ara reeditat per l'editorial Adesiara, Martorell, 2011, amb estudis introductoris d'Alan YATES i Joaquim NADAL, i a cura de l'autor d'aquest article.

Tota aquesta activitat influí en el seu prestigi intel·lectual, però el fet decisiu, transcendent, fou la publicació de la seva *Història de Catalunya* en tres volums, el 1934-1935, per l'editorial Alpha. L'èxit de públic fou total, però encara fou més gran l'èxit intel·lectual. Fou encarregada i finançada per Francesc Cambó, però Soldevila va saber donar-li una orientació que el líder polític no podia imaginar. Aconseguí el que avui en podríem dir una visió sobiranista del passat català, àmplia, en la qual es podien sentir identificades branques molt diverses del catalanisme polític del moment. L'obra es convertí així en un veritable símbol i en una de les concrecions principals en l'àmbit cultural i historiogràfic de tot el procés nacionalitzador iniciat ja des del començament del segle xx. D'aquí el seu gran èxit. No ha de sobtar, doncs, que aquesta obra el consolidés com el gran historiador del moment.

La guerra civil de 1936-1939, lluny de suposar un refredament del seu prestigi públic, encara el féu créixer més. El seu compromís amb la Generalitat de Catalunya fou inequívoc. No tan sols continuà amb la seva feina de professor universitari (fou nomenat director del seminari d'Història de Catalunya) i amb els seus treballs d'investigació històrica, sinó que es prestà a fer de publicista en favor del govern català, en un moment especialment difícil per a la institució i per al país.

Soldevila era ben conscient de què ens jugàvem col·lectivament si guanyaven els franquistes: la liquidació de l'autogovern i l'intent de tallar de soca-rel tot el procés de normalització lingüística i cultural que tant havia avançat al llarg del primer terç de segle. Així, multiplicà les seves intervencions periodístiques i els seus parlaments a la ràdio, féu poesies de combat i sobretot fou un dels principals impulsors de la Institució de les Lletres Catalanes, que entre d'altres empreses tornaren a editar la *Revista de Catalunya*, on publicà potser el seu article polític més famós: «Fe en Catalunya».

La seva implicació fou tan gran amb el bàndol republicà i la Generalitat que, arran del triomf franquista, hagué d'exiliar-se a l'Estat francès. Allà l'esperaven la seva esposa Yvonne Lepage i el seu fill Gerard, de vuit anys, que s'hi havien refugiat ja durant la guerra, per fugir d'una Barcelona bombardejada i amb privacions de tota mena.

L'exili francès (i també nord-català) d'ell, la seva esposa i el seu fill petit es perllongà de 1939 a 1943. Fa relativament poc que l'hem pogut reconstruir amb minuciositat gràcies a la descoberta i edició dels dietaris que redactà durant aquell període, que finalment han estat publicats en dos títols diferents: *Dietaris*

de l'exili i del retorn (en dos volums publicats els anys 1995 i 2000) i *Els dietaris retrobats* (2007).⁴

La realitat de l'exili va ser una experiència molt dura, malgrat que ell i la seva família no van arribar a partir les grans misèries dels milers que anaren als camps de concentració. En aquest sentit, foren uns privilegiats. Des del principi va cobrar un subsidi de la Generalitat i, en els primers temps, també tingué un ajut econòmic del mecenes Rafael Patxot (antifranquista radical exiliat a Suïssa). A desgrat de qualsevol ajut econòmic i d'unes condicions material mínimes, fins i tot aquests privilegiats van haver de partir per la incertesa, la por, el patiment pel dolor aliè, l'insomni, les dificultats alimentàries i la malaltia.

Amb l'ocupació nazi de França, va créixer el perill de la deportació als camps de concentració alemanys. La salut de Soldevila empitjorà notablement a causa de la duresa de les condicions de vida. El seu afebliment fou tan gran que tingué un síncope que l'impossibilità de partir cap a Amèrica quan ja era davant del vaixell, al port de Marsella (setembre de 1942). Ja ho tenia tot preparat per anar a l'Argentina via Mèxic, on havia d'obtenir una plaça universitària que li havia preparat el lingüista Joan Coromines.

Només un argument ètic el conformava contra les adversitats del període: «És realment gairebé just que no tinguem salut: si no, seríem massa sortosos enmig de tants desastres i malaurances».⁵

Vegem, ràpidament, l'itinerari seguit per ell i la seva família a l'exili. Els primers mesos de 1939, un cop passada la frontera el 15 de gener, es van estar a prop del Voló (al costat de Morellàs), a la Catalunya del Nord. Ell tot sol es traslladà a Tolosa de Llenguadoc i d'allà a París, on es va retrobar amb el seu germà Carles (que hi havia passat la guerra, teòricament en una delegació de servei, però en realitat en un intent de «desmarcar-se» de la Generalitat republicana). Després s'hi traslladaren Yvonne i Gerard.

El març de 1939, juntament amb d'altres famílies d'intel·lectuals, entre les quals la de Carles Riba, es van traslladar al mític molí de Bierville, a Boissy-la-Rivière (on es van estar fins al juliol). Fou aquí on Riba va compondre les famoses *Elegies de Bierville*, obra clau de la poètica catalana de l'exili. Les dificultats de la convivència i les empipades entre els dos escriptors i les seves respectives esposes van quedar registrades en els dietaris soldevilians, que així es convertiren

4. Tots publicats per Edicions 3i4, de València, i a cura de qui signa aquest escrit.

5. *Dietaris...*, vol 1, p. 167.

en una mena d'«antielegies» o, millor dit, en el revers realista (i un pèl descarnat) del mite literari.

L'Isle-Adam fou el següent lloc de sojorn fins a febrer de 1940, quan Soldevila es va estar a París i la seva dona i el seu fill van retornar al Voló, fins que tots junts s'instal·laren a la població nord-catalana de Banyuls. S'hi van estar fins a finals de 1940, quan anaren a la població occitana de Bauma-de-Venisa. El juny de 1942 anaren a Saut de Vauclusa, on passaren la resta de l'exili (fins al 6 de setembre de 1943).

Els dietaris de l'exili soldevilians són una font d'informació de primera i constitueixen sense cap mena de dubte la seva obra literària (i historiogràfica) més important del període. No tan sols tenen un gran valor documental, sinó que són tot un exemple de dietaris d'escriptor, on es recull la vida, però també les opinions polítiques, estètiques, etc. Un crític actual com Lluís Bonada ha afirmat que constitueixen un exemple emblemàtic de la capacitat literària de Soldevila, a qui arriba a equiparar amb un nou Stendhal.⁶

Aquests dietaris tenen un contrapunt molt interessant: la correspondència que mantingué amb diferents corresponents, que permet precisar més els fets i les dates, i conèixer aspectes no tractats en els dietaris. Aquest és el cas de les cartes amb Rosa Leveroni, que fou la seva amant, i que han pogut ser editades recentment. La relació sentimental entre els dos es concretà durant la guerra. Abans, però, Leveroni havia estat alumna seva a l'Escola de bibliotecàries.⁷ Cal remarcar la importància d'aquesta relació més enllà de tota xafarderia, ja que comportà una important influència intel·lectual i literària mútua. Així, Soldevila exercí un mestratge literari decisiu en Rosa Leveroni (cosa que fins ara no constava) i també a la inversa: *Hores angleses*, per exemple, és un títol pensat per Leveroni. A més a més, va tenir una llarga continuïtat en el temps, ja que es perllongà fins a la mort d'ell. Fou, en realitat, com una mena de segon matrimoni clandestí.

A part dels dietaris de l'exili i la rica correspondència, Soldevila continuà la seva producció historiogràfica i literària, i féu diferents col·laboracions en la

6. *El Temps*, 26 de maig de 2007, p. 84.

7. Aquest vincle ha estat reconstruït a Rosa LEVERONI, *Confessions i quaderns íntims*, València, Edicions 3i4, 1997 (a cura d'Enric PUJOL i Abraham MOHINO) i a Ferran SOLDEVILA i Rosa LEVERONI, *Cartes d'amor i d'exili*, Barcelona, Viena Edicions, 2009, (a cura d'Abraham MOHINO i Enric PUJOL).

premsa de l'exili. Fins i tot arribà a redactar bona part d'una novel·la encara inèdita –i inacabada: *El cavaller Despalau*, centrada en la Guerra de Successió.

El 1943, però, marcà un punt d'inflexió en el món dels exiliats. Diferents factors afavoriren el retorn. D'una banda, les difícils condicions de vida a la República francesa. De l'altra, el mateix descabdellament de la guerra, que començava a ser favorable als aliats, cosa que va provocar un cert relaxament de les autoritats franquistes en les facilitats del retorn. I encara en podem sumar un tercer, de factor, cabdal. El retorn implicava poder viure a Barcelona, restablir contactes i fer un front de resistència contra la mateixa dictadura. No ha de sobtar, doncs que en aquells moments retornessin nombrosos intel·lectuals molt significatius: Carles Riba, Alexandre Galí, Josep Pous i Pagès... Unes personalitats que s'afegiren a les que ja ho havien fet abans: Francesc Pujols, Joan Baptista Roca i Caball, Josep M. de Sagarra, Maurici Serrahima...

En el cas de Soldevila fou molt important el retorn a Barcelona del seu germà Carles, el 1941, que sempre l'estirà perquè ell prengués una decisió similar i li facilità els tràmits per fer-ho possible.

Així, Ferran travessà la frontera el 6 de setembre de 1943 per Portbou. Es va estar a Figueres i l'endemà marxà a Barcelona, on fou internat a la presó només un dia, per verificar els càrrecs que hi havia contra ell. Afortunadament el seu empresonament només va durar això.⁸

Allò realment preocupant, en el seu cas, no fou l'empresonament, sinó el que en podríem dir les represàlies indirectes. No podia ni somniar a entrar a la universitat franquista, i també va tenir barrat el pas al cos d'arxius i biblioteques. Val a dir, per prendre consciència de la durada de la repressió, que no va poder passar la depuració del cos d'arxius i biblioteques fins 1954 i encara amb la inhabilitació de prendre cap mena de càrrec directiu (cosa que en els anys seixanta li barrà el pas a la direcció de l'Arxiu de la Corona d'Aragó).⁹ No podia tampoc publicar a la premsa ni a les revistes. I no tenir fonts d'ingressos estables en l'etapa més negra de l'autarquia franquista havia de ser molt dur.

En els seus dietaris consignà, a finals del 1943: «El problema del pis és difícilíssim. A vegades penso en Amèrica. La guerra encara durarà. I viure com

8. Ell mateix ho explica en els *Dietaris...*, vol II, en l'anotació del 8 de setembre de 1945, p. 30-31.

9. Sobre els entrebancs per al seu nomenament com a director de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, vegeu Ferran Soldevila, *Els fonaments...*, p. 214-215.

aquests dies no és viure». ¹⁰ Precisament després d'aquesta anotació va interrompre la redacció del diari i no el va reprendre fins al dia 1 de setembre de 1945, amb un ànim completament diferent:

Reprenc aquestes notes al cap de dos anys. El pessimisme del darrer full no correspon al que ha estat la continuació. Sovint he pensat si no era una llàstima que no anotés res dels esdeveniments. ¿Què valia més? ¿Escriure sobre el segle XIII o sobre el que passava? Però no tenia temps ni esma per escriure memòries [ell en deia així dels seus dietaris]. El treball m'ha abassegat; he treballat molt i penso que bé. ¹¹

Des d'un primer moment, la seva actitud pública fou animosa i combativa, cosa que va sorprendre molt la gent que pensava que per raons de la seva fràgil salut podia haver esdevingut un derrotat. Res més lluny d'això, Soldevila s'implicà des del primer moment en la resistència cultural i política contra el franquisme. Rosa Leveroni, quan s'assabentà del seu retorn, va escriure a Josep Palau i Fabre: «Ja som un més». ¹²

De seguida, Soldevila va poder treballar, des de casa, en encàrrecs per a l'arxiu municipal històric de Barcelona, gràcies a la seva amistat amb l'historiador Agustí Duran i Sanpere, director de l'Institut Municipal d'Història de Barcelona. I s'incorporà de manera immediata com a professor d'Història de Catalunya a les classes dels Estudis Universitaris Catalans (represos l'any anterior) i s'integrà a l'Institut d'Estudis Catalans (que al llarg de tot el franquisme va viure una situació de semiclandestinitat), del qual fou nomenat membre adjunt el 1947.

Així mateix, des d'un primer moment fou un dels intel·lectuals que van poder treballar per a Benèfica Minerva (agrupació de mecenes al voltant de Fèlix Millet, que ajudaren els intel·lectuals catalans). Hi redactà una *Història d'Espanya* que tenia com a propòsit principal desmuntar la visió unitarista, centralitzadora i autoritària que impulsava el règim dictatorial.

Però Soldevila no tan sols s'integrà a la resistència cultural, que possibilitava fins i tot la integració de gent afí al règim o que ho havia estat, sinó que participà en l'oposició política contra la dictadura. Participà en la constitució de l'Aliança

10. *Dietaris...*, vol II, p. 25.

11. *Dietaris...*, vol II, p. 25-26.

12. J. Palau i Fabre, «Temps congelat», *Avui*, 11 de maig de 1995, p. ix.

de Partits Republicans Catalans, constituïda el juliol de 1945, gràcies a l'impuls de Josep Pous i Pagès (amb qui havia mantingut una estreta amistat abans i durant l'exili). El 1947 aquesta organització passà a dir-se Comitè Permanent de la Democràcia Catalana, per bé que popularment era conegut amb el nom de Comitè Pous i Pagès, pel paper capdavanter que hi jugava aquest escriptor empordanès. De fet, aquest comitè funcionà com una mena de Generalitat a l'interior (que tingué importants topades amb la Generalitat de l'exili presidida per Josep Irla), amb una activitat força notable (reunions clandestines, trobades amb polítics europeus, etc.) fins a la mort del seu impulsor, Pous i Pagès, el 1952.

El paper polític de Soldevila en aquells moments tingué un cert pes, fins al punt que en un moment imprecís dels anys quaranta (segons el seu fill Gerard, cap a 1947) s'arribà a parlar d'ell com a possible president de la Generalitat de Catalunya. Sembla que es volia escollir més la figura simbòlica d'un intel·lectual destacat que no la d'un polític pròpiament dit. Ja li havia estat proposat a Pau Casals i també a Josep Fontbernat, que declinaren la proposta, i sembla que Soldevila també ho va fer.

La seva activitat resistent es va perllongar durant tota la seva vida. A part de reunions i activitats clandestines, bona part de la seva activitat intel·lectual també va tenir aquest caire. Conferències, articles i ambiciosos projectes historiogràfics i editorials van tenir aquest mòbil de fons. Fins i tot va reprendre la seva col·laboració al *Bulletin of Spanish Studies*, on va poder explicar esdeveniments impossibles de ser recollits per la premsa catalana del moment, sotmesa a una fortíssima censura.

En aquest context de repressió, resistència i represa a partir dels anys cinquanta i seixanta, la història esdevingué una eina de combat contra la dictadura. Especialment, aquelles obres de síntesi (o d'assaig) adreçades al gran públic. En aquest sentit, la seva aportació fou molt important.

Ja hem fet referència a la seva *Història d'Espanya*. Aquesta obra fou redactada en català al llarg dels anys quaranta, gràcies al mecenatge privat de Benèfica Minerva. La intenció era fer-ne una edició en català, una en espanyol, una en francès i una en anglès. Finalment, però, l'única que fou possible va ser l'edició espanyola editada per Ariel (1952-1959). Ell mateix s'ocupà de la traducció (i ampliació) del text inicial redactat en els anys quaranta, i comptà amb la participació entusiasta de Joan Sales, responsable editorial de l'obra.

La via per poder publicar aquesta síntesi va ser la de fer-ne una edició de luxe, profusament il·lustrada, per tal de burlar millor la censura, que comptà

amb uns peus d'il·lustració molt extensos redactats pel mateix Sales. Això va permetre, efectivament, que els vuit volums de l'obra fossin publicats, però els entrebancs amb la censura franquista foren molt nombrosos i feixucs. L'obra fou un gran èxit de vendes i també creà un gran impacte en la intel·lectualitat catalana, però, enllà de Catalunya, la visió plurinacional d'Espanya no interessava a pràcticament ningú. Com ara mateix.

Un altre ambiciós projecte editorial que volia tenir una clara repercussió social fou la realització de la *Història dels catalans* (1961-1970). Es tractava d'un projecte de redacció col·lectiva assumit per l'editorial Ariel, dirigit per Soldevila i en el qual també participava activament Joan Sales. De fet, es tractava de reproduir el mateix esquema assajat amb tant d'èxit a la *Història d'Espanya*. Sales s'encarregava de les imatges i dels extensos comentaris als peus de les il·lustracions, que constituïen una mena de discurs paral·lel al text seguit. Els resultats encara avui són molt interessants i constitueixen un model de referència per a iniciatives semblants.

I encara cal esmentar un tercer projecte similar als dos esmentats, però que per a Soldevila tenia un interès afegit evident: la realització d'una segona edició, actualitzada i notablement ampliada, de la seva *Història de Catalunya* dels anys trenta, que va aparèixer els anys 1962 i 1963 publicada per la mateixa editorial Alpha. D'aquesta manera, no tan sols demostrava la vigència de la seva aportació personal, sinó que recollia les principals aportacions realitzades al llarg del període transcorregut i posava a disposició del gran públic una obra de síntesi aleshores difícil de trobar.¹³

Esment a part mereix *Què cal saber de Catalunya?* (1968). Va ser un llibre que va funcionar molt bé editorialment i féu una indubtable funció de conscienciació social. Però no fou pas un assaig personal a la manera de *Notícia de Catalunya* (1954 i 1960) de Jaume Vicens Vives o de *Nosaltres els valencians* (1962) de Joan Fuster. Era un llibre de divulgació que en una part molt important sembla redactat pel mateix Sales, que n'era l'editor.¹⁴

13. Per a les modificacions introduïdes en aquesta segona edició, vegeu Ferran Soldevila. *Els fonaments...*, p. 251-260.

14. Sobre aquest punt i l'estreta relació que mantingueren els dos intel·lectuals vaig realitzar l'article «Joan Sales i Ferran Soldevila: Obra conjunta», *Revista de Catalunya*, núm. 278, abril-juny de 2012, p. 72 - 84.

Enllà dels projectes editorials i dels estudis especialitzats en l'època medieval (sobretot centrats en els grans sobirans del segle XIII Pere el Gran i Jaume I, i en les *Cròniques*, que publicà pòstumament el 1971), el conjunt de la seva activitat va tenir aquest component reivindicatiu i resistent.¹⁵ Va ser molt evident en aquest sentit el seu esforç per impulsar el teatre en català, no tan sols com a autor (que tingué un considerable èxit de públic en obres com *l'Hostal de l'amor*, de 1949), sinó també com a president de l'Agrupació Dramàtica de Barcelona (en funcionament de 1955 a 1963), que tanta importància tingué en la represa teatral contemporània.

Precisament hi ha una anècdota sobre ell que és molt reveladora de la seva actitud resistent i antifranquista, que ha estat recollida en un llibre recent dedicat a l'esmentada agrupació teatral. Albert Cubeles i Francesc Massip expliquen que ell sempre volia col·laborar en feines que eren molt lluny de les atribucions d'un president. Així, «quan s'havien de fer trameses de correu, no volia que l'eximissin d'enganxar els segells, especialment perquè aquest acte tan banal li permetia aixafar literalment la cara del dictador, i ell mateix comentava, reproduint el cop de puny sobre el segell: No sabeu com m'agrada fer això».¹⁶

Per cloure l'escrit val la pena reportar una seva definició política, que féu en una de les darrers entrevistes que li van fer i que ens permet situar-lo ideològicament en uns moments en què encara no havia començat el procés de liquidació del règim franquista. Es tracta d'una intervist feta per Baltasar Porcel per a *Serra d'Or* el setembre de 1967:

BP.- I ara què sou, políticament?

FS.- Continuo essent un home d'esquerra, més aviat. Republicà, també. Però m'han fet trontollar les declaracions monàrquiques de l'Abadal, que us va fer a vos mateix, a *Serra d'Or*, amb l'elogi de don Joan de Borbó. M'han fet efecte...¹⁷

15. Pel que fa als estudis medievals, vegeu Enric PUJOL, «Ferran Soldevila, medievalista», *Revista de Catalunya*, núm. 265-266, octubre-novembre de 2010, p. 59-72.

16. «L'Alegria que torna i la importància de la ADB», dins *L'Agrupació Dramàtica de Barcelona: Entre el mite i la realitat?*, Lleida, Punctum & GRAE, 2011, p. 27.

17. Més modernament aquesta entrevista ha estat reproduïda a Ferran Soldevila, *Textos d'història i política 1924-1967*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1994, p. 193-207. La cita correspon a la pàgina 199.

Soldevila morí el 1971 sense haver vist el final de la dictadura, per bé que ja en aquells moments començava a haver-hi una efervescència opositora. No sabem cap a quin partit s'hauria decantat si hagués pogut viure els moments de la transició política. El que sí que és segur, però, és el paràmetre amb el qual s'hauria regit per escollir-lo: el de la fidelitat a les aspiracions de Catalunya, en una actitud política que avui anomenem «sobiranista».

MÉS NOTÍCIES A L'ENTORN DEL PERÍODE AMERICÀ DE JOSEP PIJOAN SOTERAS (1881-1963)

IMMACULADA SOCIAS BATET
Universitat de Barcelona

RESUM

El coneixement de la trajectòria dels catalans exiliats, com és el cas de Josep Pijoan Soterias, Francesc Cambó Batlle i Josep Gudiol Ricart, entre altres, és fascinant perquè permet comprendre i valorar el seu itinerari personal, alhora que projecta un dramàtic resplendor sobre la cultura catalana de l'època. En aquest article es plantegen dues qüestions. La primera se centra en Pijoan com a agent d'art, aspecte molt poc conegut fins ara; mentre que en la segona part tracta de Pijoan com a escriptor d'art i la problemàtica que es va produir amb motiu de la seva intervenció en el llibre *Les pintures romàniques de Catalunya* dins la «Monumenta Cataloniae», col·lecció patrocinada per Francesc Cambó.

PARAULES CLAU

Exili, historiadors d'art, *art dealers*, obres d'art, mercat d'art, Francesc Cambó, Josep Pijoan, Josep Gudiol.

Further Notes Concerning the American Period of Josep Pijoan Soterias (1881-1963)

ABSTRACT

Knowledge of the pathways of Catalan exiles –as in the cases of Josep Pijoan Soterias, Francesc Cambó Batlle and Josep Gudiol Ricart, among others– is fascinating because it permits understanding and evaluation of their personal itineraries while at the same time casting a dramatic light on Catalan culture of the epoch. In this article two questions are presented: the first is centered on Pijoan as an art dealer, an aspect very little known until now, while the second deals with Pijoan as a writer on art and the problems raised by his participation

in the book on Romanesque painters of Catalonia in the «*Monumenta Cataloniae*», the collection of which Francesc Cambó was patron.

KEY WORDS

Exile, art historians, art dealers, art works, art market, Francesc Cambó, Josep Pijoan, Josep Gudiol.

Com és prou conegut, Josep Pijoan Soteras (1881-1963), per motius polítics i personals, se'n va anar cap als Estats Units l'any 1913. Primer va recalar al Canadà, on, entre altres feines, va exercir com a arquitecte i professor a la Universitat de Toronto, un país on sembla que també es va fer quàquer.¹ Pijoan era un esperit extremadament inquiet i sempre tenia un peu a punt per viatjar cap als Estats Units, Mèxic o Europa. Després d'una sèrie de temptatives fallides per treballar a Nova York, com per exemple a la Hispanic Society of America, es va traslladar a Califòrnia l'any 1922, on va treballar com a professor, escriptor i agent d'art. En aquest sentit, cal recordar que Josep Pijoan va ser un gran divulgador de la història de l'art, una tasca que va desenvolupar, sobretot, durant el seu període americà, en el qual va acabar d'escriure la seva *Historia del Arte* (fig. 4, 5), sens dubte, la seva targeta de presentació a Amèrica, i va iniciar la monumental *Summa Artis* (fig. 6), una obra veritablement titànica i que algun dia s'haurà d'estudiar en profunditat. També cal esmentar la seva nombrosa contribució a prestigioses revistes nord-americanes, com ara *Burlington Magazine* o *Parnassus*, entre d'altres.

Tot i que ara no vull posar l'accent en el seu sorprenent i contradictori pensament polític, tampoc no es poden deixar d'esmentar els seus escrits en aquest camp, així com la seva activa implicació a favor dels exiliats que es trobaven a França i a Mèxic a conseqüència de la Guerra Civil espanyola (1936-1939). Des d'aquest punt de vista cal esmentar la seva participació a *Quaderns de l'Exili*, una publicació editada pels catalans residents a Mèxic, sobre els quals tant Josep Pijoan com un altre català famós, Pau Casals, sol·licitaren en diverses ocasions

1. La Societat Religiosa dels Amics, generalment coneguda com a quàquers, és una comunitat fundada a Anglaterra per George Fox (1624-1691) i que es va estendre especialment pels Estats Units. No tenen un dogma oficial, ans al contrari, tenen moltes creences i solen defensar la vida senzilla, l'honradesa i el pacifisme.

l'ajuda i el suport financer d'Archer Milton Huntington (1870-1955), el fundador de la Hispanic Society of America, així com de Francesc Cambó, entre d'altres personalitats.

Josep Pijoan va ser un veritable almogàver de la cultura, la figura del qual ha merescut l'atenció, entre d'altres, de Josep Pla,² Gaziell,³ Josep Maria de Sagarra,⁴ Xavier Barral⁵ i Manuel Espadas Burgos,⁶ però quan s'aborden els seus anys americans s'obre un llarg parèntesi biogràfic farcit de generalitats. Amb la voluntat de trobar nous registres sobre l'actuació d'aquest personatge polièdric i contradictori que va ser Josep Pijoan, és fonamental exhumar fonts inèdites, fonts de primera mà, com les proporcionades pels arxius de la Hispanic Society of America,⁷ els Archives of American Art de l'Smithsonian Institute (Washington), el Hoover de Califòrnia, l'Arxiu Huntington de San Marino (Califòrnia), l'arxiu de Syracuse University, l'arxiu del Getty Research Institute, l'arxiu del Col·legi de Mèxic, l'arxiu de l'Institut Francesc Cambó, l'arxiu Gudiol-Corominas, el de l'Institut Amatller, la correspondència amb Walter William Spencer Cook...⁸ Aquestes són unes fonts que constitueixen un veritable continent sobre el Pijoan americà amb pantans traïdors, rius engrescadors i selves fosques, unes fonts que constitueixen un veritable escàner que permet descobrir nous punts de vista sobre l'activitat i el perfil d'aquest personatge, fascinant i sinuós, que va ser Josep Pijoan.

2. Josep PLA, «Josep Pijoan», *Homenots* (quarta sèrie), Obres completes, xvii. Barcelona, Selecta; 274 (Biblioteca Selecta).

3. GAZIEL, *Memòries. Història d'un destí (1893-1914). Tots els camins duen a Roma*, Barcelona, Aedos, 1967.

4. Josep Maria de SAGARRA, *Memòries*, Barcelona, Aedos, 1954.

5. Xavier BARRAL, Josep PIJOAN. *Del salvament del patrimoni artístic català a la Història general de l'Art*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1999.

6. Manuel ESPADAS BURGOS, *La Escuela Española de Historia y Arqueología en Roma. Un Guadiana junto al Tíber*, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Universidad de Castilla - La Mancha, Publicaciones de la Residencia de Estudiantes, 2000.

7. Immaculada SOCIAS BATET, *La correspondencia entre Isidre Bonsoms Sicart y Archer Milton Huntington: una colección de libros antiguos y objetos de arte*, Barcelona, Reial Acadèmia de les Bones Lletres, 2010.

8. Immaculada SOCIAS BATET, «Contribució al coneixement de l'etapa americana de Josep Gudiol Ricart i la seva relació amb Walter William Spencer Cook», a *Memoria Artium*, Barcelona, Publicacions de la Universitat de Barcelona, 2013; «Contribución al conocimiento del período americano de Josep Pijoan Soterias (1881-1963)», a *Repensar la escuela del CSIC en Roma. Cien años de memoria*, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 2010.

IMMACULADA SOCIAS BATET

Fig. 1 - Josep Pijoan per Daniel Vázquez Díaz, 1937

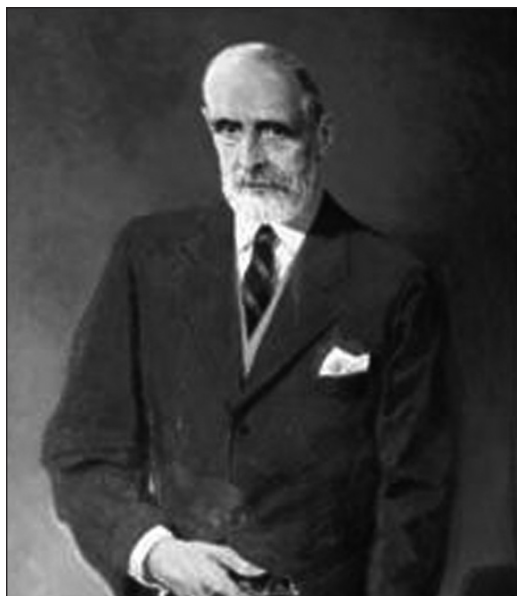

Fig. 2 - Francesc Cambó Batlle per Josep Vidal-Quadras

Fig. 3 - Josep Gudiol Ricart

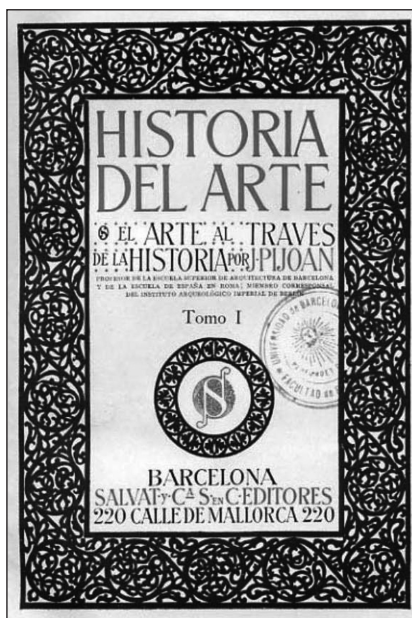

Fig. 4 - *Historia del arte*

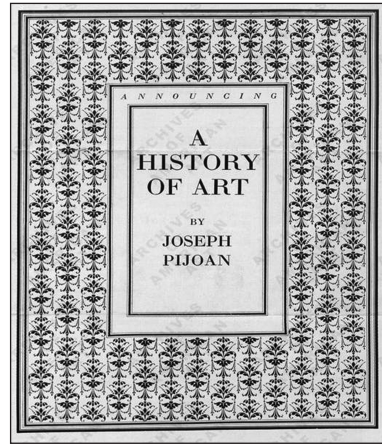
Fig. 5 - *Summa Artis*Fig. 6 - *A History of Art*. Barcelona: Salvat, 1926-1928

Fig. 7 Archer Milton Huntington

Fig. 8. Bust de Manuel Milà i Fontanals, per Ismael Smith

La meva intervenció en aquest article consta de dues parts. La primera se centra en Josep Pijoan com a agent d'art, un aspecte molt interessant i encara poc conegut de la seva activitat;⁹ mentre que la segona tracta de Pijoan com a escriptor d'art i la problemàtica que es va produir arran de la seva intervenció a la publicació del llibre de les pintures murals romàniques de Catalunya¹⁰ dins de «*Monumenta Cataloniae*»; una col·lecció patrocinada per Francesc Cambó. Encara que pugui semblar que aquestes dues parts són inconnexes no és així, atès que els llibres i les publicacions de Pijoan també tenien un rol molt important en el mercat de l'art. Així, per exemple, és interessant veure la utilització de la *Summa Artis* com una plataforma de contactes i d'incidència dins del comerç de l'art. Com per exemple així va ser amb el importantíssim marxant Joseph Duveen,¹¹ la relació amb el qual va ser molt freqüent. El 18 de abril de 1949, aquest li va donar les gràcies perquè en el volum XIII de *Summa Artis* s'havia reproduït una pintura que estava en les mans d'aquest *art dealer*, l'*Adam i Eva* de Piero de Cosimo (fig. 6).¹² No obstant això, el 3 de març de 1948 Duveen es va disculpar perquè no li podia enviar la fotografia que Pijoan necessitava de Giuliano de Medicis perquè aquesta obra justament havia estat venuda al baró Thyssen, a Lugano.¹³

Com dèiem més amunt, un dels aspectes més desconeguts va ser la seva activitat com a agent d'art. Al llarg de la seva estada americana, Pijoan va mantenir una constant relació amb els grans *art dealers* o marxants internacionals, com ara l'esmentat Duveen, els Seligmann o Bernard Berenson, així com amb els col·leccionistes americans, especialment Archer Milton Huntington, i també amb els hispànics, com José Lázaro Galdiano (1862-1947) i Francesc Cambó Batlle. Tanmateix, no ens hem d'esquinçar les vestidures per l'exercici d'aquesta activitat, practicada també per altres reputats historiadors i crítics d'art de l'època, com va ser el cas de Josep Gudiol Ricart, director de l'Institut Amatller; del marquès de la Vega Inclán, agent d'Alfons XIII i promotor del turisme a

9. Immaculada SOCIAS BATET, *ibid.*, 2010; Immaculada SOCIAS BATET, «El reverso de la historia del arte: marchantes y agentes en España durante la primera mitad del siglo XX», dins *La dispersión de objetos de arte fuera de España en los siglos XIX y XX*, Barcelona, Publicacions de la Universitat de Barcelona, 2011; Immaculada SOCIAS BATET i Dimitra GOUZGOU, *Agentes, marchantes y traficantes de objetos de arte: 1850-1950*, Gijón, Trea, 2012.

10. Josep PIJOAN, *Les pintures murals romàniques de Catalunya*, Barcelona, Alpha, 1948.

11. Metropolitan Museum of Art, Nova York. Fons Duveen, 8 d'abril de 1949.

12. Metropolitan Museum of Art, Nova York. Fons Duveen, 26 d'abril de 1948.

13. Metropolitan Museum of Art, Nova York. Fons Duveen, 3 de març de 1948.

Espanya; de Roger Fry, crític i conservador del Metropolitan Museum de Nova York; dels pintors Madrazo; de Joaquim Sorolla... Activitat que es summament interessant d'analitzar perquè proporciona una qualificada informació sobre la pràctica artística i comercial de l'època. Tot seguit, i dins d'aquest àmbit, en desgranarem alguns exemples concrets. El primer fa referència a Archer Milton Huntington (fig. 7), el fundador de la Hispanic Society of America l'any 1904, el qual va ser el col·leccionista d'art espanyol més important dels Estats Units.

Anys abans d'anar a America, Pijoan, quan va ser el secretari de l'Institut d'Estudis Catalans, va entrar en contacte amb Huntington en promoure l'intercanvi de llibres entre ambdues institucions. És probable que en la primera trobada, al voltant de 1915, a Nova York, quedessin fascinats l'un per l'altre. Potser Huntington va quedar abduït pel gran entusiasme de Pijoan, per la seva passió per l'art i també pel seu coneixement d'Adolfo Venturi i de Gabriele D'Annunzio, un escriptor pel qual Huntington sentia una profunda admiració. Paral·lelament, Pijoan quedava seduït per la personalitat del ric col·leccionista i sobretot per les grans possibilitats de la seva col·lecció. Sens dubte, la Hispanic Society of America podia constituir una veritable àncora econòmica i professional per a Pijoan, una esperança que definitivament es va esfumar del seu horitzó en comprendre que ell no formava part dels plans de Huntington, motiu pel qual va decidir marxar cap a Califòrnia el 1922. En una carta de 1915, i potser com una excusa per entrar de nou en contacte amb Huntington, Pijoan li parlava de la possibilitat de tornar a intercanviar publicacions entre la Hispanic Society i l'Institut d'Estudis Catalans.¹⁴ En aquest sentit, no deixa de cridar l'atenció que li digués que encara era el secretari d'aquesta institució, quan ja feia temps que era fora del país, una circumstància que fa pensar en el seu sentit oportunista. Segui com sigui, l'excusa va ser efectiva, perquè aquest mateix any Huntington li va proposar de fer la catalogació d'uns marbres antics¹⁵ de la seva col·lecció. A partir d'aquest moment, les relacions entre Huntington i Pijoan es van fer més fortes, i el historiador català es va convertir en un assessor de la seva col·lecció i també en un dels seus agents.¹⁶

14. Hispanic Society of America, Archer Milton Huntington Archives, Correspondence, Josep Pijoan, 1915.

15. Josep PIJOAN, *Antiques Marbles in the Collection of the Hispanic Society of America*. New York: Hispanic Society of America, 1917.

16. Immaculada SOCIAS BATET i Dimitra GOUZGOU, *Agentes, marchantes y traficantes de objetos de arte: 1850-1950*, Gijón, Trea, 2012.

Aleshores, la Hispanic Society of America era una institució molt jove i no sorprèn que Huntington demanés consell a Pijoan sobre la seva important i famosa biblioteca i la col·lecció d'objectes d'art. Pijoan li va explicar el cas de l'Institut d'Estudis Catalans i de la Biblioteca de Catalunya, unes institucions nascudes gairebé al mateix temps que la Hispanic Society, i amb molt bon criteri li va proposar un ampli pla d'actuacions que afectava el conjunt d'aquesta institució.¹⁷ Aquest consistia en una nova reorganització de la biblioteca i de les sèries del museu i en l'organització dels catàlegs, així com també en el foment dels estudis d'hispanòfils i la publicació de les diverses recerques, uns suggeriments que Huntington va dur parcialment a terme. Potser per vèncer les seves resistències, Pijoan, que va ser un acèrrim defensor de la figura de Manuel Milà i Fontanals (fig. 8),¹⁸ va promoure que l'Institut d'Estudis Catalans regalés l'any 1922 a la Hispanic Society un bust de bronze de l'erudit vilafranquí realitzat per Ismael Smith, el qual encara avui es pot veure a la biblioteca d'aquesta institució, tot fent companyia als d'altres catalans il·lustres, com ara el de Pau Casals o el de Marià Fortuny.

Però, a més d'assessor cultural de la Hispanic Society, Josep Pijoan també va exercir d'agent d'art per a Archer Milton Huntington. El 1921 va realitzar un viatge a Europa i en una carta li deia:

He estat 10 dies al British Museum revisant els papers dels emigrats liberals de principis de segle passat. Com s'engrandeix la figura dels germans Jaime i Lorenzo Vilanueva, veient-los al seu desterrament tan actius i tan ben preparats. Vaig treballar amb massa presses amb els papers d'Antoni Agustí. Quin home, quina figura internacional!

I també informava de la possibilitat d'adquirir uns Velázquez de la col·lecció Frere, una adquisició que finalment no es va arribar a tancar.¹⁹ El juliol d'aquest mateix any, Pijoan es trobava a París i escrivia a Huntington tot dient-li que Bernard Berenson tenia raó en dir que als museus no hi havia les sorpreses

17. Immaculada SOCIAS BATET, *La correspondencia entre Isidre Bonsoms Sicart y Archer Milton Huntington: una colección de libros antiguos y objetos de arte*, Barcelona, Reial Acadèmia de les Bones Lletres, 2010, p. 120.

18. Hispanic Society of America, Archer Milton Huntington Archives, Correspondence, Josep Pijoan, 1923.

19. Immaculada SOCIAS BATET, *ibid.*, 2010, p. 122.

que es trobaven a les cases dels antiquaris. I li enviava un llarg informe de les peces més interessants amb les corresponents fotografies:

Seligmann. Hotel de Rohan. Té dues escultures. Una és de Sant Jordi de fusta sense policromar, res d'això hi ha a la Hispanic. Demana 9.000 fr. L'altra és un Sant Sebastià policromat, també de finals del segle xv. Alt. 1,20. Preu 7.000 fr. És una escultura que imita l'escola de Borgonya, però es una mica fluixa. Tanmateix el que té d'extraordinari Seligmann, encara que no sigui espanyol, és una escultura de fusta, representant Diana de Poitiers, nua, de Jean Goujon. Aquesta escultura va ser reproduïda a la revista *Les Arts*, núm. 160. Està policromada i té un cos d'una bellesa inexplicable. El cap està restaurat, però la resta és perfecta. Seligmann demana 40.000 fr., però jo crec que també la vendria per menys perquè està espantat de la seva nuesa i diu que no es podrà vendre ni a Nova York ni a Europa; certament, jo no crec que a vostè li convingui, però si ha de fer un regal d'un chef d'oeuvre a un amic que no s'escandalitzi de la nuesa de l'escultura, no tindrà cap ocasió semblant a la vida! Seligmann també té un retaule català al temple del segle xiv, una taula com de 2 metres d'alt per 80 d'amplada, que és molt rara. Demana 7.000 francs. Jo li aconsellaria que la comprés. Al segle xiv l'art català és pobre, però és el pas preliminar per al del segle xv. A més, una publicació sobre aquest retaule seria molt útil per comprendre l'evolució de la pintura a Espanya, almenys la de Catalunya.²⁰

Tal com assenyalàvem més amunt, malgrat que Pijoan va proposar la realització de diverses actuacions a la Hispanic Society, el ric col·leccionista americà, que era un home caut i desconfiat, no es va mostrar receptiu als seus suggeriments, ni tampoc amb els seus desitjos de treballar a la Hispanic Society, amb la qual cosa va precipitar, com dèiem, la seva marxa l'any 1922 cap a Califòrnia. Pijoan allí va conèixer Henry Edward Huntington (1850-1927), col·leccionista de llibres i pintura europea, el qual era cosí d'Archer Milton Huntington. Josep Pijoan va proporcionar també a aquest ric magnat nord-americà diverses obres d'art per a les seves col·leccions de San Marino (Pasadena, Los Angeles).²¹ Com altres historiadors de l'art de l'època, proposava la compra de peces als col·leccionistes, sobre les quals cobrava un tant per cent, a la vegada que també feia d'assessor dels grans marxants. Uns dels més importants en l'àmbit inter-

20. Immaculada SOCIAS BATET, *ibid.*, 2010, p. 123.

21. *Huntington Library. San Marino (Pasadena). Correspondència amb Josep Pijoan.*

nacional foren els Seligman, amb els quals va estar en contacte durant molts anys. Aquests provenien d'Alemanya i es van establir a París a finals del segle XIX, però a principis del segle XX, i atesa la prosperitat del negoci, obriren una prestigiosa galeria a Nova York, la qual va mantenir les portes obertes fins l'any 1978. En els arxius²² dels Seligman hi ha constància que Josep Pijoan era, ja des de l'època de Toronto,²³ un dels seus assessors d'objectes espanyols. El 17 novembre de 1922, Pijoan va escriure als Seligman i els va comunicar que ja era a Los Angeles, al departament d'espanyol de la Southern University de Califòrnia, i els demanava si li podien enviar unes fotografies d'unes cadires mossàrabs, de la Diana de Goujon i d'una escultura francesa gòtica de la Verge, peces que volia proposar comprar a importants col·leccionistes, entre ells a Archer Milton Huntington, i que a canvi ell els enviaria, per si els hi podia interessar, una fotografia de la talla de la Verge de Taverney (Borgonya)²⁴ (fig. 9).

A principis de desembre de 1922 Seligman li va donar les gràcies per haver-lo informat que ja es trobava a Los Angeles i li va comunicar que tenia una peça d'alabastre del segle XV que segurament provenia de Poblet, i així mateix també li agraià que li hagués enviat la fotografia de la Verge de Taverney, sobre la qual li comentava que era molt similar a altres verges d'aquest mateix període. A més, el marxant també li comentava que Los Angeles era una plaça que li feia certa por, perquè els museus havien comprat tard tot i que hi havia a la ciutat homes molt rics i importants col·leccionistes.²⁵ A mitjan desembre²⁶ de 1922 Pijoan li va comentar que un possible comprador de les cadires mossàrabs podria ser Archer Milton Huntington. Aquest mateix mes, els Seligmann van fer-li una consulta sobre un relleu gòtic, sobre el qual Pijoan va contestar que es podria tractar de la part superior d'una tomba, i irònicament va comentar: «Le temps est passé quand on achetait les primitifs seulement pour primitifs... Et vous

22. Archives American Art. Smithsonian Institute, Washington. Una part d'aquest importantíssim arxiu es pot consultar per Internet.

23. Archives American Art. Smithsonian Institute, carta de Germain Seligman a Josep Pijoan, 7 de novembre de 1922.

24. Archives American Art. Smithsonian Institute, carta de Josep Pijoan als Seligman, 17 de novembre de 1922.

25. Archives American Art. Smithsonian Institute, carta de Seligman a Josep Pijoan, 1 de desembre de 1922.

26. Archives American Art. Smithsonian Institute, carta de Josep Pijoan a Seligman, 15 de desembre de 1922.

Fig. 9. Verge de Taverney (Borgonya)

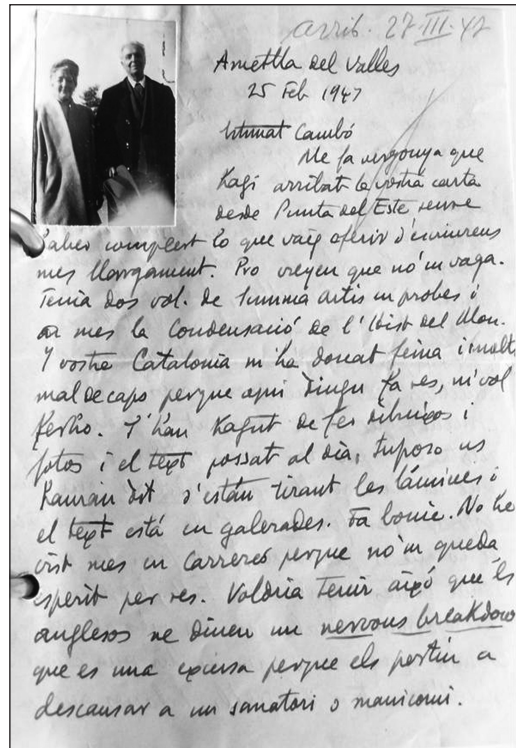

Fig. 10. Carta de Josep Pijoan a Francesc Cambó, 27 de novembre, 1946

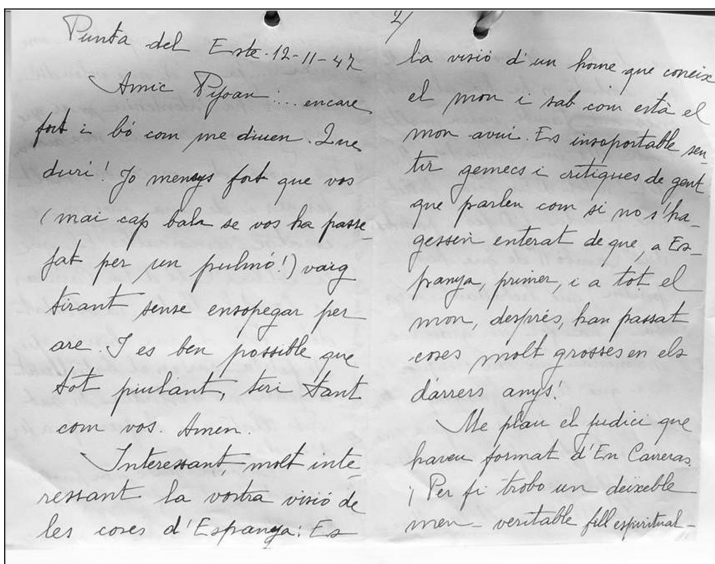

Fig. 11. Carta de Francesc Cambó a Josep Pijoan, 12 febrer, 1947

ici, mon ami, les trésors de difficile gout. Mais, en somme, il faudrait le voir. Ça doit être plaisant de regarder des petits gnomes pleurant!» I afegia que si li enviaven la fotografia d'una verge gòtica que li havien esmentat ell la publicaria conjuntament amb la de Taverney. Logicament els Seligman estaven contents de tenir amb ells un expert de la categoria de Josep Pijoan i li escrivien tot dient:

C'est une très grande joie pour moi d'être en communication avec vous et de voir que vous voulez bien vous intéresser à moi et me communiquer les impressions que vous avez sur les objets qui vous passent sous les yeux. Vos connaissances éclairées, votre jugement sur, votre grand sens artistique, sont pour tous ceux auxquels vous daignez donner votre avis des indications précieuses.²⁷

Per altra banda, cal dir que en els diversos documents que he pogut analitzar es veu com Pijoan, amb la finalitat d'augmentar la seva credibilitat i el seu *caché*, es presentava als marxants com a professor, un qualificat expert o un escriptor de temes d'art a prestigioses revistes, articles que donava a conèixer. Tanmateix, un exemple en certa mesura paradoxal va ser quan Pijoan va publicar el 1922 a *Burlington Magazine* un article²⁸ sobre un vas grec que el definia com de porcellana sobre el qual Germain Seligman, irònicament, li va comentar que era una cosa admirable que un objecte de porcellana d'aquesta època hagués arribat fins avui!²⁹

Una altra pràctica que encobria el comerç d'objectes d'art era la celebració d'exposicions. El mes d'agost de 1927 Pijoan va escriure a Seligman tot recordant-li una conversa que havien tingut dos anys enrere sobre la possibilitat de fer una exposició a Los Angeles. Deia que des que el seu llibre havia estat traduït a l'anglès no parava de rebre consultes sobre les seves il·lustracions per part de nombrosos col·leccionistes. I, d'una forma sorprenent, li comentava que ell no havia parat gaire atenció al mercat de l'art, i remarcava que tan sols era un professor interessat en coses de la cultura, i li suggeria que potser estava interessat en fer una exposició a Califòrnia: «I am a scholar and can not spend time in dickerings that always take a great importance in transactions of this kind, but

27. Archives American Art. Smithsonian Institute, carta de Seligman a Josep Pijoan, 23 de desembre de 1922.

28. Josep PIJOAN, «A Greek Glass Vase from China», *The Burlington Magazine for Connoisseurs*, vol. 41, núm. 236 (novembre de 1922), p. 235-237.

29. Archives American Art. Carta de Seligman a Josep Pijoan, 1 de desembre de 1922.

here in this wild and pletoric west the temptation is great perhaps because it is wrapper with the idea that in helping to import works of art here, I shall do a sort of educational service».³⁰ I, per veure si Seligmann s'empassava l'ham i li deixava peces per a l'exposició esmentada, Pijoan li comentava que hi havia diverses persones que reclamaven la seva atenció: una d'elles era el crític d'art de *Los Angeles Times*, mentre que un altre era un *art dealer* de pintures amb molt bones connexions amb els col·leccionistes més importants de Los Angeles, el qual tenia una bona galeria on es podria fer l'exposició, tot afegint que la seva intervenció consistiria a impartir conferències sobre les peces més rellevants.³¹

L'any 1933, Pijoan es trobava a Madrid i va comunicar als Seligman que hi havia unes excel·lents pintures flamenques i uns fins marbres italians del renaixement, els quals es podrien exportar fàcilment fora d'Espanya; els recomanava una visita,³² però aquells van declinar i contestaren que en aquells moments els era impossible viatjar a Madrid i valorar les peces.³³

D'altra banda, el comerç d'art també s'evidencia en la correspondència entre Josep Pijoan i Josep Gudiol Ricart. Així, el 5 d'abril de 1939, Pijoan li escriu una sorprenent carta on deixa veure que Gudiol va intervenir en la venda del fresc romànic d'Arlanza al Fogg Museum de la Harvard University, i li comenta àcidament:

A Catalunya no hi ha res de bo, ja fa anys que ho vaig veure... Quan un recorda la cara del Folch, del Corominas, del Puig, un s'esgarrafa... Vós teniu un gran cartell a Amèrica i aquí trobaríem un lloc per vós... però no us ho aconsello. He vist el Cook, el Post i també el plafó d'Arlanza al Fogg Museum. Jo el tenia venut a l'Art Institute per 2.500 dòlars, però el ximple d'en Kansas em va dir que ja l'havia enviat a Cambridge. De moment, no em vaig empipar, però l'important és que vós ja teniu els diners. Que bé que us aniran!³⁴

30. Archives American Art. Carta de Josep Pijoan a Seligman, 23 d'agost de 1927.

31. Archives American Art. Carta de Josep Pijoan a Seligman, 27 de setembre de 1927.

32. Archives American Art. Smithsonian Institute, carta de Josep Pijoan a Seligman, 1933.

33. Archives American Art. Smithsonian Institute, carta de Seligman a Josep Pijoan, 4 de juliol de 1933.

34. Arxiu Gudiol-Corominas. Carta de Josep Pijoan a Josep Gudiol, 5 d'abril de 1939. Immaculada SOCIAS BATET, «Contribució al coneixement de l'etapa americana de Josep Gudiol Ricart i la seva relació amb Walter William Spencer Cook», Sitges, 2013.

Per la seva part, el febrer de 1941 Josep Gudiol va demanar a Pijoan que l'informés sobre els germans Cugat, els quals aleshores vivien als Estats Units. Pijoan li va contestar en una carta molt divertida:

Són dos germans, fills d'un fuster del barri de Sant Pere. Un és pintor, l'altre és un músic que toca arreu. El pintor va anar a Barcelona i va aconseguir un carregament de trastos vells» i 4 o 5 pintures. Res valia res, només aquell Greco que varen comprar Horace Voorhis per 30.000. La resta ocupa un gran pis en un magatzem de Hollywood. Ven taules, llits mallorquins, porrons, cadires i altres objectes que a Barcelona s'havien descartat... Jo li vaig passar dos retrats de 800 dòlars cada un.³⁵

Al seu torn, a finals de 1950 Pijoan demanava a Gudiol informacions sobre un altar català que es trobava a Anvers, una taula catalana a Basilea, pintures qualificades de catalanes del Museu de Dijon i la seva opinió artística i econòmica sobre un retrat del Greco.³⁶

Arribats a aquest punt, deixarem la qüestió sobre el món del col·leccionisme i dels agents d'art i enfilarem una altra qüestió relativa als problemes que es van generar a l'entorn de l'edició de *Les pintures murals romàniques de Catalunya*,³⁷ una obra promoguda per Francesc Cambó dins de la col·lecció «Monumenta Cataloniae». Aquest pròcer havia encarregat el text a Josep Pijoan com a l'especialista més reconegut i prestigiós en la matèria, el qual ja havia participat en l'edició de *Les pintures murals catalanes*,³⁸ fruit d'una expedició que va organitzar l'Institut d'Estudis Catalans el 1907. En paral·lel, Cambó va demanar a Josep Gudiol que s'encarregués de la part de les il·lustracions, atès que els primigenis i famosos dibuixos del llibre dipositats a Sofina (Bèlgica) s'havien perdut a causa dels conflictes produïts per la guerra.³⁹

Sobre aquesta important edició de «Monumenta Cataloniae» Joaquim Folch i Torres escribia a la revista *Parnassus*,⁴⁰ l'any 1929, una anàlisi de l'estat

35. Arxiu Gudiol-Corominas. Carta de Josep Gudiol a Josep Pijoan, 7 de febrer de 1941.

36. Arxiu Gudiol-Corominas. Carta de Josep Gudiol a Josep Pijoan, 27 de desembre de 1950.

37. Josep PIJOAN, *Les pintures murals romàniques de Catalunya*, Barcelona, Alpha, 1948.

38. *Les pintures murals catalanes*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1907-1921 (2001).

39. Arxiu Institut Cambó, carta de Francesc Cambó a Josep Pijoan, 5 de setembre de 1946.

40. Folch i Torres, Joaquim, «Art News from Catalonia», *Parnassus*, vol. 1, núm. 2 (15 de febrer de 1929).

de la història de l'art a Catalunya i parlava de «Monumenta Cataloniae» com una iniciativa de Francesc Cambó per pal·liar les deficiències del sector públic, i un dels seus objectius era publicar monografies sobre el patrimoni de Catalunya per part dels especialistes més reconeguts. També feia referència al fet que la «Monumenta Cataloniae» era paral·lela a altres iniciatives de Cambó, com ara la Fundació Bernat Metge, encarregada de traduir al català els textos dels antics grecs i llatins, i la Fundació Bíblica, que traduïa la Bíblia al català, actuació editorial que va ser brillantíssima per part de Cambó i un benefici extraordinari per al país. Tanmateix, pel que fa a «Monumenta Cataloniae», penso que ja seria hora que es fes una profunda reflexió sobre el que ha significat en el context de la historiografia de l'art català, així com també sobre el paper exercit per Francesc Cambó com a mecenes i col·leccionista d'art. Però sobre aquestes importants qüestions no en volem parlar ara, sinó dels problemes suscitats per l'edició del llibre sobre el romànic català, els quals reflecteixen llum sobre el món cultural i artístic de Catalunya, la relació entre Josep Pijoan, Josep Gudiol i Francesc Cambó, un triangle que va anar més enllà de l'edició d'aquest llibre.

Els fets revolucionaris de 1936 van escampar i destruir el material que s'havia recopilat per fer el llibre, però no la voluntat de Cambó d'editar-lo de nou, un objectiu que va perseguir fins el 1947, l'any de la seva mort. Des del principi, Josep Pijoan va manifestar una posició maniquea, atès que, si d'una banda mostrava la voluntat de col·laborar i la seva adhesió a Francesc Cambó, de l'altra hi era molt reticent, com és visible el mes de juliol de 1939 quan manifestava a Josep Gudiol que l'execució d'aquest projecte no li interessava gens i que ja tenia prou feina amb els encàrrecs que li feia Espasa-Calpe per a la *Summa Artis*.⁴¹ I el 1946 Pijoan tornava a repetir a Gudiol que no tenia cap interès en aquest llibre i que tan sols ho feia per donar *plaisir* a Cambó, tot afegint: «És com el puro del condemnat a mort... Hi té com una obsessió senil».⁴² Tanmateix, i malgrat aquests comentaris tan durs, Pijoan admetia que Francesc Cambó era dels pocs a Catalunya que havien aplicat la seva fortuna a la qüestió cultural (fig. 10).

En un dels molts viatges a Europa, a finals de 1946, Pijoan es trobava a l'Ametlla del Vallès, a casa de Josep Maragall, i va escriure a Cambó tot dient-li que no es preocupés, que estava treballant en ferm en el llibre i que anava

41. Arxiu Gudiol-Corominas, carta de Josep Pijoan a Josep Gudiol, 8 de juliol de 1939.

42. Arxiu Gudiol Corominas, carta de Josep Pijoan a Josep Gudiol, 1946.

sovint a Barcelona per veure l'editor Gustau Gili, Josep Gudiol i també Joan Estelrich⁴³ (fig. 11).

D'altra banda, potser perquè Pijoan volia aconseguir més diners de Cambó, es queixava de la carestia de la vida a Catalunya tot dient: «Aquí tothom es queixa del preu de l'oli, 50 pessetes el litre, però hi ha coses que surten regalades, com ara anar d'aquí a Granollers, que costa un all i mig, o anar a Barcelona, dos ous». També comentava que Gudiol no l'ajudava gaire perquè estava carregat de feina. No obstant, creia que podria amansir-lo i aconseguir que col·laborés en el llibre del romànic. També Pijoan li donava la seva opinió sobre l'estat polític del país, un aspecte que interessava especialment a Cambó. Així, li comentava que per imposició de Madrid volien fer director del museu de Barcelona a Josep Gudiol, amb la total oposició de Joaquim Folch i Torres, el qual considerava que ell era el director de dret del museu i que ho continuaria essent, tant si tornaven els d'esquerres com si manava un Cambó.⁴⁴ Pel que fa a Catalunya, Pijoan li manifestava la seva opinió que per refer el seny del país

s'havien de deixar de costat les universitats, les acadèmies, fins i tot l'Institut d'Estudis Catalans..., del qual en Puig i Cadafalch hi manté el caliu en unes reunions subterrànies (a mi no m'hi volen) i crear llocs d'alta investigació on es poguessin aprofitar els pocs homes bons que hi ha i fer homes nous. Però això ho faran les generacions que vindran, amb els d'avui no cal comptar més que xivarri, tumults, eleccions, parlaments i sardanes.⁴⁵

Unes opinions, aquestes, que posen de manifest l'agressivitat de Josep Pijoan respecte de l'ambient català de la postguerra.

Però, si tornem al tema del llibre del romànic i de les relacions amb Josep Gudiol, sembla que en els anys trenta hi havia una bona harmonia entre tots dos, però aquesta relació en certa mesura es va anar esquinçant en els anys quaranta. Tal com he comentat, Francesc Cambó, des de l'exili a l'Argentina, va encarregar el text a Pijoan, mentre que Gudiol havia d'ocupar-se de les il·lustracions i dels dibuixos que calia refer i d'afegir fotos i notes d'algunes importants pintures descobertes després de la guerra civil. Però, com he assenyalat

43. Arxiu Institut Francesc Cambó, carta de Josep Pijoan a Francesc Cambó, 1946.

44. Arxiu Institut Francesc Cambó, carta de Josep Pijoan a Francesc Cambó.

45. Arxiu Institut Francesc Cambó, carta de Josep Pijoan a Francesc Cambó.

27 Nov. 1946. 9% Joseph Maragall
Tarregassa.
La Almella.

Síntomat Cambo: Després d'uns mesos
passats a Roma per preparar un
volum - que m'he pendrà un altre any -
vaig arribar an aquest poble on
m'he instal·lat a cau Joseph Mara-
gall que es més que fill, perquè, a
més, es amic i pensen igual. Bato
a Barcelona cada dos dies - i en
aquestes visites he vist dos vegades
el fill, dos el púdic i una l'Estel·la.
Casi no val la pena que us expliqui com
estau les coses, però estau bé pel que toca
al nostre llibre. Per començar el fill té
una tècnica artística, home molt intel·ligent
i que m'estima el temps. En deu Alsina
la seva espenatada obra d'encuadernadors
però també es una mica solista i
tindrà que retocar manetes fotografies, pel
que fa us explicaré. Vaig emportar-me el
text, i l'estic afinant aquí en aquesta
calma i soltat d'un riu del Vallès.

Fig. 12 - Carta de Josep Pijoan a Francesc Cambo, 24 de febrero de 1947

més amunt, Pijoan no estava realment interessat en el llibre, perquè era un home que tocava moltes tecles i va proposar a Gudiol que col·laborés també en la redacció del text, una cosa a la qual aquest es va negar en rodó adduint que tenia molta feina: «Ja sé que em direu que no hauria de fer tantes coses, però a Espanya la vida és cara i amb cinc criatures s'ha de treballar molt. En segon lloc, fa temps que no m'he mirat les pintures del romànic i m'ho hauria de mirar de cap i de nou per poder escriure alguna cosa i no un *refrito*». I afegia que era impossible fer el llibre a distància i que Pijoan havia de venir a Barcelona. I per engrescar-lo li comentava:

A més us interessarà veure la resurrecció del catalanisme amb els mateixos defectes en què morí degollat pels seus homes. Fa pena veure que l'experiència no ha servit per a res. Tornaran a fer un Institut d'Estudis Catalans tipus capelleta pretensiosa, amb el mateix programa universal de nom, però reduïdíssim de fet. En Puig és encara, dins de les seves velleses, l'home més ponderat de tots els que tornen a encendre el tupinet d'envegetes, savis locals, i eminències de via estreta. Jo m'he fet l'Institut Amatller per a mi tot sol, sense pretensions i sense cap altra més ambició que mantenir-me lluny del servei oficial, sigui de Madrid, sigui de Barcelona... Teniu raó amb moltes coses, Pijoan. Jo sempre he cregut que vós hauríeu d'haver estat l'home que encarrilés l'estudi de l'art del nostre país. Els meus viatges i l'experiència d'Amèrica m'han fet veure clar en moltes coses i m'han creat un escepticisme pel que fa a política i a fronteres. Visc de l'art i m'ho passo molt bé amb l'Huguet, Velázquez... són molt més tractables que els professors d'universitat, els directors de museus i els presidents del que sigui. Ja vos he dit moltes vegades que no crec en obres tipus *Summa Artis*, representen un esforç enorme sense compensació... Ja sabeu que jo no hauria fet el volum del romànic de la forma que l'heu fet vós, però reconec que no hi hagués hagut ningú capaç de fer aquest llibre tan enlluernador pels que es miren l'art com si fos una pel·lícula de cine, que són la gran majoria. Heu fet doncs un llibre excel·lent per a la majoria. Els savis, naturalment, ni l'han llegit, ni l'han comentat. En Puig hi troba errades *garrafals*. Naturalment aquestes errades que existeixen no tenen res que envejar a les que ell col·loca amb entusiasme en els seus llibres...⁴⁶

Encara que entre Pijoan i Gudiol no es produeix un trencament clar, és evident que es van segant l'herba sota els peus. Així, el 1946, Josep Gudiol, a

46. Arxiu Gudiol-Corominas, carta de Josep Gudiol a Josep Pijoan, 23 de juny de 1946.

propòsit d'uns comentaris que va fer Pijoan sobre la pintura romànica de Catalunya, li torna a fer el retret que maltracta l'art català, a la qual cosa Pijoan respon:

Més que mai ara que he repassat bé la florentina estic persuadit que fórem retardataris, provincials, menestrals i empedreïts *massells*. Me dol molt que l'Ainaud no hagi fet el viatge a la Toscana perquè hauria pensat com jo. A vós se us coneix que no heu anat mai a Siena i a la Toscana. Feu que l'Ainaud escrigui a Lozoya. És indispensable acabar amb la inflor «katralanista» i començar *tabula rasa*. Quins grans errors que es fan. Com el de destruir l'hospital més antic d'Europa per encabir-hi una biblioteca i en un carreró!⁴⁷

És evident que Josep Gudiol, a qui Pijoan denominava *Gudiolet* potser perquè era baixet, enviava sagetes enverinades a Pijoan, el qual les hi retornava amb escreix. Així, aquest mateix any 1946, Pijoan escrivia a Cambó:

Estic en contacte amb el Gudiol, però caldrà anar a Barcelona per moure'l. El Gudiolet és un pedant, satisfet dels seus èxits com a macip i sense gens de filantropia. La noia Ametller l'ha protegit perquè en el subconscient deuria tenir un amor platònic pel *tio*, el capellà. Mossèn Gudiol era l'única persona que portava quelcom interessant a la casa del xocolater abandonat per la muller i sense altres ambicions que fer de col·leccionista casolà. En aquella casa no hi havia res de sentimental, *casi* que ni entrava la llum a un primer pis arreglat pel Puig, per fer-lo encara més carrincló. La noia va créixer emmurriada, vergonyosa, el mossèn Gudiol ni la volia casar perquè quins bigotis que tenia la fadrina! Ara ajuda el nebot... I el pillo se n'aprofita.⁴⁸

D'altra banda, Francesc Cambó volia aturar l'encrespament entre els dos historiadors i que el llibre del romànic arribés a bon port, i amb aquesta finalitat va escriure: «Suposo, Pijoan, que tindreu corretja i evitareu la ruptura. Vós sou quelcom més que en Gudiol. Vós sou, per damunt de tot, un home i un home bo i no heu de barallar-vos amb qui ha escrit aquella carta».⁴⁹ El 1947, un

47. Arxiu Gudiol-Corominas, carta de Josep Pijoan a Josep Gudiol, 1946.

48. Arxiu Institut Francesc Cambó, carta de Josep Pijoan a Francesc Cambó.

49. Arxiu Institut Francesc Cambó, carta de Francesc Cambó a Josep Pijoan.

Cambó malalt –de fet moriria l'abril d'aquest any– i impacient tornava escriure a Pijoan:

Espero que la vostra estada a Catalunya permeti llençar definitivament el llibre sobre la pintura romànica que fa tants anys que s'està elaborant i que em sortirà a un preu fantàstic l'exemplar. Jo desitjo que no cerqueu més perfeccionaments, ni exhauriments, que per aquest camí no faríem res. Cal publicar el llibre d'acord amb el material que tenim avui i amb els coneixements que sobre el tema té el seu autor avui. Si el material augmenta i els coneixements de l'autor s'eixamplen i es rectifiquen, això podrà donar lloc a una nova versió, però no pot ser motiu perquè segueixi paralitzada per més temps la publicació.⁵⁰

Finalment, el desitjat llibre es va publicar l'any 1948, quan ja Cambó havia tancat els ulls per sempre. A manera de colofó, vull subratllar que en aquest article he intentat mostrar dos importants nuclis de l'activitat magmàtica de Josep Pijoan, com a escriptor i com a agent d'objectes d'art. Activitat que es va centrar principalment als Estats Units i es va capbussar per l'Atlàntic resurgint periodicament a les platges d'Europa i de Catalunya, els seus dos paradisos llunyans i flotants.

50. Arxiu Institut Francesc Cambó, carta de Francesc Cambó a Josep Pijoan, 1947.

A R T I C L E S

GAZIEL PERIODISTA VIST PER ELL MATEIX. VUIT ESCOLIS A UN ARTICLE DE 1934

MANUEL LLANAS
Universitat de Vic

RESUM

Vint anys després d'haver entrat a *La Vanguardia*, i sent-ne ja director únic, Gaziel hi publica un article de recapitulació del seu periodisme que permet analitzar i contrastar diferents aspectes de la seva trajectòria professional i, alhora, oferir-ne una interpretació global.

PARAULES CLAU

Gaziel, periodisme català del segle XX, *La Vanguardia*.

Gaziel the journalist, as seen by himself. Eight scholia to an article from 1934

ABSTRACT

Twenty years after joining *La Vanguardia*, Gaziel, now executive editor, published an article summing up his journalism that allows us to analyse and contrast various aspects of his career as well as to propose an overall assessment.

KEYWORDS

Gaziel, 20th century Catalan journalism, *La Vanguardia*.

El 7 de setembre de 1934 Gaziel publicava a *La Vanguardia* l'article «1914-1934. Veinte años después». Un article que commemorava la seva trajectòria professional al diari dels Godó, n'oferia un balanç i al capdavant, segons expressió pròpia, feia examen de consciència. En les pàgines que segueixen, i a partir d'extractes de l'article esmentat, comentaré diferents aspectes del Gaziel periodista que permetin, en conjunt, interpretar-lo i, alhora, presentar-ne una imatge global.

I

El día 9 de septiembre de 1914 —era un miércoles—, en *La Vanguardia* apareció por vez primera un artículo con la firma de Gaziel. Pasado mañana, pues, se habrán cumplido veinte años desde que yo comencé a escribir en este periódico.

Així era, en efecte. Però aquell pseudònim l'utilitza per primer cop no pas a *La Vanguardia*, sinó a *La Veu de Catalunya*, la primavera de 1914. Abans d'aquell any, les seves incursions en el terreny de la premsa —allò que podríem dir-ne la prehistòria periodística— van ser circumstancials i esporàdiques. Així, i al marge de narracions i poemes escampats en publicacions literàries, sobresurt una sèrie de catorze articles de crítica musical a la revista *De Tots Colors*¹ i un seguit de col·laboracions a *La Veu de Catalunya*. En el rotatiu de la Lliga, en efecte, hi escriu en dues etapes: l'estiu i la tardor de 1910 —amb reportatges sobre les commemoracions vigatanes arran del primer centenari del naixement de Jaume Balmes— i la primavera i l'estiu de 1914 —un conjunt de sis articles que són els primers textos que el Gaziel madur no desestima i, doncs, recull en volums posteriors.² El motiu de recórrer a un pseudònim per a aquells sis articles revela amb eloqüència insuperable la forma insospitada com va ingressar en el periodisme professional. I corrobora l'apreciació de Rossend Llates, segons el qual Gaziel era un periodista *per accidens*.³ Per a qui, com ell, estava convençut que, com tantes altres personalitats de la seva generació, acabaria protagonitzant una sòlida carrera acadèmica i erudita, l'ús del nom autèntic per firmar textos apareguts en un diari, banals o efímers, constituïa un malbaratament insensat.⁴

1. Aquests articles, firmats amb el pseudònim Bolva, es publiquen del 3 de gener a l'1 de maig de 1908.

2. Dos d'aquests articles els difon Francesc Matheu al quadern 11, corresponent al volum VII, de la col·lecció «Lectura Popular», i tots plegats es reproduïen dins els llibres següents: *Hores viatgeres* (1926), *Una vila del vuit-cents* (1953) i *Un estudiant a París i altres estudis* (1963).

3. Rossend LLATES (1969), *Trenta anys de vida catalana*, Barcelona, Aedos, p. 447.

4. Heus aquí com, molts anys després, Gaziel justificava aquella decisió: «El problema greu per a mi, després d'haver escrit el primer d'aquells articles, fou de saber com el signaria. Ni en somnis calia pensar fer-ho amb el meu nom familiar: el reservava per a empreses més altes. L'home que duia de cap, com jo, escriure algun dia tot un "sistema de l'Univers" no podia pas rebaixar i malgastar en foteses periodístiques un nom proposat, potser, a la més alta glòria» (*Tots els camins duen a Roma*, dins *Obra catalana completa*, Barcelona, Selecta, 1970, p. 725).

II

Nací al gran periodismo [...] al estallar la guerra mundial [...] estuve cuatro años entre miserias, aguanté personalmente una buena parte de ellas, dije lo que eran, no oculté mis simpatías, y —sobre todo, ante todo, por encima de todo— procuré exteriorizar la infinita piedad, la vergüenza profunda y el inolvidable dolor que me causaba la locura fratricida entre los más grandes y nobles pueblos de Europa.

La Guerra Gran, en efecte, l'aboca al periodisme professional i li facilita, així, un plausible mitjà de vida que, a prop de fer vint-i-set anys, feia temps que perseguia. D'una banda, rep el suport entusiasta de Miquel dels Sants Oliver, que de seguida hi devia veure un talent periodístic destinat a succeir-lo al capdavant de *La Vanguardia* i a proclamar-se'n hereu; de l'altra, obté amb les cròniques de guerra, des de les primeres, un èxit contundent i immediat, avalat pels cinc volums que, publicats per l'editorial Estudio, en recullen una àmplia selecció;⁵ en tercer lloc, la pràctica de l'ofici, tant sedentària com nòmada, a França i als Balcans, el posa en contacte amb la flor del periodisme internacional, experiència que no tan sols l'enriqueix personalment i professionalment en aquell moment, sinó que també aprofita més endavant com a director del diari a l'hora de reorganitzar-lo; i esdevé, en quart lloc, un corresponsal peculiar, que farceix les cròniques amb ingredients no gaire habituals: francofília irreductible i palesa, pacifisme militant i reflexions filosòfiques sobre les causes de les guerres i la condició humana i els ideals que la mouen.⁶ A tot plegat s'hi afegia, com

5. A més a més dels cinc volums coneguts, que recopilen articles apareguts entre 1914 i 1916, n'hi havia un sisè de previst que, titulat *De Joffre a Foch*, en seleccionava de 1917 i que, probablement a causa del final de la guerra i de la subsegüent i aparent baixa d'interès del públic pel conflicte, l'editorial acabà renunciant a publicar.

6. Al capdavant, Xènius havia explicat en una glossa de gener de 1906 que la feina del corresponsal de guerra servia de pedrera inesgotable a les vocacions filosòfiques. Es tracta de «Cavaller de la Legió d'Honor» (reproduïda dins Eugeni d'Ors, *Obra catalana completa. I. Glosari [1906-1910]*, Barcelona, Selecta, 1950, p. 55-56), escrita arran de la concessió d'aquella medalla a Ludovic Nadau, corresponsal de *Le Journal* a la guerra russo-japonesa. Alguns dels seus fragments encaixen admirablement amb l'esperit amb què Gaziel podia haver encarat l'ingrés al món del periodisme: «Diu que, quan Descartes es decidí a seguir sa vocació filosòfica, va apressar-se a entrar en un exèrcit, per entendre que, necessitant ses meditacions futures aliment de realitat, res més generosament i de pressa podia donar-li'n que la riquíssima escola d'observació que és la guerra [...]».

constata la frase final del fragment, la desolació per l'espectacle depriment d'haver de contemplar com lluitaven a mort els pobles més cultes d'Europa.⁷

III

¿Cuál ha sido mi labor en esos veinte años? Una labor muy simple: publicista libre, desligado de todo partidismo, procuré decir siempre a mis lectores lo que me pareció más conveniente en cada caso, ante cada problema. [...]. [...] decir continuamente mi verdad, a unos y a otros, inexorablemente desligado de todos. [...]. Yo no recuerdo haber escrito, entre tantos millones de palabras, ni una sola línea dictada por el interés personal. Millares de artículos ha ido labrando sobre el papel mi pluma [...].

Amb la perspectiva del temps transcorregut i a la vista de les palestres públiques en què es va implicar –sovint suscidades per ell i quan les passions que les van motivar s'han esbravat de sobres–, costa no donar-li la raó. Ni en les polèmiques aparentment més innòcues –com ara el qüestionament del valor literari de Bernat Metge o la intervenció en el debat sobre la novel·la–⁸ ni en les més transcendents i compromeses –el separatisme i la francofilia d'Acció Catalana, el sectarisme politicoliterari a Catalunya o la proposta de candidats de l'àrea catalanòfona a la Real Academia Española de la Lengua en plena dictadura primoriverista–⁹ no s'hi veu cap altre detonant que el desig de veure-hi clar, d'orientar el lector, d'opinar públicament o, en fi, de denunciar realitats reputades d'indesitjables. Abona aquesta constatació de la independència de criteri de Gaziell l'actitud manifestada davant personalitats públiques, partits

7. En un article de 1917 s'hi troba, sobre aquesta qüestió, aquest eloqüent paràgraf: «Si las naciones en guerra no fueran más que dos pequeñas repúblicas (como la de Andorra y la de San Marino), la guerra actual podría reducirse a una simple y, hasta cierto punto, regocijada Batracomiomaquia. Pero, no es eso, Señor: sino que son las más grandes, nobles e ilustres naciones del globo, las flores y arcas de la civilización, quienes se despedazan; es lo mejor del espíritu humano que está en efervescencia y colisión consigo mismo» («La movilización civil», *La Vanguardia*, 23 de febrer de 1917).

8. Manuel LLANAS (1998), *Gaziell: vida, periodisme i literatura*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 183-184 i 196-197.

9. LLANAS (1998), p. 141-149 i 197-208.

polítics o episodis viscuts. Així, Cambó –tan elogiat als anys 20–¹⁰, en l'embocadura de la Segona República, és qualificat de l'home més equivocacat d'Espanya i el culpable, per la seva inhibició, del triomf electoral d'Esquerra Republicana;¹¹ i Azaña, tan elogiat en el bienni 1931-1932 pel fet de ser l'únic polític de talent sorgit amb el règim republicà com pel discurs que acaba decantant a les Corts de Madrid la votació favorable a l'Estatut català,¹² el juliol de 1933 es lamentava que Gaziel ja no li feia costat.¹³ És més: si, objectivament parlant, un dels seus principals mèrits al capdavant del diari va ser adaptar-lo al context polític republicà, sobta que no estalviï crítiques ben dures contra el partit hegemònic a Catalunya durant tot el període.¹⁴ I arran del Sis d'octubre, quan –atès el seu punt de vista tan negatiu respecte a la decisió presa pel govern Companys– el més fàcil era rabejar-s'hi, Gaziel opta per reclamar una pacificació política intel·ligent i per atacar no tan sols la repressió indiscriminada per part del govern central, sinó també les maniobres destinades a erosionar l'autonomia.¹⁵

Comentari al marge mereix la hipèrbole dels «millares de artículos» escrits. De fet, i amb exclusió dels editorials, la suma de tots els publicats als tres diaris on col·labora entre 1914 i 1936 sobrepuja amb prou feines el miler (1.057), distribuït així: 927 a *La Vanguardia* (dels quals més de 250 són cròniques de corresponsal a la Primera Guerra Mundial), 110 a *El Sol*, 14 a *Ahora* i 6 a *La Veu de Catalunya*. Seguint la pràctica establerta per Mañé i Flaquer i Miquel dels S. Oliver, dos dels seus mestres del periodisme d'orientació, i reclamant-se'n implícitament, també en això, deixeble, Gaziel limita els seus articles firmats a un de setmanal (primer els dimecres i després els divendres), amb la particularitat

10. Un botó de mostra: a l'article «Los grandes europeos. Uno de los cinco» (*La Vanguardia*, 28 de juny de 1922), Gaziel recull una opinió del secretari personal de Walter Rathenau segons el qual Cambó era «una de las cinco mayores capacidades de la Europa contemporánea».

11. LLANAS (1998), p. 243.

12. Vegeu l'editorial «El discurso de la España nueva», escrit sens dubte per Gaziel (*La Vanguardia*, 29 de maig de 1932).

13. Vegeu Manuel AZAÑA. *Diarios, 1932-1933*, Barcelona, Crítica, 1997, 400.

14. Així, nega capacitat política i de governant a Macià (LLANAS [1998], p. 243) i qualifica els diputats d'Esquerra Republicana desplaçats a Madrid per negociar l'Estatut d'«el más desastroso, el más deplorable conjunto de parlamentarios catalanes» de la història («España nueva. El gran experimento», *La Vanguardia*, 20 de maig de 1932).

15. Vegeu, per exemple, «Comentarios libres. Cataluña enferma» (*La Vanguardia*, 26 d'octubre de 1934) i «Comentarios libres. Lo que se ve venir» (*La Vanguardia*, 16 de novembre de 1934).

que durant les vacances d'estiu se n'està. Una part no gens negligible del prestigi dels oracles es basa a no prodigar-se gaire.

IV

Mis veinte años de esfuerzo, desarrollados en otro plano, me hubieran conducido a un resultado incomparablemente superior. Pero ¡no es eso, no es eso! Que yo soy como soy. Y a mí lo único que me hacía falta –mucho más que todas las riquezas, muchísimo más que todos los honores y preeminencias– era una recompensa íntima, de orden interior, la satisfacción extraña, incomprensible para la mayoría pero insustituible para mí, profunda, de ligar lo más caro de mí mismo a una obra y a un nombre: a una obra de interés colectivo y a un nombre espiritual y sin tacha.

Si l'obra d'interès col·lectiu, no esmentada, és la conversió del diari en un portaveu de l'opinió pública catalana, sensible i obert a la realitat del país i alhora distant del que era en el moment en què, el 1920, se'n va fer càrrec –*primus inter pares* d'una direcció col·legiada de quatre–, el nom «espiritual y sin tacha» correspon a Catalunya. No en dubtem ni un moment. És impossible no vincular aquestes paraules de 1934 amb les que, molts anys després –fent balanç de la seva trajectòria al rotatiu dels Godó, justificant-la i, de retruc, passant comptes amb la família propietària–, Gaziol va deixar escrites perquè la posteritat pogués jutjar-lo amb justesa.¹⁶ Aquest fragment sol desmenteix rotundament la llegenda d'un periodista botifler que s'havia venut l'ànima a l'ideari espanyolista del diari on treballava –una llegenda que, sorgida en els anys vint, crec que s'explica en bona part per la crispació viscuda pel catalanisme polític durant la dictadura de Primo de Rivera.

16. «I hi havia, amb la inexperiència i l'audàcia dels trenta anys, una veu secreta –segurament la de la Serp del Paradís– que em deia a cau d'orella: “Ja hi ets, ara, a *La Vanguardia*, a dins d'aquesta fortalesa gairebé impenetrable, que ningú, ni els més forts, ni els més valents, no han gosat apropar-s'hi. ¿Per què no proves, doncs, de transformar-la, de fer-ne un gran diari d'esperit català, escrit en llengua castellana?” I fou aquesta, en definitiva, la fabulosa, la temerària empresa que vaig invertir jo tot sol, sense dir-ho a ningú, sense la més petita ajuda, sense cercar ni assolir cap profit ni honor personal [...]» (GAZIEL [1994], *Història de «La Vanguardia» i nou articles sobre periodisme*, Barcelona, Empúries, p. 100).

V

Cuando se publicó [...] mi primer artículo en *La Vanguardia*, ésta daba diariamente de ocho a dieciocho páginas, y algunas veces, muy raras, llegaba a veinte. Entonces la tirada del periódico oscilaba entre los 45.000 y los 55.000 ejemplares, alcanzando en ocasiones los 60.000 como máximo. [...]. El pasado invierno su tirada llegó a los 235.000 ejemplares, cifra hasta ahora no alcanzada jamás, y el próximo tocará rápidamente en el cuarto de millón, en los 250.000.

L'expansió del diari, alimentada per la indefallent dèria inversora de Ramon Godó, que no escatima recursos per millorar-lo materialment, Gaziell la viu en primera línia. Per començar, entre 1914 i 1920 el tiratge del diari passa de 58.000 a 100.000; i després, en efecte, la progressió segueix el ritme que Gaziell assenyalava el 1934, amb la circumstància afegida que en algunes ocasions excepcionals arriba als 300.000, que el nombre de pàgines assoleix les 72 i que tot plegat se sustenta en un coixí de 80.000 subscripcions.¹⁷ Això passava quan la demografia catalana tot just ascendia a tres milions d'habitants; avui, amb set milions, el tiratge de *La Vanguardia* no arriba ni de bon tros a les xifres dels anys trenta del segle passat. Interpretar aquestes dades, plenes de significat, ens duria ara massa lluny i ens apartaria de l'objectiu.

VI

He colaborado con tres generaciones sucesivas de la ilustre familia que posee exclusivamente la propiedad de *La Vanguardia*. Cada vez ha ido siendo mayor nuestra penetración, cada año ha ido aumentando, con el contraste de la obra, la inmerecida confianza que en mí depositaron.

Es tracta de l'únic aspecte de l'article que traspua una insinceritat absoluta –obligada, sens dubte, per les circumstàncies. Sobta, de bon començament, que Gaziell es refereixi a tres generacions de la família propietària quan, de fet,

17. Per a aquestes xifres, vegeu., a banda de les facilitades per Gaziell mateix en l'obra citada en la nota anterior (p. 111), Josep Lluís GÓMEZ MOMPART, *La gènesi de la premsa de masses a Catalunya (1902-1923)*, Barcelona, Pòrtic, 1992, p. 124 i 132, i Josep M. HUERTAS, *Una història de «La Vanguardia»*, Barcelona, Angle, 2006, p. 82.

només en va tractar dues, representades per Ramon Godó Lallana (traspassat el setembre de 1931), primer comte de Godó, i per un seu fill, Carlos Godó Valls. Si les relacions amb el primer no van pas ser precisament planeres –i aquí només podem recórrer al testimoni de Gaziell mateix, recollit en la seva història del diari–, les mantingudes amb el segon van entrar de seguida en el terreny de la desconfiança mútua i les desavinences constants.¹⁸ Aquesta realitat, confirmada per tots dos protagonistes, la corroboren diferents declaracions dels processos de responsabilitats polítiques a què són sotmesos, acabada la guerra, director i propietari de *La Vanguardia*. A les informacions sobre aquest particular reunides per mi,¹⁹ Francesc Vilanova hi va afegir sis anys després un document excepcional: l'expedient obert contra Carlos Godó (març de 1941), conseqüència del que feia mesos es tramitava contra Gaziell.²⁰ La peça que incrimina el comte era el contracte de director únic estès a nom de Gaziell el març de 1933, la clàusula quarta del qual estipulava inequívocament que «la marcha política del periódico irá de acuerdo con las ideas del Propietario». En fi: la narració detallada de Carlos Godó sobre les obertes i reiterades discrepàncies amb el director del seu diari durant la Segona República²¹ desautoritza de ple la idíl·lica bassa d'oli pintada per Gaziell en aquest sisè fragment.

VII

Cuando con el tiempo –si alguien tiene humor para ello– se haga la historia del actual periodismo barcelonés, y se vea en detalle y con la necesaria perspectiva la firmeza de rumbo y la extraordinaria trayectoria seguida felizmente por este gran diario catalán, se reconocerá, tal vez, que si fui un pésimo pescado en río revuelto, en cambio se me debe reconocer una cierta facultad de piloto.

Aquesta perícia pilotant el diari, sobretot en els convulsos anys trenta, Gaziell torna a valorar-se-la quan, anys després, historia el diari;²² i Josep Pla, que

18. GAZIEL (1994), p. 113-114.

19. LLANAS (1998), p. 306-313.

20. FRANCESC VILANOVA i VILA-ABADAL (2004), *La guerra particular de Gaziell i el comte de Godó (1940-1945)*, Barcelona, Ploion.

21. VILANOVA i VILA-ABADAL (2004), p. 46-54.

22. GAZIEL (1994), p. 114.

els anys vint va escometre Gaziell repetidament, a la postguerra li va reconèixer, si més no, aquest mèrit professional.²³ Pel que fa a la història del que Gaziell en aquest fragment en diu el periodisme barceloní del seu temps, avui, per acabar-la de conèixer en els seus detalls més precisos, ens falten peces fonamentals. Ens falta, per començar, l'arxiu de *La Vanguardia* d'aquells anys, irreparablement desaparegut. I ens falta, per torna, el de Gaziell, víctima de dos naufragis: el soferat arran de la seva fugida a França a finals de juliol de 1936 –moment en què del seu domicili particular, saquejat, en roben tota la biblioteca i la documentació– i el de la tardor de 1940, quan, fugint de la invasió alemanya de França, entra a Espanya i versemblantment ha de desprendre's de tota mena de papers que el puguin comprometre.²⁴

VIII

[...] me dispongo a proseguir la marcha. Mi único deseo, mi solo voto, al reanudarla, es el de poder continuar andando veinte años más, exactamente como lo hice hasta ahora [...]. Hasta que Dios, en su infinita grandeza, se canse de mi pequeñez, y –con un gesto imperceptible para el mundo, mas para mí formidable– me quite esta frágil pluma de la mano.

Un desig i un pronòstic, avui ho sabem, fallits del tot. Un mes després d'haver publicat l'article que exhumem tenien lloc els Fets del Sis d'Octubre, a partir dels quals l'estat d'ànim de Gaziell es decandeix notòriament.²⁵ I si una guerra havia determinat, el 1914, la seva entrada en el periodisme professional, una altra, el 1936, l'obligarà a abandonar-lo precipitadament.

23. «Calvet es trobava davant “La Vanguardia” en produir-se el canvi de règim i proclamar-se el règim republicà. La meua idea és que l'adaptació del diari al nou règim fou la cosa més intel·ligent i més reeixida realitzada, com a periodista, pel nostre amic». Josep PLA. «Agustí Calvet, “Gaziell”», *Retrats de passaport*, Barcelona, Destino, 1970, p. 572 (*Obra completa*, vol. 17).

24. Gairebé tots els papers i documents personal de Gaziell salvats i conservats per ell es troben custodiats i catalogats a la Biblioteca de Catalunya (Fons Agustí Calvet), on va cedir-los la seva filla, Lluïsa Calvet Bernard.

25. LLANAS (1998), p. 249-251.

JUST CABOT: EL PERIODISME ESCAPÇAT, LA CATALUNYA IMPOSSIBLE

VALENTÍ SOLER NOGUERA
Llicenciat en filologia i escriptor

RESUM

La figura i l'obra del periodista Just Cabot van absolutament lligades al setmanari *Mirador* (Barcelona, 1929-1937), publicació que Carles Singla ha definit com «un model de periòdic al servei d'una idea de país». Aquest país ideal, pel qual treballaven Cabot i el seu entorn periodístic, s'anava gestant a la Catalunya republicana, en aquella Barcelona cosmopolita i culturalment avançada que la Guerra Civil esborrà i el franquisme soterrà i perseguí persistentment. El cas de Cabot, de fet, és la metàfora perfecta d'una doble tragèdia: la del periodisme català republicà i la d'una Catalunya que ja no fou possible. Tant l'un com l'altra en sortiren vençuts, exiliats i anorreats per una repressió permanent i un implacable programa de desmemòria.

MOTS CLAU

Just Cabot, *Mirador*, periodisme català, exili republicà a França, epistolari, ocupació i alliberament de París.

Just Cabot: decapitated journalism, the impossible Catalonia

ABSTRACT

The figure and work of the journalist Just Cabot go hand-in-hand with the weekly *Mirador* (Barcelona, 1929-1937), a publication that Carles Singla has defined as «a model of newspaper at the service of an idea of country». This ideal country, for which Cabot and his journalistic peers worked, gradually took shape in Republican Catalonia, in that cosmopolitan and culturally advanced Barcelona that the Civil War erased and Franco's regime buried and persistently persecuted. Cabot's case is actually the perfect metaphor for a twofold tragedy: Republican Catalan journalism and a Catalonia that was no longer possible.

Both would end up defeated, exiled and annihilated by unending repression and an implacable programme of oblivion.

KEYWORDS

Just Cabot, *Mirador*, Catalan journalism, Republican exile in France, collected letters, occupation and liberation of Paris.

Fa una vintena llarga d'anys que vaig ser incitat pel doctor Joaquim Molas i Batllori a investigar sobre la vida i l'obra de Just Cabot, un periodista i crític d'abans de 1936 que, sense obra pròpia publicada en volum, aleshores ja gairebé havia desaparegut sota la cendra de l'oblit. Ben aviat, només d'haver-ne trobat i llegit a l'hemeroteca alguns articles dispersos, ja vaig adonar-me d'una sagnant paradoxa: Just Cabot era un personatge gairebé desconegut, l'obra del qual, però, en un país normal, en un país de tradició democràtica i un xic civilitzat, hauria d'haver esdevingut un model, un clàssic, un referent imprescindible en l'àmbit del periodisme, i de manera especial en el del periodisme cultural. Era, en efecte, davant d'un «mestre de periodistes»¹ gairebé anorreat sota la cendra de l'oblit (tant la seva obra com la seva figura), a causa del procés de desmemòria implacablement comès pel totalitarisme espanyol.

Tanmateix, Catalunya, el nostre país, és com és i té la història que té. De manera que durant uns quants anys vaig haver de dedicar-me a remoure i cercar alguna resta de caliu sota aquelles cendres. Vaig anar buidant publicacions, vaig entrevistar periodistes coetanis seus com Avel·lí Artís Gener (*Tísner*), Andreu-Avel·lí Artís Tomàs (*Sempronio*), Joaquim Ventalló i Josep Miracle. I, sobretot, vaig anar localitzant arxius amb alguns papers de Just Cabot. El resultat pràctic d'aquesta meva dedicació han estat dos llibres. L'un, *Indignacions i provocacions de Just Cabot*, Edicions 62, Barcelona, 1992, a banda d'un estudi introductori sobre el personatge, conté una àmplia selecció dels seus articles. L'altre llibre va ser publicat també a Barcelona, l'any 2008, per A Contravent, amb el títol de *El periodisme silenciàt: Just Cabot. Vida i cartes de l'exili (1939-1961)*, i està basat principalment en materials epistolars. I lamento la immodèstia d'haver de citar-

1. Així el qualifica Rafael Tasis a «Just Cabot, mestre de periodistes», *Pont Blau*, 101, Mèxic, març de 1961, p. 99.

me, circumstància només atribuïble al fet que no hi ha cap altra bibliografia específica sobre Just Cabot.

Recuperar la figura i l'obra de Just Cabot ha estat una tasca feixuga i complicada. A banda de la recerca directa en hemeroteques, en una època en què encara no hi havia res digitalitzat, la principal dificultat fou la derivada del fet que els papers i les cartes de Cabot romanguessin bloquejats per un litigi successori. De fet, en mans privades, avui encara resten pràcticament inaccessibles. En aquests sentit, cal explicar que després de la mort de Just Cabot, a París, el 25 de febrer de 1961, la seva vídua, Rose-Antoinette (*Rosita*) Castelucho, filla d'una nissaga de marxants d'art d'origen català establerts des del segle XIX a París, va donar a l'abadia de Montserrat una gran part dels llibres de l'apassionat bibliòfil que era el seu marit, tot reservant-se i guardant al seu pis del boulevard de Montparnasse els escrits, les cartes i els papers personals de Cabot. Rosita el va sobreviure fins el novembre de 1987, data en la qual morí mentre estava ingressada en una residència geriàtrica de Reus. Aleshores, el llegat Cabot-Castelucho restà sotmès a un llarg plet successori per un fons que, a banda dels papers personals de Cabot, incloïa una quantitat considerable de pintures, escultures i peces d'art. Passat el procés judicial, el senyor Josep Saumell, actual propietari del fons, va mantenir la documentació a París durant uns quants anys, sense permetre-hi l'accés. Posteriorment, aquests documents van ser traslladats a un domicili particular de la localitat de l'Espluga de Francolí, on romanen des de fa alguns anys, igualment inaccessibles i en unes dubtoses condicions de conservació.

Cal dir que, fins ara, el contingut eminentment epistolar d'aquest fons no ha estat mai inventariat. Podem especular i esperar que entre el material hi hagi unes carpetes amb escrits sobre Domènec Badia (*Ali Bey*); també pot ser que hi trobem el que Cabot, en una carta a Lluís Capdevila de data 5 de febrer de 1940, qualifica com «unes quantes notes preses»² d'aquells dies de la seva sortida de Barcelona el gener del 39, els següents deu o dotze dies passats a Figueres i el pas de la frontera la nit del 4 al 5 de febrer amb el que restava del govern republicà. Però, més enllà de les intuïcions, el que ens consta amb certesa que ha d'haver-hi en aquest fons és un molt ampli i important cabal epistolar. Per algunes persones que l'han pogut veure de prop, així com per un llistat obtingut indirectament del propietari actual, hi ha l'expectativa de trobar-hi corres-

2. SOLER (2008), p. 45.

pondència del següents personatges: Josep Irla, Josep Tarradellas, Lluís Nicolau d'Olwer, Rafael Patxot, Carles Fontserè, Josep Trueta, Jaume Miravittles, Carles Soldevila, Josep M. de Sagarra, Carles Riba, Josep Carner, Ferran Canyameres, Lluís Capdevila, Joan Puig i Ferrer, Francesc Trabal, Domènec Guansé, Rafael Tasis, Ventura Gassol, Teresa Boronat, Amadeu Hurtado, Braulio Solsona, Jaume Passarell, Joan Tomàs, Joan Cortès i Vidal, Joan Triadú, Ferran Cuito, Melcior Font, Àngel Ferran, Domingo Valls i Taberner, Joaquim Ventalló i alguns altres.

Durant anys, diverses persones, institucions i arxius, tant públics com privats, han provat reiteradament, però sense cap resultat positiu, d'inventariar aquest fons per poder-ne negociar l'adquisició. Nosaltres, davant d'aquesta impossibilitat –persistent en el temps– d'accedir-hi per fer un epistolari complet, vàrem optar per obtenir, a través d'alguns dels seus destinataris, les cartes escrites per Cabot, tot restringint la recerca al cercle familiar i al dels amics més íntims. D'aquesta manera vàrem localitzar-ne més d'un centenar, de les quals a l'esmentat volum *El periodisme silenciàt: Just Cabot. Vida i cartes de l'exili (1939-1961)* n'hi hem aplegat una cinquantena de les adreçades als seus germans de Barcelona, als periodistes Emili Lluch (*Milillu*), Joan Cortès i Vidal i Jaume Passarell, i als escriptors Lluís Capdevila i Ferran Canyameres. Els originals vàrem localitzar-los en els següents fons: arxius particulars de Marta Cabot i Bros, a Barcelona; de Mariona Lluch, a Barcelona; de Josefina Bayona, vídua de Joan Cortès i Vidal, a Barcelona (posteriorment a mans de Joaquim Villaronga, del Cercle Cartòfil de Catalunya); arxiu particular de Josep Fornas, editor de *Pòrtic*, a Vilassar de Mar; fons Ferran Canyameres, a l'Arxiu Històric Comarcal de Terrassa; i arxiu Montserrat Tarradellas de Poblet. Les cartes adreçades a Lluís Capdevila ja havien estat editades per Just Arévalo Cortès i publicades a *Els Marges* (59, 1997).

Basant-nos en aquesta part de la seva correspondència creiem que en el llibre citat hem fet una aproximació prou fidedigna sobre la realitat de Just Cabot i la seva circumstància (el món de l'exili parisenc). I ho creiem perquè, com deia ell mateix, «quant a la veritat sobre l'home, podem trobar-la més en la correspondència i en els diaris escrits a mesura dels esdeveniments, que no pas en les memòries forjades cap a la vellesa, a distància dels fets» («C. Fages de Climent, *Climent*», *Mirador*, 239, 31 d'agost de 1933).³

3. Article reproduït a SOLER (1992), p. 147.

D'altra banda, el procés d'escriure aquests dos llibres ens ha deixat una mena de sensació com d'haver estat recollint engrunes d'una gran taula en un saló on hi hagué un banquet esplèndid. Malgrat la seva modèstia, però, aquestes engrunes tenen un cert valor. Són el testimoni residual d'unes festes tan llunyanes com brillants: ens recorden allò que durant uns anys va constituir un notable festí cultural en aquella Barcelona que desplegava una creativitat impregnada d'intel·ligència, catalanitat i cosmopolitisme a l'entorn de la Generalitat republicana. Són unes engrunes que ens remetien al somni de la Catalunya impossible de què parlava l'enyorat Josep M. Huertas Claveria. I amb elles, si més no, també recuperem un testimoni directe del moltíssim que ens ha estat escamotejat a causa «dels *sucesos* que començaren en juliol de 1936», per dir-ho amb un càustic eufemisme cabotià.⁴

Llegir els articles i les cartes de Just Cabot, en efecte, pot ajudar-nos a tenir una idea més precisa de l'abast d'aquella tragèdia per als catalans en general, per a la seva cultura i, singularment, per al seu periodisme. Perquè el cas de Cabot, de fet, és la metàfora perfecta de la tragèdia del periodisme català republicà: vençut, exiliat i esborrat per la repressió i l'oblit programat.

Però, qui era Just Cabot i Ribot? Diguem, breument, que va néixer a Barcelona el 1898. Que, tot i haver estudiat medicina, ben aviat va «penjar la bata» i va decantar-se pel periodisme. Fou redactor en cap del diari *La Publicitat*, col·laborà a *La Nau*, *L'Opinió*, *La Nova Revista*, *Gasetta de les Arts*, *L'Esport Català*, *El Be Negre*, *Revista de Catalunya* i d'altres publicacions. De ben jove es relacionà amb els pioners de l'aviació i el motociclisme i l'automobilisme a Catalunya, i també amb els artistes i els bohemis de la colla dels Evolucionistes. Tanmateix, el seu nom quedaria lligat per sempre al de *Mirador*, el «setmanari de Literatura, Art i Política» del qual ell fou ànima i director. Des de gener de 1929 i durant vuit anys va aparèixer aquesta publicació, que segons Eugeni Xammar fou (juntament amb *L'Avenç* i *Juventut*) «la millor revista catalana de tots els temps».⁵ Les pàgines de *Mirador* acolliren col·laboradors de la més diversa procedència ideològica: Antoni Rovira i Virgili, Josep M. de Sagarra, Francesc Trabal, J. V. Foix, Jaume Miravittles, Mercè Rodoreda, Josep Pla, Artur Perucho, Josep M. Planes, Rafael Tasis, Carles Sentís, Jaume Passarell, Feliu Elias, Martí de Riquer,

4. Expressió utilitzada en una carta a Jaume Passarell, datada a París el 7 d'octubre de 1948. Reproduïda a SOLER (2008), p. 139-142.

5. Reproduït a SOLER (1992), p. 73-77.

Ramon Esquerra, Francesc Madrid, etc. D'entre els col·laboradors estrangers, hi trobem articles d'André Maurois, Romain Rolland, Thomas Mann, Aldous Huxley, Paul Morand, etc.

Pel que fa a Just Cabot, a banda de les tasques de direcció, hi publicarà més de 200 articles abastant els més diversos aspectes de l'actualitat cultural, cívica i política. Lector voraç, Cabot és un tot terreny documentadíssim i intel·ligent, que tant es prodiga en la interpretació a base de reportatges o de les iròniques notes de la secció «Mirador indiscret» com fa argumentació i assaig cultural a través de la secció de crítica literària. Pot dedicar diversos articles a l'aeroport de Barcelona i a defensar-ne una ubicació més idònia prop de la línia del ferrocarril i, a continuació, tractar del setè centenari de Ramon Llull, o de les doctrines de Freud i la psicoanàlisi. O fer un article sobre la ja aleshores «imminent» cessió del castell de Montjuic a la ciutat de Barcelona i la seva conversió en un centre sobre la pau, i tot seguit signar-ne un altre sobre Picasso i els seus amics. O entrevistar Salvador Dalí a Barcelona, enmig dels fets d'octubre de 1934; o parlar de l'escàndol de l'*estraperlo* i de la implicació del rei Alfons XIII en tal afer; o denunciar un alt funcionari barceloní de la dictadura de Primo de Rivera que, el 1933, segueix aferrat als seus càrrecs i pretén fer-se'ls vitalicis amb la República; i, d'altra banda, escriure l'article «Un gran europeu: Erasme de Rotterdam», publicat a *Mirador* el 20 d'agost de 1936, que és un rotund al·legat contra la guerra;⁶ o els esplèndids assaigs que publicà a *Revista de Catalunya* sobre Stendhal, Balzac, Villiers de l'Isle-Adam, D'Annunzio, Maurras i Kuprin, o els estudis dedicats a l'aventurer català Domènec Badia (*Ali Bey*), a Miquel Servet o a Josep Bédier i la formació de les cançons de gesta franceses. Un escriptor tot terreny, en efecte, però sempre ben informat, rigorós i intel·ligent.

D'altra banda, periodista amb una absoluta llibertat de judici, la seva ploma no defuig mai el compromís amb la veritat. Domènec Guansé el retratava així: «Cabot adorava la intel·ligència en la literatura, en l'art, en la política. La petulància ostentosa, la matusseria, l'impudor, l'irritaven, li feien remuntar, per reacció, els àcids més corrosius a la ploma o als llavis».⁷ Davant personatges d'aquestes característiques, en efecte, Cabot hi abocava la seva causticitat i el seu sarcasme sense cap pietat, potser fins a excedir-se i tot en alguns casos, motiu pel qual algú li posà el malnom de *Just l'Injust*.

6. Domènec GUANSÉ, *Abans d'ara*, Barcelona, Aymà, 1966, p. 136.

7. Reproduït a SOLER (1992), p. 89-92.

Normalment, però, Cabot exercia la crítica amb objectivitat i sense reserves prèvies en funció de la importància de l'autor tractat. Així, a Josep M. de Sagarra, de qui és «amic personal i estimadíssim», no s'està de manifestar-li públicament les seves limitacions com a novel·lista, com ho fa en la crítica de l'obra *All i salobre* (*Mirador*, 3, 14 de febrer de 1929).⁸ Del mateix Josep Carner, de qui reconeix i admira l'obra i el paper de «depurador i enriquidor de l'idioma», tampoc no es priva de comentar-ne molt negativament (*Mirador*, 162, 1 de març de 1932)⁹ la seva traducció d'*Els caràcters* de La Bruyère, publicada a la «Biblioteca Literària». Carner hi respon amb l'article «A un crític dues vegades Just» (*La Publicitat*, 27 de març de 1932), on reconeix que Cabot té raó perquè, efectivament, es tracta d'una traducció parcial, feta vint anys abans, en plena joventut, i posada ara en circulació per un editor gens escrupolós, sense coneixement per part seva ni cap possibilitat de revisió.

D'altra banda, Just Cabot dedicarà a Josep Pla cinc articles,¹⁰ en els quals, tot i considerar-lo «un escriptor de cap a peus, escriptor per sobre de tot», sempre insistirà a estimular-lo per tal que es decideixi a escriure una novel·la de debò. Perquè aquesta és la preocupació més persistent del Cabot crític literari: estimular, provocar l'aparició d'autors de qualitat que donin una embranzida definitiva i modernitzin la novel·la a Catalunya, perquè considera que aquest és el gènere que pot consolidar la viabilitat literària de la llengua. Recordem, en aquesta mateixa línia, que entre 1928 i 1932 fou impulsor i secretari del jurat dels Premis Crexells de novel·la, al costat de personalitats de la talla de Pompeu Fabra, Carles Riba, J. M. López-Picó, J. M. Junoy o Agustí Calvet (*Gaziel*). I també cal fer notar que ell mateix va traduir al català diverses novel·les de Stendhal, Balzac, Benjamin, Kessel, George Sand, Casanova, Dostoievski i altres autors.

D'altra banda, Cabot i el grup de *Mirador* van dinamitzar la vida cultural barcelonina d'aquells anys amb iniciatives ben remarcables. Per exemple, amb l'organització del programa radiofònic *L'hora radiada*, unes conferències emeses

8. Reproduït a SOLER (1992), p. 134-136.

9. «"Madrid" (un dietari)», de Josep Pla, *Mirador*, 11, 11 de maig de 1929; «"Cambó", per Josep Pla», *Mirador*, 22, 27 de juny de 1929; «Josep Pla, "Cartes meridionals"», *Mirador*, 41, 7 de novembre de 1929; «Josep Pla, "Vida de Manolo contada per ell mateix"», *Mirador*, 64, 17 d'abril de 1930; «Josep Pla, "El sistema de Francesc Pujols"», *Mirador*, 114, 9 d'abril de 1931.

10. Sobre aquest premi vegeu SOLET (1992), p. 43-45.

per EAJ-15 Ràdio Associació de Catalunya; i també amb les Sessions *Mirador* de cinema que durant set temporades van dur a Barcelona una vuitantena de pel·lícules de directors com Man Ray, Murnau, René Clair, Buñuel, Howard Hawks, Lubitsch, Vidor, Chaplin, etc. O amb els Salons *Mirador* de pintura, dedicats als «Cent anys de retrat femení en la pintura catalana» (1933) i a «La pintura gòtica a Catalunya» (1936). O amb la publicació sota el segell editorial de *Mirador* de l'obra d'algun col·laborador del setmanari, com és el cas de Joan Terrassa, que hi veu editat el seu llibre *URSS. La república dels treballadors* (Barcelona, Mirador, 1932).

Carles Singla va resumir perfectament, amb el subtítol de la seva tesi doctoral, el que era el setmanari *Mirador* de Just Cabot: «Un model de periòdic al servei d'una idea de país». Aquest país ideal, pel qual treballaven Cabot i el seu entorn, fou la Catalunya que la Guerra Civil esfondrà de cop i el franquisme soterrà i perseguí persistentment. En definitiva, podem dir que Cabot representa alhora la tragèdia d'un periodisme escapat i d'una Catalunya que ja no fou possible. Perquè Just Cabot, com a director i ànima de *Mirador*, era el principal motor de tot això. I tot això fou eliminat de soca-rel.

Queda ben clar, doncs, quina mena de periodista era i quin ambient generava aquest personatge que, de sobte, el juliol del 1936 es troba a Barcelona enmig de l'esclat de la guerra i de la revolució. Fidel a la legalitat republicana i a les autoritats de la Generalitat, segueix al peu del seu *Mirador*, tot i les amenaces dels *incontrolats* de la CNT que cauen directament sobre ell i altres membres del setmanari. El 25 d'agost, però, Josep M. Planes, col·laborador de *Mirador* i director d'*El Be Negre*, és assassinat i el seu cos llançat al voral de l'Arrabassada. Tot seguit, *Mirador* serà decomissat pel PSUC i la UGT, i passarà a l'òrbita de l'Associació d'Escriptors Catalans. Cabot ja no hi tornarà a escriure. Durant la guerra només ho farà esporàdicament al diari *La Publicitat* i en aquell miracle cultural que són els números de *Revista de Catalunya* publicats durant l'any 1938, en una Barcelona bombardejada sense pietat. Cabot encara rebrà, a finals d'aquest 1938, el premi Valentí Almirall de periodisme pel recull dels *Tres articles* que hi publicà.¹¹

Finalment, el 5 de febrer de 1939, com molts milers de catalans i espanyols, travessa la frontera de França amb els darrers republicans vençuts. En

11. El text complet de la carta és reproduït a SOLER (2008), p. 45-47.

aquell moment Cabot només té 40 anys i és considerat potser el periodista més ben informat de la Barcelona del seu temps i un veritable mestre de periodistes. La seva veu pública i el seu mestratge, però, quedaran absolutament estroncats. A Catalunya no hi tornarà a haver una capçalera de diari en català fins 1966 (*Tele-estel*). I la censura persistirà durant tot el règim franquista. Per la seva banda, Just Cabot romandrà a París, exiliat, fins a la seva mort el 1961. I ja no podrà escriure cap més article, llevat d'alguns d'escadusser en revistes de l'exili. Amb tot, la condició d'exiliat no el priva de tenir una visió crítica del procés de la Guerra Civil i de la revolució, que no és pas tendra amb cap bàndol. Ho veiem clarament en una carta escrita a París, el 5 de febrer de 1940, a Lluís Capdevila, a qui diu:

Volgut amic Capdevila,

Com aquell qui no diu res, ja ha fet un any –exactament la nit passada– que vaig travessar la frontera, després de deu o dotze dies a Figueres, on als espectacles deplorables que comporta inevitablement tota guerra s'afegia la covardia, la frousse [el «canguel·lo»] i la manca d'homenia dels que eren dirigents del país i ocupaven càrrecs de més o menys responsabilitat. D'aquells dies, des de la meua sortida de Barcelona, en tinc unes quantes notes preses i, més que res, conservo encara ben vives en la memòria escenes i anècdotes. Però no sé pas si mai em decidiré a escriure-ho. Després, a l'exili, l'espectacle, ja ho saps prou bé, ha seguit essent deplorable. Amb ben lleus excepcions, del més alt al més baix som un espectacle que dona dret a treure'ns el qualificatiu de país civilitzat. Sort encara que com que sempre hi ha un pitjor, la gent que manen allà baix ho fan per l'estil que ho feien els nostres. La meua teoria del formatge s'ha revelat exacta, dit sigui sense immodèstia. Si parteixes un formatge de bola, les dues meitats són del mateix formatge; no et surt mai l'altra meitat de Gruyère. I Espanya era un sol formatge. Les bestieses i àdhuc el lèxic d'una banda, al que s'assemblen més, és a les bestieses i al lèxic de l'altra banda.¹²

Tanmateix, malgrat aquesta dura crítica, Just Cabot té molt clar de quina banda està. Per això, davant la consolidació progressiva del franquisme, davant la barbàrie i el cretinisme casernari que inundarà anys i anys tot el país, sense deixar cap espai de llibertat on pugui encara despuntar un bri d'intel·ligència,

12. El text complet de la carta és reproduït a SOLER (2008), p. 45-47.

Cabot ja no es plantejarà mai més de tornar a treballar a Barcelona. Es negarà rotundament a retornar a Catalunya i haver d'escriure sense llibertat i obligatòriament en castellà i sota el jou de la censura. Des d'ara, doncs, només escriurà cartes als amics i a la família. Mogut per un imperatiu moral, tria el silenci públic com a «única solució decent». I aquesta decisió la trobem explicitada en una carta escrita des de París al seu amic Jaume Passarell el 27 de desembre de 1948, en la qual diu:

[...] Vaig tenir fa poc l'honor d'exposar la meua opinió sobre Destino i sobre els «col·laboracionistes» al cèlebre Carles Sentís, que no sé si ja s'ha refet de la impressió. Li vaig dir que ací, en temps de l'ocupació, els col·laboracionistes escrivien en francès i no en l'idioma de l'ocupant, cosa que no era possible a Barcelona, on per força has d'escriure en l'idioma de l'ocupant, que tampoc t'ho agraeix. Que per a un català l'única solució decent era el silenci. Que aquest «cuento» que així es feia catalanisme, molt aigualit però catalanisme al cap i a la fi, era un argument que no s'aguantava dret, i que l'experiència de 1940-44 a França ens ha instruït sobre la ineficàcia del «doble joc», etc., etc. A l'últim el Sentís em va dir: «Home, m'estranya que siguis tan intransigent». Li vaig fer una contesta que va tallar-li la respiració: «Jo, intransigent? La prova que no en sóc és que mengem junts».¹³

Gran coneixedor de la literatura i la cultura franceses, Cabot es quedarà per sempre a París. Els primers temps, col·labora a *La Tradition Vivante* i també a *El Poble Català*.¹⁴ Després ajudarà Ferran Canyameres a recollir i traduir l'obra de Simenon, així com en altres tasques de l'editorial Albor que patrocina el terrassenc. Sobrevisqué com pot en una ciutat que aviat serà ocupada per les forces hitlerianes. Hi viurà, doncs, moments històrics en el decurs dels quals el periodista que porta a dins reneix i es manifesta de l'única manera que pot fer-ho: en les cartes als amics. A tall d'exemple, reproduïm, traduïts, alguns fragments d'una llarga carta, datada a París el dia 1 de març de 1945, escrita en francès i adreçada al seu amic de Barcelona Emili Lluch (*Milillu*), en la qual es desplega

13. SOLER (2008), p. 146.

14. Al monogràfic «Espagne» de *La Tradition Vivante* (París, 1939) hi publica aquests dos articles: «La littérature et la poésie castillane et mozarabe», p. 9-12, i «La littérature et la poésie catalanes», p. 36-38. A *El Poble Català*, en canvi, només hi fa tasques de redacció i composició, sense signar-hi cap article.

tota una crònica de l'ocupació i l'alliberament de París, amb una força documental realment impressionant:

[...] Decidit a aprofitar l'avantatge de poder veure'ls de prop, vaig passar pels carrers els primers dies de l'ocupació. També era al carrer, els dies precedents a l'alliberament i els següents, a risc d'haver tot sovint d'arrambar-me als murs o d'esmunyir-me i amagar-me en un portal quan la cosa es complicava. Quaranta anys de viure a Barcelona donen experiència en aquesta mena d'afers, i l'assumpte s'ho valia.

Ben segur, no vaig estar gens content el matí del 14 de juny de 1940 quan vaig veure, a l'Avenue de Wagram, els primers alemanys. Tanmateix, si això estava passant, més valia veure-ho, i m'estimo més haver-ho vist. París era gairebé desert, buidat per l'èxode de fins a tres quartes parts d'habitants, si no més, i els comptats passants que a una hora tan matinera (sobretot per a mi) es trobaven al carrer contemplaven amb sentiments barrejats aquells motoristes que van ser seguits ben aviat d'interminables columnes d'infanteria a peu o transportada, d'artilleria, de blindats, de carros de combat, amb una fressa infernal a la qual s'afegia el terrabastall dels avions amb la creu gammada, volant baix per tal d'impressionar més l'esperit dels badocs. Hitler havia volgut omplir-nos-en la vista i la desfilada durà tres dies sencers, interminable, i per diversos indrets alhora. Entraven orgullosos, l'aspecte impecable, les armes brunyides, els vehicles ben lluent. Molts d'ells prenen fotos sense perdre la formació. Bon record per enviar a la família, per guardar tota la vida.

Ben diferent fou la jornada del 25 d'agost del 44 quan, tot caminant vers la Porta d'Orleans, vaig veure al Lion de Belfort els primers xicots de Leclerc. Els carrers eren plens de gent, les cases guarnides amb domassos. Fendint la gentada que els aclama, heus ací dos motoristes de la Divisió Leclerc que s'aturen per demanar una informació. Belles màquines, a fe, amb parabrises de rhodoide i un comptador de velocitat graduat fins a 120 milles. Els motoristes arrenquen, tota la cara empastifada de pintallavis. I de seguida, blindats, carros Sherman, camions de totes mides, jeeps, núvols de jeeps. Ni un sol home ha entrat caminant. No va ser una entrada espectacular com l'altra, que era preparada com una desfilada. La gent cridava, plorava d'alegria, aplaudia, brandava banderes aliades sortides no se sap d'on. Els vehicles, enfangats, empolsinats, plens de noies i nois que s'hi havien enfilat, arribaven en petits grups, amb els soldats movent lentament la mà, amb l'índex i el mitjà estesos formant la V de la victòria. [...] A la cruïlla Raspail-Montparnasse, veig passar alguns blindats amb una bandera sobre el parafang que no és de cap de les nacions aliades.

Els vehicles porten noms que em diuen alguna cosa: Guernica, Teruel, Don Quichotte, Guadalajara, Madrid...

[...] Si no ho hagués vist, no creuria pas que tot aquest material havia pogut desembarcar. I tot això gasta carburant, tot això roda sobre pneumàtics, fins les cadenes dels tancs i dels bulldozers van folrades de cautxú, la qual cosa els fa molt menys sorollosos que aquells tancs alemanys que, ahir encara, esgarrapaven París. Els boches parlaven de guerra motoritzada. L'han ben tinguda.

Havent-los vist entrar com a conqueridors, hom assaboreix millor el fet de veure'ls ara marxar avergonyits, amb nocturnitat, en caravana o per petits grups, àdhuc per parelles, en autos, en camions, en carretons de granja, fins i tot a peu o amb bicicleta sense pneumàtics, sobre les llantes!

No exagero gens. Inútil dir que s'emporten tot el que han pogut arreplegar. I no és pas poca cosa. Els fugitius se'n van carregats amb les coses més heteròclites, sobretot pneumàtics, però també bicicletes, mobles, lavabos (arrancats de l'hotel Lutétia, per exemple), peces de carn, bosses i paquets dels quals no es pot sempre precisar el contingut, galledes embotides les unes dins les altres. I continuo sense exagerar res. Aquests rapinyaires ja no eren els altius homenassos de maig del 40. Ara eren la major part pobres diables, sobre els quals tanmateix jo no reeixia pas a sentir cap pietat.

Començaven a pagar un deute que per nosaltres data de 1936. Era, doncs, la nostra revenja el que jo assaboria. I a més, cal haver-los vist de prop durant quatre anys per tal de refermar-se en una opinió que no ha deixat de ser la meua des de 1914. Porca gentussa!¹⁵

Alliberada França i consumada la victòria aliada sobre el nazisme, durant un temps l'exili republicà confia que, lògicament, Franco serà escombrat per la restauració democràtica europea. És aleshores que Cabot, des de les pàgines de *Catalònia* de París (núm. 4, 30 de juny de 1945), amb l'article «Errors de perspectiva», propugna la reconciliació entre els catalans de l'exili i «els catalanistes i liberals autèntics emigrats de l'interior, que no han acceptat la victòria provisional del franquisme» i demana la seva unió enfront «un règim de tirania tràgic i grotesc alhora». I ho fa en aquests termes:

La colonització de Catalunya, colonització militar, política i civil, és massa intensa perquè ens puguem permetre el luxe imbècil de prescindir de tots els

15. Vegeu el text complet de la carta (l'original en francès i la nostra traducció al català) a SOLER (2008), p. 69-77.

efectius que puguem oposar-hi. [...] Entengui's bé que no pledejo l'impunisme. Si els individus tenen el dret de perdonar i oblidar, els pobles tenen el deure d'exigir justícia. [...] I encara: crec, com totes les persones sensates, que cal eliminar fins els darrers vestigis de la mentalitat de guerra civil. Aquesta mentalitat escau als qui provocaren la guerra civil a casa nostra i la sostenen encara ara. Als qui férem una guerra que ens vingué imposada ens escau, si no de corregir aquesta mentalitat –cosa probablement impossible–, de lluitar contra les seves manifestacions, de qualsevulla cantó que vinguin. [...] Es tracta, em sembla, de treballar per la conciliació dels catalans i la pacificació dels esperits. No es tracta d'afegir contínuament anelles a una cadena de represàlies inacabables.¹⁶

Aquest any 1945 es crea a París l'associació Cultura Catalana, de la qual Cabot es membre destacat, junt amb Nicolau d'Olwer, Eugeni Xammar, Rafael Tasis, Mercè Rodoreda, etc. Col·labora en la represa parisenca de *Revista de Catalunya*, el 1947. El 1948 funda la galeria d'art i llibreria Mirador, a la *place Vendôme*, amb Victor Hurtado i Lluís Montanyà. Societat efímera que deixarà poc després per establir amb Rosita Castelucho la Librairie Artistique et Latino Américaine al 125 del boulevard de Montparnasse. De fa temps, Cabot ja es refugia només en els llibres i en la correspondència amb els amics. Durant l'exili haurà escrit centenars de cartes, l'única possibilitat digna de practicar l'escriptura, segons diu ell mateix. De tornar al periodisme que es podia practicar aleshores a Espanya, mai més no en va tenir ganes. Li ho confessa a Jaume Passarell en carta datada a París el 27 de desembre de 1948:

En relativament poc temps he rebut dos números de *Destino*. Jo que només en veia un parell cada any, aquest 1948 ja n'he vist quatre. En un d'ells hi havia la necrològica que el Cortès va fer de l'Apa. Hi parlava, com a publicacions, de *Vell i Nou* i de la *Revista Nova*. Ni paraula del *Papitu*, *Mirador* i *La Publicitat*. La gent del nostre temps sabem ben bé què fou el *Papitu* dels primers temps. Sabem també que la col·laboració de l'Apa a *Mirador* ompliria, si es recollís, uns quants volums. I del que l'Apa publicà entre dibuixos i articles a la *Publi*, no diguem: vint anys de col·laboració assídua. És clar, la *Publi* no deu poder anomenar-se des de les pàgines de *Destino*. Ara que haver d'escriure en aquestes condicions ja ho regalo a qui ho vulgui.¹⁷

16. Article reproduït íntegrament a SOLER (1992), p. 81-84.

17. SOLER (2008), p. 145

El 1950 l'ONU autoritza el retorn dels ambaixadors a Madrid. Franco és reconegut *de facto* pels Estats Units. La perspectiva del retorn s'esvaeix. L'any 1953 Just Cabot farà el primer viatge a Barcelona després del 1939. Aprofita l'estada per fer donació de la seva valuosíssima biblioteca a l'Ateneu, on havia quedat l'any 1939. A Barcelona, hi vindrà fins a cinc vegades, però només de visita als amics. Quan li suggereixen de fer com tants exiliats que opten pel retorn definitiu, ell objecta en una carta a Jaume Passarell, datada a París el 31 de març de 1948:

En Viladomat i tots els que es vanten de convèncer-me haurien de saber que no em deixo convèncer per res ni per ningú si abans no em convenço jo mateix, i sobre la Barcelona actual tinc les meves idees, molt ben fonamentades i que ara, amb la frontera oberta permetent una mica més els viatges de gent d'aquí no fan sinó afermar-se i arrelar-se. D'altra banda, no m'enयोoro. Per què? Enyoraria en tot cas una Barcelona que ja no existeix, que ja no tornarà a existir mai més. Posat a fer d'emigrat, més m'estimo doncs fer d'emigrat a l'exterior que a l'interior.¹⁸

I, efectivament, Just Cabot romandria exiliat a París fins a la seva mort, el 25 de febrer de 1961. En un article necrològic, Josep M. de Sagarra va recordar-lo com «una de les intel·ligències més lúcides i singulars, amb la qual vaig tenir la sort de compartir l'espectacle de moltes nits i moltes matinades d'aquella Barcelona d'abans de la guerra». I deia també que, «gràcies a Just Cabot, el nostre *Mirador* esdevingué la publicació més sensible i més civilitzada que hi ha hagut a Barcelona en tot el que va de segle».¹⁹

Ara, a 50 anys del seu traspàs, el fet de recuperar la figura i l'obra d'un gran periodista, a més d'un acte de justícia pòstuma, també hauria de ser una molt bona ocasió per tenir el gust de llegir-lo i de gaudir-ne tot constatant que la seva obra ha estat una important aportació del periodisme a la nostra cultura.

18. SOLER (2008), p. 107-108.

19. J. M. DE SAGARRA, «Los que se van. Just Cabot», *La Vanguardia Española*, 12 de març de 1961, p. 11.

JOSEP MARIA DE SAGARRA, ARTICULISTA

NARCÍS GAROLERA
Universitat Pompeu Fabra

RESUM

Josep Maria de Sagarra va col·laborar, durant més de quaranta anys, en la premsa periòdica, sobretot en la catalana, amb una important dedicació i l'excel·lència literària, fins i tot lírica. Els seus articles, de temàtica molt variada, li han valgut un ampli reconeixement dels estudiosos.

PARAULES CLAU

Josep Maria de Sagarra, periodisme, premsa catalana, premsa barcelonina.

Josep Maria de Sagarra, article writer

ABSTRACT

For more than forty years Josep Maria de Sagarra collaborated with newspapers, especially Catalan papers, with significant dedication and literary and even lyrical excellence. His articles, on a very wide range of themes, have been widely studied by academics.

KEYWORDS

Josep Maria de Sagarra, journalism, Catalan press, Barcelona press.

L'any 1933, en una llarga conversa biogràfica amb el periodista Melcior Font, i a propòsit de la professionalització dels escriptors catalans, Sagarra confessava que, «per anar tirant, hem de fer cap al periodisme». I afegia: «Els literats, incorporats a una redacció, són uns aficionats al periodisme que cobren com els professionals de la més forta categoria. Això, ho dic naturalment comparant el periodisme català amb el periodisme europeu». I ho rematava amb la

següent constatació: «En el periodisme, els literats hi posem la gota d'oli d'una pila de preocupacions d'un ordre més aviat sentimental».¹

En diversos articles de *La Publicitat*, hi trobem també referències similars a l'articulisme literari: Sagarra es considera «un escriptor-periodista» (21 d'octubre de 1924), «un literat que escriu per als diaris» (27 de juliol de 1924), i afirma tenir «la mínima quantitat de periodista» (26 de juliol de 1925). Sorneguer amb els erudits –a les picabaralles dels quals dedica un article («La passió dels savis», 17 de gener de 1928)–, confessa que no és cap estudiós: «Jo sóc anticientífic per temperament; la precisió em molesta, la veritat pura em fa mal de cap» (15 de febrer de 1925). Formula judicis des del seu punt de vista personal, i les seves opinions són sempre subjectives, fins i tot en la mateixa expressió formal: «Jo crec...», «jo confesso...», «jo recordo...».

Les seves reflexions i els seus comentaris, irònics i amb un punt de distanciament, s'ajusten al to d'assaig de l'articulisme, i, tot i que admet que «un diari no té cap mena de solvència literària» (8 de setembre de 1922), creu que «el diari serveix per omplir una necessitat literària del públic» (15 d'octubre de 1924). És conscient de la fugacitat de l'escriptura periodística, i considera els diaris «fulles econòmiques que duren un dia» (15 d'octubre de 1924), però «fulles banals d'una necessitat absoluta» (1 de juliol de 1928).

Tanmateix, en una de les seves primeres col·laboracions a *La Publicitat*, Sagarra és categòric sobre la influència de la premsa en la vida política i social: «aquesta fulla de paper [...] és i serà [...] una arma terrible i de primera força» (8 de setembre de 1922). El convenciment de l'influx del periodisme en el lector corrent –el principal destinatari de les seves obres de creació– i la possibilitat de viure de l'escriptura li faran publicar una part gens menyspreable de la seva producció literària en les pàgines de diaris i revistes.

UNA LLARGA TRAJECTÒRIA

Josep Maria de Sagarra va col·laborar, durant més de quaranta anys, en la premsa periòdica, sobretot en la catalana i, més estrictament, en la barcelonina. Aquesta important dedicació i l'excel·lència literària dels seus articles li han valgut un ampli reconeixement dels estudiosos.²

1. Melcior FONT, *La nostra gent. Josep M.ª de Sagarra* (Llibreria Catalònia, s/d, [1933]), p. 49-50.

2. Rossend LLATES, pròleg a Josep Maria de SAGARRA, *L'aperitiu*, vol. I, Barcelona, Vergara, 1964, p. 7-18; Domènec GUANSÉ, «L'obra en prosa de Josep Maria de Sagarra», pròleg a Josep

La major part d'aquesta producció fou escrita en llengua catalana, i les capçaleres que acolliren els seus articles foren moltes i diverses: *La Publicidad* (i, més endavant, *La Publicitat*), *La Veu de Catalunya*, *Las Noticias*, *El Sol*, *La Branca*, *La Mà Trencada*, *L'Opinió*, *La Nau*, *La Rambla*, *D'Ací i d'Allà*, *Imatges*, *Mirador*, *Diario de Barcelona*, *La Vanguardia*, *Destino*... L'escriptor aplegà en el volum *Cafè, copa i puro* (1929) una quarantena d'articles –dels més de dos-cents que havia publicat a *La Publicitat*– i, en els dos volums de *L'aperitiu* (1947), la meitat dels que havia publicat al setmanari *Mirador*. Després de la guerra també recollí en volum alguns dels articles apareguts, en castellà, a la revista *Destino* (*Cola de gallo*, 1959).

Encara no tenim aplegada la totalitat de les col·laboracions periodístiques de l'escriptor, però hem de creure que ben aviat els lectors catalans tindran l'oportunitat de llegir (o rellegir) tota la producció articulística de Sagarra. Els darrers anys, jo mateix he recollit i publicat uns quatre-cents articles, escrits en català, apareguts al diari *La Publicitat* (1922-1929) i al setmanari *Mirador* (1929-1936).³ També he rescatat de l'hemeroteca les cròniques enviades per Sagarra, l'any 1920, des de Berlín, al diari madrileny *El Sol*.⁴ Caldria buidar –i aplegar en volum– els articles publicats per Sagarra, abans de la guerra, a *Las Noticias*, *La Publicidad* i *La Veu de Catalunya*, i en publicacions periòdiques espanyoles (*La Esfera*, de Madrid, i d'altres). El mateix caldria fer amb els articles publicats en castellà, després de la guerra, en rotatius catalans (*Diario de Barcelona*, *La Vanguardia*...).

LITERATURA PERIODÍSTICA

Com va escriure Maurici Serrahima, els articles de Sagarra no són ben bé prosa narrativa, i els seus «aperitius» al setmanari *Mirador* són d'una extraordinària

Maria DE SAGARRA, *Obres completes. Prosa*, Barcelona, Selecta, 1967, p. XIII-XXXI; Josep Maria CASASÚS, *El pensament periodístic a Catalunya*, Barcelona, Curial, 1987; *El periodisme a Catalunya*, Barcelona, Plaza & Janés, 1988, i *Periodisme català que ha fet història*, Barcelona, Proa, 1996, *passim*; Maria NUNES, «Introducció a la prosa de Josep Maria de Sagarra», a Josep M. DE SAGARRA, *Obra completa*, VI, València, Tres i Quatre, 1999, p. VII-XXXIX; Narcís GAROLERA, presentació de Josep M. DE SAGARRA, *L'ànima de les coses. Articles a «La Publicitat» (1922-1929)*, Barcelona, Quaderns Crema, 2001, p. XI-XXXV, i presentació de Josep M. DE SAGARRA, *El perfum dels dies. Articles a «Mirador» (1929-1936)*, Barcelona, Quaderns Crema, 2004, p. IX-XX.

3. Vegeu la nota anterior.

4. José María DE SAGARRA i José PLA, *Cartas europeas. Crónicas en «El Sol», 1920-1928*, edició i pròleg de Narcís GAROLERA, Barcelona, Destino, 2001.

perfecció.⁵ Aquests, per Rossend Llates, solen ser «un comentari de tema lliure, redactat en un estil que participava de la columna periodística i del poema en prosa».⁶ En el seu articulisme, segons Ramon Barnils, «Sagarra aconseguia la unió dels dos grans tòpics, de les dues grans realitats de la seva personalitat: l'escriptura continuada i la vida viscuda amb intensitat».⁷ L'escriptor mateix reconeixia que «amb l'*Aperitiu* vull fer una crònica viva i fresca que sigui un reflex de la nostra època».⁸

Darrerament, Josep Maria Casasús ha enquadrat l'articulisme de Sagarra en el periodisme europeu d'entreguerres: «Era un periodisme literari atractiu i intel·ligent, a la manera de Paul Morand, Blaise Cendrars, Francis Carco, Albert Londres o Valéry Larbaud».⁹ I s'ha pronunciat sobre l'estil i el llenguatge dels articles sagarrians: «Sagarra va introduir en el periodisme català uns registres de prosa intensament descriptiva, vivament acolorida, plàstica, vigorosa i realista. Una prosa culta, intel·ligent, documentada, erudita, atenta a les novetats, i alhora emotiva, sensual i, en alguns instants, voluptuosa».¹⁰

VARIETAT TEMÀTICA

En la impossibilitat de poder-me ocupar de tota aquesta vasta producció periodística, em limitaré a presentar, a grans trets, l'articulisme sagarrià aparegut a les pàgines del diari *La Publicitat* i el setmanari *Mirador*, atès que, com he dit fa un moment, ja disposem de reculls complets d'aquestes col·laboracions literàries.

La temàtica d'aquests articles és molt diversa. De vegades són notes d'actualitat cultural, sempre presentades subjectivament, a partir d'una impressió causada per una lectura, una conferència, un concert de *jazz* o, fins i tot, un combat de boxa. Altres vegades hi trobem reflexions crítiques i semblances literàries, molt sovint sobre poesia i sobre literatura francesa. Per altra banda, hi ha articles que són apunts impressionistes sobre viles, ciutats o, simplement, paisatges que Sagarra sap mostrar suggestius, sensuais i plens de caràcter. En algun cas, fins i tot, es permet criticar sense ambages els desastres perpetrats en les construccions d'estiueig a la vora de les platges:

5. Maurici SERRAHIMA, *Dotze mestres*, Barcelona, Destino, 1972, p. 353 i 355.

6. Rossend LLATES, pròleg a Josep Maria DE SAGARRA, *L'aperitiu*, vol. I, Barcelona, Vergara, p. 13.

7. «Josep Maria de Sagarra», *Lletra de Canvi*, 9 (setembre de 1988), p. 31.

8. M. FONT, *La nostra gent...*, p. 51.

9. Conferència, inèdita, pronunciada a l'Institut d'Estudis Catalans en la Jornada d'homenatge a Josep Maria de Sagarra amb motiu del cinquantenari de la seva mort (27 d'octubre de 2011).

10. En la mateixa conferència a l'IEC.

¿Per què la gent s'ha tornat boja, fabricant torretes amb mansardes i amb teulades pendents? [...] això de riure's del clima i del paisatge, això d'estrafer una caricatura nòrdica davant d'una sorra que s'està fonent, [...] ens sembla monstruós. ¿És que els propietaris es pensen que són en aquelles platges del Bàltic, on quatre nudistes es pelen de fred i la neu s'arrossega per les teulades? [...] En aquests pobles de la costa, l'arquitectura s'ha desvergonyit tant que ja no és qüestió de plorar: és qüestió de tirar bombes. (11 de novembre de 1935)

Un bon gruix d'articles són dedicats a evocar la ciutat de Barcelona i els costums barcelonins. Sovint, les notes del passat, discretes i entranyables, hi apareixen contrastades amb un present llampant, cridaner i vacu, a través del qual Sagarra mostra el seu escepticisme i la seva actitud davant el món «modern», i es dedica a fer una mena de costumisme casolà, tot fent gala del seu cèlebre cosmopolitisme distanciadador. Un exemple en seria l'article que dedica a criticar sense pal·liatius «la mania de modernitzar les coses», concretada en el projecte municipal de renovació de les parades de la Rambla:

Els partidaris de l'arquitectura funcional han de convenir amb mi que no tot es pot funcionalitzar, i una de les coses prohibides en aquest sentit és la Rambla.

La Rambla, per Déu!, que no la toquin; com menys coses hi facin, millor. [...] Les iniciatives dels regidors passen, com passen els regidors, però la Rambla hem de procurar que tingui una certa gràcia perenne. I les equivocacions –i aquesta seria inqualificable– de vegades costen molt de reparar. (31 d'agost de 1933)

Un altre bloc d'articles molt característics són retrats de personatges. Poden ser-ho amb nom propi: un escriptor, un intel·lectual, un pintor, una poetessa, un actor, un jugador de boxa, un *barman*... Uns quants d'aquests articles són necrològiques de personalitats traspassades. Alguns dels retrats més bons i més penetrants són dedicats, però, a personatges anònims: un mariner, un cambrer, un saltimbanqui, unes noies de pell colrada... Resulten excel·lents els articles estivals que dedica a presentar dues faunes humanes: l'autòctona de les viles marineres i la dels estiuejants. També són extraordinaris, i una autèntica delícia per al lector, els articles dedicats als bars, als cafès i als rituals que s'hi practiquen. En els articles de Sagarra, els bars de ciutat, les cocteleries –llavors tan de moda–, els cafès entranyables dels pobles de la costa, es converteixen en espais plens de poesia, idonis per a les reflexions més profundes. El poeta s'hi deixa anar per embriagar, literalment, el lector:

Al cafè d'Eugeni, hi va tota mena de gent vibrant i delicada. [...] L'altre dia, a l'hora que hi ha més «giro» de vermouths, varen entrar al cafè dues perles precioses, dues pells iodades i dues dentadures impecables. [...] Eugeni, amb el cor gelatinós com una medusa, de tanta emoció, va demanar a les perles què volien beure, però les noies només feien que riure i mirar-se una pipa, tota cremada, com el cul d'un heretge en els darrers espetecs d'un auto de fe. (19 de setembre de 1929)

Un altre apartat temàtic el constitueixen els viatges, que poden ser de dues menes: voltar pel món real —Sagarra era un viatger infatigable— o transitar pel món de la memòria, de la imaginació, periple que interessa tant o més que els viatges diguem-ne «reals». Escrigué Sagarra:

Seria ridícul creure que el «viatge» vol dir precisament anar d'un cantó a l'altre, amb una botella termos, una gorra especial per a viatges de més de mil quilòmetres i un exemplar endarrerit de *La Vie Parisienne* per donar a entendre que un hom no fa escarafalls i un dia és un dia. Es pot viatjar anant de taula en taula de cafè, o no movent-se de la mateixa taula. En els viatges realistes, el més important és el *looping the loop* de les idees, les sensacions que encaixen la violència d'altres sensacions o n'absorbeixen lentament l'acaramel·lada fluïdesa. I això no demana tren, ni autocar, ni sirena marina. Hi ha home sedentari en les palpitations d'un avió i home viatger en un tristíssim llit de monja, amb un llibre i una cigarreta a la boca. Jo sóc d'aquests darrers; a mi m'agrada viatjar sempre, fins sense moure'm de casa. El meu carnet de ruta, el puc fer servir en totes les ocasions, perquè, per altra banda, no és un objecte material. És simplement la meua memòria... (16 de gener de 1930)

De vegades, Sagarra ofereix un articulisme d'alta agitació cultural. En són un exemple les peces memorables publicades, l'any 1925, sobre la crisi de la novel·la catalana. Són uns articles que van fer que Carles Riba pronunciés a l'Ateneu Barcelonès la famosa conferència «Una generació sense novel·la», en la qual el crític literari contribuïa també, des del seu punt de vista, a un debat culte però encès, que va remoure la consciència intel·lectual d'aquells anys difícils per a les nostres lletres.

En els seus articles, Sagarra hi troba sovint un espai per parlar i per teoritzar sobre la seva pròpia obra i sobre les seves concepcions en matèria literària, cosa que, a vegades, fa seriosament i d'altres amb una bona dosi d'ironia; com en l'«aperitiu» on retrata, treballant a la biblioteca de l'Ateneu, els escriptors i els periodistes que componen la redacció de *Mirador*, i en descriu l'activitat:

Jo em dedico a xerrar i a destorbar els altres, i, quan ja em cau la cara de vergonya, escric aquests aperitius tronadets, que serveixen per distreure les senyores d'una certa edat una mica desencisades de les barbes dels caputxins. (1 de gener de 1931)

UNA PROSA BRILLANT

En opinió de Josep Pla, els articles són el «més fluid» de la prosa sagarriana.¹¹ En efecte, constitueixen un admirable exercici d'estil, i no són pas exempts de profunditat. I és que, comptat i debatut, en els articles periodístics Sagarra hi copsa, amb tots els seus matisos, el que ell anomenava «la literatura del món», és a dir, unes realitats viscudes i pensades, que presenta a través d'un filtre estètic, d'un filtre literari. Un filtre que li permet vestir les seves reflexions, escèptiques i lúcides, sobre la naturalesa de la persona humana i dels seus actes:

El dia que Aristòtil va inventar la famosa lògica, deuria quedar tranquil; aquest grec genial és sens dubte un dels homes més admirables que han menjat pa i olives i han dormit quan han tingut son. El seu invent ha estat la salsa imprescindible per amanir tots els productes de la intel·ligència, és la primera matèria dels milions de tones de paper imprès que s'han consumit i que encara s'aguanten. Amb la complicitat d'Aristòtil i dels fabricants de paper s'han produït al món barrabassades importantíssimes. La humanitat s'ha pres la lògica seriosament, i això és una de les paradoxes més emocionants, perquè la vida no té res a veure amb la lògica. Jo crec més, crec que la vida i la lògica són dues enemigues irreconciliables. (12 de juny de 1929)

Els articles que Sagarra deixà a les pàgines de *La Publicitat* i de *Mirador* estan escrits amb un estil brillant, que podríem qualificar d'impressionista: les metàfores, les comparacions, les imatges més sorprenents, i tots els recursos retòrics d'un escriptor que cerca sobretot el cop d'efecte literari —el «pinyol», en encertada expressió de Josep Pla—, són presents en les col·laboracions periodístiques de l'escriptor barceloní.

Com ha fet notar Maria Nunes, «en la prosa sagarriana tot té una forma i un color precís; un so peculiar, un gust especial, i una olor definida. En Sagarra,

11. «Josep Maria de Sagarra i la seva prosa», *Retrats de passaport, a Obra completa*, vol. XVII, Barcelona, Destino, 1970, pàg. 416.

l'evocació passa sempre pels sentits, i aquest fet contribueix a crear l'estil profundament sensual que la caracteritza».¹²

Sagarra fonamenta bona part del seu estil en una retòrica basada en l'ús de la personificació, de la comparació i, principalment, de la imatge. Es tracta d'una retòrica efectista, que vol impressionar el lector. Les relacions que estableix entre els elements del pla real i els del pla figurat sorprenen perquè van del més insòlit al més extremadament elemental, sempre acompanyades d'un punt d'ironia distanciadora.¹³ Així, per exemple, l'articulista personifica les ampolles arreglerades en els prestatges d'un cafè:

[...] ampolles martiritzades per les mosques i la soledat; algunes es moren d'asfíxia, algunes ja són mortes del tot, perquè el temps que fa que no les han destapades els ha produït una paràlisi general progressiva. (12 de setembre de 1929)

O ens serveix un apunt d'una brillant plasticitat:

Entre el gris de la conversa i el soroll del fum es veu una dona asseguda en un tamboret del bar. [...] Va vestida de color de pèsol tendre, i duu sabates de pell de serp. Ha demanat un Martini sec i s'entreté a fer una mica de sang a la punta de la palla que xucla amb el vermell del llavi. (7 de febrer de 1929)

Es tracta, doncs, d'una retòrica bàsicament poètica que fa que l'articulisme sagarrià tingui un component líric destacat. En els «aperitius», sobretot, la prosa de Sagarra és imaginativa, acolorida, impressionista, d'acord amb l'estètica predominant del moment. L'ús del català –normatiu, però no gaire allunyat del registre col·loquial– acostava l'escriptor als seus lectors, a qui s'adreça en un to de conversa amable. No hem d'oblidar que Sagarra és conscient que escriu per a la premsa, i se serveix d'aquest mitjà per fer arribar les seves proses literàries al públic normal i corrent –el «seu» públic, el que omple teatres per veure les seves peces dramàtiques–, encara poc avesat a llegir en la llengua que parla. La naturalitat expressiva –o la versemblança en la utilització de l'oralitat– és, potser, la clau de l'èxit de la prosa de Sagarra, i un dels principals atractius dels seus escrits periodístics.

12. Maria NUNES, «Introducció a la prosa...», p. xxxiii.

13. Maria NUNES, «Introducció a la prosa...».

DOMÈNEC DE BELLMUNT: EL PRIMER REPORTER DE CATALUNYA

FRANCESC CANOSA FARRAN

Facultat de Comunicació Blanquerna (Universitat Ramon Llul)

RESUM

Amb Domènec de Bellmunt Catalunya comença a jugar a una de les lligues modernes del periodisme mundial: la del reporterisme. En els anys vint i trenta del segle passat, si un periodista volia explicar aquell món veloç, fragmentari i esmunyedís havia d'escriure reportatges. Domènec de Bellmunt és un dels primers reporters catalans i és el veritable ideòleg d'aquella Catalunya reportera i de tot aquell nou cos d'elit del periodisme: els reporters.

PARAULES CLAU

República, reporter, periodisme.

Domènec de Bellmunt: the first report from Catalonia

ABSTRACT

Catalonia started to play in one of the modern leagues of global journalism with Domènec de Bellmunt: reporting. In the 1920s and 1930s, if journalists wanted to explain that fast, fragmentary, elusive world they had to write reports. Domènec de Bellmunt was one of the first Catalan reporters and the veritable ideologue of Catalonia's reporting and of journalism's new elite corps: reporters.

KEYWORDS

Republic, reporter, journalism.

EL NAIXEMENT DEL REPORTER

El 4 de novembre de 1924 Domènec de Bellmunt creua la frontera. Fuig a París, acusat de ser un «espia». És un altre exiliat de la dictadura del General

Primo de Rivera. La policia el busca. Bellmunt feia el servei militar i algú l'havia denunciat per «separatista», insinuant que feia «d'espia» a la caserna. Ell, però, és un jove periodista de 21 anys que vol explicar el món, membre actiu de la Comissió de Propaganda de Nostra Parla, entitat que promou l'ús del català. Per això s'ha d'exiliar. Però França, París, farà néixer el reporter. Aquí descobrirà Bellmunt el reportatge, el format per explicar un nou món que està emergint. Aquí s'erigirà en un dels primers reporters de Catalunya.

UNA VIDA DE REPORTATGE

Domènec de Bellmunt és el pseudònim periodístic, literari, de Domènec Pallerola Munné (Bellmunt d'Urgell, 1903 - Tolosa de Llenguadoc, 1993).¹ Lleidatà per tots costats, també voltarà des de el primer dia: estudia a València i Lleida i el 1921 va a Barcelona per acabar la carrera de Dret. Tot va ràpid i el 1923 entra de corrector de proves a *La Veu de Catalunya*, però de seguida salta a *La Publicitat*, òrgan de paper del partit Acció Catalana, un diari ple de joves ansiosos periodísticament i políticament (Josep Pla, Eugeni Xammar, Antoni Rovira i Virgili, Carles Soldevila, Lluís Nicolau d'Olwer, J. V. Foix, Josep Maria de Sagarra...). Els millors cervells, les millors plomes.

Però de seguida arriba aquell 4 de novembre de 1924... A l'exili el lleidatà viu mil penúries, però acaba sent corresponsal de *La Publicitat* i també col·laborador del rutilant magazín *D'Ací i d'Allà*, així com secretari de *Le Courrier Catalan*, publicació impulsada per Francesc Cambó, amb la missió de donar a conèixer Catalunya a Europa i combatre la dictadura de Primo de Rivera. A més, Bellmunt encara té temps de crear el full d'agitació catalanista *Fuet*.

A París el periodista es relaciona amb els exiliats: Francesc Macià, Joan Casanelles, Ventura Gassol, Josep Carner-Ribalta, Jaume Miravittles... Les penyes de Montparnasse, els cafès, les terrasses, les conspiracions, la bohèmia, el desembarcament volàtil dels gran periodistes viatgers com Josep Pla i Eugeni Xammar. Bellmunt aprendrà molt i molt.

Aprendrà d'aquests personatges, d'aquestes converses, del que es diu, del que no es diu, del que es veu, del que no es veu, de les passejades xino-xano

1. Sobre la vida i l'obra de Domènec de Bellmunt, vegeu Francesc CANOSA (ed.). *Domènec de Bellmunt: La Barcelona pecadora*, Barcelona, A Contra Vent, 2009.

amb Josep Pla mentre l'acompanya al seu hotelet del boulevard Saint Michel. Tantes coses! Tantes realitats! Pot fer una altra cosa Bellmunt? Dels ulls al paper. Escriurà, farà veure el «París i les celebritats de l'hora present»; la careta de porcellana de la Comtessa de Noailles; la sonora estrella Josephine Baker; «Els laboratoris de la moda»; les «troballes artístiques» al Louvre; els colors dels «barris xinesos», però també els espetecs polítics d'Alsàcia-Lorena...² I el 1927 aconseguirà una primícia informativa planetària que dura fins avui: «Cristòfor Colom fou català».

Sí, va ser aquell «fer anar els ulls com una mostela» que deia Josep Pla de Bellmunt el que va descobrir que un senyor que es deia Luis Ulloa preparava una conferència per demostrar que *Colón* era català. Només «sis o set persones» van escoltar les tesis d'aquell historiador peruà, però Bellmunt era allí per escriure-ho i per enviar aquella «bomba» a *La Publicitat*. Va esclatar. Després, aquell any, es va publicar el llibre d'Ulloa *Cristòfor Colom fou català: la veritable gènesi del descobriment*, que va traduir al català el periodista, i l'enrenou dura fins als nostres dies.³

Però el descobriment que fa Bellmunt a París va més enllà. En un reportatge a *D'Ací i d'Allà* escriu: «Els periodistes realitzem una funció essencial: la de constatar els fets més importants de la vida contemporània», i per això «recerquem, estudiem, preguntem».⁴ Anuncia als lectors: «he descobert una nova forma de periodisme», que «ve a resultar una curiosa variant del sistema d'interviu anomenat “conversa”, però amb característiques molt especials»; vaja, que, a més, «reporta els fets». Bellmunt ho sabia, ho tenia dins, però ara ho constata, ho visualitza. El que fa el periodista es pot dir i es pot explicar de moltes maneres.

Bellmunt tuteja la realitat, la tracta de tu a tu. Mira, veu, interpreta i explica. Els seus ulls observen directament qualsevol fet; usa fonts de primera mà; es documenta i tot plegat ho amaneix amb la seva percepció. El lleidatà comença a fer en els anys vint el que s'ha anomenat reportatge novel·lat, reportatges a mig camí entre la realitat i la ficció, usant tècniques de la novel·la (sobretot diàlegs, estructures fragmentades, el·líptiques, llenguatge fresc, oral, directe) i la influència del cinema,

2. Per citar-ne només un, vegeu Domènec de BELLMUNT, «Unes confidències de Josefina Baker», *D'Ací i d'Allà* (maig de 1927).

3. Luis ULLOA, *Cristòfor Colom fou català: la veritable gènesi del descobriment*, Barcelona, Catalònia, 1927.

4. Domènec de BELLMUNT, «Els laboratoris de la moda», *D'Ací i d'Allà* (juny de 1929).

de la ràdio, de la imatge i del so, de l'audiovisual. Tot per resoldre la feixuga, esmunyedissa i obtusa realitat. Aquest és el moment que el reportatge (i també l'entrevista) comença a aixecar el dit per ser el gènere estrella de la modernitat periodística. Així, de mica en mica, fins que arribi a ser notícia de ple en els anys trenta.

Bellmunt serà, pràcticament, el primer periodista català que s'especialitzarà en el reportatge, en un moment en què el reportatge novel·lat comença a fer xup-xup a tot el món. Així, el lleidatà fa reportatges d'aquests tipus al mateix temps que Ernest Hemingway envia reportatges literaris sobre el París de vi i roses, o sobre els Sanfermines; o que John Dos Passos explica, amb reportatges, els somnis i malsons de la societat nord-americana, tant d'abans del crac del 29 com després; o que el rus Ilya Ehrenburg reporta la indústria ideològica i capitalista de Hollywood, o la de les fàbriques d'automòbils. Són, doncs, tres dels grans referents del reporterisme mundial dels anys vint i trenta, que després, a més, com Bellmunt, *ficcionaran* plenament la realitat amb les seves novel·les, i que en els seus reportatges –ja fos a la premsa, o als llibres de reportatges– anunciaven ja aquesta nova manera de veure el món.

Això fa el reporter lleidatà i per això influeix. En un moment, els anys vint, en què el periodisme català encara arrossega tècniques arcaiques, polsegoses, Bellmunt mostra un periodisme modern, de masses, popular. Les notícies, les informacions diàries, eren fredes, rígides, escleròtiques; els articles d'opinió ja feia anys que patien sobredosi d'inflamació, o de pusil·lanimitat. El reportatge (i també la crònica i l'entrevista) consisteixen a envasar al vida al buit, com una beguda refrescant, efervescent, lluminosa.

Els reportatges de Bellmunt volen reproduir aquesta existència visual i oral al paper. El periodista, el reporter existeix, hi és present, hi ha un JO, però no d'egolatria o de lluïment, sinó de legitimació, de bufetades amb la realitat, i fins i tot pot ser de infiltració, d'amagar-se, precisament, per posar en evidència els fets, per fer-los surar; per això aquesta injecció, aquesta dosi de visibles i invisibles. Perquè a la realitat la gent, les persones, els objectes, la natura parlen, callen, es comuniquen; per això hi ha diàlegs, converses, exclamacions, silencis, xiuxiuejos, onomatopeies, verbs estereofònics o emmudiments estridents. Perquè la vida és espectacle i hi ha un esclat de noves realitats. S'han d'explicar, amb noves mirades, perquè el món ja és audiovisual, i els reportatges de Bellmunt *audiovisualitzen* aquest món en el paper.

Tot això ho feia el lleidatà a París. Ho feia escrivint per a la premsa catalana. Així, el 1926 publica *Històries d'emigrats*, que és un recull de reportatges

sobre els emigrants a París. I és així com veiem circular-hi princeses russes, músics catalans, italians amb camises de fantasia... De tot, però sobretot, com diu el reporter, per un costat: «Històries d'exilis escoltades, la majoria, de llavis dels interessats» i per l'altre: «Enemic de la tristesa i del pessimisme, per temperament, he volgut explicar aquestes històries amb una rialla als llavis per tal de difuminar els relleus de la tragèdia humana».⁵

Aquella dualitat tornarà a tenir rostre de paper el 1928, quan apareix *Del Paral·lel a Montmartre*. També a mig camí entre el reportatge i la ficció novel·lesca, i més accentuat encara que al primer llibre. Totes dues obres també tindran un format doble que Bellmunt acostumarà a mantenir en els seus llibres, ja que, a part d'aquests reportatges novel·lats, també hi trobarem una segona part de contes, amb una voluntat clara de només ficció en aquest cas.⁶ A més, paral·lelament, ja aleshores, iniciarà una altra ramificació que prendrà cos únic: la de la novel·la, amb *Una ànima vençuda* (1927).

Si pessiguem una mica en aquells anys, són comptats els periodistes catalans que fan el que fa Bellmunt. Trobaríem un altre reporter com Paco Madrid que, en part, hi coincideix, ja que, per exemple el 1926 publica el reportatge novel·lat *Sangre en Atarazanas*, circuit trepidant pels baixos fons barcelonins amb l'ombra d'un crims estalonant-nos, i que té el referent dels seus reportatges sobre els Barri Xino publicats el 1925 a *El escándalo*. Són les urpes periodístiques, instantànies. Les urpes del reporter.

Bellmunt aleshores ja comença a ser un personatge. El llegeixen, agrada, té èxit. És un home de primera pàgina de *La Publicitat*, al costat de Josep Pla, Carles Soldevila, Pompeu Fabra, les editorials de Rovira i Virgili. Però el paper i la realitat s'aproparan de sobte. El 1928 Primo de Rivera decreta una amnistia per als exiliats polítics i Bellmunt tornarà, tornarà a casa, amb una nova missió.

LA CATALUNYA REPORTERA

Domènec de Bellmunt mostra les credencials. Torna per fer «reportatges atraients», «a la descoberta de Barcelona, dels seus costums, dels seus monu-

5. Domènec de Bellmunt, *Històries d'emigrats: recull de reportatges inèdits*, Barcelona, Catalònia, 2006.

6. Domènec de Bellmunt, *Del Paral·lel a Montmartre*, Barcelona, Catalònia, 1928.

ments, dels seus gremis». Vol explicar, vol explicar-nos. El reporter feia temps que no s'equivocava: ja l'havia encetat i encertat, però ara farà el ple. Serà amb el canvi de dècada (dels vint als trenta) que el periodisme català viurà un debat sobre la necessitat de tenir reporters i reportatges, ja que aquestes són les peces que es necessiten per fer rutllar un periodisme modern i per fer veure la nova societat, el nou país. Una discussió força paral·lela a la que va començar el 1925, arran de l'article de Carles Riba «Una generació sense novel·la», que atiarà la necessitat de tenir novel·les i que s'allargarà fins a la guerra.

El 2 de juny de 1930, a les pàgines de *La Rambla*, el director de *La Publicitat*, Carles Capdevila, reflexiona davant les preguntes del periodista Josep Maria Massip. Gran lamentació: la manca de repòrters, «en tenim pocs... Pocs, però bons... I és que la necessitat no l'ha impulsat fins ara... Catalunya és encara una cosa en formació. Com ella, el seu periodisme –que, de fet, és una forma literària– s'està formant...».⁷

El 16 de juny de 1930 Massip va a veure Joaquim Pellicena, director de *La Veu de Catalunya* i president de l'Associació de Periodistes Catalans. Les observacions són iguals i també s'explica d'on ve la sequera:

La causa de la falta de reporters és, per a mi, la persistència de la prèvia censura durant tot el que portem de segle. Cal no oblidar que abans dels set anys de dictadura, mentre a tot arreu d'Espanya la Premsa era lliure, a Catalunya se'ns imposava constantment la prèvia censura, a pretext del terrorisme, de les convulsions socials, de l'agitació política... I no hi ha vocació de reporter capaç de resistir pràcticament trenta anys de censura.

Tots els directors de diaris catalans diuen el mateix: necessitem reporters, reporters que expliquin, ens expliquin, i s'ha de fer d'una altra manera, amb una altra mirada, amb noves mirades.

Bellmunt ja havia començat a veure-ho a principis dels vint. Però un cop retornat té els ulls de bat a bat, molt abans que els directors dels diaris catalans fessin aquesta demanda pública. Aquests reportatges que han d'exposar la nova Barcelona veuran la llum a partir de 1929, a les pàgines de *La Publicitat* i el set-

7. Sobre les dues entrevistes, vegeu Josep Maria Massip, «“La Publi” vista per dintre», *La Rambla. Esport i Ciutadania*, [Barcelona], (2 de juny de 1930), p. 14; i «“La Veu de Catalunya”, degana», *La Rambla. Esport i Ciutadania*, [Barcelona], (16 de juny de 1930), p. 12.

manari *Mirador*; i d'ençà 1930, i durant la República, sobretot, al setmanari *La Rambla*, del qual Bellmunt serà director. Aquesta publicació esdevindrà referent per al naixement dels futurs diaris catalans populars, més de masses, més *audiovisualitzats*, i que hauran virat, definitivament, la seva mirada periodística cap als Estats Units, en comptes de cap a Europa. Diaris amb una concepció periodística, tecnològica, empresarial, visual, molt moderna, com es veurà a partir de 1935 amb *La Rambla*, *L'Instant* i *Última Hora*. Aquest és un gir d'oftalmologia periodística poc mesurat encara, sense la guerra per mig, i no sabem fins on ens hagués pogut dur.

De moment, el retorn del reporter, com sempre, també farà que obri el seu altre ull: els llibres de reportatges novel·lats. Així, hi ha haurà aplaudides novetats editorials: *Dos dies a Sant Boi* (1929), sobre el manicomi, i *Les catacumbes de Barcelona* (1930), una baixada, plena de graons polièdrics, a la ciutat més canalla. Però el periodista Bellmunt tampoc abandonarà col·laboracions i continuarà escrivint a *d'Ací i d'Allà* i augmentarà nòmines amb *La Nau*, *l'Opinió* i *la Ciutat*. Tot plegat fa que estiguem a punt d'entrar en la dècada del reconeixement definitiu de Bellmunt com el gran reporter de Catalunya, i referent de les noves generacions de reporters catalans.

Però ara la feina de tots és explicar una Barcelona que té una nova oportunitat per mirar el món, un món que també mira la ciutat. És el joc de miralls de l'Exposició Internacional de 1929 resplendint pertot arreu. Bellmunt sap què ha de fer. Al setmanari *Mirador* el reporter usa tècniques innovadores per explicar la realitat. Un exemple clar: la sèrie d'«entrevius amb els monuments de Barcelona». A la Rambla-Gran Via hi ha el monument a Joan Güell i Ferrer.⁸ Bellmunt entrevista l'escultura per esbrinar la vida d'aquell polític i empresari català. Però amb aquest diàleg, entre la realitat i la ficció, copsa els canvis de Barcelona, dels barcelonins. El reportatge és d'una visualitat trencadora: la foto que acompanya el text és d'un Domènec de Bellmunt pujat al capdamunt d'una escala apuntalada al monument de Güell i Ferrer fent-li l'entrevista. No es pot masegar més la realitat i no es pot explicar millor com treballa Bellmunt, com entén el reportatge.

Sigui on sigui, i amb qui sigui, el reporter ho vol explicar i, de fet, ho explica tot: perseguirà, en exclusiva, Marconi pel port de Barcelona; entrevistarà

8. Domènec DE BELLMUNT, «Un entreviu amb els monuments de Barcelona. Una estona amb en Güell i Ferrer», *Mirador*, (14 de març de 1929), p. 2.

animadament Miguel de Unamuno; farà un viatge històric a Jaca per cobrir els judicis dels militars revoltats el 1930; narrarà els «Moments històrics» de la proclamació de la República i l'ambient per l'Estatut de 1932 des de Canaletes com si retransmetés un partit de futbol; farà sentir totes les eleccions; obrirà els braços d'Azaña a Barcelona; farà esclatar el terrorisme de la FAI; traurà els colors als demagogs de la política; vigilarà la retolació catalana dels carrers; se-duirà el vot femení; farà justícia al Palau de Justícia; jugarà amb els nens a les escoles pedagògiques; perseguirà els tramvies en vaga; enterrarà el caciquisme a Lleida; escoltarà els rumors madrilenys, els rumors parisencs..., entrevistarà mil i un personatges, des d'Antoni Rovira i Virgili fins al ciutadà anònim que posa números a la vida, o qualsevol estranger que visita Barcelona, com el que va fer amb la mà dreta del líder nicaragüenc Sandino... Reportarà Barcelona i Catalunya des de 1929 fins a la Guerra.

La seva vida és un reportatge. El fet que Bellmunt fos, pràcticament, un dels primers periodistes catalans que va cultivar el report va fer escola. La Catalunya dels anys trenta, la Catalunya republicana, és un país de reportatges, de reporters. Els reporters del periodisme català volen ser un autèntic cos d'elit de la professió, tropes de xoc per afrontar totes les realitats, una de les peces bàsiques d'aquesta classe mitjana periodística catalana que acaba florint durant la República en un moment en què Catalunya té una indústria comunicativa i periodística moderna, cosmopolita, i amb mirada pròpia. Perquè s'oblida que aquest grup de la ploma, aquesta classe mitjana, són la frontissa que mou la porta del periodisme modern a casa nostra i que el du a la vora dels països més desenvolupats.

Tots els diaris tindran reporters, tots els diaris –i setmanaris i altres publicacions– tindran una pàgina dedicada a reportar el país. És un autèntic Front Comú per *atacar* la realitat des de totes les perspectives possibles. La legió de joves reporters, conjuntament amb Bellmunt, que s'escampen pel carrer i pel paper és impressionant. Tots nascuts començant el segle xx i que durant la República tindran entre vint i trenta anys: Josep Maria Lladó, Josep Maria Planes, Irene Polo, Rosa M.ª Arquimbau, Lluís Aymamí, Andreu Avel·lí Artís (*Sempronio*), Pere Pagès (*Victor Alba*), Emili Granier-Barrera, Carles Sentís, Xavier Picanyol, Salvador Marsal, Vicenç Verni, Lluís Melèndez, Rafael González, Ventura Virgili, Josep Maria Poblet, Avel·lí Artís Gener (*Tísner*), Vicenç Riera Llorca, Lluís Jordà, Esteve Busquets, Manuel Valldeperas, Brauli Solsona, Manuel Amat, Josep Esteve Bartrina, Joan Terrasa, Modest Sabaté, Ramon Pei, Josep Maria Xicota, Joaquim Ventalló, Pere Mialet, Melcior Font... I això per fer-ne veure només alguns dels

més destacats d'aquest cos d'elit. Evidentment no podem oblidar periodistes més grans que, ja fos aleshores o abans, feien o havien fet, també, reportatges: Jaume Passarell, Josep Pla, Paco Madrid, Vicenç Bernades, Miquel Capdevila, Feliu Elias, Sebastià Gasch, Lluís Capdevila, Joan Tomàs, Joan Costa..., entre d'altres.

D'aquí sortiran grans reportatges. Segurament els més coneguts, posteriorment, els que va fer Carles Sentís sobre el «Transmiserià», l'autobús que portava immigració il·legal a Catalunya; la denúncia dels crims comesos per la FAI que va començar Josep Maria Planes el 1934 i que li van costar la vida el 1936, així com l'exili a Tísner... Però n'hi ha tants! Perquè qualsevol realitat dels anys trenta era matèria de reportatges: la Barcelona ociosa, els «sense feina», la prostitució, la droga, l'Estatut, els Fets d'Octubre... i després la guerra, és clar.

Per adonar-nos de la vàlua del gènere, només cal fer evident que és en aquells anys quan molts d'aquests reportatges, primer publicats en premsa, després esdevindran llibre, llibre de reportatges, i així, per citar-ne alguns, tindrem *Nits de Barcelona* (1931) de Josep Maria Planes; *Amb els braços oberts... Reportatge de l'Estatut* (1932) i *El 6 d'Octubre tal i com jo l'he vist* (1935) de Lluís Aymamí; *URSS: la República de Treballadors* (1932) de Joan Terrasa; *14 d'abril: Catalunya és una democràcia* (1938) i *El 19 de juliol a Barcelona* (1938) de Josep Maria Lladó; *La Nit del 6 d'Octubre a Barcelona: reportatges* (1935) i *La veritat del 6 d'Octubre* (1936) de Joan Costa i Modest Sabaté; *Per la justícia i per la llibertat* (1932) i *Diari de guerra* (1937) de Lluís Capdevila; *Estampes de l'Uruguay: la presó flotant* (1935) de Vicenç Bernades; i també la interessant obra que ja feia anys que desplegava Paco Madrid: *14 de abril: novela-reportage* (1934) i *Film de la República comunista libertaria* (1932), per assenyalar-ne un parell dels anys republicans.

Tot això ens duu fins a les mostres més conegudes de reportatges novel·lats, que són fruit d'aquesta Catalunya reportera però ja estan marcats per la guerra i l'exili: *Unitats de xoc* (1938) de Pere Calders; *Tres a la rereguarda* (1940) de Cèsar August-Jordana; *556 Brigada Mixta* (1945) de Tísner; *Tots tres surten per l'Ozama* (1946) de Vicenç Riera Llorca; *La ciudad de madera* (1947) d'Agustí Cabruja; *K. L. Reich* (1948) de Joaquim Amat-Piniella; *Diari d'un Soldat* (1958) de Joaquim Casas.

Periodísticament, Catalunya impressionava. El periodisme català és un *zoom in-out* constant d'explicar, d'explicar-se, amb tot un cabàs de mirades, l'apassionant realitat d'aquells moments. Així és. El contacte amb la realitat és directe, calent, proper. Xerrar, parlar, enraonar, mirar, veure, clissar... A banquetes, bars, restaurants, tavernes, terrasses, l'Ateneu... Bellmunt ho confessa: «Sí, vam tenir la millor escola possible, el carrer».

REPORTAR LA NOVA BARCELONA

Bellmunt és reporter, però també és un home també d'Acció Catalana. Bufen nous temps i la brillant intel·lectualitat del país, el 4 de març de 1930, redacta un disseny de principis: «catalanisme, liberalisme, democràcia i república». El reporter hi signa, en aquella nova Acció Catalana, on sembla trobar-se com peix a l'aigua, perquè és de centre, dual, entre la Lliga i la futura Esquerra Republicana de Catalunya (ERC). Partit més de lectors que d'electors, ja que el seu conglomerat mediàtic, *La Publicitat* i els setmanaris *Mirador* i *La Rambla*, són els mitjans de paper influents del país: els més ben fets, més ben redactats, més moderns, on escriuen les millors plomes. Però a l'hora de fer política de veritat, quan arriba aquell abril republicà de 1931, doncs apareixen unes sigles, ERC, que saben interpretar les palpitations del temps i arrasaran per sempre més.

Però Bellmunt té deure polític. A les eleccions a Corts del juny de 1931 haurà de presentar-se per la circumscripció de Lleida. No sortirà, perquè el que sí que sortirà serà ell cap a Madrid, ja que el prestigiós intel·lectual d'Acció Catalana, Lluís Nicolau d'Olwer, el nomenaran ministre d'economia del Govern espanyol. Bellmunt serà el seu secretari al ministeri. Amb D'Olwer es coneixen bé, des d'aquell ja llunyà 1923 a *La Publicitat*.

Per tant, el periodista tindrà en els anys republicans múltiples fronts oberts. Ja sabem que des de la tornada de l'exili escriu a *Mirador*, *La Publicitat*, *La Rambla*, *L'Opinió*, *la Ciutat*; que aplega llibres de reportatges, novel·les com *Les banyes del Tibidabo* (1930) i *Senyoreta, desitja casar-se* (1933) i dos llibres d'interviureportatge que són una font d'estil i informació: *Figures de Catalunya* (1933) i *Homes de la Terra* (1935). Obres que acullen converses, marca Bellmunt, amb els líders polítics i culturals més importants de la Catalunya republicana: Lluís Companys, Gaziol, Eugeni Xammar, Francesc Pujols, Lluís Nicolau d'Olwer, Francesc Cambó, Andreu Nin, etc.

Madrid és un parèntesi intens, breu, d'anades i tornades. A la tornada tot canvia. A partir de 1933, Bellmunt desplega una gran activitat a totes bandes i també es mou ideològicament i professionalment. El president Lluís Companys li ofereix dirigir el seu fill de paper: *La Humanitat*, el gran diari d'ERC d'aquests primers anys. Ell ho refusa però faran un bescanvi: Bellmunt passarà a dirigir el setmanari *La Rambla* i Josep Maria Massip, el seu director d'aleshores, passarà a dirigir *La Humanitat*.

Sota la direcció de Bellmunt, a *La Rambla* els reportatges hi passejaren com mai. Sobretot ho faran amb pàgina especial i tot: «Reportatges de La Rambla». Però tot el setmanari tindrà aquest estil de reportatge, directe, visual. A més, el joc, les ganes i les oportunitats que s'ofereixen a tot aquell estol de joves reporters republicans i, a noves fornades per tal de fer pedrera, és una senya de Bellmunt.

L'electricitat professional circula per tot arreu. El lleidatà també dirigeix durant un breu període de temps el setmanari satíric *La Campana de Gràcia*. I, sobretot, aprova unes oposicions de cap de negociat de la conselleria de Sanitat, on serà fins el 1938, organitzant-hi els serveis administratius. També torna a fer d'advocat, de 4 a 7 de la tarda, al seu despatx de Ronda Sant Pere, 44. Això era així per a tots els Bellmunts d'aquells dies. El seu horari és el típic d'aquella classe periodística: matí al despatx, de funcionari o de qualsevol professió liberal; migdia, cafè amb la penya; tarda, al diari, i vespres i nits conferències, responsabilitats de partit, escriure articles o llibres. Aquesta és la Barcelona i la Catalunya que reneix amb l'esforç i amb l'explicació d'aquest esforç.

Bellmunt ho sap i per això no abandonarà mai el reportatge, el reporterisme, la seva mirada de reporter etern. Però en tota la seva obra hi ha un gran afany per reportar una Barcelona en moviment, de canvis. De tots els reportatges que fa el periodista, els més temàticament coherents, sòlids, lluminosos, síntesi de la marca Bellmunt, són els dedicats a la ciutat i, especialment, a les seves problemàtiques. No podia ser d'una altra manera. Bellmunt capta perfectament que si hi ha un símbol del canvi d'un país aquest símbol és Barcelona, que ha esdevingut una gran ciutat de paper des de finals del segle XIX i fins a la Guerra Civil. I un paper especial hi té el Raval, el fora Muralles, el «Sota Montjuïc» del vuit-cents; o el «Districte cinquè» o «Barri Xino» de principis del XX. Aquella geografia urbanísticament i humanament irregular, que va convertir Barcelona en capital internacional de la «mala vida» gràcies al paper d'ambaixadors, de literats i periodistes.

Amb l'enderrocament de les Muralles de la Barcelona vella i el naixement de l'Eixample comença a somiar-se una nova ciutat. Les famílies benestants marxen cap a la ciutat endreçada. Barcelona és urbana, hissa amb força original la bandera de la revolució industrial i aixeca el dit de la globalització amb l'Exposició Universal de 1888. Barcelona existeix al mapamundi. Té fam de metròpoli i necessita gent, molta gent. Les xifres parlen alt: de 1900 a 1930 la ciutat passa de mig milió d'habitants a un milió. Catalunya, en el mateix període, passa de gairebé dos milions de persones a tres milions. En el creixement urbà la immigració tindrà un paper cabdal.

Un dels triangles urbans que acollirà bona part d'aquella immigració serà el format per Rambla - Ronda Sant Antoni - Paral·lel, que durant el primer terç de segle xx ja serà anomenat Districte Cinquè o Barri Xino. Terreny de la sucosa indústria de la «mala vida» moderna: drogues, prostitució, alcohol, robatoris i mil i un d'altres negocis bruts, però també barraques, tifus, assassinats, delinqüència, problemes d'higiene, atur, pobresa, misèria... I els llums de neó –diürns i nocturns– d'infinitos locals, d'establiments, picant l'ullet per oferir un variat catàleg de productes, per satisfer el vici que faci falta.

Aquesta «altra ciutat» s'explicarà, però s'explicarà per fer visibles les problemàtiques i així intentar resoldre-les. Els escriptors i els periodistes no s'ho pensaran dos cops a l'hora d'arribar al fons del fons d'aquests baixos fons. Però ja en els anys vint el nou periodisme català comença a treure's les mordasses. La necessitat d'explicar i fer veure una nova societat farà buscar solucions a aquesta dualitat entre una Barcelona cívica i una Barcelona de mala vida. Per això, quan Bellmunt torna de l'exili, se li gira feina. El projecte de la «gran Barcelona» amb aires noucentistes, cívics, endreçats, neoclàssics s'estendrà fins a la Generalitat republicana. Aquest procés voldrà abraçar tots els fronts: urbanisme, economia, cultura, pedagogia, social. I, és clar, polític. Ja sigui de la Lliga, d'ERC o d'Acció Catalana, l'hegemonia catalana vol fer passar les masses per aquest colador de front comú. Per tant, Domènec de Bellmunt escola aquella Barcelona al paper.

Els seus reportatges volen fugir d'aquella «propaganda *reporteril* de la qual el Barri Xinès va ésser objecte, si no víctima», com reconeixeria el periodista i bohemí Jaume Passarell. Bellmunt és un home que creu en aquella «gran Barcelona», en aquella «Catalunya ciutat», en aquell projecte, però també en la justícia social, en la reconstrucció del país, que si és reporter és per «l'ideal». En aquests reportatges Bellmunt visualitza per denunciar, no per jugar. I ho fa amb la seva empremta: audiovisual. Vista, sentida, el·líptica, real i contada, dels temps. I és clar: sempre irònica, perquè la ironia és dualitat, mostra i no mostra, per acabar evidenciant encara més. I serà en aquest terreny on Bellmunt plasmarà el seu concepte periodístic que anava elaborant des dels anys vint. És la mirada del funàmbul caminant per la sirga de l'existència.

Bellmunt fa veure amb uns altre ulls, amb una altra mirada aquesta Barcelona de carteristes, tràfic de blanques, prostitutes, malalties venèries, alcoholisme, dones presoneres, presoners de vaixells, immigrants sense feina, vagabunds, usurers, personatges i objectes anònims, singulars... Alguns d'aquests reportatges els va recollir al llibre *Les catacumbes de Barcelona* (1930).

EL FINAL DEL REPORTATGE

Gairebé 60 anys d'exili. Ho va fer tot: el 1938 marxa a Tolosa en missió política. Tornarà al front aquell mateix any. 1939, exili crònic a Tolosa de Llenguadoc. 1941, detingut i internat en un camp de concentració pels nazis. Després crea i dirigeix una de les revistes més combatives de l'exili, *Foc Nou* (1944-1946). Publica la primera biografia sobre *Lluís Companys: la seva vida, la seva obra, la seva mort gloriosa* (1945). Es doctora en Dret a la Universitat de Tolosa amb la tesi *L'èxode espanyol de 1939 i les seves repercussions en el dret internacional públic i privat* (1950). També escriu altres obres poc conegudes i valorades com *Causas de l'anticlericalisme espanyol* (1967) i la suggestiva *Teoria fluvial de l'humor català* (1985). I cal subratllar, per importantíssimes, les seves obres memorialístiques, especialment *Cinquanta anys de periodisme català* (1975) i *Anecdolari inèdit de cinquanta anys de periodisme català (1920-1978)* (1978). Vida d'un reporter i explicada com un reportatge.

És clar, a l'exili també va escriure més llibres, articles per a l'*AVUI*, el *Diari de Lleida*... Som al final. La seva vida són més d'una trentena d'obres en català (llibres de reportatges, entrevistes, memòries, novel·les, contes i teatre); set obres en francès; dues en castellà; traduccions i, sobretot, 2.000 articles (reportatges, articles, entrevistes) a la premsa catalana i francesa. Perquè Domènec de Bellmunt va ser el reporter que no va tornar mai de l'exili. El real i el simbòlic. Les darreres pàgines de l'obra *Anecdolari inèdit de cinquanta anys de periodisme català (1920-1978)* no poden ser més explícites, ja que Domènec de Bellmunt hi entrevista Domènec Pallerola.

Pallerola li diu a Bellmunt que està decebut de la realitat. En un dels seus viatges ocasionals a Barcelona experimenta «una amarga decepció», ja que

jo esperava amb una il·lusió ingènua, gairebé infantil, que els meus companys de periodisme dels anys trenta, sense diferències polítiques ni ideològiques, es comportarien amb mi amb cordialitat i alegria. I bé: amb una sola excepció, la preciso, la de Joaquim Ventalló, tots s'han mostrat reservats, indiferents, o han defugit de veure'm, com si portés la pesta. T'imagines el meu desencís, jo que arribava amb els braços oberts, delerós d'abraçar-los a tots i de celebrar amb ells les retroballes?

Aleshores Bellmunt diu: «Potser temien que els demanassis algun favor o que poguessis amenaçar llurs llocs de treball –vaig insinuar, cercant un possible

justificatiu». Però Pallerola és contundent: «Impossible. Tots sabien que no els demanaria res i que no tenia cap necessitat de disputar-los cap lloc, és a dir, que es tractava només d'un retrobament afectiu i desinteressat». La realitat li va girar l'esquena, la realitat també es va exiliar. Ho van dir sempre els dos –Bellmunt i Pallerola–, des del primer dia, com si fos una única missió, a una sola veu: «El periodisme a casa nostra sol menar a la presó, a l'exili i a la misèria. Però tenim un gran consol en poder afirmar, que aquesta misèria, és un honor».⁹

BIBLIOGRAFIA

- BELLMUNT, Domènec de. «Unes confidències de Josefina Baker». *D'Ací i d'Allà* (maig de 1927).
- «Els laboratoris de la moda». *D'Ací i d'Allà* (juny de 1929).
- *Històries d'emigrats: recull de reportatges inèdits*. Barcelona: Catalònia, 2006.
- *Del Paral·lel a Montmatre*. Barcelona: Catalònia, 1928.
- «Un interview amb els monuments de Barcelona. Una estona amb en Güell i Ferrer». *Mirador* (14 de març de 1929), p. 2.
- *Anecdolari inèdit de cinquanta anys de periodisme català (1920-1978). Les sirenes del Segre. Recull d'anècdotes viscudes per centenars de personatges de la Catalunya Contemporània*. Barcelona: [s. n.], 1978.
- CANOSA, Francesc (ed.). *Domènec de Bellmunt: La Barcelona pecadora*. Barcelona: A Contra Vent, 2009.
- MASSIP, Josep Maria. «"La Publi" vista per dintre». *La Rambla. Esport i Ciutadania* [Barcelona] (2 de juny de 1930), p. 14.
- «"La Veu de Catalunya", degana». *La Rambla. Esport i Ciutadania* [Barcelona] (16 de juny de 1930), p. 12.
- ULLOA, Luis. *Cristòfor Colom fou català: la veritable gènesi del descobriment*. Barcelona: Catalònia, 1927.

9. Vegeu Domènec DE BELLMUNT, *Anecdolari inèdit de cinquanta anys de periodisme català (1920-1978). Les sirenes del Segre. Recull d'anècdotes viscudes per centenars de personatges de la Catalunya Contemporània*, Barcelona, [s. n.], 1978.

ORÍGENS DE L'AJUNTAMENT DE LES CORTS (1814-1836)

JOSEP MORAN I OCERINJAUREGUI

Universitat de Barcelona
Institut d'Estudis Catalans

RESUM

La creació dels ajuntaments constitucionals al Pla de Barcelona al començament del segle XIX es féu a partir de les antigues batllies, l'àmbit de les quals coincidí amb el de les parròquies, excepte en el cas de les Corts, que disposava de batllia pròpia amb el seu terme però pertanyia a la parròquia de Sarrià. En la delimitació dels termes municipals nous, les Corts hagué de cedir a Sarrià la part de muntanya. Aquest procés constitutiu municipal, iniciat el febrer de 1814, no va concloure fins a l'octubre de 1836.

PARAULES CLAU

Ajuntament constitucional, batllia, municipi, parròquia, termes municipals.

Origin of the council of Les Corts (1814-1836)

ABSTRACT

The creation of constitutional city councils in the Pla de Barcelona at the beginning of the 19th century was based on the old mayoralties whose scope coincided with that of the parishes except for Les Corts, which had its own mayoralty and its own territory but belonged to the parish of Sarrià. When establishing the boundaries for the new municipalities, Les Corts was forced to give up its upper area to Sarrià. This process of establishing municipalities started in February 1814 and did not end until October 1836.

KEYWORDS

Constitutional council, mayoralty, municipality, parish, municipal limits.

PRECEDENTS. BATLLIA PRÒPIA DE LES FRANQUESES

Amb anterioritat a la Constitució del 1812, dita de Cadis, és a dir, durant l'antic règim, les Corts era un territori lliure de qualsevol subjecció de caràcter senyorial, que depenia directament de la jurisdicció reial,¹ i que havia gaudit de privilegis de franqueses, amb exempció d'impostos sobre els productes entrats a Barcelona. Formava una quadra civil autònoma, representada per un batlle local que després de la Nova Planta era nomenat per l'Audiència Reial (*Les Corts* a, 2003; Solé, 2001, p. 65-68; Comas, 2002, p. 32-33). Eclesiàsticament pertanyia a la parròquia de Sant Vicenç de Sarrià. En el consell general o universitat, provinent del consell parroquial i que comprenia tot el terme de la parròquia, les Corts hi tenia representants propis, anomenats jurats o regidors, generalment dos, que actuaven juntament amb altres dos representants de la vila de Sarrià. El clavari o tresorer era triat des de sempre alternativament per les Corts o per Sarrià.²

Pel que fa a Pedralbes, en virtut del decret del 7 de juny de 1781, passà a la jurisdicció del monestir, de manera que l'abadessa en nomenava el batlle particular (Solé i Cot, 2001, p. 70; Comas i Parer, 2002, p. 33). Aquesta batllia va funcionar fins l'any 1839, en què quedà absorbida per l'Ajuntament de Sarrià (Burgueño, 2002, p. 122).

Els habitants de les Corts, d'acord amb aquest estatus jurídic, van mantenir la seva estructura original, formada bàsicament per pagesos lliures, amb una forta cohesió social i política (*Les Corts* b, 1896; Navarro, 1993; Portavella, 2000).

Els límits de l'antiga batllia o quadra de les Corts, que foren descrits per Francesc Maspons i Labrós (1890, p. 187-188), arribaven, com el districte actual, fins a Sant Pere Màrtir, antigament Puig d'Òssa, i comprenia el monestir de Pedralbes, encara que aquest monestir disposà, com hem dit, de batlle propi per al seu recinte des de 1781 (*Les Corts* a, 2003, p. 33-35).

1. Aquest és el motiu que en l'escut municipal de les Corts, adoptat per l'Ajuntament en el segle XIX, hi figurin les insígnies reials, és a dir, el ceptre i la corona.

2. La separació de l'administració civil de l'eclesiàstica s'havia acordat en la reunió del consell parroquial, únic existent fins llavors, del 3 de setembre de 1645 (SAGARRA, 1921, p. 39 i 110-113).

CONSTITUCIÓ DE 1812

En plena ocupació napoleònica (1807-1814), en què Catalunya fou agregada a l'Imperi francès, es va aprovar aquesta Constitució, la qual, pel que fa al règim municipal (ajuntaments constitucionals), establia:

Art. 1.- Desde ahora quedan incorporados a la Nación todos los señoríos jurisdiccionales, de cualquier clase y condición que sean.

Art. 2.- Se pondrá ayuntamiento en los pueblos que no lo tengan y en que convenga le haya, no pudiendo dejar de haberle en los que por sí o por su comarca lleguen a mil almas, y también se les señalará término correspondiente.

A més, segons el decret de 23 de maig de 1812,

Cualquiera pueblo que no tenga ayuntamiento y cuya población no llegue a mil almas, y que por sus particulares circunstancias de agricultura, industria o población considere que debe tener ayuntamiento, lo hará presente a la Diputación de la provincia, para que en virtud de su informe se provea lo conveniente por el Gobierno.

Altres decrets afectaven la nova ordenació municipal. El de 23 de juny de 1813 encarregava directament a la diputació la formació d'un expedient per als pobles que no arribessin a 1.000 habitants i que volguessin disposar d'ajuntament propi; i, d'altra banda, l'article 34 d'aquesta Constitució establia la parròquia com a territori electoral bàsic.

En la pràctica, els nous ajuntaments constitucionals es formaren sobre les jurisdiccions locals existents, que eren les batllies i les universitats o comuns amb regidors. A Girona es van preferir les universitats, però a la resta de Catalunya només la batllia va passar a ser municipi constitucional (Burgueño, 2002, p. 11-14).

Cal dir que al Pla de Barcelona, a part de la ciutat, les universitats eren formades a partir dels consells parroquials i coincidien amb les diverses batllies; per això els termes dels nous municipis corresponien amb els de les parròquies, menys en el cas de les Corts. Per aquest motiu F. Carreras Candi afirma que «els suburbis de Barcelona, al començament del segle XVI, no estaven afectes a cap divisió civil. Llurs termes es regulaven pels de les circumscripcions parroqui-

als (salvades lleugeres excepcions, com la quadra de les Corts) i amb els noms d'elles es conegueren sempre més», i que aquestes parròquies

en lo segle XVIII tingueren batlles propis anomenats alcaldes, i regidors..., fruit d'una plena autonomia municipal. Constituïí excepció la quadra de les Corts. Ella, que disfrutà de drets propis i majors franqueses dintre nostre territori (a igual que Sant Just Desvern), es vegé agregada al municipi de Sarrià, en raó a formar part integrant de la vella rodalia parroquial de Sant Vicenç. Després de disfrutar de deu mesos d'autonomia (5 de gener de 1823 - 23 de novembre de 1823), l'obtingué d'una manera completa el 18 d'octubre de 1836, constituint-se en municipi (Carreras Candi, 1908-1918, p. 955-956).

L'aplicació de la normativa constitucional de 1812 tingué moltes dificultats, perquè era el període d'ocupació napoleònica, en què bona part del territori de Catalunya (considerat *provincia*) es trobava sota aquest domini, incloent-hi la capital, Barcelona. Per això Valentí Llozer i Codina, el primer civil que ocupà el càrrec de governador polític, entre l'abril de 1813 i el maig de 1814, s'establí a Vic, lluny del territori dominat pels francesos (Risques, 1995, p. 110; Risques, 2012, p. 15-16 i 270).³

Pel que fa a les Corts, de seguida van començar els conflictes de jurisdicció amb Sarrià. Així, Francesc Maspons i Labrós informa que l'any 1814 els veïns de les Corts van presentar una demanda judicial al·legant que fins l'any anterior havien elegit el seu batlle, que era Josep Sangés, però que en aquell any se'ls havia pertorbat el dret de fer-ho pels veïns de Sarrià, que havien volgut elegir-lo ells, i acabaven demanant que se'ls emparés en aquesta qüestió i que se'ls recongués el dret de tenir ajuntament distint, separat i independent del poble de Sarrià (Maspons, 1890, p. 188).

Francesc Maspons i Labrós, que era notari, estava ben informat en aquesta qüestió, perquè en l'Arxiu Històric de la Diputació de Barcelona (AHDB, lligall

3. Rafael d'Amat i de Cortada, baró de Maldà, en el seu *Calaix de Sastre*, el 23 de març de 1813 des d'Igualada, on residia llavors fugint del domini francès, diu: «Les oficinas de tesoreria, comptadoria i intendència, que està ara en la ciutat de Vic, que per ara tot hi està quiet de gavatxos» (AMAT, 1813-1814, p. 41); i l'1 d'abril del mateix any: «En est matí, lo nou *jefe* polític, lo Sr. don Valentí Llozer, ha pres possessió de son empleu en casa Ferrer, a on és la Diputació, qual senyor marxà a Vic per diligències en dit empleo, tornant aquí [a Igualada] luego, sent lo cap de dita Diputació de la Província, havent estat antes assessor de la intendència» (AMAT, 1813-1814, p. 43).

10, exp. 1), que conserva la documentació de l'antiga Diputació Provincial de Catalunya (és a dir, anterior a la divisió de Catalunya en quatre províncies l'any 1833), figura un ofici signat per Valentí Llozer, datat el 27 de gener de 1814 i adreçat a la Diputació Provincial, on diu que Manuel Maspons, com a apoderat de diversos veïns del terme de les Corts de Sarrià, del corregiment de Barcelona, manifesta que aquests pretenen de constituir ajuntament propi i independent del de Sarrià, a què sembla que s'oposa aquest darrer, segons exposa en un escrit documentat que transmet a la Diputació per als efectes pertinents.

No disposem de l'escrit presentat per Manuel Maspons (sens dubte avant-passat o pare de Francesc Maspons i Labrós), però el més interessant del cas és la nota que figura al marge d'aquest ofici, que diu «concedido en 4 Febrero de 1814», és a dir, que les Corts tenia dret a Ajuntament propi i independent del de Sarrià des d'aquest dia, d'acord amb la Constitució de 1812. Això justifica que en els períodes en què la Constitució era efectiva podia exercir aquest dret.

SUPRESSIÓ DE LA CONSTITUCIÓ DE 1812

El 23 de març de 1814 retornava del seu exili el rei Ferran VII alhora que evacuaven el territori les tropes franceses d'ocupació, i al començament del mes de maig es va negar a reconèixer la Constitució i anul·là totes les disposicions que se'n derivaven: es retornava doncs a l'antic règim absolutista. Com a conseqüència, a les Corts es reinstaurava el règim de batllia local i la participació en el consell municipal de Sarrià.

És escassa la documentació que tenim d'aquest període. En el fons de l'Audiència de l'Arxiu de la Corona d'Aragó hem pogut aplegar les dades següents:

— Memorial de 31 d'octubre de 1814 de Francesc Martí, pagès de Sant Vicenç de Sarrià, en què demana excusa de regidor de 1814 i 1816, al·legant que dos anys enrere exercí aquest ofici a Sant Gervasi, i també perquè no podia exercir-lo a causa de les seves xacres (ACA, Audiència, reg. 1412, p. 340-341). Aquest Francesc Martí és probablement el mateix que figura en la instauració de l'Ajuntament de les Corts durant el Trienni Constitucional, com veurem.

— Salvador Anglada i Josep Sangés s'oposen al nomenament de Sebastià Canet com a batlle de les Corts, segons un memorial datat el 12 de desembre de 1814 (ACA, Audiència, reg. 1412, p. 452). Aquesta informació concorda amb la que ens aporta F. Maspons i Labrós i que hem vist anteriorment, segons la

qual Josep Sangés havia estat batlle de les Corts el 1813 i denunciava l'actitud dels veïns de Sarrià que volien arrogar-se aquest dret.

— Aquest problema de competències entre l'Ajuntament de Sarrià i els batlles particulars també es manifesta en la queixa presentada per Antoni Marsà, batlle de Pedralbes, el 25 d'abril de 1824, contra dit Ajuntament al·legant que aquest li pertorba la seva funció adreçant-li ordres i manaments per al servei de bagatges i altres requeriments sense comptar per res amb la seva autoritat, fins a l'extrem d'imposar-li multes i *apremios* (ACA, Audiència, reg. 1424, fol. 274, a. 1825, N. 699).

TRIENNI CONSTITUCIONAL (1820-1823)

A la vista de les tensions i els conflictes jurisdiccionals que va comportar el retorn a l'antic règim, no és estrany que amb la reinstauració de la Constitució de 1812, el 9 de març de 1820, les Corts aspirés a formar un ajuntament propi, diferent del de Sarrià, dret que ja li havia estat atorgat segons aquesta Constitució, però llavors van començar els problemes de límits entre ambdós ajuntaments.

Així, en l'acta de la reunió de la Diputació de Catalunya del 7 de juny de 1821 (AHDB, sessió 28, fol. 224v), es fa constar que havent-se donat compte de l'expedient sobre formació d'ajuntament en el veïnat de les Corts, separat del de Sarrià, a la vista de les moltes reclamacions contra el projecte de terme presentat per Tomàs Soler, s'acorda: que els comissionats dels veïns de les Corts i l'Ajuntament de Sarrià nomenin per la seva part un geòmetra o pèrit, i aquests, abans de conferenciar, triïn un tercer, els quals a la vista del que s'ha exposat per diferents particulars i l'Ajuntament de Sarrià, respecte del projecte presentat per Tomàs Soler, formin un projecte nou de rodalia, rectificant l'anterior; i amb aquesta finalitat es comissionarà Narcís Sans i de Rius, el qual, a la vista de tot el que relacionin aquests pèrits i el tercer, exposi el seu dictamen.

Pel que fa a la constitució de l'Ajuntament de les Corts, tenim notícia de l'acord de la Diputació Provincial comunicada el 13 de desembre de 1822 al Govern Polític de la Província de Barcelona, on es diu que, examinada la sol·licitud dels comissionats pels veïns del nou terme de les Corts del 5 del mateix mes, se li encarrega que s'estableixi de seguida l'Ajuntament Constitucional de dit terme, compost per un alcalde, dos regidors i un procurador síndic. Seguidament, es passa avís, signat pels promotors Joaquim Closas, Antoni Cuyàs, Pau

Jané i Francesc Martí, perquè els veïns compareguin el dia 5 de gener de 1823 a la casa anomenada Prat d'en Cuiàs, a fi de constituir l'Ajuntament nou. Aquest dia, sota la presidència de l'alcalde de Sarrià, són proclamats com a secretari Francesc Martí, com a escrutadors Josep Sangés, que havia estat batlle, i Josep Gelabert, i com a electors: Gerard Piera y Cuyàs, Pau Piera i Santomà, Benet Piera, Pau Amat i Taner, Josep Llopis, Pere Pagès, Jaume Piera, Vicenç Piera i Amigó i Jaume Estruc, que l'endemà, 6 de gener, elegien els quatre membres del nou Ajuntament: alcalde, Joaquim Closas; regidor 1er, Antoni Cuyàs; regidor 2on, Pau Amat i Ferrer; procurador síndic, Francesc Martí; els quals, al seu torn, nomenaren Pau Cerdanya com a secretari (Arxiu Municipal del Districte de les Corts. Llibres d'actes de l'Ajuntament de les Corts).

Aquesta és l'única acta que disposem de l'Ajuntament de les Corts durant el Trienni Constitucional o Liberal, perquè el 7 d'abril de 1823 passà la frontera un exèrcit francès, anomenat els Cent Mil Fills de Sant Lluís, que ajudà el rei Ferran VII a restaurar de nou el règim absolutista i declarar nul tot allò que havia estat establert o legislat pel règim constitucional. Altre cop el terme de les Corts s'agregava al de Sarrià, però la voluntat d'assolir la independència municipal era clara. Era, doncs, qüestió d'esperar de nou el canvi de règim polític, i en aquest sentit és significatiu el fet que l'acta d'aquesta reunió s'hagi conservat i encapçalí les que més endavant redactaria l'Ajuntament de les Corts.

LÍMITS MUNICIPALS

Com hem pogut veure, la qüestió dels límits va esdevenir conflictiva en la separació de les Corts i Sarrià. En aquest sentit farem dues consideracions prèvies. En primer lloc hem de tenir en compte que la població de Sarrià ja no era formada solament pels habitants de la vila tradicional, la major part dels quals eren menestrals, sinó que bona part de l'oligarquia de Barcelona, formada per la burgesia emergent i la noblesa, sovint interrelacionades, és a dir, «els senyors de Barcelona», que mantenien una notable influència política i econòmica, s'hi establí fugint de la massificació i de la conflictivitat social de la ciutat.⁴ També

4. És precisament aquesta classe social la que promourà l'any 1843 la construcció de la carretera de Sarrià a Barcelona, el projecte de la qual fou encarregat a Ildefons Cerdà, el qual no la va respectar, però, en el seu pla d'Eixample de Barcelona (XAPELLÍ, 1984, p. 411-428).

hem de tenir en compte que, si la segregació del terme de les Corts comprenia el terme de l'antiga quadra o batllia, el territori del municipi de Sarrià restava considerablement disminuït, tenint en compte, a més, que Sant Gervasi de Cassoles també va disposar d'un municipi propi.

No és estrany, doncs, que l'oligarquia establerta a Sarrià, encara que no pogués impedir la segregació de les Corts, influís perquè el terme del nou municipi fos el més petit possible, sobretot per la part de muntanya, que és on tenia les grans possessions.

Per sort s'ha conservat la documentació pertinent en el fons Francesc Renart i Arús, que era el tècnic designat pel l'Ajuntament de Sarrià per a la discussió dels nous límits. D'aquesta documentació es dedueix que el projecte de nou terme de les Corts presentat per l'arquitecte Tomàs Soler el 26 d'octubre de 1820 es basava en l'antiga rodalia: s'estableix el límit amb Sants per sota de la Travessera; per la part alta arriba fins a Sant Pere Màrtir, continua per la carena de la muntanya i davalla travessant el camí de Sarrià a Pedralbes (llogall LXIV, fons Renart i Arús, Biblioteca de Catalunya).

Contra aquests límits reaccionà, com hem dit, l'Ajuntament de Sarrià, i en un escrit del 18 de juny de 1821 adreçat a la Diputació Provincial al·lega que han estat tantes les reclamacions de particulars, i sobretot de l'Ajuntament de Sarrià, contra aquest projecte que no ha pogut sinó demanar un nou reconeixement de termes i nomenar una comissió per a portar-lo a terme.

El juliol del mateix any 1821 es presenta un nou projecte de límits a càrrec de Francesc Renart i Arús, nomenat per Sarrià, i Joan Fàbregas i Rabassa, per les Corts, atenent les reclamacions de Sarrià. Segons aquests límits, el terme de les Corts ja només arribaria a Can Custó (després torre de Güell i Palau Reial), passant, doncs, a Sarrià la part més alta, que almenys durant l'edat mitjana era anomenada les Corts Superiors (Arxiu de la Catedral de Barcelona, *Libri Antiquitatum*, v. II, f. 3, doc. 7; Sagarra, 1897, p. 65). Però el nou terme inclou a ponent les terres que havien estat de l'Hospitalet fins al torrent Gornal, és a dir, la torre Melina.

Pel que fa als límits amb Sants, en la fita del terme promoguda per la Diputació Provincial el 29 de novembre de 1822, aquests límits encara són per sota de la Travessera. En aquest sentit hem de dir que les cases que eren a ambdós costats de la Travessera pertanyien tradicionalment a les Corts. Així, la possessió anomenada Can Sòl de Baix havia estat propietat de Bernat Narbó, que era un dels habitants de les Corts que figura l'octubre de 1305 en la

confirmació de les franqueses d'aquest terme (*Les Corts* a, 2003, p. 45; Navarro, 1993, p. 159).

Però, posteriorment, en una nova delimitació del terme de les Corts amb els de Sants feta per la Diputació i datada el 15 d'octubre de 1839 s'estableix els límits per la Travessera, és a dir, pel camí de Barcelona fins a Collblanc.

Cal dir que, potser com a compensació, serà atorgada el 1840 a les Corts la partida compresa entre el camí de Barcelona i la riera de la Creu d'en Malla o torrent de la Travessera (també dit torrent o riera de Bargalló o de Ballescà), dita antigament de l'Olivera Rodona, i que després va formar part del pla d'Eixample d'Ildefons Cerdà (Burgueño, 2002, p. 77; Casasús, 1976, p. 24-25).

RESTITUCIÓ DEFINITIVA (1836)

L'any 1833 mor el rei Ferran VII, que havia mantingut fins al final el règim absolutista, i és proclamada reina la seva filla Isabel II, sota la regència de la seva mare Maria Cristina.

Com que els absolutistes es declararen partidaris de Carles, germà de Ferran, els liberals van fer costat a Maria Cristina, la qual, l'abril de 1834, va aprovar l'Estatut Reial, carta atorgada considerada insuficient, però el motí de La Granja d'agost de 1836 obligà la reina regent a restablir la Constitució de 1812. Era la fi definitiva de l'Antic Règim.

Amb el restabliment de la Constitució es va recuperar l'obra legislativa dictada sota la seva vigència durant el Trienni Constitucional o Liberal (Burgueño, 2002, p. 21). D'acord amb aquesta restitució, els veïns de les Corts devien promoure un cop més la creació d'un ajuntament propi, i el 18 d'octubre de 1836 se celebrà una reunió presidida per Josep Casas, tinent d'alcalde de Sarrià, en què s'instal·là el nou Ajuntament de les Corts, i hi foren elegits president, és a dir alcalde, Vicenç Cuyàs, regidor 1er Francesc Martí, regidor 2on Josep Closas i síndic procurador Joan Fisas, els quals al seu torn nomenaren Benet Massot secretari. En la sessió segona, celebrada l'endemà mateix, dia 19, es decidí la col·locació de fites en els límits del terme, i en la tercera, celebrada el 23 del mateix mes, s'acordà la formació del padró de veïns i posar la làpida de la Constitució en el lloc que s'hi havia destinat.

Començà, doncs, una nova etapa que ja no tindrà interrupció fins a l'agregació a Barcelona l'abril de 1897.

BIBLIOGRAFIA

- AMAT I DE CORTADA, Rafel d' (2003). *Calaix de Sastre*. Barcelona: Curial. Vol. x (1813-1814).
- BURGUEÑO, Jesús; Ferran Lasso de la Vega (2002). *Història del mapa municipal de Catalunya*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.
- CARRERAS CANDI, Francesc (1908-1918). *Geografia General de Catalunya*. Vol. VIII. Barcelona: A. Martín.
- CASASÚS I GURÍ, Josep M. (1976). *Les Corts: un poble perdut, un barri introbable*. Barcelona: Edicions 62.
- COMAS I PARER, Enric (2002). *Batlles, regidors i procuradors síndics generals dels pobles del Pla de Barcelona sota la Nova Planta, 1718-1808*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, Arxiu d'Història de la Ciutat.
- Les Corts a* (2003). *Les Corts, govern local i límits antics*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, Districte de les Corts.
- Les Corts b* (1896). *Les Corts. Notícia històrica del Districte*. Barcelona: Consell Municipal del Districte de les Corts.
- MASPONS I LABRÓS, Francesc (1890). «Les franqueses de les Corts de Sarrià». *La Il·lustració Catalana*, vol. xi (març de 1890), p. 187-188.
- NAVARRO I MOLLEVÍ, Imma (1993). *Masies de les Corts*. Barcelona: Arxiu Municipal del Districte de les Corts.
- PORTAVELLA I ISIDORO, Jesús (2000). *Els carrers de Barcelona: les Corts*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, Districte de les Corts.
- RISQUES CORBELLÀ, Manuel (1995). *El govern civil de Barcelona al segle XIX: desenvolupament institucional i acció política*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- RISQUES CORBELLÀ, Manuel (2012). *L'Estat a Barcelona. Ordre públic i governadors civils*. Barcelona: Base.
- SAGARRA I DE SISCAR, Ferran de (1921). *Sant Vicenç de Sarrià: dades, clarícies referents a la història d'aquesta vila i parròquia*. Barcelona.
- SOLÉ I COT, Sebastià (2001). *La Nova Planta i la renovació política del Pla de Barcelona*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, Arxiu Històric de la Ciutat.
- XAPELLÍ I PALÀ, Joan (1984). «Carretera de Sarrià a Barcelona: una aproximació al seu estudi». A: *El Pla de Barcelona i la seva història. Actes del I Congrés d'història del Pla de Barcelona, celebrar a l'Institut Municipal d'Història els*

dies 12 i 13 de setembre de 1982. Barcelona: La Magrana / Institut Municipal d'Història, p. 411-428.

T E S I S D O C T O R A L S

ELS FETS D'OCTUBRE DE 1934 A CATALUNYA: ENTRE L'ACCIÓ DE GOVERN I LA MOBILITZACIÓ SOCIAL

MANEL LÓPEZ ESTEVE

Institut Universitari d'Història Jaume Vicens Vives (UPF)
Universitat de Lleida

RESUM

Els Fets d'Octubre de 1934 han estat una de les qüestions més polèmiques i difícils d'interpretar de la història de la Segona República a Catalunya. Aquesta tesi planteja una caracterització de l'Octubre català que, al costat de l'acció del govern català i el conflicte institucional, tingui present la totalitat de dimensions i la diversitat de components del mateix. Partint del reconeixement del caràcter multiforme i del fet que la mobilització d'octubre s'explica pel temor de les forces de l'esquerra que l'ascens al govern de la CEDA conduís a l'aniquilació de la República democràtica, es planteja una explicació dels *fets* que tingui present que el moviment insurreccional es va nodrir de la fractura social i la confrontació sociopolítica, i del temor a perdre els guanys socials aconseguits i les expectatives que bona part de les classes subalternes consideraven possible realitzar aprofundint o anant més enllà de la República del 14 d'abril. D'aquesta manera, al llarg de la tesi s'analitza tant l'acció del govern català i el conflicte institucional com, especialment, la dimensió social i popular del 6 d'Octubre a través de l'acció del moviment obrer, els rabassaires i pagesos pobres, les bases del republicanisme esquerrà i la repressió posterior a la desfeta.

PARAULES CLAU

Fets d'Octubre de 1934, conflictivitat social, govern Companys, democràcia, Segona República espanyola, Bienni Negre.

The events of October 1934 in Catalonia: between government action and social mobilisation

ABSTRACT

The events of October 1934 have been one of the most controversial and difficult to explain in the history of the Second Republic in Catalonia. This

thesis presents an explanation and description of that Catalan October that, along with the actions of the Catalan government and institutional conflict, includes all its different dimensions and diversity of components. Based on the multi-shaped nature of this mobilisation and the fact that the events in October were due to the fear of left-wing forces that the rise in the CEDA government would lead to the annihilation of the democratic Republic, this thesis presents an explanation of the events of October focusing on the social conflict and socio-political confrontation and on the fear of losing the social gains achieved and the expectations held by many subaltern classes of furthering or going beyond the Republic of the 14th of April. This thesis therefore analyses the actions of the Catalan government and the institutional conflict but especially the social and popular dimension of the 6th of October through the actions of the working class movement, the “rabassaires” and poor peasants, the basis of left-wing pro-Catalan republicanism and the repression after defeat.

KEYWORDS

Events of October 1934, social conflict, Companys government, democracy, Second Spanish Republic, the «Black Biennium».

El mes de novembre de 1934, el catedràtic de Cirurgia de la Universitat de Barcelona Antoni Trias i Pujol es trobava empresonat als vaixells-presó del port de Barcelona. Com altres membres del Patronat de la Universitat de Barcelona autònoma que no havien tingut cap tipus d'intervenció en els Fets d'Octubre, Trias i Pujol fou empresonat al mateix temps que era suspesa l'autonomia universitària i el govern de la República nomenava un comissari d'ensenyament per a Catalunya. Des del seu presidi, Trias i Pujol va escriure el 2 de novembre a Miguel de Unamuno caracteritzant el 6 d'Octubre com una catàstrofe en la qual

Tomaron parte activa Companys al declarar el «Estat Català» dentro de la República Federal Española (!), y Dencàs con sus supuestas fuerzas, que luego resultó que no habían preparado nada [...] Y así en una noche echamos por el balcón de la Generalidad todas las posibilidades y todo lo conquistado hasta ahora. Y en este acto, no intervino para nada el pueblo, encerrado en sus casas por los

hombres de Dencàs, que estuvieron todo el día realizando esta labor de eliminar al pueblo de lo que Dencàs quería que se hiciera en nombre de él.¹

La interpretació sobre els Fets d'Octubre de 1934 present en la correspondència de Trias i Pujol amb Unamuno, al costat d'altres d'anàlogues de diversos testimonis coetanis, ha tingut un llarg recorregut a l'hora de fixar el significat històric dels «fets». En contraposició a la revolució asturiana, la insurrecció catalana ha estat analitzada, en termes generals, com un gest del govern català per redreçar el rumb de la República, a través d'una pressió armada limitada i amb la incorporació de l'aspiració federal.

El desenvolupament de la caracterització, pràcticament normativa, de la insurrecció catalana d'octubre, és a dir, la d'una acció de força de caràcter governamental, fonamentalment d'*alta* política i considerada com un gravíssim error polític, ha portat a fixar tot un seguit d'explicacions causals amb la pretensió de fonamentar-la empíricament. L'absència de participació obrera, el paper secundari dels rabassaires, les contradiccions i la manca de preparació, tant del govern de la Generalitat com del republicanisme catalanista, i la inacció dels separatistes de les JEREC han estat els aspectes remarcats principalment per explicar el fracàs de la insurrecció catalana i per definir-la com a política i catalanista, en el seu sentit més restringit.²

En aquest marc explicatiu, diversos historiadors han vist els Fets d'Octubre de 1934 com el resultat de la supeditació de les esquerres catalanes a les espanyoles, els preliminars del que succeiria el juliol de 1936, una interacció d'oportunitats creuades on convergiren diverses lògiques i projectes polítics i socials o una reacció de Lluís Companys respecte dels sectors separatistes de l'Esquerra. També s'ha incidit a plantejar que les jornades d'octubre s'han d'entendre com a

1. Veure «Cartes d'Antoni Trias Pujol a Miguel de Unamuno», a cura de Carles BASTONS, *Serra d'Or*, setembre de 1984, p. 36-39.

2. La caracterització dels Fets d'Octubre de 1934 com a insurrecció essencialment política mancada de component social a J. TERMES, *Història de combat*, Barcelona-Catarroja, Afers, 2007, p. 294 i M. CRUELLS, *El 6 d'octubre a Catalunya*, Barcelona, Pòrtic, 1970, entre altres. L'absència de la classe obrera en la insurrecció d'octubre a R. VINYES, *La Catalunya Internacional. El frontpopulisme en l'exemple català*, Barcelona, Curial, 1983, p. 97, i la de rabassaires a A. BALCELLS, *El problema agrario en Cataluña. La cuestión rabassaire (1890-1936)*, Madrid, Servicio de Publicaciones Agrarias, 1980, p. 280-281. Per a l'actuació dels sectors nacionalistes d'Estat Català i d'altres grups menors del mateix caràcter, veure E. UCELAY, *Un joc d'aparences: «Front Nacional», «Frontpopulisme» i les alternatives feixistes i comunistes dins el separatisme català, 1919-1939*, Reus, Centre de Lectura de Reus, 2007, especialment p. 122-124, i del mateix autor, «El octubre catalán de 1934», *Cuadernos de Alzate*, 30 (2004), p. 77-106.

resultat del menysteniment de la resolució institucionalitzada dels conflictes per part de les diverses forces socials i polítiques i, seguint en bona mesura aquesta mateixa lògica, com la mostra de la falta d'acatament per part de les esquerres dels mecanismes de democràcia representativa, que situaria l'octubre de 1934 en un mateix pla que la «sanjurjada» d'agost de 1932.³

Tot i que bona part dels aspectes que hem assenyalat són d'una importància cabdal per explicar la significació dels *fets*, la realitat és que sovint han estat tractats amb una escassa utilització i anàlisi crítica de les fonts documentals, amb una assumpció acrítica dels plantejaments interpretatius coetanis als mateixos fets i, en darrer lloc, sota l'òptica exclusivament del resultat de la insurrecció, com un fracàs que hauria estat un element desestabilitzador dels mecanismes democràtics republicans. És a dir, sobre el moviment revolucionari d'octubre de 1934 a Catalunya hi ha hagut molta literatura descriptiva però molt poca investigació històrica.

En aquest sentit, Enric Ucelay ha assenyalat que no disposem de cap recerca en profunditat d'aquell moviment ni a Barcelona ni a la resta de les comarques catalanes, i ha assenyalat la necessitat d'analitzar la dinàmica del Sis d'Octubre en funció de les diverses lògiques que hi convergiren, per tal de valorar la insurrecció en totes les seues dimensions i interpretar, d'una manera més precisa, el seu significat en la dinàmica social i política del període republicà.⁴

A l'hora d'analitzar els Fets d'Octubre s'ha remarcat generalment el seu caràcter multiforme i les diverses opcions polítiques presents.⁵ En les jornades

3. La supeditació de les esquerres catalanes a les espanyoles i la consideració d'Octubre de 1934 com els preliminars del juliol de 1936 ha estat plantejada, entre molts altres, a J. TERMES, *Història...*, Barcelona-Catarroja, Afers, 2007, p. 291-295. La qüestió de la resolució institucionalitzada i la pervivència de l'insurreccionalisme a E. UCELAY, «El octubre...», *Cuadernos de Alzate*, 30 (2004), p. 104-105 i E. UCELAY, S. TAVERA, «Una revolución dentro de otra: la lógica insurreccional en la política española, 1924-1934», *Ayer. Violencia y política en España*, 13 (1994) p. 115-146. L'objectiu de Companys d'acabar amb els sectors separatistes de l'Esquerra a A. GONZÁLEZ VILALTA i G. BOU, *La creació del mite de Lluís Companys. El 6 d'octubre de 1934 i la defensa de Companys per Ossorio y Gallardo*, Barcelona, Base, 2007, p. 120-121. La comparació entre la «Sanjurjada» i els Fets d'Octubre també a A. GONZÁLEZ VILALTA i G. BOU, *La creació...*, Barcelona, Base, 2007, p. 225.

4. E. UCELAY, *Un joc d'aparences...*, Reus, Centre de Lectura de Reus, 2007, p. 120; i del mateix autor, «El octubre...», *Cuadernos de Alzate*, 30 (2004), p. 105.

5. Amb motiu del setanta-cinquè aniversari dels Fets d'Octubre de 1934, Pelai Pagès definí la insurrecció catalana d'octubre com una revolució multiforme. Veure P. PAGÈS, «El octubre catalán: una revolución multiforme», *Viento Sur*, 105 (2009), p. 49-56.

d'octubre hi hagueren, a grans trets, tres projectes polítics ben caracteritzats: 1) el de la coalició populista del govern de la Generalitat, identificat amb el rebuig que els republicans i els socialistes espanyols plantejaven davant la degeneració de la «revolució de 1931»; 2) el del sector separatista de l'Esquerra i d'altres grups menors, que a través del control de l'ordre públic pressionava per la separació, sense definir el que significava; i 3) el de l'Aliança Obrera, que pretenia forçar la situació per aconseguir proclamar la República catalana i endegar una revolució social.⁶ Copsar aquestes diverses lògiques polítiques però també les estrictament socials, no necessàriament expressades en un projecte polític concret, resulta fonamental per poder explicar totes les dimensions del moviment i de l'acció insurreccional, a banda del conflicte institucional entre el govern català i el de la República. Tan important com tenir present aquest punt de partida és plantejar per què diversos projectes i expectatives socials i polítiques es van concretar en una mateixa acció insurreccional, sense que això signifiqués que els objectius socials i polítics a assolir fossin coincidents.

Les eleccions generals de novembre de 1933 havien convertit la Confederación Española de Derechas Autónomas (CEDA) en l'organització política amb major nombre de parlamentaris a les Corts de la República. Partint d'aquesta situació, s'ha considerat la insurrecció d'octubre, tant a Catalunya com arreu de l'Estat, com la mostra del refús dels mecanismes de convivència democràtica per part de les esquerres. Seguint aquest plantejament, aquest fet explicaria el decantament de bona part de la dreta social i política cap a una acció colpista en contra de la República.

En referència al PSOE, Juan Avilés ha subratllat, seguint en part aquesta lògica, que la insurrecció d'octubre pretenia acabar amb el projecte reformador democràtic de la República, aturar la possibilitat d'un règim feixista i instaurar una dictadura socialista.⁷ Tot i que l'autor se centra en els objectius de la insurrecció dels socialistes espanyols, la idea de fons present en el seu plantejament —el rebuig deliberat de les normes de convivència democràtica per part de les esquerres— es troba en el fonament de bona part de les anàlisis que s'han fet sobre l'Octubre català de 1934.

6. E. UCELAY, *La Catalunya populista: imatge, cultura i política en l'etapa republicana 1931-1939*, Barcelona, La Magrana, 1982, p. 216.

7. J. AVILÉS, «Los socialistas y la insurrección de octubre de 1934», *Espacio, Tiempo y Forma, Serie V. Historia Contemporánea*, 20 (2008), p. 129-157.

A parer nostre, aquest punt de partida resulta insuficient per explicar els Fets d'Octubre, ja que, a banda de contenir un cert presentisme, explícit o implícit, respecte del model de democràcia representativa actual que no respon a la realitat política dels anys trenta, condueix a una interpretació que té poc en compte la pluralitat de factors presents en la que és una de les qüestions més polèmiques i difícils d'interpretar de la història de la Segona República a Catalunya.

Per poder explicar el perquè i el significat històric dels Fets d'Octubre ens hem de remetre al projecte reformador republicà i al caràcter de l'obra governamental a Catalunya entre abril de 1931 i octubre de 1934. Com s'ha analitzat en l'estudi dirigit per Francesc Bonamusa sobre l'obra de govern de la Generalitat republicana, els governs autònoms intentaren endegar un ambiciós projecte socialment reformador.⁸ Tot i les dificultats en el desenvolupament de l'autonomia catalana i malgrat la conflictivitat institucional amb el govern de la República i els conflictes dins del mateix govern de la Generalitat, aquest projecte responia a la voluntat de concretar un ampli programa reformador per a la societat catalana. De la mateixa manera, com ha sostingut Josep Fontana, els governs republicans d'esquerra entre 1931 i 1933 es proposaren realitzar una àmplia tasca reformadora, en cap cas revolucionària, adequada a la realitat de la societat espanyola dels anys trenta i frustrada tant per les resistències interiors com per les pressions internacionals.⁹

Resulta important tenir present el caràcter global del projecte polític, tant del republicanisme catalanista i del govern català com del govern republicà-socialista, a l'hora d'explicar l'Octubre català. José Manuel Macarro ha sostingut que República i democràcia no eren conceptes equiparables a l'Estat espanyol dels anys trenta. La República havia de ser democràtica, però com a mitjà per assolir els objectius reformadors. Per Macarro el que estava en joc el 1934 no era la democràcia, sinó el dilema entre la continuïtat de les reformes iniciades el 14 d'abril o el retorn encobert al règim monàrquic. D'aquí que l'octubre de 1934 no fos un assalt a la democràcia, sinó un intent de recuperar el programa

8. F. BONAMUSA (dir.). *Generalitat de Catalunya: obra de govern 1931-1939*, 2 vols, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 2006-2009.

9. J. FONTANA, «La Segunda República. Una esperanza frustrada», a *La II República, una esperanza frustrada. Actas del congreso «Valencia, capital de la República» (abril 1986)*, València, Edicions Alfons el Magnànim, p. 9-22.

reformador del 14 d'abril.¹⁰ Més recentment, el mateix Macarro ha argumentat que el 1934 ningú estava parlant de l'espai de les esquerres en democràcia, sinó que del que es parlava era de recuperar el projecte fundacional republicà.

Una part del plantejament de Macarro resulta d'interès perquè fixa l'atenció en el que, a parer nostre, esdevé un dels aspectes centrals per poder explicar l'Octubre català: la decisió del govern de la Generalitat i del republicanisme catalanista de continuar avançant amb el projecte reformador republicà. Jaume Aiguader ho expressà ben clarament quan l'agost de 1934 afirmava que «n'hi ha prou amb els anhels populars que intervingueren el 14 d'abril de 1931 per donar força a la nova investida».¹¹ En canvi, l'historiador andalús no encerta a atribuir de manera indiscriminada a republicans d'esquerres i socialistes una concepció de la República no entesa com una democràcia i, per tant, sense la possibilitat d'assumir una hipotètica victòria dels antirepublicans. Més aviat sembla que les coses van anar a la inversa.

Com han assenyalat diversos historiadors, l'organització de la societat que en el període d'entreguerres podia entendre's com a democràtica no tenia necessàriament el mateix significat que els règims democràtics que es van construir a Europa després de 1945, i encara menys, en el cas espanyol, que el règim que s'instal·laria després de la mort del dictador, el novembre de 1975. La categoria històrica de democràcia l'hem d'utilitzar precisament com a això. Si li atorguem un caràcter ahistòric difícilment ens resultarà útil per explicar la realitat sociopolítica de la Catalunya dels anys trenta i el punt crític de 1934. Especialment si, com succeeix molt sovint, la concepció normativa de la democràcia que s'utilitza per analitzar l'Europa d'entreguerres és la de la democràcia de la darrera part del segle xx, basada en la tríada d'eleccions, parlament i partits polítics, i en el dogma de considerar que un govern és democràtic pel sol fet d'haver estat escollit electoralment. Per a l'explicació històrica aquest plantejament resulta especialment distorsionador. Impedeix observar que el triomf d'aquesta concepció particular de la democràcia va suposar al llarg del segle xx la fallida «not only of the alternatives to democracy, but also of alternatives forms of democracy».¹²

10. J. M. MACARRO, «Octubre: un error de cálculo y perspectiva», a G. JACKSON (coord.), *Octubre 1934: cincuenta años para la reflexión*, Madrid, Siglo xxi, 1985, p. 268-282.

11. J. AIGUADER, «Elements per a la segona revolució», *Pamflet*, 1, agost de 1934, p. 14 i 21.

12. T. BUCHANAN i M. CONWAY, «The Politics of democracy in Twentieth-century Europe: Introduction», *European History Quarterly*, vol. 32 (1), 2002, p. 7.

La democràcia a l'Europa de la dècada dels trenta tenia múltiples significats, accentuats pels importants contrastos territorials. Com ha assenyalat Tom Buchanan, la democràcia a l'Estat espanyol contenia fonamentalment un important component d'amenaça per a les classes dominants, a Txecoslovàquia significava la preeminència dels txecs sobre altres grups nacionals a través d'un estat centralitzat i per als països escandinaus havia suposat un nou camí per sortir de la depressió econòmica. Tenir present els diversos i canviants significats de la concepció de la democràcia a l'Europa d'entreguerres resulta fonamental per no caure, a l'hora d'analitzar l'octubre de 1934, en una lògica històrica distinta a la dels anys trenta.¹³

A diferència del que han considerat Macarro i d'altres historiadors, el republicanisme catalanista i el govern de la Generalitat sí que pensaven i parlaven, i a més reiteradament, de democràcia. Lluís Companys remarcava, en la clausura de la diada dels Ajuntaments d'Esquerra, el març de 1934, que «la democràcia és l'única possibilitat de cercar l'harmonia social», i demanava a regidors i alcaldes de l'Esquerra: «esteneu per les encontrades de la nostra terra aquest sentit optimista i victoriós de la democràcia que governa a Catalunya, i que està disposada a vèncer, a dreta i esquerra, als enemics de la llibertat».¹⁴ Els mateixos editorials de *La Humanitat* abordaren la qüestió repetidament, i fins i tot Humbert Torres, que s'oposaria al moviment d'octubre, considerava que «si les dretes s'emparessin dels ressorts del govern [...] seriem destruïts implacablement», afegint que «no toleraria aquesta ascensió pseudo-legal de les dretes al poder, perquè entendria que, en fer-ho així, no és que deixés de respectar el lliure joc de les forces polítiques, sinó que creuria que es tractaria de portar a dalt del poder un moviment que aniria a destruir les idees liberals».¹⁵

Les reflexions d'aquests membres de l'Esquerra posen en un primer pla un aspecte fonamental per explicar la significació dels Fets d'Octubre. L'aspecte clau que ens cal considerar per entendre el debat polític i social, les estratègies i la mobilització de bona part de la societat catalana i del futur de l'autonomia i de la República, no és si les esquerres catalanes i espanyoles acceptarien l'ascens de la CEDA al govern, ni la crisi del règim republicà, i encara menys si les alter-

13. T. BUCHANAN, «Anti-fascism and Democracy in the 1930s», *European History Quarterly*, vol. 32 (1), 2002, p. 39-57.

14. «Discurs del President Companys», *La Humanitat*, 13 de març de 1934, p. 1.

15. H. TORRES, «Davant la situació política actual, què cal fer?», *La Humanitat*, 4 de març de 1934, p. 5.

nances en el govern eren una condició de la democràcia. La qüestió real era si la dreta antirepublicana faria efectiva l'amenaça, clarament explícita i percebuda com a real, de convertir la seua victòria electoral de novembre de 1933 en l'aniquilació de la democràcia republicana i de l'autonomia catalana amb ella i, per tant, del projecte reformador del govern autònom, a més de tot tipus d'expectatives de canvi en un sentit social i nacional revolucionari.¹⁶

El que s'intentava dirimir políticament el 1934 a Catalunya era si s'estava o no en el primer acte d'un desenllaç com el que s'havia produït feia poc a Àustria i a Alemanya, és a dir, de liquidació del moviment obrer, de la democràcia parlamentària, i en els inicis de la creació d'un estat corporatiu. Aquest resulta, a parer nostre, el punt central de què cal partir per analitzar el significat dels Fets d'Octubre. Si no ho fem així, i ens limitem a constatar l'evidència que els octubristes vulneraren la legalitat constitucional, difícilment podrem explicar per què convergiren en la insurrecció d'octubre, entorn de l'acció institucional del govern de la Generalitat, el republicanisme catalanista, els separatistes dins i fora de l'Esquerra, l'Aliança Obrera, els rabassaires i els pagesos pobres i, a bona part de les comarques catalanes, les bases anarcosindicalistes, i fins i tot en alguns casos diversos sectors estrictament anarquistes, tots amb lògiques polítiques i socials diverses, enfrontades i amb unes contradiccions insalvables entre elles.

HIPÒTESIS, FONTS I ESTRUCTURACIÓ DE LA RECERCA

La nostra hipòtesi de partida s'ha basat en els dos punts assenyalats fins ara. En primer lloc, en el reconeixement del caràcter multiforme de la insurrecció i de la diversitat de les lògiques polítiques i socials presents en ella, amb una clara centralitat de la dimensió social i revolucionària. En segon lloc, en la suposició

16. Una reflexió de fons en aquest mateix sentit es troba a J. J. CARRERAS ARES, «La Segunda República española en la Europa de los años treinta», a M. BALLARÍN i J. J. LEDESMA. (ed.). *Avenida de la República. Actas del II encuentro «Historia y compromiso: sueños y realidades para una República»*, Zaragoza, Cortes de Aragón, 2007, p.45-62, que ens ha estat de molta utilitat a l'hora de definir els nostres punts de partida generals; i també a P. PRESTON, *La destrucción de la democracia en España. Reacción, reforma y revolución en la Segunda República*, Madrid, Turner, 1978, especialment p. 157-215; i, del mateix autor, «La revolución de octubre en España: la lucha de las derechas por el poder», a G. JACKSON (coord.), *Octubre 1934: cincuenta años para la reflexión*, Madrid, Siglo XXI, 1985, p. 131-158.

que la mobilització d'octubre s'explica sobre la base del temor de les forces de l'esquerra que la victòria electoral i l'ascens al govern de la dreta antirepublicana podien conduir a l'aniquilació de la República democràtica. Partint d'aquesta base, hem intentat plantejar una caracterització dels Fets d'Octubre que, més enllà de la rigidesa interpretativa de l'acció governamental i institucional, tingui present que el moviment i l'acció insurreccional es van nodrir de la fractura social i la confrontació sociopolítica creixents, i del temor a perdre els guanys socials aconseguits i, sobretot, les expectatives que bona part de les classes subalternes consideraven possible realitzar, aprofundint o anant més enllà de la República del 14 d'abril.

Per tal de fonamentar empíricament la nostra hipòtesi principal i les seues derivades, dotar a la nostra recerca d'un caràcter explicatiu i no merament descriptiu, i fer-ho amb una certa coherència, hem organitzat la investigació en els següents apartats. El primer capítol sobre «La insurrecció d'octubre a l'Europa de 1934: l'impacte de l'ascens dels feixismes i les seues resistències» resultava necessari per establir la interacció entre les noves realitats polítiques d'un context internacional, especialment europeu, i una dinàmica sociopolítica interna de Catalunya, a contracorrent d'aquest, i per analitzar el resultat d'aquesta contraposició en la realitat política catalana.

D'ençà de 1922 les diverses expressions de les dretes antidemocràtiques havien resultat sempre guanyadores a Europa. Progressivament, el feixisme va deixar de ser una particularitat mediterrània, concretament italiana, per acabar monopolitzant l'ample espai de la dreta antidemocràtica arreu d'Europa, triomfant a Alemanya i a Àustria i convertint-se en una clara amenaça a França. La dialèctica entre aquest corrent de fons internacional, el nou context de la República espanyola d'ençà de novembre de 1933 i l'escenari de la Catalunya autònoma va tenir com a resultat una importància creixent d'allò que es considerava l'amenaça feixista i dels posicionaments antifeixistes en la política catalana. En aquest sentit, hem intentat explicar l'impacte dels feixismes i dels antifeixismes en la societat catalana sobre la base de la reformulació de l'esquema feixisme/antifeixisme, amb elements sobre la confrontació política local i quotidiana, i sobre l'extensió d'una clara oposició al que s'entenia com a feixisme per uns i altres, que per altra banda era prou divers.¹⁷

17. Un treball recent que analitza en el terreny, sobretot, de les relacions internacionals i l'acció diplomàtica l'ascens de Hitler i el nazisme al poder en el marc de l'Europa dels anys trenta

Al costat de la interacció entre l'escenari europeu i la realitat política catalana, hem analitzat, per tal d'explicar com s'arribà al punt de confrontació l'octubre de 1934, les noves coordenades polítiques en què es va situar la República espanyola a partir de les eleccions de novembre de 1933, i la particularitat de l'escenari autònom català en relació amb la situació del conjunt de la República. En el tercer capítol, «Les esquerdes de la República al llarg de 1934», hem intentat analitzar tant la dinàmica general republicana entre desembre de 1933 i octubre de 1934 com la dinàmica particular de la Catalunya autònoma en relació amb la insurrecció d'octubre. Sobre el primer aspecte, ens hem centrat en l'acció contra el projecte reformador republicà per part del govern radical i dels seus aliats parlamentaris, en l'impacte que van tenir sobre aquells sectors socials que s'havien beneficiat de les reformes durant el primer bienni, els nous plantejaments assumits pels republicans d'esquerres i socialistes espanyols, i el punt àlgid d'intersecció entre la dinàmica general republicana i la de la Catalunya amb el conflicte constitucional a l'entorn de la Llei de contractes de conreu. Pel que fa a la realitat social i política pròpia de la Catalunya republicana, l'agudització de la conflictivitat social al camp, la intransigència de la dreta social i política, el reforçament polític del govern català i de l'Esquerra, el protagonisme accentuat dels separatistes de les JEREC i la creixent fractura social i urbana, acompanyada d'un procés de reestructuració d'una part important de l'obrerisme, són els principals problemes que hem abordat per explicar la confrontació social i política que va menar a l'acció de força d'octubre. Aquests dos capítols han estat pensats per enquadrar els Fets d'Octubre en el seu marc, ajustat i flexible, i fer-ne una explicació en els paràmetres propis de la lògica de la Catalunya republicana. A partir del capítol quart és on hem intentat abordar directament les nostres hipòtesis, analitzant els diversos elements constitutius de l'Octubre català.

Tot i que el nostre interès central es refereix al que va passar a Catalunya, hem analitzat en el capítol quart el moviment revolucionari d'octubre arreu de l'Estat, amb el seu caràcter fragmentat i les diverses lògiques locals, per discernir quins eren els elements comuns presents en totes les accions insurreccionals d'octubre i els característics de l'Octubre català.

Tot seguit hem passat a analitzar l'acció governamental de Companys i de la resta d'integrants del govern durant les jornades d'octubre. D'aquesta manera, el caràcter i l'objectiu de l'acció del govern davant l'entrada de la CEDA en el govern de la República, l'actuació concreta dels membres del govern, l'estratègia governamental separatista de Dencàs i les JEREC, així com l'estratègia de la majoria del govern representada per Companys han estat els principals aspectes tractats en el capítol cinquè. L'anàlisi del moviment d'octubre al conjunt de la ciutat de Barcelona ens ha permès complementar, en part, la dimensió estrictament institucional dels Fets d'Octubre i fer el trànsit cap a l'explicació de la dimensió social i revolucionària dels mateixos, que constitueix el tronc central de la recerca. D'aquesta manera, en el capítol sisè hem abordat l'acció de l'Ajuntament de Barcelona el 6 d'octubre, al costat de la mobilització de l'Aliança Obrera, l'actuació de l'exèrcit i de l'autoritat militar, el desenvolupament dels esdeveniments als barris obrers i populars i les causes de la posició adoptada pels cenetistes a la capital catalana.

Els capítols set i vuit son, fonamentalment, aquells en què hem intentat desenvolupar i fonamentar empíricament la hipòtesi principal de la investigació, establint la importància d'un moviment caracteritzat per la confrontació social, amb uns objectius revolucionaris i amb una àmplia participació d'importants sectors de la classe treballadora, dels rabassaires i dels pagesos pobres. En primer lloc, hem analitzat la concreció de la mobilització obrera arreu de Catalunya. Aquesta es caracteritzà per moure's entre l'estricta moviment vaguístic i la insurrecció violenta, passant per l'assalt revolucionari al poder local. L'anàlisi de les jornades d'octubre a l'àrea industrial de l'entorn de Barcelona, als centres industrials allunyats de la capital catalana i amb una forta presència de l'obrerisme organitzat, i en aquells altres nuclis urbans de certa importància, però amb un moviment obrer d'una limitada capacitat de mobilització, ens ha permès caracteritzar les diverses realitats de l'acció obrera. Per altra part, hem intentat respondre també a les raons de la posició tan clarament diferenciada dels cenetistes respecte del moviment d'octubre entre la ciutat de Barcelona i alguns dels nuclis importants de l'anarcosindicalisme arreu de Catalunya.

Pel que fa a la important participació dels pagesos, hem focalitzat la nostra anàlisi en les principals àrees agrícoles on la insurrecció de base pagesa va aconseguir unes dimensions més grans: les comarques amb una forta especialització vitivinícola, en què la Unió de Rabassaires era la organització hegemònica, les comarques del Camp de Tarragona i les terres de l'Ebre, amb una important

presència de l'anarcosindicalisme agrari, i finalment el camp lleidatà, on l'acció d'octubre va tenir un ampli seguiment sense assolir, però, un caràcter generalitzat d'insurrecció. Aquesta anàlisi ens ha permès caracteritzar els objectius i les diverses formes de mobilització col·lectiva utilitzades pels pagesos en les jornades d'octubre.

Al marge de l'acció del govern català durant el 6 d'octubre, l'anàlisi de l'acció dels membres de l'Esquerra, dels Ajuntaments republicans, de les delegacions del govern i dels diversos grups separatistes arreu de Catalunya resultava necessària per elaborar una explicació completa de l'Octubre català. D'una banda, conèixer de quina manera van actuar els membres dels centres republicans i de les organitzacions separatistes i els nombrosos alcaldes i regidors esquerrans esdevenia important per aprofundir en la dimensió popular d'octubre a través de l'anàlisi del referent polític majoritari de les esquerres catalanes. De l'altra, l'estudi de les comissaries delegades de la Generalitat a Girona, Lleida i Tarragona ajudava a caracteritzar de manera més acurada els objectius i l'acció del govern fora de Barcelona. Així, el capítol vuitè l'hem dedicat a desentrellar aquests aspectes.

Finalment, en el darrer capítol hem abordat la repressió aplicada després del fracàs del moviment sobre les institucions autonòmiques i locals, sobre les organitzacions polítiques i sindicals, sobre tot l'entramat associatiu popular de signe divers, contra els pagesos que s'havien acollit a les mesures reformadores i contra l'obrerisme i la legislació laboral. L'objectiu era sobretot explicar el caràcter i l'impacte concret de l'acció repressiva en la societat catalana, els motius que animaven als seus executors i la seua funció social. En aquest mateix capítol hem intentat quantificar la xifra de detinguts i empresonats fins al desembre de 1934, un mínim de 5.200, traçar la geografia repressiva i carcerària contra el moviment octubrista i caracteritzar qui va configurar aquell subjecte col·lectiu protagonista de l'acció insurreccional d'octubre.

Passant al terreny heurístic, la investigació partia d'una dificultat important, ja que no disposàvem d'una base documental homogènia i localitzada. Això és així perquè ni la documentació judicial dels centenars de consells de guerra realitzats contra els octubristes, ni les causes instruïdes per l'Audiència de guerra de la Quarta divisió orgànica, però que finalment no van acabar en consell de guerra, no es troben de moment localitzades als arxius militars.

Aquesta dificultat ens ha obligat a cercar les fonts de la justícia militar existents en altres arxius, ja que el treball d'aquestes el consideràvem important

per dotar de solidesa els plantejaments inicials de la recerca. D'aquesta manera, a l'Archivo Histórico Nacional (AHN) hem treballat una part de les causes i els expedients per delictes de rebel·lió, auxili a la rebel·lió militar o sedició del 6 d'octubre, amb els recursos i els expedients d'indult presentats per diversos acusats davant el Tribunal Suprem, com ara Amadeu Aragay, Josep Tomàs Pi-
era o Jaume Aiguader, entre altres. Aquesta documentació ens va orientar cap a l'Archivo Central del Tribunal Supremo (ACTS) per poder trobar una part quantitativament més important de les causes instruïdes per l'autoritat militar sobre els Fets d'Octubre. Tant en el fons de Secretaría de Gobierno com en el de l'antiga Sala Sexta, encarregada de la jurisdicció militar, de l'ACTS hem treballat diversos expedients instruïts en virtut de les comunicacions rebudes per part de l'auditor de la Quarta divisió, Ricardo Ferrer, així com una cinquantena de causes d'arreu de Catalunya procedents de l'Auditoria de guerra de la Quarta divisió en recurs de cassació o en expedient d'indult. Aquestes fonts, al costat de les del mateix tipus de l'AHN, de l'AGMS i, en menor mesura, de les existents a l'AHN - Sección Guerra Civil de Salamanca (actual Centro Documental de la Memoria Histórica), han permès posar una base empírica inicial a gairebé totes les grans qüestions de la recerca.¹⁸ Les fonts documentals treballades a l'Archivo General Militar de Ávila (AGMAV) completen la base documental inicial de la recerca. D'altra banda, el treball de les fonts existents a l'AHN - Sección Guerra Civil, a la Fundación Anselmo Lorenzo (FAL), a l'Archivo Histórico del PCE (AHPCE) i a la Fundación Pablo Iglesias (FPI) han possibilitat aprofundir en diversos aspectes dels fets en base a un material produït pels mateixos protagonistes de l'acció insurreccional.

Les fonts assenyalades fins ara podríem dir que han estat aquelles sobre les quals s'ha articulat l'estructura general de la investigació. Tot i així, algunes de les principals qüestions de la recerca, com ara l'acció del govern el 6 d'octubre, el moviment d'octubre a Barcelona o la insurrecció de base pagesa, s'han resolt amb el treball de tot un altre seguit de fonts. Així, amb el Fons Batet de l'Arxiu Montserrat Tarradellas i Macià de Poblet (AMTM) s'han reconstruït les gestions del govern amb alguns sectors de l'exèrcit, l'acció de Dencàs a Governació

18. Pel que fa a la consulta dels fons de l'Arxiu Central del Tribunal Suprem hem d'agrair l'excel·lent tracte rebut de Maria Teresa de Arriba, directora de l'Arxiu, i de tot el seu equip. Igualment hem d'agrair la cordialitat i les facilitats rebudes pel part del personal de l'actual Centro Documental de la Memoria Histórica de Salamanca.

i l'actuació de l'exèrcit al conjunt de Barcelona. Per a la capital catalana també s'han utilitzat diverses fonts de l'Arxiu Municipal Administratiu i de l'Arxiu Central del Registre Civil i, en el mateix sentit, de l'Arxiu Nacional de Catalunya (ANC) s'ha utilitzat, per una banda, el Fons de la Generalitat i República –tot i que aquest també ha estat útil per analitzar la conflictivitat agrària al llarg de 1934– i, per l'altra, el Fons Farreras Duran, en aquest cas per explicar l'acció dels diputats esquerrans.¹⁹

Els Fons Antics del Govern Civil de l'Arxiu de la Delegació General del Govern de l'Estat a Catalunya (ADGGEC) han resultat importants per desentrellar l'acció dels separatistes de les JEREC en matèria d'ordre públic durant els mesos anteriors al moviment d'octubre i per reconèixer el grau de conflictivitat social arreu del Principat entre finals de 1933 i al llarg de 1934. Igualment, el tractament crític del *Diari de Sessions* del Parlament de Catalunya ha resultat enormement fructífer per explicar tant l'estratègia governamental de Companys com la de Dencàs i el sector separatista dins l'Esquerra.

Probablement, allò que ha dotat de més solidesa empírica aquesta recerca ha estat el treball sistemàtic d'un bon nombre de fons documentals d'arxius històrics comarcals, d'arxius municipals i d'arxius històrics de les diputacions provincials. El pes d'aquest tipus de fonts ha resultat decisiu per a l'anàlisi de la insurrecció pagesa. Sense el treball d'aquest tipus de fonts, tant l'anàlisi de la conflictivitat social agrària i l'impacte de les mesures reformadores en matèria agrària com la mobilització camperola en els Fets d'Octubre, hauria resultat del tot insuficient. En tot moment s'ha pretès establir un equilibri en la utilització de les fonts d'arxius comarcals i municipals per tal de conjugar un coneixement exhaustiu amb una certa capacitat de generalització. En el cas de l'Alt i el Baix Penedès, a més de treballar la documentació de les Comissions Arbitrals encarregades d'aplicar les lleis reformadores del govern, s'ha consultat un bon nombre de fons municipals (Vilafranca del Penedès, el Vendrell, Sant Sadurní d'Anoia, la Bisbal, la Granada, Mediona i un llarg etcètera). Per contra, per al Baix Llobregat ens hem limitat a treballar el fons de la Comissió Arbitral de Sant Feliu a l'Arxiu Comarcal del Baix Llobregat (ACBL) complementat amb la

19. A l'Arxiu Montserrat Tarradellas de Poblet sempre hem rebut el tracte excel·lent i les indicacions de la directora del mateix, Montserrat Catalán, que han resultat fonamentals per la consulta dels diversos fons d'aquest arxiu. El mateix tracte l'hem rebut del personal de sala de l'Arxiu Nacional de Catalunya.

consulta d'uns pocs fons municipals (Sant Feliu, Martorell i Sant Boi). Aquesta combinació del treball d'un ampli corpus de material documental amb un altre de més específic ha permès produir un coneixement prou precís de les diverses realitats locals en relació amb el procés general d'octubre a Catalunya. Aquests dos nivells en el treball de les fonts l'hem intentat dur a la pràctica en el conjunt de la recerca.²⁰

A banda de les fonts documentals d'arxiu, sense el treball crític de la premsa i les publicacions periòdiques, com sense el mateix treball de les fonts bibliogràfiques de tot tipus, des de la literatura política coetània fins a les recerques històriques de caràcter divers, la nostra investigació hauria tingut unes llacunes importants. Pel que fa a la premsa i les publicacions periòdiques, a l'Hemeroteca de l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona s'han treballat totes aquelles rotatives polítiques, d'àmbit sobretot barceloní, imprescindibles per a l'explicació de l'Octubre de 1934: *La Humanitat*, *L'Opinió*, *Solidaridad Obrera*, *Combate*, *Adelante*, *La Terra*, *L'Hora* o *La Justícia Social*, entre altres. Al Centre de documentació del Vinseum, a Vilafranca del Penedès, s'ha consultat la premsa política comarcal penedesenca: *Penedès Republicà*, *Fructidor* i *Acció*, i a l'Hemeroteca de l'Institut d'Estudis Ilerdencs la premsa política lleidatana: *La Jornada*, *La Tribuna* i *El Correo*.

Gràcies a diverses hemeroteques digitals ha estat possible accedir tant a la premsa generalista com a tot un seguit de publicacions comarcals i locals; sense aquestes eines, haurien resultat de difícil consulta. A través del portal de premsa digitalitzada dels diversos arxius comarcals del Principat, del Fons local de publicacions periòdiques digitalitzades de la Diputació de Barcelona, de la *Biblioteca Virtual de Prensa Histórica* del *Ministerio de Educación*, de l'Hemeroteca digital de *La Vanguardia*, de l'Hemeroteca digital de la Fundació Josep Irla, de l'Arxiu digital de la Diputació de Girona, de l'Hemeroteca digital de la *Biblioteca Nacional de España*, del Fons Sol-Torres de documents digitalitzats de la Universitat de Lleida, del portal de la Memòria Digital de Catalunya i del dipòsit digital de Documents de la Universitat Autònoma de Barcelona, hem treballat un elevat nombre de periòdics i publicacions de tot tipus entre novembre de 1933 i febrer de 1936. L'accés a un bon nombre de publicacions periòdiques, tot i haver fet una selecció prèvia, ha facilitat l'exercici de contras-

20. La relació completa d'arxius comarcals, municipals i provincials treballats es pot consultar a l'adreça electrònica <http://www.tdx.cat/handle/10803/83653>.

tació entre aquestes i també amb les fonts documentals i bibliogràfiques. Per altra part, la utilització del *Butlletí Oficial de la Generalitat de Catalunya* entre 1933 i 1936 ens ha permès, sobretot, abordar la repressió institucional posterior a octubre amb una certa exhaustivitat.

En darrer lloc, pel que fa a les fonts bibliogràfiques hem intentat manejar qualsevol tipus d'obra que, passada pel filtre d'una lectura severa, ens aportés elements interpretatius suggeridors, coneixements concrets o explicacions generals sobre els Fets d'Octubre. D'aquesta manera, tant el gran nombre de llibres publicats en els darrers mesos de 1934 i durant el 1935 i el 1936 sobre els fets, sobretot de caràcter periodístic, tot tipus de literatura memorialística, diverses monografies sobre la insurrecció arreu de l'Estat, una quantitat ingent d'obres d'història local que amb més o menys profunditat aborden el 6 d'octubre, treballs més amplis sobre la Segona República a Catalunya i al conjunt de l'Estat i un gran volum de monografies sobre la història política, social i econòmica de la Catalunya autònoma i l'Espanya republicana, els hem treballat de la manera més exhaustiva possible, confrontant-los amb les fonts primàries documentals i hemerogràfiques quan ha estat possible. Igualment, hem utilitzat una selecció d'aquelles obres sobre les diverses realitats de l'Europa d'entreguerres per explicar comparativament la realitat catalana i espanyola del 1934 dins un context més ampli.²¹

ELS FETS DEL 6 D'OCTUBRE DE 1934: MÉS ENLLÀ DE L'ACCIÓ GOVERNAMENTAL

D'aquesta manera, al llarg de la recerca hem intentat contrastar aquelles interpretacions establertes de les jornades d'octubre amb un objectiu ben senzill: intentar aprofundir en els seus aspectes més sòlids i evitar que ens limitessin a l'hora de plantejar noves vies interpretatives. Resulta difícil interpretar l'àmplia mobilització popular entre el 4 i el 10 d'octubre a diversos punts de Catalunya exclusivament en funció de la iniciativa del govern Companys. La caracterització dels Fets d'Octubre com un gest governamental, d'alta política, fa invisible tota una altra realitat d'octubre. L'assalt a les seus dels partits de dretes, la deten-

21. De la mateixa manera que amb les fonts documentals d'arxius, la relació completa de publicacions periòdiques i el conjunt de referències bibliogràfiques es pot consultar a l'adreça electrònica <http://www.tdx.cat/handle/10803/83653>.

ció de propietaris agrícoles o d'industrials, les accions anticlericals, la destitució d'Ajuntaments o l'enfrontament obert amb les forces de l'Estat gairebé sempre han aparegut com a elements secundaris, tot i ser ben característics arreu del Principat. Aquesta part del moviment d'octubre posa en un primer pla la necessitat d'elaborar una explicació general dels fets amb capacitat d'integrar les seues diverses dimensions, tot reajustant la importància d'alguna d'elles. El que s'ha intentat ha estat, precisament, fer emergir una dimensió de la insurrecció d'octubre, el component social, per poder articular una explicació el més completa possible del seu significat històric. Per tant, al costat de l'acció dels membres del govern, dels dirigents polítics, de les autoritats de la República, de les forces de l'Estat i dels aspectes ideològics, hem desplaçat el focus de la nostra anàlisi cap a aquell «moviment real» de l'acció d'octubre, cap aquella dimensió popular i social present en la mateixa. D'aquesta manera, hem pogut explicar les diverses accions, expectatives, objectius, projectes i temors que van constituir el 6 d'octubre en una interpretació general on totes les seues dimensions hi apareguessin plenament integrades.

Per a importants sectors de la societat catalana, l'amenaça possible i tingué com a real de la dreta antirepublicana significava l'atac frontal a l'autonomia catalana, al projecte socialment reformador del govern autònom, als petits avenços aconseguits i a totes les expectatives socials i polítiques que pretenien una transformació profunda. L'existència d'aquesta amenaça i la percepció àmplia que l'entrada de la CEDA al govern la feia efectiva permet explicar per què a l'entorn de la iniciativa del govern de la Generalitat hi va convergir l'acció de les organitzacions obreres de l'Aliança, dels rabassaires i els pagesos pobres, d'una part rellevant de les bases anarcosindicalistes, fins i tot d'alguns sectors estrictament anarquistes o dels diversos grups separatistes. En aquest sentit, l'Octubre català el podríem caracteritzar com un seguit de respostes amb lògiques diverses posades en moviment per un denominador comú: l'activació de l'atac contra la democràcia republicana, l'autonomia, les reformes socials i el moviment obrer amb la presència de la CEDA al govern central.

Al costat de tot el seguit d'estratègies i projectes que configuraven la significació clarament política dels fets del 6 d'octubre, van emergir tot un seguit d'elements, d'expressions i de manifestacions constitutives i centrals de la mobilització d'octubre que tenien el seu origen en la conflictivitat i la fractura social existent en la societat catalana. La seua concreció entre el 5 i el 10 d'octubre va ser la d'una àmplia confrontació social i popular, que va esdevenir el gruix

de l'acció d'octubre, combinada amb tota una sèrie d'expectatives polítiques. Alhora, l'experiència insurreccional i la repressió posterior van esdevenir un dels elements constitutius de l'antifeixisme i el frontpopulisme a Catalunya, mentre que per a les dretes antirepublicanes, en canvi, la insurrecció i la repressió van actuar com l'element catalitzador del rearmament polític per acabar amb la República democràtica.

R E C E N S I O N S

CASAL-VALLS, Laura (2012). *Del treball anònim a l'etiqueta. Modistes i context social a la Catalunya del segle XIX*. Amb un pròleg de Mireia Freixa. Barcelona: Duxelm.

Aquest treball va obtenir el Premi de la Societat Catalana d'Estudis Històrics corresponent a l'any 2010, amb el títol La figura de la modista i els inicis de l'alta costura a Catalunya. L'edició que ressenyem constitueix una versió, adaptada per a la publicació, del treball de recerca del màster d'Estudis avançats d'història de l'art, dirigit per Mireia Freixa, realitzat per l'autora al Departament d'Història de l'art de la Universitat de Barcelona.

Laura Casal-Valls, tal com explica a la publicació, es va interessar inicialment en la investigació dels primers passos de l'alta costura catalana. Ara bé, la inquietud que la va moure va derivar en un sentit més diacrònic, fet que la va dur a interrogar-se per la gestació del fenomen genèric de la moda i a voler-ne copsar el perquè i el com en els orígens més remots. Així doncs, va encaminar la seva recerca no pas a l'alta costura sinó a les modistes de la segona meitat del segle XIX i l'inici del XX, que en un ascens progressiu de professionalització i de protagonisme

acaben donant lloc als grans noms d'aquest art de l'agulla.

L'obra analitza l'especificitat catalana del món productiu artesanal del vestit femení, que marca els precedents de l'alta costura. Ha-vent-se d'entendre aquesta dins dels corrents internacionals de la moda del vestir, dels quals París en aquella època dictava les normes, l'estudi del cas català aporta riquesa de matisos i característiques pròpies dins del fenomen global. El tema és digne de ser estudiat, ja no sols per estar en l'origen de l'alta costura catalana, sinó també per ell mateix, donada la potència industrial que va assolir el país i la notable burgesia que va generar. Es tracta, doncs, d'un camp poc conegut, poc treballat i fins poc valorat. Efectivament, en els darrers temps hem assistit a un nombre considerable d'exposicions i publicacions sobre l'alta costura, mentre que l'estudi del vestit femení de modistes de menys nom o popular s'ha menystingut gairebé completament.

Després d'una presentació i una justificació, l'obra comença amb un primer capítol dedicat a repassar la historiografia de la moda en l'àmbit català, de sis pàgines. Segueix una part d'examen i resum historiogràfic del context històric, dedicada a calibrar les condicions socials i laborals de les dones, secció a la qual dedica

unes setanta pàgines. La tercera part del llibre se centra pròpiament en l'estudi de les modistes, en un espai d'unes cinquanta pàgines. Això és prou significatiu del interès essencialment historicista de l'autora, preocupada per copsar com s'han gestat les condicions i els esdeveniments que van acabar donant els fruits de l'alta costura.

Remunta els antecedents històrics de la figura de la modista a la Reial Cèdula de Carles III, de 1784, que permetia per primera vegada a les dones treballar i tenir taller i botiga, segurament en un intent de regularitzar una situació que ja es devia estar donant de fet. Situa, doncs, l'inici del procés en el començament de la producció industrial del segle XVIII català, que va crear amb les grans manufactures d'indianes una nova organització i cultura laboral. Destaca la decidida incorporació de la dona al món de la fàbrica, fenomen sovint poc calibrat en aquella època primerenca del segle XVIII.

L'autora descriu minuciosament les condicions socials d'aquelles treballadores de l'agulla, que a finals del segle XIX i l'inici del segle XX sovint feien feina a casa, en jornades llarguíssimes i mal pagades, de forma anònima i compaginant-ho amb la cura dels fills i de la llar. Sense tradició de gremis, no van tenir

una organització fins el 1909, en què es va fundar el Sindicato Barcelonés de la Aguja, al qual van seguir altres organitzacions. Les modistes, a la seva condició de treballadores, en la segona meitat del segle XIX i l'inici del segle XX, hi sumaven la condició de dones, marcada pels valors vuitcentistes i el permanent conflicte entre els deures familiars i els de la treballadora. L'autora recull el panorama dels estudis de gènere referits a la dona en el marc laboral i social. La condició de gènere va marcar de forma decisiva les relacions laborals i especialment els salaris. Fins i tot la legislació va ratificar la discriminació. Tot plegat va lligat als orígens del primer feminisme català. Figures com Dolors Monserdà o Carme Karr i revistes com *Feminal* o *Or i Grana* són analitzades i inserides en el seu context històric.

Al llarg del segle XIX van anar proliferant els establiments de confecció de vestits regentats per dones, però essencialment es van consolidar a partir de la segona meitat del segle, amb la generalització de l'ús de la màquina de cosir. Així doncs, veiem com un avenç tècnic, al costat de les millores en l'educació, va anar canviant lentament el panorama. L'educació de les nenes primerament es va centrar en les labors de la llar i especialment en les arts de l'agulla.

Van anar apareixent les acadèmies on s'aprenia l'ofici de l'agulla, el corte y confección, i fins els mètodes propis, creats per les mestres, com el «Sistema Martí», de 1893. Lenta-ment van anar millorant l'educació i la consideració de les dones, la seva cultura i la seva llibertat. Les revistes de dones i les revistes de modes van jugar el seu paper difusor i il·lustrat, en aquell procés d'alliberament i de professionalització. S'explica com es va anar passant de les modistes invisibles a una modisteria reconeguda a la Barcelona de finals de segle XIX i començaments del XX, que es va anar atrevint a tenir iniciativa, a ser creativa.

Paral·lelament a les demandes de l'alta burgesia, la producció industrial també va posar al mercat peces de roba confeccionades a més bons preus, fet que va permetre l'accés a la moda d'una part més àmplia de la població. La confecció seriada va acabar donant lloc a nous sistemes de venda, com els grans magatzems. Aquests establiments presenten un innegable interès històric, ja que representen l'inici de la democratització de la moda, en el sentit que són botigues a les quals acudien a comprar totes les classes socials.

Les tendències de París seguien arribant, però lentament les prime-

res modistes catalanes, ben formades i ben informades, introduïen els seus tocs distintius. Així, durant les primeres dècades del segle XX es va anar adoptant una nova manera de fer, més autònoma i d'autor, que va acabar desembocant en una autèntica alta costura catalana.

L'obra reuneix una bibliografia sobre la temàtica, ben estructurada, al final del llibre. També cal apreciar una bona historiografia de la moda catalana de l'època tractada, en el segon capítol. Entre altres, es fan interessants referències a les institucions museístiques relacionades amb el sector tèxtil i de la moda a Catalunya. S'haurien pogut complementar amb un esment al Museu de l'Estampació de Premià de Mar, dedicat a l'estudi de les indies i dels estampats tèxtils des del segle XVIII fins a l'actualitat, i al Museu Marés de la Punta, d'Arenys de Mar, dedicat també a un sector monogràfic del tèxtil i la moda.

El darrer capítol, de la pàgina 131 a la 149, es dedica a l'estudi de la moda pròpiament dita, als vestits i al modernisme. Es repassen pensaments i teories sobre el rerefons social i cultural d'aquell moviment. Es fa referència a les tendències estètiques en el vestit femení, influències i canons de bellesa. Es revisa el llenguatge codificat del vestit, la democratització

creixent i la necessitat de distinció de classe, que acaba abocant a l'aparició de l'alta costura. Es valora l'ús de la cotilla com a sistema per modelar el cos segons uns ideals de bellesa de constitució prima imposats per la moda, contra l'opinió de metges i higienistes.

L'obra, doncs, omple un buit, però encara manca per estudiar de forma monogràfica les modistes que van actuar en cada època tractada, amb una valoració de la seva obra, l'estil, els preus, l'acceptació, etc. Falta encara l'estudi d'història econòmica i especialment l'estudi aprofundit d'història de l'art sobre la producció de les modistes no d'alta costura dels segles XIX i XX.

L'autora acaba amb una promesa esperançadora: seguir amb l'estudi de l'alta costura catalana com a tema de la seva tesi doctoral. Efectivament, com escriu, aquesta és una assignatura pendent. Si bé en els darrers temps s'han publicat estudis i s'han dedicat exposicions a aquest tema des d'un enfocament de moda i art, manca un estudi que posi de relleu la importància històrica del fenomen. Posem tota la confiança que Laura Casal-Valls sabrà cobrir aquest buit i es convertirà en la gran historiadora de l'alta costura catalana.

MARTA PREVOSTI

Gestes dels comtes de Barcelona i reis d'Aragó. Gesta comitum Barchinone et regum Aragonie. Text llatí i traducció. Edició i introducció de Stefano M. Cingolani. Traducció i notes de Robert Álvarez Masalias (2012). Santa Coloma de Queralt: Obrador Edendum i Publicacions de la URV.

Stefano Maria Cingolani és avui el més solvent historiador de la historiografia medieval catalana. Les seves edicions crítiques de les cròniques de l'alta edat mitjana constitueixen aportacions d'un alt valor erudit. I el mateix es pot afirmar d'aquelles que es refereixen a la baixa edat mitjana. El rigor, la minuciositat i la perspicàcia amb què ha escomès una tasca tan difícil com ho és la d'esbrinar l'origen, establir la filiació i validar l'autenticitat dels més primitius documents historiogràfics catalans i els d'aquells que constitueixen l'època daurada de la historiografia catalana de tots els temps el fan mereixedor dels més indiscutibles elogis dels quals pot ser objecte un científic que conrea una ciència social com ho és la història.

A les excepcionals edicions esmentades en la nota 1, que enceten la sèrie «Monuments d'Història de la Corona d'Aragó», s'hi ha afegit ben recentment l'acurada edició de les *Gestes*

dels comtes de Barcelona i reis d'Aragó. En aquesta avinentesa amb la col·laboració de Robert Álvarez Masalias, que ha tingut cura de fer la traducció al català de les *Gesta comitum Barchinone et regum Aragonie*, i amb una minuciosa anotació crítica que facilita la lectura i la comprensió del text.

Ha correspost a Cingolani fixar el text llatí de la crònica amb l'anotació de les seves diverses variants, així com fer-ne un excel·lent estudi introductori, que va de la pàgina 11 a la 53. En ell, l'autor fa una anàlisi exhaustiva de la història de les *Gestes* i de les seves diverses i successives versions, datades entre la darrerria del segle XII i el segle XIII. Les *Gestes* són, doncs, «un text en moviment, ja que en conservem quatre redaccions diferents, dues de les quals, almenys, són degudes a més d'un cronista».

Les *Gestes* abasten, a través de successives ampliacions, un període que va des de Guifré el Pelós fins a la darrerria del segle XIII. El seu autèntic valor no rau tant en les informacions que forneixen com en la intencionalitat que els va donar vida i en el sentit general que deixen entreveure. Cingolani esmenta alguns d'aquests valors en escriure que «[...] representen el primer i fonamental moment del llarg procés de fixació de la memòria dinàstica dels comtes de Bar-

celona i de la seva consolidació en el poder».

Comparteixo, amb matisos que explicaré, les següents paraules de l'autor: «El plantejament és dinàstic i familiar, i no pas “nacional” [...]. La presència a la narració, i no pas secundària, de les cases comtals de Besalú, Cerdanya i Urgell, que deriven del casal de Barcelona, subratlla la consciència familiar del llinatge, més que no pas la política d'una dimensió “catalana” [...]». El matís: en finalitzar el segle XII, i de manera inequívoca en la centúria següent, la idea de l'existència d'un ens superior col·lectiu, si es vol d'una nació amb amplis trets comuns definitoris, era prou estesa per poder defensar la idea que aquest orgull dinàstic, de llinatge, present a les *Gestes* traduïa o era el resultat d'una consciència de país prou clara. Des d'aquest punt de vista, les *Gestes* serien una primera, o una de les primeres, manifestacions nacionals de la historiografia catalana. Com ho seria, en l'aspecte documental, el *Liber Feudorum Maior*. Les relacions estratègiques entre ambdós textos, que Cingolani relaciona de manera perspicax i suggeridora, constitueixen una de les més valuoses aportacions del treball del nostre autor.

Més: si les *Gestes* «són segurament un text encomiàstic», sobre-

tot a partir de la narració de Ramon Berenguer I, i si «la celebració sembla consistir en la demostració de continuïtat al govern d'un mateix llinatge», la idea que les Gestes porten implícita la narració de la història, a través dels seus governants, d'un país-nació em sembla prou clara.

El mateix sentit crec que té la constatació de Cingolani sobre «la centralitat de l'honor de Barcelona [...] amb atribució d'un paper només molt secundari al regne d'Aragó [...]». Crec interpretar que aquest esperit dels cronistes responia a la voluntat de diferenciar la realitat política catalana, de Barcelona, de la d'Aragó, per bé que des d'Alfons el Cast ambdues dignitats, la de comte de Barcelona i la de rei d'Aragó, recaiguessin en un mateix sobirà.

En un altre ordre de les coses, Cingolani inscriu les *Gestes* dins del que podríem qualificar com l'escola historiogràfica de Ripoll: «[...] la versió definitiva de les Gestes dels comtes de Barcelona, obra col·lectiva duta a terme per diferents autors i que representa la culminació, i al mateix temps el final, de l'obra historiogràfica de Ripoll, obra que al monestir s'havia encetat amb els primers anuals a finals del segle x».

Cingolani posa també en relleu l'interès que té, en les *Gestes III*, el

pròleg que l'autor introdueix en la crònica, que respon a una doble finalitat. Una, de preservació de la memòria històrica. L'altra, de caràcter moralitzant: distingir els bons i els mals governants. Entre els fets que el cronista no vol que siguin víctimes de l'oblit hi figura «l'origen dels nobles comtes de Barcelona».

Dins del to encomiàstic de les Gestes, Cingolani n'extreu, amb una gran agudesa analítica, la primacia que tenen, pel cronista, els comtes de Barcelona per damunt dels reis d'Aragó. L'antiguitat dels primers es remunta a l'època carolíngia, mentre que, aquests comtes, no incorporen la titulació de reis d'Aragó fins ben entrat el segle XII. És clar que, fos quina fos la intencionalitat del cronista català, aquest no degué poder oblidar mai que el títol de rei d'Aragó, per allò de l'escalafó feudal, s'avantposava al títol comtal, fet que ha comportat que historiadors poc informats o amb mala fe vers Catalunya hagin qualificat els catalans d'aragonesos i hagin negat l'existència d'una Catalunya estat-nació plenament sobirana durant molts segles.

El text de les *Gestes* que ens ofereix Cingolani conté també un llarg afegit, redactat entre 1288 i 1291, que ens explica amb un cert deteniment el regnat de Pere el Gran. Cingolani qualifica l'autor, que creu

identificar amb un monjo de Ripoll, d'autèntic historiador, i diu d'ell: «De tots els historiadors que escriuen en llatí trobats fins ara, l'anònim segon autor de les *Gestes III* és l'únic comparable amb els historiadors en vulgar, Jaume I, Desclot, Muntaner o Galceran de Tous».

Interessat com estic de fa temps a analitzar el llenguatge nacional en la documentació del segle xv català, rebo amb gran interès algunes paraules que apareixen en aquest darrer relat i que Cingolani destaca quan escriu: «[...] l'anònim autor mostra una considerable participació emotiva, i es podria dir nacional [...] davant dels esdeveniments». I afegeix: «Al seu text és freqüent la presència dels termes *pàtria*, *nostre* i *nos*».

El text aportat per Cingolani conté un nou afegit, redactat entre 1291 i 1295, que relata la vida d'Alfons el Franc. El relat segueix els paràmetres conceptuals del text precedent sobre el regnat de Pere el Gran. Les *Gestes* es tanquen amb el text d'un darrer cronista que va escriure a partir de l'abril de 1300. Es refereix al regnat de Jaume II i té, com algun text anterior, un manifest to anticastellà.

L'estudi introductori de Cingolani es completa amb una acurada anàlisi sobre la procedència de les di-

verses versions dels textos que estudia i sobre les edicions anteriors, sempre parcials i no prou acurades, dels diversos fragments de les *Gestes*.

No fóra just en un comentari general d'aquesta obra deixar d'esmentar l'excel·lent traducció al català del text de les *Gestes* que ha fet Robert Álvarez Masalias. Hem de posar en relleu la utilitat que tenen les notes del traductor per ajudar a seguir de manera més entenedora els fets objecte de la narració dels diversos cronistes medievals. Álvarez ha renunciat, per tal de fer més planera la lectura dels textos, a aportar massa referències bibliogràfiques, limitades a unes poques obres bàsiques.

Completen el llibre els arbres genealògics dels primers comtes de Barcelona, dels comtes-reis de Catalunya-Aragó amb les branques provençal, mallorquina i siciliana, dels comtes de Cerdanya i de Besalú, dels comtes d'Urgell, dels sobirans de Castella i dels seus lligams familiars amb els de Catalunya, dels sobirans de Catalunya i França amb els seus lligams corresponents i, finalment, dels lligams familiars dels reis de Sicília.

Com no podia ser altrament en una obra d'aquesta naturalesa, no hi manquen els índexs de noms de lloc i de persona, que ajuden a la seva consulta. Es tracta, en síntesi, d'un

llibre definitiu sobre el tema del qual s'ocupa, editat amb cura per Obrador Edèndum SL a Santa Coloma de Queralt.

JAUME SOBREQUÉS I CALLICÓ

BARRAL I ALTET, Xavier (2013), *Història de l'art a Catalunya. Creació artística, paisatge i societat*. Barcelona: Base, 248 p.

Ponderar aquesta nova publicació de Xavier Barral i Altet passa per comprendre una visió de caràcter sintètic i molt personal sobre el que ell mateix considera, després de molts anys de treball intens i reflexió, una legítima interpretació de la història de l'art a Catalunya. D'aquesta manera, ens ofereix una lectura al mateix temps planera i rigorosa que al·trament ens permet descobrir algunes conclusions respecte a plantejaments anteriors.

Barral és autor d'un gran nombre de monografies i articles sobre l'art dels períodes antic i medieval, i també contemporani. La seva formació discorre entre la Universitat de Barcelona i la Sorbonne de París, si bé desenvolupa la major part de la seva trajectòria professional i do-

cent a l'estranger, entre la Sorbonne de París, la Université de Rennes –on obté la càtedra– i la Università Ca'Foscari de Venècia. També, ha dirigit el Museu Nacional d'Art de Catalunya entre els anys 1991 i 1994. Després de presentar una tesi doctoral dedicada a la producció de mosaics d'època medieval a França l'any 1978, Barral s'ha consagrat a l'estudi de gairebé totes les vessants de la creació artística dels diferents períodes de la història: arquitectura, pintura, escultura, brodats, ceràmica, vitralls, etc. Aquest coneixement extens l'ha conduït a publicar, endemés, algunes històries de l'art de caràcter general, i li ha permès la producció de notables textos d'assaig. En els darrers temps, aquest exercici l'ha conduït, entre d'altres, a la revisió i l'anotació crítica de la historiografia catalana i europea de principis del segle xx, especialment la consagrada a l'art del romànic.

És clar que la finalitat d'aquesta obra, publicada per l'editorial Base, és la d'oferir un instrument per a connectar una història «multidisciplinària» de l'art a Catalunya, en la qual tenen cabuda, a més a més, alguns aspectes derivats de la creació artística, el paisatge i la societat. El llibre comença amb una breu introducció, en la qual Barral declara les claus de lectura i d'interpretació de l'obra:

el convenciment que un país ha de ser entès com una identitat artística pròpia; la importància de la geografia, el clima i el paisatge en el procés de creació artística; i l'apreciació que la creació de la història de l'art, l'acte d'historiar, és sempre un procés subjectiu i directament relacionat amb el context més immediat de l'historiador. Segueixen quinze capítols, complementats amb un colofó titulat «Obertures» i una selecció de lectures recomanades.

Un detall que no passa inadvertit des del començament és la nomenclatura que l'autor utilitza en la composició dels títols de cada capítol. Malgrat que l'estructura general de l'obra segueix un itinerari cronològic tradicional, Barral evita utilitzar determinades terminologies típiques, i les substitueix per títols descriptius en els quals anticipa la seva interpretació dels elements decisius de cada període. Només per citar un exemple, el títol del capítol dedicat a l'art dels segles XIII-XV senyoreja «Els reis i la mediterrània», mentre que el terme *gòtic* és desplaçat al subtítol.

Una de les principals aportacions que el lector apreciarà ben aviat en aquesta obra és el maridatge del relat artístic i del relat històric. Irremediablement, no ha arribat encara el moment en què l'*enarratio* de l'obra

d'art inclogui de manera intrínseca els fets històrics, contemplant la política, la societat i el territori. Si bé és cert que Barral no es conforma amb l'exposició dels fets que succeixen de manera contemporània a la creació de l'obra d'art, sinó que en determinats moments aprofundeix en certs aspectes que no s'han dimensionat encara de manera merecuda dins la praxi de la història de l'art, en particular la geografia i el paisatge. Per això, es detura en molts moments a destacar com el paisatge condiciona que certes creacions artístiques siguin o no possibles, o com el territori influencia l'artista a l'hora de definir i concretar el seu propi llenguatge artístic.

D'altra banda, una de les principals evidències que traspua aquest text és el reconeixement de l'existència d'una història de l'art a Catalunya, que no necessàriament implica, en totes les èpoques, una història de l'art genuïnament català. És català perquè inexorablement es produeix a Catalunya, però no perquè des d'un punt de vista intel·lectual hagi estat sempre engendrat per orígens de la nostra pàtria. I és a partir d'aquest punt que l'autor accentua el fet que l'art de Catalunya és, amb més o menys intensitat en cada època, una producció que es nodreix d'aportacions artístiques vingudes

de diferents contrades de la Mediterrània, una amalgama, en alguns moments exquisida i refinada, de les principals innovacions artístiques, principalment, d'Occident. També per aquest motiu artistes contemporanis com Pablo Picasso són inclosos dins la narració, perquè, malagueny d'origen, els moments que el pintor va passar entre Gósol i Horta de Sant Joan influencien clarament l'evolució de la seva pintura.

Altra cosa són les lectures en clau nacionalista i la configuració d'una història nacional de l'art com l'eina a través de la qual es va bastir el caràcter genuí de la nació a partir de la Renaixença. El reconeixement de l'autor per l'obra d'Elies Rogent i la de Josep Puig i Cadafalch, figures capdavanteres de la historiografia de l'art català, és sempitern. Si bé admet que són interpretacions que no escapen al seu moment històric i polític, són filles del seu temps i tenen la seva aura pròpia, i que podrien haver perdut una part de la seva vigència passat el temps. En aquest punt, l'aposta de Barral és clara quan declara: «Sovint es considera l'art romànic com el més representatiu de la Catalunya medieval, si bé, sens dubte, el gòtic identifica millor l'expansió de la Catalunya pròspera i enriquida a tota la Mediterrània» (p. 61).

Més enllà d'aquestes apreciacions de caràcter general, que són el resultat de la producció assagística de Barral, el llibre ens convida a conèixer una història particular de l'art català. Si es tenen en consideració els monogràfics presentats com a colofó de cada capítol —en forma de comentaris analítics de distintes obres d'art—, la selecció de les obres més significatives de la història de l'art a Catalunya proposada per Xavier Barral és la següent: les *pintures rupestres del Cogul*, de la roca dels Moros (Les Garrigues), datades entre el cinquè i el segon mil·lenni abans de Crist, testimoni excepcional de les primeres mostres d'expressió plàstica que es coneixen a Catalunya; el *Mausoleu de Centcelles*, a poca distància de la ciutat de Tarragona, on es poden contemplar un dels mosaics més importants del baix imperi; les esglésies de *Sant Miquel de Cuixà* (Rosselló) i *Sant Vicenç de Cardona* (Bages), com a paradigmes de la projecció i la solidesa constructiva dels edificis bastits entre els segles x i xi; el *claustre de Sant Cugat del Vallès* (Vallès Occidental) i el *Tapís de la Creació* de la catedral de Girona, accentuant que des de finals del segle xi i durant el segle xii la producció artística a Catalunya és signada tant per les anomenades arts majors, palesa en aquest cas en

els capitells santcugatencs, com pel floriment de les mal anomenades arts menors, evident en l'excel·lent brodat de Girona; el *Saló del Tinell* (1359-1362) i les *Reials Drassanes de Barcelona* (1378-1387), com a exponents de les particularitats de l'arquitectura gòtica meridional i particularment catalana, i les *pintures de la capella de Sant Miquel* de Santa Maria de Pedralbes (1346) de Ferrer Bassa, i la *taula de la Verge dels Consellers* (1443-1445) de Lluís Dalmau, com a testimoni de la internacionalització dels referents dels pintors catalans durant els segles XIV i XV, i la seva tècnica exquisida; el *retaula de Santa Maria de Poblet* (1527-1529) de Damià Forment i la *façana del Palau de la Generalitat* (a. 1619) de Pere Blai, com a mostres de l'assentament, no sempre ben ponderat, de l'arquitectura i l'escultura renaixentistes; les *pintures de Santa Maria de Mataró* d'Antoni Viladomat, reflex de la pintura barroca del segle XVIII, i els *Porxos d'en Xifré* (1837) al Pla de Palau de Barcelona, de Josep Buixareu i Francesc Vila, per a assenyalar l'arribada de la tradició neoclàssica europea a Catalunya; el *Mercat del Born* (1873-1876) de Barcelona, que cristal·litza l'arribada de l'arquitectura del ferro a Catalunya en el darrer quart del segle XIX, i *La Batalla de Tetuan*

(1863) de Marià Fortuny, manifest de la voluntat de transgressió respecte dels ensenyaments academicistes; *Les Arenes* (1900) de Barcelona, d'August Font, on s'aprecia l'estil neomoresc que també transpiren altres edificis de la ciutat comtal, i el *Palau de la Música Catalana* (1905-1908) de Lluís Domènech i Montaner, joia de l'arquitectura modernista a Catalunya; també a principis del segle XX, les pintures murals *La Catalunya eterna i la filosofia* de Joaquín Torres-García al Palau de la Generalitat i l'escultura *La Mediterrània* (1902) d'Arístides Maillol, símbols de la recerca noucentista de les arrels mediterrànies; *La masia* (1921-1922), obra a través de la qual Joan Miró reflecteix l'arrelament de l'artista al paisatge català i com aquest s'introdueix i modela la seva obra, i el *Pavelló alemany de l'Exposició Universal* (1929), de Mies van der Rohe, i el *Pavelló de la República* (1937) de Josep Lluís Sert i Luis Lacasa, construït amb motiu de l'Exposició Internacional d'Arts i Tècniques de la Vida Moderna de París; *Porta metàl·lica i violí* (1956) d'Antoni Tàpies, els Edificis Trade (1965) de Josep A. Coderch, a l'avinguda Diagonal de Barcelona, i la *Montesa Cota 247* (1968) de Leopold Milà, reivindicant la conveniència de sumar les

creacions del disseny industrial a la història de l'art; *Paisatge-pintura sobre paper* (1998) de Joan Hernández Pijuan, per l'acostament de l'obra a la natura; la *Capella laica o espai de reflexió* (1994) que Antoni Tàpies realitzà a la Universitat Pompeu Fabra de Barcelona, i l'obra *Tirar pedres al mar* (1998) de Jordi Alcaraz; i, com a colofó, l'acció *El arte es basura* (2013) de Francisco de Pájaro, per tal com manifesta els nous camins de la creació artística a principis del segle XXI.

Aquesta presentació no és una mera anticipació dels continguts que el lector trobarà en les pàgines d'aquest llibre. Al contrari, l'emfasització d'aquesta selecció busca singularitzar, en primer lloc, la voluntat de l'autor de situar certes obres que en altres ocasions ocuparien un espai menor dins una història de l'art de Catalunya al costat d'altres que per tradició s'han convertit en icones a les quals difícilment hom pot renunciar. I, en segon lloc, busca prevenir el lector que en aquesta lectura hi descobrirà l'abeurament de l'autor en totes les manifestacions de la creació artística, no només en aquelles que gaudeixen de més fortuna crítica. Per tot això, el que es troba capítol darrere capítol d'aquest llibre és un deversall de dades que demostren un coneixement profund de la matèria,

juntament amb apreciacions certament subjectives respecte d'alguns aspectes determinats. En aquest sentit, aquesta publicació es converteix en una referència interessant per a un públic general, curiós d'endinsar-se en el coneixement de la història de l'art a Catalunya.

En el primer capítol, titulat «Abans de Catalunya», l'autor ens ofereix una visió de síntesi de les principals manifestacions artístiques conegudes als territoris que conformen l'actual Catalunya durant els períodes del Paleolític i el Neolític. Es tracta d'un recorregut ampli pels jaciments i els establiments més importants, amb explicacions puntuals de les manifestacions artístiques més significatives en pintura, escultura en pedra, ceràmica i orfebreria, i fins als enterraments. Sovint s'interpel·len les contribucions historiogràfiques més importants que des de principis del segle XX varen propiciar el descobriment i l'estudi d'aquesta part del nostre patrimoni artístic: Pere Alsius, Pere Bosch Gimpera, Pere de Palol; i es concentra de manera significativa en la colònia grega d'Empúries, i en els poblats ibèrics, en particular Ullastret.

A continuació segueix el capítol «Romanització i cristianització», en què un dels principals aspectes que es posa de manifest és la transformació

del territori, amb els primers nuclis urbans i també amb l'adequació del camp. En cadascun d'aquests dos àmbits hi destaquen els principals elements i monuments que ajuden a configurar l'urbanisme i el paisatge. Dins l'apartat artístic, l'autor identifica les construccions monumentals i el mobiliari –escultura i mosaic– com els elements que més bé il·lustren el procés de la romanització del territori. I també incideix en la fundació de les catedrals de Barcelona, Girona i Tarragona.

En el capítol «La formació de la identitat. El preromànic i el primer romànic», Barral situa el germen de les bases de la identitat de l'art de Catalunya: «L'art preromànic a Catalunya [...] és l'art que acompanya la progressiva formació de la nació» (p. 40). L'autor no renuncia a mantenir el terme de primer romànic, propiciat a principis del segle xx per Josep Puig i Cadafalch, i que ha gaudit d'una notable continuïtat durant tota la centúria. L'autor cita les actes de consagració de les esglésies de Santa Maria de Ripoll i Sant Miquel de Cuixà com a testimonis del període de prosperitat econòmica i auge constructiu que s'experimenta des de finals del segle x. I ens recorda, al mateix temps, que durant els segles x i xi es produeixen alguns viatges i peregrinacions a Roma, Jerusalem i

Santiago de Compostel·la que d'alguna manera també reverteixen en la creació artística, i de manera particular en la construcció arquitectònica.

Segueix el capítol «La consolidació del país. El romànic», on l'autor comença a trenar de manera més intensa els principals fets artístics i històrics, polítics i socials. Es concentra en les mostres més reeixides de l'escultura, la pintura mural i sobre taula, la il·lustració de manuscrits i l'embelliment de les construccions. I pren com a exponent principal de l'arquitectura –conservada– d'aquest període els conjunts cistercencs de Poblet i Santes Creus. Un dels aspectes transversals en els quals incideix és la llarga «durada» que té l'art romànic a Catalunya, i la «tardana» aparició del gòtic. En aquest sentit, considera que la ferma voluntat de l'emmirallament de Catalunya –de la mateixa manera que altres territoris del meridional francès– amb la Roma papal és la causa de la continuïtat de les fórmules romàniques fins ben entrat el segle xiii. És per aquest motiu que es deté en l'anàlisi de la portalada de Santa Maria de Ripoll, un arc de triomf romà a la façana d'una església benedictina a mitjan segle xii –el mateix moment en què a l'Illa de França es comencen a bastir les primeres catedrals gòtiques.

A continuació trobem un dels capítols més ben ponderats i extensos d'aquesta obra, el titulat «Els reis i la Mediterrània. El gòtic». És clar que Barral vol posar un major èmfasi en el fet que des de finals del segle XIII i especialment durant el segle XIV es completa el procés de recuperació del passat per a construir una història pròpia, a partir de dos eixos que han esdevingut sòlids: la Mediterrània i la Romanitat. L'autor considera Jaume I com el primer dels sobirans que modelen l'expansió no només territorial, sinó també cultural i artística del país, i atorga un clar protagonisme del monarca i la Cort en el procés de creació artística. Per això, es fa necessària una extensa narració dels fets històrics. Després, i al mateix temps, recorda la construcció de les noves catedrals de Girona, Vic, Tarragona, Tortosa i Lleida, amb les característiques particulars de cadascuna, i recupera el debat que es produeix en l'arquitectura gòtica meridional a través dels documents de les cèlebres Reunions de Girona (1386 i 1417). Concedeix una especial atenció a l'arquitectura civil, en la qual veu el poder de la cort i de les institucions corporatives, el Palau Reial, el Saló del Tinell, el Palau de la Generalitat, la Sala del Consell de Cent i les Drassanes de Barcelona, i el Palau dels Reis de

Mallorca a Perpinyà. Llavors, dedica un espai a les arts del vitrall –ben estudiades en distintes monografies anteriors– i a les noves tipologies escultòriques: retaules, sepulcres i cadirats, i als seus principals responsables Eloi de Montbrai, Jaume Casalls i Bartomeu Rubió. En el cas de la pintura es concentra en la figura de Ferrer Bassa i en la penetració de l'estil gòtic italianitzant en la pintura catalana. Per acabar, l'autor introdueix una reflexió bastant interessant a partir de l'arc triomfal de l'entrada del Castell Nou de Nàpols, encomanat per Alfons el Magnànim. Barral considera que en aquesta obra, més enllà d'exhibir l'ambició del «príncep medieval» a través de l'art, el rei Alfons guarda un record particular dels seus orígens i del seu territori, en convocar els escultors gòtics catalans perquè realitzin les escultures del monument humanista.

El relat històric i polític continua tenint un pes molt important en els capítols que descriuen l'art de l'edat moderna. En primer lloc, en el capítol «Importacions, intercanvis i voluntat d'humanisme. El Renaixement» l'autor reconeix que la tradició ha vinculat gairebé sempre l'art del segle XVI a Catalunya amb la decadència política en què se sumeix el país. El casament de Ferran d'Aragó i Isabel de Castella l'any 1496 inau-

gura una nova etapa de la història de Catalunya en la qual concorren altres agreujants, com les dificultats econòmiques que esdevenen arran de la prohibició de Felip II del comerç amb Amèrica. Per bé que la creació artística observa una discreta producció, Barral destaca amb encert alguns testimonis que en el camp de l'escultura demostren algunes de les obres més reeixides: l'Escola del Camp a Tarragona, les mampares de fusta i els relleus marmoris del rerecor de la catedral de Barcelona de Bartolomé Ordoñez i el retaule major de Poblet de Damià Forment.

A continuació, l'autor inicia el capítol «Temps difícils amb personalitat pròpia. El barroc i el classicisme». En primer lloc, situa el context històric dels dos episodis que marquen l'esdevenir de Catalunya durant el segle XVII: la Guerra dels Segadors (1640-1652) i el Tractat dels Pirineus (1659); i a continuació el cop de Felip V amb el Decret de Nova Planta (1716). En un moment en què els edificis d'època gòtica continuen encara en plena vigència, només s'observen construccions de nova planta en els edificis consistoris i en alguns edificis conventuals. De manera particular, l'autor suma els seus esforços a la reivindicació de la pintura barroca catalana, que ha conegut durant els darrers anys

una notable embranzida. En aquest àmbit, reconeix que durant aquest període es creen un certs lligams de dependència entre els artistes i els ordres religiosos.

El desenvolupament industrial i la renovació de la ciutat són els eixos que articulen el capítol «La recerca de la nació. El segle XIX». En aquesta ocasió, l'autor situa el context històric en què es troba Catalunya a principis del segle XIX, i com la creació d'una identitat nacional es manifesta en aquests moments en molts àmbits, i també en el debat i la creació artística, principalment a partir de la recuperació de l'art romànic i la restauració d'algun dels seus edificis més emblemàtics. Per això s'estén àmpliament en l'obra d'Elies Rogent i més tard en la de Josep Puig i Cadafalch, per tal com varen aconseguir despertar la consciència per la conservació del patrimoni, i com varen emprendre una recerca de l'entitat nacional a través dels monuments. En un altre punt, Barral es concentra en la renovació de la ciutat de Barcelona a través de dos projectes capdavaners: el Pla Cerdà i l'Exposició Universal del 1888.

A continuació, l'autor presenta en tres capítols successius l'art de les primeres dècades del segle XX a Catalunya, fins a l'esclat de la Guerra Civil espanyola. En l'obertura del primer, titulat «Una represa exube-

rant. El Modernisme», hom trobarà un dels moments en què Barral es mostra més contundent respecte de la tradició historiogràfica: «L'arquitecte Antoni Gaudí (1852-1926) no és el màxim representant del Modernisme però sí el més conegut» (p. 125). Aquesta és la introducció a l'apartat en què l'autor situa Josep Puig i Cadafalch i Lluís Domènech i Montaner al capdavant de l'art modernista a Catalunya, dedicant-los bona part de l'extensió del capítol i deturant-se en la descripció d'algunes de les seves obres més importants.

Després, emmarca el discurs ideològic basat en la recerca de les arrels clàssiques de Catalunya que rau en els orígens del període noucentista en «El retorn als orígens. El Noucentisme». A més a més de descriure alguna de les manifestacions artístiques més importants, dedica una especial atenció a la campanya del trasllat de les pintures murals dels Pirineus al Museu de Barcelona, les que avui es conserven al Museu Nacional d'Art de Catalunya. També reprèn la tasca de Josep Puig i Cadafalch al servei del nacionalisme polític, i com a través de l'arqueologia i l'estudi de monuments es basteix l'art que defineix la nació catalana, de manera evident a partir de l'art romànic. I, d'altra banda, no oblidar el que suposa per a la ciutat de

Barcelona i també per a Catalunya la celebració de la segona Exposició Universal de 1929.

Un dels aspectes al qual es dedica més atenció en el següent capítol, «La nova modernitat. Les avantguardes», és el rol essencial que juga el paisatge de Catalunya en la creació de l'obra d'art; i, al contrari, com l'obra de determinats artistes ha modificat el paisatge, especialment l'urbà. Al costat d'episodis cèlebres com Portlligat i el Cap de Creus per a Salvador Dalí, Gósol i Horta de Sant Joan per a Pablo Picasso o Mont-Roig del Camp per a Joan Miró, l'autor presenta altres casos potser no tan coneguts. En concret, apunta el paisatge de Tossa de Mar com a font inevitable d'inspiració per a molts artistes del país, però també per a altres d'estrangers: Olga Sacharoff, Otho Lloyd, André Masson, Stanley William Hayter, Marc Chagall, Francis Picabia, Albert Gleizes, etc. I també recorda la vila de Ceret, al Vallespir, que és en aquest moment un veritable àlter ego de Montparnasse, on arribaren artistes com Manolo Hugué, Pau Gargallo, Picasso, Georges Braque i Juan Gris. Aquest capítol no conclou sense fer esment del rol que jugaren els marxants i les galeries d'art, especialment Josep Dalmau i Joan Parés, en la projecció dels principals artistes del país.

A partir de 1940 es produeix una nova fractura en la cultura i l'art a Catalunya, que l'autor recupera en el capítol «L'obscuritat sobtada: art oficial i creació al marge. El Franquisme». En aquesta etapa obscura, Barral destaca l'activitat de tres grans artistes: Antoni Tàpies, Antoni Clavé i Joan Miró. Deixant de banda, momentàniament, el ritme més narratiu l'autor se centra especialment en la reflexió entorn de l'elecció i la creació del taller de l'artista. Per això, es concentra en el cas de Miró, i distingeix la seva creació a la ciutat i al camp, particularment a la casa de Campins al Montseny.

Amb la represa de la democràcia i la recuperació de l'autonomia de Catalunya s'inaugura un nou capítol titulat «Temps d'optimisme (1975-1991)». En un període en què Tàpies i Miró continuen essent els grans referents, l'autor recupera, entre d'altres, el testimoni de la pintura de Josep Hernández Pijoan i els tapissos de Josep Grau-Garriga. I, d'altra banda, se centra en el tercer dels esdeveniments que al seu entendre resulten claus per a comprendre el desenvolupament cultural, en el sentit més ampli de l'adjectiu, de la ciutat de Barcelona i, per extensió, també de Catalunya: la preparació de la ciutat per als Jocs Olímpics de 1992.

D'aquesta manera entendrem el títol del capítol següent, «Impuls

Olímpic (1992-2010)». Per Barral és clar que aquest esdeveniment constitueix una fita molt important per tal com modifica el paisatge urbà de la ciutat de Barcelona. De fet, es reitera que les dues Exposicions Universals de 1888 i 1929 i els Jocs Olímpics de 1992 són els tres moments en què es va tenir el convenciment que «Barcelona ja no serà mai més com abans». Es concentra en la transformació de la ciutat i en com, arrel d'aquest esdeveniment, Barcelona se situa en el mapa europeu i internacional. I no deixa de defensar alguns aspectes que resulten més controvertits, com el disseny del *Cobi* de Xavier Mariscal. És clar que en aquesta part de l'obra l'autor es dedica de manera preferent a l'arquitectura i l'urbanisme, però en realitat aquest és una manera de plasmar la seva convicció que «l'arquitectura és ètica i és estètica» (p. 208).

En el darrer dels capítols d'aquest itinerari, «Més enllà de la noció d'art», Barral concedeix una especial atenció a un seguit de vessants creatives que normalment no tenen cabuda dins les històries de l'art ortodoxes. D'aquesta manera, traça un amplia panoràmica, bé que a partir de descripcions succintes, del que suposen les festes populars, la sardana, els castellers, les celebracions de caràcter religiós, la diada de Sant Jordi, la nit

de Sant Joan, el Nadal, les tradicions gastronòmiques, l'arquitectura popular, el cinema i els esports per a la cultura popular catalana. Potser pensarà el lector que es tracta d'un darrer calaix de mides molt amples, però és cert que l'autor no vol cloure aquesta història de l'art del país sense fer esment dels principals esdeveniments de caràcter popular que intervenen en la creació de la identitat pròpia.

Amb el colofó titulat «Obertures» Barral plasma les seves pròpies conclusions sobre els alguns dels aspectes més importants d'aquesta història de l'art de Catalunya. Per això reivindica la importància del context, l'entorn i el paisatge, és a dir, els «llocs d'art», en la formació de l'artista i en la gènesis de l'obra d'art: «Recórrer els llocs de la tradició artística és una altra manera d'acostar-nos a la història de l'art, de lligar art i societat, de recórrer el país i els seus emblemes» (p. 229). De fet, es tracta d'una recapitulació dels eixos transversals que articulen l'obra, per a reafirmar el subtítol del llibre: creació artística, paisatge i societat. És la manera de Xavier Barral i Altet d'expressar el seu convenciment que l'art sempre ha reflectit la societat d'un moment en el context dels esdeveniments històrics i econòmics i en un marc geogràfic concret.

LAURA BARTOLOMÉ ROVIRAS

MIRET I SANTS, JOAQUIM (2010). *Sempre han tingut bec les oques*. Introducció d'Enric Pujol. Edició a cura d'Alba Dedeu. Barcelona: Adesiara. 380 p.

Miret i Sans, investigador incansable, fou capdavanter en temes que poden semblar tan moderns com els dels esclaus, els jueus o els ordres militars a la Catalunya medieval. Practicava un positivisme saludable que deixava de banda els prejudicis i la pudicitat del seu temps. Els processos que Miret desenterra en aquest llibre, editat el 1905, indiquen un grau elevat d'impunitat dels delictes i els crims dels membres de les classes altes, incloent-hi autoritats eclesiàstiques, i delaten uns costums privats que contradiuen la imatge idealitzada i romàntica que els tradicionalistes volien donar de la Catalunya medieval com una societat cristiana. La desigualtat davant l'administració de justícia era molt més gran que avui. Dels processos que analitza Miret, dedueix l'existència d'un progrés moral que creia que havia de continuar en el futur. Justifica la revolta dels remercences. No sols els delictes sexuals, dels quals són víctimes fins i tot noies menors d'edat indefenses, s'ocupa l'historiador, sinó també dels efectes perversos de la persecució de la usura

en temps d'Alfons IV, per la cobdícia dels comissaris i sense els beneficis esperats per al tresor de la Corona, amb escàndols tan pertorbadors que els cristians acabaren sent-hi exclosos i en resultaren les víctimes propiciatòries els prestamistes jueus. Si la Generalitat protestà en aquest cas contra els abusos, en canvi intervingué en la persecució dels esclaus que fugien dels seus amos. Del cúmul de processos estudiats, dedueix Miret l'oportunitat de les invectives dels sermons de Sant Vicenç Ferrer i d'altres predicadors. Un encert de l'edició és la modernització de la llengua dels documents, amb gran respecte envers l'original. Molt útil és la introducció de dinou planes deguda a Enric Pujol sobre un historiador que descobrí les homilies d'Organyà i fou un dels vuit membres fundadors de l'Institut d'Estudis Catalans el 1907.

ALBERT BALCELLS

NORMES PER A LA PRESENTACIÓ D'ORIGINALS

Els treballs tramesos al BUTLLETÍ perquè hi siguin publicats s'han d'enviar per duplicat, mecanografiats a doble espai per una sola cara. La SCEH pot acceptar l'original o no o bé suggerir que s'hi introdueixin esmenes; en qualsevol cas, la resposta es donarà abans de dos mesos. Un cop acceptat el treball, l'autor o l'autora ha de trametre'n una còpia en un fitxer del tractament de textos Word o del Corel Wordperfect gravat en un disquet d'ordinador de doble densitat (DD) de 3,5 polzades.

En un primer full s'han d'indicar el títol del treball, el nom de l'autor o l'autora i les altres dades que s'hi vulguin consignar («professor de...», «membre de...», «licenciat en...»), a més de l'adreça i el telèfon. El títol del treball, el nom de l'autor o l'autora i una referència curta han d'encapçalar la primera pàgina del text. Les pàgines de les còpies en paper han d'anar numerades.

Dins del text general del treball, el subratllat no s'ha d'utilitzar per a res; la cursiva s'ha de fer servir per a paraules d'altres llengües (incloent-hi el llatí) i per a paraules o frases que es vulguin remarcar. Tampoc no s'hi han d'utilitzar la partició de mots ni les instruccions sobre ratlles «vídues» o «òrfenes».

Les citacions textuais s'han de reduir al mínim. Si van després de dos punts i el fragment acaba en punt, és preferible d'escriure-les en un paràgraf a part i entrades (sagnades) respecte al text general. Les citacions textuais dins el text general han d'anar entre cometes baixes i en lletra rodona (sigui quina sigui la llengua de la citació); les citacions compostes a part han d'anar en lletra rodona petita i no s'han d'emmarcar entre cometes.

La bibliografia s'ha de consignar al final del treball, ordenada alfabèticament pel cognom del primer autor (és indispensable que hi hagi sempre un autor, un curador, un director, etc., a fi de poder referir-s'hi dins el text com s'indica més avall).

Les referències bibliogràfiques dels llibres s'han de fer de la manera següent: cognom o cognoms de l'autor en versaletes, separat amb una coma del nom en minúscula (amb la inicial en majúscula) o només de la inicial (si hi ha més d'un autor, cal separar-los amb un punt i coma), l'any d'edició entre parèntesis (si més d'una obra coincideix en l'autor i l'any, cal ordenar-les alfabèticament pel títol i afegir a l'any una lletra minúscula en cursiva [«1990a», «1990b», etc.], i tot això seguit de punt. Títol en cursiva, seguit de punt. Lloc d'edició, separat per dos punts del nom de l'editor, i tota la referència ha d'acabar en punt. Exemple: SALES, Núria (1991). *Mules, ramblers i fires*. Reus: Edicions del Centre de Cultura.

NORMES PER A LA PRESENTACIÓ D'ORIGINALS

Les referències bibliogràfiques d'articles de revista han de portar els cognoms i el nom com els llibres i l'any d'edició també entre parèntesis i seguit de punt; el títol de l'article s'ha d'escriure en lletra rodona i ha d'anar entre cometes baixes, seguit de punt. El títol de la revista, en cursiva; les xifres corresponents al volum i al número, si escau, el dia i el mes de publicació, entre parèntesis. Si escau, després d'una coma, es poden indicar les pàgines corresponents a l'article, precedides de l'abreviatura «p.» (tant en singular com en plural). Exemple: ASHTOR, Elihayu (1978). «Aspetti della espansione italiana nel Basso Medioevo». *Rivista Storica Italiana*, vol. xc, núm. 1.

Les participacions en obres col·lectives (congressos, homenatges, llibres amb capítols de diferents autors) han de portar l'autor i el títol de la part com les revistes, seguits de punt. A continuació, la preposició A, seguida de dos punts. La resta s'ha de tractar com un llibre. Exemple: PUJADES RÚBIES, Isabel. «L'expansió demogràfica de 1857 a 1980: de la ciutat industrial a la ciutat metropolitana». A: ADROHER, Anna Maria (cur.) (1989-1990). *Història urbana del Pla de Barcelona: Actes del II Congrés d'Història del Pla de Barcelona celebrat a l'Institut Municipal d'Història els dies 6 i 7 de desembre de 1985*. Vol. I. Barcelona: Ajuntament, p. 193-204. Si es tracta d'obres col·lectives, però formades per volums independents que tenen autors diversos, s'han de tractar totes dues informacions com si fossin llibres i s'ha de posar A entre l'una i l'altra. Exemple: FONTANA, Josep (1988). *La fi de l'Antic Règim i la industrialització: 1787-1868*. A: VILAR, Pierre (dir.). *Història de Catalunya*. Vol.v. Barcelona: Edicions 62.

Les notes han d'anar a peu de pàgina, numerades correlativament i separades amb un punt i una distància d'un quadratí del text que segueix («1.», «2.», etc.); les crides s'han de compondre volades («¹» «²», etc.) i han d'anar immediatament darrere dels signes de puntuació, si n'hi ha. El text de les notes s'ha de compondre en lletra petita, ha de ser curt i ha d'evitar digressions sobre el tema o ampliacions d'aquest.

Es recomana de no fer les referències a les obres de la bibliografia en nota, sinó dins el text general posant entre parèntesis el cognom de l'autor en lletra minúscula (llevat de la inicial), una coma, l'any de l'edició, una altra coma i la pàgina o les pàgines corresponents precedides de l'abreviatura «p.». Exemple: (Bensch, 1989, p. 324-325).

En el cas que la bibliografia s'esmenti a les notes –i, doncs, no hi hagi una llista bibliogràfica a la fi de l'article–, la primera vegada s'ha d'escriure la referència bibliogràfica completa com hem explicat més amunt, però amb dues

diferències: sense invertir els cognoms i el nom, i amb tota la informació separada per comes. Exemple: Stephen BENSCH (1989), «La primera crisis bancaria de Barcelona», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 19, p. 324-325.

En cas que es faci més d'una menció de la mateixa obra, es pot posar només el cognom en versaleta (amb la inicial en majúscula), l'any entre parèntesis, una coma i les pàgines. Exemple de primera menció: Núria SALES (1991), *Mules, ramblers i fires*, Reus, Edicions del Centre de Lectura, p. 25-32. Exemple de les altres mencions: SALES (1991), p. 25-32.

Preguem que els treballs tramesos s'ajustin a aquestes normes, ja que així podrem estalviar molta feina de composició.

Finalment, fem notar que els articles que el Consell de Redacció consideri mereixedors de ser publicats seran sotmesos a arbitratge per part dels membres del Consell Evaluador Extern o dels especialistes de reconegut prestigi designats per ells. Si obtenen el dictamen favorable seran inclosos a la publicació.

JUNTA I LLISTA DELS SOCIS DE LA SCEH

**JUNTA DE LA SOCIETAT CATALANA
D'ESTUDIS HISTÒRICS**

President: Jaume Sobrequés i Callicó
 Secretari i tresorer: Alfred Pérez-Bas-
 tardas
 Responsable del BUTLLETÍ: Marta
 Prevosti i Monclús
 Vocals:
 Antoni Dalmau i Ribalta
 Armand de Fluvià i Escorsa
 J. Antoni Iglesias Fonseca
 Santiago Izquierdo Ballester
 Josep M. Figueres i Artigues
 Tünde Mikes Jani
 Mercè Morales Montoya
 Montserrat Sanmartí Roset

**SOCIS DE LA SOCIETAT CATALANA
D'ESTUDIS HISTÒRICS**

Anna Maria Adroer i Tasis
 Antoni Albacete i Gascón
 Francesc Albardaner Llorens
 Joaquim Albareda
 Florenci Albarracín i Pérez
 Jordi Albertí i Oriol
 Agustí Alcoberro Pericay
 Anca Alexandru-Stefan
 Xavier Alfaras i Panareda
 David Aliaga Muñoz
 Jesús Alturo i Perucho
 Francesc Amorós i Capdevila
 Pere Anguera i Nolla
 Jorge Araúna Villanova

Ferran Armengol i Ferrer
 Ramon Arnabat i Mata
 Fernando Arnó García de la Barrera
 Mercè Aventín i Puig
 Joan Bada i Elias
 Ignasi Joaquim Baiges i Jardí
 Albert Balcells i González
 Vicent-Raimon Baldaquí Escandell
 Ramon Agustí Banegas López
 Santi Barjau Rico
 Núria Bartual Carandell
 Carme Batlle i Gallart
 Manuel Becerra Hormigo
 Josep M. Benaül i Berenguer
 Albert Benet i Clarà
 Pere Benito i Monclús
 Prim Bertran i Roigé
 Jordi Bolòs i Masclans
 Francesc Bonastre i Santolària
 Angelina Borràs i Planas
 Jordi Bou Ros
 Dolors Bramon i Planas
 Jesús Brufal Sucarrat
 Joan Josep Busqueta i Riu
 Xavier Busquets i Calopa
 Xavier Caballé Micola
 Emili Cabarrocas i Illa
 Joan-F. Cabestany i Fort
 Montserrat Cabré i Pairet
 Juan José Cáceres Nevot
 Mireia Campabadal i Bertran
 Carme Camps i Vives
 Elena Cantarell Barella
 Gerard Capdevila i Vilallonga
 Josep Capdevila Soldevila
 Fina Carreras i Giménez

Jordi Casassas Ymbert
 Lluís Castañeda i Peiron
 Josep Catà i Tur
 Brian Catlos
 Giovanni-Conrad Cattini
 Mateu Chalmeta i Torredemer
 Gaspar Coll i Rosell
 Rosa Congost
 Lluís Costa i Fernández
 M. Mercè Costa i Paretas
 Joan Creixell i Ferrer
 Jacint Creus i Boixaderas
 Coral Cuadrada i Majó
 Antoni Dalmau i Ribalta
 Jaume Dantí i Riu
 Vicenç Del Hoyo i Julià
 Carles Díaz Martí
 Montserrat Duran i Pujol
 Lluís Duran i Solà
 Jaume Espinagosa i Marsà
 Francesc Espinet i Burunat
 Pere A. Fàbregas i Vidal
 Mariela Fargas i Peñarrocha
 Joan Farrés i Serra
 Gaspar Feliu i Montfort
 Magda Fernández i Cervantes
 Llorenç Ferrer i Alòs
 Maria Teresa Ferrer i Mallol
 Josep M. Figueres i Artigues
 Núria Florensa i Soler
 Armand de Fluvià i Escorsa
 Josep M. Font i Rius
 Santiago Francesch Borràs
 Montserrat Fullà Bombardó
 Joan Fuster i Sobreper
 Pere Galceran-Uyà

Encarnació Gálvez Medina
 Lluís Gassiot i Matas
 Xavier Gil i Pujol
 Isaac Gimeno i Rodríguez
 Antònia Gomà i Puig
 Pere Pau Gómez Rovira
 Mònica González Fernàndez
 Gener Gonzalvo i Bou
 Josep Grabuleda i Sitjà
 Ramon Graells Cisteré
 Carme Grandas Sagarra
 Jordi Guixé i Coromines
 Jacinto Heredia Robles
 Josep Hernando Delgado
 J. Antoni Iglesias Fonseca
 Jordi Indiana Navarrete
 Santiago Izquierdo Ballester
 Eberhard Jentgen
 Gabriel Jover Avellà
 Joan Latorre i Solé
 Jaume Lladó i Font
 Eladi Llop i Anelo
 Rosa Lluch Bramon
 M. Dolores López i Pérez
 Joan Luque i Aigües
 Vicente Maestre
 Jordi Maluquer de Motes
 Manuel Manonelles i Tarragó
 Josep Lluís Martín Berbois
 M. Rosa Martín i Fàbrega
 Gabriel Martínez i Ferrà
 Pilar Martínez-Carner Ascaso
 Enric Mauri i Brancolini
 Marc Mayer i Olivé
 Francesc Mercadé i Teixidó
 Tünde Mikes Jani

Júlia Miquel i López
 Marina Miquel i Vives
 Pere Molas i Ribalta
 Antoni Moliner i Prada
 Carme Molinero i Ruiz
 Josep Maria Molist Codina
 Tomàs de Montagut i Estragués
 Mercè Morales Montoya
 Florentí Moyano Jiménez
 Maria del Puerto Muñoz Ferreiro
 José M. Murià Rouret
 Joaquim Nadal i Farreras
 Gustau Navarro i Barba
 Francesc Nicolàs i Montia
 Teresa Núñez i Luque
 Oriol Oleart i Piquet
 Benet Oliva i Ricós
 Jordi Olivares Periu
 Fèlix Olivé i Guilera
 Edgar Oto Hormigo
 Jaume Padrós i Enamorado
 Laureà Pagarolas i Sabaté
 Manuel Pastor i Madalena
 Àngels Pérez i Samper
 Alfred Perez-Bastardas
 Daniel Piñol Alabart
 Xavier Pons i Guillamon
 Marta Prevosti i Monclús
 Immaculada Puig Aleu
 Abel-Narcís de Puig-Maurice i Von
 Van den Berg
 Carles Puigferrat i Oliva
 Joaquim M. Puigvert i Solà
 Enric Pujol i Casademont
 Maria Pujol i Herrera
 Mercè Renom i Pulit

Josep A. Resina i Navas
 Santiago Riera i Tuèbols
 Sebastià Riera i Viader
 Francisco José Rodríguez Bernal
 Josep M. Roig Rosich
 Lluís Roura i Aulinas
 Maria M. Roura i Fajardo
 Manuel Rovira i Solà
 Daniel Rubio i Manuel
 Flocel Sabaté i Curull
 Margarida Sala i Albareda
 Roser Salicrú i Lluch
 Josep M. Salrach i Marés
 Manuel Sánchez Martínez
 Josep Maria Sanmartí Roset
 Montserrat Sanmartí Roset
 Joan Sardanyons Castells
 Montserrat Sebastià i Salat
 Antoni Segura i Mas
 Eva Serra i Puig
 Joan Serrallonga i Urquidi
 Núria Silleras Fernández
 Pere Simon i Abellàn
 Antoni Simon i Tarrés
 Jaume Sobrequés i Callicó
 Sebastià Solé i Cot
 Ricard Soto i Company
 Carles Sudrià i Triay
 Josep Maria Tapia Dueso
 Maria Teresa Tatjer i Prat
 Marc Taxonera i Comas
 Jaume Terol Garcia
 Joan Maria Thomàs i Andreu
 Lluís Ferran Toledano Gómez
 Jofre Torelló Banús
 Miquel Torras i Cortina

Jaume Torras i Elias
Josep M. Torras i Ribé
Max Turull i Rubinat
Pau Tutusaus i Canals
Antoni Udina i Abelló
Josep M. Vallès Vallès
Francesc Valls i Junyent
Elisa Varela i Rodríguez
Antoni Ventura i Ribal
Enric Vicedo i Rius
Mariona Vigués i Julià
Dolors Vila i Llivina
Borja Vilallonga
Roser Vilardell i Tarruella
Joan Vilaseca Corbera
Pere Ysàs i Solanes

ÍNDIX Número XXII / 2011

Introducció

Historiografia catalana: renovació i compromís nacional, per Jaume Sobrequés i Callicó

Articles

Rellegint la història dels remences de Jaume Vicens Vives, per Gaspar Feliu

Narcís Feliu de la Penya, cap a la història moderna, per Jaume Sobrequés i Callicó

Un patriota d'altres temps: Antoni de Capmany i la historiografia racionalista, per Ramon Grau i Fernández

Salvador Sanpere i Miquel: Intel·lectual, polític i historiador, per Joaquim Albareda Salvadó

Antoni Rovira i Virgili, per Josep M. Figueres

Ramon d'Abadal: la tenacitat en el treball de base, per Gaspar Feliu

Manuel Reventós Bordoy, iniciador de la història dels moviments socials, per Albert Balcells

Pere Bosch Gimpera: el més jove, vital i escandalós de la «colla de l'Ate-neu», per Jordi Cortadella Morral

Ferran Soldevila i el cànon historiogràfic català contemporani, per Enric Pujol

«Perquè l'historiador és dins la història...». Aproximació a la vida i a l'obra de Pierre Vilar, per Rosa Congost

Repensant Jaume Vicens i Vives. Visions sobre una llegat, per Mercè Morales Montoya

Santiago Sobrequés i la història social del poder: entre el present de l'historiador i el passat medieval, per Josep M. Salrach

La bonhomia històrica de Joan Reglà, per Ernest Belenguer

Joan Mercader: l'ofici d'historiador, per Josep M. Torras Ribé

Miquel Tarradell, en el centenari de Jaume Vicens Vives: Tarradell a la Universitat de València, per Carmen Aranegui Gascó

Miquel Tarradell, arrelat i transgressor, per Marta Prevosti

Paul Preston i l'holocaust espanyol, per Josep Fontana

ÍNDIX Número XXIII / 2012

Sessió inaugural

El nacionalisme republicà a Catalunya (1904-1910), per Santiago Izquierdo Ballester

Jornades de la *Revista de Catalunya*

Presentació. La *Revista de Catalunya*. Tribuna cultural d'un país, per Josep M. Figueres

La *Revista de Catalunya*. Aproximació a la seva història, per Jaume Sobrequés i Callicó

L'arqueologia i la història antiga a la *Revista de Catalunya*, per Isabel Rodà

La presència de la ciència històrica a la *Revista de Catalunya* (1924-2011), per Joan Josep Matas Pastor

Les Illes Balears a la *Revista de Catalunya*, per Sebastià Serra Busquets i Antoni Vives Reus

La *Revista de Catalunya* i Rovira i Virgili (1924-1929), per Xavier Ferré Trill

Ferran Soldevila i la *Revista de Catalunya* (1924-1939), per Enric Pujol i Casademont

Armand Obiols i la *Revista de Catalunya* a l'exili, per Maria Campillo

Idees econòmiques i anàlisis concretes a *Revista de Catalunya* (1924-1938), per Francesc Roca

L'art a la *Revista de Catalunya*, per Francesc Fontbona

«Cròniques catalanes»: crítica i ideologia literària a la *Revista de Catalunya*, per Antoni Isarch

Revista de Catalunya. Textos que feren història, per Josep Maria Casasús

Epíleg a les jornades de la *Revista de Catalunya*, per Albert Manent

Articles

El setge de Cardona de 1711, per Francesc Serra i Sellarés

Dos pavellons entre una dictadura, per Carme Grandas Sagarra

Entre *Nosaltres, els valencians* (1962) i *El cas valencià* (1966), per Xavier Ferré Trill

Tesis doctorals

Història de la Joventut Nacionalista de Catalunya (1980-2003), per Josep Lluís Martín i Berbois

L'alta edat mitjana a la catalunya central (segles VI-XI). Estudi històric i arqueològic de la conca mitjana del riu Llobregat, per Jordi Gibert Rebull

ÍNDEX Número XXIV / 2013

Sessió inaugural

L'anarquisme en el tombant dels segles XIX i XX:
l'acció de Tarrida del Mármol
per Antoni Dalmau

Homenatge a Josep de Calasanç Serra i Ràfols

Josep de C. Serra-Ràfols i l'estudi de la cultura ibèrica
per Joan Sanmartí
El problema historiogràfic dels orígens de Girona. El paper de J. de C. Serra-Ràfols
per Josep Maria Nolla
Forma Conventus Tarraconensis I: Baetulo-Blanda. La primera carta arqueològica de la península Ibèrica
per Marta Prevosti
Josep de C. Serra i Ràfols o la voluntat de continuïtat ideològica de l'arqueologia, des de la Mancomunitat i malgrat el franquisme
per Xavier Barral i Altet
Repressió, represàlies i represa en l'arqueologia catalana (de 1939 a finals de la dècada de 1940): Notes sobre Josep de Calassanç Serra i Ràfols
per Eva Serra i Puig i Blanca Serra i Puig
Josep de Calasanç Serra i Ràfols: una vida de fidelitat i dedicació al patrimoni arqueològic de Catalunya. L'exemple de la *Baetulo* romana
per Josep Guitart i Duran
La muralla de Barcelona i altres fortificacions urbanes de l'antiguitat en l'obra de Josep de C. Serra-Ràfols, entre els anys trenta i seixanta
per Eduard Riu-Barrera

Temps de crisi

La crisi del segle III, preludi de la fi del món antic.
per Carles Buenacasa Pérez
Crisi i canvis estructurals a la Hispània oriental entre l'alt Imperi romà i l'antiguitat tardana
per Ramón Járrega Domínguez
Una aproximació a la crisi de la baixa edat mitjana a Catalunya
per Ernest Belenguier
La crisi del segle XVII a Catalunya
per Eva Serra i Puig
La crisi de 1866 i després: antecedents i conseqüències
per Pere Pascual i Domènech

La crisi econòmica dels anys trenta del segle XX.
per Albert Balcells
La depressió del darrer franquisme i la transició democràtica (1973-1986)
per Jordi Catalan

Exili i repressió franquista dels historiadors catalans

Exili i repressió a la França de Vichy. El cas de Lluís Nicolau d'Olwer
per Jordi Guixé i Coromines
Antoni Rovira i Virgili. Historiografia de l'exili (1939-1949)
per Mercè Morales
Pere Bosch Gimpera. L'exili britànic (1939-1940)
per Francisco Gracia Alonso
Ferran Soldevila: exili i repressió
per Enric Pujol
Més notícies a l'entorn del període americà de Josep Pijoan Soteras (1881-1963)
per Immaculada Socias Batet

Articles

Gaziel periodista vist per ell mateix. Vuit escolis a un article de 1934
per Manuel Llanas
Just Cabot: el periodisme escapat, la Catalunya impossible
per Valentí Soler Noguera
Josep Maria de Sagarra, articulista
per Narcís Garolera
Domènec de Bellmunt: el primer reporter de Catalunya
per Francesc Canosa Farran
Orígens de l'Ajuntament de les Corts (1814-1836)
per Josep Moran i Ocerinjauregui

Tesis doctorals

Els Fets d'octubre de 1934 a Catalunya: entre l'acció de govern i la mobilització social
per Manel López Esteve

Recensions